

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 13: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1976

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/8ffa87f4-0339-4c11-a4db-df3916179f2e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

YU ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XIII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

KNJIGA 11.

ALOJZ BENAC

SEXAGENARIO

DICATVM

Redakcioni odbor:

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, EDINA ALIREJSOVIĆ i BORIVOJ ČOVIĆ

Urednik

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ,

član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1976.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XIII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

LIVRE 11.

ALOJZ BENAC
SEXAGENARIO
DICATVM

Comité de Rédaction:

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, EDINA ALIREJŠOVIĆ et BORIVOJ ČOVIĆ

Rédacteur en chef
DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

PTV 13a / XIV-11

4965

SARAJEVO

1976.

SADRŽAJ

	Strana
<i>Umjesto uvoda</i>	9
<i>Biografija Alojza Benca</i>	11
<i>Bibliografija radova Alojza Benca (1948—1975)</i>	15
<i>Franjo Barišić:</i>	
Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine	23
<i>Đuro Basler:</i>	
Ein Vierteljahrhundert der Paläolithforschung in Nordbosnien (1949—1974)	27
<i>Juraj Pavúk:</i>	
Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum	33
<i>Bogdan Brukner:</i>	
Prilog proučavanju veza Bosne i jugoslovenskog Podunavlja u neolitu — Ein Forschungsbeitrag zur Frage der Verbindungen zwischen Zentral- und Nordostbosnien und Südostpannonien (Wojwodina) im Neolithikum	45
<i>Stojan Dimitrijević:</i>	
Idoloplastika u lasinjskoj kulturi — Die Idolplastik in der Lasinja- -Kultur	59
<i>Tatjana Bregant:</i>	
Prispevek biološko-tehničnih disciplin k proučavanju kulture Ljubljans- kega barja — Beitrag der biologisch-technischen Disziplinen zur Erforschung der Laibachermoorkultur	85
<i>Vladimir Dumitrescu:</i>	
Fragment de vase zoomorphe à statuette humaine sur la tête, découvert à Căscioarele	97

Borivoj Čović:

- Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni — Metallurgische Tätigkeit der Vučedoler Gruppe in Bosnien 105

Dragoslav Srejšević:

- Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije — Mounds of Kurgan Character in Serbia 117

Borislav Jovanović:

- Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi — Burial Rites in the Kostolac Group 131

Ružica Drechsler-Bižić:

- Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda — Origine des fibules à arc à une boucle chez les Japodes 143

Nikola Tasić:

- Stratigrafska zapažanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremu i Slavoniji — Stratigraphische Beobachtungen auf der Gomolava und das Problem der Periodisierung der älteren Eisenzeit in Syrmien und Slawonien 153

Klaus Kilian:

- Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland 163

Draga Garašanin:

- Razmišljanja o ilirskoj etničkoj interpretaciji nalaza iz gvozdenog doba — Considérations méthodologiques sur l'interprétation ethnique illyrienne des découvertes de l'âge du fer 173

Mate Suić:

- Illyrii proprie dicti 179

Fanula Papazoglu:

- O pojmovima »Epir« i »Ilirija« u poznorepublikansko doba — Les noms d'»Epire« et d'»Illyrie« au cours des deux derniers siècles de la République 197

Dinu Adamesteanu:

- Serra di Vaglio ed il problema della penetrazione greca in Lucania 213

Ivan Marović:

- Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu — Quelques pièces de monnaie de la collection numismatique du Musée archéologique de Split 221

Aleksandar Stipčević:

- Simboličko značenje zmije na ili-ro-grčkom novcu — Il significato simbolico del serpente nelle monete illiro-greche 245

Zdravko Marić:

- Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca — Zwei neue daorsische Münzen von der Gradina Ošanići bei Stolac 253

Marin Zaninović:

- Iliri i vinova loza — The Illyrians and the Grapevine 261

Milutin Garašanin:

- O problemu starobalkanskog konjanika — Considérations sur le cavalier paléobalkanique 273

Duje Rendić-Miočević:

- O jednom tipu »ilirskog« nadgrobnog spomenika — A propos d'un type de monument funéraire »illyrien« 285

Ivo Bojanovski:

- Toponim »Ad Fines« (Itin. Anton., Tab. Peut.) i njegova značenja (Sinonimni toponimi Ad Fines, Equoranda, Kobiljača) — Toponyme »Ad Fines, Equoranda, Kobiljača) 307

Andreas Mócsy:

- Grossgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien 321

Duška i Mihailo D. Petruševski:

- Iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana — Considérations sur la géographie et la toponymie les plus anciennes des Balkans du sud 327

Radoslav Katičić:

- O jeziku i narodnosti starih Makedonaca — Über die Sprache und das Volkstum der alten Makedonen 339

Edina Alirejsović:

- Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini — Contribution à l'étude des éléments romans en Herzégovine 355

Spiro Kulišić:

- Balkanski supstrat u dinarskoj rodovskoj organizaciji — Il substrato balcanico nell' organizzazione clanale dinarica 361

Branislav Đurđev:

- Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću — Die Rolle der patriarchalischen Kultur in der Geschichte der Völker Bosniens und der Herzegowina unter der Türkenherrschaft 377

Nedim Filipović:

- Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima — Zur Islamisierung auf der Balkanhalbinsel 385

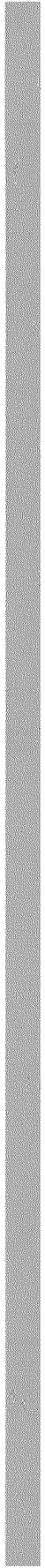

W. Benacis

UMJESTO UVODA

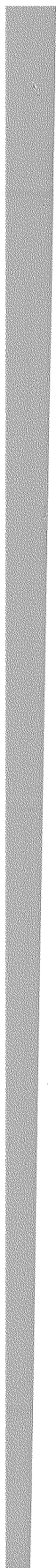
Zamisao kolega, prijatelja i suradnika akademika Alojza BENCA da ovaj svezak Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine posvete njemu, rukovodiocu Centra i uredniku njegovih izdanja od njegova utemeljenja, prigodom šezdesetgodišnjice života, bila je toplo prihvaćena od članova i suradnika Centra, a također i od mnogobrojnih svečarevih poštovalaca koji su se s velikim zadovoljstvom odazvali pozivu Redakcije i poslali svoje priloge.

Iako šest decenija života i nije još pravi vremenski okvir za sumiranje rezultata, posebno jednog znanstvenog radnika koji je u punoj stvaralačkoj aktivnosti i tek daje punovrijedne sinteze dugogodišnjeg svog istraživačkog rada, kad se radi o čovjeku koji je od oslobođenja naovamo dao tako izuzetan prilog znanosti, posebno domaćoj i svjetskoj arheologiji — i napose prethistoriji — čini se da je nužno obilježiti i ovu značajnu etapu u kojoj je slavljenik stvaralaštvom ispunio više od šest lustara svoga života. Njom se doista završava jedna plodna faza analitičkog istraživačkog rada slavljenikova, kojom je on, kao jedan od prvih, kročio stazama poslijeratne arheološke znanosti kod nas i ostavio duboke i trajne brazde arheologije kao znanosti.

Neka je to, uz zahvalnost koju mu dugujemo za dosadašnje njegovo djelo, poticaj i njemu samome da svoje veliko znanje i iskustvo u toj znanstvenoj grani okruni novim i još većim, od njega očekivanim, plodovima, jer, kako kaže pjesnik, »labitur occulte fallitque volubilis aetas!«

S tim mislima posvećuje mu Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ovaj svezak Godišnjaka — s radovima suradnika Centra i njegovih osobnih prijatelja i poštovalaca — čije je uredništvo za ovu priliku ustupio potpisanome, koji je tu čast prihvatio s osobitim zadovoljstvom i veseljem.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

BIOGRAFIJA ALOJZA BENCA

Dr Alojz Benac, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, rođen je 20. oktobra 1914. u Plehanu kod Dervente. Gimnazijsko školovanje započeo je u Visokom, a završio u Zagrebu. Studirao je klasičnu filologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu i diplomirao 1937. godine. Doktorsku disertaciju »Neolitsko naselje Nebo i problem butmirske kulture« odbranio je 1951. godine na Univerzi u Ljubljani, gdje je promovisan za doktora nauka.

Po završetku studija u Beogradu A. Benac je djelovao kao profesor gimnazije u Vranju i Mostaru. Od 1943. godine do oslobođenja učestvovao je u narodnooslobodilačkom ratu. Po završetku rata radio je kraće vrijeme u Ministarstvu prosvjete NR Bosne i Hercegovine. 1947. godine prešao je u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, gdje ostaje do 1967, da bi se zatim posvetio radu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a posebno u njenom Centru za balkanološka ispitivanja, čiji je osnivač i direktor.

Dolaskom u Zemaljski muzej otpočeo je zamašni i plodonosni rad A. Benca na arheologiji naših zemalja, Balkanskog poluotoka i Evrope. Obim njegovog djela na proučavanju neolita i eneolita, Ilira i drugih starobalkanskih naroda, kao i naše srednjovjekovne kulturne baštine, tek se djelimično vidi iz popisa nalazišta koja je istraživao i iz bibliografije radova koje je objavio. S pravim i istančanim osjećanjem naučnika za suštinske probleme koji stoje otvoreni, dosljednim materijalističkim pristupom, jasnom i sigurnom metodologijom i nadasve s izvanrednim smislom za sintezu, A. Benac je postavljao i rješavao upravo ključna pitanja onih oblasti i perioda kojim se bavio, unapređujući našu praistorijsku nauku sadržajno i metodološki i dajući stalno podsticaj za nova istraživanja.

Već prva iskopavanja koja je A. Benac poduzeo 1947—1949, ispitujući neolitska naselja Mujevine i Nebo u dolini Bile i vučedolska nalazišta Hrustovaču i Alihodže, označila su dvije osnovne oblasti njegovog naučnog interesovanja: neolit i eneolit. Mada pitanje porijekla

butmirske kulturne grupe u tom trenutku još nije bilo moguće do kraja rasvijetliti, istraživanjem naselja Nebo i pažljivom ponovnom analizom butmirkog materijala bilo je rješavanje tog pitanja bitno unaprijeđeno. U svojoj disertaciji A. Benac je jasno pokazao da se porijeklo butmirske kulturne grupe može uspješno objasniti jedino ako se ona uzme u svojoj sveukupnosti i ako se shvati kao rezultat postepenog sažimanja različitih kulturnih (i etničkih) elemenata, što je rezultiralo jednim novim i originalnim kulturnim izrazom. Slijedila su zatim istraživanja neolitskih nalazišta u Hercegovini i Crnoj Gori — Lisičići, Crvena Stijena i Zelena pećina koja su otvorila posve nove poglede na istorijat i razvoj neolitskih populacija na sjeverozapadnom Balkanu. Otkriće mezolitskog sloja u Crvenoj Stijeni i fina analiza odnosa stratuma III i IV u tom nalazištu koju je izveo Benac, dali su prvi čvršći oslonac za rekonstrukciju procesa nastajanja ranih neolitskih kultura u ovoj oblasti. Složeni mehanizam daljeg razvoja neolita u zaleđu jadranske obale, sve do njegove završne, hvarsko-lisičićke faze, takođe je u osnovnim linijama rekonstruisan zahvaljujući terenskim istraživanjima, analizama i studijama A. Benca. Na drugoj strani, iskopavanjem neolitskih naselja u sjevernoj i istočnoj Bosni, Benac je dao značajan doprinos proučavanju vinčanske kulturne grupe i njene uloge u ovom dijelu Balkana. Najzad, njegova istraživanja u centralnoj Bosni — u Kaknju, Arnautovićima, Obrama I i II — omogućila su da se osvijetli cjelokupan istorijat razvoja neolitskih populacija u centralnoj Bosni, od saživljavanja starčevačke i mediteranske »impresso« kulture u ranom neolitu, preko složene geneze kakanjske kulture, do nastanka butmirske kulturne grupe čije je rađanje, uspon i propadanje A. Benac ubjedljivo rekonstruisao. Gotovo je suvišno naglašavati da su njegove studije o pojedinim nalazištima i o neolitu zapadnog Balkana u cjelini značile u isto vrijeme i duboko pronicanje u realni život ljudi tog doba, u njihovu privredu i društvenu organizaciju, oblike naselja i kuća, u njihov duhovni život, religiju i umjetnost, kao i situiranje svih tih složenih zbivanja u okvire šireg neolitskog svijeta Mediterana, Balkana i Podunavlja.

S nešto manje intenziteta, ali isto tako uspješno bavio se A. Benac i proučavanjem eneolita. Nakon iskopavanja u pećini Hrustovači i na gradini u Alihodžama uslijedilo je istraživanje gradine u Zecovima kod Prijedora, najznačajnijeg nalazišta vučedolske grupe južno od Save. Ovim istraživanjima Benac je znatno unaprijedio naše poznavanje vučedolske kulturne grupe u cjelini, a napose njenog položaja na sjeverozapadnom Balkanu i njene uloge u razvoju kultura ranog bronzanog doba ove oblasti. Veoma važan korak u proučavanju našeg eneolita učinjen je i iskopavanjem eneolitskog naselja Pivnice kod Odžaka u sjevernoj Bosni. To istraživanje omogućilo je da se definitivno potvrdi postojanje kostolačke grupe kao samostalne kulturne pojave i da se preciznije odrediti njeno mjesto i uloga u eneolitskom razvoju Podunavlja i sjevernog Balkana. Ispitivanje pojedinih nalazišta i kultura eneolitskog perioda vodilo je A. Benca ka širem proučavanju postneolitskog razvoja na sjeverozapadnom Balkanu, čemu je posvetio nekoliko zapaženih studija.

Paralelno sa svojim prvim istraživačkim radovima na polju praistorije otpočeo je A. Benac i sistematsko ispitivanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka, o kojim je objavio nekoliko rasprava i studija, a pokrenuo je i seriju monografija o stećcima čije izdavanje i danas traje.

Najzad, bronzano i željezno doba, nastanak i razvoj kulture ilirskih plemena, bili su takođe trajno prisutni u istraživačkim naporima A. Benca. On je bitno doprinio postavljanju osnova za hronologiju bronzanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini — posebno glasilačke kulturne grupe — kao i cjelokupnom razvoju istraživanja o etnogenezi Ilira koje je u posljednjih desetak godina veoma unaprijeđeno i u metodološkom i u sadržajnom smislu. Podstaknuo je i organizovao i nekoliko većih, dugoročnih naučnih projekata koji se odnose na prikupljanje i sistematizovanje građe za proučavanje materijalne i duhovne kulture ilirske etničke zajednice.

Rijetki su ljudi koji su, kao A. Benac, smogli energije i volje da se — naporedo s obimnim istraživačkim poslovima — u tolikoj mjeri posvete složenom poslu organizovanja naučnog rada. U Zemaljskom muzeju, A. Benac je najprije s uspjehom vodio odsjek za praistoriju i arheološko odjeljenje, organizujući istraživanja, usmjeravajući naučno i muzeološko djelovanje, okupljajući i podižući kadrove. Od 1957. do 1967. godine stajao je na čelu ove ugledne ustanove. Nije slučajno što je upravo u tom periodu uspješno završen složeni posao integrisanja Zemaljskog muzeja u jedinstvenu cjelinu, u kompleksnu naučnu i kulturno-prosvjetnu ustanovu čiji su rezultati dobro poznati.

1961. godine A. Benac je izabran za dopisnog člana Naučnog društva Bosne i Hercegovine, a uskoro zatim povjeren mu je zadatak da u okviru Naučnog društva obnovi rad na balkanologiji u Sarajevu. Rezultat je bio osnivanje Centra za balkanološka ispitivanja koji već dvanaest godina uspješno djeluje. Nema sumnje u to da su uspjesi koje je ovaj Centar postigao došli kao posljedica sinhronizovanih napora velikog broja naučnih radnika iz čitave Jugoslavije, stalnih i povremenih saradnika Centra, kao i pomoći i podrške Akademije nauka i društvene zajednice. Ali je isto tako jasno da su smisao za organizaciju, planiranje i usmjeravanje, za izbor problema i izbor saradnika, entuzijazam i realizam, dosljednost i upornost — da su upravo te osobine direktora Centra, akademika A. Benca, presudno uticale na djelovanje ove institucije i bitno doprinijele svim njenim uspjesima.

Nerazdvojni dio biografije Alojza Benca čini i njegova pedagoška djelatnost, posebno na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na kojem predaje arheologiju od 1954. godine, a od 1967. godine i istoriju starog vijeka kao redovni profesor. Kao gostujući profesor predavao je praistorijsku arheologiju i na Filozofskom fakultetu u Zadru, a u zimskom semestru 1965. na poziv Univerziteta u Münsteru, držao je tečaj iz praistorije Balkana na tamošnjoj katedri za arheologiju.

Od oslobođenja do danas Alojz Benac je obavljao i mnogobrojne društvene funkcije od kojih treba istaći sljedeće: bio je prvi predsjednik Koordinacionog odbora arheologa Jugoslavije, predsjednik Arheološkog društva Jugoslavije, predsjednik Muzejskog društva Bosne i Hercegovine, član Savjeta za kulturu Bosne i Hercegovine, član Savezne

i Republičke komisije za kulturne veze s inostranstvom, član više međuakademijskih odbora, poslanik Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRBiH, predsjednik Komisije za kulturu Skupštine SRBiH, predsjednik Republičke zajednice za kulturu SRBiH. Stalni je član Conseil permanent de l'Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques.

U Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine obavljao je i obavlja nekoliko odgovornih funkcija, a od 1972. godine nalazi se na dužnosti generalnog sekretara.

A. Benac je dobitnik nekoliko visokih priznanja za naučni i društveni rad, između ostalog i 27. julske nagrade SR Bosne i Hercegovine. Odlikovan je Ordenom rada sa crvenom zastavom i Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom.

Za redovnog člana Akademije nauka Bosne i Hercegovine profesor Benac je izabran 1967. godine. Dopisni je član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Srpske akademije nauka i umjetnosti. Član je Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu i Italijanskog instituta za praistoriju u Firenci.

BORIVOJ ČOVIĆ

**BIBLIOGRAFIJA RADOVA ALOJZA BENCA
(1948—1975)**

Završna istraživanja u pećini Hrustovači, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. III, Sarajevo 1948, 3—41 + tab. 15.

Résumé: Fouilles terminatives dans la caverne de Hrustovača, 40.

Istraživanja prahistorijskih nalazišta u dolini Bile, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. IV—V (1949—1950), Sarajevo 1950, 15—44 + tab. 15.

Résumé: Fouilles préhistoriques dans la vallée de Bila, 43.

Radimlja, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Ed. Zemaljski muzej, Sarajevo 1950, 46 + tab. 40 + pr. 1.

Summary: Radimlja, 43—46.

O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. VI, Sarajevo 1951, 271—279.

Résumé: La nourriture des habitants préhistoriques de Bosnie et Herzégovine, 279.

Oko problematike Vinče (zajedno sa J. Korošcem i M. i D. Garašanin), Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. VI, Sarajevo 1951, 5—32.

Résumé: Sur la «problématique» de Vinča, 31—32.

Olovo — Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. II, Ed. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1951, 77 + Tab. 40 + pr. 8.

Résumé: Olovo, 75—77.

Način stanovanja u prahistorijskim periodima Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. VII, Sarajevo 1952, 121—138.

Résumé: Les habitations de la Bosnie et de l'Herzégovine préhistorique, 137—138.

Široki Brijeg, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. III, Ed. Zemaljski muzej, Sarajevo 1952, 58 + tab. 37 + pr. 10. Résumé: Široki Brijeg, 57—58.

Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture (disertacija), Ed. Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana 1952, 164 + tab. 25 + sl. 4 + pr. 5.

Résumé: La station préhistorique de Nebo et le problème de la culture butmirienne, 151—164.

Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. VIII, Sarajevo 1953, 73—90.

Résumé: Quelques problèmes ethniques concernant les populations préhistoriques en Bosnie-Herzégovine, 88—90.

Neolitsko naselje u dolini Bile, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., sv. VIII, Sarajevo 1953, 237—263 + tab. XIII + pr. 8.

Résumé: La station néolithique dans la vallée de Bila, 262—263.

Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, god. II, Dubrovnik 1953, 59—85 + sl. 20.

Zusammenfassung: Die mittelalterlichen Grabsteine (Stećci) von Slivno bis Čepikuće, 83—85.

Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. IX, Sarajevo 1954, 163—171 + tab. 1. Résumé: Petites trouvailles préhistoriques en Bosnie et Herzégovine, 170—171.

Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. IX, Sarajevo 1954, 163—171 + tab. 1. Résumé: Petites trouvailles préhistoriques en Bosnie et Herzégovine, 170—171.

Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. IX, Sarajevo 1954, 137—150 + tab. VI.

Résumé: Recherches préliminaires dans la station néolithique de Lisičići, 148—150.

Quelques éléments nouveaux sur les vases du type de Butmir, Archaeologia Iugoslavica I, Beograd 1954, p. 7—14. Orig. fr.

Sarajevo od najstarijih vremena do danas (zajedno sa Ljubicom Mladenović) — Sarajevo kroz arheološke spomenike do dolaska Turaka, Ed. Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo 1954, 7—41.

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (zajedno sa D. Sergejevskim i Đ. Mazalićem), Ed. Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955, 183.

Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. X, Sarajevo 1955, 85—90.
Résumé: Quelques découvertes préhistoriques dans les environs de Nikšić au Monténégro, 90.

Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. X, Sarajevo 1955, 49—84 + tab. 14.
Résumé: Station néolithique de Lisičići près de Konjic, 73—77.

Glasinac 1 — Bronzano doba (zajedno sa B. Čovićem), Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. 1, Sarajevo 1956, 79 + tab. XXXXVIII, + pr. 2.
Zusammenfassung: Glasinac 1 — Bronzezeit, 74—76.

Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XI, Sarajevo 1956, 167—182 + tab. 6.
Résumé: Caractéristiques fondamentales de la culture néolithique à Kakanj, 180—182.

Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XI, Sarajevo 1956, 146—166 + tab. 6.
Résumé: La gradina préhistorique de Zecovi, près de Prijedor, 164—166.

Vaza bronzanog doba iz Bosanske Rače, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Sarajevo 1956, 183—186.
Résumé: La vase de l'époque du bronze de Bosanska Rača, 185—186.

Crvena Stijena — 1955 (V stratum), Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XII, Sarajevo 1957, 19—50.
Résumé: L'Abri Rouge — 1955 (V stratum) 45—50.

Glasinac 2 — Željezno doba (zajedno sa B. Čovićem), Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. 2, Sarajevo 1957, 127 + tab. 50.
Zusammenfassung: Glasinac 2 — Eisenzeit, 116—127.

Neke nove prehistorijske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I, Tuzla 1957, 209—211.

Zelena Pećina, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XII, Sarajevo 1957, 61—92 + tab. 13.
Résumé: L'Abri Vert, 87—92.

Crvena Stijena — 1956 (zajedno sa M. Brodar), Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XIII, Sarajevo 1958, 21—64 + pr. 1 + tab. 32.
Résumé: L'Abri Rouge — 1956, 62—64.

Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla 1958, 5—22 + tab. 1.

Résumé: Les constructions dans l'agglomération préhistorique de Varoš près de Koraj 20—22.

Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Djela X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Ed. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1958, 106 + sl. 8 + tab. 30 + pr. 5.

Zusammenfassung: Die neolithische Siedlung in Lisičići bei Konjic, 95—106.

Dvije neolitske stanice kod Goražda, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. III, Tuzla 1959, 55—65 + tab. 2.

Résumé: Deux terraines de fouilles néolithiques près de Goražde, 64—65.

Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XIV, Sarajevo 1959, 13—51 + tab. 20.

Résumé: La civilisation slavonne et illyrienne du site préhistorique de Zecovi près de Prijedor, 47—51.

Grenzzone der Vinča-Kultur in Ostbosnien, Archaeologia Iugoslavica III, Beograd 1960, p. 5—10.

Orig. all.

Les influences méditerranéennes sur le néolithique des Balkans de nord-ouest, Bericht über den V Internationale Kongress für Vor-und Frühgeschichte Hamburg, vom 24. bis 30. august 1958, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1961, 75—85.

Orig. fr.

Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XV—XVI (1960—1961), Sarajevo 1961, 39—78 + tab. 13.

Zusammenfassung: Neolithische Tellsiedlungen in Nordostbosnien, 73—78.

O problematici naše arheološke nauke (zajedno sa E. Pašalićem), Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XV—XVI (1960—1961), Sarajevo 1961, 345—357.

Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XVII, Sarajevo 1962, 21—40 + tab. 10.

Zusammenfassung: Pivnica bei Odžak und einige Probleme der Kostolacer Kultur, 37—40.

Studien zur Stein-und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1961, Berlin Walter de Gruyter and CO, 1962, 170 + taf. 35.

Tragovi kultnog sahranjivanja u neolitu Jadranske oblasti, Diadora, sv. 2 (1960—1961), Zadar 1962, 5—11.

Zusammenfassung: Spuren der kultischen Bestattung im Neolithikum des adriatischen Gebietes, 10—11.

Gradac Ilinjača kod Kotorca, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, god. I, knj. 1, Sarajevo 1963, 25—31.

Résumé: Gradac Ilinjača près de Kotorac, 31.

Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitsko doba, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XVIII, Sarajevo 1963, 25—39.
Zusammenfassung: Die Beziehungen Bosniens zu Mitteleuropa im Neolithikum, 37—39.

Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju kulturnih i etničkih kretanja, VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963, Ed. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1964, 47—56.
Résumé: Certains traits caractéristiques des mouvements culturels et ethniques dans l'Ouest des Balkans, 55—56.

Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba — održan 15—16. maja 1964, Posebna izdanja IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Ed. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964, 59—94.
Up. prevod: Vorillyrier, Protoillyrier und Urillyrier, 74—94.

Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XIX, Sarajevo 1964, 129—142 + tab. 4.
Zusammenfassung: Beiträge zur Erforschung des Neolithikums in Nordbosnien.

Studija o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Ed. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1964, 176.

Résumé: Etude sur l'âge de pierre et de cuivre dans le nord-ouest des Balkans, 175—176.

Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Arheologija, n. s., sv. XX, Sarajevo 1965, 261—275 + tab. 3.
Résumé: Contribution à l'étude du néolithique de la vallée de la rivière Bosna, 267—269.

Bogumili i umjetnost na stećcima, Izraz, god. X, br. 8—9, Sarajevo 1966, 213—221.

Stariji praistorijski periodi, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Ed. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1966, 9—81.

Kameni kalupi sa Pivnice, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XXI—XXII, Sarajevo 1967, 155—160.

Zusammenfassung: Steinerne Gussformen von der Lokalität Pivnica, 159—160.

O učešću Ilira u egejskoj seobi, Arheološki radovi i rasprave IV—V, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1967, 319—336. Zusammenfassung: Von der Beteiligung der Illyrier an der ägäischen Wanderung, 334—336.

Problem periodizacije u praistoriji, Materijali IV, VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966, Ed. Arheološkog društva Jugoslavije, Zavičajni muzej Titograd, Beograd 1967, 117—137.

Résumé: Le problème de la périodisation préhistorique, 134—137.

Stećci — Mala istorija umetnosti, Ed. »Jugoslavija«, Beograd 1967, V—XXV + 3 + il. 48.

Die Entwicklungsphasen der Butmir-Kultur, Symposium über den Lengyel-Komplex und die Benachbarten Kulturen, Nitra-Malé Vozokany, 16—20. April 1967, Študijené zvesti 17, Nitra 1969, 19—30. Orig. all.

Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XXIV, Sarajevo 1969, 115—136.

O odnosima vučedolske i kostolačke grupe, Simpozij neolit i eneolit u Slavoniji, Vukovar, 4—5. lipnja 1966, Ed. Gradski muzej Vukovar—Matica hrvatska Vinkovci—Vukovar—Ilok, Arheološko društvo Jugoslavije, Vukovar 1969, 119—127.

Summary: Related Elements and Connection in Material Culture between Slavonia and the Adriatic Region 137—140.

Stećci, Umjetničko blago Jugoslavije, Ed. »Jugoslavija«, Beograd 1969, 281—296, il.

Les groupes néolithiques en Yougoslavie, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Ed. Académie Bulgare des sciences, Institut d'études balkaniques, Sofia 1970, 185—200. Orig. fr.

Uz problem starijeg neolita na Mediteranu, Adriatica praehistorica et antique, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 63—68. Zusammenfassung: Ein Beitrag zum Problem des älteren Neolithikums im Mittelmeerraum, 68.

Le Néolithique ancien dans les Balkans du nord-ouest et ses relations avec les voisins, Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 9—15. septembar 1971, Tome premier, Beograd 1971, 97—101. Orig. fr.

Néolithique, Epoque préhistorique en Yougoslavie, UISPP—VIIIe Congrès, Beograd 1971, 265—279.

Orig. fr.

Obre II, Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XXVI, Sarajevo 1971, 5—179 + tab. 67.

Sjeverozapadni Balkan na prelazu iz neolitskog u metalno doba, Radovi VI, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1970—1971, 265—272. Zusammenfassung: Der nordwestliche Balkan am Übergang vom Neolithikum zur Metalzeit, 272.

Apport à l'étude des processus ethnogénétiques et à la délimitation territoriale des tribus illyriennes, Studia albanica, IXe année, 2 Tirana 1972, 173—185.

Orig. fr.

Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan, Balcanica III, Beograd 1972, 1—10.

Orig. angl.

Ein Zeugnis über taurobolischen Kult in Bosnien, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, Band II, Heft A, Sarajevo 1972, 167—184.

Obre I — A neolithic settlement of the Starčevo—Impresso and Kakanj cultures at Raskršće, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, Bd. III, Heft A, Sarajevo 1973, 327—429 + Pl. 36.

Orig. angl.

Obre I — Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s., sv. XXVII—XXVIII (1972—1973), Sarajevo 1973, 5—103 + tab. 36.

Obre II — A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje polje, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Archäologie, Band III, Heft A, Sarajevo 1973, 191 + Pl. 67.

Orig. angl.

O identifikaciji ilirskog etnosa, Godišnjak XI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1973, 93—108.

Résumé: Identification de l'ethnie illyrienne, 105—108.

Medieval Tombstones (Stećci), Art Treasures of Yugoslavia, Ed. »Jugoslavija«, Beograd 1973, 278—296, il.

Sirenje neolitske kulture dolinom Neretve, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII (1966), Split 1973, 37—45.

Résumé: Diffusion de la culture néolithique le long de la Neretva, 44—45.

Uvod, Crvena stijena, Zbornik radova, Ed. Zajednica kulturnih ustanova, Posebna izdanja, knj. 3—4, Nikšić 1975, 1—6 pr. 3.

Mlađi praistorijski periodi u Crvenoj stijeni, Crvena stijena, Zbornik radova, Ed. Zajednica kulturnih ustanova, Posebna izdanja, knj. 3—4, Nikšić 1975, 121—146 sl. 2 + tab. 11.

LJEPOSAVA VEKIĆ-ČOVIĆ

FRANJO BARIŠIĆ
(Beograd)

**CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE**

Balkanološke studije u Sarajevu imaju dugu tradiciju. Još 1908. godine, kada je Austro-Ugarska izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, u Sarajevu je osnovan *Institut für Balkanforschung* (Karl Patsch). Bila je to prva ustanova svoje vrste na području jugoistočne Evrope. Ovaj Institut, iako u funkciji okupatorske politike, za deset godina svoga trajanja (do 1918.) razvio je zapaženu aktivnost, naročito u oblasti arheoloških i lingvističkih istraživanja, i stekao međunarodnu afirmaciju. Centri za balkanološka ispitivanja u staroj Jugoslaviji, tematski i metodološki različito usmereni, nalaze se u Beogradu. To su *Seminar za arbanašku filologiju*, kojim je rukovodio H. Barić, i, nešto docnije osnovani, *Institut za balkanologiju*, kojemu su na čelu stajali P. Skok i M. Budimir (1934). Izbijanjem drugog svetskog rata prekinute su aktivnosti obeju ovih institucija.

Posle oslobođenja Sarajevo ponovo postaje obnovitelj balkanoloških studija. Na inicijativu i predlog prof. H. Barića, pri Naučnom društvu BiH 1954. osniva se Balkanološki institut. Istraživačka aktivnost ovog Instituta, ostajući na liniji i u okviru dotadašnje naučne i naučno-organizacione delatnosti prof. H. Barića kao rukovodioca, bila je usmerena na »izučavanje uzajamnih uticaja živih balkanskih jezika kroz vekove i njihovih odnosa prema starim balkanskim jezicima, ilirskom i tračkom, kao i na izučavanje uzajamnih kulturnih uticaja balkanskih naroda«. Ovako široko i perspektivno zamišljena istraživačka delatnost Instituta trebalo je, prema planu, da se otpočne, ostvarivati »prvo, prikupljanjem i obrađivanjem građe koja se odnosi na etničke migracije na Balkanu, i drugo, izučavanjem južnoslovensko-vlaških, južnoslovensko-grčkih i južnoslovensko-arbanaških jezičkih i uzajamnih kulturnih uticaja«. Krenuvši ovim pravcem, Institut se za svega nekoliko godina, objavljivanjem dva broja Godišnjaka i tri broja Djela,

afirmisao kao ozbiljna institucija. Sa ovim programom započeti rad Instituta, posle smrti prof. H. Barića (1957), nije mogao da bude nastavljen. Naučni savet Instituta, u svojstvu Inicijativnog odbora, usvaja novi program koji bi, ostvarivan u nizu odgovarajućih sekcija, obuhvatao ovu problematiku: »Stara istorija sa arheologijom, srednji vek i tursko doba, balkanski i drugi jezici, balkanska književnost, ekonomika Balkana, sociologija i demografija, etnografija i folklor, geografija Balkana«. Osnivanje jednog balkanološkog instituta sa ovako obimnim programom, sasvim očigledno, bilo je u potpunom raskoraku sa kadrovskim i materijalnim mogućnostima Naučnog društva. Zamisao je ostala na papiru, pitanje Balkanološkog instituta vraćeno je na sam početak.

Preuzimajući u ime Naučnog društva BiH brigu o formiranju nove balkanološke institucije, prof. Benac strpljivo »ispituje teren«, proučava rad i rezultate svih ranijih pokušaja na organizovanju balkanoloških studija u našoj zemlji, sa mnogim stručnjacima izmenjuje misli, svestrano analizira postojeće stanje i mogućnosti, i, posle tako sprovedenih ispitivanja, februara 1962. godine podnosi *Elaborat o formiranju Centra za balkanološka ispitivanja pri Naučnom društvu NR BiH*. Ovaj temeljito obrazloženi predlog Predsedništvo Naučnog društva usvaja i ubrzo posle toga, juna 1962, prof. Benac dobija saglasnost i za podneti »Prethodni program rada Centra za balkanološka ispitivanja«.

Ova dva elaborata prof. Benca, međusobno se dopunjujući i sačinjavajući jednu celinu, predstavljaju u stvari osnivački dokumenat, tekst u kojemu se ocrtava statut nove ustanove, definišu njeni ciljevi i programi, određuje organizaciona struktura.

Za proteklih dvanaest godina svoga postojanja razvio je veoma široku aktivnost (redovno izdavanje Godišnjaka, objavljivanje više monografija kao posebnih izdanja, organizovanje nekoliko interdisciplinarnih međunarodnih simpozijuma, uspostavljanje saradnje sa nizom domaćih i stranih ustanova, sistematsko prikupljanje dokumentacijskog materijala) i stekao reputaciju jedne istraživačke ustanove sa naglašeno kvalitetnim radnim rezultatima. Kako je do toga došlo? Čime se objašnjavaju ovi veliki uspjesi jedne male ustanove? U čemu je tajna?

Odgovor na ova pitanja, odmah da kažemo, treba tražiti u organizaciji rada. Pogledajmo stoga kako funkcioniše Centar za balkanološka ispitivanja od samog početka, kakva je organizaciona shema postavljena u osnivačkim aktima, pomenutim elaboratima prof. Benca.

Organizaciona struktura Centra za balkanološka ispitivanja, zasni-vajući se na prethodno izvršenoj analizi mnoštva prikupljenih podataka i predstavljajući svojevrsnu sintezu odatle izvedenih zaključaka, u svojim osnovnim konstitutivnim elementima izgleda ovako:

1. Centar je naučnoistraživačka jedinica koja deluje u okviru Akademije nauka i umjetnosti BiH (ranije Naučnog društva).

2. Osnovni zadatak Centra jeste izučavanje života, jezika i kulture starobalkanskih naroda, prvenstveno Ilira i Tračana, i njihovog udela u etnogenezi kasnijih balkanskih naroda. Ova ispitivanja, u prvoj fazi rada, prostorno se ograničavaju na severni i srednji Balkan, a vremenski od prahistorijskih vremena do slovenske kolonizacije Balkana.

3. Istraživački rad Centra, u prvom stadiju rada, prvenstveno se usredsređuje na sitematsko prikupljanje i objavljivanje dokumentacijske građe (Zbornik antičkih pisanih podataka o Ilirima i drugim etničkim grupacijama na severnom i srednjem Balkanu; zbornik epigrafskih spomenika koji se odnose na pomenute starobalkanske narode; izrada kompletne bibliografije do sada objavljenih naučnih radova o naznačenim narodima; prikupljanja i obrade izvorne građe za istoriju balkanskih oblasti pod rimskom okupacijom; prikupljanja i obrade, u odgovarajućim katalozima, arheološke građe o pojedinim starobalkanskim narodima), a uporedo s time Centar će nastojati, da, čim se ostvare uslovi, pokrene svoj Godišnjak kao periodičnu publikaciju, da objavljuje značajnije monografske studije kao svoja posebna izdanja, da otpočne sa organizovanjem odgovarajućih simpozijuma.

4. Sva pitanja u vezi sa bližim utvrđivanjem i izvršavanjem radnog programa i ostalim naučno-organizacionih poslova (sistem i obim rada na pojedinim problemima, raspodela poslova putem određenih zaduženja, način finansiranja, publikacije, saradnja sa ustanovama u inostranstvu, izbor novih članova, itd.) rešavaju se na redovnim radnim sastancima članova Centra, koji se održavaju najmanje jedanput godišnje.

5. Članovi Centra, iz reda istaknutijih stručnjaka za discipline koje se obuhvataju radnim programom, biraju se iz čitave zemlje. U ostvarivanju programa Centra, pored stalnih članova, mogu učestvovati i drugi saradnici kojima se poveravaju određeni zadaci.

Bacimo li letimičan pogled na delatnost Centra i osmotrimo li šta se, koliko i kako u proteklom periodu preduzimalo i ostvarivalo, lako ćemo zapaziti da je prvo i glavno obeležje celokupne dosadašnje aktivnosti bilo planiranje. Naime, na radnim sastancima članova Centra, održanim svake godine i redovno, uvek je pretresan kako izveštaj o radu za proteklu tako i plan rada za narednu godinu. Takvim načinom poslovanja obezbeđivala se kontinuiranost, osiguravala postepenost i izbegavala stihijnost u radu. Jer sve novo što se preduzimalo, preduzimano je u prvom trenutku, tek onda kada su nastupili povoljni uslovi za realizovanje. Celokupna naučna i naučno-organizaciona aktivnost Centra, slobodno se može reći, od samog početka vodi se planski i smišljeno. Da je metod rada doista bio takav, raspoznaje se i po do sada objavljenim publikacijama. Jer posmatrajući tematiku i redosled dela koja su u Centru već objavljena ili su na putu da uskoro budu objavljena, bez napora razabiremo da se te publikacije tematski objedinjuju i dopunjuju, da se nijedna ne pojavljuje slučajno nego se nižu kao delovi jedne logički zamišljene celine, jednog dobro promišljenog plana.

Ovih nekoliko zapažanja svakako je dovoljno da bi se na postavljeno pitanje o »tajni« uspeha Centra pružio zadovoljavajući odgovor. Ako smo konstatovali da se u svim poslovima Centra, u svim granama njegove delatnosti, sprovodi planiranje, onda bi se moglo zaključiti da bi tu bio ključ »tajne«. Međutim, takav odgovor ne bi se morao smatrati ubedljivim, pošto planiranje samo po sebi zna se, nije *eo ipso* i zaloga uspeha. Jer ima planiranja i planiranja. Ako jedna radna ustanova godinama, bez ikakvih zastoja, padova i skokova, svoju »pro-

izvodnju» održava i razvija ujednačenim tempom, a upravo to je karakteristika dvanaestogodišnje delatnosti Centra, onda taj i takav radni bilans samo po sebi razotkriva da se u toj ustanovi primenjuje i sprovodi jedno planiranje koje je, rekli bismo, dobro isplanirano. Godišnji izveštaji i planovi, kako spomenusmo, primaju se i donose na godišnjim sastancima Centra. Zapisnici svih do sada održanih sednica svakome su na uvidu, jer se redovno objavljuju u Godišnjaku Centra (pod naslovom »Hronika«). Tekstovi tih zapisnika, evidentirajući i prateći aktivnost Centra iz godine u godinu, dokumenti su koji verno odlikavaju dosadašnji rad Centra u celini, a način planiranja posebno. Poslovi Centra planiraju se i u delo sprovode na jedan način koji umnogome podseća na izradu i ostvarivanje nekog arhitektonskog projekta. Naime, svim radnim akcijama koje se u Centru preduzimaju, od dugoročno postavljenog opšteg radnog programa do kratkoročnih godišnjih poslova, prethode planovi koji su brižljivo izrađeni i u potpunosti realni. U Centru se nijedan posao, bilo istraživački bilo naučno-organizacioni, ne prihvata pre nego se prethodno ne ispita i utvrdi da je u okviru opšteg programa, da je naučno aktuelan i da su ispunjeni uslovi realizacije. Drugim rečima, planiranje se u Centru temeljito i veoma studiozno priprema, i u tome je, da najzad odgovorimo, tajna uspeha ove naučne ustanove.

Centar za balkanološka ispitivanja organizovan je tako da funkcioniše kao dobro uhodan pogon. Daleko najviše zasluga za to, van svake sumnje, pripada prof. A. Bencu, koji je pokrenuo inicijativu za osnivanje Centra i koji je u ovoj ustanovi, od samog početka, ne samo rukovodilac i nosilac planiranja nego i jedan od glavnih saradnika. Svojim izuzetno uspešnim dvanaestogodišnjim rukovođenjem Centra prof. Benac je, ulažući ogromne napore, izgradio jedno posebno delo koje u njegovu ličnu biografiju ulazi kao jedan novi i priznanja dostojan radni uspeh, a za društvo znači novu tekovinu i primer za ugledanje.

ĐURO BASLER
(Sarajevo)

EIN VIERTELJAHRHUNDERT DER PALÄOLITHFORSCHUNG IN NORDBOSNIEN (1949—1974)

La constatation de l'homme paléolithique en Bosnie me paraît n'être qu'une affaire de circonstance et de temps.

Gabriel de Mortillet, 1894

Die im August 1949 aus der lehmigen Decke des Hügels Kamen nahe der Usora-Mündung geborgenen Steinartefakte bedeuteten einen neuen Schritt in der Erforschung der Urgeschichte in Bosnien und der Herzegovina. Wiederholte Anstrengungen des bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums seit seiner Gründung 1888, auf die Frage nach der Anwesenheit paläolithischer Menschen eine Antwort zu bekommen, blieben für einige Jahrzehnte unerfüllt. Probegrabungen in der Marinkova pećina bei Bulozi, in Banja Stijena und schliesslich in der Kuvija-Höhle am Ivan-Gebirge, wofür sich der Krapina-Erforscher D. Kramberger-Gorjanović persönlich einsetzte, sind im Bezug auf Kulturreste ohne ersehntem Erfolg geblieben. So ist es auch zu dem bekannten Satz gekommen, mit welchem Ciro Truhelka 1914 die Resultate der 25-jährigen Arbeit des Landesmuseums einleitete: »Es muss eine merkwürdige Tatsache erwähnt werden, die eigentlich nicht geklärt werden kann, und das ist, dass in Bosnien und der Herzegovina bis zum heutigen Tag keine verlässliche Spur der Anwesenheit des altsteinzeitlichen Menschen gefunden wurde«.

Besser war es auch nicht im Jahre 1938, als aus Anlass des 50-jährigen Bestehens des Landesmuseums eine erneute Retrospektive seiner Tätigkeit zusammengefasst wurde.

Die überaus reichen Funde aus dem Neolithikum und die weltbekannt gewordenen Kulturreste der Illyrier fanden also lange Zeit kein entsprechendes Pendant in der Erforschung des Paläolithikums.

Die Arbeiten, die nach dem ersten Erfolg 1949 eingeleitet wurden, gingen aus verständlichen Gründen sehr langsam voran. Dies lässt sich

mit den spezifischen Fundumständen des nordbosnischen Paläolithikums erklären. Besonders erschwerend wirkt sich das Fehlen organischen Begleitmaterials aus. Die Steinartefakte, die aus den hellbraunen Lehmschichten reichlich flossen, waren in der ersten Zeit die einzigen Dokumente der lange erloschenen Anwesenheit des Urmenschen in dieser Region. Es war klar dass unter solchen Fundumständen sonst übliche Forschungsmethoden nicht genügen konnten. Quartärgeologie und Paläopedologie wurden aber erfolgreich eingesetzt und später durch palynologische Untersuchungen gewinnbringend ergänzt.

Die Erkenntnisse, die mit Hilfe der eben erwähnten Arbeitsweise erreicht wurden, ermöglichten es nun, auf diese ein Vierteljahrhundert alten Anstrengungen gewisse Resultate aufzubauen.

*

Die nordbosnische paläolithische Region dehnt sich über einen rund 60 Kilometer breiten und 100 Kilometer langen, seit altersher zu Pannonien gehörenden Landstreifen südlich der Save aus. Seine östliche, bzw. westliche Grenze bilden die Flusstäler der Bosna und des Vrbas mit ihren Nebenflüssen, wobei Ukrina und Usora besonders hervorzuheben sind. Der pannonische Charakter dieses Raumes zeigt sich nicht nur in geographischer, sondern auch in kulturgeschichtlicher Hinsicht, auch im Paläolithikum. Funde in der Slowakei und im Banat mit ihren ähnlichen Formen sprechen für einen durch territoriale Berührung bedingten Kulturaustausch auf Entfernungen, die mehrere hundert Kilometer betragen.

Selbstverständlich werden hier nur offene Landstationen angetroffen. Die Fundstellen befinden sich in der Regel auf den niedrigen Hügeln, die sich entlang der Flusstäler hinziehen. Seltener haben die paläolithischen Jäger Erhöhungen aufgesucht, die etwas weiter landeinwärts von den Flüssen gelegen waren. Allerdings gab es in solchen Fällen auch eine Quelle in der Nähe.

Die Kulturreste werden von einigen Lehmschichten getragen, die während des Würm-Glazials über das bereits geformte Gelände angeweht wurden. Die Funde bestehen fast ausschliesslich aus den Steinartefakten, die sich in abgegrenzten Horizonten auf verschiedentlich grossen Raum verteilen. Die Grösse und Mächtigkeit dieser Horizonte sind durch mehrere Umstände bedingt, wobei die Dauer des Aufenthaltes und die Zahl der Individuen die entscheidende Rolle gespielt haben.

Von Knochenresten der am Ort verarbeiteten Jagdbeute ist keine Spur mehr vorhanden, da sie kurz nach dem Verlassen der Stelle durch die Menschen einem starken Zerfall ausgesetzt waren. Nur die Pollen der Pflanzenblüten fanden in den einstmals mit organischen Resten gesättigten Kulturschichten den Weg zur Fossilisierung, und sind so in dem später sauer gewordenen Boden bis auf unsere Tage erhalten.

Von den rund 70 bis jetzt festgestellten oder geahnten Fundplätzen mit besser oder schlechter erhaltenen Kulturresten wurden auf 8 Stellen Grabungen unternommen; und so kann man einen guten

Einblick in die Kulturentwicklung jener Menschengruppen gewinnen, die sich hier für gewisse Zeit niedergelassen haben.

Die bisher gewonnenen Funde erlauben es, eine Anzahl von Ergebnissen und Schlussfolgerungen vorzutragen. Die an bestimmte ockerfarbene Lehmschichten gebundenen Funde gehören vorwiegend zum Mittel- und Jungpaläolithikum. Die jüngere Komponente ist etwas ausgeprägter vertreten, da es gelungen ist gewisse Variationen in ihrer Entwicklung zu verfolgen. Eine feinere Untergliederung der Kulturentwicklung ist jedoch noch erschwert, da nur auf zwei Fundstellen, in Londja und Visoko Brdo, die sonst kompakte fertile Schicht aus mehreren — zumindest zwei — Kulturhorizonten besteht, wobei ein mittelpaläolithischer von einem jungpaläolithischen abgesondert werden kann.

Die physische Verbundenheit der mittel- und jungpaläolithischen Fundhorizonte in Londja und Visoko Brdo gaben den Anlass zur Vermutung, dass das nordbosnische Jungpaläolithikum direkt aus dem Mittelpaläolithikum herauszuwachsen scheint — womit ältere Formen fast einem archaisierendem Jungpaläolithikum zuzuschreiben wären. Das ist aber so in seiner Deutung kaum anzunehmen, da trennende Merkmale in beiden Horizonten zu stark ausgeprägt sind. So ist in diesen Fällen eher mit einem Wechsel der Besitzer des Ortes zu rechnen.

Das nordbosnische Mittelpaläolithikum kann nach der geltenden Terminologie als ein typisches Moustérien gedeutet werden. Stufenretuschierte Schaber und Handspitzen bilden die am meisten vertretenen Typen der Geräte. Dazu kommen noch die für Levallois kennzeichnenden Nuklei, sowie breite Abschlüge mit bearbeiteter Schlagfläche, schliesslich die ein- oder zweiseitig retuschierten Breitklingen.

Im Jungpaläolithikum lassen sich auf Grund der bisherigen Forschungsergebnisse zwei Kulturgruppen etwas deutlicher aussondern: eine, die dem Komplex des Aurignacien, und eine die dem Gravettien zu entsprechen scheint.

Die Entwicklung des nordbosnischen Jungpaläolithikums scheint sich auf diese zwei Kulturen zu beschränken. Selbstverständlich müssen die beiden nur in grossen Zügen verstanden werden. Eine feinere Gliederung innerhalb der Kulturen selbst ist noch nicht bekannt, obwohl sie zu erwarten ist. Zweiseiter, die seinerzeit in Kamen (ursprünglich Crkvina II genannt) gefunden wurden, dürfen für das Bestehen spezifischer Kulturgruppen innerhalb des Jungpaläolithikums zeugen; ebenso die an Magdalenien erinnernden, an beiden Kanten retuschierten Klingen in Kadar, die für eine sehr fortgeschrittene Entwicklungsstufe des Gravettiens zu sprechen scheinen.

Das Aurignacien aus der nordbosnischen Region zeigt sich mit seinen charakteristischen Merkmalen: beidseitig retuschierten Klingen, Schnauzenkratzen, Kielkratzen, Klingenkratzen usw.

Das Gravettien, im Profil höher gelegen als das Aurignacien, stellt sich vor allem mit reichlich vertretenen, gut ausgeprägten Klingenkratzen und Mikrogravetten, ferner Bogensticheln und — wie schon hervorgehoben wurde — in seinen jüngeren Phasen auch beidseitig retuschierten Klingen.

Zu den so formulierten Merkmalen gehören aber hier auch Erscheinungen, die der Erforschung des nordbosnischen Paläolithikums im Wege stehen. So zum Beispiel ist es bis heute nicht gelungen, eine scharf umrissene Kulturentwicklung während der ganzen Epoche am Ort zu verfolgen. Die überaus reiche und zweifellos mehrschichtige Fundstelle Kamen wurde vernichtet, bevor sie mit allen ihren Gegebenheiten archäologisch erfasst werden konnte. Auf der Londja und dem Visoko Brdo sind grosso modo zwei Kulturstufen zu verfolgen, wobei jedoch eine Entwicklung der Artefakten nicht besonders eindeutig verfolgt werden kann. Auf anderen Stellen wurden die Funde in einer einzigen relativ dünnen Kulturschicht, also auch einer zeitlich beschränkten Entwicklungsphase entstammend, angetroffen, so dass sich nähere Beziehungen zu anderen Fundstellen oder Kulturgruppen nicht leicht nachweisen lassen.

*

Auf Grund der Funde in Bosnien ist es also heute noch nicht möglich, eine ununterbrochene Entwicklung der Kulturen zu fixieren — man ist also in dieser Beziehung auf den Vergleich mit anderen Gebieten stärker angewiesen.

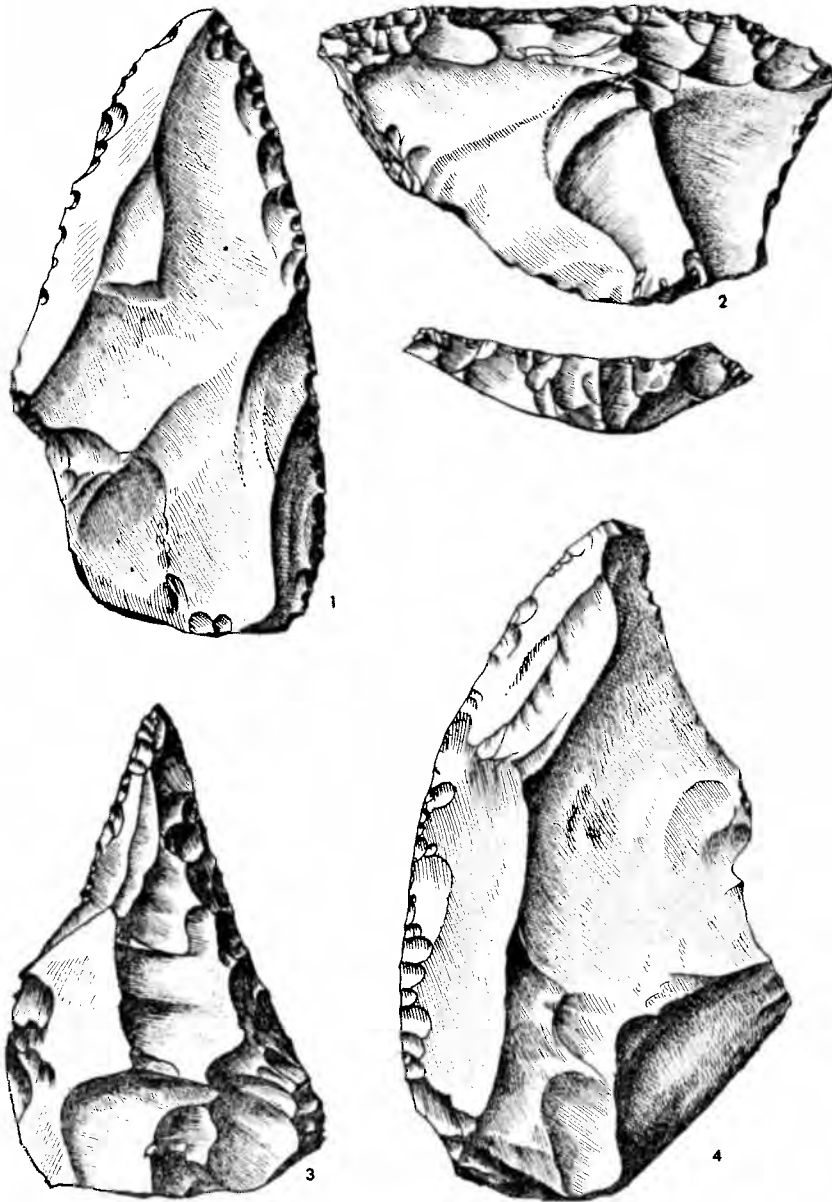
In der neueren Zeit wurden die kulturtragenden Horizonte auf zwei Fundstellen, nämlich in Visoko Brdo und Kadar, nach floristischen Resten untersucht. Die ausgiebigen Pollenfunde ermöglichen es die Pflanzenwelt aus der Zeit der Besiedlung der Rastplätze zu rekonstruieren. Die Landschaft der damaligen Zeit wurde als feuchte Tundra erkannt, in welcher *Betula*, *Juniperus*, *Alnus* und *Salix* als Zwergbäume auftreten. Weiterhin sind *Gramineae* stark vertreten, es kommen aber auch *Cyperaceae*, *Juncaceae*, *Chenopodiaceae* und *Myosotis* vor, schliesslich auch Moose und Pilze.

Diese Erkenntnisse helfen die fehlende Paläontologie zu ersetzen. Interessant ist dabei zu betonen, dass im ganzen Profil nur die kulturtragenden Horizonte Pollen enthielten; die übrigen Lehmschichten sind in dieser Beziehung steril — zumindest in den bis jetzt untersuchten zwei Orten.

Die nordbosnischen Fundstellen lassen sich auch in paläopedologischer Hinsicht auswerten. Die Grenze zur Quartärgeologie ist dabei kaum deutlich zu ziehen. Beide Forschungsmethoden sind sich in der Deutung der klimatischen Vorgänge während der Entstehung der in Betracht kommenden Lehmaufschüttungen einig, und gestatten so eine paläoklimatische Rekonstruktion, die von aufeinanderfolgenden kälteren und wärmeren Perioden erfüllt ist. Auswirkungen der Vereisung lassen sich in der Struktur der Lehmschichten ohne Schwierigkeit beobachten, und trotz der Erosion, welcher die Fundstellen von Zeit zu Zeit ausgesetzt waren, ist es doch möglich ein annäherndes Gesamtprofil zu rekonstruieren, das aber leider auf keiner Fundstelle unberührt erhalten ist.

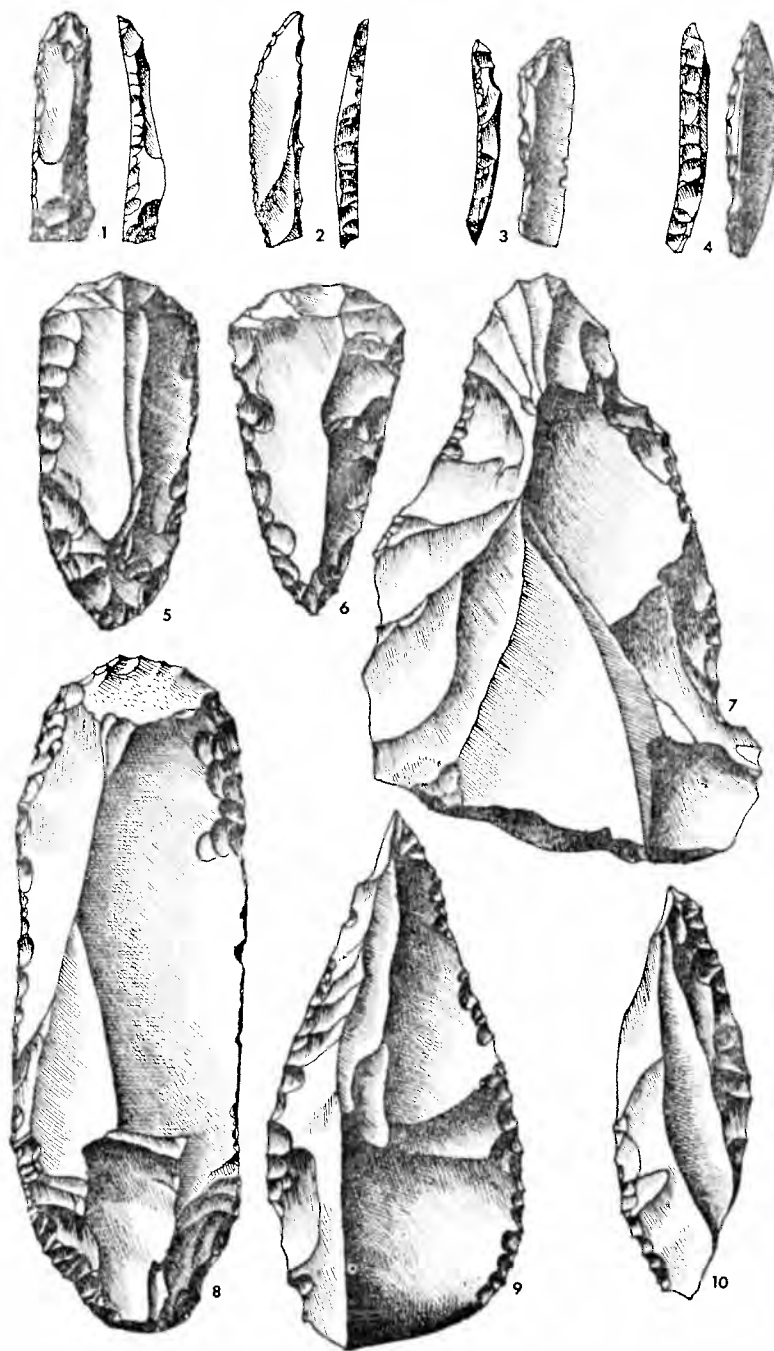
Es ist noch das Problem der Verwendung statistischer Methoden bei der Verwertung der Forschungsarbeiten zu erwähnen. Diese Methoden sind bei den nordbosnischen Fundstellen kaum ernst in Betracht

Taf. I

Auswahl mittelpaläolithischer Geräte, (1, 2, 4 Lodnja; 3 Visoko Brdo)

Taf. II

Auswahl jungpaläolithischer Geräte, (1—6 Kadar; 7, 9, 10 Lušćić;
8 Londja).

zu nehmen. Es wurde nämlich festgestellt, dass auf diesen Fundstellen, die sich mancherorts auch über einige tausend Quadratmeter Fläche erstrecken, die paläolithischen Bewohner ihre Aktivitäten sehr weiträumig verteilt haben. So kommt es zu örtlich beschränkten Anhäufungen gewisser Artefakttypen innerhalb des Fundplatzes. Man setzt sich daher bei den meistens räumlich beschränkten Ausgrabungen der Gefahr aus, ein einseitiges Bild über das Inventar, also auch die Kulturzugehörigkeit der so partiell untersuchten Fundstelle zu bekommen. Ausgrabungen in Lušić und Kadar haben das in der Praxis deutlich gezeigt.

Eine etwas flexiblere paläoethnologische Arbeitsmethode ist demnach hier zu bevorzugen.

*

Die erst ein Vierteljahrhundert alten Arbeiten in der Erforschung des nordbosnischen Paläolithikums ermöglichen es wohl, eine gewisse Zusammenfassung der Ergebnisse aufzustellen, aber sie gestatten noch keine abgerundete Synthese, die alle Fragen der Wissenschaft beantworten könnte. Es scheint so vernünftiger, von einer Ueberflutung der Begriffe Abstand zu nehmen, die ja nicht über leere Voraussetzungen hinauszukommen vermochten, aber leicht in eine Logomachie zu entarten drohen. Das Jubiläum soll deshalb eher als Anlass genommen werden für einen zusammenfassenden Rückblick, und zugleich als Ausblick auf eine vielversprechende Zukunft.

Abkürzungen:

GZM NS — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija. Herausgeber: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.

ČiG — Članci i građa za kulturnu istoriju sjeveroistočne Bosne. Herausgeber: Muzej Istočne Bosne, Tuzla.

AP — Arheološki pregled, Herausgeber: Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.

BIBLIOGRAPHIE

- Đuro Basler — *Paleolitski nalaz na Usori* (Paläolithischer Fund an der Usora), GZM NS VIII (1953), S. 215—223.
- *Paleolitski nalaz na Crkvini u Makljenovcu* (Paläolithischer Fund auf der Crkvina in Makljenovac), GZM NS XII (1957), S. 93—108.
- *Paleolitsko nalazište Lušić u Kulašima* (Der paläolithische Fund von Kulaši), GZM NS XV—XVI (1961), S. 27—38 (in Mitarbeit mit Gj. Janeković).
- *Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu* (Archäologische Fundstätte Crkvina in Makljenovac), ČiG V (1961), S. 75—88.
- *Londža — Makljenovac, paleolitska stanica*, AP 3 (1961), S. 8—10.
- *Paleolitsko nalazište Visoko Brdo u Lupljanici* (Paläolithische Fundstelle Visoko Brdo in Lupljanica), GZM NS XVII (1962), S. 5—13.

- *Sjeverna Bosna — sondažna rekognosciranja paleolitskih nalazišta* (Probegrabungen an einigen paläolithischen Fundstellen in Nord-Bosnien), AP 4 (1962), S. 8—10.
- *Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni* (Paläolithische Fundstätten in Nordbosnien), GZM NS XVIII (1963), S. 5—24.
- *Saznanja i problemi u paleolitiku Bosne i Hercegovine* (Erkenntnisse und Probleme im bosnisch-herzegovinischem Paläolithikum), Arheološki vestnik XIII—XIV, Ljubljana 1963, S. 37—41.
- *Fünffzehn Jahre Paläolithforschung in Jugoslawien*, Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 6, Wien 1963, S. 1—19.
- *Mala Gradina — Kulaši*, AP 5 (1963), S. 9—10.
- *Brdašće u Laktašima — nalazi u kopu XI* (Brdašće in Laktaši — Funde im Grabungshorizont XI), Zbornik Krajiških muzeja II, Banja Luka 1964, S. 36—37.
- *Kadar — Gornji Svilaj*, AP 7 (1965), S. 9—10.
- *Das Paläolithikum in Bosnien und der Herzegovina*. Actes du VII ième Congr. Intern. Prague 1966, Bd. I, S. 274—275.
- *Londja—Makljenovac*, AP 8 (1966), S. 10.
- *Kadar — Gornji Svilaj*, AP 8 (1966), S. 8.
- *Položaj sjevernobosanskog paleolitika u prirodnom ambijentu würmskog doba Jugoslavije* (Die Stellung des nordbosnischen Paläolithikums im würmeiszeitlichen Landschaftsraum Jugoslaviens), ČiG VII (1967), S. 5—20 (mit. K. Brunnacker).
- *Krndija u Potočanima — paleolitska stanica*, ČiG VIII (1970), S. 5—8.
- *Dvije paleolitske stanice u dolini Ukline* (Zwei Paläolithstationen im Ukrina-Tal) ČiG X (1973), S. 7—15.

JURAJ PAVUK
(Nitra)

ÜBER DIE KONTAKTE ZWISCHEN BALKAN UND MITTELEUROPA IN NEOLITHIKUM

Beim Studium der Probleme des mitteleuropäischen Neolithikums tauchen in einer ganzen Reihe von Fragen Erwägungen über die Beziehungen zum Neolithikum der Balkanhalbinsel auf. Vom mitteleuropäischen Gesichtspunkt wurde und wird der Balkan als Vermittler zivilisatorischer und kultureller Errungenschaften aus Südosteuropa und dem Nahen Osten betrachtet.

Die Balkanhalbinsel ist geologisch-morphologisch und auch kulturell ziemlich gegliedert. Hinsichtlich unseres Themas interessiert uns vor allem die von der Donau und Save gebildete Nordgrenze. Das Karpatenbecken grenzt mit seinem Südrand auf einem großen Abschnitt an die Balkanhalbinsel. In Anbetracht dessen, daß Flüsse keine Kulturgrenzen darstellen, sondern im Gegenteil eher Gebiete verbinden, ist auch die Kulturgrenze zwischen Balkan und Mitteleuropa nicht mit der geographischen Grenze identisch. Das Karpatenbecken, das im Rahmen Mitteleuropas eine selbständige geographische Einheit bildet, weist auch ein hohes Maß an kultureller Eigenständigkeit auf. Sein östlicher Teil schließt sich mit dem südlichen Theißgebiet kulturell an die balkanische Entwicklung an (Starčevo-Criş, Vinča), von den neolithischen Kulturen Mitteleuropas unterscheidet er sich markant und die Entwicklung der mitteleuropäischen Neolithkulturen beeinflusste er nur in geringem Maße. Der Westen des Karpatenbeckens gehörte hingegen im Neolithikum kulturell zu Mitteleuropa und in vielen Fällen determinierte er die mitteleuropäische Entwicklung. In diesem Raum spielte sich auch der Großteil der Kontakte Mitteleuropas mit dem Balkangebiet ab.

Früher, häufig auch gegenwärtig, wurden die repräsentativsten Kulturerscheinungen, wie in Mitteleuropa die linearkeramische Kultur und die Starčevo-Criş- und Vinča-Kultur auf dem Balkan, miteinander

konfrontiert. Die geringe Erforschung Transdanubiens und früher auch der Westslowakei verursachten, daß insbesondere Kulturen aus Böhmen und Mähren mit Kulturen Serbiens oder noch entfernterer balkanischer Gebiete konfrontiert wurden. In den letzten Jahren hat sich die Situation wesentlich geändert. Es ist ein großes Verdienst von S. Dimitrijević, daß er schon zwei Jahrzehnte die neolithische Besiedlung im Gebiet zwischen Save und Drau studiert, welches ähnlich wie Transdanubien früher wenig erforscht war. Die neuen Forschungen in Transdanubien und in der Westslowakei ermöglichen eine Präzisierung der kulturellen und chronologischen Beziehungen zwischen Mitteleuropa und der Balkanhalbinsel.

Die Anfänge des mitteleuropäischen Neolithikums wird man zweifellos im Zusammenhang mit der Existenz der Lepenski-Vir-Kultur, wahrscheinlich in den von D. Srejšović angedeuteten Intentionen lösen müssen¹. Die gegenwärtigen Funde aus dem Karpatenbecken und dem übrigen Mitteleuropa erlauben jedoch grundsätzlich keine neue Lösung genetischer Fragen des mitteleuropäischen Neolithikums. Einen weiteren Fortschritt werden nur neue Geländeentdeckungen bringen können.

Gegenwärtig stellt die ältere linearkeramische Kultur in Mitteleuropa, außer dem Theißgebiet, die älteste neolithische Besiedlung dar. Über ihre Genese und hauptsächlich ihre chronologischen und kulturellen Beziehungen im Lichte der slowakischen Funde ist vor einiger Zeit berichtet worden². Ich möchte an dieser Stelle die vorangehenden Erwägungen mit Bemerkungen über ihre Beziehung zur Starčevo-Criş-Kultur im Gebiet zwischen Save und Drau ergänzen. Die Starčevo-Kultur reicht in diesem Raum nur bis zum Zusammenfluß von Drau und Donau (Sarvaš, Vinkovci, Vukovar). Wenn man von der Verbreitung der älteren Linearkeramik ausgeht, stellt man ganz eindeutig fest, daß diese mit der Starčevo-Criş-Kultur gerade in diesem Gebiet in Berührung gekommen sein konnte. Als weiteres Kontaktgebiet zwischen der älteren linearkeramischen und der Starčevo-Criş-Kultur kommt der Raum zwischen Donau und dem Zagyva-Fluß, nordwestlich von Szolnok, in Erwägung; bisher sind aber von da keine Funde der älteren linearkeramischen Kultur bekannt, hingegen aber ein Nachlaß der jüngeren Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe, ebenso der älteren Lengyel-Kultur, so daß man hier berechtigt auch die ältere Linearkeramik von ähnlichem Gepräge wie in der Westslowakei oder in Transdanubien voraussetzen kann. Bei dem ungleichen Wissensstand über die Starčevo-Criş-Kultur in Slawonien und im ungarischen Theißgebiet und bei den scheinlichen typologischen und chronologischen Differenzen in beiden Gebieten wie auch bei dem immer noch ungenügenden Kennen der älteren Linearkeramik ist es gegenwärtig noch nicht möglich, im Inhalt der älteren linearkeramischen Kultur den Anteil des Theiß- und des Sirm-slawonischen Verbandes herauszugliedern. Im folgenden wollen wir unsere Aufmerksamkeit auf die Beziehungen der älteren

¹ D. Srejšović, Die Wurzeln der Lepenski—Vir—Kultur, Neue Entdeckungen der Archäologie, Bergisch Gladbach 1973, 197—219.

² J. Pavúk, Zur Chronologie und zu kulturellen Beziehungen der älteren Linearkeramik, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques II, Beograd 1973, 273—281.

Linearkeramik in Richtung zum Balkan durch die Vermittlung Ostslawoniens lenken.

Die ältere Linearkeramik aus der Slowakei, insbesondere die repräsentativeren Kollektionen aus Bfňa³, weist viele gemeinsame Merkmale mit der Starčevo-Criş-Kultur gerade aus Fundorten im Mündungsgebiet der Drau in die Donau auf. Am markantesten sind die Gefäße mit konischem Hohlfuß (Taf. I : 10) und vor allem die grobe Kannelierung, kombiniert mit Schlickbewurf auf der dickwandigen Keramik (Taf. I : 2-7,9). Diese Gestaltungsart der dickwandigen Keramik ist im gesamten Verbreitungsgebiet der Starčevo-Criş-Kultur belegt und in typologischer Form ist sie auch auf der älteren Linearkeramik faßbar. In beiden Kulturen ist sie jedoch chronologisch begrenzt: Sie kommt nur in ihren jüngeren Stufen vor. In der älteren linearkeramischen Kultur ist dieses Element wahrscheinlich auch territorial beschränkt — je weiter vom Karpatenbecken entfernt, umso seltener kommt es vor und in entfernteren Gebieten fehlt es vollkommen. Ein gutes Verbindungsglied zwischen der älteren Linearkeramik der Westslowakei und der Starčevo-Criş-Keramik sind die Funde aus Medina. Die wenigen Zufallsfunde aus Medina und Harc-Nyanyapuszta gaben ungarischen Forschern⁴ die Anregung zur Herausgliederung des selbständigen Medina-Typus, der in ihrer Definition gegenüber der Starčevo-Criş- und der älteren linearkeramischen Kultur, an deren Entstehung er sich beteiligt haben soll, relativ selbständig ist. Die erwähnten Forscher halten diese Funde für die älteste Keramik Transdanubiens überhaupt (und offenbar auch für die älteste in Mitteleuropa, mit Ausnahme des Theißgebietes) und ihr Medina-Typus soll die Kenntnis der Keramikherstellung in die ältere linearkeramische Kultur vermittelt haben. Ich glaube, daß die Altertümlichkeit und auch Bedeutung dieser Funde bei der Genese der älteren Linearkeramik in Mitteleuropa überschätzt wird. Die älteren linearkeramischen Funde aus Nitra⁵ und ein Teil der Keramik aus Hurbanovo⁶, vielleicht auch manche Exemplare aus mährischen Fundorten, sind mindestens um eine typologisch-chronologische Stufe älter als die Keramik aus Medina. Wenn wir die altertümlichen Keramikfunde der Starčevo-Criş-Kultur aus dem Fundort Donja Branjevina in Betracht ziehen, der zwar am Ostufer der Donau liegt, aber doch genug nahe bei den Fundorten Sarvaš, Vinkovci und Vukovar am Westufer der Donau, können wir vielleicht berechtigt die Existenz dieser Stufe auch in Slawonien und eine parallele Besiedlung im östlichen Transdanubien und etwa auch weiter in Mitteleuropa annehmen.

Es ist auch die Frage zu beantworten, ob die Funde aus Medina in den Rahmen der Starčevo-Criş-Kultur oder der älteren linearke-

³ Ibid., — J. Pavúk, Kultúry staršieho a stredného neolitu na západnom Slovensku, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 28, 57, 248, 251, Taf. V: 1, 2, 5, 6, VI: 2, 4.

⁴ N. Kalicz — J. Makkay, Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens, Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár 1972, 93—95.

⁵ Unpubliziert.

⁶ Unpubliziert.

ramischen Kultur gehören. Das bemalte Fragment aus Harc-Nyanyapuszta⁷ deutet auf die Zugehörigkeit zur Stufe Spiraloid B der Starčevo-Criş-Kultur, hingegen das Fragment mit geritztem Spiralornament aus Medina⁸ inkliniert eindeutig zur älteren linearkeramischen Kultur. Die dickwandigen Keramikformen mit Schlickbewurf⁹ und die Gefäße mit konischem Hohlfuß¹⁰ sind sowohl in der Starčevo-Criş-Kultur als auch im Spätabschnitt der älteren linearkeramischen Kultur gebräuchlich (Taf. I: 1—10). Die Existenz der verhältnismäßig altertümlichen Linearkeramik aus Kaposvár¹¹ würde ebenfalls die Zuweisung der Keramik aus Medina zur älteren linearkeramischen Kultur stützen. Aus Medina selbst wie auch aus weiteren Fundorten in Südtransdanubien kennen wir mehrere Fundorte der jüngeren Linearkeramik¹² und diese sind auch ein schwerwiegendes Argument dafür, auch im Gebiet südlich vom Plattensee die Existenz der älteren linearkeramischen Kultur vorauszusetzen. Im Hinblick auf die große Verwandtschaft der älteren Linearkeramik mit der Tonware der späten Starčevo-Criş-Kultur in Ostslawonien ist es sicherlich beim gegenwärtigen Wissensstand sehr schwer, eine genaue Grenze zwischen beiden Kulturen zu bestimmen. Für die ältere Linearkeramik in Mitteleuropa ist die geritzte Linearornamentik sehr typisch und diese sollte auch für die Verfolgung ihrer südlichen Verbreitungsgrenze am richtunggebendsten sein.

Es ist nicht ausgeschlossen, daß die ältere Linearkeramik in örtlich modifizierter Form auch im Gebiet zwischen Save und Drau vorkommt. Die Starčevo-Criş-Kultur in ihrer typischen Äußerung reicht in diesem Gebiet an Hand jetziger Funde nur bis zum Mündungsgebiet der Drau in die Donau (Sarvaš, Vinkovci, Vukovar). Die Keramik aus Ždralovi, ungefähr 150 km westlich von den angeführten Fundorten entfernt, muß nicht unbedingt zur Starčevo-Criş-Kultur gehören; das plastische Band mit zwei Grübchenreihen¹³, senkrecht gekerbtem Buckel¹⁴ und auch die von S. Dimitrijević festgestellten Abweichungen von der Starčevo-Criş-Keramik, erlauben es, über ihre eventuelle Zuweisung zur älteren Linearkeramik mitteleuropäischen Charakters zu erwägen. Ein schwerwiegender Grund für die Zuweisung der Keramik aus Ždralovi zur älteren Linearkeramik ist das Vorhandensein des Malo Ko-

⁷ N. Kalicz — J. Makkay, *Südliche Einflüsse...*, Abb. 1: 2.

⁸ *Ibid.*, Abb. 3: 9.

⁹ *Ibid.*, Abb. 2: 4—6, 4: 4—6.

¹⁰ *Ibid.*, Abb. 1: 3—6.

¹¹ B. Draveccký, Neuere Angaben zur Verbreitung der Linearkeramik im südlichen Teil von Transdanubien, *Acta Antiqua et Archaeologica* X, Szeged 1966, 27—30, Taf. 3, 4: 6—9.

¹² N. Kalicz — J. Makkay, *Südliche Einflüsse...*, Abb. 3: 1—8. — I. Bognár—Kutzián, Das Neolithikum in Ungarn, *Archaeologia Austriaca* 40, 1966, 270—272, Abb. 8: 3, 4. — F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, *BRGK* 24/25, 1934—35, 29—30, Taf. 7: 1—8.

¹³ S. Dimitrijević, Starčevačka kultura u Slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom podunavlju, *Simpozij neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar 1966, Sep., 26, 41, Taf. XV: 5.

¹⁴ *Ibid.*, Taf. XV: 6.

renovo-Typus in demselben Gebiet¹⁵. Seit ihrer Entdeckung pflegt man die Keramik des Malo Korenovo-Typus vor allem aufgrund ihrer Ornamentik zur Linearkeramik zu reihen¹⁶. Es muß aber konstatiert werden, daß sie sich von der typischen Linearkeramik aller ihrer Stufen in Transdanubien und im übrigen Mitteleuropa durch die Form ihrer Gefäße, die Technik und besonders die Verzierungsthematik markant unterscheidet. Schon früher festgestellte Parallelen der Keramik des Malo Korenovo-Typus zur älteren Linearkeramik aus Mähren, eventuell zur sog. A-Keramik aus Böhmen, tragen nur Allgemeingepräge und man kann sie unmöglich akzeptieren, denn sie korrespondieren nicht chronologisch: Die angeführte Keramik aus Böhmen und Mähren ist aufgrund anderer Zusammenhänge älter. Vom Malo Korenovo-Typus ist einstweilen nur eine kürzere (jüngere?) Entwicklungsstufe bekannt und deswegen ist es schwer, seine Genese und genaue chronologische Position zu definieren. Seine Gleichzeitigkeit mit der Stufe Vinča B-1 ist sehr wahrscheinlich und in seiner Beziehung zu Mitteleuropa kann der Malo Korenovo-Typus, wie er heute bekannt ist, nicht älter als die Želiezovce-Gruppe sein. Der Einzelfund aus Budinščina¹⁷ belegt vielleicht die Existenz einer frühen Entwicklung des Malo Korenovo-Typus. Die Gefäßformen dieses Typus inklinieren weit mehr zur Vinča- und zur Sopot-Kultur als zur linearkeramischen Kultur. Mit der linearkeramischen Kultur verbindet ihn nur sehr locker der lineare Charakter der Ornamentik. Funde dieses Typus sind auch nördlich der Drau zu erwarten, und dort sollte der Malo Korenovo-Typus in unmittelbarem Kontakt mit der linearkeramischen Kultur treten, die bis jetzt aus diesem Gebiet sehr wenig bekannt ist.

Wichtig ist die Beziehung des Malo Korenovo-Typus zur Sopot-Kultur. S. Dimitrijević¹⁸ konstatierte bis jetzt seine Beeinflussung durch die angeführte Kultur, seine Gleichzeitigkeit mit der Stufe Sopot IA, und während der Stufe IB sollte die Sopot-Kultur bei ihrem Vordringen westwärts die Entwicklung des Malo Korenovo-Typus beenden. Es scheint aber, daß die Sopot-Kultur (besonders ihre Stufe IB und II), welche ungarische Forscher auch in Transdanubien festgestellt haben und Sopot II — Bicske¹⁹ benannten und welche in gewisser Modifikation

¹⁵ Freilich, so wie sich der Malo Korenovo-Typus von der mitteleuropäischen linearkeramischen Kultur unterscheidet, kann sich die Keramik von Ždralovi noch in grösserem Masse von der älteren Standardlinearkeramik im Mitteldonaauraum unterscheiden. Die neu entdeckte Spät-Starčevo Siedlung in Podgorač verkürzt zwar diese Entfernung, doch liegt es noch immer weit von dem Gebiet der Verbreitung des Malo-Korenovo-Typus. Z. Marković, Breške (Gaj), Podgorač, Našice — naselje starčevačke kulture, Arheološki pregled 13, 1971, 16, 17, Taf. II—III.

¹⁶ S. Dimitrijević, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, Opuscula Archaeologica V, 1961, 6—17. — Derselbe, Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien, Archaeologia Jugoslavica X, 1969, 60—62.

¹⁷ S. Dimitrijević, Opuscula Archaeologica V, 1961, 8, Abb. A.

¹⁸ Derselbe, Archaeologia Jugoslavica X, 1969, 62.

¹⁹ N. Kalicz — J. Makkay, Südliche Einflüsse..., 95—96, Abb. 6, 8. — Derselbe, A neolitikus Sopot-Bicske kultúra, Arch. Ért. 99, 1972, 3—14.

auch in der Slowakei vertreten ist, polykulturelle Grundlage hat und auf einem großen Gebietsteil zwischen Save und Drau gerade auf der Unterlage des Malo Korenovo-Typus entstanden sein konnte. Dies würde gleichzeitig bedeuten, daß der Malo Korenovo-Typus älter wäre als die Stufe IB der Sopot-Kultur. Den bisherigen Funden aus Slawonien nach ist diese Ansicht schwer zu belegen. Vorläufig kann man nur per analogiam argumentieren. Ich gehe von der Tatsache aus, daß sich die primären Zentren der Lengyel-Kultur im Verbreitungsgebiet der lineareramischen Kultur befinden, genauer in jenem der Želiezovce-Gruppe. Offen bleibt in diesem Zusammenhang die wichtige Frage des Vorhandenseins der Lengyel-Kultur in Slawonien. Die Sopot-Lengyel-Kultur inkliniert in der Definition von S. Dimitrijević²⁰ teilweise zur Lengyel-Kultur, freilich geht jedoch ihr einstweilen am besten bekannter älterer bzw. mittlerer Teil (Stufe IB und II) chronologisch eindeutig der älteren, klassischen Lengyel-Kultur voran (Zengővárkony I, Nitrianský Hrádok, Svodín, Střelice u. a.). Mit der gesamten älteren Lengyel-Kultur wäre dann wohl vielleicht nur die III. Stufe der Sopot-Kultur gleichzeitig, die bei weitem nicht so viele gemeinsame Merkmale mit der älteren Lengyel-Kultur aufweist wie die vorhergehenden Stufen (IB, II) mit den Funden aus der Zeit vor der Entstehung der klassischen Lengyel-Kultur, wie es die aus Bicske, Bíňa oder aus Lužianky sind. Aus dem bisherigen Forschungsstand ergibt sich also die Frage der Berechtigung und der Begründung der Benennung Sopot-Lengyel-Kultur. Diese Benennung wäre bis zu jenem Teil der Sopot-Kultur berechtigt, welcher parallel mit der älteren Stufe der Lengyel-Kultur ist. Die Stufen IB und II synchronisiert S. Dimitrijević berechtigt mit den Funden aus Bicske und auch mit der Lužianky-Gruppe²¹. Diesen ging die letzte Stufe (III) der Želiezovce-Gruppe voran und für diese ist außer anderem das Abnehmen der typischen Ritzornamentik und das Aufkommen neuer, später für den Sopot-Bicske-Horizont kennzeichnender Keramikformen charakteristisch. Eine analoge Beziehung könnte zwischen dem Malo Korenovo-Typus und der Sopot-Kultur gewesen sein, für welche ebenfalls das Fehlen der Ritzornamentik heimischer Provenienz kennzeichnend ist. Dieses Problem wird jedoch nur im Kerngebiet des Malo Korenovo-Typus und nicht in unmittelbarer Nachbarschaft der Vinča-Kultur in Ostslawonien gelöst werden können.

Die Sopot-Kultur deutet mit ihrem Keramikinventar auf eine der Formen und die wichtige Ausstrahlungsrichtung der Vinča-Kultur, resp. ihrer starken Einflüsse west- und nordwestwärts und ermöglicht eine Präzisierung und Definierung des Anteiles der Vinča-Kultur an der Entstehung der Lengyel-Kultur. Früher studierten wir dieses Problem im Zusammenhang mit dem Charakter des Vorlengyel-Horizontes²². Das

²⁰ S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura*, Zagreb, 1968, 8, 63–66, 84–86.

²¹ *Ibid.*, 84 — S. Dimitrijević, *Archaeologia Iugoslavica* X, 1969, 60.

²² J. Pavúk, *Grab des Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou*, *Slovenská archeológia* XII, 1964, 49–50. — Derselbe, *K významu importov vo Vinči pre chronológiu neolitu*, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 13, 1964, 38 ff. — Derselbe, *Chronologie der Želiezovce-Gruppe* *Slovenská archeológia* XVII, 1969, 332–338, 351–352.

Vorhandensein einiger Elemente der Vinča-Kultur im nordwestlichen Teil des Karpatenbeckens war evident, die chronologischen Beziehungen waren verhältnismäßig klar. Doch den Mechanismus ihrer Vermittlung nach Mitteleuropa territorial zu verankern, war nicht möglich. Das Erkennen der Sopot-Kultur zeigt die Möglichkeit, das Problem dieser Verbindung gerade durch ihre Vermittlung zu lösen, worauf zuletzt auch ungarische Forscher bei der neuen Klassifikation der Funde aus Bicske hingewiesen haben²³. Die Funde aus Bicske und aus dem Grab von Békasmegyer klassifizierte ich zuletzt als die absolut jüngsten im Rahmen der Želiezovce-Gruppe²⁴. Von der Lengyel-Kultur sind sie in dem Maße entfernt, das es nicht möglich ist, sie in ihren Rahmen einzugliedern und wir sahen in ihnen einen klassischen Repräsentanten des Vorlengyel-Horizontes. Die erwähnten Funde zusammen mit Keramik aus den Fundorten Hidás und Izmeny wurden zuletzt von ungarischen Forschern zur Sopot-Lengyel-Kultur gegliedert, die sie in Sopot II — Bicske umbenannten. Diese Reklassifikation und Eingliederung hat ihre Berechtigung. Zweifelhaft ist, ob wir in diesem Falle von einer Kultur vom Gesichtspunkt der Hauptattribute dieses Begriffes sprechen können. An dieser Stelle will ich mich nicht eingehender mit diesen Problemen befassen, ich werde es an anderer Stelle tun und den Vorschlag einer neuen Terminologie bringen.

Wir können jedoch schon jetzt konstatieren, daß man den charakteristischen Fund- und Kulturhorizont Sopot-Bicske eindeutig auch nordwärts von der Donau verlängern kann. Im Fundort Biňa²⁵, ungefähr 20 km nördlich vom Donaulinie bei Štúrovo, auf einer Terrasse des Gran-Flusses stellten wir eine wichtige Fundkollektion fest, die dem erwähnten Horizont zuweisbar ist. Diese Keramik hatte man ursprünglich ohne detaillierteres Studium, aufgrund ihrer Bemalung und dünnwandiger, S-förmig profilierter Formen, der Lužianky-Gruppe zugeordnet²⁶. Erst nach einem eingehenderen Studium aller Funde aus dem J. 1975 zeigte es sich, daß sie kein Bestandteil der Lužianky-Gruppe sind, und daß sie mit ihr auch nicht gleichzeitig sind, aber älter und zwischen die letzte Stufe der Želiezovce-Gruppe und der Lužianky-Gruppe einzureihen sind, wie diese allgemein aus dem eponymen Fundort und aus weiteren Fundorten der Westslowakei bekannt ist.

Bei dieser Gelegenheit charakterisiere ich nur kurz das Keramikinventar dieser neuentdeckten Entwicklungsstufe an der Grenze des mittleren und späten Neolithikums in der Westslowakei. Es wurden dünnwandige Gefäße von glockenförmiger Form festgestellt (Taf. II: 2), weiters Schüsseln mit dem Umbruch tief unter der Rand und mit Knopfbuckeln auf dem Umbruch (Taf. II: 1, 3), doppelkonische Gefäße mit dem Umbruch in der oberen Hälfte, Butten mit sechs

²³ S. Dimitrijević, *Archaeologia Iugoslavica* X, 1969, 60. — N. Kalicz — J. Makkay, op. cit.

²⁴ J. Pavúk, *Slovenská archeológia* XVII, 1969, 336, 338.

²⁵ Rettungsforschung J. Paulík's.

²⁶ A. Točík — J. Lichardus, *Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku*, *Památky archeologické* 57, 1966, 14. — J. Pavúk — S. Šiška, *Neolitické a eneolitické osídlenie Slovenska*, *Slovenská archeológia* XIX—2, 1971, 339.

Henkeln (Taf. II: 7), Gefäße auf teilweise vollem Fuß und wannenförmige Gefäße (Taf. II: 8). Die Keramik ist überwiegend grau und grauschwarz, mit roter und gelber Bemalung verziert und ohne Ritzverzierung. Zu dieser Keramik gehört augenscheinlich auch ein fünfarmiger Tongegenstand von unbekannter Funktion. Dieses Keramikinventar stimmt im allgemeinen wie auch in Einzelheiten mit der Keramik aus Bicske überein. Sie unterscheidet sich von ihr nur durch das Fehlen der Kanneluren und des Ritzornamentes von Vinča-Gepräge. Die Funde aus Bíňa sind aus mehreren Gründen wichtig. Sie verlängern die Achse Sopot-Bicske nordwärts von der Donau, mit ihrer Zuweisbarkeit zwischen die letzte Stufe der Želiezovce-Gruppe und die Lužianky-Gruppe präzisieren sie die Chronologie des Endes der Želiezovce-Gruppe und ihre Transformation, sie erklären die Anfänge und die Chronologie der Lužianky-Gruppe und erhellen ihre Position gegenüber der ganzen älteren Lengyel-Kultur. Gleichzeitig präzisieren sie die relative Chronologie und die Synchronisation mehrerer Kulturen in Mitteleuropa an der Grenze des mittleren und des späten Neolithikums.

S. Dimitrijević wies auf die Gleichzeitigkeit der Lužianky-Gruppe mit der II., bzw. auch IB-Stufe der Sopot-Kultur hin²⁷. Neue Funde aus Bíňa bestätigen diese Synchronisation, doch gleichzeitig deuten sie auf die Notwendigkeit einiger Korrekturen in der Synchronisation anderer Kulturen. Über die Parallelität der Funde aus Bíňa, der Lužianky-Gruppe und der Funde aus Bicske mit den Stufen Sopot IB — II bestehen keine Zweifel. Folglich können dieselben Stufen der Sopot-Kultur nicht gleichzeitig mit welcher immer Stufe der linearkeramischen Kultur an der mittleren Donau, in Mähren oder auch in Böhmen sein, denn gleichzeitig mit der letzten Stufe der Želiezovce-Gruppe endet auch die Entwicklung der Linearkeramik im gesamten mitteleuropäischen Raum. Von diesem Aspekt muß das Vorhandensein der in Klokočevik gefundenen und der linearkeramischen Kultur zugeschriebenen Fragmente umgewertet werden. Eine der Scherben aus Klokočevik²⁸ (Sopot IA) erinnert sogar an ältere Linearkeramik, eine andere wieder an die typische altertümliche Applikation von Grübchen in Form eines Notenkopfes²⁹; diese Scherbe wurde im gleichen Horizont zusammen mit einer typischen Butte gefunden³⁰, der in der Zeit der jüngeren Linearkeramik nicht vorkommen konnte und dessen Entstehung man am ehesten nur in Verbindung mit dem Horizont Sopot IB — Bicske — Bíňa verbinden könnte (Taf. II: 7). Diesem Horizont ging im Karpatenbecken noch die Želiezovce-Gruppe voran, die während

²⁷ S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura*, 84.

²⁸ *Ibid.*, 60, Taf. II: 2.

²⁹ *Ibid.*, 60, Taf. III: 9.

³⁰ *Ibid.*, 29, Taf. III: 11. Es liegt hier eine offensichtliche chronologische Disproportion vor, die entweder mit zufälliger Motivähnlichkeit erklärbar ist oder mit einer älteren, nicht erkannten Besiedlung von Klokočevik mit welcher diese Linearkeramik zusammenhängen würde. Südlich von Balaton-See gibt es eine besondere Gruppe der Keramik, die mit ähnlichen breiten Rillen verziert ist und die mit der Sopot IB—Stufe in der Berührung sein konnte. Für den freundlichen Auskunft über die Funde bin ich den Kollegen N. Kalicz und J. Makkay dankbar.

der Stufe Vinča B 1 bestand, so daß auch in dieser Zeit das Gebiet Slawoniens kaum in unmittelbarem Kontakt mit der jüngeren Linear-keramik (Notenkopf) sein konnte, die im benachbarten Transdanubien der Entstehung der Želiezovce-Gruppe voranging. In Böhmen und in Mähren spielte sich während des Bestehens des Horizontes Sopot — Bicske — Biňa/Lužianky offenbar ein analoger Übergang von der jüngeren linearkeramischen Kultur (Typus Šárka) zur stichbandkeramischen Kultur ab. Vorläufig scheint es, als ob der angeführte Horizont in Transdanubien und in der Westslowakei chronologisch besser fixiert wäre als in Slawonien selbst.

Auf die chronologischen und genetischen Probleme dieser Zeit wurde von unserer Seite schon mehrmals im Zusammenhang mit der Charakterisierung des Vorlengyel-Horizontes hingewiesen. Der Beitrag der Funde aus Biňa und die Reklassifizierung der transdanubischen Funde liegt vor allem in der Präzisierung der chronologischen Position der Lužianky-Gruppe, die in ihrer bisherigen Definition auch in Transdanubien nach dem Horizont Sopot II — Bicske und vor der älteren Lengyel-Kultur vorkommen sollte (Zengővárkony I, Pári, Neszmély usw.), womit es gelingen würde, typologisch und kulturell den Übergang vom mittleren Neolithikum zum späten zu überbrücken. Die Funde aus Biňa berechtigen uns zugleich zum Herausgliedern der Lužianky-Gruppe aus dem Rahmen der Lengyel-Kultur und sie zum Horizont Sopot — Bicske — Biňa zu reihen, der ein universaler Vorgänger der älteren Lengyel-Kultur zu sein scheint. Gerade in diesem Horizont spielten sich wichtige Veränderungen in der Entwicklung des mitteleuropäischen Neolithikums ab, die allgemein mit Einflüssen aus dem Bereich der Vinča-Kultur verknüpft werden. Jetzt können wir diese Beeinflussung auf die Sopot-Kultur reduzieren, jedoch nicht restlos, denn auch sie wurde von Wandlungen in der Vinča-Kultur selbst betroffen und hat sie nur weiter vermittelt. Die Vinča-Kultur selbst war nicht der Urheber dieser Veränderungen, auch ihre Transformation war nur ein Glied in der Kette ähnlicher Veränderungen in ganz Südosteuropa, deren Ergebnis die Entstehung neuer großer Kulturkomplexe war (Larissa, Gumelnița, Ariușd-Cucuteni-Tripolje, Lengyel, Butmir u. a.). Die Ausstrahlung der Einflüsse der Vinča-Kultur nach Mitteleuropa zeigte sich am markantesten gerade in der Zeit des hier herausgegliederten Horizontes und diese Einflüsse realisierten sich an der rechten Donauseite. Am nördlichsten drangen sie in reiner Form bis nach Bicske vor, aber allgemeine Vinča-Elemente sind auch noch in Biňa faßbar. Es ist dies die zweite kulturelle Annäherung des westlichen Teiles des Karpatenbeckens zum Nordwesten des Balkans während des Neolithikums.

Während des Horizontes Sopot — Bicske — Biňa/Lužianky erlangten die Einflüsse Südosteuropas im westlichen Teil des Karpatenbeckens ihren Höhepunkt. Die örtliche Unterlage, kulturell mit Mitteleuropa verbunden, hat die südöstlichen Einflüsse nach und nach absorbiert und umgewandelt. Während der Lengyel-Kultur äußerte sich diese ursprüngliche heimische, mit neuen Errungenschaften bereicherte Unterlage in wesentlich neuer Form, bewahrte sich jedoch ältere Traditionen aus der Zeit der linearkeramischen Kultur und der Želiezovce-

Gruppe und behielt auch weiterhin Südosteuropa gegenüber eine gewisse Selbständigkeit bei.

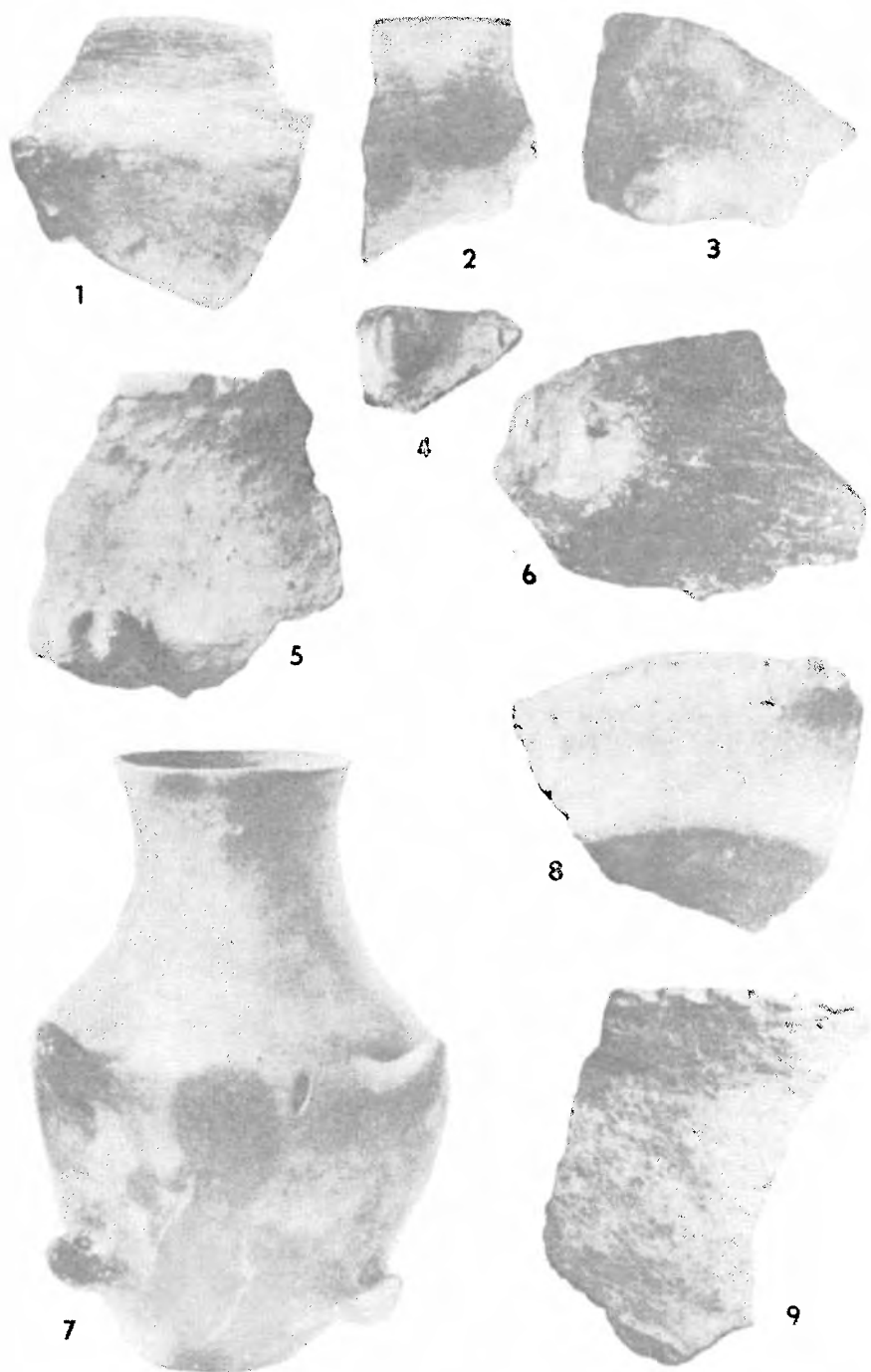
Während der Lengyel-Kultur machten sich Transdanubien und Mitteleuropa nach und nach vom Bereich der Vinča-Kultur insoweit selbständig, daß auch ihre Synchronisierung nur aufgrund von Importen und einiger Elemente aus der Sphäre des Überbaues möglich ist. Die spätneolithische Besiedlung aus dem Zwischenstromgebiet von Save und Drau aus der Zeit der älteren Lengyel-Kultur kennen wir nicht in dem Maße, daß man eindeutig die Beziehung dieses Gebietes zu Südtransdanubien festlegen könnte, das damals auch im Raum zwischen dem Mecsek-Gebirge und der Drau mit Lengyel-Kultur besiedelt war. Typische Funde von Lengyel-Keramik aus Bapska, die auch als Importe angesehen werden, sind vielleicht mit dem jüngeren Teil des Gräberfeldes in Zengővárkony zeitgleich und belegen klar intensive Kontakte der Lengyel-Kultur mit diesem Gebiet, sie geben jedoch auf die Hauptfrage — die Frage der Kulturzugehörigkeit Slawoniens zur Zeit der Anfänge der Lengyel-Kultur keine Antwort. Mit Ausnahme von Keramik aus Bapska sind typische Funde der Lengyel-Kultur aus Slawonien nicht bekannt. Doch muß konstatiert werden, daß die jüngste, die III. Stufe der Sopot-Kultur in ihrer jetzigen Definition chronologisch kaum mit der ganzen Entwicklung der Lengyel-Kultur in Transdanubien bis zur Entstehung der Lasinja-Balaton-Gruppe korrespondiert. Gerade die Existenz der Lasinja-Balaton-Gruppe, die als monolithische Kulturinheit zu betrachten ist, erlaubt es, über eine ältere Besiedlung der Lengyel-Kultur auch im Bereich ihrer slawonischen Variante zu erwägen. Die Tatsache, daß die Lasinja-Balaton-Gruppe genetisch mit der Lengyel-Kultur zusammenhängt und an beiden Seiten der Drau übereinstimmt, wie auch die Tatsache, daß während des Horizontes Sopot — Bicske — Biňa/Lužianky die Entwicklung in Slawonien mit jener in Transdanubien sehr ähnlich war, führt uns zu der Erwägung, daß zur Zeit der älteren Lengyel-Kultur dieses Gebiet mehr zur Entwicklung in Transdanubien inklinierte, und zwar auch in größerem Maße als es in Bapska belegt ist.

Es war nicht das Ziel dieses Beitrages, eine kritische und genaue Analyse der Besiedlungsgeschichte des westlichen Teiles des Karpatenbeckens darzulegen, ich wollte nur einige bisherige Ansichten über die Entwicklung des Neolithikums in diesem Gebiet und über seine Beziehungen zum nordwestlichen Balkan hervorheben und präzisieren. In diesen Beziehungen fiel mehrmals dem Gebiet Ostslawoniens, das in unmittelbarem territorialen und kulturellen Kontakt mit den klassischen neolithischen Balkankulturen stand, eine wichtige Rolle zu. Das Fehlen der typischen Starčevo-Criş- und der Vinča-Kultur in großem Gebietsteil zwischen Save und Drau, löst diese Region aus dem Rahmen der typischen balkanischen Kulturen heraus und die dortigen neolithischen Kulturen mit einigen ihrer Äußerungen inklinieren zu Kulturen des anliegenden Teiles Mitteleuropas; aus den bisherigen Funden geht jedoch nicht klar hervor, inwieweit dieses Gebiet kulturell ein integraler Teil des westlichen Karpatenbeckens war. Die größte Selbständigkeit erlangte dieses Gebiet in der Zeit des Malo Korenovo-Typus. Wie die Situation in seinem Verbreitungsgebiet vorher und nachher war, bleibt

einstweilen unklar. Zur Kulturannäherung Slawoniens und Transdanubiens kam es besonders in Zeiten großer Wandlungen, als alte Kulturen schwanden und auf ihrer Unterlage neue Kulturen entstanden. Bei diesen Wandlungen im westlichen Karpatenbecken fiel ein großer Anteil den Einflüssen zu, die durch das Gebiet Ostslawoniens nordwärts längs des westlichen Donauufers vermittelt wurden. Es ist unzweifelhaft, daß ein Grenzabschnitt zwischen den typischen balkanischen und mitteleuropäischen Neolithkulturen gerade in diesem südlichsten Teil des Karpatenbeckens verlief. Aufgabe der künftigen Erforschung der neolithischen Besiedlung in diesem Gebiet wird es sein, die Grenze festzulegen und den Mechanismus und die Qualität der gegenseitigen Beziehungen beider großen charakteristischen Kulturgebiete zu entdecken.

Taf. I

1 — Hurbanovo, 2—7, 9, 10 — Bíňa, 8 — Branč. Altäre
Linearkeramik.

Taf. II

1

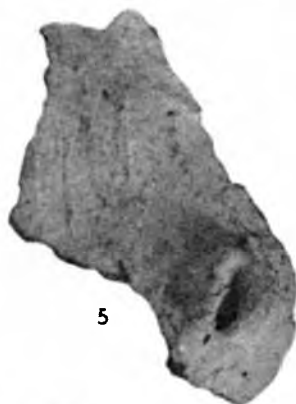
2

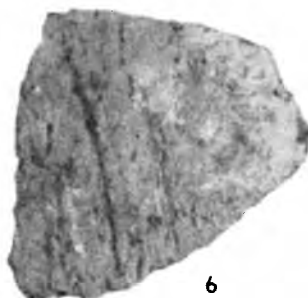
3

4

5

6

7

8

9

10

Biňa. Horizont Sopot—Bicske—Biňa.

BOGDAN BRUKNER

(Novi Sad)

PRILOG PROUČAVANJU VEZA BOSNE I JUGOSLOVENSKOG PODUNAVLJA U NEOLITU

Rezultati iskopavanja poslednjih godina u Bosni i jugoslovenskom Podunavlju omogućili su isticanje međusobnih veza i uticaja u neolitu¹. Istovremeno se pokazalo da prilikom utvrđivanja međusobnih odnosa ova dva regiona prvenstveno dolaze do izražaja povezivanje centralne severoistočne Bosne sa istočnom Slavonijom, Sremom i Bačkom (Sl. 1)².

Ishodi istraživanja na pomenutom prostoru postali su od izuzetnog značaja, jer se radi o području na granicama dodirivanja i razdvajanja balkanskih i jadranskih kulturnih uticaja³. U pitanju su krajnje granice dosezanja pojedinih kulturnih grupa starijeg, srednjeg i mla-

¹ Bosna i Hercegovina: A. Benac, 1971, 5—178, T. I—LXVII; A. Benac, 1972, 5—171; jugoslovensko Podunavlje: S. Dimitrijević, 1974, 59—121, T. I—XXII; B. Brukner — B. Jovanović, — N. Tasić, 1974, 29—112; M. Garašanin, 1973, 17—157.

² Odnos stratuma VIIb u Gornjoj Tuzli prema Starčevu: B. Čović, Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM, n. s., XV—XVI, Arheologija, Sarajevo 1960/1961, 108—112. — Obre I, horizont I—II prema ostalim naseljima starijeg neolita u Slavoniji i Vojvodini: A. Benac, 1972, 71—74. — Opšti i sintetizovani pregled veza butmirske grupe i neolita Bosne sa trakastolinearnim zajednicama i facijesima len-djelske grupe: A. Benac, Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitskom dobu, GZM, n. s., XVIII, Sarajevo 1963, 33—34; A. Benac, 1971, 153—155. — Import iz severoistočne Bosne u naselju vinčanske grupe u Sremu: B. Brukner, Neolitski i ranoeneolitski sloj na Gomolavi 1965—1966. godine, RVM, Sv. 14, Novi Sad 1965, T. XI, 5, 6.

³ Šire razmatranje vremenskih i hronoloških veza jadranskog i kop-nenog neolita: B. Jovanović, Teritorijalni i hronološki odnos jadranskog i kontinentalnog neolita, Starinar, n. s., XIX, 1968, Beograd 1969, 31—38, T. I—II. — O Bosni kao graničnom području prema Jadranu u neolitu: A. Benac, Le Néolithique ancien dans les Balkans..., Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques I,

degi neolita različitih genetskih osnova. Tako je stvorena izuzetno povoljna prilika da se ispituju specifični i lokalni uslovi života u graničnim naseljima koja su se formirala pod određenim kulturno-istorijskim uslovima, podređeni internoj evoluciji svake kulturne grupe i okolnostima da se radi o prostoru ispunjenom dinamičnim dodirima neolitskih populacija.

U monografskim studijama i raspravama A. Benca⁴, M. Garašanina⁵, B. Jovanovića⁶, D. Srejševića⁷ i drugih autora⁸ centralna Bosna izdvaja se kao »ključ« za uspostavljanje hronoloških i kulturnih veza jadranskog, balkanskog i panonskog neolita, bez obzira što se pojedini autori koriste troperiodnom ili dvoetašnom podelom neolita, a u internoj hronologiji prihvataju »visoke« ili »niske« datume⁹.

U ovom prilogu se izostavljaju šira komentarisana objavljanih rezultata istraživanja o vidovima međusobnih veza impresso-cardium kulturnog kompleksa jadranskog pojasa sa starčevačkom grupom i onih koji se odnose na sinhronizaciju Danilo i Hvar-Lisičići sa kakanjskom, butmirskom i drugim poznoneolitskim kulturnim grupama u panonskom delu naše zemlje. Međutim, detaljnije se razmatraju veze starijeg, srednjeg i mlađeg neolita severozapadnih delova centralno-balkanskog prostora sa starijim i mlađim neolitom jugoslovenskog Podunavlja.

Beograd 1971, 97—108, i migracionim kretanjima na severozapadnom delu Balkana, posebno u neolitu: A. Benac, Some aspects of the migrations of cultures in northwestern Balkan, *Balkanica* III, Beograd 1972, 1—10. — Granice butmirske i vinčanske grupe: A. Benac, *Grenzzone der Vinčakultur in Ostbosnien*, AI III, Beograd 1959, 5—11. — O istočnomediteranskoj, preko Jadrana, komponenti u butmirskoj grupi: D. Srejšević, Versuch einer geschichtlichen Wertung der Butmir-Gruppe, AI V, Beograd 1964, 5, i njenom uticaju na lendljensku: D. Srejšević, 1968, odnosno uticaju na lendljensku grupu u Slavoniji: J. Korošec, *Lengyelkultúra* skupina v Bosni, Sremu in Slavoniji, *Arheološki Vestnik*, VIII/3—4, Ljubljana 1957, 203. — O prisustvu vinčanske keramike u hvarskoj kulturi: S. Dimitrijević, Zur Frage der Kannelierten Keramik in der Hvar-Kultur, *Adriatica, Præhistorica et Antiqua*, Zagreb 1970, 111.

⁴ A. Benac, Studien zur Stein-und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan 42. *BRGK* 1961 (1962), 26—130.

⁵ M. Garašanin, 1973, 19, 42, 67, 107—109.

⁶ B. Jovanović, op. cit., passim.

⁷ D. Srejšević, 1968, 1—10.

⁸ B. Čović, Tragovi preistoriskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni, Zavičajni muzej u Tuzli, 1959, 5—19. J. Korošec, Alcuni problemi del Neolitico Balkano—Danubiano, *ATTI del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche* I, Firenze 1962, 145—158.

⁹ Evidentna je razlika pojedinih autora u tumačenju faza razvoja neolita na balkansko-panonskom prostoru, što otežava brzu sinhronizaciju pojedinih kulturnih grupa ili kultura. U podeli na stariji, srednji i mlađi neolit (B. Benac, op. cit., 27) protokakanjska i kakanjska grupa ulaze u srednji neolit, dok butmirska pripada mlađem (A. Benac, 1972, 93, sl. 21). Tročlanu podelu neolita Dalmacije zastupa Š. Batović, Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, 169, sl. 2, a Slavonije S. Dimitrijević, Neolit u Slavoniji i Srijemu, Zbornik radova I Znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 24 i d.). U okviru ranog i poznog neolita srednjobalkanskog prostora i jugoslovenskog Podunavlja: M. Garašanin, 1973, 43—57, 114—127; B. Jovanović, 1968, 114—139; D. Srejšević, 1968, 177—223.

O pravcima prodiranja uticaja i o hronološkom položaju starčevačke grupe u Bosni moglo se, do pre kratkog vremena, suditi jedino na osnovu iskopavanja B. Čovića u Gornjoj Tuzli¹⁰. Ovde, na jednoj od krajnjih južnih tačaka Bosanskog posavlja, otkriven je deo naselja starijeg neolita (faza VIb i VIa) koje pripada Starčevu IIb i III¹¹ ili spiraloid-B- i Starčevo-final-stepenima¹².

Nov prilog upoznavanju svojstvenog razvoja starčevačke grupe su ishodi istraživanja u centralnoj Bosni¹³. Na lokalitetu »Obre I« prati se evolucija naselja starijeg neolita, u okviru stratuma I—II, pod jedinstvenim okolnostima kulturnog sazimanja starčevačke grupe i impresso-kulture¹⁴. Uvođenjem termina Starčevo-impresso kultura A. Benac ukazuje na dve genetske komponente koje učestvuju u podizanju ovog, zasada jedinog, staništa starijeg neolita u centralnoj Bosni¹⁵.

Obre I, stratumi I—II datuju se u Starčevo IIb, odnosno traže se podudarnosti sa Starčevo-spiraloid A i B fazama¹⁶. S. Dimitrijević ukazuje na sinhronizaciju sa starijom etapom razvoja starčevačke grupe — linear-B-fazu¹⁷. Premda je uočljiva razlika u vremenskoj determinaciji Obra I, faze I—II kod A. Benca i S. Dimitrijevića u odnosu na relativnu hronologiju starčevačke grupe, a posebno istočnoslavonskih i vojvođanskih nalazišta, neujednačenost stavova nužno je shvatiti u kontekstu novih i nepredvidivih mogućnosti koje pružaju podaci iz centralne Bosne. Zatim, ne treba ispustiti iz vida činjenicu da pojedina naselja, naročito ona u severoistočnoj Bosni, prolaze kroz lokalne etape i uslove razvoja¹⁸.

Čini nam se da je prihvatljivo gledište da se pojedina naselja, pogotovo ona koja se osnivaju na bočnim pravcima prodiranja predstavnika starčevačke grupe, razvijaju nekonvencionalno i usporenim tempom. Subjektivne okolnosti su uticale da dosegnu samo jedan određen stepen razvoja koji objektivno obuhvata više faza evolucije na drugim naseljima u jugoslovenskom Podunavlju. Izgleda da početak osnivanja naselja Obre I, faza I, počinje u vreme korišćenja onim predmetima svakodnevnog života i kulta koji su tipični za klasičnu Starčevo II fazu, odnosno Starčevo-linear-B-stupanj i sa istim kulturno-tipološkim osobinama evoluiru u Starčevo IIb — početak III faze, odnosno u Starčevo giralooidnu i spiraloidnu etapu. Ovu mogućnost pretpostavlja S. Dimitrijević, a ona nije u suprotnosti sa kontinuiranim razvojem

¹⁰ B. Čović, Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM, n.s., XV—XVI, Arheologija, Sarajevo 1960/1961, pissim.

¹¹ Hronologija po D. Garašanin (A. Benac, 1972, 70).

¹² S. Dimitrijević, 1974, 90.

¹³ M. Gimbutas, Obre, Yugoslavia, Two Neolithic Sites, Archaeology, Vol. 23, No. 4, 287—297.

¹⁴ A. Benac, 1972, 5—171.

¹⁵ Ibid., 63.

¹⁶ Starčevo IIb, odnosno okvirno spiraloid A i B (Ibid., 98, sl. 22)

¹⁷ S. Dimitrijević, 1974, sl. 3.

¹⁸ A. Benac smatra da se Obre I, faza I—II uklapaju u poznu starčevačku, spiraloid-B-etapu (A. Benac, 1972, 71), iako ne postoje tipični spiraloidni elementi.

Obra I¹⁹. Postoje dovoljno ubedljivi razlozi da se na usporeni »tehno-
loški« ali ne i hronološki razvoj starčevačke grupe direktno nadovezuje
formiranje protokakanjske i kakanjske faze (Obre I, faze III—IV)²⁰.
Zbog toga je opravdana primedba A. Benca da problem uobličavanja
Starčevo-impresso sloja u naselju Obre I treba u ovoj fazi naših sazna-
nja posmatrati kao »posebnu varijantu starčevačke kulture«²¹.

Sažimanje impresso-starčevačke komponente u osnivačkoj fazi
naselja u Obrima I, kao i lokalna osobenost starčevačke grupe u Bosni
posebno, — to su činjenice koje, po autoru, zaslužuju posebnu pažnju.

Prvi primer je, između ostalog, značajan i zbog opštih i regional-
nih sinhronizacija zapadnomediterranskih i jadranskih sa balkansko-
anadolskim grupama starijeg neolita. Dosadašnja upoređivanja geneze
oba kompleksa davala su prednost anadolsko-balkanskoj varijanti²².
Smatra se da je početak izdvajanja neolita na dalmatinsko-hercegovač-
kom prostoru otpočeo u vreme kada pojedina naselja starijeg neolita
u jugoslovenskom Podunavlju, užoj Srbiji, Kosmetu i Bosni prolaze
već kroz etapu konsolidacije. Utvrđena kao hronološki ranija, geneza
starčevačke grupe ukazuje na mogućnost teoretskog predviđanja prvih
prodora iz međurečja Dunava i Save u centralnobosanski prostor. Isto-
vremenost naselja Obre I, stratum I—II — stariji neolit Dalmacije
II/III — Smilčić — Starčevo IIb, po A. Bencu, dozvoljava razvijanje
hipoteze o dolasku predstavnika balkansko-anadolskog kompleksa u
vreme koje odgovara Starčevu IIa, odnosno starijoj klasičnoj etapi po
S. Dimitrijeviću²³. U ovom prilogu polazi se od pretpostavke da su no-
sioci starčevačke grupe dosegli centralnu Bosnu u vreme kada se tek
osnivaju primarni centri jadranskog starijeg neolita tipa Crvena Stijena
III — Lisičići²⁴. Po autoru, ne bi trebalo čak da predstavlja iznenađenje
otkrivanje ostataka naselja koja bi mogla da pokazuju začuđujuću
hronološko-tipološku sličnost sa lokalitetima u Vojvodini, kao na pri-
mer sa horizontom III na Donjim Branjevinama. U Obrima I nije kon-
statovan stratum isključivo sa monohromnom keramikom i nivo sa
belo slikanim posuđem kao što je slučaj sa horizontima III—II na Do-

¹⁹ S. Dimitrijević, 1974. 80.

²⁰ A. Benac, 1972, 57—62, 80—91.

²¹ A. Benac, 1972, 76.

²² Uvođenje termina »balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita«
ističe uticaj Anadolije na formiranje neolita Balkanskog poluostrva. — Po-
dizanje pretkeramičkih naselja na anadolskom platou (Hacilar) oko cca
7000 god. p.n.e. i ranokeramičkih (Çatal Hüyük) cca 6500 p.n.e. sa klicama
»urbano« razvijenih staništa (J. Melaart, Çatal Hüyük Stadt aus der
Steinzeit, Bergisch Gladbach 1967, passim; isti, Excavation at Hacilar
I—II, Edinburgh 1970, passim) ukazuje na primarne centre ranog neolita
na Sredozemlju.

²³ Argumenti sinhronizacije A. Benca (A. Benac, 1972, 73—80)
i S. Dimitrijevića, u odnosu na Obre I, horizonti I—II (sl. 3, 79, 91).

²⁴ A. Benac smatra da se početak neolita u Crvenoj Stijeni treba
datovati u nešto mlađi period nego u oblastima gde je nastala starčevačka
grupa (A. Benac, Studien zur Stein-und Kupferzeit im nordwestlichen
Balkan 42. BRGK 1961 (1962), 71—72.

njim Branjevinama²⁵. Međutim, dalji tok razvoja oba naselja pokazuje izvesnu podudarnost. Oba lokaliteta nalaze se na krajnjim periferijama širenja starčevačke grupe: prvi u zoni dodira sa istočnojadranskim starijim neolitom, drugi na području koje naseljavaju predstavnici Kereš-grupe. Na svakom od pomenutih nalazišta starčevačka grupa ne dostiže konačnu etapu evolucije sa karakterističnim spiraloidnim ukrasima na peharima i zdelama. U oba slučaja poslednje lokalne faze određuje »etno«-kulturalna smena. U centralnoj Bosni život se nastavlja proto-kakanjskom i kakanjskom etapom, a u Donjim Branjevinama počinje da se oseća uticaj Kereš- i rane vinčansko-tordoške faze²⁶.

Ispitivanja S. Karmanskog u blizini Odžaka pružila su nov doprinos proučavanju starijeg neolita u Vojvodini²⁷. Rezultati istraživanja pomenutog autora iskorištavaju se vrlo često u savremenoj literaturi pri formiranju hronoloških tabela starčevačke grupe i za utvrđivanje tipološko-kulturnih veza pojedinih naselja. Međutim, počinju određene teškoće kada se tumačenja o kulturnoj pripadnosti akumuliranih sedimenata u jamama na Donjim Branjevinama u celini prihvate i pokušaju da apliciraju da davno shvaćene genetske i stratigrafske odnose starčevačke, Kereš i vinčanske grupe. Na ovom mestu bilo bi verovatno dovoljno da se ukaže samo na one nelogičnosti koje otežavaju uspostavljanje jasnih kulturno-hronoloških odnosa sa bosanskim nalazištima i usporavaju preciznu determinaciju nataloženih slojeva na Donjim Branjevinama.

Stratigrafiju jame 9, stratumi III-I, nužno je korigovati. Ipak, stratumi III—II sa dovoljno argumenata su sinhronizovani sa Starčevo I—II (monohrom-linear-A-stepen)²⁸. Na žalost interpretacija formiranja stratuma I (faze Ib—Ia) dovodi do zablude. Nije u pitanju tipološko tumačenje iskopanog materijala, već su u pitanju zaključci o kulturnoj pripadnosti. Pisac ovih redova je ranije ukazivao na neodrživost tvrdjenja da se stariji nivo (faza Ib), sa tipičnim Kereš- i vinčanskim oblicima, formirao ispod, navodno, gornjeg sloja u jami 9 (faza Ia), koji tipološki pripada Starčevo IIb (linear B) stepenu²⁹. Oni autori koji su prihvatili ovakovu kulturno-stratigrafsku šemu Donjih Branjevina mogli su jedino uvođenjem »kulturnog hiatusa« između stratuma II i I, faze Ia, da izbegnu njegovu analizu (faze Ib), jer kako je protumačena, ne može se uklopiti ni u jedan prihvaćeni redosled geneze starčevačke grupe, odnosno starijeg i mlađeg neolita na centralnobalkanskom prostoru³⁰. Korektnim publikovanjem donjeg dela posude sa scenom iz lova — tipičan manir Kereš-dekoracije i ranovinčansko-tor-

²⁵ S. Karmanski, Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 1968, 15—16.

²⁶ Bosna: A. Benac, 1972, 80—92; Donje Branjevine: B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, 1974, 57, 74.

²⁷ S. Karmanski, op. cit., passim, i S. Karmanski, Žrtvenici i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 1968, passim.

²⁸ S. Dimitrijević, 1974, 66, 69, 73.

²⁹ B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, 1974, 49.

³⁰ S. Dimitrijević, 1974, 73.

doške terakote — S. Karmanski je indirektno dao tumačenje sporne Ib faze — kraj ranog i početak poznog neolita³¹. Zbog toga, zadržavajući postojeću nomenklaturu slojeva, *fazu Ia treba smatrati starijim, a Ib mlađim taloženjem* u jami 9 i na celom lokalitetu. Tako bi se došlo do sledeće sinhronističke šeme:

Donje Branjevine Ib — Obre I, stratum III — protokakanj — Gornja Tuzla VI — Spiraloid B — Starčevo final — Starčevo III — pozni Kereš — rana vinčansko-tordoška (A) faza

Donje Branjevine Ia — Obre I, stratum II—I — Spiraloid A-girland-linear-B — Starčevo IIb

Donje Branjevine II — Linear A — Starčevo IIa

Donje Branjevine III — monohrom (?) — Starčevo I (?) — Anza I³²

Način formiranja i širenja starčevačke grupe, zasada, otežava izvođenje bilo kakvih zaključaka o karakteru veza pojedinih naselja, pogotovo kada su u pitanju rastojanja koja dele Vojvodinu od centralne i severoistočne Bosne. Opšta tipološka podudarnost predmeta svakodnevne upotrebe, sa neprimetnim i neznatnim lokalnim obeležjima, omogućava praćenje međusobnih komuniciranja na teritoriji rasprostriranja starčevačke grupe. Savremene faze istraživanja dozvoljavaju da se jedino prihvati zavisnost osnivanja naselja starijeg neolita balkansko-anadolske varijante u Gornjoj Tuzli i Obrima I od migracionih pokreta uzvodno Savom i njenim pritokama u centralnobalkanski prostor. Verovatno je jedan od uzroka oskudnosti podataka o međusobnim komuniciranjima u »usporenom« i jedva vidljivom tehnološkom napretku izrade oruđa i grnčarije i »zatvorenom krugu« podmirivanja potreba u naselju. Sigurno je da su uticale i druge pretpostavke, zavisne od grupnih i individualnih potreba i mogućnosti, koje su u ovoj etapi proučavanja teško uočljive na osnovu postojećih podataka.

Širenje vinčanske grupe u severoistočnoj i izdvajanje protokakanjske i kakanjske u centralnoj Bosni predstavlja refleks promena koje zahvataju Balkansko poluostrvo posle nestajanja kulturnih grupa starijeg neolita.

Prodiranje predstavnika crnoglačane keramike iz jugoslovenskog Podunavlja i kontinuirani uticaj sa jadranske obale, u okviru Danilo-grupe, obeležavaju početak mlađeg, odnosno srednjeg, neolita u Bosni. Ubrzo se uspostavljaju veze preko doline Bosne i Bosanskog posavlja sa istočnom Slavonijom i Transdanubijom. Južno od Save oseća se uticaj srednjoevropskih neolitskih kulturnih grupa, a u naseljima severno od istoimene reke javljaju se elementi povezivanja sa butmirskom grupom³³.

³¹ S. Karmanski, op. cit., 30, 32, 33.

³² M. Gimbutas, Anza, ca. 6500—5000 B.C.: A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic Southeast Europe, *Journal of Field Archaeology*, V. L, Nr. 1/2, Boston 1974, 53, 65.

³³ A. Benac, 1971, 153—155. — Elementi Butmira u Panoniji: D. Srećević, 1968,

U dosada objavljenim prilogima o vinčanskoj grupi iscrpno se pisalo o genetskim izvorima, razvoju i sinhronizaciji u okviru balkansko-anadolskog kompleksa mlađeg neolita³⁴.

Istraživanja u toku poslednjih godina u Sremu omogućavaju ispitivanja međusobnih veza vinčanskih naselja na osnovu podataka o oblicima i intenzitetu komuniciranja. Zapravo dodiri jugoslovenskog Podunavlja i Bosne, po svemu sudeći, nikada ne prestaju. Menjali su se kulturno-istorijski uslovi, odnosno način povezivanja.

U mlađem neolitu svojstvo i brojnost veza se proširuju. Uspostavljaju se dodiri pojedinih oblasti putem razmene predmeta koji vrlo često nose obeležje lokalne specijalizacije.

Posle formiranja vinčanske grupe počinje jačanje regionalnih facijesa. Za određivanje odnosa jugoslovenskog Podunavlja sa Bosnom uzimaju se u obzir naselja — tzv. klasične ili podunavske Vinče i istočnobosanska varijanta³⁵.

Početak izdvajanja lokalnog istočnobosanskog facijesa vinčanske grupe primećen je u okviru naselja Gornja Tuzla — horizont V, koji se datuje u razvijenu stariju vinčansko-tordošku (B1) fazu³⁶. Naselja vinčanske grupe otkrivena su u Gornjoj Tuzli, Varoši kod Koraja, Gradiću u Matiću blizu Orašja, Gradini Grbača kod B. Šamca i pored Luga na Drini kod Goražda³⁷.

Ako se uzme u obzir činjenica da, zasada, istražena naselja vinčanske grupe u Sremu pokazuju, u fazi osnivanja, kulturno-hronološke osobine razvijene vinčansko-tordoške (B2) faze, iznenađuje brzina uspostavljanja dodira sa nekim od naselja ove grupe u severoistočnoj Bosni koja se u približno isto vreme formiraju. Zasada se raspolaže samo pouzdanim podacima o importu na Gomolavi kod Hrtkovaca i Beletincima kraj Obreža³⁸. Snaga i širina veza tek se naslućuje. Međutim, sa hronološke, sinhronističke i kulturno-istorijske tačke gledišta važno je i korisno ukazati na činjenicu da se specifičnim oblicima bosanskih posuda sa punim, koničnim, nogama koriste u naseljima na levoj obali Save u vinčansko-tordoškoj i vinčansko-pločničkoj fazi (Sl. 1).

Puna, konična, ka dnu zašiljena noga iz horizonta Ia na Gomolavi (T. I, 5, T. II, 4, T. III, 5) najraniji je dokaz importa u sloj koji pripada razvijenoj vinčansko-tordoškoj (B2) fazi³⁹. Genetski centar pomenutih

³⁴ M. Garašanin, 1973, 65—139.

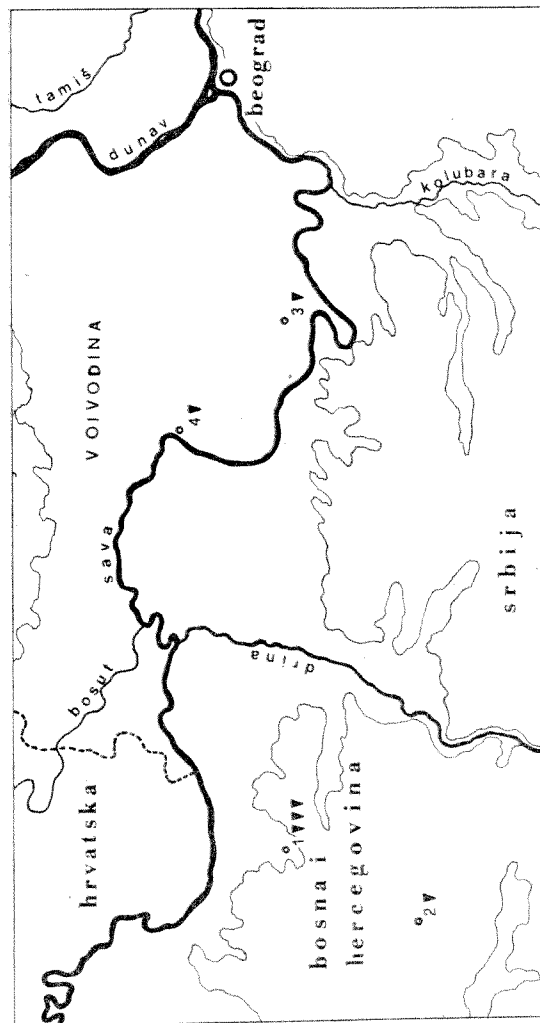
³⁵ M. Garašanin, 1973, 97. — Podunavska varijanta kao termin susreće se kod D. Srejića, Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej, Beograd 1968, 210.

³⁶ B. Čović, op. cit., 114.

³⁷ A. Benac, Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, GZM, n.s., XV—XVI Arheologija, Sarajevo 1960/1961, 71, i A. Benac, Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42. BRGK 1961 (1962), 31, Abb. 3.

³⁸ Hrtkovi: B. Brukner, op. cit., 147, Obrež — »Beletinci«: B. Brukner, Praistorisko naselje na potesu Beletinci kod Obreža, RVM, sv. 11. Novi Sad 1962, 95, 96.

³⁹ Gomolava 1966, AP 5489, Sek XII, 28 o.s.

LEGENDA

▼ lokalitet

1. koraj-grbača, matič, varoš

2. gornja tuzla

3. obrež-beletinci

4. hrtkovei-gomolava

Sl. 1. — Posude sa zaštićenim punim dnom u BiH i Vojvodini — Gefässen mit dem zugespitzten, vollen, konischen Füßen in B u. H. und Votvodina

posuda mogao bi da bude kod Koraja, stratum IV, nešto kasnije počinje upotreba u Gornjoj Tuzli, stratum V⁴⁰. U oba slučaja radi se o nivoima koji pripadaju početnoj (B1) fazi vinčanske grupe u severoistočnoj Bosni⁴¹. Izgleda da se sve češća kasnija upotreba posuda sa zašiljenom nogom na bosanskim naseljima može dovesti u vezu sa periodom prosperiteta u vreme vinčansko-pločničke faze. U Gornjoj Tuzli grube crvenkaste posude sa zašiljenim dnom postaju jedan od osnovnih keramičkih oblika. Ovo je vreme procvata i punog razvoja naselja u Gornjoj Tuzli i period kada i na Gomolavi vinčansko naselje doseže maksimalne tačke evolucije (Gomolava Ia—b i Ib faza)⁴².

U horizontima Gomolava Ia-b, koji pripadaju početku i toku širenja rane vinčansko-pločničke (C) faze, pojavljuju se sve češće crvenkaste, grube, posude sa punim zašiljenim dnom. Dve se ovom prilikom objavljuju (T. I, 2, T. II, 1, T. III, 2; T. I, 4, T. II, 3, T. III, 4). Zdele-pahari tipološko-stratigrafski verovatno potiču iz stratuma G. Tuzla III, Varoš III—II i Grbača II⁴³. Import iz Bosne nastavlja se u vreme kada se na Gomolavi izdvaja mlađi građevinski horizont (Gomolava Ib), koji pripada poslednjoj fazi stanovanja razvijenog vinčansko-pločničkog (C—D) perioda (T. I, 1, T. III, 1). U Gornjoj Tuzli ovaj tip posuda iskorištava se u stratumu II, što omogućava tentativnu sinhronizaciju sa ostalim istočnobosanskim nalazištima⁴⁴.

Izgleda da se posude sa plćim i dubljim recipijentom na zašiljenoj punoj nozi upotrebljavaju u priobalnom savskom području u Sremu sve do kraja života na vinčanskim naseljima. Znači da se veze jednog dela međurečja Dunava i Save sa severoistočnom Bosnom ne prekidaju do poslednje vinčansko-pločničke faze. Možda bi primerak sa Beletinaca kod Obreža, koji se objavljuje sa nužnom oprežnošću jer potiče iz jame, mogao okvirno da se fiksira u poznu vinčansko-pločničku fazu (T. I, 3, T. II, 2, T. III, 3). Bio bi to dokaz o vezama Beletinaca sa poslednjim fazama horizonta II u Gornjoj Tuzli⁴⁵. Ujedno, bio bi to kraj vezama između vinčanskih naselja u Sremu i Bosni.

Navedeni primeri veza između jugoslovenskog Podunavlja i Bosne u neolitu predstavljaju prilog istraživanju složenih i dinamičnih odnosa neolitskih grupa i naselja jugoslovenskog Podunavlja sa centralnim Balkanom. Oni omogućavaju da se predloži tentativna sinhronistička šema:

⁴⁰ A. Benac, *Neolitski telovi...*, T. VI, 6; Gornja Tuzla: B. Čović, op. cit., T. VII, 1.

⁴¹ A. Benac, *Neolitski telovi...*, 71, sinhronistička tabela.

⁴² Gornja Tuzla: B. Čović, op. cit., 94; Gomolava: B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 78, 79.

⁴³ Gornja Tuzla III: B. Čović, op. cit., sl. 11; Varoš III—II: A. Benac, *Neolitski telovi...*, T. X, 17—19; Grbača II: Ibid., T. I, 16, 17.

⁴⁴ B. Čović, op. cit., 100.

⁴⁵ Tipološka analiza grupe posuda nađenih na podu kuće 1 na Beletinima (B. Brukner, op. cit., 89, 90), pripremljena za štampu, ukazuje na pripadnosti poznoj vinčansko-pločničkoj fazi, kao što je slučaj sa horizontom II u Gornjoj Tuzli (B. Čović, op. cit., 100, 101).

Gomolava Ia (horizont zemunica) — Gornja Tuzla IV — Varoš III — Donja Tuzla II — pozna vinčansko-tordoška (B2) faza

Gomolava Ia-b (horizont ranih nadzemnih objekata) — Gornja Tuzla IV/III — Varoš III/II — Donja Tuzla II/I — Matić II — prelaz iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku (B2-C) fazu

Gomolava Ib (horizont poznih nadzemnih objekata) — Gornja Tuzla III/II — Varoš II/I — Donja Tuzla I (kraj) — Matić I (kraj) — Grabača II-I — prelaz iz rane u poznu vinčansko-pločničku (C-D1) fazu

Beletinci — Jakovo — Gornja Tuzla II (kraj) — Varoš (kraj) — Grabača I — kraj vinčansko-pločničke (D2) faze

Na kraju, cilj ovog rada je bio da se razmotre neki vidovi uticaja i dodira neolitskog stanovništva severoistočne Bosne sa područjima donjeg toka Save i podvuče značaj dugogodišnjih ispitivanja akademika A. Benca na proučavanju neolita Balkanskog poluostrva.

SKRAĆENICE UZ LITERATURU

- A. Benac, 1971 — Alojz Benac, *Obre II, Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem Polju*, GZM. n. s., XXV, Arheologija, Sarajevo 1971.
- A. Benac, 1972. — Alojz Benac, *Obre I, Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću*, GZM, n. s. XXVII—XXVIII, Arheologija, Sarajevo 1972/1973.
- B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974. — Bogdan Brukner — Borislav Jovanović — Nikola Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Monumenta Archaeologica 1, Novi Sad 1974.
- S. Dimitrijević, 1974. — Stojan Dimitrijević, *Problemi stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema. Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju*, Materijal X, Beograd 1974.
- M. Garašanin, 1973. — Milutin Garašanin, *Praistorija Srbije*, Srpska književna zadruga, Beograd 1973.
- B. Jovanović, 1968. — Borislav Jovanović, *Istorijat keramičke industrije u neolitu i ranom eneolitu centralnog Balkana, Neolit centralnog Balkana*, Narodni muzej, Beograd 1968.
- D. Srejšević, 1968. — Dragan Srejšević, *Danilo-Butmir-Lendjel*, Starinar, n. s., XVIII 1967, Beograd 1968.

EIN FORSCHUNGSBEITRAG ZUR FRAGE DER VERBINDUNGEN ZWISCHEN ZENTRAL- UND NORDOSTBOSNIEN UND SÜDOSTPANNONIEN (WOJWODINA) IM NEOLITHIKUM

ZUSAMMENFASSUNG

Die Resultate der in den letzten Jahren durchgeführten Ausgrabungen in Bosnien und im jugoslawischen Donaugebiet ermöglichen es die gegenseitigen Verbindungen und Einflüsse im Neolithikum hervorzuheben¹⁻². Die Forschungsergebnisse erhielten noch zusätzlich eine aussergewöhnliche Bedeutung, da das angeführte Gebiet die Grenze der Berührungen und Trennungen der balkanischen und adriatischen Kultureinflüsse darstellt³.

Einen neuen Beitrag zur Einsicht in die Entwicklung der Starčevo-Gruppe ergaben die Angaben der Grabungen in Zentralbosnien¹³. Obre I, Schichte I—II wird in die Starčevo IIb, bezüglich in die Starčevo-Spiraloide A und B Phase datiert¹⁶. S. Dimitrijević weist auf die Gleichstellung mit der Linear B-Phase hin¹⁷. Bei der Schlussfolgerung ist nicht ausser Acht zu lassen, dass Nordostbosnien, besonders Obre I, lokale Etappen und Entwicklungsbedingungen aufweist. Es ist mehr als wahrscheinlich, dass der Beginn von Obre I — Phase I in der Zeit der Nutzung von Gegenständen des täglichen Lebens und des Kultes beginnt, die typisch sind für den Anfang der Starčevo IIb (Linear B-Phase) und dass die gleichen kulturbestimmenden und typologischen Merkmale während der ganzen Starčevo IIb und bis zum Beginn der Starčevo III-Phase evoluierten, indem sie in ihrer Entwicklung die guirlandenförmige und spiraloide Etappe umfassen¹⁹. Es bestehen genug überzeugende Gründe, um die verzögerte »technologische«, aber nicht auch die chronologische Entwicklung der Starčevo Gruppe an die Protokakanj und Kakanj-Etappe in Obre (Obre I, Phase III—IV) anzuknüpfen²⁰.

Vorliegender Beitrag geht von der Voraussetzung aus, dass die Träger der Starčevo-Gruppe vor den Vertretern des Impresso-Cardium Stiles nach Mittelbosnien kamen. Daher wird die Symbiose der Starčevo und Impresso-Cardium-Komponente in Obre I, Horizont I, als Beweis erachtet, der darauf schliessen lässt, dass noch Schichten zu erwarten sind, in denen ausschliesslich Horizonte des Altneolithikums, die der sog. Starčevo IIa oder sogar der monochromen Phase nach S. Dimitrijević angehören, auftreten werden.

Um die kulturellen und chronologischen Beziehungen der Fundstellen aus der Wojwodina und Bosnien besser zu interpretieren, ist es notwendig, eine Revision der kulturbestimmenden Statigraphie des Fundorts Donje Branjevine durchzuführen²⁷⁻³⁰. Das vorgeschlagene Synchronisierungsschema wird die genauer zu bestimmende Wechselbeziehung zu anderen Fundorten der Starčevo-Gruppe erleichtern:

Donje Branjevine Ib — Obre I, Schichte III — Protokakanj —
Gornja Tuzla VI — Spiraloide B-Phase — Starčevo Endphase —
Starčevo III — Spätkörös — Frühvinča-Tordos (A) Phase
Donje Branjevine Ia — Obre I, Schichte II—I — Spiraloide A-guir-
landenförmige-lineare B-Phase — Starčevo IIb

Donje Branjevine II — Lineare A — Starčevo IIa

Donje Branjevine I — monochrome Phase (?) — Starčevo I (?) —
Anza I³¹

Während der Mechanismus der Formierung und Ausbreitung der Starčevo-Gruppe es nicht ermöglicht, die Bedeutung, Möglichkeit und Notwendigkeit der gegenseitigen Verbindungen zwischen den näheren und entfernten Siedlungen festzustellen, ändert sich das Bild mit der Zuesiedlung von Vertretern der Vinča-Gruppe in das Zwischenstromland der Donau und Save und im Gebiet Nordostbosniens. Kurze Zeit nach der Aussonderung der Vinča-Gruppe als einer der vielen Kulturgruppen des balkanisch-anatolischen Komplexes des Jungneolithikums beginnen sich lokale Varianten zu formieren³⁵. Das bedeutet jedoch nicht, dass Siedlungen mit lokalem Profil isoliert lebten. Eine der Charakteristiken dieser Periode ist der intensive Tausch von Gegenständen des täglichen Gebrauchs. Zwischen den Siedlungen der Vinča-Gruppe in der Wojwodina und in Nordostbosnien kommt es zu Kontakten, wie es Funde in Syrmien belegen³⁷. Auf dem Fundort Gomolava bei Hrtkovci, und Beletinci bei Obrež (T. I, 1, T. III, 5) kamen sich verjüngende, zugespitzte, oder auch volle konische Füße zum Vorschein (als Gefäßeile, die als Import aus den nordöstlichen bosnischen Siedlungen hierher gelangten)³⁸. Diese Funde ermöglichen es, folgendes Synchronisierungsschema vorzuschlagen:

Gomolava Ia (Wohngrubenhorizont) — Gornja Tuzla IV — Varoš III — Donja Tuzla II — Spätvinča-Tordoš (B2) Phase

Gomolava Ia—b (Horizont der frühen an der Oberfläche angelegten Wohnobjekte) — Gornja Tuzla IV—III — Varoš III—II — Donja Tuzla II—I — Matić II — Übergang aus der Vinča-Tordoš in die Vinča-Pločnik (B2-C) Phase

Gomolava Ib (Horizont der späten Oberflächenwohnobjekte) — Gornja Tuzla III/II — Varoš II/I — Donja Tuzla I (Ende) — Marić I (Endphase) — Grbača II-I — Übergang aus der Früh — in die entwickelte Vinča-Pločnik (C-D1) Phase

Beletinci-Jakovo — Gornja Tuzla II (Endphase) — Varoš (Endphase) — Grbača I — Ende der Vinča-Pločnik (D2) Phase

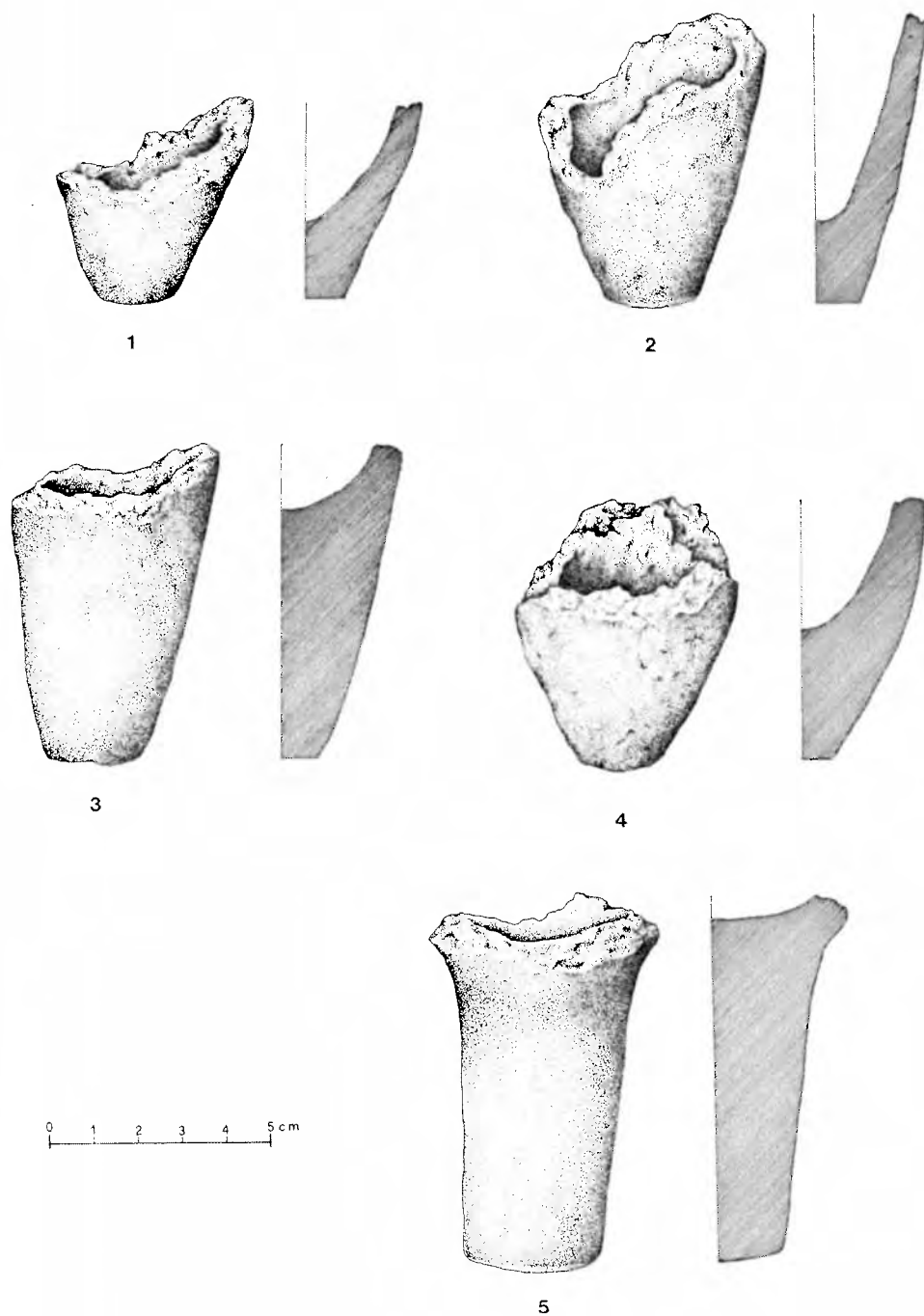
Vorliegen sind globale zeitliche Synchronisierungen dargestellt, die vermutlich im weiteren Verlauf unbedeutende Änderungen durchmachen werden. Der Import von Gefäßen mit sich verjüngenden oder

zugespitzten vollen konischen Füßen bietet aber einen unumstösslichen Beweis über die Verbindungen der neolithischen Siedlungen in Nordostbosnien mit den Siedlungen in Syrmien (Beil. 1). So verfügt z. B. der volle spitzverlaufende konische Fuss vom Fundort Gomolava Ia entsprechende Parallelen mit dem Fund aus Gornja Tuzla V und Varoš IV. Der volle konische Fuss aus der gleichen Schicht (T. I, 5, T. II, 4, T. III, 5) zieht Vergleiche mit Stücken aus Varoš IV³⁹. Die ersten Fundstücke mit vollen Füßen treten schon in Gornja Tuzla V auf⁴⁰. Schüsseln mit konischem Vollfuss kommen konstant in der Gomolava Ia bis Ib-Phase vor, was auf kontinuierte Verbindungen dieser Siedlung mit Nordostbosnien von der Spätvinča-Tordoš⁴¹ bis zur entwickelten Vinča-Pločnik-Phase hinweist⁴⁵. Am häufigsten kommen zugespitzte volle Gefässböden vor (T. I, 2, T. II, 1, T. III, 2) und (T. I, 4, T. II, 3, T. III, 4) die häufig in Gornja Tuzla III vorkommen. Zahlreich ist ihr Vorkommen auch in Varoš III-II, Grbača II, Matić I, was auf gute Kultur und Handelsbeziehungen zwischen den Vinčasiedlungen im Zwischenstromland der Donau und Save und jenen in Nordostbosnien hinweist⁴³. Es ist vorauszusetzen, dass diese Form der zugespitzten Füße länger beibehalten wurde, da sie auch in den Spätvinča-Pločnik-Siedlungen in Beletinci erscheint (T. I, 3, T. II, 2, T. III, 3)⁴⁴. Dass es sich um Import aus Bosnien handelt, beweist auch die Analyse der Tonerde.

Die in vorliegendem Beitrag angeführten Beispiele sind nur ein Teil der anfänglichen Bemühungen, die auf die verschiedenartigen Verbindungen zwischen oft weit entfernten Gebieten im Jungneolithikum hinweisen.

T. I

5 (*Gomolava Ia*), 2, 4 (*Gomolava Ia-b*), 1 (*Gomolava Ib*), 3 (*Beletinci*)

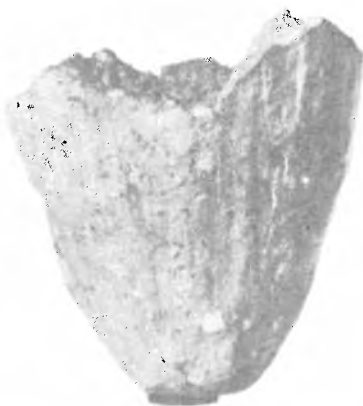
T. II

1

2

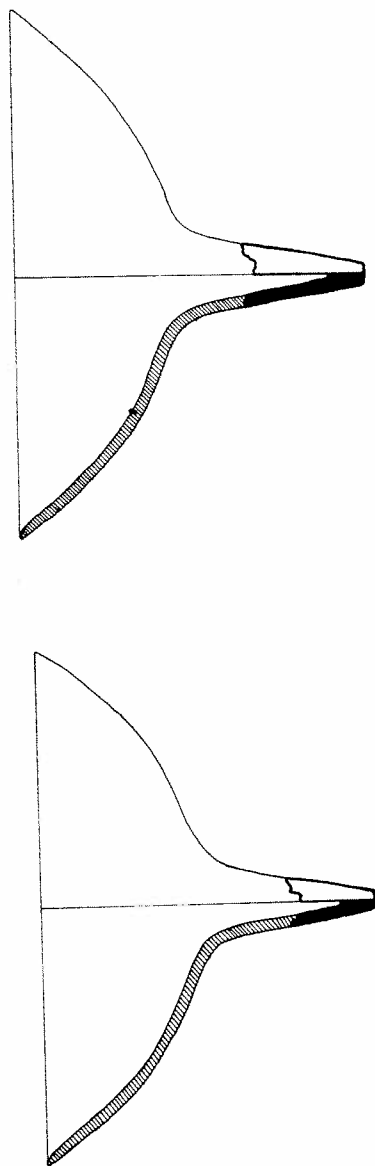
3

4

4 (Gomolava Ia), 1, 3 (Gomolava Ia-b), 2 (Beletinci)

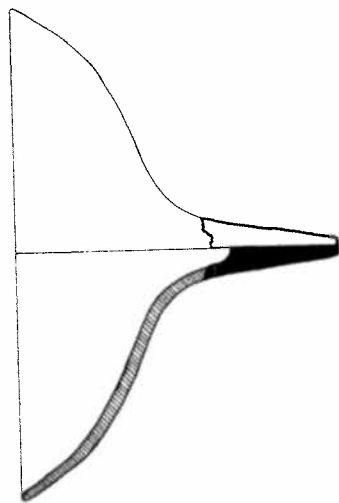
T. III

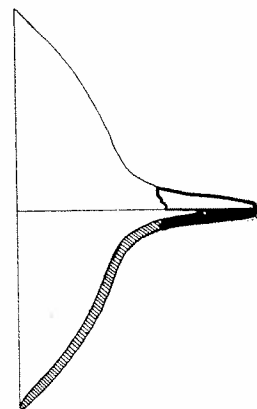
1

2

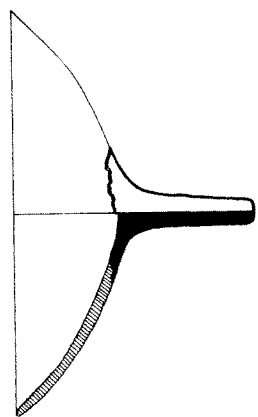
0 1 2 3 4 5 cm

3

4

5

5 (*Gomolava Ia*), 2, 4 (*Gomolava Ia-b*), 1 (*Gomolava Ib*), 3 (*Beletinci*)

STOJAN DIMITRIJEVIĆ

(Zagreb)

IDOLOPLASTIKA U LASINJSKOJ KULTURI

Idoloplastika u lasinjskoj kulturi bila je još donedavno poznata samo po nekoliko statueta (Kiringrad i Ptuj) na temelju kojih je bilo vrlo teško nešto određenije reći o ovoj kategoriji materijalne i duhovne kulture lasinjske populacije. Sretnim sticajem okolnosti — kada kažem sretnim sticajem, onda mislim ne na nalazišne uslove, nego na količinu nađenih predmeta — došla je tokom šezdesetih godina na vidjelo jedna skupina statueta lasinjskog porijekla s tla Požeške kotline, dakle najistočnije regije ove kulture. Ta će nam grupa statueta prvi put pružiti mogućnost da pokušamo, bar u sumarnim okvirima, definirati tipologiju lasinjske plastike i također da pokušamo odrediti porijeklo nekih od tipova ove predmetne skupine. Plastika u životu balkanskih i južnopanonskih populacija neolitskog i eneolitskog vremena igra nesumnjivo značajnu ulogu, iako je taj značaj, ako tako mogu reći, po kulturnim grupama nejednako raspoređen. Za lasinjsku kulturu smo još donedavno mogli smatrati da ta grupa predmeta ima ovdje jednu posve beznačajnu, perifernu ulogu. Sada možemo to mišljenje iz osnove promijeniti. Pa kako ta plastika ima ne samo specifičan materijalni i duhovni značaj, nego i osebujuan likovni izraz, bio bih slobodan da u ovoj izuzetnoj prilici odaberem tu grupu predmeta kao svoj prilog ediciji posvećenoj Alojzu Bencu u povodu šezdesetgodišnjice njegovog neobično plodnog života — uz najsrdanije čestitke.

1. TIPOLOGIJA LASINJSKE PLASTIKE

Danas raspoložemo s ukupno deset lasinjskih statueta koje tipologiji mogu pružiti određenije podatke. Moram odmah reći da su od tih deset egzemplara čak njih devet rezultat slučajnih nalaza, a samo jedna

otkrivena je prilikom iskopavanja (Ptuj), ali u stratigrafski nesigurnim okolnostima. Sve statuete iz Požeške kotline (Novoselci i Ašikovci-Polje) došle su na svjetlo dana nakon dubokog oranja, pri čemu je lasinjski horizont bio gotovo posve uništen, a tom prilikom izbačena na površinu velika količina lasinjskih nalaza, često takvih da se mogu smatrati najljepšim proizvodima ove kulture¹.

Lasinjske statuete bi se mogle razvrstati u čak sedam osnovnih tipoloških grupa. S obzirom da se radi o samo deset nam poznatih tipičnijih figura, vidljivo je odsustvo nekih čvršćih kanona u oblikovanju plastike. No treba također imati u vidu da je lasinjska kultura jedna relativno dugotrajna pojava koja je ispunjavala u svom životnom prostoru čitav rani, srednji i čak djelomično kasni eneolit, pa nije isključeno da su se tokom tog trajanja oblici statueti mogli i mijenjati. Život lasinjske populacije na vrlo velikom teritorijalnom prostoru mogao je također igrati vidniju ulogu u smislu nekih regionalnih podvojenosti. Potrebno je također već ovdje podvući da bi od deset navedenih statueti samo jedna mogla pripadati starijoj fazi lasinjske kulture, a da će sve ostale ići u vrijeme mlađih horizonata. Lasinjski lokaliteti iz Požeške kotline čine jednu vremensku cjelinu, koja neosporno ide u kraj ove kulture, no o tome će biti više govora nešto kasnije. Tipovi lasinjskih statueti bili bi slijedeći:

a. *Realističke statuete* (T. II/1)

U grupu figura koju bismo mogli nazvati »realističkim« zasada bi išao samo idol s Ptujskog Grada, koji potječe s iskopavanja J. Korošca 1946/1947². Iako modelacija figure nije osobito uspješna, vidljivo je nastojanje »autora« da dosegne nivo realistične uvjerljivosti, što je napose vidljivo u oblikovanju glave, ako se ona promatra iz profila. Također je uočljivo nastojanje da se oblikuju prsti ruke (T. II/1), što može imati izvjesnog značaja u pokušaju određivanja porijekla ovog tipa figure.

b. *»Adorant«* (T. II/2)

»Adorantske« statuete su kod nas manje česta pojava, pa se ovaj primjerak iz Kiringrada na neki način izdvaja, pogotovo u svom vremenskom horizontu. To je plosnata figura s vrlo izduženim vratom i neobično oblikovanom glavom. Nije vješto modelirana, iako je u temeljnom konceptu zanimljivo zamišljena. Odlomljena je samo jedna noga.

¹ S. Dimitrijević, Die chronologische Lage der Lasinja—Kultur, VAMZ, III serija — XI, Zagreb 1977 (u štampi), — u daljem tekstu skraćeno: Dimitrijević, 1977, T. 6—10.

² J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujem gradu, Class. I—6, Ljubljana 1951, 73 i d., sl. 11 (na str. 75), Table — sl. 75. Također: J. Korošec, Neo- in eneolitski elementi na Ptujem gradu, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji II, Ljubljana 1965, — u daljem tekstu skraćeno: Korošec, 1965, 7 i d., T. I/1.

U posve općenitom smislu dosta podsjeća na moravske idole. Objavio ju je 1944. god. M. Šeper³.

c. *Vinčoidne statuete* (T. II/3, 4)

Tip uslovno nazvanih »vinčoidnih« statueti prezentira jedan čitavi i jedan fragmentirani idol iz Kiringrada. Sačuvani je idol već odranije poznat, kao i neki drugi predmeti te kategorije iz Kiringrada, koje je objavio M. Šeper, a koji neće pripadati lasinjskoj kulturi. Taj primjerak u velikoj mjeri podsjeća na vinčanske sjedeće statuete, odnosno na idole na stolici ili prijestolju iz horizonata Vinče D-1 (T. II, 3)⁴.

Fragmentirani primjerak pokazuje lučno savijene ruke na način koji vrlo podsjeća na slične realizacije iz Vinče (horizonti Vinče D; T. II/4)⁵.

d. *Statuete s uglatom glavom* (T. I/2, 5, 6)

Grupa figura s uglato oblikovanom glavom čini zasada najbrojniju grupu; ona je zastupljena s tri primjerka, od kojih su dva iz Novoselaca a jedan iz Ašikovaca (Požeška kotlina), pa se čini da bi to pri današnjem stanju poznavanja bila jedina pouzdana kategorija, dakle jedina standardna tipološka grupa među lasinjskim statueta. Dvije statuete su nepotpune, dok je treća neznatno oštećena u donjem dijelu (T. I/2).

Statuete imaju pljosnat oblik, jednostavno modeliran trup sa sumarno naznačenim grudima i kratkim »trnastim« patrljcima. Glava je pravokutnog, ponekad dosta izduženog oblika (T. I/5, 6), tako da liči na kapuljaču. Nos je plastičan, oči linearno izvedene žlijebom ili duborezom. Na statueti iz Ašikovaca su naznačena i usta (T. I/2). Veličina je dosta varijabilna. Ašikovački, gotovo čitav primjerak, visok je 5,1 cm,

³ M. Šeper, *Prapoviestne glinene figure*, VHAD, n.s., XXIV—XXV/1943—1944, Zagreb 1944 (otisnut je i raspačan samo ovaj separat), — u daljem tekstu skraćeno: Šeper, 1944, T. X/87.

⁴ O. c., T. X/86. Ostale figure iz Kiringrada: T. IX/83; 85; X/89. Predmeti sl. 83 i 89 neosporno su kasnijeg datuma, vjerovatno iz halštatskog razdoblja, dok bi 83 možda mogao pripadati i lasinjskoj kulturi. Šeper donosi i jednu fragmentiranu statueta iz Lasinje s lokaliteta Gradac blizu izvora Lasinjske kiselice (o. c. sl. 91). To nije identičan lokalitet sa onim s kojega je objavljena brojna lasinjska keramika (Talijanovo brdo). Šeper donosi i dvije statuete iz okoline Poljanca na Savi, dosta nezgrapno modelirane, koje bi također mogle pripadati i lasinjskoj kulturi. No kako mi sa spomenutog lasinjskog lokaliteta (Gradac) i iz Poljanca nije zasada poznata lasinjska keramika, radije sam te statuete izostavio. Ali, i ovdje opisane kiringradske statuete mogu samo uz rezervu pripisati lasinjskoj kulturi, iako drugi neolitski ili eneolitski nalazi s tog lokaliteta nisu poznati — jer uvijek postoji mogućnost da i te statuete budu iz nekog kasnijeg kulturnog razdoblja.

Za statueta T. II/3 vidi: M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča III — Plastika*, Beograd 1936, — u daljem tekstu: Vasić, 1936, sl. 522 (kota 5,4 m) 535 (4,4 m), 541 (4,1 m), 543 (3,9 m), 545 (3,8 m).

⁵ Vasić, 1936, sl. 383 (kota 4,4 m), 393 (4,2—4,3 m), 414 (4,1 m), 417 (4,1 m), 429 (4,0 m), 431 (4,0 m), 450 (3,4 m), 548 (2,7—2,8 m).

— radi se, dakle o malenoj figurici. Nasuprot tome, samo glava jednog idola iz Novoselaca visoka je 5,8 cm, što znači da je čitava figura morala biti visoka kojih 15-ak centimetara (T. I/5). Drugi primjerak s istog lokaliteta mogao je biti visok kojih 12 cm (T. I/6). Obje figure idu po dimenzijama u red krupnijih statueta, ako kao normu uzmemo prosjek kasnovinčanskih idola⁶.

e. *Valjkaste statuete* (T. I/1)

Tip valjkastih idola zastupljen je sa samo jednim primjerkom (Novoselci-Pašnjak). To je malena (H.: 5,0 cm), dobro sačuvana figurica valjkastog oblika sa sumarno označenim grudima, nosom i očima. U likovnom smislu pokazuje znatno siromaštvo izraza (T. I/1).

f. *Krstaste statuete* (T. I/4)

I taj je oblik prezentiran samo jednim nalazom, također iz Novoselaca (koji su dali četiri statuete od deset koje ovdje opisujemo). Ovdje se radi o jednom šematski stiliziranom obliku, koji pokazuje dobar smisao za jasnu redukciju bitnih anatomskih elemenata. Figura, na žalost, nije potpuno sačuvana (nedostaje donji dio trupa), ali očuvani dio daje dobru predstavu o izgledu figure (T. I/4).

g. *Pravokutnopločaste statuete* (T. I/3)

Idol iz Ašikovaca (Polje) bez sumnje je najzanimljiviji od svih lasinjskih idola. To je jedan pravokutnopločasti, dakle pljosnati oblik, posve u simbole reducirane ljudske figure, s bitno akcentiranim glavnim seksualnim simbolima: prsima, pupkom i vulvom — ova posljednja je prikazana na način koji podsjeća na današnje ulične crteže (grafiti) i u razvoju takve predodžbe tog simbola ima ova statua nesumnjivo velik značaj. Modelacija je vrlo korektna, pa sama redukcija forme ima i adekvatnu vrijednost u likovno-praktičnom tretmanu. Ne samo u okvirima lasinjske plastike nego i sveukupne plastike s jugoslaven-skog tla, ašikovačka figura ima izuzetno mjesto, koje će historičari umjetnosti vjerovatno bolje vrednovati od nas, kojima su likovne vrijednosti u svim opisanim slučajevima više ili manje sekundarnog karak-tera (T. I/3).

Ako želimo sumarno obuhvatiti osnovne značajke lasinjske pla-stike, onda možemo reći da se ona likovno artikulira u dva osnovna pravca — jednom koji više ili manje ide linijom *realistične* ili *umje-reno stilizirane modelacije*, i drugom koji u interpretaciji objekta ide putem *redukcije* bilo osnovne anatomske kompozicije, bilo apsolutnom redukcijom okvirne anatomije, a izbacivanjem u prvi plan isključivo seksualnih elemenata. Takva polarizacija u interpretaciji je dosta neuobičajena, iako je poznata još u gravetijenskom razdoblju (kolekcija

⁶ O. c., sl. 467 (kota 2,5 m) — visina: 16,0 cm; sl. 448 (3,62 m) — visina sačuvanog dijela: 9,4, čitava statua morala je biti visoka oko 18 cm. Statua iz Ledinaca (vidi T. III/1) visoka je 15,1 cm.

realističkih i reduciranih formi iz Dolnih Věstonica)⁷. Razloge tome je, naravno, teško dokučiti, pogotovo što smo naviknuti da većinu oblika materijalne i duhovne produkcije gledamo iz aspekata šematske klasiifikacije.

2. ODNOS LASINJSKE KULTURE I NJENIH NEPOSREDNIH SUPSTRATA

Područje rasprostiranja lasinjske kulture danas je znatno bolje određeno nego prije petnaestak godina, kada se problem njenog kulturnog i geografskog definiranja prvi put nametnuo. Lasinjska se kultura u međuriječju Dunava, Drave i Save raspoređuje od srednje Slavonije prema zapadu, tačnije rečeno približno od krive linije Valpovo — Đakovo — Dilj-planina — ušće Orljave u Savu, te prema zapadu do Slovenskih Alpa. Na taj se prostor nadovezuje prema jugu gotovo čitava sjeverna Bosna, na sjeveru zapadna Mađarska od Balatonske regije do Drave, a na slovenski i mađarski prostor se opet nadovezuje Koruška u Austriji. Sumarno rečeno — imamo pred sobom prostor omeđen na kranjem zapadu Julijskim i Noričkim Alpama, na sjeveru potezom Graz — Pápa — Székesfehérvár, na istoku Székesfehérvár — Pecs — Valpovo — Đakovo — ušće Orljave — Sava — Brčko — Tuzla, na jugu linijom Tuzla — Banja Luka — Bosanski Novi — rijeka Una — Mala i Velika Kapela (planine) — Postojna — Idrija⁸. Prisustvo lasinjske populacije na jednom za ovo vrijeme tako prostranom području implicira uzimanje u obzir ne više jednog kulturnog supstrata (sopotska kultura), nego *više njih*. Osim sopotske kulture u Slavoniji i sred-

⁷ W. A. B. Forman — J. Poulik, *Praveke umeni*, Praha 1956. — u daljem tekstu skraćeno: Forman—Poulik, 1956, sl. 6—8, 11, 12.

⁸ Za rasprostiranje lasinjske kulture u Jugoslaviji i Austriji vidi: S. Dimitrijević, *Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji*, *Opuscula archaeologica* V, Zagreb 1961, — u daljem tekstu skraćeno: Dimitrijević, 1961, 86 i 87 (karta rasprostranjenosti i podaci uz kartu) — nadopunjeno od strane F. Lebná — F. Lebná, *Zur Kenntnis der Lasinja—Kultur in Slowenien*, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava 1973, 188 i 189 (karta i podaci uz kartu). Za sjevernobosanska nalazišta vidi: A. Benac, *Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni*, GZM, n.s., XIX, Sarajevo 1964, 129 i d. Osim u Visokom Brdu i manjem dijelu nalaza iz Vinogradina, lasinjska je kultura u sjevernoj Bosni napose dobro zastupljena u Vis—Modranu (o kojem će kasnije biti više govora), također i u Gornjoj Tuzli, a dolazi slabije zastupljena i u Grbači. Odranije su poznati nalazi iz Donjeg Klakara. — B. Čović, *Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli*, GZM, n.s., XV—XVI/1960—1961, Sarajevo 1961, T. XV/1—6, 8, 10, 11, kao i dio zdjela s drškom na T. XIV (vjerovatno XIV/2, 5, 6—8 11), vjerovatno i vrč T. XIV/1; također sl. 12/dolje lijevo, sl. 13/a, c, k; sl. 18/b, d (b — neće biti amfora nego po svemu sudeći vrč). Kao što se vidi, nalazi lasinjske kulture dolaze manjim dijelom u II, a većim dijelom u I stratumu, ali ih je moguće samo tipološki izdvojiti, jer stratum II inače predstavlja horizont Vinče D-2, a stratum I sadrži nalaze više eneolitskih i ranobrončanodobnih kultura (između ostalog, i vinkovačke kulture). Za Grbaču vidi: A. Benac, *Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita*, isti broj GZM, T. I/2. Za Donji Klakar vidi: J. Korošec, *Lengvetska kulturna skupina u Bosni, Sremu in Slavoniji*, *Arheološki vestnik* VIII/3—4, Ljubljana 1957, sl. 2 i 3 (na str. 180). Osim ova dva predmeta, iz Klakara potječe i jedna fragmen-

njem dijelu sjeverne Bosne kao finalne neolitske podloge, pojavljuju se još vinčanska kultura u istočnom dijelu sjeverne Bosne i klasična lenđelska ili Zengövárkony-Lengyelska kultura u Transdanubiji, dok finalni neolit (kao i neolit uopće) u prostoru zapadnije od Križevačke regije (dio sjeverozapadne i zapadna Hrvatska, te kontinentalna Slovenija) još uvijek nije određen. Prema tome, moramo prilikom rješavanja problema postanka lasinjske kulture računati s najmanje tri kulturnosupstratne osnove: vinčanskom, sopotskom i lenđelskom kulturom.

Slika ovako definiranog supstrata je, međutim, ipak nešto složenija. Sopotska će kultura, naime, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u svojoj ranijoj fazi egzistiranja u *tom prostoru* imati nešto drugačiju sliku od one iz slavonsko-srijemskog prostora, tj. klasične sopotske kulture. Iskopavanja u *Gornjim Brezovljanima* kod Žabna (nedaleko od Križevaca; 1973. god.) pokazala su jedan regionalni tip sopotske kulture, koji je determiniran kao *brezovljanski tip ove kulture*. Radi se o jednom tipičnom jamsko-zemuničkom naseobinskom kompleksu, koji se posve uklapa u naseobinske norme proistekle iz linearnotrakastog keramičkog (Linearbandkeramik) nasljeđa. Keramički inventar pokazuje jednim dijelom klasične sopotske oblike — bikonične zdjele, bikonične lončice i lonce, kupe na zvonastoj nozi, bute i sl., drugim dijelom opet proizvode koji će se izričito vezati uz trakastokeramičko, tj. korenovsko nasljeđe. Taj korenovski udjel se manifestira u mekše profiliranim oblicima — zdjelama i terinama zaobljenog profila (poput starčevačkih ili onih iz Vinče D-2), kao i jednim specifičnim, kod nas dosada nepoznatim, načinom ukrašavanja posuda, tj. tzv. *mrľjastom* ili *flekavom keramikom* (motled ware). Kod tipa Malo Korenovo te su mrlje bile neorganizirane, tj. amorfne — i bile su rezultat lošeg kvaliteta pečenja. Sada su one organizirane, tj. namjerno izvedene. Radi se o dvobojnosti koja nije izvedena slikanjem, iako ima isti efekat, nego načinom pečenja, tj. kombiniranjem oksidacionog i redukcionog pečenja. Podloga, tj. sama posuda u »cjelini« oksidaciono je pečena i mahom je svijetle oker boje, ukrasi su tamne plavičastosive boje i očigledno su izvedeni naljepljivanjem neke organske tvari na površinu posude, čime se priječio neposredni kontakt tako blokiranog dijela površine s užarenim zrakom. Nakon pečenja ta organska tvar bila je uklonjena i površina je na tom dijelu ostala tamne boje, tj. redukciono paljena. Radi se — sumarno rečeno — o *efektu paljenja*. Ukrasi su trokutasti i spiralni. — Gruba je keramika jednim dijelom (manji procenat) ukrašena otiscima nokta ili prsta formiranim u cik-cak trake, na način koji odgovara linearnotrakastoj i ubodnotrakastoj keramici (Stichband). Po klasičnim sopotskim oblicima moguće je brezovljanski tip datirati u prijelaz I-B/II i u II stupanj sopotske kulture, tj. u prijelaz B-2/C i u C-stupanj vinčanske kulture. U jednoj jami (jama 3) nađen je ulomak posude klasične ubodnotrakaste keramike (Stichbandkeramik). Potreb-

tirana duboka zdjela (terina) ukrašena žigosanim ubadanjem. Za mađarska nalazišta lasinjske kulture vidi: N. Kalicz, A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyveböl XIV—XV/1969—1970, Pécs 1974, sl. 5 (na str. 79), 89—93 (podaci o nalazištima). Ovdje nisu odvojeni lasinjski od rec-gajarskih lokaliteta, pošto autor ove dvije pojave tretira kao kulturnu cjelinu s različitim razvojnim etapama.

no je još napomenuti da na klasičnim sopotskim oblicima dolazi i crusted-slikanje crvenom bojom, koje je izvedeno u širokim bordurama uz rub usta (s vanjske i unutrašnje strane) i snopovima uskih linija (uski Pinselstrich). Tipološki se taj način slikanja neće moći vezati uz lendelske kulture?

Sopotska kultura je tokom III stupnja i u ovoj regiji djelomično dovedena u sklad s klasičnim normama, kako to pokazuje dio nalaza iz Letičana ili Tkalca¹⁰. No u kojoj je mjeri zadržana regionalna osobenost (iskazana odnosom lokalnih prema klasičnim oblicima), nemoguće je danas reći. Ipak, u svakom će slučaju taj regionalni, brezovljanski tip u svojoj mlađoj razvojnoj etapi (koja bi odgovarala III stupnju klasične sopotske kulture) igrati jednu od bitnih uloga u formiranju lasinjske kulture.

U pravcu širenja prema Velebitu i Kapeli lasinjska je kultura dosada najbliže toj zoni registrirana u Čakovcu kod Josipdola. Na temelju toga postoji velika vjerovatnost njenog prisustva i u Lici. Srednji neolit ili barem jednu od srednjoneolitskih komponenata u toj regiji predstavlja danilska kultura, dakle jedna jadranska kultura. Idući putem logičnog slijeda, treba onda u tom prostoru očekivati prisustvo hvarske kulture u razdoblju kasnog neolita, pa će biti potrebno računati i s ulogom hvarske kulture u tvorbi lasinjske kulture. Na neke dodirne tačke obaju kultura je uostalo bilo već i ranije ukazano¹¹.

Problem geneze lasinjske kulture neće se više danas moći odrediti tako simplificirano kao prije petnaestak godina. Neće se više moći reći niti da se radi o djelomično izmijenjenoj, lokalnoj lendelskoj kulturi,

⁹ Iskopavanja u Gornjim Brezovljanima kod Žabna (1973. god.) izvedena su u suradnji Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu i Gradskog muzeja u Križevcima. Kopan je blok površine 10 × 16 m — plus dodaci za otkrivanje potpunijih jamskih osnova, sveukupna površina 193 m². Otkopana je jedna kompletna zemunica s pomoćnim objektima (objekti 4, tj. sama zemunica, 3, tj. paralelna jama-dvojničnik, te tri manje jame — 2,9 i 7), jedna lončarska jama (s ostacima peći — jama 8), te još tri manja objekta (1, 5, 6). Zemunica je imala krov načinjen od greda — u visini prvobitnog humusa, tj. bila je potpuno ukopana u zemlju i imala je gotovo ravan krov.

¹⁰ Dimitrijević, 1961, T. IV (Letičani; jedan dio ovih nalaza mogao bi pripadati i najranijoj lasinjskoj kulturi, npr. IV/25, 27, 28). Nalazi iz Tkalca nisu objavljeni (Arheološki muzej u Zagrebu). Najtipičniji predmeti su ulomci klasične kasnosopotske šuplje ovalno probušene noge od kupe na nozi.

¹¹ Nalaze danilske kulture otkrila je u Lici Ruža Drechsler-Bižić prilikom sistematskog rekognosciranja Ličke regije (Arheološki muzej u Zagrebu, neobjavljeno).

Za kontakte Lasinja—Hvar vidi: Dimitrijević, 1961, 54. O odnosima lasinjske kulture, odnosno »alpskog faciesa lendelske kulture« s jadranskim područjem opsežnije je raspravljala Tatjana Bregant — T. Bregant, Elemente der Adriatischen Mittelmeerkulturgruppe im Alpenfazes der Lengyel-Kultur, Die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Akten der Pannonia Konferenzen I, Székesfehérvár 1972, 181 i d. O istom problemu također J. Korošec — Korošec, 1965, 44. Korošec je prvi akcentirao veze i s danilskom kulturom (o.c. 16, 44, 45) — koje mi se ne čine prihvatljivim prvenstveno iz kronoloških razloga.

tj. o »alpskom faciesu lendelske kulture« (Korošec, 1958), niti o »badeniziranoj bapsko-lendelskoj (tj. sopotsko-lendelskoj ili sopotskoj) kulturi« (Dimitrijević, 1961). Uloga supstratne podloge je, naime, znatno kompleksnija nego što se ranije moglo pretpostavljati, iako do nekih bitnih promjena u definiciji porijekla lasinjske kulture nije niti sada došlo. Osnovnu će podlogu i dalje činiti sopotska kultura — bilo u svom klasičnom, bilo u kasnobrezovljanskom obliku. Uz to će značajnu ulogu igrati i kasnovinčanska kultura (Vinča D-2)¹², napose u oblikovanju zdjela, koje su inače procentualno najrašireniji lasinjski lončarski oblik (bikonične zdjele s konveksno profiliranim vratom). Udjel klasične lendelske kulture se i dalje čini sporednim, tako da se mora pretpostaviti da je zona postanka lasinjske kulture više gravitirala Posavini negoli Podravini. Eventualna uloga mediteranskih komponenata, tj. hvarske kulture, zasada je neodređena i kreće se više ili manje u sferi pretpostavki.

Bočne, suvremene, tj. eneolitske komponente koje treba imati u vidu i dalje su — badenska, tisapolgarska i bodrogkeresturska kultura, koje su već i ranije bile apostrofirane. Tisapolgarska je komponenta pri tome bila najmanje uzeta u obzir, no čini se da je njena uloga znatno veća nego što se to ranije moglo zaključiti¹³. Bitan tok postanka lasinjske kulture ležat će, kako je to i prije bilo pretpostavljeno, prvenstveno u *procesu lokalnog transformiranja* — pod utjecajem novih dekorativnih (i ostalih) kriterija, koje je donijelo novo vrijeme i njegova pomodna shvatanja¹⁴.

U takvom će kontekstu, naravno, biti potrebno promatrati i problem preuzimanja tradicije figuralnog oblikovanja, tradicije koja je na tlu sjevernog Balkana i južne Panonije bila uvijek usko vezana uz kulture balkansko-anadolskog kulturnog kompleksa. Činjenica je da su sve supstratne kulture na rečenom tlu poznavale figuralno oblikovanje, naravno, s nejednakim intenzitetom učešća i nejednakim značenjem u općem sagledavanju pojedinačnih kulturnih manifestacija. No, općenito, činjenica je da idući bliže zapadu intenzitet upotrebe idoloplastike vidno slabi. Dok je u razdoblju Vinče D-1 i D-2, na primjer, Vinča sama dala izuzetno brojnu plastiku, što se također može reći i za Jakovo-Kormadin, ostali srijemski lokaliteti, npr. Sremski Karlovci (Karaš), Ledinci

¹² J. Korošec, Eine neue Kulturgruppe des späten Neolithikums, AAH IX/1—4, Budapest 1958, 91 i dr.; J. Korošec, Drulovka, Zbornik Filozofskog fakulteta III/9, Ljubljana 1960, — u daljem tekstu skraćeno citirano: Korošec, 1960 — 45 i dr.; Dimitrijević, 1961, 44 i d.; 51 i d.; 55 i 56. Ulogu vinčanske komponente je prvi naglasio N. Kalicz — N. Kalicz, Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973, — u daljem tekstu skraćeno citirano: Kalicz, 1973 — 160.

¹³ Dimitrijević, 1961, 45 i d. (veze s badenskom kulturom); 52 i 53; pri tome je napose ukazano na Tiszapolgár-Tiszaug-grupu, koja ima više dodirnih tačaka s lasinjskim nalazima od ostalih varijanata tisapolgarske kulture. O tome će biti više govora u tekstu: Dimitrijević, 1977.

¹⁴ Dimitrijević, 1961, 59.

i Bapska, očigledno uopće ne preferiraju ovaj oblik likovnog artikuliranja. To se također odnosi i na istočnobosanske vinčanske lokalitete¹⁵. Sopotska kultura također nije osobito cijenila ovaj tip oblikovanja. Iz Bapske je poznat samo jedan sopotski idol (II stupanj), s vinkovačkog naselja Ervenica-Trbušanci također samo jedan primjerak (kasni 1-B-stupanj), dok sa Sopota imamo dva egzemplara (III stupanj; T. III/2), a iz Samatovaca zasada je najviše nalaza — tri primjerka. Iz Gornjih Brezovljana potječe ruka jedne statuete (T. III/3). To bi značilo da zasada imamo ukupno samo osam fragmentiranih ili gotovo sačuvanih primjeraka figuralne plastike sopotske kulture¹⁶. Velika iskopavanja u Zengövárkonyu dala su osam što sačuvanih što vrlo fragmentiranih statua i tri noge, što s obzirom na površinu istraživanja predstavlja prilično minoran procenat¹⁷. Jedan jak kulturni centar u produkciji idolo-plastike nalazio se u centralnoj Bosni, tj. u području butmirske kulture, dakle na južnoj periferiji lasinjskog životnog prostora. No iz novih istraživanja ove kulture — u Obrama II — vidljivo je da intenzitet upotrebe plastike izrazito opada u mlađoj fazi ove kulture, pa će biti dosta teško i ovdje naći nekog jačeg poticaja za produkciju idolo-plastike u lasinjskoj kulturi¹⁸. Jači poticaji s moravskog područja (tj. moravsko-lendelske kulture) zasada ne bi našli nekog izravnijeg povoda. Činjenica je da danas raspoložemo s deset primjeraka figuralne antropomorfne plastike koje možemo pripisati lasinjskoj kulturi, a od tih deset primjeraka čak šest potječu iz Požeške kotline, i to sa samo dva nalazišta. No plastika u neolitu Međuriječja nije imala neku značajniju ulogu, pogotovo ako kao orijentacione pokazatelje uzmemo srijemsko-vinčanska naselja, izuzev Jakovo-Kormadina (dva primjerka iz D-stupnja prema nekoliko desetaka iz Jakova), klasičnu sopotsku kulturu (ukupno sedam primjerka iz svih faza) ili Zengövárkony-Lengyel-kulturu. Poticaj, dakle, ako o njemu možemo i hoćemo govoriti, mogao je doći jedino iz pod-

¹⁵ Iz Sremskih Karlovaca (Karaš) nije poznata plastika, iz Ledinaca je poznata samo jedna — i to reprezentativna statua s ptičjim licem (ovdje T. III/1), koju su već ranije objavili M. Šeper i R. R. Schmidt — Šeper, 1944, T. II/4; R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945, sl. 76/4 (u Ledinima je za vrijeme rata obavio jedno manje iskopavanje R. R. Schmidt na lokalitetu na kojem je 1911. nađen citirani idol). Iz Bapske je poznat također jedan kasnovinčanski idol — Šeper, 1944 T. V/31; Schmidt, o.c., sl. 72/11. Sa sjevernobosanskih vinčanskih lokaliteta poznata je plastika iz Dobrovca kod Čelića (medaleko od Brčkog) — dvije statuete te Korića Hana kod Gračanice; M. Kosorić, Neolitsko naselje na lokalitetu Dobrovac, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII, Tuzla 1970, 11; T. V/1, 2; M. Kosorić, Sondažno rekognosciranje lokaliteta Korića Han u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IX, Tuzla 1972, 6; T. II/2.

¹⁶ Bapska — S. Dimitrijević, Sopotsko-lendelska kultura, Monographiae archaeologicae I, Zagreb 1968, — u daljem tekstu skraćeno: Dimitrijević, 1968 — sl. 13/1. Ervenica — Trbušanci — nije objavljeno. Sopot — Dimitrijević, 1968, T. XIV/6, 7 (idoli potječu s iskopavanja M. Klajna). Samatovci — Šeper, 1944, T. IV/19; VII/63; VIII/72.

¹⁷ J. Dombay, Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengävárkony, Archaeologia Hungarica, SN XXXVII, Budapest 1960, — u daljem tekstu skraćeno citirano: Dombay, 1960 — T. LXXXVII/1—3, 5—7; LXXXVIII/2; XC/6; CXIV/1—5, 7, 8.

¹⁸ A. Benac, Obre II — neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, GZM, n.s. XXVI, Sarajevo 1971, 101—104.

ručja vinčanske kulture, teritorijalno i duhovno bliskog samoj Vinči (Vinča i Jakovo). No s obzirom na već spomenutu nesretnu okolnost da od svih navedenih deset lasinjskih statua, samo jednu možemo pripisati ranijoj lasinjskoj kulturi (Ptuj), teško je reći kakav je intenzitet proizvodnje plastike bio tokom pojedinih faza lasinjskog kulturnog razvoja.

3. GENEZA LASINJSKE IDOLOPLASTIKE

Raspravljati o porijeklu lasinjske plastike u jednom određenijem smislu — dosta je riskantno iz jednog vrlo jednostavnog razloga: gros statueta, kao što smo već više puta naglasili, pripada *kasnoj fazi* lasinjske kulture. Ako želimo izvoditi teze o porijeklu pojedinih tipova idola iz supstratnih podloga, onda moramo pretpostaviti da su svi oblici plastike o kojoj je riječ u istom obliku postojali i u starijoj fazi ove kulture. Takva se pretpostavka, naravno nalazi samo u oblasti spekulativnih razmišljanja, a ne stvarnih pokazatelja. No unatoč tome, ipak ću pokušati, bar ondje gdje je to moguće, ukazati na elemente tipološkog kontinuiteta.

Tip koji je nazvan »realističkom statuetom« (a), koji nam je poznat iz Ptuja (T. II/1) ima u općem konceptu, a napose u dosta rijetko inače viđenoj težnji da se prikažu prsti ruke, dodirne tačke s plastikom II—III stupnja moravsko-lendelske kulture. Napose se tu nameće izvjesna srodnost s inače izuzetnom figurom iz Hluboké Mašuvky (T. III/5)¹⁹). Identičan oblik ruke kao kod navedene moravske statue nađen je u jami 1 u Gornjim Brezovljanima (T. III/3), što ukazuje na vremenski prioritet realističkog oblikovanja na području sjeverozapadne Hrvatske. Brezovljanski je tip, naime, neosporno stariji od II i III stupnja moravsko-lendelske kulture. No prisustvo ubodnotrakaste keramike u Brezovljanima ujedno ukazuje i na stvarni kontakt između ovog i moravskog tla.

»Adorantska« statueta iz Kiringrada (tip b; T. II/2) u općenitoj koncepciji također dosta podsjeća na moravske statue, pogotovo u gornjem dijelu tijela (vrlo izduženi vrat i pljosnati toraks). Oblik glave i napose realizacija donjeg dijela tijela nasuprot tome posve odudaraju od moravskog koncepta (usporedi T. II/2 i T. III/6). Kiringradska je figurica možda rezultat jednog hibridnog koncepta, iako i tu mogućnost treba uzeti uz rezervu. Unatoč dosta nevještoj skulptorskoj izvedbi, ova se statueta ipak izdvaja dosta neobičnim pristupom likovnoj realizaciji²⁰.

¹⁹ Forman-Poulik, 1956, sl. 51 i 52; V. Podborský — V. Vildomec, *Pravek Znojemska*, Brno 1972, — u daljem tekstu skraćeno: Podborský — Vildomec, 1972. — T. XVII/4; vidi također T. XVII/5.

²⁰ Podborský-Vildomec, 1972, T. XVII/1, 2; XIX/1, 7. Adorantske statue dolaze u vinčanskoj kulturi dosta rijetko, ali je zanimljivo da od tri vinčansko-bosanske statue jedna predstavlja takav tip — ona iz Korića Hana (vidi bilješku 15). Adoranti nisu česti ni u Butmiru — vidi: F. Fiala — Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien*, II. Theil, Wien 1898, T. III/13, 15; IV/6.

O »vinčoidnim« statuetama (tip c) bilo je dovoljno rečeno nabrajanjem dodirnih tačaka s kasnovinčanskim idolima²¹. Ono što će u budućnosti biti potrebno dokazati jeste — prisutnost takvih oblika i u starijoj fazi lasinjske kulture. Jer, ukoliko ne bude bilo moguće uspostaviti neposredni »most« između Vinče D i mlađe lasinjske kulture, teško će biti s opravdanjem govoriti o kulturnom i duhovnom kontinuitetu u ovoj oblasti stvaralaštva.

Najzanimljivija grupa pri ovom razmatranju bit će skupina statueta »s uglatom glavom« (tip d; T. I/2, 5, 6), — ona nam zasada sugerira prisutnost jedinog vidljivog standarda u ovoj kategoriji oblikovanja. Direktnije analogije, bar zasada, neće mi biti poznate, pa ćemo se morati usmjeriti na neke općenitije pokazatelje. U jednom vrlo uprošćenom smislu, ove bi statuete mogle ukazivati na neku vezu s tzv. vinčanskim »statuetama s ptičjim licem«, koje su tipične za Vinču D, a napose za stupanj D-2. Kod tog je tipa vinčanskih, inače vrlo čestih, figura uočljiva tendencija k uglatom oblikovanju glave i plošnom, pojednostavljenom prikazu tijela — s rukama poput trnastih patrljaka. Na nekim primjercima izvedene su i oči na način dosta sličan onome kakav vidimo kod lasinjskih figura²². Najreprezentativniji primjerak u ovoj kategoriji vinčanske plastike je idol iz Ledinaca (T. III/1), koji će pripadati D-1-stupnju. Uspoređujući idole iz Novoselaca (T. I/5, 6) sa statueta iz Ledinaca, nameće nam se misao da bi ova kategorija lasinjske plastike možda mogla biti jedan simplificirani derivat spomenutog vinčanskog uzora. Naravno, u jednom već završenom obliku svog, lokalnog razvoja.

Statuete s ptičjim licem pojavljuju se sporadično i u sopotskoj kulturi (Sopot)²³. Taj je vinčanski koncept mogao utjecati i na izvornu sopotsku plastiku, koja međutim oblik lica rješava na nešto originalniji i likovno svježiji način (T. III/2). Prema tome bismo mogli računati i sa sopotskim supstratom kao transmisivnim faktorom u posredovanju između kasnovinčanskih »prototipova« i lasinjske interpretacije. Kasnovinčanska plastika istog tipa uplivala je ne samo na sopotske, nego i na lendeške statuete, pa je i ovdje došao na vidjelo jedan prerađeni vinčanski uzor figure »s ptičjim licem« (Zengövárkony; T. III/4). Moramo, dakle, govoriti ne samo o izvornoj vinčanskoj komponenti, nego i o vrlo jakim rezonancama takvog vinčanskog likovnog poimanja u susjednim oblastima.

»Valjkasta statueta« iz Novoselaca, jedan posve simplificirani oblik plastičnog artikuliranja, tako je općenita i svugdje moguća, da je o njoj teško nešto određenije reći (T. I/1). Najbližu analogiju naći ćemo u jednoj minijaturnoj figurici iz Zengövárkonya²⁴.

»Krstaša statua« (tip f; T. I/4) mogla bi biti jedan još uprošćeniji izdanak grupe vinčanskih statueta, koje je M. M. Vasić označio kao

²¹ Vidi bilješke 4—6.

²² Šeper, 1944, T. III/9 (Kormadin). Među statuetama s ptičjim licem koje imaju iscrtane oči napose se ističe ona iz Ledinaca, na kojoj su »nacrtae« i trepavice, — vidi ovdje T. III/1.

²³ Dimitrijević, 1968, T. XIV/6.

²⁴ Dombay, 1960, T. LXXXVII/3 (=CXIV/3).

»amajlije ili votivne figure u užem smislu«, a koje se javljaju mahom u vrijeme Vinče C i D-1²⁵. U obliku je, međutim, figura iz Novoselaca znatno pročišćenija.

Tip »pravokutnopločaste statuete« iz Ašikovaca (T. I/3) zasada je jedinstvena pojava u maloj skulpturi neolitsko-eneolitskog vremena ovog geografskog prostora u užem i širem smislu. Ona će ponajprije biti rezultat lokalnih poimanja ili čak individualnog pristupa jednog jedinog autora — i lako je moguće da se tu radi o samo jednom, usamljenom primjerku jednog neobičnog likovnog tretmana. Zbog toga će značaj ovog nalaza možda biti veći ako ga promatramo iz aspekta povijesti umjetnosti, tj. razvoja poimanja u likovnom tretmanu ljudskog tijela od gravettiena nadalje, tj. od prvih antropomorfnih figura pa do današnjeg vremena.

U cjelini gledajući na problem postanka lasinjske plastike — uz sve rezerve koje proističu iz kronoloških aspekata, — možemo pretpostaviti da je kasnovinčanska kultura imala u toj tvorbi odlučujuću ulogu. Ona je morala dati ne samo bitan poticaj, poticaj koji je bio nesumnjivo izrazitiji od onoga koji je mogla pružiti neposredna sopotska kulturna podloga, nego i veći dio direktnog udjela u oblikovanju pojedinih tipova statueta. Problem, naravno, ovakvom, sumarnom definicijom pretpostavke ne može biti zadovoljavajuće riješen. Jer desetak statueta, mahom iz vrlo kasne etape lasinjskog kulturnog razvoja, i ne pružaju neke velike mogućnosti u rješavanju tog pitanja. Isto tako treba još jednom reći da nepoznavanje neposredne supstratne osnove lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Jugoslaviji (zapadno od Kalnika) uslovljava jedan kulturni vakum iz kojega, kada se on jednog dana popuni, mogu proisteći mnoga iznenađenja.

Praveći zbir ovog razmatranja, došli smo do zaključka da je vinčanska kultura D-vremena bila nesumnjivo najjača komponenta koju smo mogli prepoznati. Manje značajne uloge, bar zasada, imale su sopotska i moravsko-lendelska kultura — ili njima slične pojave u oblastima koje još nisu istražene. Ako bismo željeli sliku vinčanskog i sopotskog udjela u širem konceptu plastičnog oblikovanja na lasinjskim lončarskim proizvodima potpunije osvijetliti, onda bi bilo dobro, makar u posve općenitom obliku, pogledati i tu kategoriju likovnog artikuliranja. Mislim pri tome na različite zoomorfne i stilizirane plastične aplikacije na posuđu, a ne na zoomorfnu plastiku. Zoomorfna plastika je, naime, tipološki neizrazita i u tolikoj mjeri »univerzalna« da ne pruža nikakve mogućnosti razmatranja genetskog problema.

Plastične aplikacije na lasinjskoj keramici iskazuju se u nekoliko osnovnih oblika: zoomorfnim drškama, zoomorfnim aplikacijama odnosno protomama, slobodno prerađenim »zoomorfnim« aplikacijama, slobodno stiliziranim aplikacijama i kružnim, odnosno dugmetastim aplikacijama. Rogolike, bradavičaste i jezičaste aplikacije ovdje neće biti razmatrane, jer predstavljaju uobičajene standarde u lasinjskoj keramici.

²⁵ Vasić, 1936, 145 i d. Takvi oblici dolaze dobro zastupljeni i na Jakovo—Kormadinu — vidi: M. Šeper, Neolitičko naselje na Kormadinu, Arheološki vestnik III/1, Ljubljana 1952, sl. 2/d; 3; T. VII/4.

grafiji. Potrebno je još naglasiti da aplikacije o kojima će ovdje biti riječ dolaze mahom u *ranoklasičnoj fazi* lasinjske kulture.

Iz Drulovke je poznat jedan primjerak protome, koja u jednom simplificiranom, gotovo kubističkom likovnom tretmanu predočava glavu nekog bovida (T. IV/9). U jednoj također jednostavnoj stilizaciji, likovno neosporno uvjerljivijoj, dolazi ista predodžba na jednom loncu iz kuće 1 u Obrež-Beletincima (iskopavanje B. Bruknera). Taj vrlo bogati zatvoreni nalaz (nekoliko desetaka posuda) datira se u kasni D-1 stupanj vinčanske kulture²⁶. Srodnost između oba primjera apliciranja je posve očigledna. Iz Drulovke je također poznat jedan primjerak izvedbe koja varira između klasične protome i drške (T. IV/7). Zoomorfna drška, — i to vrlo izdužena, poznata je s drugog značajnog lasinjskog nalazišta iz Slovenije, iz Ptuja (iskopavanje J. Korošca; T. IV/6). Oblik glave je kod ptujskog i drulovačkog primjerka gotovo identičan²⁷. Slična koncepcija drške poznata je i sa Sopota (stupanj II), ali je ovdje u pitanju ptičja glava koncipirana nesumnjivo pod vinčanskim utjecajem (T. IV/5). Iz horizonata Vinče D-1 poznati su primjerci drški s ptičjim glavama, odnosno zoomorfne posude, kao što je »patka« iz kuće 4,1 m²⁸. Vinčanski su primjerci u likovnom tretmanu nesumnjivo uspješnije realizirani od sopotskog egzemplara. Prisutnost ovakvih drški u lasinjskoj kulturi neće imati drugog izvora do vinčansko-sopotskog. Iz Ptuja su poznate i slobodnije interpretirane plastične aplikacije. U jednom srčolikom primjeru moguće je pratiti tok simplifikacije od već viđenog zoomorfnog tretmana (usporedi T. IV/2 i T. IV/6, 7). Za taj će primjer biti poznat prototip identične modelacije — na ulomku jedne zdjele iz Bapske, iz horizonta G-2, koji predstavlja prijelaz Vinče D-1 na D-2, odnosno finalni horizont D-1-stupnja (T. IV/1). Aplikacije takvog ili sličnog tipa dolaze u sopotskoj kulturi od stupnja II nadalje, očigledno pod utjecajem vinčanske kulture²⁹. Iz Sopota je poznat jedan udvojeni

²⁶ S. Dimitrijević, Zu einigen Fragen des Spätneolithikums und Frühneolithikums in Nordjugoslawien, Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques — Tome I, Beograd 1971, — u daljem tekstu skraćeno: Dimitrijević, 1971 — T. III—VI (to je samo dio inventara iz kuće, tj. onaj dio koji je do 1968. bio rekonstruiran i kojim sam se zahvaljujući B. Brukneru mogao koristiti; B. Brukner će u najskorije vrijeme objaviti kompletan inventar kuće 1). — Korošec, 1960, T. 31/7 = 40/2.

²⁷ Korošec, 1960, T. 11/2 = 40/1 (Drulovka); Korošec, 1965, T. 2/2 (Ptuj).

²⁸ M. M. Vasić, Preistoriska Vinča II, Beograd 1936, sl. 338 (kota 4,1); sl. 356 (kota 4,1; »patka«). Jednostavno stilizirane, jako izbočene aplikacije, koje su mogle imati i funkciju drške, dolaze i među bosanskim kasnovinčanskim nalazima, npr. u Varoši (stratum I = Vinča D—2) — A. Benac, Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, GZM, n.s. XV—XVI/1960—1961, Sarajevo 1961, T. XIII/3. Taj primjerak neobično liči aplikacijama iz Drulovke, a vremenski im je i najbliži.

²⁹ Korošec, 1965, T. 1/2, Dimitrijević, 1968, T. X/2. Takvi oblici ukrašavanja relativno često dolaze u III stupnju sopotske kulture, no zbog ograničenog broja tabla u monografskoj obradi ove kulture (Dimitrijević, 1968) sav je taj materijal, kao uostalom i gotovo sva grupa keramika, morao biti izostavljen. Vidi također — Benac, o.c., T. XI/8 (Matić II = Vinča D—1).

oblik takve aplikacije, tj. u obliku osmice, koji pripada III stupnju ove kulture (T. IV/3). Simplificirani derivat ovakve osmičaste aplikacije vidjet ćemo zatim u lasinjskoj kulturi, na jednom ulomku zdjele iz Ptuja (T. IV/4)³⁰. U ranoj lasinjskoj kulturi češće dolaze i okrugle ili ovalne, dugmetaste aplikacije. Taj oblik apliciranja moguće je slijediti od kasne starčevačke kulture (Vinkovci-Tržnica) preko sopotske kulture (Sopot) do lasinjskih horizonata³¹. Svi oblici navedenih plastičnih aplikacija poznati su iz vremena ranoklasične lasinjske kulture. U mlađoj razvojnoj fazi će ti oblici iščeznuti, a isključivu će dominaciju imati velike jezičaste aplikacije, po dimenzijama i dekorativnoj funkciji vrlo srodne velikim rogolikim i rogoliko-jezičastim aplikacijama u tisapolgarskoj i ranoj bodrogkeresturskoj kulturi³².

Ovaj oblik ukrašavanja nije dodirnut samo stoga što on na još jedan način potvrđuje udjel vinčanskog i sopotskog nasljeđa, nego i stoga što je udjel tog nasljeđa napose vidljiv u *ranoj* lasinjskoj kulturi. To bi na neki način moglo indicirati da i u oblasti antropomorfne plastike udjel tih dvaju komponenata može biti vjerovatno izrazitiji. No logično zaključivanje ne mora uvijek da bude i tačno. Brojčana koncentracija lasinjske idolooplastike u Požeškoj kotlini, tj. u najistočnijoj regiji ove kulture u prostoru Međuriječja, na neki način također može indicirati jači upliv tradicije sopotsko-vinčanskog nasljeđa u prostoru bliskom izvoristima ovih dvaju neolitskih kultura.

4. KRONOLOGIJA I ZAKLJUČAK

U odnosu na kronologiju lasinjske kulture, danas predstavlja daleko veći problem interna kronologija ove kulture od njenog odnosa prema domaćim i susjednim starijim ili suvremenim pojavama. U nedostatku vertikalne stratigrafije, koja bi odrazila razvojni proces ove kulture, moguće je primjenom regionalno-horizontalne stratigrafije, a to znači oslanjajući se prije svega na tipološka vrednovanja, izdvojiti nalazišne komplekse koje je moguće razlikovati u smislu starijeg, odnosno mlađeg. Tako će u jednoj općoj atribuciji svi danas poznati nam slovenski lokaliteti pripadati jednoj od starijih faza, a svi lokaliteti u Požeškoj kotlini najmlađem horizontu ove kulture.

³⁰ Korošec, 1965, T. I/3.

³¹ S. Dimitrijević, Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju, Actes V, Vukovar 1969, T. 8/7. (Starčevo — spiraloid — B — stupanj), Dimitrijević, 1968, T. XIII/8 (Sopot II); Korošec, 1965, T. 14/2; J. Korošec, Kulturne ostaline na kolišću ob Resnikovem prekopu otkrite v letu 1962, Poročila o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964 T. 4/6; 7/1 11; 8/1, itd.

³² Dimitrijević, 1961, T. XII/76 (umjereniji oblik jezičaste aplikacije). Kalicz, 1973, sl. 4/2, 3; A. Benac, Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni, GZM n.s., XIX, Sarajevo 1964, T. IV/7. Najekstremniji oblici ovakvih aplikacija dolaze na nalazima iz Požeške kotline (Dimitrijević, 1977). Usporedi: I. Bognár — Kutzian, The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin, Archaeologia Hungarica SN XLVIII, Budapest 1972, — u daljem tekstu skraćeno: Bognár-Kutzian, 1972 — T. VIII; IX; XXVIII/1, 2; naročito T. XLIV/1 i LXI/3 — itd.

Ranije faze lasinjske kulture zastupljene su s dva horizonta na lokalitetu *Vis-Modran* kod Dervente (iskopavanje B. Belića). U donjem horizontu, odnosno horizontu jama, dolazi jedna vrlo arhaična lasinjska kultura, vrlo bliska svojoj sopotskoj i vinčanskoj osnovi. Keramika je gotovo neukrašena, što također ukazuje na koncepte koji karakteriziraju završnu etapu vinčanske i sopotske kulture. Tu etapu bih označio kao *stupanj I*. U slijedećem horizontu, tj. horizontu stanovanja s kućnim objektima, dolazi već i *rana klasična* lasinjska keramika — s jednostavnim sistemom ukrašavanja, kakav je poznat sa slovenskih nalazišta ili iz sjeverozapadne Hrvatske (Velika Mlinska, npr.). Taj bi stupanj trebalo označiti kao *stupanj II-A*. Ovaj je horizont bio preslojen jednim *kostolačkim* horizontom. Kostolačka kultura koja je ovdje zastupljena odgovara horizontu Pivnica—Cerić—Ašikovci, dakle kostolačkoj fizionomiji, koja između ostaloga ima i *protovučedolski* karakter. U kostolačkoj jami u bloku 11 dolaze i dvije vučedolske terine koje pripadaju najranijem horizontu vučedolske kulture (*stupanj A*)³³. Stupanj I u Hrvatskoj je zastupljen dijelom nalaza iz Letićana, a stupanj II-A nalazima iz Velike Mlinske (iskopavanje D. Iveković). Slovenska će nalazišta ići pretežno u horizont II-A, dok će stupnju I pripadati lasinjski nalazi iz Kevderca (iskopavanje F. Lebna)³⁴.

Vis-Modran nam je omogućio diobu ranije lasinjske kulture na *pretklasičnu* (I) i *ranoklasičnu fazu* (II-A). *Klasičnu ili srednju fazu* bit će potrebno dijeliti na dva stupnja — II-A i II-B. Stupanj II-B bi predstavljao razvijeni ili puni klasični facies lasinjske kulture i bio bi zasada najbolje zastupljen s nalazima iz Beketinca i Pavlovca (kod Križevaca). Najmlađu razvojnu etapu lasinjske kulture predstavljala bi *kasna ili barokno-klasična faza*, odnosno III stupanj. Ta bi etapa pored lokaliteta iz Požeške kotline (Jakšić, Gradac, Novoselci, Ašikovci-Polje) bila zastupljena i eponimnim lokalitetom ove kulture — Lasinjom. Nalazi iz Kiringrada pripadati će također ovom horizontu, iako imaju jedan poseban lokalni kolorit. Osnovno obilježje ove kasne razvojne etape jedan je vrlo razvijeni dekorativni sistem s krivolinijskim motivima (girlande). Ta je faza dobro zastupljena i u Mađarskoj i Austriji³⁵.

³³ B. Belić, Vis, Modrana, Derventa — višeslojno praistorijsko naselje, Arheološki pregled 6, Beograd 1964, 22 i 23. Iskopavanje je izvršeno na površini od 192 m². Za detaljni uvid u nalaze i nalazišne okolnosti najsrdačnije se zahvaljujem istraživaču ovog naselja B. Beliću. Opsežnije o tome: Dimitrijević, 1977.

³⁴ Dimitrijević, 1961, T. VIII/46—51; također IV/25, 27, 28 (vjerovatno) — Letićani. — D. Iveković, Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine — Prehistorijsko nalazište u Velikoj Mlinskoj, selu 12 km udaljenom od Garešnice, Zbornik Moslavine I, Kutina 1968, 253 i d., T. 1—6 (sl. 1—19); nalazi potječu iz jednog jamskog objekta. — F. Leben, Materialna kultura in isledki arheoloških iskopavanja v Kevdercu in Lubniški jami, Acta carsologica III, Ljubljana 1963, 216 i d.; T. 3/1, 4, 6; T. 4—8, 10—13. Osim lasinjske, ovdje je dobro zastupljena i Retz-Gajary-kultura (Kevderc-Hrnjevac-tip) — T. 19 i 20.

³⁵ Dimitrijević, 1961, T. X i XI (Beketinec; XI/67 pripada regajarskoj kulturi); T. VII (Jakšić kod Sl. Požege); T. XII od 77 nadalje do XIV/97 (Lasinja); XIV/98 do XVII/129 (Kiringrad). U ovaj horizont idu kao tipična kolekcija i nalazi iz Grginca — T. IX. Ostali navedeni lo-

Najmlađi horizont lasinjske kulture, stupanj III, datiran je vrlo dobro već više puta spominjanim grobom broj 10 iz bodrogkeresturske nekropole u Szentés-Kistökeu. Kao što je poznato, u grobu te kasno-bodrogkeresturske nekropole (Bodrogkeresztúr II) nađen je jedan vrč Jakšić-tipa³⁶. U jami u Lasinji dolazi, međutim, zajedno s lasinjskim materijalom tog horizonta i vučedolski materijal B-2-stupnja (ukupno pet fragmenata), što bi ukazivalo na istovremenost finalnog horizonta lasinjske kulture sa stupnjem B-2 vučedolske kulture³⁷. Pošto »zatvorenost« nalaza u jamama nije nikada apsolutno pouzdana, postoji, naravno, i mogućnost vremenskog slijeda: Lasinja III — Vučedol B-2. No kako je kulturna prisutnost vučedolske populacije u prostoru sjeverozapadne Jugoslavije evidentna tek sa stupnjem C ove kulture, prva je mogućnost (istovremenost) vjerovatnija. Iz toga bi, naravno, proisteklo i paraleliziranje Lasinja III — Vučedol B-2 — Bodrogkeresztúr II (= Pusztaištvanháza-horizont), dakle, varijanta za koju sam se i ranije zalagao³⁸. Ta ista kronološka varijanta je pretpostavljala *istovremenost lasinjske i badenske kulture*, obje kao kulturne tvorevine koje neposredno slijede vinčansku i sopotsku kulturu. Danas bih bio slobodan reći: ne samo kao kulture koje vremenski nasljeđuju vinčansku i sopotsku kulturu, nego i kao kulture koje svaka na svoj način *nasljeđuju i nastavljaju vinčansku i sopotsku kulturnu tradiciju*. Kada u tom smislu govorim o badenskoj kulturi, onda, naravno, mislim na Boleáz-i Fonyod-horizonte, dakle na pretklasičnu badensku kulturu. Klasična badenska kultura je očigledno jedna »anadolizirana« kulturna pojava, koja se znatno udaljila od svoje prvobitne fizionomije³⁹.

kaliteti (Gradac, Novoselci i Ašikovci) — Dimitrijević, 1977. Za Beketinec opsežnije: J. Korošec, Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvatskem, Zbornik Filozofske fakultete IV/1, Ljubljana 1962 (za pripadnost nalaza vidi katalog str. 39—49).

³⁶ P. Patay, Szentésvidéki rézkori temetők, AE ser., III, IV/1—2, Budapest 1943, 38 i 39; T. II/11; zatvoreni nalaz: T. II/9—11; Dimitrijević, 1961, 57 i sl. E.; Bognár-Kutzian, 1972, 205; tom su prilikom detaljnije razmotreni odnosi između tisapolgarsko-bodrogkeresturske i lasinjske kulture, — o.c. 204 i 205, također 194 i 195; Kalicz, 1973, 158 i 159.

³⁷ Dimitrijević, 1961, T. XII/82—84; S. Dimitrijević, Prilog daljem upoznavanju Vučedolske kulture, Opuscula archaeologica I, T. XIV/95, 96.

³⁸ Dimitrijević, 1971 kronološka tabela na str. 151. Stupnjem I bodrogkeresturske kulture treba smatrati bodrogkeresturski horizont pokopavanja u nekropoli Tiszapolgár-Basatanya, odnosno većinu grobova u tom horizontu. Stupnjem II treba smatrati nekropolu Pusztaištvanháza, koja je neosporno mlađa od prethodnog horizonta i koja ima dosta salkucoidnih elemenata (amfore s dvije drške), kao i nove oblike metalnih proizvoda (bodeži). Stupnjem III može se smatrati Hunyadi-halom-horizont (ili Hunyadi-Vajska-tip) ukoliko je to još uopće bodrogkeresturska kultura.

I. Bognár-Kutzian, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár — Basatanya, Archaeologia Hungarica SN XLII, Budapest 1963 — grobovi: 1—3, 7, 15, 16, 70—71, 74, 75, 83, 85—87, 89—156 (mlađi horizont pokopavanja).

J. Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaištvanháza Archaeologia Hungarica IV, Budapest 1929.

³⁹ Badenska kultura se neće moći izvoditi iz lokalnih osnova u Karpatskoj kotlini sjeverno od Dunava i Drave (tj. sjeverno od Međuriječja) iz jednostavnog razloga što kaneliranje u tom prostoru prije pojave ba-

Takav kronološki koncept u direktnoj je suprotnosti s nazorima mađarsko-slovačke škole, koja daje *bezuvjetni vremenski prioritet* tiszapolgarsko-bodrogkeresturskim horizontima pred cjelokupnom badenskom kulturom. Ja sam se već ranije vrlo kritički izrazio prema takvoj dispoziciji kultura u Karpatskoj kotlini i tu tezu uopće ne smatram kao dokazanu, nego ju mogu tretirati samo kao *jednu* u lepezi različitih kronoloških pretpostavki⁴⁰. No taj se koncept nedavno, u vrlo radikalnoj interpretaciji, odrazio i na kronološko vrednovanje kultura u zapadnoj Mađarskoj i sjevernoj Hrvatskoj — mislim pri tome na raspravu N. Kalicza o kronološkom položaju Balaton-grupe (tj. lasinjske kulture) u Mađarskoj⁴¹. Prije svega treba nešto reći o pojmu »Balaton-kultura«. Balatonska grupacija, koju Kalicz, također tipološki (kao i ja lasinjsku kulturu), dijeli na tri stupnja, jedna je mješavina od *tri kulture*: lasinjske, Retz-Gajary- i Hunyadi- (ili Hunyadi-Vajska)-kulture. Između te grupacije i kasne sopotske i kasne lendelske kulture postoji, po Kaliczu, jedan hiatus koji vremenski odgovara Tiszapolgár-kulturi. Boleráz-horizont badenske kulture uslijedio bi tek nakon Balatona III, tj. poslije mlađeg rec-gajarskog i bodrogkerestursko-hunjadijskog horizonta!⁴² Nalazi Kaliczevog Balaton-I-horizonta, npr. iz Keszthely-Fenekpuszte, pripadaju *mlađoj* lasinjskoj kulturi. Među tim nalazima objavljeni su i neki neosporno bolerazski primjerci, koji će po mom sudu biti stariji od

denske kulture uopće nije poznato kao domaći standard; badenska je kultura, prema tome, u Mađarskoj i ČSSR nešto *posve novo i strano*. Ona je stoga u čehoslovačkoj literaturi i tretirana kao »kultura kanelirane keramike«. Starija badenska kultura ima niz srodnih pojava u kasnovinčanskom i kasnosopotskom supstratu i ona je morala nastati negdje na periferiji Vinče D, vjerovatno u centralnobalkanskom prostoru, gdje Vinča D više nije bila prisutna. Rana badenska ili pretklasična badenska kultura, tj. Boleráz — i Fonyód-horizonti, jedna je vrlo jednostavna kultura, s malobrojnim oblicima posuda, koji se lako mogu izvoditi iz Vinče D i Sopota III, jednako kao i svi osnovni elementi ukrašavanja. Klasična badenska kultura je nešto posve drugo, ona je de facto ta badenska kultura koju je N. Kalicz vrlo uspješno doveo u vezu s jugoistočnim kulturnim manifestacijama, napose trojanskom kulturom. — Vidi: N. Kalicz, Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien, *Studia archaeologica* II, Budapest 1963. Talas »anadoliziranja« zahvatio je badensku kulturu tek negdje na prijelazu rane u klasičnu fazu i vjerovatno se radilo o *drugo* *seobi* badenske populacije iz južnih prema sjevernim oblastima.

Ako bismo željeli biti zlobni, onda bismo mogli reći da je nonsens to što je za naslovnu sliku ovitka »Badenskog simpozija« (Nitra — Malé Vozokany) uzeta kulturna »košara« ili »kutija« ili »kola« (V. Nemejcová-Pavúková) iz *Radošine*, koja bolje od bilo čega predočava neosporni udjel *vinčanskog nasljeđa* u tvorbi rane badenske kulture (vidi: V. Nemejcová - Pavúková, Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973, 299, sl. 3 — slika na ovitku navedene publikacije).

⁴⁰ Dimitrijević, 1971, 147—152.

⁴¹ Kalicz, 1973.

⁴² O.c., sl. 11/1; 14/1—5; 18/1, 2, 4; 19/5 — Retz-Gajary — kultura; sl. 17 — Hunyadi-halom-tip bodrogkeresturske kulture, odn. stupanj III. Za kulturni slijed: str. 163 i kronološka tabela na str. 159 (sl. 22).

spomenutih lasinjskih nalaza⁴³. Na svaki način između ovog horizonta lasinjske kulture u Mađarskoj i lendelskog supstrata postoji *hiatus*, kojemu kod nas odgovaraju raniji lasinjski horizonti, a u zapadnoj Mađarskoj djelomično Boleráz- i Fonyód-horizonti, odnosno djelomično i raniji horizonti lasinjske kulture (pretklasična i klasična faza), čije prisustvo treba pretpostaviti i u ovom prostoru⁴⁴. O tome da li badenska kultura dolazi istovremeno ili poslije tisapolgarsko-bodrogkereszturskog kompleksa nema smisla ovom prilikom detaljnije, pa ni sumarnije raspravljati, jer takva rasprava ne bi nikada imala kraja. No mogu reći da Hunyadi-horizont ili Bodrogkeresztur-III — (a ne II) — stupanj ni u kojem slučaju neće prethoditi ranoj badenskoj kulturi, jer on u istočnoj Mađarskoj prethodi Máko-tipu vučedolske kulture i vremenski ide u sam kraj klasičnog eneolita. No sve je to bilo potrebno reći da bi se u najsumarnijem obliku vidjela protuslovlja koja proističu iz vrlo disonantnih vrednovanja pojedinih kulturnih manifestacija, a koja se neposredno odražavaju i na problem kronološkog položaja lasinjske kulture.

Lasinjska nalazišta nerijetko su i mjesta nalaza manjeg broja primjeraka posuda ili ulomaka Retz-Gajary-kulture, obrnuti su primjeri, međutim, vrlo rijetki (Hrnjevac)⁴⁵. Kako se po pravilu radi ili o špiljskim lokalitetima ili naseljima s relativno tankim i jedinstvenim kulturnim stratumom, pozicija ovih nalaza nije stratigrafski dobro fiksirana. No očigledno je da se već negdje od kraja starije faze lasinjske kulture možda može računati s prisustvom importa rec-gajarskih keramičkih proizvoda. Tokom mlađe faze lasinjske kulture prisutnost rec-gajarske populacije je u životnom prostoru lasinjske kulture evidentna činjenica. Radi se nesumnjivo o jednoj stočarskoj, nomadskoj ili polunomadskoj populaciji koja se seli brdovitom periferijom Panonske nizine od Istočnih Alpa do Požeške kotline, te od Istočnih Alpa do Slovačkog gorja i Erdelja. O tom je problemu, međutim, već ranije bilo govora, pa ne bi bilo potrebno već rečeno ponavljati. Kako rec-gajarska kultura pred-

⁴³ Između Kaliczevih stupnjeva Balaton I i II nema u odnosu na karakter lasinjskog dijela ove nalazišne skupine nikakve vremenske ni stilске razlike — to je sve jedan horizont, tj. stupanj III lasinjske kulture. — Kalicz, 1973, sl. 1—10. Predmeti sl. 2/2, 9 (= 4/4 i 5/3) ne pripadaju lasinjskoj kulturi nego Boleráz-stupnju badenske kulture. Lasinjska kultura, po pravilu, ne primjenjuje kaneliranje, nego grubo žlijebljenje ili žlijebljeno urezivanje (povlačenje tupim predmetom).

⁴⁴ Prisutnost pretklasične i klasične lasinjske kulture u Transdanubiji treba svakako očekivati. Ti lasinjski horizonti bi trebali biti istovremeni s pretklasičnom (Boleráz i Fonyód) i ranoklasičnom badenskom kulturom. Granica između te dvije manifestacije vjerovatno nije bila čvrsta, a u graničnim zonama je moglo doći i do paralelne egzistencije obje populacije. Lasinjska kultura nije bila »hermetički« zatvorena manifestacija — o tome najbolje svjedoči Kaliczev Balaton II facies u kojemu se miješaju kasnolasinjski i rec-gajarski kulturni elementi sve do totalnog uzajamnog prožimanja. O Kaliczевой interpretaciji Balaton-kulture treba ukratko reći da je Balaton I »čista« kasnolasinjska kultura, Balaton II mješavina Lasinje i Retz-Gajary-kulture, a Balaton III rec-gajarska kultura i to tipa Kevderc-Hrnjevac.

⁴⁵ Dimitrijević, 1961, T. V i VI; lasinjski je samo jedan predmet — VI/40.

stavlja tzv. Furchenstich-Horizont, čini se da neće biti vjerovatno da bi ona počela svoj vijek prije, ili bar ne znatno prije kostolačke kulture⁴⁶.

Lasinjska plastika, o kojoj je ovdje bilo govora, nije neka senzacionalna novina — ona osim svog prisustva, koje ima više ili manje regionalno značenje, i nije nikakva novina. Ona je, ako izuzmemo neobičnu i na neki način u likovnom smislu jedinstvenu pravokutnu statu-etu iz Ašikovaca, u našim uslovima pojava koju je i trebalo očekivati. Ali nam je ovaj povod dao priliku da još jednom razmotrimo neke odnose između lasinjske kulture i njenih supstratnih činilaca, te da tim odnosima pokušamo dati i neka svježija osvjetljenja. Ujedno je bilo prilike da se još jednom akcentiraju gotovo apsurdna protuslovlja u kronološkim razmatranjima — tom problemu bit će, međutim, potrebno posvetiti, bar iz aspekta položaja lasinjske kulture, znatno više pažnje — i nadam se da će se za to u skoro vrijeme ukazati prilika. No mislim da nikakve rasprave ove razlike u mišljenjima koje se iskazuju u sve agresivnijem obliku, više neće moći premostiti. Ali, to ne znači da te rasprave neće imati svog šarma — bez obzira na njihovu uzaludnost.

Kratice: Bognár-Kutzián, 1972. —	vidi bilješku	32.
Dimitrijević, 1961.	" "	8.
Dimitrijević, 1968.	" "	16.
Dimitrijević, 1971.	" "	26.
Dimitrijević, 1977.	" "	1.
Dombay, 1960.	" "	17.
Forman-Poulik, 1956.	" "	7.
Kalicz, 1973.	" "	12.
Korošec, 1960	" "	12.
Korošec, 1965.	" "	2.
Podborský-Vildomec, 1972.	" "	19.
Šeper, 1944.	" "	3.
Vasić, 1936.	" "	4.

STOJAN DIMITRIJEVIĆ

DIE IDOLPLASTIK IN DER LASINJA—KULTUR

ZUSAMMENFASSUNG

Von den Lasinjaer Fundstellen bestehen heute die zehn Statuetten von denen eine zur klassischen Lasinja-Kultur gehören dürfte, alle ande-

⁴⁶ S. Dimitrijević, Die Ljubljana-Kultur — Problem des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie, *Archaeologia Iugoslavica* VIII, Beograd 1967, 6—8; T. III i IV. Na kronološkoj tabeli, str. 17, položaj ove grupacije je prenizak. Višnjica — tip će ići istovremeno s klasičnom lasinjskom kulturom, a Kevdrec-Hrnjevac-tip s Vučedolom B — bez mogućnosti detaljnijeg, preciznijeg datiranja.

ren Exemplare sind als jüngere Stufe zu bestimmen. Von diesen zehn Exemplaren sind sogar sieben verschiedene Typen festzustellen, was auf einen Mangel an festen Kriterien und Standards hinweisen könnte. Die Typen der Lasinjaer Statuetten sind folgende:

a. *Realistische Statuetten* — die mit einem Exemplar aus Ptuj-Burg vertreten sind (T. II/1)².

b. *Adoranten-Typus* — mit einem Idol aus Kiringrad vertreten (Taf. II/2)³.

c. *Vinča-artige Statuetten* — durch die zwei Exemplare aus Kiringrad dargestellt (Taf. II/3, 4). Das fast ganz erhaltene Exemplar erinnert stark an die sitzenden Vinča-Idole (Vinča D-1)^{4,5}.

d. *Statuetten mit dem eckigen Kopf* — es sind drei Idole bekannt und auf diese Weise ist das der einzige Typus der auf einen Standard in der Statuettengestaltung hinweisen könnte (Novoselci und Ašikovci — Taf. I, 2, 5, 6)⁶.

e. *Walzenförmige Statuetten* — durch ein Exemplar aus Gradac vertreten (Taf. I/1), das eine bescheidene Modellierungsfähigkeit zeigte.

f. *Kreuzförmige Statuetten* — auch nur durch ein Exemplar dargestellt (Novoselci); es ist eine ausgesprochene Neigung zur Vereinfachung in einer guten Formenreduktion zu sehen (Taf. I/4).

g. *Rechteckige Plattenstatuetten* — die Statuette aus Ašikovci-Feld zeigt eine totale Reduktion der anatomischen Elemente nur auf den sexuellen Symbolen. Das Exemplar ist gut modelliert und präsentiert in diesem Raum eine Ausnahmsererscheinung (Taf. I/3).

Von den erwähnten Idolen stammt nur das Exemplar von Ptuj aus den Grabungen (J. Korošec), alle andere sind als Streufunde, vorwiegend bei dem tiefen Pflügen (Ašikovci und Novoselci, d.h. die sechs Idole aus dem Požega-Gebirgskessel) zu Tage gekommen — immer aber zusammen mit dem Lasinjaer Geschirr.

Typologisch sind die Lasinjaer Statuetten in zwei Richtungen einteilen: in einer mehr oder weniger traditionellen, d.h. in einer mässigen Stilisierung — und einer anderen, die eine ausgesprochene Stilisierung, sogar eine maximale Reduktion zeigte (Taf. I/3, 4). Für die erste Gruppe ist es möglich eine mehr oder weniger kontinuierliche Linie zu ziehen.

Die Bodentradition, die für das Gebiet galt, die Lasinja-Kultur besiedelte⁸, wies immer eine Neigung zur plastischen Darstellungen auf, soweit es sich selbstverständlich, um Substratkulturen handelt. Auf dem grossen Verbreitungsgebiet der Lasinja-Kultur von den Ostalpen bis Mittelslowenien und Nordostbosnien, sowie vom Balaton (Plattensee) bis zu den nordbosnischen Gebirgen, dem Kapela-Gebirge und den Julischen Alpen sind mindestens drei wesentliche Kulturen bekannt, die eine Rolle bei der Bildung der Lasinjaer Kultur spielen könnten: die Vinča-, Sopot- (in der klassischen und regionalen, d.h. nordwestkroatischen Fazies — dem Brezovljani-Typus)⁹ und die Lengyel-Kultur. Im nordwest-

jugoslawischen Raum — westlicher vom Križevci-Gebiet — ist leider keine neolithische Kultur bekannt, so dass unsere Kenntnisse über die Substratkulturen mangelhaft wurden. Im südlichen Randgebiet der Lasinja-Kultur könnten eventuell auch die Butmir- und Hvar-Kultur eine Rolle spielen¹¹. Alle erwähnten Kulturen — ausserhalb der Hvar-Kultur — haben eine stärkere oder schwächere Neigung zur skulpturellen Gestaltungen gezeigt. An erster Stelle ist dabei über die späte Vinča-Kultur zu sprechen (Vinča D-1 u. D-2)¹⁵, weil bei der späten Sopot- und Butmir-, sowie in der Lengyel-Kultur die Idolplastik nicht vorgezogen wurde^{16–18}. Die äneolithische genetische Faktoren, die bei der Bildung der Lasinja-Kultur in Betracht kommen könnten — die Badener, Tiszapolgärer und Bodrogerestúrér Kultur — haben in dieser Hinsicht kaum etwas beigetragen. Eine Anregung, die eine geistige Kontinuität fortsetzte die bei dem Lasinja-Volke eine gewisse Liebe zur kleinen Skulptur erhalten konnte — dürfte nur von der späten Vinča-Kultur stammen. Die Vinča-Kultur scheint auch ein bedeutender Teil der Prototypen zu liefern, so für die vinčaartigen Idole (Taf. II/3,4), Statuetten mit dem eckigen Kopf (Taf. I/2,5,6), die in groben Zügen an die Spätvinčaer Figuren mit dem Vogelgesicht erinnerten (Taf. III/1), sowie die kreuzförmige Statuette (Taf. I/4), die von den sog. »Zauberanhängern oder Votivfiguren in engeren Sinne« (M. M. Vasić) stammen könnte^{21, 22, 25}. Teilweise könnte bei der Übernahme dieser Vinčaer Vorbilde auch die Sopot-, sowie die Lengyel-Kultur vermittelt haben (Taf. III/2,4)²³.

Die sog. »realistische Statuette« (Ptuj; Taf. II/1) scheint in einem simplifizierten Sinne eine primitive Nachahmung vor einem Mährischen Vorbild zu sein (vgl. Taf. III/5)¹⁹. Es ist aber zu betonen, dass eine Hand von einem »mährischen« Typus auch in Gornji Brezovljani gefunden wurde (Ausgrabungen 1973; Taf. III/3) — Der Fundkomplex Brezovljani ist aber mit der Vinča B-2/C und Vinča C (= Sopot I-B/II u. II) zu synchronisieren und dürfte er gewiss eine zeitliche Priorität vor den mährischen Lengyeler Fundstellen haben (es handelt sich um den regionalen Brezovljani-Typus der Sopot-Kultur, der dem Korenovo-Typus der Bandkeramik in Nordwestkroatien folgte). Auch der »Adoranten-Typus« könnte an mährische Vorbilder erinnern (vgl. Taf. II/2 u. III/6)²⁰, das Kiringrader Exemplar ist aber mehr von einem Mischkonzept beeinflusst.

Die walzenförmige Statuette (Taf. I/1) ist von einem so allgemeinem und undefiniertem Typ, das man über die Herkunft solcher Figuren kaum etwas sagen kann. Dagegen ist die »reduzierte« Plattenstatuette aus Ašikovci (Taf. I/3) ein völlig neuer, in gewissem Sinne ganz einzigartiger Typus und kann man dabei — ausser stilistischer und kunstgeschichtlicher Analysen — nur ihrer Vorhandensein feststellen.

Es scheint, dass in Bezug auf die Herkunft der Lasinjaer Idolplastik die Vinča-Kultur den entscheidenden Einfluss ausgeübt hat; selbstverständlich ist auch diese Voraussetzung mit einigen Reserven festzustellen. Wie schon gesagt, um eine tatsächliche Kontinuität zu beweisen, genügen nicht die formellen Analogien, sondern ist auch die zeitliche Berührung zu beweisen. Und weil wir — von den zehn bekannten Statuetten nur eine aus der früheren Zeit der Lasinja-Kultur vor uns

haben, gibt es in der Gestaltung der Lasinjaer Idole eine Lücke, die der ganzen vorklassischen und klassischen Phase entsprechen dürfte.

Neben dem Vinča-Anteil, wurde auch die Rolle der Sopot-Kultur betont. Die Sopot-Kultur ist die tatsächliche Grundlage im Kerngebiet der Lasinja-Kultur (in Slawonien und Nordwestkroatien, sowie im mittleren Nordbosnien). Um die Rolle der Vinča- und Sopot-Kultur bei der plastischen Gestaltung zu beleuchten könnte man auch eine andere Kategorie im kurzen präsentieren — und zwar zoomorphe und ähnliche plastische Applikationen auf dem Geschirr. Alle hier dargebildete Applikationen aus der Lasinja-Kultur gehören zur zweiten Stufe dieser Kultur (Taf. IV/2, 4, 6, 7, 9 — Drulovka und Ptuj in Slowenien). Die Vorbilder für diese Darstellungen sind leicht auf dem Spätvinčaer und Sopot-Geschirr zu finden (Taf. IV/1, 3, 5, 8)^{26–31}. Auf diese Weise ist eine »bildende« Kontinuität noch mehr bestätigt. Solche Applikationen verschwanden in der jüngeren Lasinja-Kultur, und traten jetzt in den ersten Plan zungenförmige (öfters überdimensionierte) Applikationen³².

Die Lasinja-Kultur ist nur auf der regional-stratigraphischen und typologischen Basis in drei Phasen zu teilen. Die *älteren Phasen* wurden durch die zwei Horizonte in *Vis-Modran* bei Derventa (Nordbosnien) dargestellt. Im unteren Grubenhorizont kam eine unentwickelte, selten verzierte vorklassische Lasinja-Ware, die sehr nahe zu der spätesten Vinča- und Sopot-Kultur stand. Im oberen Horizont (dem Häuserniveau) tritt schon eine frühklassische Lasinja-Kultur auf. Die beiden Horizonte dürften die *Stufen I und II-A* darstellen. Das Lasinja Stratum wurde von einem Kostolacer Horizont überschichtet (Kostolacer Kultur vom Typus Pivnica-Cerić), der auch importierte Frühvučedoler Ware (Stufe A) hatte³³. Zur Stufe I dürfte in Kroatien ein Teil der Funde von Letićani und in Slowenien die Lasinjaer Funde von Kevderc gehören, als Stufe II-A sind die Funde aus Velika Mlinska in Kroatien und von anderen slowenischen Fundstellen zu bestimmen³⁴. Die *jüngere Phase* zeigt ein entwickeltes Ziersystem mit den Guirlandenmuster und dem bodrogkeresztúrartigen Leitemuster. Es ist die Stufe III oder die »Barock-klassische« Stufe — die besonders gut durch die Fundstellen im Požegagebirgskessel (Gradac, Novoselci, Ašikovci, Jakšić), sowie Grinac und auch Eponymfundort Lasinja vertreten wurde. Kiringrad zeigt in diesem Horizont ein Lokalkolorit. Es besteht auch eine Möglichkeit im Rahmen der Phase II, d. h. der klassischen Lasinja-Kultur, die zwei Stufen zu unterscheiden — eine frühklassische (II-A) und eine spät-klassische (II-B; Beketinec und Pavlovac bei Križevci, Nordwestkroatien)³⁵.

Die Stufe III wurde gut datiert durch das Bodrogkeresztúr Grab 10 in Szentek-Kistöke³⁶. In der Grube in Lasinja selbst sind auch die fünf Vučedoler Scherben (Stufe B-2) zu Tage gekommen³⁷, was für eine Synchronisation Lasinja III — Vučedol B-2 — Bodrogkeresztúr II (Pusztatvanhaza-Horizont) sprechen könnte³⁸. Dabei wird selbstverständlich die Gleichzeitigkeit der *Lasinjaer und Badener Kultur* vor ausgesetzt. Ich könnte auch sagen, dass ich die Lasinjaer und Badener Kultur als die Nachfolger die nicht nur zeitlich, sondern auch als Faktoren die Vinčaer und Sopot Tradition fortsetzten, betrachten möchte — ich denke dabei nur an die frühe oder vorklassische Badener

Kultur (Boleráz- und Fonyód-Horizonte). Die klassische Badener Kultur ist dagegen als eine anadolisierende Erscheinung zu betrachten³⁹.

Ein solches chronologisches Schema zeigt einen radikalen Widerspruch zu der Stellung der ungarisch-slowakischen Schule, die eine *bedingungslose zeitliche Priorität* der Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr vor der ganzen Badener Kultur befürwortet. Gegen diese These habe ich mich schon früher kritisch geäußert⁴⁰. Von diesem Gesichtspunkt aus wurde in der neueren Zeit auch ein chronologisches Schema dargestellt, die auch die Lasinja-Kultur umfasst (N. Kalicz)⁴¹. N. Kalicz hat zwischen der späten Sopot- und Lengyel-Kultur auf einer und der Lasinja-d.h. Balaton-Kultur auf der anderen Seite eine Lücke vorausgesetzt, die dem ganzen Tiszapolgár-Horizont entsprechen dürfte. Diese Lücke ist aber durch die vorklassische und klassische Lasinja-Kultur ausgefüllt. Die Balaton-Kultur ist, wie man schließen könnte, aus drei Kulturen zusammengesetzt: aus der Lasinja-, Retz-Gajary- und Hunyady-Halom-Kultur (= Bodrogkeresztúr III). Es ist kaum anzunehmen, dass nach allen diesen Kulturen die Boleráz-Stufe auf die Szene trat, besonders nach dem Hunyadi-Horizont, der zum Endäneolithikum gehören dürfte und in Ostungarn direkt vor dem Makó-Horizont auftrat⁴¹⁻⁴⁴.

Neben der Lasinja-Kultur erscheint auf den gleichen Fundstellen auch die Retz-Gajary-Kultur, doch sind die stratigraphischen Verhältnisse noch nicht geklärt. Die Retz-Gajary-Population ist ein nomadisches oder halbnomadisches, Viehzucht betreibendes Volk, das um die gebirgigen Randgebiete der Pannonischen Ebene besiedelte und sehr gern ältere und verlassene Siedlungen — immer für eine kurze Zeit — bewohnte. Öfters wurden auch Höhlen benützt. Zur Zeit der jüngeren Lasinja-Kultur scheint die Anwesenheit der Retz-Gajary-Kultur in diesem Lebensraum eine Tatsache zu sein. Die Retz-Gajary-Kultur tritt in der Regel auf dem Verbreitungsgebiet der anderen Kulturen als eine Fremdkultur auf. Sie ist auch ein Repräsentant des Furchenstichhorizontes und ist es kaum anzunehmen, dass ihr Beginn vor die Kostolacer oder kaum vor die Kostolacer Kultur zu setzen ist.⁴⁵⁻⁴⁶

Die Lasinja-Statuetten haben nichts besonders Neues gebracht. Es handelt sich nur um die Fortsetzung einer Bodentradition, die auf alle Fälle zu erwarten war. Aber ich hatte dabei die Gelegenheit, die anderen Probleme der Lasinja-Kultur nochmals zu besprechen — wobei ich besonders die chronologischen Meinungsunterschiede in diesem Sinne betonen wollte. Die Meinungsunterschiede sind zur Zeit ausgesprochen krass, diese zu vermeiden scheint mir aber ein ziemlich aussichtsloser Weg zu sein.

POPIS TABLI

TABLA I

1. NOVOSELCI, Pašnjak-Šikara H.: 5,0. Siva boja.
 2. ASI KOVCI, Polje; 5,1 × 3,7. Svjetlija siva boja.
 3. ASI KOVCI, Polje; 8,0 × 5,2. Neujednačena siva boja.
 4. Pašnjak-Šikara H.: 6,7. Svjetlija siva boja.
 5. " H.: 5,8. Tamnosiva boja.
 6. " H.: 6,0. Tamnosiva boja.
- 2 i 3: Arheološki muzej u Zagrebu; 1,4—6: Gradski muzej u Slavonskoj Požegi. Svi nalazi su došli u muzeje posredstvom muzejskog suradnika Čakalića.

TABLA II

1. PTUJ, Grad; H.: 6,0. Ciglasta oker boja. Prema J. Korošcu.
2. KIRINGRAD; 8,9 × 6,2. Oker boja (oksidaciono pečeno). U muzej došlo zahvaljujući Vjekoslavu Dukiću, 1933. god.
3. KIRINGRAD; 5,8 × 3,0. Oker boja (oksidaciono pečeno).
4. KIRINGRAD, 3,4 × 4,1. Oker boja (oksidaciono pečeno).
2—4: Arheološki muzej u Zagrebu.

TABLA III

1. LEDINCI, bivša ciglana K. Frankenhofera; H.: 15,1; raspon (oštećeno): 8,9. Nabavljeno 1911. god. Siva boja i odlična politura.
2. SOPOT; H.: 6,0. S iskopavanja M. Klajna. Neujednačena siva boja.
3. GORNJI BREZOVLJANI; 4,5 × 2,7. S iskopavanja 1973. god. Tamnosiva boja.
4. ZENGÖVARKONY; H.: 5,2. Prema J. Dombayu.
5. HLUBOKÉ MAŠUVKY (Moravska); H.: 36,0. Iz Forman-Polik 1956.
6. STRELICE (Moravska); H.: oko 21,0. Iz Podborský-Vildomec 1972.
1: Arheološki muzej u Zagrebu; 2: Gradski muzej u Vinkovcima; 3: provizorno Filozofski fakultet u Zagrebu, kasnije Gradski muzej u Križevcima.

TABLA IV

1. BAPSKA, Gradac, horizont G—2 (iskopavanja 1964); 7,6 × 11,9; H. rekonstrukcije: 12,0. Crna i crnosmeđa boja i sjajna polirana prevlaka.
2. PTUJ, Grad; H.: 3,8. Crna boja. Prema J. Korošcu.
3. SOPOT (sloj recentnog humusa), stupanj III sopotske kulture; 6,0 × 6,8. Siva boja i polirana prevlaka.
4. PTUJ, Grad; 5,7 × 4,0. Siva boja. Prema J. Korošcu.
5. SOPOT, stratum I; dužina 5,5. Tamnosiva boja i polirana prevlaka.
6. PTUJ, Grad; dužina 7,2. Crvena oker boja. Prema J. Korošcu.
7. DRULOVKA; H.: oko 3,3. Prema J. Korošcu.
8. OBREŽ, Beletinci; kuća 1 (iskopavanje B. Bruknera); H.: 18,0. Ciglasto-crvena boja od požara kuće. Kasna Vinča D-1.
9. DRULOVKA; H.: oko 5,0. Prema J. Korošcu.

Sve fotografije i crteži — osim T. III/5, 6 — Stojan Dimitrijević.

Arheološkom muzeju u Zagrebu, Gradskom muzeju u Slavonskoj Požegi, Gradskom muzeju u Vinkovcima i kolegi Bogdanu Brukneru najsrdačnije se zahvaljujem na susretljivosti i mogućnosti da se koristim ovim nalazima u svrhu objave.

T. I

1

2

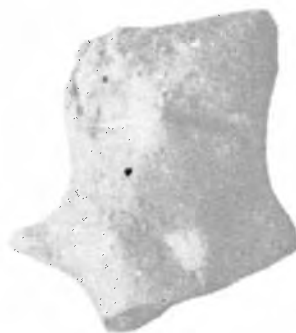
4

3

5

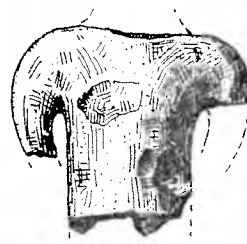
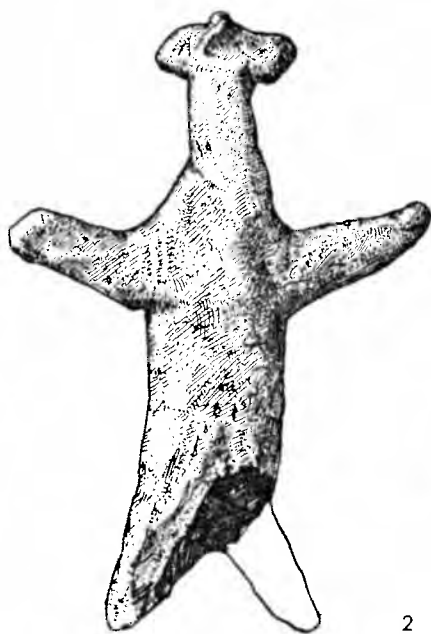
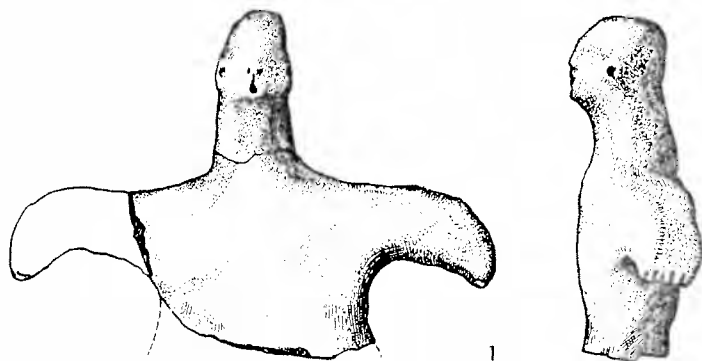

6

Lasinjska kultura

1, 4—6: Novoselci, Pašnjak-Šikara; 2 i 3: Ašikovci, Polje

T. II

Lasinjska kultura
1: Ptuj, Grad; 2—4: Kiringrad

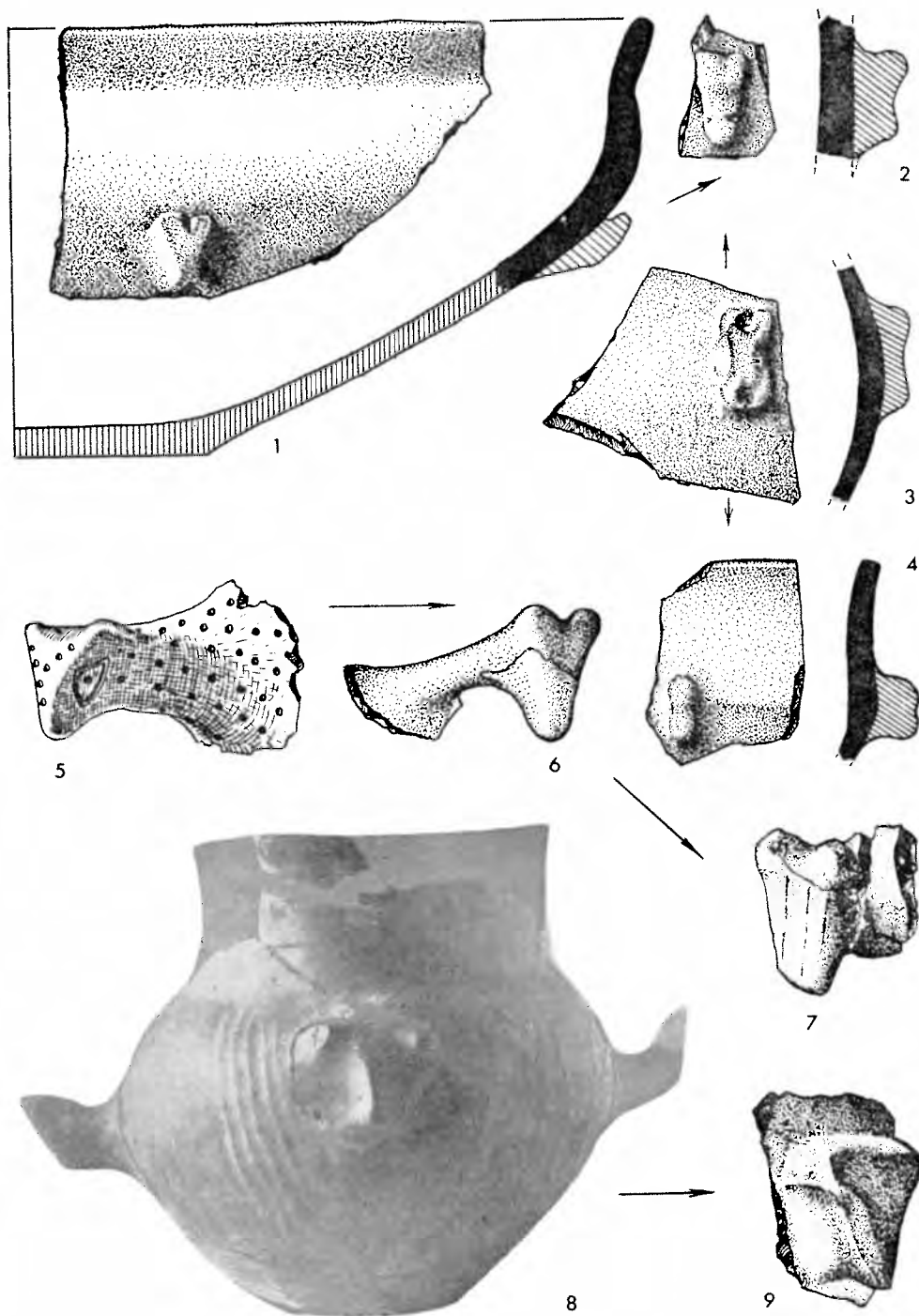
T. III

Vinčanska (1), Sopotska (2 i 3), Lendelska (4) i
Moravsko-Lendelska kultura (5 i 6)

1: Ledinci; 2: Sopot; 3: Gornji brezovljani; 4: Zengövárkony;
5: Hluboké Mašuvky; 6: Střelice

T. IV

Vinčanska (1 i 8), Sopotska (3 i 5) i Lasinjska kultura (2, 4, 6, 7, 9)

*1: Bapska (horizont G-2); 8. Obrež, Beletinci (kuća 1);
3 i 5: Sopot; 2, 4, 6: Ptuj, Grad; 7 i 9: Drulovka*

TATJANA BREGANT

(Ljubljana)

**PRISPEVEK BIOLOŠKO-TEHNIČNIH DISCIPLIN
K PROUČEVANJU KULTURE LJUBLJANSKEGA BARJA**

V letu 1975 zaznamujemo stoletnico prvih raziskovanj na Ljubljanskem barju. Do začetka II. svetovne vojne je bilo odkritega toliko pomembnega gradiva, predvsem oblikovno in dekorativno tako bogatega ter specifičnega, da se je v literaturi utemeljil njegov pomen kot »Kultura Ljubljanskega barja«. Vendar pa to gradivo, zlasti tisto, ki je bilo izkopano pred I. svetovno vojno, praktično nima terenskih oznak najdišča, niti ne vemo točno, katerim in kolikim koliščem pripada. Pri topografskem pregledu terena v okolici Iga 1963. leta¹ so bile ugotovljene že prekopane površine, torej področja, od koder izhaja vsaj del danes poznanega gradiva, seveda pa ob teh delih ni bilo mogoče ugotoviti, katero gradivo sodi k posameznim prekopanim predelom. Zato temelji sedanja kronološka klasifikacija tega gradiva samo na tipološkem vrednotenju². Po II. svetovni vojni so se raziskovanja nadaljevala in najdbe označujejo vsi potrebni podatki.

Iz raziskovanj pred II. svetovno vojno imamo na razpolago keramično, kamenito in koščeno gradivo ter redko gradivo iz kovine. Poleg že emenjene determinacije keramike pa tudi kamenitih in koščenih artefaktov ter predmetov iz kovine, je bilo opredeljeno tudi zoološko kostno gradivo glede na pripadnost posameznim vrstam³. Seveda je v tem primeru obdelava prav tako le bolj ali manj generalnega značaja glede na nedoločeno najdiščno pripadnost. Le za kolišče v Notranjih Goricah

¹ T. Bregant, Sondažna raziskovanja v okolici Iga na Ljubljanskem barju, Arheološki vestnik XV—XVI, Ljubljana 1964—1965, 179 ss.

² P. in J. Korošec, Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju, Ljubljana 1969, Arheološki katalogi Slovenije, zvezek 3; in tam navedena literatura.

³ J. Rakovec, Geološka zgodovina ljubljanskih tal, Zgodovina Ljubljane I, Ljubljana 1955, 60 ss.

imamo podatek, da so med živalmi prevladovale vrste domačih živali. Prav tako so navedeni iz starih raziskovanj le generalni podatki o vrstah zastopanega lesa, tako so navedeni topol, jesen, brest, hrast, jelša, za pomanjkanje smreke pa eksistira omemba, da ni bila prikladna za rabo spričo njene neobstoynosti v vodi. Iz navedenega je razvidno, da so sicer upošteevane tudi tovrstne najdbe, ki jih pa spričo takih navedb lahko upošteevamo le kot dejstvo.

Raziskovanja kolišč na Ljubljanskem barju so se po II. svetovni vojni nadaljevala tako v smeri spoznavanja materialne kulture in nje-nega razvoja, kakor tudi moči poselitve v posameznem obdobju, legi kolišč glede na tedanji zajezereni ali zamočvirjeni teren ter tudi obravnavo vsega najdenega zlasti osteološkega gradiva. Prav tako je bilo že precej prostora posvečenega načinu gradnje kolišč. Med taka raziskovanja kolišč lahko uvrstimo kolišče pri Blatni Brezovici⁴ in kolišče ob Resnikovem prekopu⁵. Ob raziskavi kolišča ob Resnikovem prekopu je bilo tudi sistematično obdelano živalsko osteološko gradivo⁶, ki je izkazalo močno prevlado divljih živali, kar 77,5%, domačim živalim pa je pripadalo le 22,5% gradiva. Tako je bila oznaka za pretežno lovski način gospodarenja za to koliščev umestna. Med danes znanimi kolišči na Ljubljanskem barju je kolišče ob Resnikovem prekopu najstarejše in zaenkrat ne poznamo še njemu sočasnega, zato ga ne moremo primerjati z drugimi ter govoriti o eventualni izjemnosti ali pravilu ugotovljene ekonomike za to obdobje na Ljubljanskem barju. Pomembno pa je pipomniti, da to kolišče ni raziskano v celoti in zato tudi ni izključeno, da bi se ob poznavanju celotnega živalskega kostnega gradiva ta slika utegnila spremeniti, kakor se je izkazalo za kolišče ob Maharskem prekopu že po štiriletnih raziskovanjih, o čemer bomo spregovorili kasneje.

Nobeno od doslej poznanih kolišč na Ljubljanskem barju še ni bilo raziskano v celoti, zato je rekonstrukcija življenja na njih še bolj v okvirih domnevanj. Rekonstrukcija arhitekture je praktično v celoti omejena na poznavanje razvrstitve navpičnih v tla zabitih kolov, ki so nosilci ploščadi kolišča. Nikakršnih elementov ni bilo poznanih o pritrjevanju ploščadi na navpične nosilce, dalje o velikosti in razporeditvi stavb na kolišču, razumljivo še manj o razporeditvi prostorov v njih. Le skromni najdbi hišnega lepa in ilovnatega tlaka v kontrolnem jarku A ob Partovskem grabnu, kjer je tudi kolišče, in v sondi 72, s katero je bilo ugotovljeno pravo po K. Dežmanu raziskano kolišče 1875. leta⁷, sta omogočili dognanje, da so stavbe na koliščih bile grajene podobno prazgodovinskim hišam. Ta slednja ugotovitev o gradnji hiš na koliščih

⁴ J. Korošec, Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici, Dela 14 SAZU, Ljubljana 1963.

⁵ J. Korošec, Kulturne ostaline na kolišču ob Resnikovem prekopu odkrite v letu 1962, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964, 25 ss; T. Bregant, Poročilo o raziskovanju kolišča in gradbenih ostalin ob Resnikovem prekopu pri Igu, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964, 7 ss.

⁶ K. Drobne, Živalske kosti z Resnikovega prekopa, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964, 61 ss.

⁷ T. Bregant, Sondažna raziskovanja v okolici Iga na Ljubljanskem barju, Arheološki vestnik XV—XVI, Ljubljana 1964—1965, 186 s.

pa se ob raziskovanju kolišča ob Maharskem prekopu tudi ne kaže kot pravilo. Prav tako ničesar še ni mogoče reči o velikosti posameznega kolišča, s čemer bi mogli vsaj okvirno predvidevati število prebivalstva, da nazadnje ne govorimo tudi še o diferencirani gospodarski dejavnosti, delitvi dela in tudi družbeni ureditvi sami. Tu je razumljivo še vrsta problemov, ki so komaj nakazani, o katerih lahko govorimo na osnovi bolj ali manj podkrepljenih dokazov in logičnih povezovanj, vrsta še potrebnih dokazov pa je zavita v popolno temo. Zato je bilo odloženo, da se del raziskovanja na Ljubljanskem barju osredotoči na sistematično raziskavo enega kolišča v celoti; pri čemer je bilo izbrano kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu tudi zato, ker konfiguracija okolnega terena ter tudi že pred leti izkopane manjše sonde⁸ kažejo, da je bila okolica tega kolišča, kolikor lahko danes sodimo, v razsežnosti okoli 200.000 m², z naselji tipa kolišč razmeroma gosto poseljena. Seveda se postavlja tu vprašanje ali so bila vsa ta kolišča na celotnem arealu istočasna, ali pa so si kronološko sledila; manjša poizkusna sonda (označena s št. 4/74) narejena na drugem kolišču sa 200 m južneje od našega kolišča izkazuje, sicer s skromnim gradivom, sočasnost obeh kolišč. Tako se torej dodatno odpira še vprašanje o možni povezavi kolišč med seboj ne samo po vodni poti, ampak tudi po eventualni suhi poti — mostovžih. Raziskovanje tega kolišča v celoti nam sicer ne bo moglo odgovoriti na vprašanje, kje so stala kolišča glede na ozezeritev oziroma vodne razmere, ampak bo prispevalo tudi k temu proučevanju. Za kolišče ob Resnikovem prekopu je dovolj podatkov, ki kažejo, da je kolišče stalo na suhem in le občasno poplavljenem terenu, kar je vidno po višini preloma kolov tik nad polžarico — jezerskim dnom, in da je kolišče v Notranjih Goricah na osnovi enakih opažanj imelo enako lego⁹. Kolišče ob Maharskem prekopu pa je stalo ob rečni strugi, domnevani stari strugi Išce, kar se je izkazalo v prvih dveh raziskovalnih kampanjah¹⁰, potrjeno pa je bilo z raziskovanji 1973. in 1974. leta. To kolišče je stalo ob strugi tekoče vode, vendar na zamočvirjenih tleh, kar dokazuje višina prelomljenih kolov in sicer okoli 60—80 cm nad polžarico, to je na stiku med zrakom in vodo oziroma med suhim in mokrim delom kola, kjer je preperevanje oziroma lomljivost kolov največja. Enaka situacija je po prelomljenosti kolov ugotovljena tudi za kolišče pri Blatni Brezovici, kjer pa je raziskani areal premajhen, da bi se dalo soditi ali je kolišče stalo le na zamočvirjenih tleh ali tudi ob tekoči ali morda stoječi (jezerski) vodi.

Veliko je torej vprašanj, na katere nam bo moglo odgovoriti raziskovanje enega kolišča v celoti. Pri tem pa se moramo zavedati, da teh dognanj ne bomo smeli posplošiti za vsa kolišča na Ljubljanskem barju, kar je bilo že navedeno.

⁸ S. Jesse, Poročilo o sondiranju v okolici Iga na Ljubljanskem barju, Arheološki vestnik V/1, Ljubljana 1954, 95 ss.

⁹ Z. Harej — sondažna dela v letu 1974 — pripravljeno za tisk.

¹⁰ T. Bregant, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu — raziskovanja leta 1970, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974, 7 ss; T. Bregant, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu — raziskovanja leta 1972, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974, 39 ss.

V tem sestavku nimam namena podajati vseh arheoloških izsledkov, ki smo jih ugotovili ob dosedanjih štiriletnih raziskovanjih kolišča ob Maharskem prekopu. Okoliščine, ki jih nudijo barjanska tla so, lahko rečemo, več kot ugodna za ustvarjanje pogojev, v katerih se ohranja tudi takšno gradivo, ki je drugod obsojeno na propad. Tu vsekakor na prvo mesto stopajo izdelki iz lesa pa tudi drugih organskih stvari, ki se v vodi dobro ohranijo. Poleg te prednosti, ki jo za ohranitev nekaterih vrst gradiva nudijo barjanska tla, pa je potrebno ustrezno preiskati tudi drugo gradivo, tako na primer kamenito gradivo glede na provenienco surovine, keramično gradivo, glazure, barve, postopek pečenja itd. In nenazadnje se je izkazala pedološka raziskava terena kot nepogrešljiva pri ugotavljanju značaja zemljišča v času naselitve, kot metoda za analizo elementov, ki so produkt človekove prisotnosti. Analize peloda pa prav tako prinašajo dopolnitve k proučevanju okolja ter so pomemben prispevek k proučevanju ekonomike. Zato se je pokazalo kot nujno pritegniti nekatere biološke in tehnične discipline, ki bi mogle s svojimi prijemi dopolniti podobo tedanjega okolja in življenja. O rezultatih, ki so se pokazali že po začetnih raziskavah te vrste je nedvomno vredno spregovoriti, kajti ti v marsičem potrjujejo opažanja pri arheoloških raziskavah, v marsičem pa dopolnjujejo našo vednost o ekonomiki ter nenazadnje o izkušnjah tedanjih ljudi.

Na prvem mestu bi spregovorili o prispevku teh disciplin k proučevanju ekonomike. Najprej bi se pomudili ob rezultatih analize živalskega kostnega gradiva, ker determinacija tega gradiva v proučevanju ekonomike kolišč predstavlja že uveljavljeno metodo in lahko zato preizkusimo že prve primerjave. Doslej je raziskana površina kolišča ob Maharskem prekopu dosegla 656 m². Odkrit je južni in del vzhodnega roba naselbine. Na odkriti površini smo našli arhitektonske elemente štirih hiš. Šele z raziskovanji 1974. leta smo spričo zadovoljivo velike raziskane površine mogli locirati posamezne stavbe kot zaključene celote, kar smo v prvih dveh raziskovanjih (1970. in 1972. leta) lahko le zaslutili. Pomembno je poudariti, da je bilo največ keramičnega, kamenitega in koščenega gradiva najdenega neposredno v okolici hiš ali na prostoru pod njo — pod ploščadjo, na kateri je hiša stala, medtem ko so oddaljenejša mesta od hiš zaenkrat kar po pravilu revnejša na tovrstnem gradivu. Tako smo poizkusili opredeliti tudi kostno gradivo po stavbnih enotah. Raziskave leta 1970¹¹ so dognale verjetno južno obrobje hiše 1, medtem ko stavba sama najbrže leži severno že zunaj izkopane površine, in kostno gradivo je pokazalo 61% divjih in 39% domačih živali. Tako se je torej ponovila slika o pretežno lovskem načinu preživljanja na koliščih, kakršna je bila ugotovljena že za kolišče ob Resnikovem prekopu. Leta 1972. pa se je ta podoba obrnila v prid domačim živalim z 63%, na vrste divjih živali pa je odpadlo le 37%¹². V tem letu smo odkrili obrobje hiše 3, ki pa je bila leta 1974.

¹¹ K. Drobne, Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu — raziskovanja 1970. leta, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III Ljubljana 1974 37 s.

¹² K. Drobne, Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu, odkopanih v letu 1972, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974. 73 ss.

v celoti odkrita in tako smo lahko upoštevali celotno pripadajoče gradivo, ki izkazuje 40% divjih in 60% domačih živali¹³. Hiša 2, ki je bila raziskana 1973. leta pa prav tako izkazuje z pripadnostjo 39% divjim in 61% domačim vrstam prevlado vzreje domačih živali. Hiša 4, ki je bila odkrita 1974. leta, pa zopet kaže prevlado divjih živali s 60%, na domače vrste pa odpade 40%. Iz takih rezultatov je mogoče razbrati pomembnost velike raziskane površine, ki lahko prepreči napačne zaključke, ali raziskavo celotnega kolišča, ki edina zagotavlja verno sliko. Na drugi strani vidimo, da na območju dveh stavb prevladujejo vrste divjih živali, kar bi govorilo o ekonomiki lovske zvrsti, medtem ko drugi dve stavbi po prevladi domačih živali govorita o razviti živinoreji in tako tudi o višje razviti ekonomiki. Po vsem tem se postavlja vprašanje ali gre iskati v teh razlikah tudi različno udejstvovanje prebivalcev posameznih hiš, torej tudi za delitev dela? Tako se kaže potreba za iskanje podatkov tudi v tej smeri. Pomembno je poudariti še ugotovitve, da med domačimi živalmi prevladuje drobnica, drugo mesto pripada domačemu govedu, na tretjem pa je domača svinja. Med lovnimi živalmi pa sta enakovredno zastopana jelen in divja svinja. Donesek k proučevanju ekonomike je dala prav tako analiza peloda iz profilov kulturne plasti ter analiza najdenih semenk. Na prvem mestu je poudariti že v letu 1973 najden pelod lobodnic (*Chenopodiaceae*), ki kaže na ruderalne površine ali površine, ki so bile obdelane in nato zapuščene. Tak element bi kazal na poljedelstvo na stopnji kolobarenja. V letu 1974. pa je palinološka analiza odkrila še prisotnost kulturnih rastlin z peledom žita (*cerealia*), kar lahko služi kot direkten dokaz za poljedelstvo. Tudi pelodna analiza sondažnih del na kolišču pri Notranjih Goricah kaže indirektno na poljedelstvo s prisotnostjo peloda lobodnic v kulturni plasti; če doslej še nimamo podatkov o žitnem pelodu v tej kulturni plasti, gre to verjetno na račun premajhnega števila palinoloških analiz. Ekonomska slika se nam tako kaže v razviti živinoreji na kolišču ob Maharskem prekoku ter v poljedelstvu na stopnji kolobarenja. Prav tako pa lahko zagovarjamo eksistenco življenja na bazi lova in nabiralništva. Za slednjo vejo imamo na razpolago na kupu najdene semenke jagode (*fragaria vesca*) in maline (*rubus idaeus*) ter semenke pasjega zelišča (*solanum nigrum*), ki velja za strupen plod, vendar pa je v literaturi znano, da te plodove drugod jedo v večjih količinah ali, da velja celo za delikateso, po učinku morda celo kot mamilo¹⁴. V kulturni plasti tega kolišča kot tudi kolišča pri Blatni Brezovici so bili najdeni tudi plodovi lešnika in barskega oreščka. Gospodarska slika na našem kolišču se tako riše na poljedeljsko živinorejski stopnji s še vedno močno prisotnostjo nabiralniško-lovskega gospodarstva.

Arheološke raziskave kažejo, da je bil v času življenja na kolišču ob Maharskem prekoku teren zamočvirjen in je ležal ob strugi tekoče vode. To dokazuje višina preloma navpičnih kolov ca 60–80 cm nad

¹³ Raziskavo kostnih ostankov izkopanih leta 1973 in 1974 je opravila dr. K. Drobne viš. znanstveni sodelavec SAZU v Ljubljani — izsledki so pripravljeni za tisk.

¹⁴ Analize je izvedel višji znanstveni sodelavec SAZU dr. Alojz Šercelj — obdelava izsledkov je pripravljena za tisk.

polžarico — jezerskim dnom. Ta točka je obenem tudi kritična točka med vlažnim in suhim delom kola in tako tudi najbolj podvržena preperovanju. Da pa to točko ne smemo pojmovati kot višino vodostaja, ampak kot višino rasti močvirske vegetacije, ki je zadrževala velik odstotek vlage, pa dokazuje usedanje kulturnega gradiva in njegova lega v vsej tej plasti sa 60—80 cm nad polžarico. Kulturno gradivo najdeno v tej plasti organske gyttje, ki je enake sestave vse do polžarice pa ne sega do nje, ampak so bili najdeni najnižji kosi ca 10—15 cm nad polžarico. Iz te situacije je razvidno, da je bil teren zamočvirjen že ob naselitvi in da je ostal tak tudi za časa življenja na kolišču. Taka opažanja potrjuje tudi pedološka analiza¹⁵ dveh profilov, ki kaže v plasti gyttje močan porast karbonatov (CaCO_3), tako da se dvignejo od 0% ugotovljenih v sterilni plasti nad gyttjo, na 34% v plasti gyttje, ki je obenem naša kulturna plast. Tak dvig karbonatov je posledica živalskih karbonatnih tvorbo — hišic polžkov —, torej živalskih vrst, ki žive v močni vlagi. Pedološka analiza nam s tem podatkom potrjuje dognanja arheoloških raziskovanj.

Pri proučevanju narave bližnjega in bolj oddaljenega okolja pa nam je dala pelodna analiza tudi prve podatke, iz katerih razberemo, da je naravne gozdove v daljni okolici sestavljala bukev (*fagus silcatca*) in prav tako hrast s tremi sedaj ugotovljenimi vrstami (*quercus robur*, *quercus petraea*, *quercus cerris*). Močno pa je prisoten pelod odprtega tipa vegetacije, tako obrobne močvirja kot pašniške vegetacije. Visoka je ugotovljena vrednost peloda jelše in leske, kar tudi dokazuje odprte površine in najbrže obstoj pašnikov na obrobju Barja. Iz ugotavljanja procentualnih vrednosti peloda je razvidno, da nižji procent pripada pelodu drevesnih vrst, ki sestavljajo strnjene gozdove, višji pa pripada pelodu rastja na odprtih, pašniških površinah. Vendar pa taka procentualna sestava peloda ne zanika obstoja gozdnih površin, ampak kaže na dejstvo, da so ti bolj oddaljeni, bližje pa so odprte bolj ali manj travnate površine. O obstoju z lesom bogate strnjene gozdne vegetacije pa priča analiza lesa navpičnih kolov iz našega kolišča, ki po raziskavah vseh štirih let izkazuje močno prevlado vrst lesa strnjenih gozdov. Tu sta odločujoče prisotna hrast in jesen, ki procentualno dosegata 82%, vseh vrst. Zanimiv izsledek analiz vrst lesa¹⁶ kaže, da je bukev, ki prav tako pripada strnjenemu gozdu, med koli nosilci, od katerih je bilo analiziranih preko 700 kosov, zastopana le v sedmih primerih. Tak podatek zgovorno dokazuje, da je izbiro lesa za nosilce kolišča narekovala izkušnja in poznavanje v vodi odpornih vrst lesa in da transport iz bolj oddaljenih površin ni delal težav. Bližnji les barjanskega obrobja, kot na primer leska in jelša, ki sta bili pri roki in bi bilo zato pričakovati, da bosta med gradbenim materialom močno zastopani, pa je najden le v desetih oziroma trinajstih primerih med

¹⁵ Analize je izvedel izr. prof. za pedologijo dr. ing. Albin Stritar iz Agronomskega oddelka Biotehniške fakultete v Ljubljani — obdelava izsledkov je pripravljena za tisk.

¹⁶ A. Šercelj, Poročilo o ksilotomskih raziskavah kolišča ob Maharskem prekopu — raziskovanja leta 1972, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974, 69 ss; A. Šercelj je izvedel tudi analize lesa za leto 1973 in 1974 — pripravljeno za tisk.

700 analiziranimi koli. Tako se tudi s tem izkazuje izbira vrst lesa za gradnjo, ki temelji na izkušnjah. Za potrditev takega dognanja pa bi služili koli iz jerebikovine (*sorbus aucuparia*), ki je prav tako vegetacija odprtih površin in je pri nas v primerjavi z drugimi vrstami lesa odprtih površin zastopana s 62 primeri. Odpornosti tega lesa danes ne poznamo, vendar se zdi, da je tudi v vodi obstojen, ker se nam je na klišču zelo dobro ohranil, nič slabše kot koli iz hrasta. Iz sorazmerno številne uporabe jerebikovine za navpične kole se vidi, da so prebivalci ta les dobro poznali kot odporno in v vodi obstojno vrsto in ga uporabljali edinega izmed vseh vrst lesa, za katerega lahko rečemo, da raste v bližnjem barjanskem okolju.

Glede proučevanja okolja oziroma razmer v času, ko je živel kolišč v Notranjih Goricah, smo že mogli ugotoviti po višini prelomljenosti navpičnih kolov, da je bilo kolišče na dokaj suhem terenu. Tudi s pelodno analizo je bilo ugotovljeno, da jezero do kolišča sploh ni segalo in da je bilo kolišče verjetno ob robu močvirja.

Poleg prvin, ki jih je dala pedološka analiza v prilog proučevanja neposrednega okolja kolišča ob Maharskem prekopu, pa je pomembno poudariti rezultate te analize tudi v smeri točnejše določitve kulturnih horizontov na površinah, ki še niso arheološko raziskane. V letu 1973. sta bila analizirana dva profila, profili iz kasnejšega leta pa so še v proučevanju. Prvi profil oziroma vzorec je bil vzet iz prostora hiše 2, drugi pa (z vrtalno sondo) že severno izven izkopnega polja zajetega 1973. leta; bilo pa je to področje raziskano 1974. leta. Analiza je tekla v smeri določanja fosforja (P_2O_5) in kalija (K_2O) v vrednosti mg/100 g. Pri teh raziskavah se je določanje kalija izkazalo za negativno oziroma analiza ni dala karakterističnih podatkov v zastopanih količinah. Zato pa je ugotovljena prisotnost fosforja odločujoča za taka opažanja. Prvi vzorec, ki je bil vzet iz profila na prostoru hiše 2, je pokazal v kulturni plasti med 60—100 cm tri — do štirikrat večjo količino fosforja v primerjavi s plastmi nad kulturnim slojem. Tudi plast med 100—120 cm, ki leži neposredno pod kulturno plastjo, še vsebuje fosfor, vendar ta že upada, kar lahko razložimo s pronicanjem fosforja v neposredno nižje ležeči sloj. Posebej zgovorni pa so bili rezultati analize za vzorec iz vrtine, ki je ležala severno, že izven izkopnega polja, zajetega 1973. leta. Tu se je izkazal prav tako velik skok v vrednosti fosforja v kulturni plasti; vendar je analiza pokazala, da se vrednost ne prične dvigati šele pri globini 60 cm, ampak že pri vzorcu iz globine 40—60 cm. Torej bi po tem znaku pričakovali pojav kulturne plasti na prostoru vrtine 1973. leta že nekaj višje. V letu 1974. pa je bil arheološko raziskan tudi prostor vrtine in izkazalo se je, da se na tem mestu kulturna plast prične res že višje in sicer na globini 50 cm. Tako smo dobili dokaz, da nam ne bodo rezultati pedološke analize z ugotavljanjem fosforja dokazali samo prisotnost kulturne plasti na določenem terenu, ampak celo določili njen nastop in prenehanje oziroma njeno debelino. Tako se nam ta analiza kaže kot neobhoden pokazatelj pri topografskem lociranju naselbin ter prav tako kot pokazatelj za določitev razsežnosti nekega naselja brez arheoloških raziskav, kajti porast fosforja v določeni plasti je odraz dokaj skoncentrirane prisotnosti kostnih ostankov

in predvsem fekalij. Seveda bo treba to metodo preizkušati, zlasti pa še dopolnjevati na več vzorcih, ki so že v raziskavi ali pa bodo šezeti.

Za raziskavo terena in okolice kolišča ob Maharskem prekopu pa so bili narejeni tudi aeroposnetki in sicer v črno beli in barvni izvedbi ter infra rdeči in infra barvni posnetki. Vsi ti posnetki so še v fazi proučevanja. S temi posnetki so določljive površine kolišča, kjer potekajo raziskovanja, določljiva je tudi rečna struga, ob kateri je stalo naše kolišče. Poleg tega pa so vidne ustrezne spremembe terena v okolici, kjer domnevamo obstoj kolišč. Razumevanje sprememb na terenu, ki jih izkazujejo infra posnetki, bo mogoče razlagati s poznavanjem konkretnega pomena barvnih odtenkov bodisi za določeno arhitektonsko gradivo ali druge kulturne ostanke. V poštev bo treba vzeti tudi eventuelne spremembe, ki jih morda pogojuje stalna poseljenost oziroma prisotnost človeka v daljšem obdobju. Ni pa odveč povedati, da so aeroposnetki zabeležili vzhodno od našega kolišča potek trase rimske ceste, ki se kaže na posnetku kot točno zarisana svetla linija. Zanimivo je tudi omeniti pri tem razgovor z lastnikom nekaterih od tistih parcel, kjer so pokazali aeroposnetki potek rimske ceste, da se je za te parcele v točno določeni smeri, ki se pokriva z potekom ceste na fotografiji, še danes ohranilo ledinsko ime »Na rimski cesti«, medtem ko se površina terena danes enači z okolico.

Raziskava drobnega kulturnega gradiva je v proučevanju. Tu je na prvem mestu keramika. Analiza poteka v smeri določitve provenience surovine, ki se, kakor kaže, razlikuje tako za fino kot grobo keramiko. V proučevanju je postopek pečenja keramike tudi glede na postopek pečenja keramike iz drugih kolišč in tudi drugih naselbin, dalje izdelava glazur, postopek barvanja itd.¹⁷ Pri raziskovanjih 1972. leta je bila najdena ogrlica iz obdelanih jagod kalcita, ki izkazuje surovino čiste kalcitne sige, najverjetneje iz jam ali celo obdelane zaobljene jamske bisere, ki so produkt sedimentacije v jamah¹⁸. Seveda ni mogoče po številu jam, ki so na slovenskem ozemlju, določiti točnejše provenience. Jagode ogrlice so bile nanizane na vsaj iz dveh delov tordirani vrvice, ki je bila narejena iz sesukanih trakov živalskih črevesnih sten¹⁹. Pri raziskovanjih 1974. leta je bila najdena deltoidna kremena konica, ki ima na krajšem delu deltoida — trnu ohranjeno smolo, katera jo je kot lepilo pričvrščevala v koščenem ali lesenem držaju. Snov je pri zažigu gorela brez plamena z dimom za drevesno smolo značilnega vonja.

Nazadnje pa je omeniti tudi rezultate C¹⁴ analize vzorcev lesa navpičnih kolov²⁰. Iz kolišča ob Maharskem prekopu je bilo dano v ana-

¹⁷ Raziskovanja vodi doc. dr. Valerija Osterc, dipl. ing., Odsek za geologijo — Montanistika, Fakultete za naravoslovje in tehnologijo v Ljubljani.

¹⁸ D. Strmole, Poročilo o mineraloški preiskavi ogrlice s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu — raziskovanja leta 1972, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974, 72.

¹⁹ A. Šercelj, Nitka na ogrlici s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III, Ljubljana 1974, 71.

²⁰ Analize so bile izvedene na Institutu »Ruđer Bošković« v Zagrebu.

lizo pet vzorcev, dalje eden iz kolišča v Notranjih Goricah, eden iz sonde 4/74 iz kolišča sa 200 m južneje lociranega od kolišča ob Maharskem prekopu ter en vzorec iz kolišča ob Resnikovem prekopu. Za vsak vzorec so v oklepaju označena leta porekla vzorca korigirana na temelju dendroloških vrednosti. Leta 1972. sta bila določena dva vzorca, ki sta izkazala datacijo 2683 (3220—3330) let pr. n. e. in 3014 (3650) let pr. n. e. Razlika v dataciji je velika in dopuščali smo možnost, da je do neke mere tudi posledica izbire lesa, morda vrste, ki bi dosegala starost tudi 300 let. Zato smo v letu 1973. in 1974. izbrali izrazite mlade primerke lesa in sicer sta bila v prvem primeru določena dva vzorca lesa jasena, v drugem pa vzorec lesa jerebike. Vzorca leta 1973 sta pokazala datacijo 2395 (2930—2960) let pr. n. e. in 2751 (3370) let pr. n. e., vzorec in leta 1974. pa največjo starost med vsemi analiziranimi kosi in sicer 3130 (3880) let pr. n. e. Torej smo po načrtni izbiri lesa za analizo z namenom, da bi se izognili velikim kronološkim razlikam doživeli največjo razliko; med prvim vzorcem iz leta 1973. in vzorcem iz leta 1974. znaša kar 735 (950) let. Razumljivo je, da je nemogoče to razliko zagovarjati z tolikšnim časom trajanja našega kolišča. Zanimivejša pa je primerjava z vzorci iz ostalih kolišč. Vzorec iz kolišča v Notranjih Goricah po dobljenih vrednostih sodi v čas 2906 (3680) pr. n. e., torej v čas, ki je na sredini med vrednostmi, ki smo jih dobili za Maharski prekop. Vzorec iz sonde 4/74 pa izkazuje čas 2537 (3220—3330) let pr. n. e., torej enega med najmlajšimi; mlajši je le vzorec iz leta 1973. Zelo grobo vzeto se vzorci iz vseh treh kolišč kolikor toliko prekrivajo in izkazujejo okvirno isti čas, ki ga izkazuje tudi kulturno gradivo. Vendar pa je omenjeni razpon 735 let, ki je ugotovljen za isti kulturni in časovni horizont ter poleg tega še za isto kolišče, vsekakor prevelik. Težko se je tu spuščati v nedodelanost metode, vendar pa se zelo laično zdi, da je napaka povsod, pri vseh vzorcih bolj ali manj v enaki meri ponovljena, sicer bi bila opazna tudi večja odstopanja v dataciji vzorcev iz posameznih tu obravnavanih po kulturnem gradivu kolikor toliko sočasnih kolišč. Kolišče ob Resnikovem prekopu je po današnjem stanju raziskav najstareše na Ljubljanskem barju, pa tudi C¹⁴ analiza ga je tako označila — 3906 (4690) let pr. n. e. Torej je kolišče ob Resnikovem prekopu starejše od kolišča ob Maharskem prekopu za 776—1511 (810—1760) let. V oceno te datacije se ni mogoče spuščati, pomembno pa je, da je tudi C¹⁴ analiza označila to kolišče za najstarejše.

Vse tu navedene discipline so, kakor je videti, v marsičem potrdile ali pa dopolnile podobo življenja na Ljubljanskem barju, v tej fazi raziskovanj še bolj podobo življenja na kolišču ob Maharskem prekopu. Vrsta raziskav je v teku, zato o njih še ni mogoče izreči mnenja. Vsekakor pa je očitno, da je pritegnitev teh pa še drugih disciplin v proučevanje preteklosti ne samo potrebna, ampak nujna. Zavedamo se, da je tu narejen šele prvi korak, da gotovo še zdaleč niso izčrpane možnosti, ki jih nudijo biološke in tehnične znanosti in ne nazadnje, da so to le delci mozaika življenja človeka, družbe ter materialne in duhovne kulture.

TATJANA BREGANT

BEITRAG DER BIOLOGISCH-TECHNISCHEN DISZIPLINEN ZUR ERFORSCHUNG DER LAIBACHERMOORKULTUR

ZUSAMMENFASSUNG

Die Beschaffenheit des Moorbodens bietet ohne Zweifel günstige Bedingungen für die Erhaltung auch solchen Materials, das anderswo zum Verfall verurteilt ist. Nach den bisherigen Kenntnissen der Kulturentwicklung auf dem Ljubljanaer Moor hat sich als notwendig erwiesen, einen Pfahlbau ganz und gar zu untersuchen, sowohl nach der archäologischen Methode als auch durch Heranziehung der biologisch-technischen Disziplinen, die das Bild des Lebens im Pfahlbau vielleicht vervollständigen könnten. Hierzu wurde der Pfahlbau am Maharski Kanal bei Ig ausgewählt; dort sind im Rahmen der erwähnten Disziplinen Analysen gemacht worden, bzw. sie sind noch im Arbeit.

Als Gegenstand der Analyse dienen an erster Stelle Erzeugnisse bzw. Gegenstände aus Holz und anderen organischen Stoffen. Ausserdem muss auch anderes Material entsprechend erforscht werden, so z. B. das aus Stein, im Hinblick auf die Provenienz des Rohmaterials, das keramische im Hinblick auf Brennverfahren, auf die Herstellung von Überzug, Glasur, Farbe usw.

Die Analyse des keramischen Materials ist im Arbeit. Die 1972 gefundene Halskette aus bearbeiteten Kalzitperlen weist als Rohstoff reinen Kalcitsinter oder sogar bearbeitete Höhlenperlen auf. Angesichts der zahlreichen Höhlen in Slowenien ist es jedoch nicht möglich, die Provenienz des Materials genau zu bestimmen. Die Kettenperlen waren auf einen Faden aufgereiht, sie waren aus mindestens zwei Teilen tordiert, der Faden war aus tierischen Darmwandstreifen hergestellt. 1974 wurde eine deltaförmige Quarzspitze gefunden, die an dem kürzeren Teil des Deltoids erhaltenen Harz aufwies, mit dem es an einem Halter befestigt war. Die Masse brannte beim Versuch ohne Flamme und verbreitete den für Holz charakteristischen Rauch.

Die ausgeführten Analysen, wie die xylotomische, pedologische, palinologische und die Analyse des zoologischen osteologischen Materials haben sowohl eine Reihe von Hinweisen über die Beschaffenheit des näheren oder weiteren Terrains zur Zeit der Existenz des Pfahlbaus am Maharski Kanals als auch Angaben über die Ökonomik geliefert. Diese Angaben bestätigen in mancher Hinsicht die Beobachtungen und ergänzen sie wesentlich. Die Analysen des Holzes der senkrechten Pfähle (700 analysierte Fälle) haben gezeigt, dass Esche (*Fraxinus celsior*, *Fraxinus ornus*) und Eiche (*quercus robur*, *quercus petraea*, *quercus cerris*) zu 82% unter allen senkrechten Pfählen, den Pfahlbauträgern, vertreten sind. Das sind Holzarten, die am widerstandsfähigsten sind und sich im Wasser am längsten halten. Die pedologische Analyse zeigte einen beträchtlich niedrigeren Prozentsatz an Blütenstaub dieser Sorten in den Schichten, die als Vertreter von Waldflächen gelten, und einen viel höheren Prozentsatz von Blütenstaub von offenen Weideflächen, wohin Erle und Haselnussbaum gehören (*Alnus glutinosa*, *Corylus avellana*), die jedoch unter den senkrechten Pfählen nur

in einigen Fällen vertreten sind. Dieses Resultat weist darauf hin, dass die nähere Umgebung des Ljubljanaer Moors eine Wiesen- und Weidefläche offenen Typs war, während sich weiter hinten geschlossener Wald erstreckte; Blütenstaub dieser Sorte ist wegen der grösseren Entfernung schwächer vertreten. Die Bewohner kannten jedenfalls die Widerstandsfähigkeit der verschiedenen Holzsorten genau und holten die Sorten aus der weiteren Umgebung heran. Die pedologische Analyse hat gezeigt, dass in der Zeit der Moorkultur am Maharski Kanal das Gelände versumpft war, dass der Pfahlbau am Bett eines fließenden Wassers stand. Das ist daraus zu schliessen, dass die Pfähle 60—80 cm über der Schneckschicht — dem Bodengrund — abgebrochen sind, und daraus, wo sich das kleine Kulturgut in dieser Schicht befindet. Dieses Gut sammelte sich in der Moorvegetation — in der Gytja — an. Die pedologische Analyse zeigt ferner, und zwar gerade in dieser Schicht, im Vergleich zu den höheren Schichten, die ohne Kulturfunde sind, einen beträchtlichen Zuwachs an Karbonaten (CaCO_3) von 0% bis zu 34%. Dieser Anstieg an Karbonaten ist eine Folge von animalischen Karbonatbildungen — Schneckenhäusern und Tierarten, die in der Sumpffeuchtigkeit leben.

Einen Beitrag zur Kenntnis der Ökonomik auf diesem Pfahlbau hat einerseits die Analyse des tierischen Knochenmaterials, andererseits die Analyse des Blütenstaubs geliefert. Auf dem bisher erforschten Gelände sind vier Bauten festgestellt worden. Das dazu gehörende Knochenmaterial zeigt für das Haus 1 61% Wild und 39% Haustiere, ebenso für Haus 4 60% Wild, 40% Haustiere. In den Häusern 2 und 3 überwiegt das Haustiermaterial, und zwar mit 63 bzw. 60%. So zeigt sich, dass sich die Menschen aus zwei Gebäuden überwiegend mit der Jagd beschäftigten, während bei den beiden anderen die Viehzucht entwickelt war. Geht es hier um zwei verschiedene Lebensweisen oder um zweckmässige Arbeitsteilung? Unter den Haustieren finden sich Schaf (*Capra hircus*, *Ovis aries*, *Capra seu Ovis*) Rind (*Bos taurus*) und Hausschwein (*Sus domesticus*), unter dem Wild sind Hirsch (*Cervus elaphus*) und Wildschwein (*Sus scrofa*) gleichermassen vertreten. Einen Beitrag zur Kenntnis der Ökonomik hat auch die palinologische Analyse geliefert. Durch die Entdeckung des Blütenstaubs der Melde (*Chenopodiaceae*) ist die Existenz von ruderalen Flächen bewiesen worden, die bebaut und später verlassen worden sind. Das ist das erste Zeichen von Landwirtschaft auf der Stufe der Dreifelderwirtschaft. Ein unmittelbarer Beweis für die Landwirtschaft ist bei den 4. Forschungen 1974 mit dem Blütenstaub von Getreide (*cerealia*) erbracht worden. Das ökonomische Bild ist also recht abgerundet und vielgestaltig zugleich. Wir haben es also mit Landwirtschaft auf der Stufe der Dreifelderwirtschaft bei den Pfahlbauten am Maharski Kanal zu tun, zugleich aber mit Dokumenten, die Jagd- und Sammelwirtschaft nachweisen. Letztere Tätigkeit ist durch Samenfunde von Erdbeere (*fragaria vesca*) und Himbeere (*rubus idaeus*) und von *solaneum nigrum* bewiesen, das als giftige Frucht gilt, jedoch ist aus der Literatur bekannt, dass diese Früchte auch geniessbar sind, dass sie sogar wie Rauschgift wirken.

Die pedologische Analyse hat auch zur genaueren Bestimmung der Kulturhorizonte auf jenen Flächen beigetragen, die archäologisch noch

nicht erforscht sind. Die Analyse ging in Richtung der Phosphorbestimmung (P_2O_5) und Kalium (K_2O) in Werten von mg/100 g, und zwar in Schichten von 20 cm. Die Kaliumanalyse hat sich als negativ erwiesen, die Phosphoranalyse aus dem Profil des Hauses 2 hat in einer Schicht zwischen 60 und 100 cm eine drei- bis viermal grössere Phosphormenge aufgewiesen, als in den Schichten über der Kulturschicht zu finden war. In der Schicht zwischen 100 cm und 120 cm ist Phosphor noch vertreten, jedoch in einer viel geringeren Menge. Besonders viel-sagend sind die Resultate der Probe aus der Bohrung, die ausserhalb des Ausgrabungsgeländes von 1973 lag. Ein hohes Phosphorvorkommen zeigte sich bereits in der Schicht zwischen 40 und 60 cm, also 20 cm höher als die bis dahin festgestellte Kulturschicht lag. Bie den Ausgrabungen von 1974, als noch die Fläche und die Bohrung erforscht wurden, erwies sich dann, dass die Kulturschicht auf diesem Gelände bereits in einer Tiefe von 50 cm beginnt. Die pedologischen Analysen haben sich also als nützlich und erfolgreich erwiesen. Nicht nur das Phosphorvorkommen auf dem archäologisch noch nicht erforschten Gelände ist bewiesen worden, sondern auch die Tiefe, in der die Kulturschicht und der Umfang der Siedlung auftreten. Diese Methode ist auch schon bei der Bestimmung der Lokation der Siedlung nützlich. Phosphor beweist nämlich das Vorhandensein von Knochenresten und vor allem von Fäkalien.

Zur Erforschung der Umgebung des Pfahlbaus am Maharski Kanal wurden Luftaufnahmen in Schwarzweiss und in Farbe, ebenso in Infrarot- und Infrarabtechnik gemacht. Durch diese Aufnahmen ist die Pfahlbaufläche bestimmbar, ebenso auch das alte Bett des fliessenden Wassers, an dem der von uns erforschte Pfahlbau steht. Ausserdem sind die entsprechenden Veränderungen des Geländes in der Umgebung sichtbar, in der die Existenz der Pfahlbauten vermutet wird. Einer von ihnen wird durch die Sonde 4/74 bestätigt, und er liegt etwa 200 m südlich von unserem Pfahlbau am Maharski Kanal. Es ist zu erwähnen, dass die Luftaufnahmen östlich von unserem Pfahlbau den Verlauf der Trasse der römischen Strasse verzeichnet haben, sie zeigt sich auf der Aufnahme als helle Linie. Für die Parzellen an dieser Linie hat sich der Brachlandname »An der römischen Strasse« erhalten. Für die Analyse C 14 haben wir fünf Proben von Pfählen aus dem Pfahlbau am Maharski Kanal genommen, eine aus dem Pfahlbau in Notranje gorice und eine aus dem bei der Sonde 4/74. Dem Material nach weisen alle drei Pfahlbauten darauf hin, dass sie zur gleichen Zeit existierten. Die Proben vom Pfahlbau am Maharski Kanal stammen aus der Zeit zwischen 3130 und 2395 v. u. Z. (3880—2930 v. u. Z. — dendrologische Kottektion), die Probe vom Pfahlbau in Notranje gorice gehört in die Zeit um 2906 (3680) v. u. Z. und die Probe aus der Sonde 4/74 in die Zeit um 2537 (3220—3330) v. u. Z. Die Gleichzeitigkeit der Pfahlbauten wird also auch durch die Methode C 14 bewiesen, den Maharski Kanal sind die Unterschiede in den Zeiträumen jedoch zu gross. Für die gleiche Analyse haben wir auch vom Pfahlbau am Resnik-Kanal eine Probe genommen. Dieser Pfahlbau zählt heute zu den ältesten bekannten im Moor, und die Analyse C 14 hat diese Feststellung mit der Datierung 3906 (4690) v. u. Z. bewiesen.

VLADIMIR DUMITRESCU
(Bucarest)

**FRAGMENT DE VASE ZOOMORPHE A STATUETTE HUMAINE
SUR LA TÊTE, DECOUVERT A CĂSCIOARELE**

Les fouilles entreprises sur le site *tell* nommé «Ostrovel», situé dans un golfe du lac Cătăluu (commune de Căscioarele, à quelques kilomètres au nord du Danube, dépt. d'Ilfov), ont mis à jour des matériaux archéologiques peu communs et même exceptionnels, parmi lesquels se trouvait la pièce dont nous allons nous occuper plus loin.

Connu depuis 1925, à la suite des fouilles exécutées par Gh. Stefan¹, ce site a été l'objet de recherches systématiques depuis 1962 jusqu'en 1968, entreprises sous notre direction par un collectif de l'Institut d'Archéologie de Bucarest en collaboration avec le Musée Archéologique d'Oltenița. Nous avons publié un rapport assez ample pour les deux premières campagnes de fouilles (1962-et 1963)², pendant lesquelles on a entièrement dégagé les restes de la couche supérieure de culture de cette station. D'autre part, Hortensia Dumitrescu³ et nous-même⁴ avons étudié et publié quelques unes des découvertes plus importantes de la couche moyenne et de la couche inférieure.

¹ Gh. Stefan, Les fouilles de Căscioarele, Dacia, II, 1925, p. 138—197.

² Vladimir Dumitrescu, Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din asezarea neolitică tîrzie de la Căscioarele, SCIV, XVI, 1965, p. 215—237.

³ Hortensia Dumitrescu, Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele, Dacia, N.S., XII, 1968, p. 381—394.

⁴ Vladimir Dumitrescu, Căscioarele. A late Neolithic Settlement on Lower Danube, »Archaeologia«, 18/1, 1965, p. 34—40; *idem*, Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spantov de la station tell de Căscioarele, Dacia, N.S., XIV, 1970, p. 5—24; *idem*, Căscioarele. Un sanctuaire néolithique en Roumanie, »Archéologia-Trésors des âges« no 32. Paris, 1970, p. 74—77; Vladimir Dumitrescu et Tancred Bănățeanu, A propos d'un soc de charrue primitive en bois de cerf, découvert dans la station néolithique de Căscioarele, Dacia, N.S., IX, 1965, p. 59—67.

Il n'y a pas lieu de reprendre ici la discussion de ces découvertes et même pas d'entreprendre une étude d'ensemble des résultats de sept campagnes de fouilles — pendant lesquelles on a dégagé presque 2500 m² de la couche supérieure et quelques centaines de mètres² des autres couches, en arrivant dans certaines zones jusqu'à 5 m de profondeur; il nous semble cependant que les principales données de la stratigraphie doivent être mentionnées ici.

Ce tell énéolithique s'est constitué sur un îlot au diamètre (à la base) de plus de 120 m, par les dépôts successifs des restes des habitats: la couche plus basse à laquelle nous avons pu arriver appartient à la dernière phase — Spanțov — de la culture de Boian, tandis que tous les autres niveaux appartiennent à la culture de Gumelnița. A 5 m de profondeur nous avons dû arrêter les fouilles, à cause de la couche d'eau, il n'est pas exclu qu'il puisse exister d'autres niveaux archéologiques plus profonds, recouverts par les eaux.

Le niveau de base de la couche supérieure ne descend pas au dessous de 0.70—0.80 m; par conséquent, la pièce que nous allons décrire, découverte à environ 1^m40 de profondeur, dans notre tranché δ, provient des restes d'un niveau un peu plus ancien de la même culture de Gumelnița. Provisoirement, jusqu'à l'étude complète des matériaux mis à jour par nos fouilles, la couche supérieure peut être attribuée à la phase Gumelnița B 1, tandis que les niveaux situés entre celle-ci et la couche Boian-Spanțov — y compris le niveau dans lequel a été trouvée la pièce en discussion — appartiennent tous à la phase Gumelnița A 2.

*

D'une pâte assez fine, restée noire dans la section et cuite au brun-gris, quelques fois à reflets rougeâtre, sur les deux faces, la pièce que nous présentons ici est un fragment de la tête d'un animal, ayant 7,4 cm de hauteur et environ 4 cm de largeur maximum⁵. Les conditions de conservation ne nous permettent pas d'affirmer que la surface avait été polie, mais il est assez probable. Bien qu'à la première vue ce fragment donne l'impression qu'il provient d'une tête humaine, un examen plus attentif met en évidence toute une série de détails d'exécution qui prouvent qu'il appartenait à la tête d'un vase zoomorphe. En effet, non seulement le fait que l'intérieur est évidé et que le nez descend jusqu'au menton, la bouche n'étant pas indiqué, mais surtout la présence, à la partie supérieure de cette tête, des deux jambes d'une statuette humaine, assise, confirment pleinement cette interprétation. D'ailleurs, il serait difficile de supposer qu'on aurait modelé une statuette humaine sur la tête d'un vase anthropomorphe. Par contre, dans un certain milieu culturel que nous indiquerons un peu plus bas, on connaît des vases zoomorphes ou des statuettes de bêtes à cornes sur

⁵ Ce fragment de vase a été illustré dans notre livre «L'arte preistorica in Romania fino all'inizio dell'età del ferro», Firenze, 1972, pl. 53/1 et aussi dans la version roumaine, agrandie, de ce livre — «Arta preistorică în România, Bucurest, 1974, fig. 277, sans toutefois être étudié dans le détail.

Fig. 1

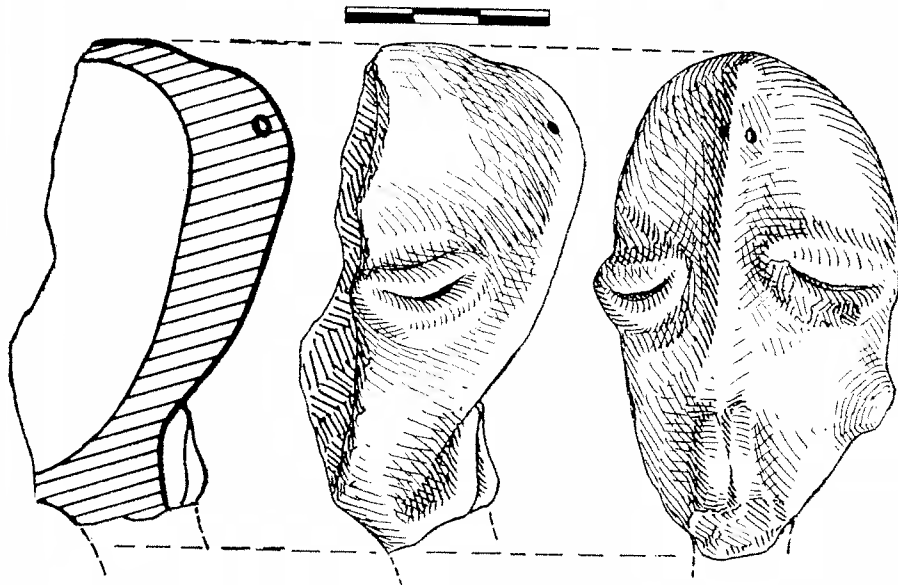

Fig. 2

Fragment de vase zoomorphe à statuette humaine sur la tête, de Căscioarele

lesquels ont été modelées des figurines humaines. Mais, avant d'aborder la discussion de ce problème, il faut terminer la description de notre fragment.

Le nez — très ébréché et perforé d'un petit trou horizontal — est d'un relief accentué, modelé comme une crête qui descend jusque là où il devait y avoir la bouche, qui n'est aucunement indiquée. Des deux côtés de la partie supérieure du nez ont été modelés, en relief, les yeux: celui de droite (un peu ébréché) est un peu plus grand que l'autre; mais la manière employée pour les modeler est à vrai dire totalement inconnue dans la plastique des cultures néo-énéolithique des régions balkano-danubiennes. En effet, les yeux ont été réalisés par

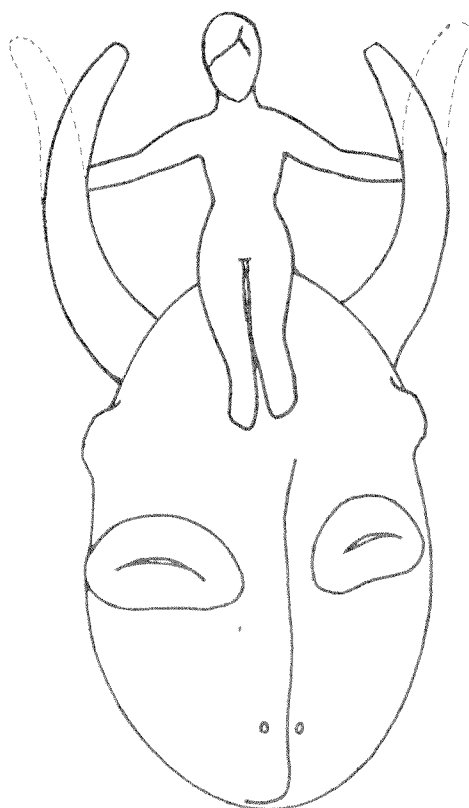

Fig. 3

Esquisse d'une réconstitution probable de la tête du vase zoomorphe des figures 1 et 2

l'application ultérieure de bourrelets ovales, en relief accentué et un peu obliques (surtout le gauche), au milieu desquels reste une dépression ayant l'aspect d'une entaille profonde. Un peu plus haut, du côté droit, se conserve encore un fragment d'oreilles. Le côté gauche est plus endommagé. Enfin, comme nous l'avons déjà mentionné, sur le front de l'animal sont conservées les deux jambes d'une statuette hu-

maine; celle-ci avait été modelée assise, fait qu'on peut très bien observer, car la zone d'attache sur la tête de l'animal est bien conservée. Derrière la statuette humaine, la tête zoomorphe continuait en ligne horizontale, mais le fragment s'arrête là. Le seul détail que nous devons souligner encore est l'aspect intérieur du fragment, qui confirme son appartenance à un vase zoomorphe; la paroi est d'ailleurs très mince — ayant entre 2 et 4 mm d'épaisseur, à l'exception du nez, des yeux et de la statuette humaine, bien entendu.

Il nous paraît vraisemblable que l'animal devait avoir aussi des cornes, bien qu'il n'y a plus aucune trace de celle-ci; non seulement parce que la plupart des vases zoomorphes néo-énéolithiques de ces régions représentent des animaux à cornes (surtout des bovidés), mais aussi parce que le sculpteur devait tenir compte du fait qu'en réalité, un homme ne pouvait pas rester assis sur la tête d'un animal sans avoir la possibilité de s'acrocher avec les mains aux cornes de celui-ci.

Comme nous l'avons déjà dit, le procédé employé pour représenter les yeux de l'animal est peu commun dans la zone danubienne en général et dans la plastique de la culture de Gumelnița en particulier; à peine si l'on pourrait citer deux ou trois exemples, similaires seulement en apparence. Parmi ceux-ci, citons en premier lieu un petit couvercle en forme de tête de cervidé de Vidra⁶, mais les yeux en relief de cette tête n'ont pas été réalisés de la même manière que les yeux de la pièce de Căscioarele. A peu près de la même manière que sur le couvercle de Vidra ont été modelés les yeux du grand vase anthropomorphe de Sultana⁷, c'est-à-dire *qu'on n'a pas* utilisé le procédé de l'application ultérieure des bourrelets, les yeux ayant été façonnés par le pression des doigts sur la pâte.

D'autre part, ni les yeux des statuettes et des vases anthropomorphes appartenant aux autres cultures néo-énéolithiques carpato-danubiennes n'ont été exécutés de la même manière que ceux du fragment de Căscioarele.

En échange, on connaît quelques exemples dans la plastique anthropomorphe des différentes phases du néolithique de la Grèce, ayant les yeux modelés de cette manière. On peut citer comme exemple des pièces découvertes à Ayia Anna⁸, à Magoula Karamoular⁹, à Achilléon¹⁰, à Sesklo¹¹, à Otzaki Magula¹² etc. Il est cependant vrai que les yeux des deux dernières pièces citées ont été réalisés plutôt à l'aide de boules ovales collées à la tête et ensuite entaillées au milieu sur presque

⁶ D. V. Rosetti, *Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest*, IPEK, 12, 1938, p. 29—50.

⁷ Silvia Marinescu-Bîlcu, *Die Bedeutung einiger Geste und Haltungen in der jungsteinzeitlichen Skulptur des ausserkarpatischen Gebiete Rumäniens, Dacia*, N.S., XI, 1969, p. 47—58.

⁸ D. R. Theocharis et collaborateurs, *Neolithic Greece*, Athènes, 1973, fig. 36.

⁹ Ibidem, fig. 247.

¹⁰ Ibidem, fig. 224.

¹¹ Ibidem, fig. 39 a-b-c.

¹² Mached I. Mellnik — Jan Filip, *Frühe Stufen der Kunst, »Propyäen Kunstgeschichte*, Bd. 13, Berlin, 1974, pl. 161 a.

toute leur longueur, de sorte qu'il ne s'agit plus d'une similitude parfaite du modelage.

Avant de nous arrêter à quelques vases zoomorphes combinés à des figurines humaines, il ne nous semble pas dépourvu d'intérêt de rappeler un vase-autel triangulaire de la Grèce, à l'angle duquel a été soudée une statuette humaine assise¹³, aux jambes modelées de la même manière que celle de la statuette fixée sur le vase zoomorphe de Căscioarele.

En même temps, aux exemples cités plus haut pour le modelage des yeux, on peut ajouter une série de statuettes néolithiques en terre cuite découvertes au Moyen Orient, ayant les yeux modelés et appliqués de la même manière. Une tête de statuette de Palestine — datant du VIe millénaire av. n.è. — trouvée à Sha'ar Ha Golan, dont les grands yeux obliques sont de vrais bourrelets¹⁴, ainsi que d'autres pièces — datées entre 5500—4500 av. n.è., trouvées au Tell el Sawwan-Samarra, en Irak (milieu du VIe millénaire)¹⁵, à Can Hassan, en Anatolie (environ 5000 av. n.è.)¹⁶ et à Mumbata, en Palestine¹⁷. A ces exemples on pourrait ajouter une pièce d'Eridu, datant d'une étape récente de la culture d'Ubaid, vers 3500 av.n.è., c'est-à-dire en lignes générales contemporaine de notre fragment de Căscioarele¹⁸.

Si nous laissons maintenant les problèmes posés par ces détails de modelage et si nous considérons le problème de la présence même d'un vase zoomorphe avec statuette humaine sur la tête, on peut affirmer — au moins en tenant compte des données dont nous disposons — que, jusqu'à présent, ce genre de pièces ne sont connues au Sud-Est de l'Europe et la Méditerranée Orientale, que dans la Crète minoënne. En effet, deux vases zoomorphes en terre cuite — deux rhytona — découverts et publiés depuis longtemps¹⁹, provenant de Messara, représentent deux taureaux sur les têtes et les cornes desquels on été modelés des acrobates (sur l'un des vases il y en a trois, sur l'autre il y avait probablement deux). Ces vases doivent être mis certainement en relation avec les nombreuses représentations sculpturales et picturales de la Crète minoënne reliées aux jeux acrobatiques avec des taureaux.

Le fait d'avoir combiné un vase zoomorphe avec une statuette humaine est évidemment de nature à suggérer, au premier abord, un rap-

¹³ D. R. Theocharis et collab., op. cit., fig. 12.

¹⁴ J. Mellaart, *Earliest civilizations of the Near East*, London, 1965, fig. 37.

¹⁵ Machteld J. Mellnik — Jan Filip, op. cit., pl. 52.

¹⁶ *Ibidem*, pl. 30.

¹⁷ *Ibidem*, p. 117—118.

¹⁸ *Ibidem*, p. 64.

¹⁹ Ces vases ont été publiés pour la première fois par St. Xanthoudides, *The vaulted tombs of Mesarra*, pl. 2 et 7 et reproduits ensuite plusieurs fois: Fr. Matz, *Kreta, Mykene, Troja* («Grosse Kulturen der Frühzeit»), Stuttgart 1956, pl. 21 (où nous avons trouvé l'indication bibliographique précédente); N. Platon, *Kreta* («Archaeologia Mundi»), München—Paris, 1966, pl. 38; G. Karo, *Girfen aus Thron*, Baden—Berlin, 1959, fig. 24 etc.

prochement d'ordre général entre la pièce de Căscioarele et les vases de Crète. Cependant, la position de la statuette sur la tête du vase zoomorphe de Căscioarele et, d'autre par, le fait que nous nous trouvons dans un tout autre milieu culturel, ne nous permettent pas d'envisager une pareille interprétation pour notre pièce.

En même temps, on ne doit pas oublier qu'à Gumelnița²⁰ et à Căscioarele même²¹ on a trouvé des couvercles en terre cuite sur lesquels était fixée une statuette humaine assise, ayant devant elle, près du bord du couvercle, une double protome de taureau; sans la présence d'une protome simple derrière la statuette humaine, sur le rebord du couvercle, nous aurions pu penser à une interprétation stylisée d'un conducteur d'attelage bovin. En tout cas, l'existence de ces pièces prouve — bien que le fragment du vase de Căscioarele soit jusqu'à présent un *unicum* dans la culture de Gumelnița (et même dans les autres cultures néo-énéolithiques de Roumanie) — que pareilles représentations sur des vases zoomorphes ou sur les couvercles (avec des protomes d'animaux, considérées comme *pars pro toto*) n'étaient pas inconnues.

Bien entendu, s'il ne fallait pas tenir compte de la chronologie absolue indiquée par les dates C 14 — selon lesquelles la phase Gumelnița A 2 (à laquelle appartient la pièce de Căscioarele) doit être placée vers la fin de la première moitié du IVe millénaire av.n.è. ou peu après cette date²² — on pourrait penser à certaines influences venues de l'Egée, mises en évidence, entre autres, par l'habitude de modeler des vases zoomorphes combinés aux statuettes humaines. Mais, comme nous avons déjà eu l'occasion de préciser maintes fois, quand nous avons discuté le problème des statuettes en terre cuite du type »en violon« et certains vases anthropomorphes découverts dans quelques sites de la phase Cucuteni A de Moldavie²³, ces pièces de Roumanie sont plus anciennes que la plupart de celles trouvées en Egée et en Asie Antérieure, si l'on accepte la valabilité des dates C 14 (et il ne nous semble pas qu'il y ait de sérieuses raisons d'en douter). Cela ne signifie d'aucune manière que nous n'admettons pas la priorité de l'Asie Antérieure et le rôle important — pour ne pas dire essentiel même — qu'elle a eu à la naissance et dans l'évolution du néolithique du Danube; mais la présence du vase zoomorphe ayant sur la tête une statuette humaine ne peut pas être attribuée aux influences microasiatiques ou égéennes, à cause de la chronologie absolue.

²⁰ Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, fig. 263.

²¹ Inédit, au Musée archéologique d'Oltenița.

²² Pour les dates C 14 obtenues pour le néo-énéolithique de Roumanie jusqu'en 1973, v. Vladimir Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C 14*, »Apulum«, Alba Iulia, XII, 1974, p. 23—39, avec la bibliographie complète.

²³ Vladimir Dumitrescu, *The chronological relation between the cultures of eneolithic Lower Danube and the Anatolia and Near East*, *AJA*, 74, 1970, p. 43—50; *idem*, *Turdaș—Mesopotamia*. Insemnări pe marginea unui articol, *SCIV* 23, 1972 p. 93—109.

En même temps, il nous semble qu'il n'y a pas des motifs valables pour considérer les vases de Messara, dont nous avons parlé, comme le résultat de certaines influences venues de la zone danubienne. Par conséquent, pour le moment, il faut admettre qu'il s'agit d'apparitions similaires, indépendantes, dans deux régions et pendant deux époques différentes: d'un côté le vase de Căscioarele, datant de l'énéolithique (en lignes générales entre 3600—3400 av.n.è., mais plus près de 3400 que de 3600, si l'on tient compte du niveau auquel il appartient), d'autre part les deux vases de l'Egée, qui ne sont pas antérieurs à 2000 av.n.è.

Il est vrai qu'on a beaucoup discuté aussi, il y a quelques décennies, à propos des influences du néolithique européen sur l'Egée et l'Anatolie²⁴, thèse reprise assez récemment pour la Crète par Fr. Schachermeyer²⁵, mais il est tout à fait improbable que — par exemple — les statuettes »en violon« de l'Anatolie soient le résultat de pareilles influences. De même, entre le minoen ancien crétois et l'énéolithique carpato-danubien il y a une différence chronologique de plus d'un millénaire — comme nous l'avons déjà souligné. Nous ne pouvons donc considérer concluantes ces rapprochements typologiques.

Le procédé du modelage des yeux sur le vase zoomorphe de Căscioarele doit être considéré, au contraire, comme le résultat d'une influence partie de l'Asie Antérieure et arrivée au Bas-Danube à travers la Grèce, tout comme beaucoup d'autres éléments culturels essentiels du néo-énéolithique carpato-danubien. En échange, la réalisation d'un vase zoomorphe à statuette humaine sur la tête devrait être considérée une création indépendante et originale des artistes de la culture de Gumelnița.

²⁴ V. par exemple C. Schuchhardt, *Alteuropa*, IIe éd., Berlin—Leipzig, 1926, p. 162 et suiv.

²⁵ Fr. Schachermeyer, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart, 1964. Le professeur Schachermeyer (p. 58—60) admet cette possibilité, étant d'avis que la chronologie des cultures énéolithiques du Danube ne s'y oppose pas, car — selon une chronologie établie il y a plus de 15 ans par D. Berciu — ces cultures devraient être datées à la limite entre le IIIe et le IIe millénaire av. n.è. Cependant, toutes les dates C 14 dont nous disposons pour les cultures de Cucuteni et de Gumelnița se situent au IVe millénaire et par conséquent, entre les pièces citées de la Crète et celles de la Roumanie, il y a plus de milles ans! Il faut donc envisager une autre explication pour ces correspondances typologiques, même si elles sont »surprenantes«.

BORIVOJ ČOVIĆ
(Sarajevo)

METALURŠKA DJELATNOST VUČEDOLSKE GRUPE U BOSNI

Mada su prvi nalazi koji pripadaju vučedolskoj kulturnoj grupi u Bosni bili otkriveni već krajem prošlog stoljeća (Debelo brdo), a iskopavanje prvog izrazito vučedolskog lokaliteta (pećina Hrustovača) započeto još 1939. godine, tek su opsežna istraživanja i studije A. Benac¹ pokazali pravu rasprostranjenost, hronološko mjesto i karakter vučedolske kulturne grupe u krajevima južno od Save. A. Benac je s pravom ovu grupu nazvao »najznačajnijom pojavom postneolitskog perioda sjeverozapadnog Balkana«, ukazujući istovremeno i na njenu važnu ulogu u obrazovanju kultura ranog bronzanog doba ove oblasti².

Razumije se samo po sebi da dosadašnjim istraživanjima nisu mogla biti podjednako osvijetljena sva pitanja koja se odnose na život i pojedine vidove kulture nosilaca vučedolske grupe u ovim krajevima. Jedno od njih je i pitanje njihove metalurške djelatnosti, o kojoj je poznato veoma malo³. Dosadašnja istraživanja u Bosni nisu ni pružila neku naročito obilnu dokumentaciju o toj grani njihove privrede. Ipak, zahvaljujući tome što je u posljednjih desetak godina proučavanje praistorijske, a posebno eneolitske, metalurgije u Evropi veoma napredovalo i što je objavljeno dosta novih nalaza koji stoje u vezi s tom

¹ Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM, n.s. III, 1948, 3 i d.; Istraživanja praistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM, n.s., IV—V, 1949/50, 17 i d.; Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZM, n.s. XII, 1959, 13 i d.; Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo 1964, 136—147 (takođe na njemačkom jeziku u 42. Bericht der RGK, 1961, S. 135 ff).

² Studije, 136, 140—142.

³ R. R. Schmidt (Die Burg Vučedol, Zagreb 1945, S. 206) govori, doduše, o *livnici* bakrenih predmeta u Vučedolu, ali objavljuje samo jedan kalup. Poznavanje metalurške djelatnosti vučedolske grupe unaprijeđeno je u posljednje vrijeme naročito cjelovitim objavljivanjem kalupa i drugog pribora, kao i bakrenih objekata iz Iga (P. i J. Korošec, Najdbe s količarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskom barju, Ljubljana 1969, 20—21).

djelatnošću, dobili su u vrijednosti i neki stariji nalazi koje je danas već moguće pouzdano označiti kao metalurške objekte.

U ovom radu biće prikazani predmeti te vrste u Bosni, i to oni koji se mogu dovesti u vezu s nosiocima vučedolske grupe. Nadam se da će time biti nešto bolje osvijetljen jedan od vidova njihove kulture, čijem je cjelovitom proučavanju naš slavljenik toliko mnogo doprinio.

A. GRADINA ZECOVİ KOD PRIJEDORA

Iz kulturnog sloja ovog poznatog vučedolskog nalazišta⁴ potiču sljedeći objekti:

1. Inv. br. 41.166. Dio kalupa, najvjerojatnije za izlivanje jednostavnih, trapezastih bakrenih sjekira (T. I, 1). Izrađen je od gline bez primjesa, pravilno modelovan, crvenkastosmeđeg tona. Vanjske površine uglačane, unutrašnje mrežasto narezane. — Kvadrat X, dubina 1,50—1,60 m. Pripada inventaru mlađe faze velike centralne građevine (osnova sa 5 ognjišta), a u hronološkom smislu stratumu V/2 na Zecovima⁵.

2. Inv. br. 40.666. Veći dio kalupa za izlivanje dlijeta ili klinova (T. I, 2). Otvor za ulivanje na gornjoj strani. Izrađen je od gline bez primjesa, pravilno modelovan, crvenkastosmeđeg tona. Vanjske površine uglačane, unutrašnje djelomično mrežasto narezane. — Kvadrat VII, dubina 0,60—0,70 m. Vučedolski sloj, djelomično oštećen⁶, usljed čega se u sloju nađe i poneki ulomak mlađe keramike.

Iz istog kvadrata i sa iste dubine potiče i četvrtasti komadić bakra (možda neuspjao odlivak ili dio manjeg ingota od kojeg su po potrebi rezani komadići kovine — (T. I, 6).

3. Inv. br. 40.672. Keramički završetak (sopalj) mijeha (ili lijevak za ulivanje rastaljenog metala u kalup?) (T. I, 3). Rađen u tehnici grube vučedolske keramike, sivosmeđeg tona. Gornji dio izveden u obliku nešto šireg cilindričnog recipijenta, donji sužen u uzak kanal. — Kvadrat VII, dubina 0,90—1,00 m. Pouzdano vučedolski sloj (stratum V)⁷.

4. Inv. br. 40.646. Keramički objekat istog tipa kao prethodni, nešto uži (T. I, 4). Rađen u tehnici grube vučedolske keramike s nešto primjese sitnog pijeska, mrkosmeđeg tona. — Kvadrat VII, dubina 0,30—0,40 m. Poremećeni vučedolski sloj (s većim brojem fragmenata mlađe keramike koja je upala u sloj usljed različitih oštećenja)⁸.

5. Inv. br. 40.530. Keramički objekat istog tipa. Recipijent slabo izražen i gotovo sliven s nešto užim kanalom (T. I, 5). Rađen u tehnici

⁴ GZM, n.s., XII, 1959, 13 i d.

⁵ Ibid., 20—21.

⁶ Ibid., 14.

⁷ Ibid., 30, T. XII, 5.

⁸ Ibid., 14. Kako navodi Benac, na površini kojoj pripada kvadrat VII bili su mlađi slojevi (kasna bronza, željezno doba) uništeni nekim kasnijim građevinskim radovima (u rimsko doba?), tako da je očuvan zapravo samo vučedolski sloj, čija je gornja polovina takođe dosta oštećena i infiltrirana mlađim materijalom.

grube vučedolske keramike, crvenkastosmeđeg tona. Ukrašen vertikalnim urezanim linijama. — Kvadrat VI, dubina 0,10—0,20 m².

Kako vidimo, metalurški objekti sa gradine Zecovi nisu naročito brojni, ali su dovoljno karakteristični. Kalup za trapezaste sjekire (T. I, 1), pa i onaj za dljetu ili klinove (T. I, 2) imaju dobre analogije na Igu (Ljubljansko barje)¹⁰; kao što je poznato, jedan kalup istog tipa, kao i odgovarajuća sjekira poznati su i iz Vučedola¹¹. U tehnološkom pogledu značajni su ovdje i mrežasti urezi na oba dijela kalupa za bođe iz Sarvaša¹², kakvi postoje i na oba kalupa iz Zecova (T. I, 1, 2). To, bez sumnje, ne može biti ornament; vjerovatno su ti urezi služili za to da izolaciona masa kojom su kalupi bili premazivani prije livanja bolje prione za površinu kalupa Male keramičke cijevi, dijelovi mijeha (sopalji) ili, možda, lijevci za ulivanje rastopljenog metala u kalup (T. I, 3—5) takođe su vrlo karakteristični. P. i S. Korošec donose 1 primjerak sa Iga¹³. Daleko je važnije, međutim, prisustvo istih ovakvih lijevaka u dvije »grobnice livaca« u Kalinovki kod Volgograda, zajedno s kalupima za sjekire srodne tzv. Baniabic-tipu i s nekim drugim dijelovima pribora za livanje. Po M. Gimbutas¹⁴, ti grobovi pripadaju Poltavka-fazi srubne kulture, vremenu između 2.000. i 1.800. godine st. e.

B. DEBELO BRDO KOD SARAJEVA

Neki od objekata ove vrste sa Debelog brda bili su objavljeni još u izvještajima F. Fiale¹⁵, dok su drugi identifikovani tek prije dvije godine, prilikom revizije nalaza s Debelog brda u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Gotovo je nevjerovatno, međutim, da ni na objavljenim primjerke, koliko mi je poznato, nije doskoro bila obraćena nikakva pažnja, niti su igdje bili pominjani kao eneolitski. Razlog za to je, po svoj prilici, pomanjkanje stratigrafskih podataka o ovom lokalitetu, zbog čega se uopšte materijal s Debelog brda smatra nedovoljno pouzdanim i rijetko se uzima u obzir, premda se radi o jednom od najznačajnijih naselja metalnog doba u unutrašnjosti sjeverozapadnog Balkana. Stoga je potrebno dati i nekoliko prethodnih napomena o ovom nalazištu. Ovdje nas, razumije se, interesuju samo njegovi stariji kulturni stratumi.

⁹ U pogledu stratigrafske situacije važe u svemu napomene date za kv. VII.

¹⁰ P. i P. Korošec, o.c., 20—21; T. 104, sl. 4, 5, 7.

¹¹ R. R. Schmidt, o.c. Taf. 49 1,2.

¹² Ibid., S. 141, Textbild 81 A.

¹³ O. c., T. 104, sl. 10.

¹⁴ M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Hague 1965, p. 534—535, 546—550; Figs. 369 A, 1, 2, 4; 370, 1, 2). — Na žalost, nije mi bila pristupačna izvorna studija V. P. Šilova, već samo njegov kratki preliminarni izvještaj (Kratkie soobščenija Instituta material'noj kul'tury, Vip. 59, Moskva 1955, 121).

¹⁵ F. Fiala, *Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva*, GZM VI, 1894, 107—124, sl. 12; T. VIII, 9, 11, 12. — Takođe i WMBH IV, 1896, S. 38 ff, Fig. 167—169, 172.

Kako F. Fiala izričito navodi, neporemećenih praistorijskih slojeva na ovom nalazištu nije bilo, a najveći dio nalaza potiče sa padina Debelog brda, gdje su ležali u sekundarnom položaju¹⁶. Ipak, danas već postoji mogućnost da se dobar dio nalaza, ne samo metalnih već i keramičkih, dosta sigurno odredi komparativno-tipološkim metodom i tako restituise osnovna kulturna stratigrafija ovog dugotrajnog naselja. Najstariji nalazi pripadaju, bar u kulturnom smislu, kasnom neolitu. Radi se, po svoj prilici, o kratkotrajnom boravku neke manje grupe neolitskog stanovništva koje se, kako je primijećeno, u nesigurnim prilikama, nastalim nakon prodora novih, eneolitskih populacija, povlači na gradinske položaje¹⁷. Sljedeći kulturni stratum pripada eneolitu. Sigurnih (tipičnih) badenskih ili kostolačkih elemenata nije nađeno, ali su dosta brojni nalazi vučedolske kulturne grupe, pa se Debelo brdo i ubraja među najjužnija njena nalazišta. Za naša razmatranja važno je istaći da se među vučedolskim materijalom s Debelog brda, pored »klasičnih« vučedolskih ornamenata¹⁸, veoma često javlja i keramika ukrašena duboko urezanim, paralelnim cik-cak linijama (tzv. motiv riblje kosti)¹⁹. Taj je tip ukrašavanja poznat, doduše, i u badenskoj i u kostolačkoj grupi, ali je isto tako dobro zastupljen i u repertoaru motiva vučedolske grupe, pa ga nalazimo i na svim vučedolskim naseljima sjeverozapadne i centralne Bosne²⁰. Važno je reći i to da se na ovaj način ukrašeno posuđe s Debelog brda i po svojoj fakturi posve podudara s »klasično« ukrašenom vučedolskom keramikom ovog nalazišta. Sljedeći kulturni stratum pripada već bronzanom dobu, i to jednoj još nedovoljno definisanoj grupi koju sam preliminarno nazvao »južnobosanskom«²¹.

Kako je već Fiala u svom prvom izvještaju konstatovao, na Debelom brdu je postojala raznovrsna i živa zanatska djelatnost, i to ne samo u željezno doba, već i u ranijim periodima²². Među objektima koji tu djelatnost dokumentuju važnu grupu čine kalupi i drugi pribor za livanje objekata od metala. Ja sam ovdje izdvojio samo one objekte koji se sa sigurnošću ili s velikim procentom vjerovatnoće mogu pripisati eneolitu, ostavljajući po strani neke druge koji bi možda mogli pripadati istom periodu, ali mi se čine nedovoljno sigurnim²³.

¹⁶ GZM VI, 1894, 108.

¹⁷ B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM, n.s., XX, 1965, 69, 92—94; isti, Počeci naselja na Debelom brdu, Prilozi za istoriju Sarajeva V (u štampi).

¹⁸ GZM VI, 1894, T. II, 1—4; T. III, 5; GZM VII, 1895, T. II, 4, 5, 8, 12, 18, 19.

¹⁹ GZM VI, 1894, T. III, 12; GZM VII, 1895, T. II, 1; T. III, 10.

²⁰ GZM, n.s., III, 1948, T. V, 7 (Hrustovača), GZM, n.s., IV—V, 1949/50, T. IV, 1—6 (Alihodže), GZM, n.s. XII, 1959, T. III, 6, 7.

²¹ GZM, n.s., XX, 1965, 77, 82.

²² GZM VI, 1894, 124—125.

²³ To su: kameni kalup za neke teško odredive objekte (polufabrikate?) i kalup za kolutiće, oba iz kampanje 1893, za koje Fiala navodi da su nađeni »na istom mjestu« sa kalupima za sjekiru i bodeže (GZM VI, 117—118), te kalup iz kampanje 1894, možda takođe za bodeže, navodno izrađen od pješčara (GZM VII, 126, sl. 14), koji se prilikom revizije nije mogao naći u depou Muzeja.

Grupu pouzdano eneolitskih kalupa i drugih objekata za livanje s Debelog brda čine:

1. Polovica kalupa za livanje bakrenih sjekira s dugom, cilindričnom ušicom; donji dio nedostaje (T. II, 1). Izrađen od gline bez primjesa, dobro modelovan. S vanjske strane i u prelomu crn, s unutrašnje crvenkastosmeđeg tona. Na unutrašnjem zidu gornjeg dijela kalupa (u kojem se izlivala ušica) modelovan je okrugli žlijeb. Taj žlijeb je, u stvari, ležište za valjkasti »čep« koji se umetao u gornji dio kalupa, regulišući formiranje i debljinu zida ušice prilikom livanja²⁴.

2. Manji fragment kalupa istog tipa i istih osobina (T. II, 2); sa zadnje strane ukrašen urezanim motivom »riblje kosti« (T. II, 2 B).

3. Posve mali ulomak kalupa istog tipa koji je bilo moguće identifikovati zahvaljujući pomenutom žlijebu za uglavljivanje »čepa« (T. II, 3); s vanjske strane ukrašen je paralelnim urezanim linijama (T. II, 3 B).

4. Inv. br. 4.835. Veći dio polovice (dvostranog) kalupa za izlivanje bodeža (T. III, 1). Izrađen od gline bez primjesa, lijepo modelovan, uglačanih površina, crvenkastosmeđeg tona. Otvor za ulivanje nalazio se na vrhu. Prema mjerenju izvršenom na modelu (izrađenom u laboratoriju Zemaljskog muzeja u Sarajevu), kalup je davao dosta jaku lamelu (debljine nešto ispod 2 mm), dok je visina središnjeg rebra iznosila takođe oko 2 mm. Dužina čitavog bodeža može se procijeniti na nekih 15—16 cm.

5. Manji fragment kalupa za bodeže, istog tipa i tehničkih osobina (T. III, 2).

6. Inv. br. 4.840. Fragment donjeg dijela kalupa za izlivanje bodeža (T. III, 3). Po tehničkim osobinama isti je kao i 4) i 5), pa je moguće da se radi o donjem dijelu jednog od ova dva kalupa. U tom bismo slučaju, međutim, očekivali da vidimo i završetak rebra, no treba reći da postoje i eneolitski bodeži ovog tipa kod kojih središnje rebro ne ide do kraja (vrha) bodeža.

7. Inv. br. 4.836. Dio kalupa za izlivanje igala ili šila (T. III, 4). Izrađen od gline bez primjesa, sivosmeđ u prelomu i na površini. S vanjske strane urezan motiv »riblje kosti« (T. III, 4 B).

8. Keramički sopalj mijeha ili lijevak za ulivanje rastaljenog metala u kalup (T. III, 6); donji, uži dio odlomljen. Rađen od gline bez primjesa, crvenkast u prelomu; crvenkastosmeđa vanjska površina ovlaš uglačana i ukrašena grubo izvedenim paralelnim urezima.

9. Polovica keramičkog objekta istog tipa. U prelomu tamnosiv; unutrašnja površina crvenkasta, vanjska mrka i ukrašena posve degenerisanim motivom »riblje kosti« (T. III, 5).

²⁴ Nijedan od tri kalupa za sjekire nije uveden u inventar praistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Najbolje očuvani primjerak objavljen je kod Fiale (GZM VI, sl. 12 u tekstu), dok su sljedeća dva (naš br. 2 i 3) nađeni prilikom revizije muzejskog depoa u sanduku s oznakom »Debelo brdo«, zajedno s većom količinom keramike, među kojom je bilo i dosta fragmenata objavljenih u citiranim izvještajima F. Fiale, ali takođe neinventarisanih. Isti je slučaj i sa kalupom br. 5, te sa keramičkim sopaljima (br. 8 i 9). Ne znamo zašto je tako postupljeno s nalazima sa Debelog brda; vjerovatno je uzrok bila iznenadna smrt F. Fiale.

Debelo brdo je, dakle, dalo neveliku, ali dosta raznovrsnu kolekciju eneolitskog pribora za livanje. Kalupi za sjekire (T. II, 1—3) odgovaraju dobro poznatom tipu bakrenih sjekira s cilindričnom ušicom, varijanti koju je M. Garašanin²⁵ označio kao III-3. Ta varijanta nađena je i u Bosni (kao i u susjednim oblastima) u većem broju primjeraka, pojedinačno i u ostavama. I u tipološkom smislu, a i po sastavu metala, primjerci sjekira ove varijante nađeni u Bosni pripadaju završnoj fazi eneolita; za neke se može reći da spadaju u kategoriju »arsenove bronz« (dva primjerka iz ostave Griča kod Mrkonjića, 1 primjerak iz ostave Kozarac), ali nijedan primjerak ne sadrži kositar²⁶. Sve se to posve slaže sa završnom fazom vučedolske kulturne grupe, kojoj pripadaju nalazišta u centralnoj Bosni. Ta činjenica, kao i motiv »riblje kosti« urezan na vanjskom dijelu jednog od naših kalupa (T. II, 2 B) mislim da posve opravdavaju povezivanje kalupa za sjekire nađene na Debelom brdu s vučedolskim kulturnim stratumom na ovom lokalitetu. Uostalom, potvrdu za takav zaključak daje i stratigrafska situacija na gradini Alihodže, o čemu će još biti riječi.

Što se tiče keramičkih cijevi (sopalja) za mijehove, odnosno lijevaka (prava namjena ovih objekata u metalurškoj radinosti nije posve sigurno utvrđena) (T. III, 5, 6), o njima je već bilo govora u vezi s istim takvim primjercima sa Zecova. I u ovom slučaju činjenica da je na jednom od njih (T. III, 5) urezan motiv »riblje kosti« — pokazuje i njihovu istovremenost sa kalupima za sjekire, a i povezanost s vučedolskim kulturnim stratumom na Debelom brdu. Najzad, hronologija pomenutih objekata istog tipa iz Kalinovke (2.000—1.800 god. st. e.) takođe dobro odgovara kasnoj fazi vučedolske kulturne grupe, u koju spada i vučedolski horizont na Debelom brdu.

Dio kalupa za igle ili šila, s vanjske strane takođe ukrašen motivom »riblje kosti« (T. III, 4), bez sumnje pripada istom kulturnom stratumu.

Veoma je značajna, čini mi se, pojava kalupa za eneolitske lisnate bodeže na Debelom brdu (T. III, 1—3). U ovom slučaju nemamo onako direktnog dokaza za povezivanje s vučedolskim kulturnim stratumom, kao što je bio slučaj s prethodno navedenim objektima. Indirektni dokaz pruža nam postojanje kalupa za bodeže ovog tipa u Sarvašu (ukoliko se prihvati korektura S. Dimitrijevića)²⁷, a naročito primjerci bodeža oba osnovna tipa (sa središnjim rebrom i bez rebra) u bogatoj kolekciji iz Iga (Ljubljansko barje)²⁸. Uostalom, sasvim je logično pretpostaviti da i kalupi za bodeže s Debelog brda pripadaju istoj livnici kojoj i kalupi za sjekire i šila (igle), utoliko prije što se radi o već posve razvijenim, kasnim formama eneolitskih bodeža koji neposredno pretihode triangularnim bodežima ranog bronzanog doba.

²⁵ M. Garašanin, Bakarne sjekire s otvorom za držalje, Muzeji 5, Beograd 1950, 87 i d.

²⁶ Up. B. Čović, referat na Simpoziju »Rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini od praistorije do početka XX vijeka«, Zenica 1973. (u štampi), nar. Tabele II i III.

²⁷ S. Dimitrijević, Prilog stupnjevanju badenske kulture u sjevernoj Jugoslaviji, Arheološki radovi i rasprave JAZU II, Zagreb 1962, 244.

²⁸ P. i J. Korošec, o.c., T. 105, sl. 7—11.

C. GRADINA ALIHODŽE U DOLINI BILE

Gradina u selu Alihodže je jedno malo, sistematski iskopavano naselje. Kalupi o kojim je ovdje riječ nađeni su u kulturnom sloju, iznad »kućišta 1«, na dubini 0,80 m. Na istoj poziciji (iznad »kućišta 1«), a na dubinama 0,80 i 0,95 m, nađena su i dva fragmenta tipične vučedolske keramike. Prema tome, sigurno je da i kalupi pripadaju mlađoj fazi ovog nalazišta, koja sadrži i vučedolsku keramiku, po tipu i fakturi veoma srodnu onoj sa Debelog brda²⁹. To su:

1. Inv. br. 34.606. Ulomak gornjeg dijela (dijela za izlivanje ušice) kalupa za sjekire (T. II, 4), posve istog tipa kao i oni sa Debelog brda (up. T. II, 1). Jasno je vidljiv i kružni žlijeb za uglavljivanje čepa (na osnovu tog detalja bilo je zapravo i moguće identifikovati ovaj ulomak). Izrađen je od gline bez primjesa, solidno obrađen, crvenkastosmeđeg tona.

2. Inv. br. 34.607. Mali ulomak kalupa istog tipa (T. II, 5), iste fature i tehničkih osobina, ali ne čini par s prethodnim.

3. Inv. br. 34.608. Mali ulomak kalupa (T. II, 6), možda za izlivanje trapezastih sjekira, rađen od gline bez primjesa; u prelomu siv, sa crvenkasto pečenim gornjim slojem.

Nalazi iz kulturnog sloja gradine Alihodže ne donose nikakvih tipoloških novina u odnosu na Zecove i Debelo brdo, ali nisu bez značaja. Na prvom mjestu, svojim stratigrafskim položajem oni podupiru pretpostavku da isti takvi kalupi za sjekire s cilindričnom ušicom sa Debelog brda pripadaju vučedolskom kulturnom stratumu. Drugo, nije za potcjenjivanje ni činjenica da su kalupi za livenje bakrenog oružja i oruđa uopšte nađeni na ovom, nevelikom nalazištu, prilikom iskopavanja relativno male površine (ukupno 104 m²). Najzad, vjerovatno nešto znači i činjenica da se i na gradini Alihodže metalurški objekti pojavljuju istovremeno s prvim pouzdanim (tipičnim) primjercima vučedolske keramike.

*

Kao što se iz ovog pregleda može vidjeti, nosioci vučedolske grupe u Bosni razvili su dosta živu metaluršku djelatnost. Od četiri vučedolska nalazišta na kojim su uopšte izvedena arheološka iskopavanja (Zecovi, Hrustovača, Alihodže i Debelo brdo), na tri su ustanovljene livnice bakrenih objekata. To dozvoljava bar pretpostavku (ako ne i zaključak) da je samostalna proizvodnja bakrenog oružja i oruđa, a vjerovatno i nakita, *po pravilu*, postojala u većini vučedolskih nalazišta u ovim krajevima. Na taj način, pojavljuju se nosioci vučedolske kulturne grupe u Bosni i kao aktivan činilac u širenju upotrebe metalnih objekata, mada i sami još ne zanemaruju upotrebu kamenog oružja i oruđa.

Trapezaste bakrene sjekire i klinovi, kao i sjekire s cilindričnom ušicom, pripadaju dobro poznatim tipovima eneolitskog oruđa, odnosno oružja. Isti je slučaj i s bodežima s kratkim jezičkom i sječivom u obliku lista. Oni ne predstavljaju ništa specifično za vučedolsku kulturnu grupu; naprotiv, radi se o tipovima širokog areala rasprostiranja,

²⁹ GZM, n.s., IV—V, 1949/50, 18.

proizvođenim i upotrebljavanim među različitim ljudskim zajednicama ovog doba. Neke od njih (prvenstveno starije tipove — trapezaste sjekire, klinove) prihvatili su nosioci vučedolske grupe vjerovatno kao nasljeđe iz starijih grupa na čijoj su se osnovi sami razvili. Mlađi tipovi (sjekire s cilindričnom ušicom, pa i bodeži) ušli su u kulturni inventar vučedolske grupe nešto kasnije, po svoj prilici prirodnim procesom prihvatanja novih oblika i tehničkih dostignuća iz razvijenijih proizvodnih centara. Pri današnjem stanju istraženosti dosta je nezahvalno raspravljati o mogućim pravcima ili centrima iz kojih su Vučedolci prihvatili pojedine nove oblike metalnih objekata. Kako je istakao Z. Vinski, upravo je ovo vrijeme (prva stoljeća drugog milenija) na jugoslavenskom teritoriju obilježeno priličnim šarenilom uticaja koji dolaze »različitim smjerovima, sa Sredozemlja i iz srednje Evrope, Dunavom nizvodno, a možda i uzvodno«³⁰. Problem je utoliko složeniji što i sama vučedolska grupa, zahvaljujući svojoj snazi, rasprostranjenosti i trajanju, stoji u bližoj ili daljoj vezi s većim brojem drugih srodnih ili istovremenih eneolitskih grupa, primajući uticaje i utičući i sama na druge. Tu su, osim toga, i već dobro poznate pojave koje ukazuju na nesumnjivo postojanje određenih kontakata vučedolske grupe s Mediteranom, posebno s egejskim svijetom, kao i pontsko-stepski elementi u vučedolskoj grupi koje je u više navrata isticao M. Garašanin³¹. Možda bi upravo u vezi s tim elementima vrijedjelo još jednom podvući izvanrednu sličnost objekata iz Zecova i Debelog brda (T. I, 3—5; T. III, 5, 6) s onim nađenim u grobovima livaca u Kalinovki kod Volgograda. Možda ta veza čini nešto vjerovatnijom i pretpostavku da je istim putem stigao do Podunavlja tip bakrene sjekire s cilindričnom ušicom, udomaćivši se, kako vidimo, i u okviru vučedolske kulturne grupe³².

Sa stanovišta eneolitske metalurške tehnologije zanimljiv je i detalj koji se dá uočiti na kalupima za pomenute sjekire iz Alihodža i Debelog brda: žlijeb za učvršćivanje »čepa«, o kojem je prethodno bilo riječi. Kod starijih primjeraka (Ig), pa i onih približno istovremenih ili nešto malo starijih (Kalinovka) kalup je u gornjem dijelu (dijelu za izlivanje ušice) bio otvoren s obje strane, tako da je »čep« morao biti duži od širine kalupa i izlazio je na drugu stranu. Tehnološka inovacija koju zapažamo na našim kalupima olakšavala je postupak livenja i osiguravala pravilnije i preciznije odlivke, što je naročito bilo važno upravo kod ove, mlađe varijante, s produženom cilindričnom ušicom. Da li su do tog poboljšanja došli upravo vučedolski metalurzi? To je teško prosuditi. Kalup istog tipa, sa istim ovakvim žljebom, nađen u Rainbergu (Salzburg) pokazuje da je u pitanju raširenija pojava³³.

Najzad, činjenica da se radi o livnicama za izradu bakrenog oruđa i oružja (što se u slučaju sjekira s cilindričnom ušicom dalo i egzaktno utvrditi zahvaljujući postojanju spektrografskih analiza za sve primjerke

³⁰ Z. Vinski, O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, VAMZ, ser. III, sv. II, Zagreb 1961, 28—30.

³¹ M. Garašanin, Praistorija Srbije I, Beograd 1967, 239 (sa citiranim ranijim radovima o ovom pitanju).

³² Ibid., 277.

³³ up. R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954, S. 353—354, Abb. 251, 1a—b (po M. Hell-u).

ovog tipa nađene dosad u Bosni, o čemu je gore bilo govora) važna je i za regionalnu hronologiju. Ona omogućava da se vučedolska nalazišta u centralnoj Bosni, mada nesumnjivo mlađa od onih u sjevernijim krajevima, postave još uvijek u okvir eneolita, neposredno pred početak ranog bronzanog doba, a nikako onako kasno kao što sam ranije pretpostavljao³⁴. Taj zaključak, vjerovatno, važi i za — veoma srodan, uostalom, — vučedolski facies u zapadnoj Srbiji³⁵.

SKRACENICE

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

WMBH = Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina

Berich der RGK = Bericht der Römisch-germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt a/M

VAMZ = Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb.

BORIVOJ ČOVIĆ

METALLURGISCHE TÄTIGKEIT DER VUČEDOLER GRUPPE IN BOSNIEN

ZUSAMMENFASSUNG

In der Arbeit werden Teile des Zubehörs zum Gießen von Metallgegenständen gezeigt, die in Siedlungen der Vučedoler Gruppe in Bosnien entdeckt wurden, und zwar:

*Zecovi bei Prijedor*⁴⁻⁹: Gußform für einfache zungenförmige Kupferbeile (T. I, 1), Gußform für Keile oder Meißel (T. I, 2) und drei Gebläseröhren (oder Trichter zum Eingießen des geschmolzenen Metalls in die Gußform?) (T. I, 3—5). Das Stückchen Kupfer (T. I, 6) wurde in der Nähe der Gußform von, T. I, 2 gefunden.

*Debelo brdo bei Sarajevo*¹⁵⁻¹⁶: Gußform für Schaftlochäxte, zwei kleinere Bruchstücke von Gußformen gleichen Typs (T. II, 2 und 3), drei Bruchstücke von Gußformen für Dolche (T. III, 1—3), eine Gußform für Nadeln oder Ahlen (T. III, 4) und zwei Röhren gleichen Typs wie jene aus Zecovi (T. III, 5, 6).

Alihodže im Bilatal (bei Travnik)²⁰: zwei kleine Bruchstücke einer Gußform für Schaftlochäxte gleichen Typs wie jene vom Debelo brdo (T. II, 4, 5) und ein kleines Bruchstück einer Gußform, vielleicht für zungenförmige Beile (T. II, 6).

Alle angeführten Gegenstände sind aus Ton gefertigt.

³⁴ GZM, n.s., XX, 1965, str. 68, 73.

³⁵ N. Tasić, Đurđevačka glavica, Starinar, n.s. XI, 1960, str. 155—156.

Während wir bei den Fundstätten Zecovi und Alihodže über verlässliche stratigraphische Angaben verfügen, stammt das archäologische Material vom Debelo brdo aus den übereinanderabrutschten Schichten an den Hängen des Berges, so daß es nur typologisch bestimmbar ist. Daß die hier behandelten Teile des Gießzubehörs vom Debelo brdo auch der Vučedoler Gruppe angehören, schließt der Verfasser aus folgendem:

a) Die Gußformen für Schaftlochäxte und Dolche vom Debelo brdo (T. II, 1—3, T. III, 1—3), gehören dem späteren Aeneolithikum an, und das einzige ausgesprochen aeneolithische Material dieses Fundortes ist jenes der Vučedoler Gruppe.

b) Die Gußformen für Schaftlochäxte (T. II, 1—3) zeigen ein charakteristisches technologisches Detail: am oberen Teil der Gußform (jenem, der zum Ausgießen des Schaftloches diente) ist eine runde Rinne bzw. Vertiefung modelliert. Sie diente zur Befestigung des zum Ausgießen des Schaftloches nötigen »Zapfens«. Eine gleiche Rinne ist auch auf beiden Gußformen aus Alihodže (T. II, 4, 5) vorhanden, die sicher der Vučedoler Gruppe angehören.

c) Auf einer Gußform für Schaftlochäxte (T. II, 2) und auf der Gußform für Nadeln oder Ahlen (T. III, 4) ist auf der Außenseite ein Fischgrätenmuster eingeritzt. Ein ganz degeneriertes Fischgrätenmuster besteht auch auf den Gebläseröhren (T. III, 5, 6). Diese Verzierung ist auf der Keramik der Vučedoler Gruppe vom Debelo brdo sehr häufig, ebenso aber auch an anderen Fundstätten dieser Gruppe in Bosnien.

*

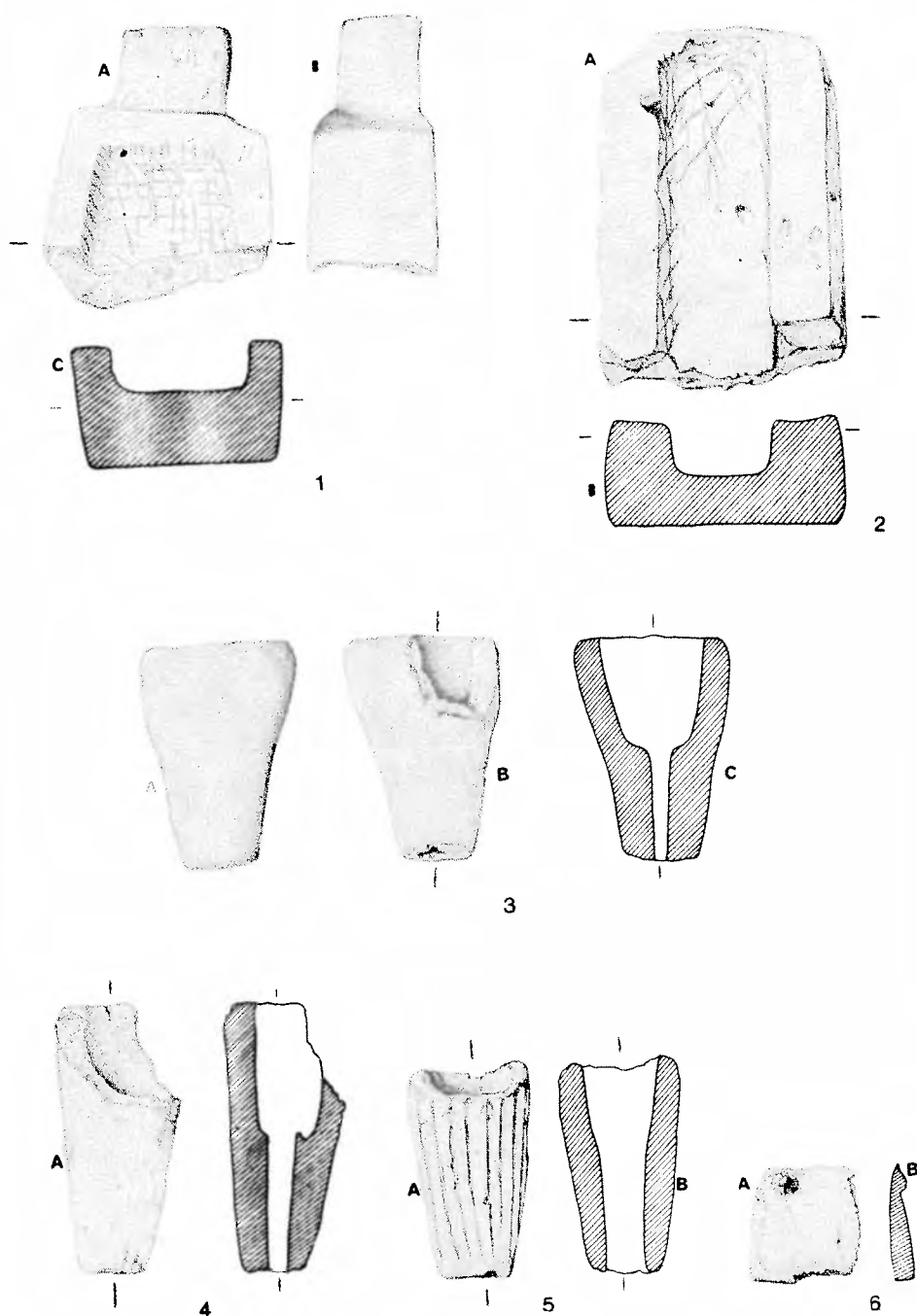
Den bereits von früher her bekannten Exemplaren von Gußformen und anderem Gießzubehör aus Vučedol, Sarvaš und Ig im Laibacher Moor³ gesellen sich jetzt auch ähnliche Objekte von Fundstätten der Vučedoler Gruppe in Bosnien zu. Wie man sieht, haben die Träger dieser Gruppe auch in Gegenden südlich der Save eine recht lebhaft metallurgische Tätigkeit entwickelt. Von vier Vučedoler Fundstätten in Bosnien, an denen archäologische Ausgrabungen durchgeführt wurden (Zecovi, Hrustovača, Alihodže und Debelo brdo), stellte man dreien sichere Spuren dieser Tätigkeit fest. Das gestattet wenigstens die Vermutung (wenn auch noch nicht den Schluß), daß eine selbständige Produktion von Kupferwaffen, Geräten und anderen Gegenständen in der Regel an der meisten Siedlungen der Vučedoler Gruppe in diesen Gegenden bestanden hat.

Was die Chronologie anbelangt, so können die Gußformenexemplare für Beile und Keile aus Zecovi (T. I, 1, 2) als etwas älter bezeichnet werden. Die Gußformen für Schaftlochäxte vom Debelo brdo und Alihodže (T. II, 1—5), entsprechen der jüngsten Variante dieser Waffengattung, und zwar jener mit langem, zylindrischem Schaft, von denen auch in Bosnien, als Einzelfunde oder in Hortfunden mehrere Exemplare gefunden worden sind^{25, 26}. Sowohl im typologischen Sinne als auch nach der Zusammensetzung des Metalls entsprechen diese Äxte

dem Ende des Aeneolithikums. Auf den gleichen Schluß verweisen auch die Formen der Dolche, wie sie in Gußformen des Debelo brdo (T. III, 1, 2) gegossen wurden. Das sind schon späte Formen aeneolithischer Blatdolche die den frühbronzezeitlichen triangulären Dolchen unmittelbar vorausgehen. Die Tonröhren aus Zecovi und vom Debelo brdo (T. I, 3—5, T. III, 5, 6) haben gute Parallelen in Ig und besonders nahe stehen ihnen die Exemplare aus den Gräbern der Gießer in Kalinovka bei Wolgograd (nach M. Gimbutas gehören diese Gräber der Zeit um 2000—1800 an)¹⁴. Die Tatsache, daß die Gußformen vom Debelo brdo und von Alihodže noch immer dem Aeneolithikum (wenn auch dem Ende dieser Periode selbst) angehören, zeigt, daß auch die Vučedoler Schichten an diesen beiden Fundorten dieser Periode (Endkupferzeit) gehören und daß sie nicht so spät anzusetzen wären, wie dies der Verfasser früher angenommen hat¹⁷.

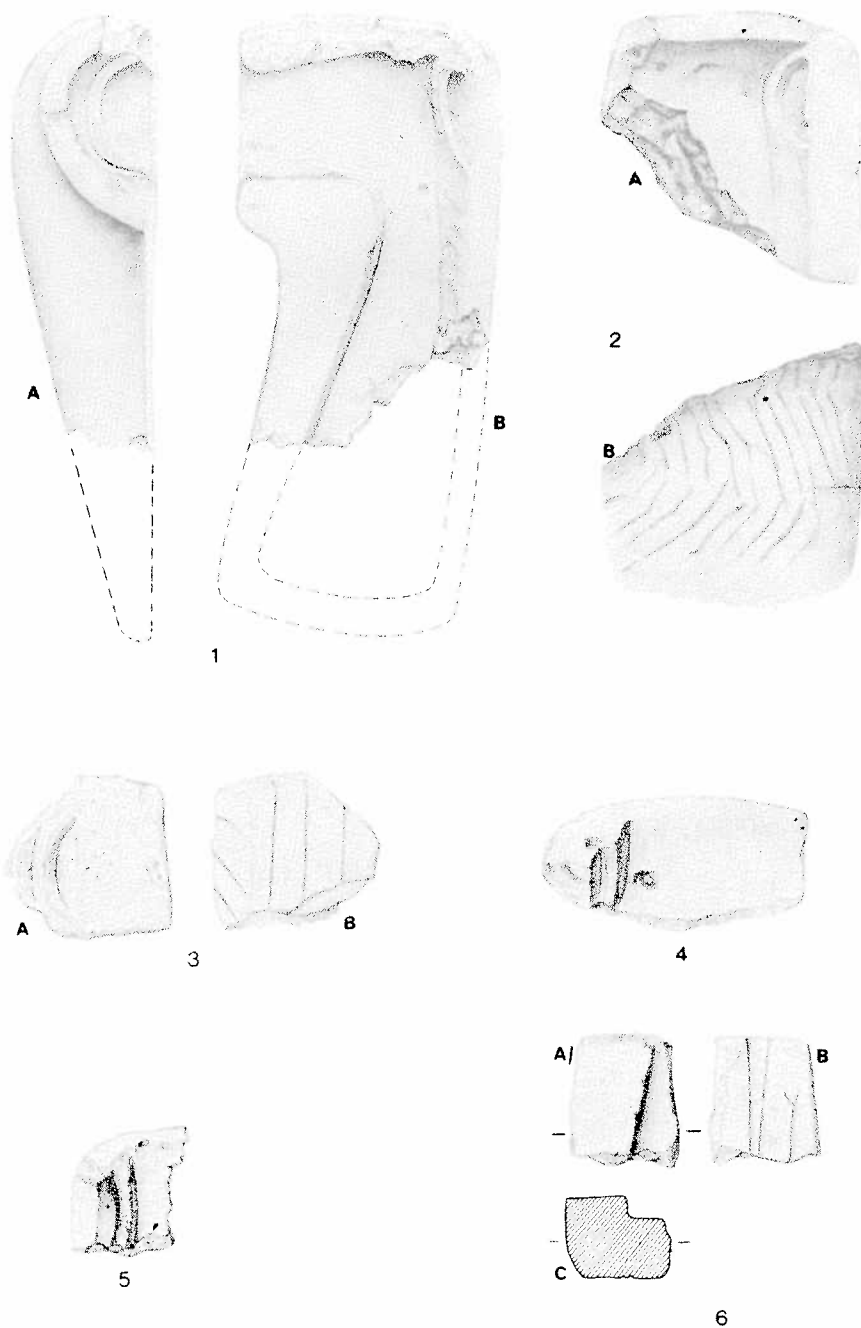

T. I

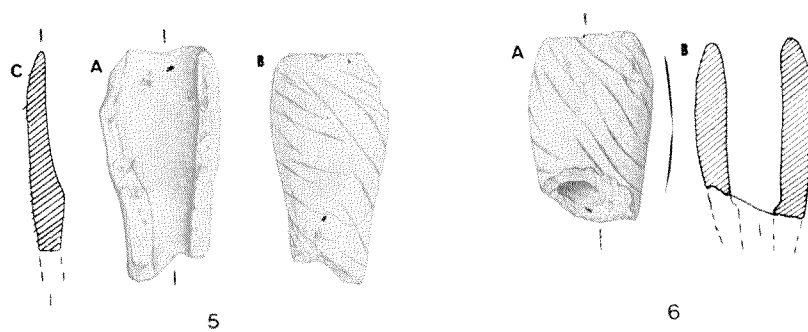
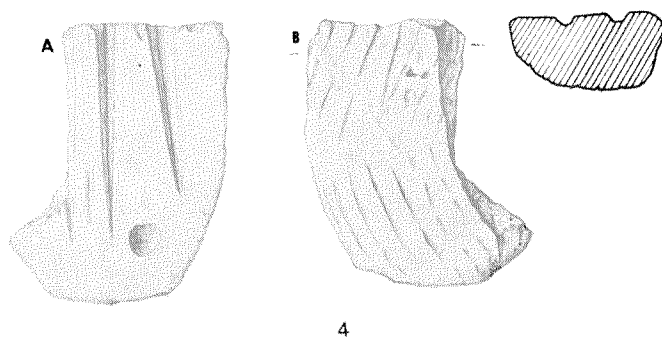
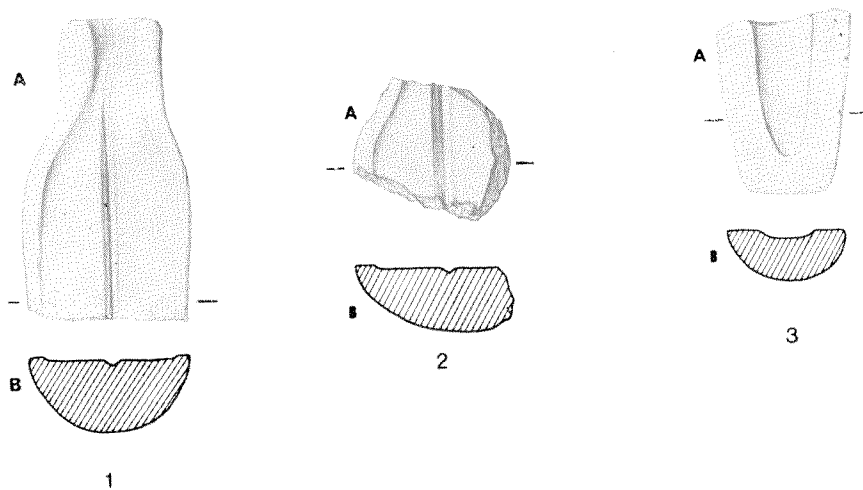
1 — 6: Zecovi — Sve 1:2

T. II

1 — 3: Debelo brdo; 4 — 6: Alihodže — Sve 1:2

T. III

1 — 6: *Debelo brdo* — Sve 1:2.

DRAGOSLAV SREJOVIĆ

(Beograd)

HUMKE STEPSKIH ODLIKA NA TERITORIJI SRBIJE

Prve humke stepskih odlika na teritoriji Srbije otkrivene su još prošlog stoleća¹. Ovim humkama, međutim, donedavno nije poklanjana veća pažnja, a ni do danas nije precizno utvrđeno vreme njihovog nastanka, niti je određena njihova kulturna pripadnost. Isti je slučaj i s »kurganima«, odnosno nalazima stepskog karaktera sa susednih teritorija, iz Bugarske, Rumunije i Mađarske; oni su najčešće datovani u »prelazni period«, između kraja neolita i početka bronzanog doba, i povezivani su, često sasvim proizvoljno, s pojedinim kulturama bakarnog doba jugoistočne Evrope (Tisapolgar, Bodrokerestur, Baden, Kostolac, Vučedol, Bujanj i drugim)². Ranije mišljenje da je »prelazni period« s navedenim kulturama bakarnog doba bio kratkotrajan — dovedeno je u poslednje vreme ozbiljno u pitanje: umesto nekoliko stoleća (od oko 2200. do 1800. god. st. ere)³, danas se predlaže period od preko jednog milenija (od oko 3100. do oko 1900 god. st. ere) za širenje »kurgana« i ostalih nalaza stepskih odlika u oblasti koje leže zapadno od južnoruskih stepa, odnosno za nastanak i razvoj brojnih lokalnih kultura bakarnog doba jugoistočne Evrope⁴. Stoga se danas postavlja pitanje u kojim su trenucima ovog dugog razdoblja elementi stepskih kultura stizali na Balkansko poluostrvo, na koji sve način i u kojoj su meri uticali na razvoj lokalnih kultura. Delimičan odgovor na ova pitanja daju humke iz Rogojevca i Bara koje će ovdje biti opisane.

¹ Trojanović, S. 1892; Valtrović, M. 1893; up.: Garašanin, M. 1973, 253 i d.

² Kalicz, N. 1973, 27 i d.; Morintz, S. — Roman, P. 1968, 118. Nestor, I. 1950; Nestor, I. — Zaharia, E. 1968.

³ Bognár-Kutzián, I. 1963; idem, 1973.

⁴ Merpert, N. I. 1965; Gimbutas, M. 1973; Renfrew, C. 1973.

U selu Rogojevcu kod Kragujevca istražena je 1961. god. jedna manja humka; ona je imala prečnik od oko 13,5 m, a bila je visoka oko 1,50 m⁵. Istočni deo humke bio je znatno oštećen, ali se istraživanjima ipak došlo do podataka koji omogućavaju da se utvrdi način na koji je ona formirana.

Humka u Rogojevcu nasuta je iznad dva groba otkrivena na zdravici, približno u njenom centru (T. I). Najpre je teren namenjen za sahranjivanje zaravnjen do zdravice, a potom su u sredini postavljene nasatično ploče od pepeljaste sige, i to tako da grade dve komore (A i B) sa osnovama u vidu romba, odnosno nepravilnog pravougaonika dimenzija 1,5×1,00×0,50 m i 1,50×1,10×0,48 m. Komora B ukopana je nešto više u zdravicu od komore A, ali su njihova dna na isti način premazana belom bojom. U svaku od komora položen je po jedan pokojnik orijentisan u smeru zapad-severozapad/istok-jugoistok, i to na leđa, ali sa nogama podignutim i povijenim u kolenima (leđni zgrčenac). Ruke pokojnika sahranjenog u komori A povijene su u laktovima i položene na grudima, dok su kod pokojnika u komori B samo blago povijene u laktovima i spuštene niz telo (sl. 1). Noge skeleta u komori A oborene su na desnu stranu, a noge skeleta u komori B formiraju romb (»Rhombstellung«). Na grudima prvog skeleta nađen je kremen nožić (T. II, 13), a iznad lobanje drugog skeleta otkrivena su tri slična oruđa (T. II, 1—3). Nekoliko komada okera ležalo je sa desne strane lobanje skeleta otkrivenog u komori A, a činjenica da su na kostima oba skeleta primećeni tragovi crvene boje pokazuje da su pokojnici bili delimično posuti okerom. Na osnovu veće količine ugljenisanog drveta u komorama i oko njihovih ivica može se zaključiti da su po sahranjivanju kamene konstrukcije pokrivene daskama. Preko njih je, iznad komore A, položena jedna elipsoidna kamena ploča, dimenzija 1,10×0,30×0,03 m. Slična ploča ležala je i iznad komore B, ali se zbog trošnosti njena veličina nije mogla utvrditi. Odmah po zatvaranju grobova obavljena je pogrebna ceremonija: uz jugoistočni ugao komore A nađena je životinjska lobanja bez donje vilice (pas ?), a iznad grobnih konstrukcija i oko njih rasute su na vatrom opaljenoj površini nagorele životinjske kosti (goveće, konj, jelen, divlja svinja), pepeo, gar i veći keramički fragmenti. Zatim je nasuta humka, i to, čini se, u celosti, jer se dva sloja, koja su primećena u profilu, izdvajaju jedan od drugog jedino po zbijenosti, a ne po boji i strukturi⁶. Oko grobnih konstrukcija, posebno na površini opaljenoj vatrom, nađeno je oko pedesetak keramičkih fragmenata. Pošto su slični keramički fragmenti, samo znatno usitnjeniji, nađeni i u zemlji kojom je nasuta humka, neizvesno je da li se oni mogu vezati za vreme nastanka humke ili su doneti sa nekog obližnjeg mesta zajedno sa zemljom kojom je humka nasuta. Pomenuti

⁵ Istraživanje ove humke, koja se nalazi u dvorištu osnovne škole sela Rogojevca (16 km zapadno od Kragujevca), organizovao je Narodni muzej u Kragujevcu. Ovim istraživanjima je rukovodila Dušica Minić, sada naučni saradnik Arheološkog instituta u Beogradu, kojoj dugujem zahvalnost što mi je ustupila svu terensku dokumentaciju i omogućila da na ovom mestu iznesem rezultate njenih terenskih istraživanja.

⁶ U gornjem sloju humke otkrivena su tri groba (verovatno pozni srednji vek) sa skeletima orijentisanim u smeru zapad-istok.

Sl. 1 — Skeleti otkriveni u centru humke u Rogojevcu

keramički fragmenti potiču uglavnom od većih dubokih zdela i lončica s vertikalnim drškama (T. II, 4—12), izrađenih od dobro prečišćene zemlje pečene u nijansama — od tamnosive do svetlome boje. Uz njih su nađeni i fragmenti od većih lonaca grube fature, neravne površine, koji su ukrašeni nalepljenim trakama s otiscima prstiju ili nokta. Važno je napomenuti da ove keramičke vrste nisu zasada poznate ni sa jednog praistorijskog nalazišta na području centralne Srbije; tipološki, one se vezuju za keramiku iz onog etnokulturno još nedovoljno jasnog horizonta koji obeležavaju nalazi tipa Hunjadi-halom/Vajska-Herkulane II/III — Bubanj I b/II — Hisar I b/II⁷, odnosno za period koji je u Podunavlju okarakterisan lančanim pomeranjem stanovništva od istoka prema zapadu.

Humka u Rogojevcu pokazuje da se približno u ovo vreme prekida tradicionalna kultura na području centralne Srbije. Promena očigledno nije bila postepena niti lokalnog karaktera, jer se paralele za nov način sahranjivanja mogu naći isključivo u oblastima koje leže istočno i severoistočno od Šumadije, i to na znatnoj udaljenosti. Sva osnovna obeležja stepske jamne kulture u vreme njenog prodora zapadno od Dnjeptra — leđni zgrčenci s nogama oborenim na desnu stranu ili položaj u vidu romba, delimično posipanje pokojnika okerom, orijentacija prema zapadu ili severozapadu, kremeni nožići kao prilozima, mali broj sahrana⁸ — pokazuje i humka u Rogojevcu. Iz istog kruga vodi poreklo i običaj premazivanja groba belom bojom, njegovo pokrivanje daskama, te kameni ili drveni »sanduci« bez dna, kao i žrtvovanje psa, konja i govečeta⁹. Humke ovog tipa, otkrivene zapadno od Dnjeptra, u Sovjetskom Savezu, Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj jasno ukazuju na dva osnovna puta širenja elemenata stepske jamne kulture prema srednjoj Evropi i Balkanskom poluostrvu¹⁰. Postavljaju se još samo pitanja u kome tačno trenutku ovi elementi stižu na područje uže Srbije i iz kog pravca, da li sa severoistoka (preko Panonije) ili istoka (preko Bugarske).

Na osnovu načina sahranjivanja, humka iz Rogojevca može se vezati za najstarije pokrete jamne kulture zapadno od Dnjestra. Samo još jedan tumul sa teritorije Srbije (humka u Vojlovici) i nekoliko tumula u Bugarskoj (Endže, Madara) i Rumuniji (Megura Barbului) okarakterisani su istim, čisto stepskim načinom sahranjivanja pokojnika, potpuno nezavisnim od uticaja lokalnih kultura¹¹. Keramika iz humke u Rogojevcu daje pouzdan oslonac (*terminus post quem*) za određivanje vremena nastanka humki ovog tipa na teritoriji Srbije;

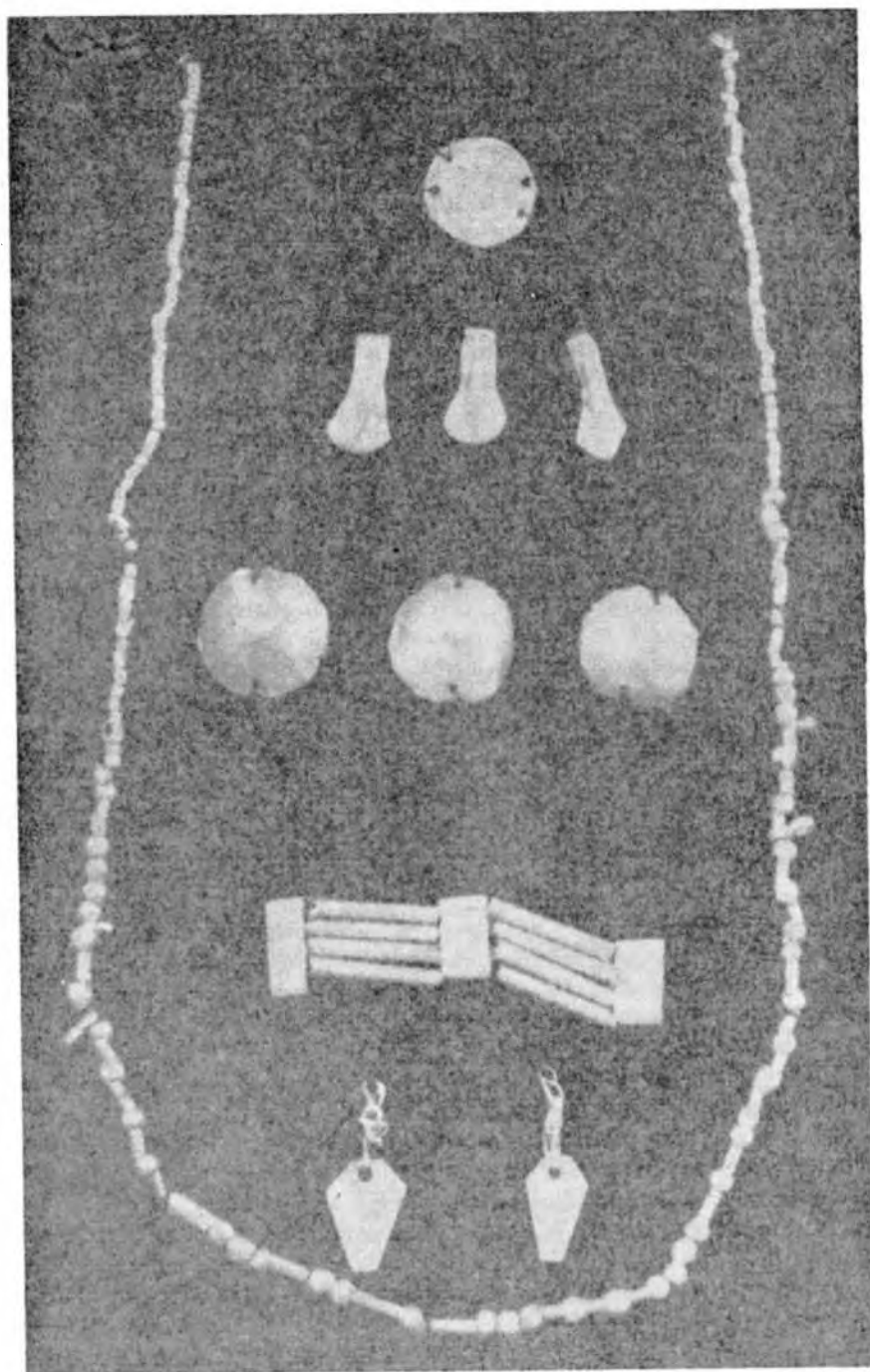
⁷ Bognár-Kutzián, I. 1969, Abb. 3: 3, 6; Abb. 10, 11; Brukner, B. 1970; Roman, P. 1971; Kalicz, N. 1973a.

⁸ Häusler, A. 1963, 172; Merpert, N. I. 1965, 14—15; Müller-Karpe, H. 1974, 352.

⁹ Kalicz, N. 1973, 28 i d. Ecsedy, I. 1971, 46.

¹⁰ Zirra, V. 1961; Kalicz, N. 1973, 27—30; Merpert, N. I. 1961; idem 1965; Gimbutas, M. 1961; idem 1973.

¹¹ Jovanović, B. 1969; Popov, R. 1932; Mikov, V. 1934; idem 1936; Zirra, V. 1961; Merpert N. I. 1965.

Sl. 2 — Zlatan nakit iz humke I u Barama

one sigurno nisu starije od horizonta Hunjadi-halom/Vajska — Herkulane II/III — Bubanj I b/II, a svakako prethode, kako ćemo pokazati u daljem izlaganju, razvijenoj Kocofeni i Kostolac-kulturi.

Iako se dve humke koje su istražene 1963. god. u Barama kod Kragujevca vezuju vremenski takođe za »prelazni period«, one se znatno razlikuju od obližnje humke u Rogojevcu, dokumentuju jednu novu fazu prodora stranog etnokulturnog elementa na teritoriji uže Srbije, a istovremeno nagoveštavaju i početak stabilizacije lokalne kulture¹².

Humka I u Barama ima prečnik od 25 m i visinu od svega 1,40 m, a nasuta je samo nad jednim pokojnikom čiji su ostaci otkriveni u njenom centru (T. III). Teren je najpre zaravnjen do zdravice, a zatim je nanošenjem sloja maslinastožute gline (0,40 m) formirana kružna platforma sa prečnikom od 12 m. Koncentrično, na udaljenosti od 5 m od ove platforme, postavljen je zaštitni kameni prsten (širok 2 m) od krupnih rečnih oblutaka. Pokojnik čiji su ostaci otkriveni u centru humke, na kružnoj platformi, sahranjen je na sasvim neuobičajen način. Opuženi skelet odrasle individue, ali bez lobanje, leži u smeru jugo-istok-severozapad. Na mestu gde bi trebalo da se nalazi glava pokojnika otkrivene su tri keramičke posude, kraj leve ruke nađena je jedna duboka zdela (T. IV 2), a na grudima zlatan nakit¹³, i to: četiri kalotaste kružne aplike, od kojih je jedna ukrašena koncentričnim rebrima, dva deltoidna i tri listolika priveska, osam tordiranih cevčica, tri pravougaona »razdeljivača« i 156 perli različitih oblika (sl. 2, T. IV, 1, 4). Lobanja pokojnika nađena je severozapadno od stopala skeleta, licem okrenuta ka jugoistoku. Na istom nivou, na kružnoj platformi, otkriveno je nekoliko ulomaka od većih posuda izrađenih od gline izmešane sa tucanom školjkom i ukrašenih rebrima sa dubokim otiscima nokta (sl. 5).

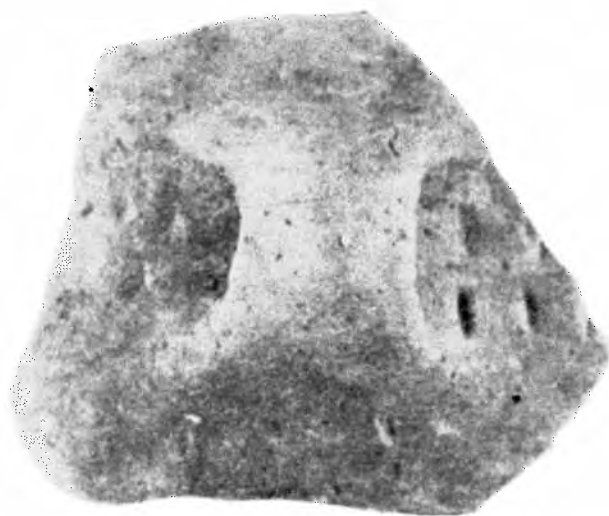
Od četiri keramičke posude, koje su položene uz pokojnika, samo se jedna očuvala u celini (T. IV, 2), dok su se ostale pri vađenju iz vlažne gline raspale u sitne fragmente. Očuvana zdela, izrađena od prečišćene ali nedovoljno pečene gline, ima sivu uglačanu prevlaku, a ukrašena je sa četiri naspramne bradavice na trbuhu i sa dva horizontalna reda kratkih, nepravilnih zareza na ramenu. Sudeći po fragmentima raspadnutih posuda, uz nju su stavljene još dve zdele iste fature, ukrašene kratkim zarezima na ramenu, ali je jedna od njih imala i dve kratke naspramne drške (sl. 3, 4). Četvrta posuda bila je, međutim, većih dimenzija i grube fature (verovatno lonac kratkog profilisanog vrata).

Druga humka istražena u Barama po veličini i strukturi gotovo je identična humki I; i ona je nasuta samo nad jednim pokojnikom, i ona ima u središtu kružnu platformu od sloja nabijene gline i zaštitni prsten od oblutaka (T. V), ali je u njoj dokumentovan drugoja-

¹² Pored puta koji od sela Bare vodi u selo Grivac (20 km zapadno od Kragujevca), na kosi kraj leve obale Gruže, vidljive su danas četiri humke. Narodni muzej u Kragujevcu organizovao je istraživanje dve od ovih humki kojima je rukovodio potpisani u saradnji s Milicom Jerinić, kustosom Narodnog muzeja u Kragujevcu.

¹³ U 1965. godini obijen je sef Narodnog muzeja u Kragujevcu i tom prilikom je ukraden i zlatan nakit iz humke I u Barama.

čiji pogrebni ritual. Gotovo cela kružna platforma u središtu humke opaljena je vatrom, i to verovatno vatrom lomače, jer su u njenom središtu, u plitkoj elipsoidnoj jami, nađene četiri keramičke posude na pepelu izmešanom sa kalcinisanim ljudskim kostima. Ivice kružne plat-

Sl. 3 — Fragment posude iz humke I u Barama

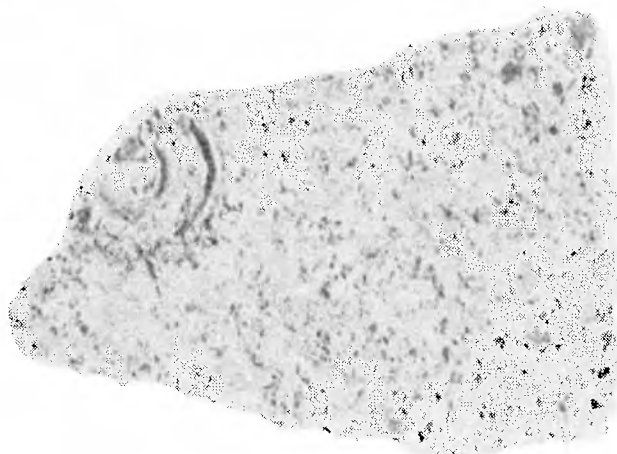
Sl. 4 — Fragment posude iz humke I u Barama

forme pokrivene su slojem pepela nejednake debljine, a u grobnoj jami nađeno je nekoliko grumena okera. Posude koje su ležale u vlažnoj glini raspadale su se pri vađenju iz grobne jame; samo jedna od njih

mogla je da se rekonstruiše, i to kruškoliki krčag s jednom trakastom vertikalnom drškom i bradavičastim ukrasima na trбуhu (T. IV, 6). Uz ovaj krčag ležala je još jedna manja posuda i dva veća lonca bez drški i ukrasa od neprečišćene, mrko pečene gline. U nasutoj zemlji, pri

Sl. 5 — Fragment posude iz humke I u Barama

Sl. 6 — Fragment posude iz humke II u Barama

dnu humke, nađeni su fragmenti od tri veće posude zaobljenog trбуha, ukrašeni rebrima sa kosim dubokim zarezima; na jednom od ovih fragmentata izveden je ukras u vidu koncentričnih krugova sa zrakastim zarezima (sl. 6).

Humke iz Bara razlikuju se znatno od humke istražene u Rogojevcu. Već ova činjenica pokazuje da njih razdvaja ili duži vremenski period, ili nov etnokulturni prodor.

Sem stepskih odlika (mali broj sahrana, oker u grobovima, odvajanje lobanje od skeleta, zaštitni kameni prsten)¹⁴, humke istražene u Barama dokumentuju i pogrebne običaje (veći broj priloga u grobovima, spaljivanje pokojnika) koji se sreću u oblastima gde se stepski elementi već sažimaju sa lokalnim kulturama. Ovaj proces dobro ilustruju humke u severozapadnoj Bugarskoj (u okolini Vraca) u kojima su uz leđne i bočne zgrčence otkriveni i ostaci spaljenih pokojnika, kao i veći broj keramičkih priloga¹⁵. Pomenuti tumuli pouzdano se vezuju za poznju fazu Kocofeni-kulture. Iako na teritoriji Srbije nisu zasada poznati tumuli iz ovog vremena, ipak druge vrste arheoloških nalaza, posebno iz okvira bubanjske (Bubanj II) i kostolačke kulture, pokazuju isto povezivanje stepskih sa lokalnim elementima¹⁶. Činjenica, međutim, da se grobni prilozi iz humke I u Barama ipak ne vezuju ni za jednu lokalnu kulturu sugerise pretpostavku da je posle ovog perioda teritorija centralne Srbije bila izložena jednom novom etnokulturnom udaru.

U ovom trenutku teško je odrediti s koje je strane ovaj udar došao, jer se analogija zlatnom nakitu i keramici iz humke I mogu naći samo u oblastima koje su znatno udaljene od centralnobalkanskog područja. Zlatne perle, cevčice, privesci i pravougaoni »razdeljivači« iz humke I u Barama sigurno su delovi jedne kombinovane ogrlice. Gotovo svaki od ovih elemenata, kao i kalotasta dugmad, nalažen je u grobovima i na naseljima »prelaznog perioda« od srednje Evrope do Kavkaza, ali su oni na ovom prostranom području, čak i na početku bronzanog doba, izrađivani uglavnom od kosti, kamena ili bakra i uvek su iskorišćavani ili samostalno ili u krajnje jednostavnim složenjima¹⁷. Već je pokazano da ove vrste jednostavnog nakita imaju sličnosti sa skupocenim nakitom prednjoazijskog područja¹⁸, ali tek zlatan nakit iz humke I u Barama čini ovu vezu očiglednom i višestruko zanimljivom.

Ako se ostave po strani analogije koje se za pojedine elemente nakita iz humke I u Barama mogu tu i tamo naći od Jonskog mora¹⁹

¹⁴ Up.: Kalicz, N. 1973, 27 i d. Popov, R. 1932, 94—95.

¹⁵ Ovi tumuli iz okoline Vraca (selo Trnava) vezuju se za tzv. Magura-kulturu (Kocofeni-Kostolac-Bubanj II). Nepublikovano, prema saopštenju R. Katinčarova i B. Nikolova.

¹⁶ Up.: Garašanin, M. 1973, 182 i d. 558—559; Trbuhović, V. — Vuković, Lj. 1966. Za ovo vreme verovatno se vezuje Slatinska humka kod Srpskog Krstura (v.: Nadlački, L. 1950).

¹⁷ Dumitrescu, V. 1957; Dumitrescu, H. 1961; Hartmann, A. 1970; Häusler, A. 1963; Milošević, V. 1953; Bognár-Kutzián, I. 1973; Gimbutas, M. 1965, fig. 327, 382; Vladar, J. 1973; Vinski, Z. 1959.

¹⁸ Up.: Dumitrescu, H. 1961; Milošević, V. 1955.

¹⁹ Müller-Karpe H. 1974, T. 410:1,5.

preko Egeje²⁰ i Anadolije²¹ do Zakavkazja²², onda ostaje da se za ovaj kombinovan nakit kao celinu istaknu dva izuzetno bliska nalaza, i to jedan iz Troje i jedan iz Tepe Hisara (T. IV, 3, 5). Među »Prijamovim blagom« Troje II-g sreću se iste vrste perli koje su otkrivene i u humci I, a i veoma slične cevčice i privesci, i to u kombinovanom nakitu za glavu i prsa²³. Još je bliža baranskom nakitu kombinovana ogrlica iz Tepe Hisara s pravougaonim »razdeljivačima«, perlama, cevčicama i privescima²⁴. Oba ova nalaza mogu se dosta pouzdano datovati u drugu polovinu III milenija, oko 2 300 god. st. ere²⁵.

Teško je objasniti vezu između centralnobalkanskog područja, Troade i Irana koju sugerišu pomenuti nalazi, pogotovu što keramičko posuđe iz humke I upućuje na etnokulturne uticaje iz sasvim drugih oblasti. Keramika sa sivim glačanim premazom ukrašena otiscima raznog oblika, kao i gruba keramika iz humke I u Barama, podseća veoma mnogo na keramiku kulture Foltešti II/Černavoda II²⁶, odnosno ukazuje na veze centralne Srbije sa donjim Podunavljem. Posebno je značajno, međutim, da keramika iz humke I, kao i zlatan nakit ukazuju na vreme oko 2 300. god. st. ere, jer se kultura tipa Foltešti II/Černavoda II može na osnovu stratigrafije Ezera pouzdano vezati za poznu Troju II²⁷. Ova hronološka podudarnost svakako nije slučajna; Troja II-g razorena je oko 2 300. god. st. ere upadom jedne populacije iz južnoruskih stepa, odnosno Zakavkazja²⁸, dok česta pojava vrpčaste keramike u Ezeru (faza Mihalić)²⁹, humka I iz Bara, kao i ostali tumuli na teritoriji Crne Gore³⁰, Albanije i zapadne Grčke³¹ ukazuju na kretanje srodne populacije preko Balkanskog poluostrva, ali drugim putevima, i to verovatno nešto pre 2 300. god. st. ere³². Nalazi zlatnog nakita iz humke I u Barama, iz Troje II-g i Tepe Hisara predstavljaju otuda divergentne pojave koje su zavisne od proizvoda radionica kavkaske oblasti iz druge polovine III milenija.

²⁰ Ibid., T. 368: 3, 5, 17.

²¹ Ibid., T. 309:18—32.

²² Ibid., T. 701.

²³ Schmidt, H. 1902, No. 5875, 5876, 5878, 5943—5966.

²⁴ Müller-Karpe, H. 1974, T. 701:9,11.

²⁵ Mellaart, J. 1966.

²⁶ Morinz, S. — Roman, P. 1968, 106 i d. Abb. 46—49.

²⁷ Katinčarov, R. 1974.

²⁸ Mellaart, J. 1966.

²⁹ Katinčarov, R. 1974, 15—16.

³⁰ Parović-Pešikan, M. — Trbuhović, V. 1971; Benac, A. 1955.

³¹ Gimbutas, M. 1973, 203—207.

³² Humke kurgan-karaktera na ostrvima u Jonskom moru i zapadnim oblastima Grčke vezuju se pouzdano za srednju fazu ranoheladske kulture, koja se datuje oko 2300. god. st. ere. Ukoliko se prihvati mišljenje da ove humke treba vezati za priliv stanovništva koje u Grčku stiže sa severa, onda humke stepskih odlika s teritorije Crne Gore (humke u Rubežu, humka u Tivljanskom polju) i Srbije (humka I u Barama) moraju biti starije od 2300. god. st. ere.

Humka II u Barama, iako je po konstrukciji identična sa humkom I, dokumentuje i dve značajne razlike: pokojnik sahranjen pod njom je spaljen, a keramičke posude stavljene u grobnu jamu nagoveštavaju već lokalnu kulturu ranog bronzanog doba tipa Vinkovci—Šomodjvar i Belotić—Bela Crkva³³. Keramički fragment iz ove humke ukrašen koncentričnim krugovima opominje još na vučedolsku kulturu, a rekonstruisana posuda iz grobne jame još nema karakterističnu profilaciju sudova kulturne grupe Vinkovci—Šomodjvar, odnosno Belotić—Bela Crkva. Otuda nastanak humke II u Barama treba vezati približno za ono isto vreme kad su nasute i dve humke u istočnom Sremu — humka u Vojki i humka u Batajnici³⁴ ispod kojih su takođe nađeni ostaci spaljenih pokojnika, ali s keramikom pozne vučedolske kulture. Tačnu hronologiju humke II u Barama, kao i pomenutih tumula iz okvira vučedolske kulture teško je odrediti; one su sigurno mlađe od humke u Tivljanskom polju³⁵, a i od humke I u Barama (oko 2300 god. st. ere), a starije su od tumula tipa Belotić—Bela Crkva, (oko 1900. god. st. ere), koji inače dokumentuju poslednji prodor stepske kulture na teritoriji Srbije³⁶.

Humke stepskih odlika sa teritorije Srbije pokazuju da je ovaj deo Balkanskog poluostrva u tri maha bio zahvaćen etnokulturnim kretanjima koja su polazila iz stepa istočno od Dnjestra. Prvi pokreti, za koje se mogu vezati humke iz Vojlovice i Rogojevca, padaju već u prva stoleća III milenija st. ere, u vreme prve velike krize lokalnih kultura Panonije i Balkanskog poluostrva. Ova kriza je svakako izazvana širenjem kulture Černavoda. Nalazi kulture Černavoda III pouzdano su dokumentovani u srpskom Podunavlju³⁷, a elementi prema zapadu potisnute Salkuce IV prožimaju nalaze tipa Hunjadi-halom/Vajska — Buban Ib/II — Hisar Ib/II, za koji se vezuje i keramika iz humke u Rogojevcu. Posle ovog perioda sledi etapa relativne stabilizacije lokalnih kultura, na prvom mestu kocofeni-kulture u Olteniji i severozapadnoj Bugarskoj i kostolačke, odnosno Buban II-kulture u Srbiji, ali već u njihovim završnim fazama dolazi do novog etnokulturnog prodora s istoka koji se manifestuje u pojavi vrpčaste keramike³⁸ i tumula tipa Vrace (verovatno oko 2500. god. st. ere). Nešto kasnije, oko 2300. god. st. ere, ovaj isti talas, možda pojačan prilivom

³³ Up.: Bóna, I. 1965; Garašanin, M. 1973, 262 i d.

³⁴ Tasić, N. 1959; idem. 1960.

³⁵ Hronologija predložena za humku u Tivljanskom polju od strane Parović-Pešikan, M. i Trbuhović V. 1971. odveć je niska. Keramika iz ovog tumula, kao i ona iz tumula u Rubežu kod Nikšića (Benac, A. 1955, T.I, 6), samo je slična vučedolskoj keramici. Ova keramička vrsta nađena je u pećini Odmu (nedaleko od izvora Pive) ispod sloja s keramikom ranog bronzanog doba koji je datovan metodom C-14 u 1710 ± 80 god. st. ere, u gornjem delu sloja koji je sadržavao fragmente vrpčaste keramike, kao i grubu keramiku tipa Černavoda I/III.

³⁶ Up.: Garašanin, M. 1961; Garašanin, D. i Garašanin, M. 1967; Garašanin, M. 1973, 265; Berciu, D. 1961.

³⁷ Medović, M. 1970.

³⁸ Milojević, V. 1955a; Garašanin, M. 1973, 186 i d. 558.

novih došljaka s istoka, prelazi na teritoriju uže Srbije (humka I u Barama) i Crne Gore (humka u Tivljanskom polju), odnosno stiže do ostrva u Jonskom moru i obala zapadne Grčke³⁹. Najzad, posle perioda ponovnog pokušaja uspostavljanja lokalne kulture (humka II u Barama, verovatno humke u Vojki i Batajnici), početkom II milenija st. ere dolazi do poslednjeg etnokulturnog pokreta s istoka (humke u kompleksu Belotić—Bela Crkva) kojim je obeležen i početak ranog bronzanog doba na teritoriji Srbije.

DRAGOSLAV SREJOVIĆ

MOUNDS OF KURGAN CHARACTER IN SERBIA

SUMMARY

This paper describes three mounds of Kurgan character found in the vicinity of Kragujevac (central Serbia). The first of these, the mound at the village of Rogojevac, is heaped over two graves (Pl. I), i.e. above two stone boxes, each containing a burial laid supine with legs contracted upwards (Fig. 1). Both burials were sprinkled with ochre, and near one of them four small flint knives were found (Pl. II, 1—3, 13). Round the graves lay carbonized animal bones (ox, horse, dog, deer, wild boar), and about fifty potsherds (Pl. II, 4—12) typologically associated with the Hunyadi-halom/Vajska-Herculane II/III-Bubanj I b/II vessels (end of the 4th and the beginning of the 3rd millennium B.C.).

Two mounds (Mound I and Mound II) were explored at the village of Bare. Mound I contained a burial whose head was severed from the body (Pl. III). Four pottery vessels were laid near the body (only one has been preserved in its entirety — Pl. IV, 2), and golden jewelry, consisting of four circular buttons, five pendants, three rectangular plaques and 156 beads of various forms (Fig. 2, Pl. IV, 1, 4) was placed on the chest. This jewelry is very similar to the golden jewelry from Troy II-g and Tepe Hissar (Pl. IV, 3, 5, and the pottery vessels from this mound (Pl. IV, 2; Figs. 3—5) are typologically close to the earthenware of the Černavoda II-Foltesti II culture. These analogies show that Mound I at Bare probably dates from c. 2300 B.C.

Mound II at Bare (Pl. V), although identical in structure with Mound I, displays two important new features: the body buried beneath it was burnt, and the earthenware placed in the burial pit (Pl. IV, 6) anticipates the pottery forms typical of Early Bronze Age cultures of the Vinkovci-Somogyvár and Belotić—Bela Crkva types. Therefore Mound II at Bare should be dated into a period after 2300 and before 1900 B.C.

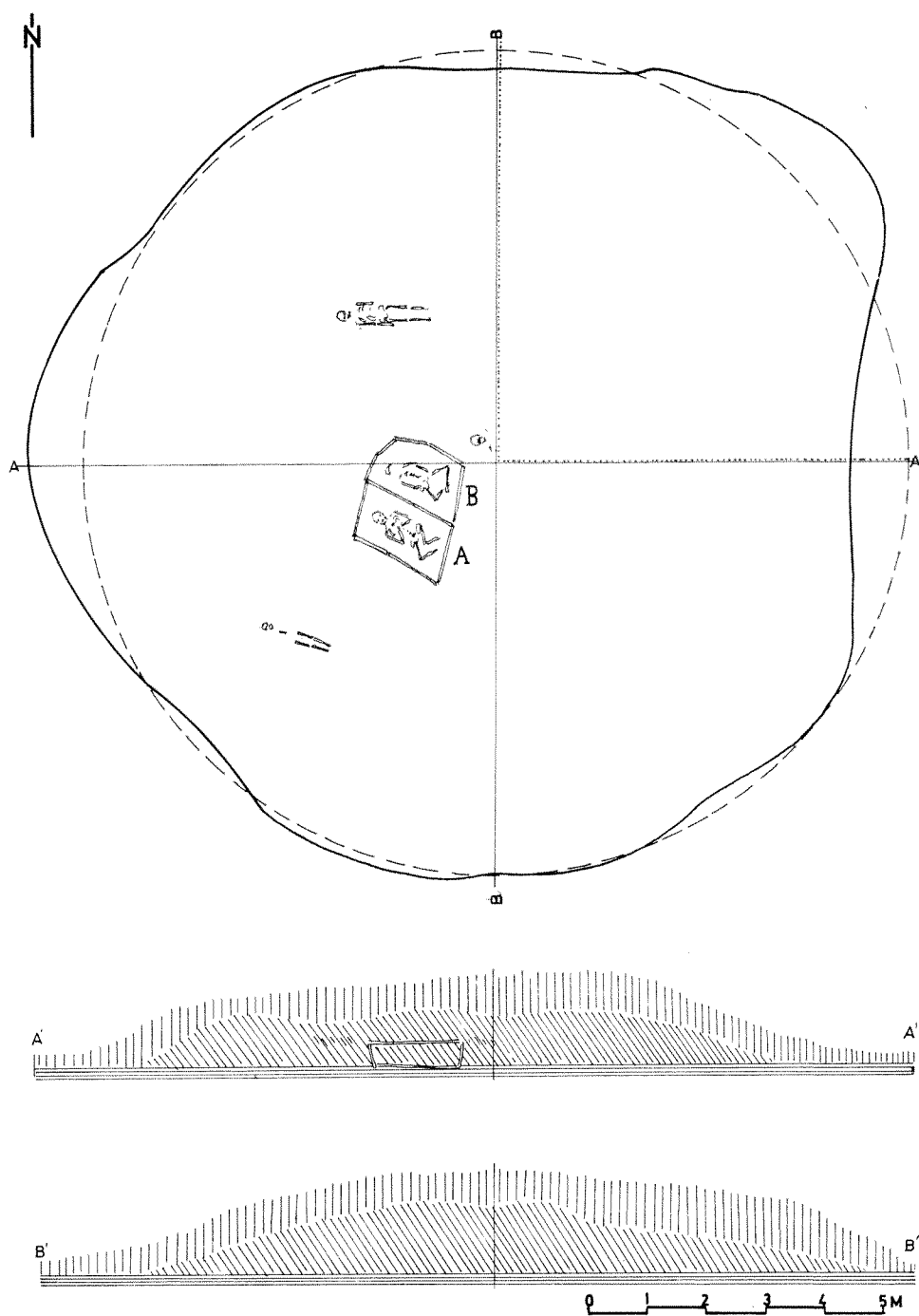
³⁹ Gimbutas, M. 1973, 203 i d. Map. 5.

LITERATURA

- Benac, A.: Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori, *Glasnik Zemaljskog muzeja* X, 1955, 85—90.
- Berciu, D.: Die Verbicioara-Kultur, *Dacia* V, 1961, 123—161.
- Bognár-Kutzián, I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya, Budapest 1963.
- : Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken, Symposium über den Lengyel-Komplex (Nitra), 1969, 31—60.
- : The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, t. II, 1973, 300—316.
- Bóna, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II, *Alba Regia* 4—5, 1965, 17—63.
- Brukner, B.: Die Nekropole in Vajska, *Archaeologia Iugoslavica* XI, 1970, 1—14.
- Dumitrescu, V.: Le dépôt d'objets de parure de Hăbășești et problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques, *Dacia* I, 1957, 73—96.
- Dumitrescu, H.: Connection between the Cucuteni-Tripolie cultural Complex and the neighbouring eneolithic Cultures in the light of the utilization of golden pendants, *Dacia* V, 1961, 69—93.
- Ecsedy, I.: Eine neue Hügelbestattung der »Grubengrab« — Kultur in Dévaványa. *Mitt. Arch. Institut Budapest* 2, 1971, 45—50.
- Garašanin, M.: Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV—XVI, 1961, 5—26.
- : Praistorija SR Srbije, Beograd 1973.
- : and Garašanin, D.: Iskopavanja u Kompleksu Belotić — Bela Crkva 1961. godine, *Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu*, V, 1973, 5—30.
- Gimbutas, M.: The Prehistory of the Eastern Europe. Part 1, Cambridge, Mass. 1956.
- : Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-Grave Culture. *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre* (Praha), 1961, 193—200.
- : Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Paris — Hague — London 1965.
- : The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500—2500 BC, *The Journal of Indo-European Studies*, v. I, no 2, 1973, 163—214.
- Hartmann, A.: Prähistorische Goldfunde aus Europa, Studien zu den Anfängen der Metallurgie, Bd. 3, Berlin 1970.
- Häusler, A.: Ockergrabkultur und Schnurkeramik, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, Bd. 47, 1963, 157—179.
- Jovanović, B.: Vojilovica, *Arheološki pregled* 11, 1969, 47—49.
- Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, Budapest 1973. *Archaeologia Hungarica* S.N. XLV.
- : Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit in West-Karpatenbecken, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* II, 1973a, 328—339.
- Katinčarov, R.: Periodizacija i karakteristika na kulturata prez bronzovata epoha v Južnaja Blgarija, *Arheologija* XVI/1, 1974, 1—24.
- Medović, P.: Brza Vrba, *Arheološki pregled* 12, 1970, 96—98.
- Mellaart, J.: The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia, Beirut 1966.
- Merpert, N. I.: L'Enéolithique de la zone stepique de la partie européenne de U.R.S.S. *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre* (Praha), 1961, 176—192.

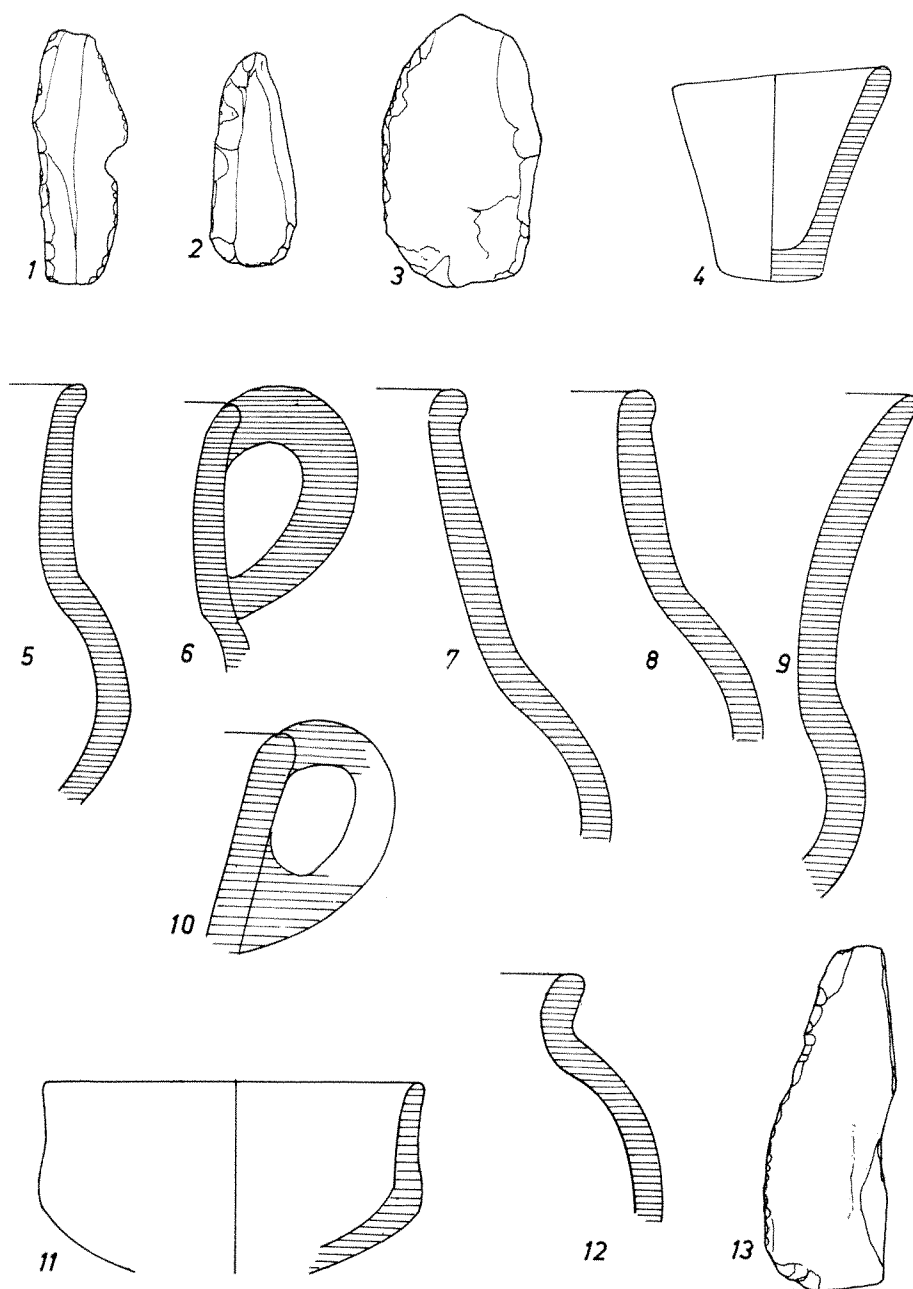
- : O svjazjah severnoga pričernomorja i Balkan v rannem bronzovom veke, *Kratkie soobšenija* 105, 1965, 10—20.
- Milojčić, V.: Ein Goldfund der Kupferzeit aus Ungarn, *Germania* 31, 1953, 7—11.
- : Zur Zeitstellung der Hammer-kopfnadeln, *Germania* 33, 1955, 240—242.
- : Zur Frage der Schnurkeramik in Griechenland, *Germania* 33, 1955a, 151—156.
- Mikov, V.: Posledni mogilni nahodki, *Madara I*, Sofija 1934.
- : Stari mogilni grobove pri Kalugerica i Kjulevča, *Madara II*, Sofija 1936.
- Morintz, S. — Roman, P.: Aspekte des Ausgangs Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau, *Dacia, n.s.*, XII, 1968, 45—128.
- : Über die Chronologie der Übergangszeit von Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, *Dacia* XIII, 1968, 61—71.
- Müller—Karpe, H.: Handbuch der Vorgeschichte, Band III/1, Kupferzeit, München 1974.
- Nadlački, L.: Slatinska humka, *Naučni zbornik Matice srpske I*, 1950, 272—274.
- Nestor, I.: Probleme noi în legatura cu neoliticul în R.P.R. *SCIV I/2*, 1950, 215—247.
- , and Zaharia, E.: Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnica, *Dacia* XII, 1968, 17—43.
- Parović-Pešikan, M. — Trbuhović, V.: Iskopavanja tumularnog bronzanog doba u Tivljanskom polju, *Starinar* XXII, 1971, 129—141.
- Popov, R.: Mogilnite grobove pri s. Endže, *Izvestija na blgarskije arheologičeski institut VI*, 1932, 89—116.
- Renfrew, C.: Sitagroi and the independent Invention of Metallurgy in Europe, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques II*, 1973, 473—481.
- Roman, P.: Strukturänderung des End-Äneolithikums im Donau—Karpaten—Raum, *Dacia* XV, 1971, 31—133.
- Schmidt, H.: Heinrich Schlimanns Sammlung trojanischer Altertümer, Berlin 1902.
- Tasić, N.: Velika humka kod Batajnice, *Arheološki pregled* 1, 1959, 30—31.
- : Nova nalazišta vučedolske kulture u Jugoslaviji. *Praistorijska sekcija I*, Ohrid, 1960, 73—75.
- Trbuhović, V. — Vuković, Lj.: O hronološkom odnosu lokaliteta ranog bronzanog doba u Negotinskoj Krajini, *Starinar* XVII, 1966, 97—106.
- Trojanović, S.: Preistorijske starine iz rudničkog okruga, *Starinar*, god. 9, knjiga 1, 1892, 1—23.
- Valtrović, M.: Preistorijske starine u valjevskom i podrinskom okrugu, *Starinar*, god. 10, knjiga 3—4, 1893, 75—97.
- Vinski, Z.: O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, *Arheološki radovi i rasprave I*, 1959, 207—231.
- Vladár, J.: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit, *Slovenska archeologia* XXI/2, 1973, 253—357.
- Zirra, V.: Kultura pogrebenij s ohroj v zakarpatskih oblastjah RNR. Materijali i issledovanija po arheologii Jugo-Zapada SSSR i RNR, Kišinev, 1961, 99—102.

T. I

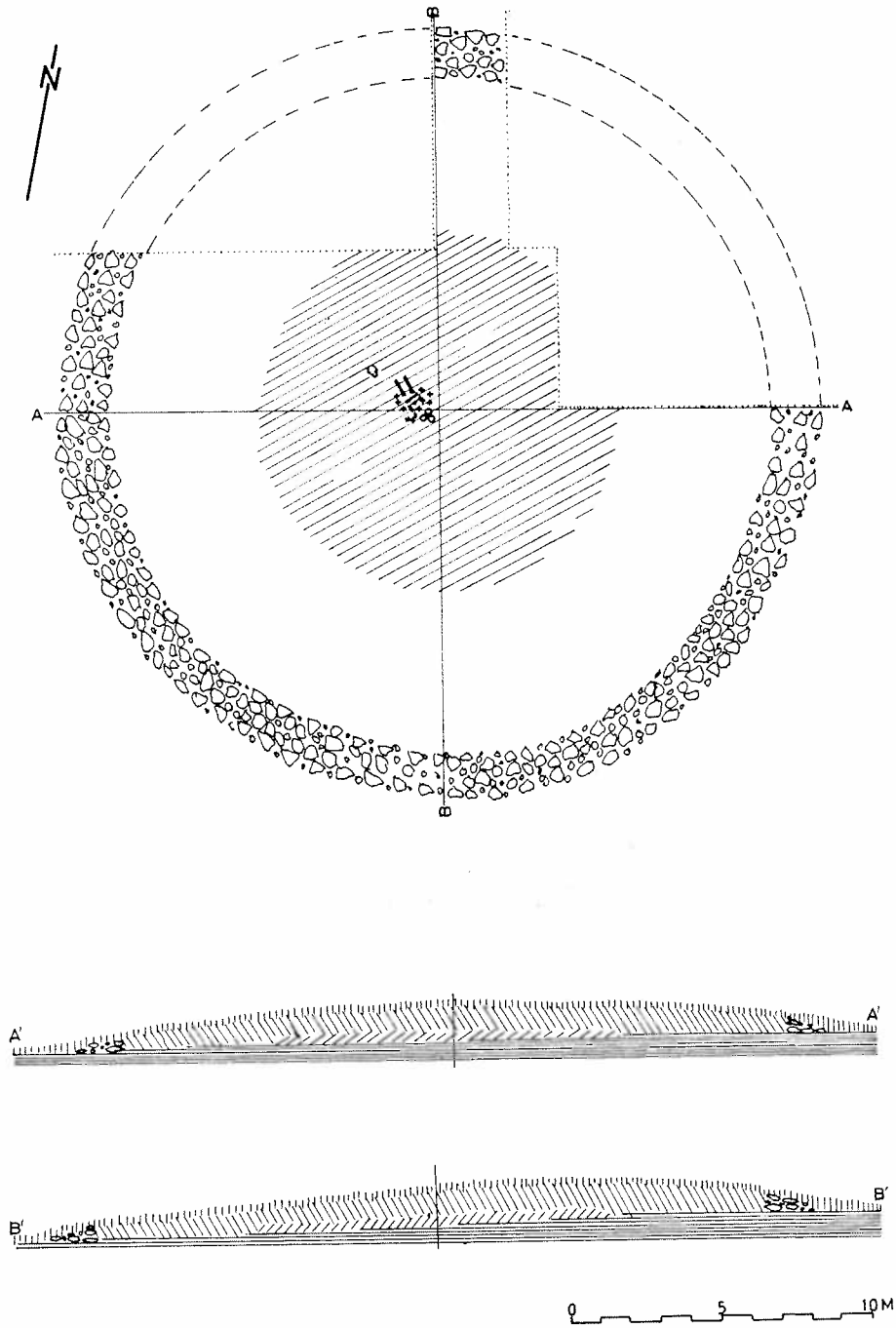
Humka u Rogojevcu

T. II

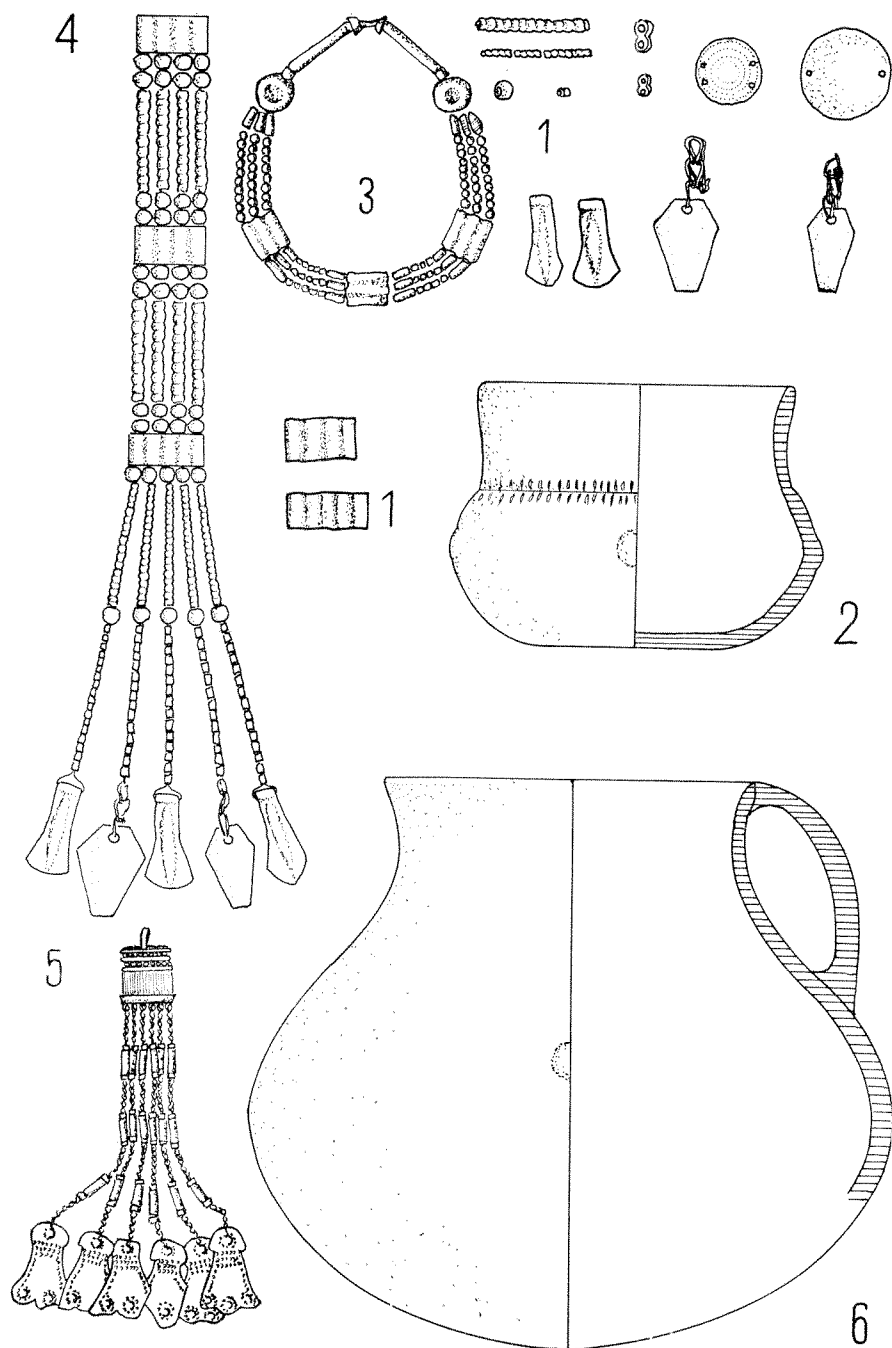
Humka u Rogojevcu: 1—3, 13 — sileksni nožići iz komore A;
4—12: keramički fragmenti nađeni oko grobne konstrukcije

T. III

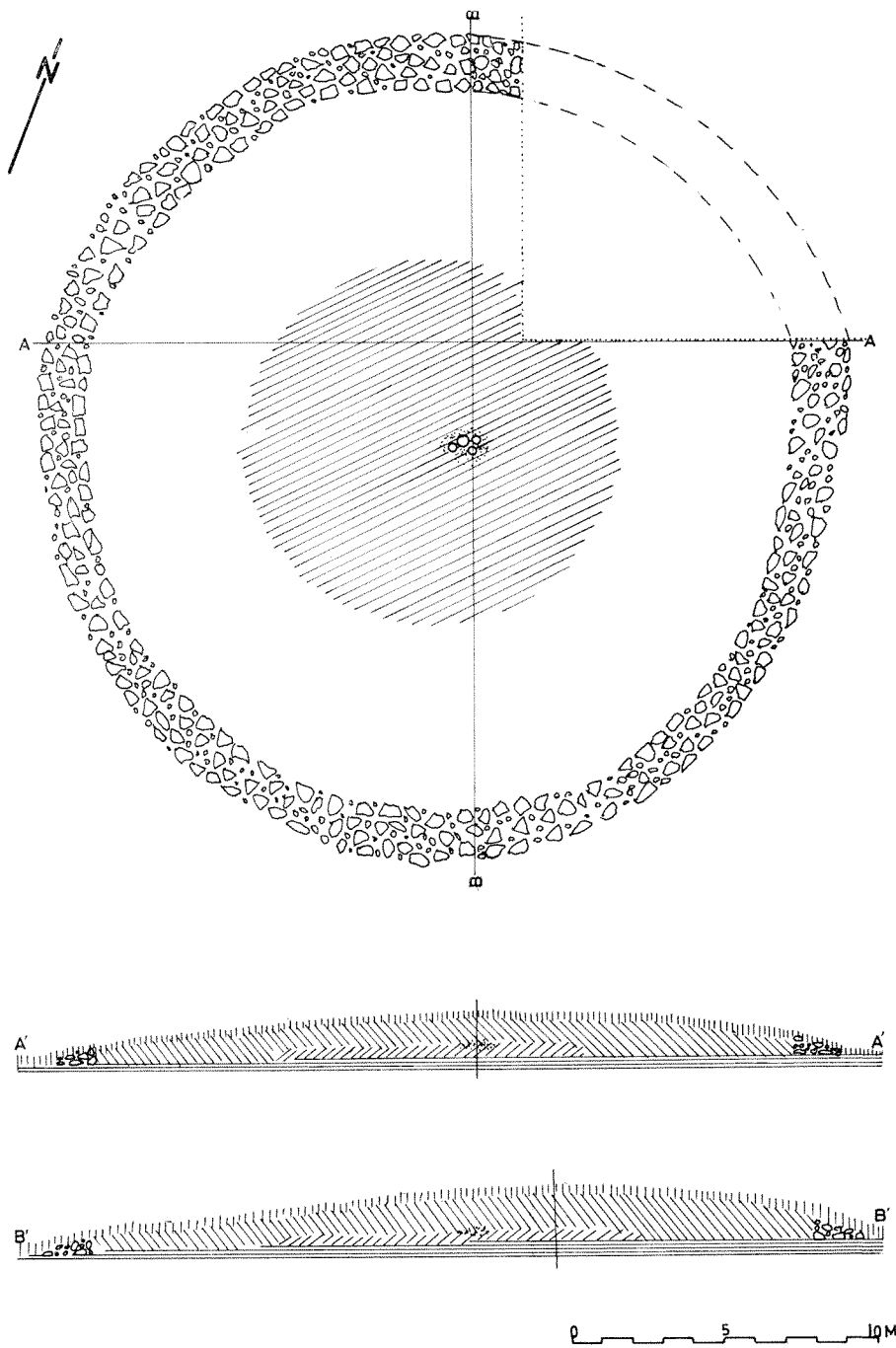
Humka 1 u Barama

T. IV

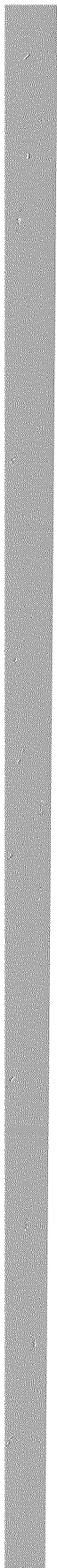

1: zlatan nakit iz humke 8 u Barama; 2: keramička posuda iz humke I; 3: zlatan nakit iz Tepe Hisara (prema Müller-Karpe, H. 1974, T. 701: 9); 4: mogući izgled zlatnog nakita iz humke I u Barama; 5: zlatan nakit iz Troje II-g (prema Müller-Karpe, H. 1974, T. 332: 2); 6: posuda iz humke II u Barama

T. V

Humka II u Barama

BORISLAV JOVANOVIĆ
(Beograd)

OBREDI SAHRANJIVANJA U KOSTOLAČKOJ GRUPI

Izostavljajući ovde prikaz materijalne kulture kostolačke grupe, ma koliko bio sažet i prilagođen karakteru ovog članka, korisno je, umesto toga, samo naglasiti da je poznavanje osnovnih tipoloških odlika te grupe toliko uznapredovalo da njeno kulturno a pre svega hronološko opredeljenje više ne predstavlja nikakvu teškoću¹.

Zasluga za takvo poznavanje ove kulturne grupe, koja je srazmerno kasno izdvojena u okvirima poznog eneolita balkansko-podunavskih oblasti, pripada na prvom mestu novijim terenskim istraživanjima. Naselja kostolačke grupe otkrivena su tako u severnoj Bosni, Vojvodini, centralnoj i južnoj Srbiji², a takođe i u samoj Đerdapskoj klisuri, — u ovom poslednjem slučaju se mogla ustanoviti i bliska veza sa grupom Coţofeni poznog eneolita u Rumuniji³.

Kada se uzme u obzir i prisustvo Kostolca u severnim delovima Panonske nizije⁴, tada se vidi da je teritorija rasprostiranja ove grupe

¹ A. Benac, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo, 1964, 147; N. Tasić, Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji, Beograd, 1967, 45; M. Garašanin, Praistorija na tlu SR Srbije I, Beograd, 1973, 226; B. Jovanović, Pozni eneolit, u B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, Praistorija Vojvodine, N. Sad, 1974, 160.

² A. Benac, Pivnice kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture, GZM, XVII 1962, 21; Idem, Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan, Balcanica III, 1972, 9; B. Jovanović, Pozni eneolit, 161; J. Todorović, Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Äneolithikum und der frühen Bronzezeit, Arch. Jugosl. IV, 1964, 28.

³ V. Boroneanţ, Cultura Costolac de la Cuina Turcului, SCIV 17/2, 1966, 350; B. Jovanović, Praistorija Gornjeg Đerdapa, Starinar XXII, 1971, 11.

⁴ V. Němejcová — Pavúková, Äneolitische Siedlung und stratigraphie in Iža, Slov. Arch., XVI—2, 1968, 414.

znatno šira nego što se moglo pretpostavljati na osnovu ranijih nalaza. Samim tim je prvobitna procena kostolačke grupe, kao regionalne varijante badenske grupe, morala da bude izmenjena, tako da ova prva dobije samostalno mesto u periodizaciji poznog eneolita na Balkanu i u Podunavlju.

Stratigrafija ispitanih naselja pokazala je da Kostolac u relativnom hronološkom pogledu leži između klasične badenske grupe kao svog prethodnika i vučedolske grupe kao svog naslednika. Ta tesna hronološka povezanost praćena je, kako je opšteprihvaćeno, isto tako bliskim međusobnim evolutivnim odnosima, stvarajući na taj način šire zajedničke okvire materijalne kulture poznog eneolita. Ove poslednje grupe, kostolačka i vučedolska, sačinjavaju u širim oblastima i autohtonu osnovu sa koje se razvija rano bronzano doba, nezavisno od toga kakva je vrsta pretpostavljenih kulturnih uticaja na njih verovatno delovala. Tako se pozne lokalne varijante vučedolskog porekla u Panonskoj niziji već smatraju predstavnicima ranog bronzanog doba, dok su Kostolac i Coţofeni na istoku — računajući tu Olteniju i delove Muntenije — mogli takođe da traju do početaka ranog bronzanog doba donjopodunavskog karaktera.

Takav napredak, ostvaren u poznavanju najznačajnijih karakteristika istorijata kostolačke grupe, ipak nije potpun, jer su druge kategorije duhovne kulture, ne samo ove grupe nego i poznog eneolita u celini, ostale nepoznate ili sasvim nedovoljno određene. Govoreći uopšteno, to se odnosi i na obred sahranjivanja u kostolačkoj grupi, ili, tačnije, na celokupno verovanje o zagrobnom životu populacija koje su je sačinjavale. Stanje se utoliko izmenilo nabolje što doskora nisu bili uopšte poznati nikakvi pouzdano opredeljeni kostolački grobovi, — i mada ih i sada ima veoma mali broj, ipak je i to dovoljno da ukažu na dualizam u obredima sahranjivanja.

Skeletno sahranjivanje u kostolačkoj grupi posvedočeno je veoma jasno grobom ukopanim u okviru odgovarajućeg naselja na Gomolavi. Ovaj lokalitet je takođe pružio vrlo jasnu stratigrafsku poziciju kostolačkog naselja, sastavljenog od dva horizonta prostranih, nadzemnih zgrada, od kojih je mlađi stradao u snažnom požaru. Horizont badenskih jama, zemunica i slabije očuvanih i nadzemnih objekata leži neposredno ispod kostolačkog naselja, dok je nivo sa vučedolskom keramikom iznad njega⁵.

Pripadnost ovog groba kostolačkoj grupi potvrđena je pogrebnim prilogom, postavljenim na predelu karlice: to je plitka zdela ukrašena tipičnim ornamentalnim motivima, izvedenim redovima žigosanih uboda, ispunjenih belom inkrustacijom. Skelet je ležao u zgrčenom položaju, sa rukama položenim ispod glave, zadržavajući, dakle, stav tako dobro poznat iz starijeg i mlađeg neolita u Podunavlju⁶.

U suprotnosti sa obredom inhumacije, konvencionalnim za Karpatiski basen i Balkan, grob kostolačke grupe sa lokaliteta Silajet, selo

⁵ N. Tasić, Pozno eneolitski, bronzanodobni i sloj starijeg gvozdenog doba na Gomolavi, RVM, 14, 1965, 180.

⁶ B. Brukner, Umetnost i religija praistorijskih kultura Vojvodine, Praistorija Vojvodine, 344, vinj. 226.

Dvorovi kod Bijeljine, potvrđuje postojanje drugog načina sahranjivanja u kostolačkoj grupi, i to spaljivanje umrlog. Ovo je takođe usamljen grob, otkriven u krugu nekropole spaljenih pokojnika iz poznog bronzanog doba, tako da ostaje otvoreno pitanje radi li se ovde o više grobova kostolačke grupe, ili je to pojedinačno ukopavanje⁷.

Sama sahrana izvedena je, kako sledi prema podacima koje pruža iskopavanje, vrlo jednostavno. Posle spaljivanja pokojnika njegovi ostaci su skupljeni i položeni na dno manjeg ukopa (dubina od zatečene površine zemljišta iznosi 0,78 m) i zatim poklopljeni zdelom. Ovaj sud zapravo i opredeljuje datovanje groba, jer pripada klasičnim primercima plitkih, ornamentisanih zdela razvijenog Kostolca. Ukrašavanje je izvedeno brazdastim ubodima, sa motivima riblje kosti i naspramno postavljenim trouglovima, uz verovatnu primenu bele inkrustacije⁸.

Iako treba očekivati da je skeletno sahranjivanje, zahvaljujući svojoj dugotrajnoj tradiciji u Podunavlju, možda preovladavalo i u kostolačkoj grupi, ipak i drugi primer sahranjivanja, otkriven u novije vreme, pripada obredu spaljivanja. Ni ovog puta svi grobovi nisu očuvani u celini, niti se može tačnije navesti koliko ih je uopšte bilo. Ali se ipak sa dovoljno opravdanja može pretpostaviti da je na ovom nalazištu — tj. na Padini u Gornjem Đerdapu, gde su inače zastupljeni horizonti i drugih kulturnih perioda, bila ukopana (manja?) nekropola kostolačke grupe.

Grobovi ove grupe otkriveni su na sektoru III Padine, odnosno u dugoj, amfiteatralnoj uvali, čije se strme i stenovite strane završavaju uskim, zaravnjenim podnožjem. Erozijska Dunava usekla je u ovoj lesnoj podlozi visoku i okomitu obalu, obrušavajući postepeno pojedine blokove priobalnog pojasa. Doduše, ovaj opis je sada samo deo istorijata lokaliteta, jer se sektor III, kao i cela Padina nalaze na dnu akumulacionog jezera hidrosistema Đerdap I. Iskopavanja izvedena na ovom mestu bila su preduzeta u okviru višegodišnjih zaštitnih radova u Gornjoj Klisuri, i ovog puta će biti govora isključivo o rezultatima postignutim na ispitivanju poznog eneolita⁹.

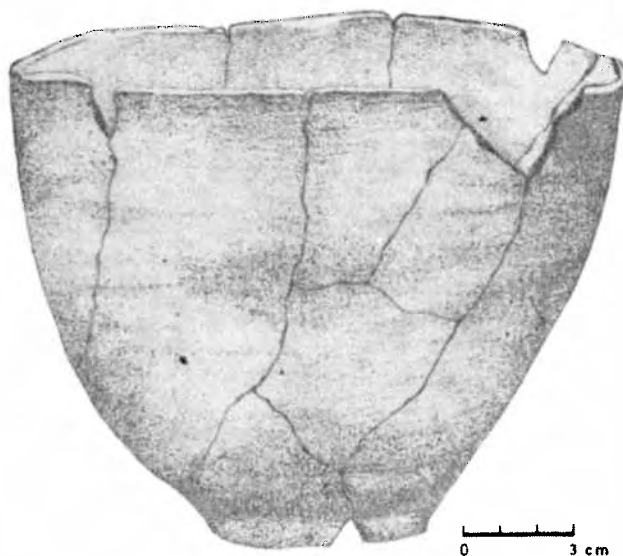
Najvažnija činjenica koja govori u prilog postojanja kostolačke nekropole na sektoru III, ili bar brojnijih sahranjivanja izvedenih po izvesnom unapred poznatom rasporedu, jeste položaj ukopanih grobova. Oni se mogu evidentirati po keramici, s tim što i ovde, slično kao i u Dvorovima, dolaze u obzir isključivo zdele. Na Padini se razlikuju dva osnovna tipa: konične, dublje i neukrašene zdele, sličnije šoljama sa ravno završenim obodom (Sl. 1), i one druge, plitke, sa blago zaobljenim ramenom i ornamentikom izvedenom brazdastim žljebljenjem, uz tipično izostavljanje jasnije profilisanog dna, tako da je njihov završetak izveden gotovo kuglasto (Sl. 2).

Ukupno je otkriveno pet sudova te vrste, i to dve konične zdele i tri plitke (Sl. 1 i 2), ukopane u približno istoj liniji, paralelnoj sa sadašnjim pravcem protezanja obale. Četiri primerka ovih sudova na-

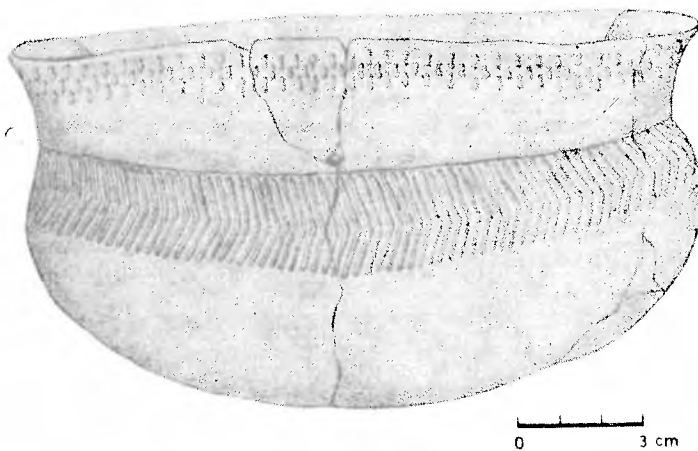
⁷ M. Kosorić, Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine, Član. i građa za kult. ist. Istočne Bosne VI, 1965, 83.

⁸ Op. cit., 88, Sl. 1.

⁹ B. Jovanović, Starinar XXII, 11.

Sl. 1. — Padina. Nekropola sa spaljivanjem kostolačke grupe.
Zdela — urna, grob 3.

Sl. 2. — Padina. Nekropola sa spaljivanjem kostolačke grupe.
Zdela, grob 2.

đena su u segmentu 2 priobalnog profila sektora III, a samo jedan znatnije udaljen, ali u istom pravcu, u segmentu 5. Prema položaju, kao i prema dubini na kojoj su te zdele otkrivene (ona se kreće između kota 62,03 do 62,62 m, što zavisi od nekadašnjeg nagiba obalnog pojasa) jasno je da su ukopavanja vršena u približno istom pravcu i u okvirima

sličnih dubina. Računajući od sadašnje površine zemljišta, izloženog stalnom spiranju materijala i pokrivenog siparima, kostolačke zdele-urne (?) nalažene su na relativnoj dubini između 0,90—1,40 m, što ponovo ukazuje na srazmerno ujednačen sloj ukopavanja¹⁰. Na taj način može se zaključiti da su na priobalnom prostoru sadašnjeg sektora III ostaci spaljenih pokojnika bili pokopavani u redu, što bi za kostolačku grupu bio prvi podatak o postojanju takvog tipa nekropole.

Ostaci spaljenog pokojnika otkriveni su sasvim pouzdano samo u jednom slučaju, odnosno u zdeli — urni (dvojnog?) groba 3. To je visoka, levkasta zdel, prvog tipa (Sl. 1), na čijem su dnu nađeni ostaci kalciniranih, isitnjenih kostiju¹¹. Treba imati u vidu da je priobalni pojas sa nekropolom bio izložen dvostrukoj eroziji — eroziji dunavske matice i bujičnim nanosima sa okomitih strana klisure, tako da je lesna podloga bila vrlo često spirana i ponovo prekrivana nanosima. Grobovi su stoga u velikoj meri oštećeni, pa se možda ne može govoriti o detaljima njihove konstrukcije ili o eventualnim darovima.

Ukoliko su kosti spaljenih pokojnika stavljanje i pored zdel, ili su ih one poklapale, kao što pokazuje i primer iz Dvorova, tada je razumljivo što u uslovima stalne erozije na Padini ovi grobovi nisu ostali sačuvani na zadovoljavajući način. Možda je uski, kameni prsten oko konične zdele (grob 3), sastavljen od manjih komada pločastog kamena, ostatak neke jednostavne kamene konstrukcije. Međutim, bez pouzdanih podataka to za sada još uvek ostaje otvoreno pitanje.

Uzevši u obzir dubine ukopavanja, međusobno rastojanje sudova, kao i njihove tipove, može se smatrati da oni pripadaju inventaru četiri groba. Kako je već rečeno, grobova je moralo biti znatno više, bar u onom redu čiji su ostaci otkriveni iskopavanjem. Pojava takve nekropole u teže pristupačnom delu Gornje Klisure lako je objašnjiva postojanjem badenskog i kostolačkog naselja na nalazištu Manastir, koje se neposredno nadovezuje na Padinu, a smešteno je nad brzacima Gospođinog vira, inače jednog od najpoznatijih đerdapskih ribolovnih revira¹². Prividno negostoljubiv, obrastao gustim čestarima lešnika i oraha, opkoljen i danas prostranim šumama, zapadni deo đerdapske Gornje Klisure pružao je zapravo vrlo povoljne uslove za život, pa je dugotrajno naseljavanje Padine i Manastira posvedočila i vertikalna stratigrafija oba nalazišta. Nekropola spaljenih pokojnika kostolačke grupe na sektoru III Padine potvrdila je i posrednim putem stalno naseljavanje pripadnika kostolačke grupe na Manastiru, ukazujući isto tako na njihovu sposobnost adaptacije posebnim životnim uslovima Đerdapske klisure.

Kostolačke populacije naseljavale su i Donju Klisuru, ali na svim tim naseljima, kao i onim na levoj obali Klisure (na primer Cuina Turcului) opaža se snažan uticaj materijalne kulture Coțofeni-grupe¹³. Upravo celu Klisuru treba posmatrati kao područje ravnopravnog me-

¹⁰ Ibid., 11, Sl. 2.

¹¹ Ibid., T. VII, Sl. 1—2.

¹² B. Brukner, Manastir, Gospođin Vir, Arh. Pregl. 11, 1969, 136.

¹³ V. Boroneant, op. cit., 350.

đusobnog sažimanja ove dve poznoeneolitske grupe, pa se s pravom može govoriti o grupi ili varijanti Kostolac — Coțofeni, koja doduše ne stvara svoje posebne forme, već je pre mešavina tipova obeju grupa. Međutim, na svim ovim naseljima nema podataka o grobovima ili načinu sahranjivanja tokom trajanja poznog eneolita u Klisuri.

Vrlo značajan dokument te vrste predstavlja, međutim, otkriće groba sa spaljivanjem Coțofeni-grupe u Olteniji, što znači u neposrednom geografskom susedstvu Đerdapa. Kraj poznatog nalazišta Cîrna, na mestu Măgura Tomii nađen je grob sa spaljivanjem, koji čine posuda — urna sa visokim vratom i plitka, konična šolja ukrašena snopovima vertikalnih i ukošenih urezanih linija. Kao grobni prilog bilo je pridodato i četvorostrano bakarno šilo.

Prema tipološkoj analizi keramike iz ovog groba, njena pripadnost Coțofeni — grupi Oltenije ne dolazi u pitanje¹⁴.

Slični nalazi konstatovani su skoro i na lokalitetu Medieșul Aurit kod Satu Mare (Maramureș, severozapadna Rumunija), gde su između grobova dačke nekropole otkrivena i dva spaljena groba Coțofeni-grupe. Oba groba (br. 31/2 i 68) bila su takođe plitko ukopana — između 0,50—0,65 m i sačinjavali su ih sudovi — urne sa ostacima kalciniranih kostiju. Analogije sa odgovarajućim keramičkim materijalom otkrivenim na nalazištima u Transilvaniji potvrđuju dovoljno pouzdano pripadnost oba groba Coțofeni-grupi¹⁵.

Možda je na kraju ovog kratkog pregleda suviše citirati rumunske istraživače koji su, prirodno, došli do zaključka da u Coțofeni-grupi postoji dvojni ritual sahranjivanja, naime inhumacija i spaljivanje. Izgleda još manje nužno ponoviti taj zaključak i za kostolačku grupu, jer to proizlazi iz evidencije o kojoj je upravo bilo reči, ali ipak treba konstatovati, jer se radi o novijim nalazima, da je i ovde sahranjivanje dvojako: ukopavanje i spaljivanje.

*

Igrom slučaja geografski položaj nalazišta sa spaljenim grobovima grupa Kostolac i Coțofeni je takav da su oni raspoređeni po uglovima zamišljenog trougla koji bi, u grubom, pokrio površinu rasprostiranja obe grupe. Kada se vidi da osnovica tog trougla započinje od severoistočne Bosne (Dvorovi), pa se proteže preko Đerdapa (Padina) do Oltenije (Măgura Tomii), dok suprotni ugao leži u Maramurešu, severozapadna Rumunija (Medieșul Aurit), tada, pored ostalog, pada u oči i znatno prostranstvo koje su obe grupe postigle tokom svog trajanja.

Geografski činilac je ovde naglašen i zbog toga što navodi na pomisao o raznovrsnim uticajima koji su na takvom prostoru mogli delovati na razvoj obe grupe. Ovo je utoliko verovatnije što se upravo

¹⁴ V. Dumitrescu, La plus ancienne tombe à incinération trouvée sur la territoire de la R.P. Roumaine et autres découvertes apparentées de la même région, Dacia IV, 1960, 71.

¹⁵ S. Dumitrașcu, Morminte Coțofeni de incineratie descoperite la Medieșul Aurit, Satu Mare, 1972, 53.

period poznog eneolita karakteriše veoma dinamičnim kretanjem, bilo da se radi o migracijama ili kulturnim uticajima. Tako se i pojava obreda spaljivanja u grupi Coţofeni, na primer, tumači uticajima sa istoka ili jugoistoka i dovodi pri tome u vezu sa prvim prodorima Indoevropljana usmerenim ka Podunavlju¹⁶.

Razumljivo da je spaljivanje privuklo znatno veću pažnju istraživača, jer se ukopavanje smatra, kako je rečeno, tradicionalnim pogrebnim ritualom, i to od mezolitskog do poznoeneolitskog perioda balkansko-podunavskih i panonskih oblasti. Kada se radi o spaljivanju, uvek se postavljaju dva osnovna pitanja: prvo, da li spaljivanje u poznom eneolitu ovog područja ima lokalno poreklo? — i drugo, ako ga nema, odakle je moglo biti primljeno i posredstvom čijih uticaja? Čini se, međutim, da još jedno pitanje ne može takođe biti mimoideno, a ono glasi: kakve su društvene i kulturne promene dovele do toga da se spaljivanje uopšte prihvati u poznom eneolitu Karpatskog basena?

Bez želje da ovi složeni problemi odmah dobiju što potpunije odgovore, i to na osnovu oskudnih, tek prikupljenih podataka, ipak bi bilo korisno razmotriti one mogućnosti koje već sada olakšavaju pristup takvim ispitivanjima.

Na prvom mestu treba videti gde je povučena hronološka granica koja označava početak upražnjavanja obreda spaljivanja pokojnika. Pri tome treba poći od shvatanja da unutar te grance ne mogu biti obuhvaćeni pojedinačni slučajevi spaljivanja mrtvih koji potiču iz razdoblja starijih od eneolita. Oni su verovatno izazvani različitim razlozima čiji koreni često leže u isprepletanim međusobnim odnosima jedinki svake zajednice. Jer, ako je opšteprihvaćeni obred sahranjivanja u datom periodu samo ukopavanje pokojnika, nije li onda svaki pojedinačan slučaj spaljivanja izuzetak, prouzrokovan možda nasilništvom ili bilo kojim drugim povodom. Najmanja je mogućnost da je izazvan u tom trenutku postojećom društvenom, odnosno religioznom normom (pošto ta norma, kako je rečeno, propisuje inhumaciju).

Otuda se o uvođenju spaljivanja može govoriti tek u onom slučaju kada ono postaje deo novih, društveno prihvaćenih verovanja, i stoga se sistematski izvodi po unapred prihvaćenom i zajedničkom ritualu. Tako, na primer, svi pobrojani spaljeni grobovi kostolačke grupe, uprkos velikoj prostornoj udaljenosti, pokazuju iste odlike. Oni sadrže ostatke pokojnika pokopane na najjednostavniji način — polaganjem izgorelih kostiju na dnu jame, koje su zatim pokrivane zdelama; ili — ti se ostaci stavljaju u plitke sudove, koji se zatim ukopavaju i, kako pokazuje primer Padine, obrazuju verovatno redove.

Posmatrano sa te tačke gledišta, spaljivanje poprima organizovanu ili, ako se tako može da kaže, širu prihvaćenu društvenu formu tek oko početaka poznog eneolita, i to, prema sadašnjem znanju, najranije u severnim oblastima Karpatskog basena.

Pojedinačna spaljivanja poznata su, na primer, i ranije, kao što je slučaj u grupi Tiszapolgár, odnosno već u ranom eneolitu, ali ona nisu izraz, kako je navedeno, opšteg uvođenja tog novog pogrebnog rituala. Naprotiv, takav način sahranjivanja, primenjen u obliku koji ukazuje

¹⁶ V. Dumitrescu, op. cit., 88; Dumitraşcu, op. cit., 56.

na dobro upoznat i unapred određen redosled ritualnih radnji, sreće se tek na početku poznog eneolita na severu Karpatske kotline, u horizontu čiji su tipični predstavnici grupe Ohrozim, Boleráz i Lažňany¹⁷.

Grupa Ohrozim značajna je i po tome što se sahrana spaljenih pokojnika vršila ispod tumula. Tako nekropole Ohrozim i Slatinky u Moravskoj sačinjavaju niske, ovalne humke, često sa višestrukim sahranjivanjima, koja su vršena u plitkim jamama ili na zemlji. Umesto urni kao keramičkih sudova posebne namene, ovde su za sahranjivanje upotrebljavani mahom lonci, ali i drugo posuđe¹⁸.

U poznoj etapi Bodrogkeresztúr-grupe, predstavljene tipom Lažňany, spaljivanje se takođe javlja prilikom sahranjivanja mrtvih, ali samo kao jedan od dva primenjena pogrebna rituala pošto se i dalje nastavlja sa inhumacijom pokojnika (nekropole Barca i Šebastovce kod Košica)¹⁹. Ali postoje takođe i nekropole iste etape na kojima preovladava spaljivanje umrlih (Malé Zalužice—Lažňany)²⁰.

Nekropola Boleráz-grupe Pilismarót-Basaharc, koja leži na Dunavskom kolenu u severnoj Mađarskoj, sastoji se takođe od grobova spaljenih pokojnika. I ovde su za pokrivanje ostataka spaljivanja upotrebljavane najčešće zdele, tako da su samo u dva slučaja kalcinisanosti kosti stavljen u sudove²¹.

Kako ovaj relativno hronološki horizont označava razvijenu fazu Bodrogkeresztúr-grupe, kao i stariju etapu badenske grupe, postaje razumljiva kasnija upotreba spaljivanja mrtvih u mlađoj etapi badenske grupe ili u grupama Kostolac i Coțofeni. Prema tome, biritualni način sahranjivanja javlja se još od ranog eneolita, ali samo sporadično, dok na početku poznog postaje sve rasprostranjeniji, tako da na nekim nekropolama i preovlađuje. Kako se obrazovanje grupe Kostolac i Coțofeni dovodi u vezu sa severnopanonskim grupama poznog eneolita, najčešće sa klasičnom badenskom, i put kojim je spaljivanje doprlo do balkansko-podunavskih oblasti u ovom razdoblju mogao je biti istovetan. Ali to još uvek ne daje odgovor o poreklu spaljivanja mrtvih, kao novom ritualu prihvaćenom od strane eneolitskih populacija Karpatskog basena.

Uticaji sa istoka, bez obzira koliko su inače ispoljeni u nekom drugom vidu, teško se mogu prihvatiti kao podsticaj za primenu obreda spaljivanja pokojnika u poznom eneolitu panonskih ravnica i Podunavlja. Eneolitske populacije stepskog pojasa oko Crnog mora upražnjavaju od samog početka ovog razdoblja skeletno sahranjivanje (nekro-

¹⁷ J. Pavúk, S. Šiška, Neolitické a eneolitické osídlenie Slovenska, Sl. Arch. XIX, 2, 1971, 348.

¹⁸ A. Medunova — Benešova, Eneolitické mohyly ohrozimského typu na Morave, Pam. Arch. LVIII, 2, 1967, 14.

¹⁹ S. Šiška, Die Lažňany — Kulturgruppe in der Ostslowakei, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, 454.

²⁰ Ibid., 455.

²¹ I. Torma, Die Boleráz — Gruppe in Ungarn, Symposium, Bratislava 1973, 484.

pole tipa Mariupol — Ždanov, sa poznatim analogijama u Decia Mu-reşului, Transilvanija)²². Pokopavanje pokojnika pod tumulima u upotrebi je na ovom prostoru i u početnim etapama ranog bronzanog doba (kultura grobova — jama i katakombna kultura). Stoga prodori nosilaca stepske kulture grobova — jama, pouzdano zabeleženi i u jugoslovenskom Podunavlju²³, nisu mogli istovremeno da znače i širenje obreda spaljivanja pokojnika.

Učinjeni su takođe pokušaji da spaljivanje mrtvih bude dovedeno u vezu sa uticajima koji dolaze sa juga i jugoistoka, pri čemu bi pretpostavljeno južnobalkansko-anadolsko poreklo badenske grupe potkrepljivalo ovu tezu²⁴. Stavljajući samo napomenu da ovo nije jedino tumačenje o postanku badenske grupe, može se napomenuti da je spaljivanje u karpatskom eneolitu započelo i pre obrazovanja klasične etape ove grupe, kao što to pokazuju nekropole ranog horizonta Ohrozim — Boleráz. S druge strane, zasad nema podataka o spaljivanju pokojnika u kulturnim grupama poznog eneolita na jugoistoku Balkana (Gumelni-ţa ili Krivodol)²⁵ ili u Pomoravlju (grupa Bubanj — Hum). Ali isto tako je potrebno dodati da podaci o sahranjivanju u bubanjsko-humskoj grupi u potpunosti nedostaju²⁶, pa se pretpostavka o skeletnom sahranjivanju može učiniti samo u poređenju sa susednim grupama — recimo Gumelnicom.

Objašnjenje o lokalnom poreklu obreda spaljivanja u eneolitskim grupama Podunavlja čini se stoga najprihvatljivijim, iako se do takvog tumačenja stiže i bez ikakvih drugih dokaza. Samo po sebi, dakle, ono nije zadovoljavajući odgovor.

Rešenje se otuda može potražiti — kako se čini prema sadašnjim sumarnim podacima — u izmeni društvene organizacije. Suvišno je govoriti o svim naknadnim procesima prouzrokovanim stvaranjem nove ekonomike zasnovane na metalurgiji bakra i bronzе, ali je očevidno da primarna uloga agrikulture slabi među populacijama ranog i poznog eneolita na području Karpatskog basena. Nije opravdano posmatrati pri tome spaljivanje kao neposrednu posledicu mnogostruke i magične snage ognja, čije delovanje izlučuje metal, pročišćavajući bezobličnu masu rudače (najzad, vatra je pokazivala svoju izvanrednu moć i tokom prethodnih razdoblja u praistoriji Podunavlja).

Promene su stoga morale biti dublje i zadirale su u same osnove starih zemljoradničkih opština, pošto su uspele da istisnu iskonsko po-

²² M. Garašanin, op. cit., 281; M. Gimbutas, Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Culture, L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, 195.

²³ B. Jovanović, Indoevropljani i stepska kultura grobova—jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja, Istraživanja 3, 1974, 11; A. Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Centar za balk. ispit., knjiga 1, Sarajevo 1964, 62.

²⁴ N. Kalicz, Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien, Budapest, 1963, 77.

²⁵ E. Comşa, Die Bestattungssiten in rumänischen Neolithikum, Jschr. für mitteldt. Vorgesch., 58, 1974, 144.

²⁶ M. Garašanin, op. cit., 174.

štovanje agrikulturnih božanstava. Ovo jednovremeno znači da i ostali kultovi, na prvom mestu oni namenjeni mrtvima, nisu mogli ostati nepromenjeni. Tačnije rečeno, spaljivanje je odraz izmenjene i složenije društvene organizacije poznoeneolitskih grupa Karpatskog basena, što ne znači da je taj proces, ukoliko je ovim pravilno shvaćen, uopšte bliže potpunijem razjašnjenju.

Ali, ipak ne izgleda samo obična podudarnost to što se teritorija kulturnih grupa poznog eneolita na severu Karpatskog basena, gde se spaljivanje najranije javlja, poklapa sa rudonosnim područjem gornjeg luka Karpata i slovačko-čeških planina. Ili, što je sahranjivanje mrtvih u tim istim grupama uvek biritualno (to se odnosi, kako se videlo, i na grupe Kostolac i Coțofeni), da spaljivanje postane preovlađujuće tek u razvijenom bronzanom dobu, kada su odgovarajuća metalurgija i industrija oruđa i oružja postigle visok stepen razvoja. Stoga se spaljivanje u kostolačkoj grupi, iako malobrojno prema postojećim nalazima, ipak može smatrati pouzdanim dokazom o promenama njene društvene organizacije na pragu ranog bronzanog doba Podunavlja.

BORISLAV JOVANOVIĆ

BURIAL RITES IN THE KOSTOLAC GROUP

SUMMARY

The graves of this group that have been discovered so far bear witness to the existence of double burial rites in the Kostolac group.

The isolated inhumation grave is known from the settlement of the Kostolac group at Gomolava (Hrtkovci, South — West Vojvodina).

Cremation graves have been discovered at the cemeteries of Silajet (Bijeljina, North — East Bosnia) and Padina (Iron Gates Gorge). In both cases the graves have contained as gifts the bowls typical for the Kostolac group.

Double burial rites are also characteristic of the Coțofeni group in west Rumania. This group was closely associated with the Kostolac group at the sites along the Iron Gates Gorge. The cremation graves of the Coțofeni group have been discovered at Magura Tomii (Oltenia) and Medieșul Aurit (Maramureș).

The appearance of cremation during the Late Eneolithic period of the Carpathian Basin could not be explained by the influences from the East or South — East. For this reason, an explanation implying the local origin of this burial rite would, at the moment, be the most acceptable one.

Cremation is to be regarded in the light of the economic and social changes, which affected the foundations of the Early Eneolithic communities, and produced a discontinuation of traditional worship of the older agricultural deities.

From this point of view, cremation is the consequence of the advanced social organization of the Late Eneolithic groups of the Carpathian Basin. A confirmation for this may be found in the fact that double burial rites (involving both inhumation and cremation) were also performed in North Pannonia of the Late Eneolithic period, resembling those of the Kostolac and Coțofeni groups.

It seems then that cremation prevailed when the metallurgy of this period had achieved a high degree of development. Judging by these facts, the cremation in the Kostolac group could also be regarded as evidence of the changing social organization in the Danube basin by the end of the Late Eneolithic period.

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ
(Zagreb)

PORIJEKLO LUČNIH JEDNOPETLJASTIH FIBULA U JAPODA

Važno mjesto u određivanju kronološkog i kulturnog razgraničenja etničkih skupina sjeverozapadnog Balkana na prelazu od kasnog brončanog doba na starije željezno doba zauzimaju brojni tipovi i varijante lučnih fibula. Zbog toga su u novije vrijeme činjeni pokušaji da se izdvoje i temeljitije obrade, osim drugih nalaza materijalne kulture, i lučne fibule užih regija pomenutog geografskog područja, te da se, pored kronološkog određivanja pojedinih tipova, pokuša na osnovu njihovog rasprostranjenja utvrditi i karakterističan tip, svojstven za određenu etničku grupu. Rezultati do kojih se u tim pokušajima došlo bili su veoma interesantni i korisni, pa se rad arheologa u tom pravcu sve više razvija¹. Tako se u vezi s obradom pojedinih kultura kasnog brončanog doba među prvim Š. Batović bavio pitanjem porijekla i kronologije lučnih jednopetljastih fibula, i to specijalno one grupe koja na luku ima zadebljanja u obliku diska, jer se te fibule smatraju najstarijim na liburnskoj teritoriji². Značajan rad o nekim najstarijim oblicima lučnih fibula zapadnobalkanske regije dao je nedavno B. Čović³, a zajedno sa I. Marovićem⁴, bavio se takođe istom problematikom i za užu teritoriju Delmata. U jednom od ranijih radova i ja sam dotakla pitanje razvoja lučnih fibula na japodskoj teritoriji samo fragmentarno⁵. Također je i veći broj stranih arheologa razmatrao pitanje razvoja ovih fibula⁶.

¹ B. Čović, Godišnjak VIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1970, 73—78.

² Š. Batović, Diadora 1, Zadar 1960, 65—78.

³ B. Čović, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n.s., XXVI, Sarajevo 1971, 314 i d.

⁴ I. Marović, VHAD LXII, Split 1960, 5 i d.

⁵ R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, 3. ser., I, Zagreb 1958, 48—51.

⁶ W. Buttler, PZ 1933, 289 i d.; P. Reinecke, Götze Festschrift 1925; G. Kossak, Atti del I^o Congresso internac., Firenze—Roma—Napoli 1950; G. v. Merhart, Bonner Jahrbücher 1942; i mnogi drugi.

Radovima naših kolega obuhvaćeno je glasinačko, delmatsko i liburnsko područje, a u ovom radu biće nešto opširnije riječi o razvoju lučnih fibula na japodskoj teritoriji.

Najstarije fibule, one koje imaju luk u obliku violinskog gudała (Peschiera fibule), nisu zasada nađene na japodskoj teritoriji⁷, iako se u posljednjih nekoliko godina ovdje istražuju nekropole ranog, srednjeg i kasnog brončanog doba⁸. Nasuprot tome, na relativno prostorno maloj teritoriji, nešto mlađe, lučne jednopetljaste fibule zastupljene su na 15 lokaliteta sa ukupno 49 primjeraka, od kojih je veći dio nađen u zatvorenim grobnim cjelinama: u Kopolju 21 fibula u 20 grobnih cjelina, u Jablancu 4 fibule u 2 grobne cjeline, te po jedna u grobovima u Vrepcu, Smiljanu i Brušanima. U odnosu na slične primjerke nađene na prostoru sjeverozapadnog Balkana u ostavama i grobovima, na japodskoj teritoriji njihovo datiranje nije predstavljalo neke naročite teškoće, ali je zato teže bilo odrediti njihovo tačno porijeklo i genezu na ovom arealu. Većina stručnjaka pretpostavljala je da je njihov razvoj u tijesnoj vezi s razvojem fibula s lukom u obliku violinskog gudała, odnosno da su one njihov direktan genetski nastavak, što se i pokazalo ispravnim zahvaljujući baš novijim istraživanjima jugoslovenskih arheologa. Tako je M. Garašanin ukazao na postojanje fibula s lukom u obliku violinskog gudała na našem tlu i postavio pravilno tezu o razvoju lučnih fibula iz ovih prethodnih⁹, a isto je tvrdila i K. Vinski¹⁰. F. Starè je već 1960. god. objavio određen broj tih fibula s naše teritorije i ukazao na nesumnjivo značajnu ulogu prostora između Save i Drave, na kojem je do njihovog samostalnog razvoja moglo doći¹¹. Čović je, obrađujući fibule tipa Golinjevo, utvrdio da su one na području sjeverozapadnog Balkana toliko specifične da u njihov samostalan razvoj na tom tlu ne treba sumnjati, misleći pri tome posebno na ulogu prostora između Drave i Save, odakle su došli impulsi za stvaranje ovog tipa fibule iz fibula u obliku violinskog gudała¹². Najveći broj ovih posljednjih skupila je i obradila K. Vinski u posebnoj poglavlju knjige »Kultura polja sa žarama u Hrvatskoj«, te dala kako tipološku tako i kronološku interpretaciju za područje njihove rasprostranjenosti u međuriječju Sava—Dunav—Drava¹³. U najnovijem ra-

⁷ Fibule iz Prozora koje je F. Starè ubrojio u grupu fibula tipa Peschiera s koljenasto savijenim lukom mlađe varijante (Situla I, 97 i sl. 13/5, 6) spadaju u grupu lučnih fibula sa zrnim jantara na luku. Zabuna je nastala zbog toga što se na ovim fibulama više ne nalaze zrna jantara, a sam autor nije vidio originale, nego se oslonio na loše crteže iz Ljubicevog Popisa.

⁸ U skeletnim grobovima pećine Bezdanjače, kod Vrhovina, nije bilo fibula sa lukom u obliku violinskog gudała, iako bi se one tu mogle očekivati jer nalazi pripadaju vremenu Bz D i HaA-stupnja, odnosno srednjem i kasnom brončanom dobu. (Neobjavljeno, osim kraćeg izvještaja u materijalima sa VIII internac. kongresa u Beogradu, 1971. god.)

⁹ M. Garašanin, *Diadora 2*, Zadar 1962, 129.

¹⁰ K. Vinski, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., sv. III, Zagreb 1968, 12—13.

¹¹ F. Starè, *Situla I*, Ljubljana 1960, 80 i d.

¹² B. Čović, *GZM*, n.s., XXVI, Sarajevo 1971, 316.

¹³ K. Vinski, *Kultura polja sa žarama u Hrvatskoj*, Zadar 1973, 112—125.

du »Fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji« K. Vinski je proširila gore spomenuto poglavlje i registrirala do sada najveći broj ovih fibula s teritorije Jugoslavije¹⁴. Osim određivanja vremena njihovog trajanja i područja rasprostranjenosti, ovaj rad pridonio je mnogo pitanju pravilnog rješavanja ishodišta i etničke atribucije nosilaca prvog vala velike egejske seobe s kraja 13. i u 12. st. prije n.e., koji problem je zapravo glavna i osnovna tema te studije. Međutim, u vezi sa spomenutom problematikom o razvoju lučnih jednopetljastih fibula ovaj rad ima poseban značaj, jer se na osnovu velikog broja fibula u obliku violinskog gudala i njihovog tipološkog grupisanja u pojedinim regijama mogu sve do sada iznesene pretpostavke pomenutih autora u potpunosti dokumentirano opravdati ili, gdje je to potrebno, pravilno revidirati. Zbog toga ću ovdje prilikom obrade lučnih jednopetljastih fibula na teritoriji Japoda prvenstveno imati u vidu rezultate tog rada.

Najstarije fibule na teritoriji Japoda su lučne jednopetljaste fibule, koje se mogu podijeliti na dva osnovna tipa: fibule sa dva diskosa na krajevima luka i fibule sa glatkim lukom, koje se zatim pojavljuju u nekoliko varijanata.

Lučne jednopetljaste fibule sa diskosima na luku, prema već postojećoj klasifikaciji koju je dao Batović, vremenski su nešto starije od onih s glatkim lukom. Zastupljene su u Japoda sa svega šest primjeraka (tab. I, 1—4; tab. II, 2—3), a karakteriše ih visok polukružan luk okruglog presjeka, a na nožici rombičnog. Urezan geometrijski ornament ukrašava luk, a iskucan polukružnu žljebastu nožicu. Osim ornamentiranih, tu su i dva primjerka bez ukrasa. Najstariji primjerak mogao bi biti onaj iz Vlašskog Polja (tab. I, 1) jer ima blago zasveden luk, a neukrašena nožica manjih je dimenzija i više trokutaste nego polukružne sheme, pa se tipološki više približava najstarijoj grupi liburnskih fibula (Sali, Vrsi) i prvoj generaciji fibula tipa Golinjevo¹⁵. Iz nekropole u Vlaškom Polju nisu očuvane grobne cjeline, pa se ovaj primjerak može datirati samo na osnovu spomenutih tipoloških odlika. Sudeći po ostalim nalazima iz ove nekropole, ova fibula ne bi mogla biti starija od HaB₁ — stupnja kasnog brončanog doba, odnosno od početka 9. stoljeća prije n.e. Tome u prilog ide i način ukrašavanja koji se sastoji od urezanih linija složenih u metope, između kojih su šrafirani pravokutni trokuti, ornamentat za koji bi se lako moglo reći da donekle podsjeća na uzore sa fibula u obliku violinskog gudala sa glasinačkog područja¹⁶. Istovremena, ili nešto mlađa, mogla bi biti fibula iz Kompolja nađena u grobu 2. Fibula ima izrazito polukružan luk

¹⁴ K. Vinski, Vjesnik AMZ, 3. ser., sv. VIII. Budući da mi je kolegica Vinski stavila svoj rukopis na raspolaganje prije štampanja, ovdje ću citirati samo table, a stranice teksta neće biti moguće citirati. Pošto je ovaj rad veoma značajan za problem geneze lučnih jednopetljastih fibula na teritoriji Japoda, ovdje izražavam kolegici Kseniji Vinski veliku zahvalnost na ustupljenom rukopisu i kolegijalnoj pomoći.

¹⁵ Š. Batović, Inventaria archaeologica, fasc. 4, Bonn 1962, tab. Y 31, 1; i Y 32, 1; B. Čović, o.c., tab. I, 1.

¹⁶ Prilozi u grobovima nađeni u istom horizontu sa lučnim jednopetljastim fibulama su brončane sljepoočnice, tordirani torquesi, pravokutni pojasni okovi i kopče, spiralne narukvice od brončanog lima sa trokutastim presjekom.

i veliku, polukružnu nogu ukrašenu iskucanim ornamentom. I ovdje su na luku urezani snopovi linija, između kojih su nešto veći prazni prostori nego na primjerku iz Vlačkog Polja. Fibula iz groba 395, takođe iz Kompolja, bez popratnih nalaza, skoro je identična s prethodnom fibulom, samo što se na luku osim urezanih snopova linija nalaze i girlande. Sve do sada pomenute fibule u ornamentalnom se pogledu dosta razlikuju od onih na liburnskoj teritoriji, mada i jedne i druge Batović stavlja u svoju »liburnsku« grupu. Način ukrašavanja liburnskih fibula ovog tipa vezuje se više za način kakav srećemo na fibulama tipa Golinjevo, pa taj različit način ornamentiranja i jeste, po mom mišljenju, i najbolji dokaz da japodske fibule sa dva diskosa na luku ne bi trebalo smatrati istovetnim s liburnskim, a pogotovu ne bi trebalo postavljati tezu da su one samo jedan mlađi, razvojni tip nastao od liburnskih. U razrješavanju ovog pitanja smatram da se nužno treba osloniti na karakteristike fibula tipa Peschiera, od kojih su sve ove fibule nastale. Prema analizi K. Vinski¹⁷, sve fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji pripadaju dvjema radioničkim skupinama, od kojih je jedna locirana na teritoriji međuriječja Drava—Dunav—Sava, uključujući tu i dio sjeverne Bosne i sjeverni pojas zapadne Srbije, dok je druga skupina locirana na području sjeverozapadnog i centralnog Balkana, odnosno specijalno na Glasinačkoj visoravni i zapadnoj Srbiji¹⁸. Po riječima autora, bitna razlika između tih dviju skupina sastoji se u ornamentici luka, te tako skoro sve fibule sjeverozapadne i centralne balkanske regije imaju luk ukrašen snopovima urezanih linija složenih u metope. Interesantno je napomenuti da su sve ove fibule, za razliku od onih u međuriječju Drava—Dunav—Sava, velikih dimenzija, luk im je okruglog presjeka i sve imaju žljebastu nožicu (osim primjerka iz Konjuše). Na japodskim fibulama sa dva diskosa na luku pojavljuje se, pored luka okruglog presjeka, skoro isključivo na svim ornamentiranim primjercima ukras urezanih linija složenih u metope. Cijela površina luka ni na jednom primjerku nije gusto ispunjena svim drugim geometrijskim ukrasima, kakav je slučaj na liburnskim primjercima.

B. Čović je u traženju mogućih uzora za nastanak fibula tipa Golinjevo ukazao na postojanje jačih lokalnih radionica koje počinju stvarati svoj vlastiti stil, pa su se tako fibule tipa Golinjevo, po njegovom mišljenju, mogle razviti iz fibule kakva je ona iz Hrustovače, s lukom rombičnog presjeka i ornamentom jelice na luku¹⁹. Radionice koje su djelovale na prostoru sjeverozapadnog Balkana mogle su isto tako dati impuls za razvoj japodskih lučnih fibula sa dva diskosa na luku i pomenutim karakterističnim ornamentom urezanih snopova linija složenih u metope, između kojih su prazna polja.

Osim ukrašenih fibula ovog tipa, pojavljuju se na japodskoj teritoriji i neukrašeni primjerci, koji su vjerovatno kronološki nešto mlađi. Nađeni su u dvije grobne cjeline u Kompolju (grob 349, tab. II, 1—2, i grob 179, tab. II, 3—4). Fibula iz groba 394 nađena je zajedno

¹⁷ K. Vinski, o.c., tab. II, 1.

¹⁸ Ibid., o.c., Primjeri takvih fibula su: Štrpci, grob 1, tab. I, 1—10; Glasinac, tab. II, 3; Taline, tab. II, 1; Vinča, tab. II, 4, i Konjuša, tab. III, 1—3.

¹⁹ B. Čović, o.c., 316—317.

sa lučnom jednopetljastom fibulom, čiji je glatki luk ukrašen duboko urezanim snopovima linija, i to samo na sredini luka i sa strana, dok je druga u grobu 179 nađena zajedno sa spiralnom saočarastom fibulom sa osmicom u sredini. Ove posljednje pojavljuju se u većem broju u japodskim grobovima HaB₂-stupnja²⁰. Isto tako, fragment fibule iz Prozora (tab. I, 3) pokazuje znake degeneracije i sigurno je da se može smatrati nešto kasnijom od onih ornamentiranih.

Jednopetljaste fibule glatkog luka moguće je podijeliti u dvije grupe: grupu A, koju čine fibule glatkog luka s urezanim ornamentima na luku i iskucanim na nožici, i grupu B, u koju spadaju fibule glatkog luka isključivo ornamentirane urezanim linijama složenim u metope.

Fibule grupe A, osim primjerka iz Golubića, rasprostranjene su u centralnom dijelu Like. Primjerci iz Vlaškog Polja i Vrepca (tab. III, 2—3), po visokom pravilnom polukružnom luku i ukrasu od mreže rombova i šrafiranih trokuta mogu se smatrati direktnim nastavkom fibula sa dva diskosa na luku. Međutim, pored pomenutih ukrasnih motiva, i na ovim fibulama se zapaža ornament od urezanih linija složenih u metope, što sam već označila kao karakterističan motiv na fibulama s japodske teritorije. Samo na fibuli iz Krbavice (tab. III, 1) urezani ornament cik-cak linijâ koje su odvojene snopovima poprečnih linija može se dovesti u vezu s adekvatnim ukrasom na liburnskim fibulama sa dva diskosa, ali isto tako i sa starijim, odnosno sa fibulom u obliku violinskog gudala iz okolice Splita, ili onom iz groba 1, tumula XV iz Talina (Glasinac)²¹. Prema tome, i za nastanak ove fibule ne mora se uzimati u obzir samo utjecaj liburnskih nego i mogućnost razvoja pod direktnim utjecajem fibula u obliku violinskog gudala sa centralnog balkanskog područja.

Fibule grupe B zastupljene su u najvećem broju primjeraka na japodskoj teritoriji. Po dimenzijama su nešto manje od fibula grupe B, a sve su skoro iste veličine. Mala, žljebasta polukružna noga ukrašena je ili iskucanim tačkicama duž rubova ili udubenim koncentričnim krugom u sredini noge. Sve imaju jednako ukrašen luk snopovima urezanih linija složenih u metope, između kojih su veći prazni prostori (tab. IV, 8—9; tab. V, 1—4,8; tab. VI, 1—8; tab. VII, 1, 4). Iz popisa grobnih cjelina koji je priložen na kraju ovog rada vidljivo je da se fibule ove grupe mogu datirati u HaB₂-stupanj kasnog brončanog doba, a neke traju i nešto duže, do u HaC-stupanj starijeg željeznog doba²². Njihovu pojavu, kako sam već napomenula, treba dovesti u vezu s grupom fibula u obliku violinskog gudala s teritorije Glasinca i zapadne Srbije.

Za ove posljednje K. Vinski navodi, osim već ovdje spomenutih podataka, još i to da »...skoro sve ove fibule sjeverozapadne i centralne balkanske skupine, nastale na prailirskom području imaju luk ukrašen snopovima poprečnih paralelnih crta razdvojenih međusobno neornamentiranim poljima. Među njima pretežu fibule veoma velikih dimenzija... Fibule ove skupine nastale su po svoj prilici na sje-

²⁰ R. Drechsler, Vjesnik AMZ, ser. III, sv. II, Zagreb 1961, 78—79.

²¹ K. Vinski, o. c., tab. II, i tab. VI, 1.

²² HaC-stupnju starijeg željeznog doba pripadaju grobne cjeline iz Kompolja: grob 51, 79, 191.

vernem rubu zapadnog i centralnog Balkana, na području prožetom kulturom polja sa žarama, prilagođene regionalnoj nošnji i ukusu ukrašavanja, odakle su vjerojatno dosegle prailirski krug Glasinca s inhumacijom u tumulima²³.

Sa ovog teritorija, »prožetog utjecajima kulture polja sa žarama« struje prema japodskoj teritoriji jači utjecaji, koji se manifestiraju pojavom spaljivanja umrlih i sahranjivanja u žarama, uporedo sa već od ranog brončanog doba uobičajenom inhumacijom u opruženom položaju. Predmeti materijalne kulture koji bi se mogli dovesti u vezu sa tim utjecajem jesu, prvenstveno, lučne jednopetljaste fibule, koje se po svim ovdje iznesenim karakterističnim elementima mogu smatrati direktnim genetskim nastavkom fibula u obliku violinskog gudala nastalim na sjeverozapadnom balkanskom području. Istraživanja K. Vinski i B. Čovića bacila su novo svjetlo na pitanje geneze lučnih jednopetljastih fibula, pa bi se danas moglo reći ukratko sljedeće: velika grupa lučnih jednopetljastih fibula sa sjeverozapadno-balkanske regije, uključujući tu i liburnsko-japodsko geografsko područje, može se podijeliti na tri velike zasebne grupe. Prva bi bila grupa fibula tipa Golinjevo, rasprostranjena na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, koja se na tom tlu samostalno razvija pod impulsima koji dolaze iz prostora između Save i Drave, s tim da se nastanak tog tipa ima tražiti u unutrašnjosti sjeverozapadnog Balkana²⁴. Drugu grupu sačinjavale bi lučne jednopetljaste fibule sa liburnskog područja koje se takođe razvijaju samostalno, s tim što se na starijim, lučnim fibulama sa dva diskosa, zapaža nešto jači utjecaj fibula tipa Golinjevo, i to samo u načinu ukrašavanja luka. Treća, japodska grupa, nastaje djelomično pod utjecajem liburnskih lučnih fibula sa dva diskosa, ali je isto tako u njoj veliki broj onih drugih fibula s glatkim lukom i karakterističnim ukrasom, za koje se može reći da su direktan genetski nastavak fibula u obliku violinskog gudala sa područja sjeverozapadnog Balkana.

OPIS GROBNIH CJELINA IZ KOMPOLJA

Grob 2

Ovaj grob je ukopavanjem kasnijeg skeletnog groba dislociran i u njemu je nađena samo jednopetljasta lučna fibula sa zadebljanjima na luku. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, ser. III, sv. II, 1961, 96, tab. IV, 7.

Grob 9

1. Brončani lijevani privjesak u obliku pravokutne pločice na čijim krajevima su ptičji protomi; 2. lučna jednopetljasta fibula; 3. brončani pravokutni okov za pojas, bez ukrasa osim urezane linije duž ivica. Na užim krajevima zakovice. — Neobjavljeno, crteži u kartoteci Centra za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo (u daljem tekstu: Centar).

²³ K. Vinski, o. c.

²⁴ B. Čović, o. c., 316.

Grob 21

1. Brončana lučna jednopetljasta fibula; 2. ogrlica od okruglih zrna jantara; 3. deset brončanih otvorenih narukvica; 4. osam otvorenih nanogvica. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, ser. III, sv. II, 1961, tab. XVI.

Grob 24

1. Lučna jednopetljasta fibula; 2. spiralni naočarasti privjesak od brončane žice okruglog presjeka; 3. spiralne brončane cjevčice; 4. okrugla brončana kopča za pojas u obliku točka od kola. — Neobjavljeno, crteži u kartoteci Centra.

Grob 39

U ovom radu, tabla VII, 2—4.

Grob 51

1. Brončana lučna jednopetljasta fibula; 2. pet bijelih prozirnih staklenih perla; ogrlica od jantarnih zrna; fragmenti kožne kape sa našivenim kalotastim brončanim dugmetima. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, 3. ser., sv. III, 44, tab. I, i Inventaria archaeologica, fasc. 9, tab. Y 79.

Grob 67

1. Lučna jednopetljasta brončana fibula; 2. dvije brončane sljepoočnice; 3. nekoliko brončanih dugmeta s kape. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, 3. ser., sv. III, 1968, 45, tab. II, i Inventaria archaeologica, fasc. 9, 1966, tab. Y 80.

Grob 79

1. Lučna brončana jednopetljasta fibula; 2. lučna brončana fibula na čijem luku je bilo ovalno zrno jantara; 3. dio lučne fibule sa zrnom jantara ukrašenim udubenim koncentričnim kružićima; 4. tamnosmeđe zrno od staklene paste ukrašeno inkrustiranim žutim koncentričnim krugovima, dio brončane spiralne cjevčice; 6. brončani puno lijevani štapić, dio privjeska. — Neobjavljeno, crteži u kartoteci Centra.

Grob 105

U ovom radu, tabla V, 7, 8.

Grob 110

U ovom radu, tabla VII, 7—9.

Grob 130

Osim lučne jednopetljaste fibule, objavljene u ovom radu na tabli V, 3, u ovom grobu nije bilo drugih priloga.

Grob 179

U ovom radu, tabla II, 3—4a.

Grob 186

U ovom radu, tabla VIII, 1—5.

Grob 191

1. Brončana lučna jednopetljasta fibula; 2. brončana kopča za pojas; 3. sljepoočnica; 4. kalotasta brončana dugmeta s kape; 5. dvo-

djelna brončana fibula tipa Prozor. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, 1962, tab. IV.

Grob 197

1. Lučna jednopetljasta brončana fibula; 2. dvije sljepoočničarke od brončanog lima; 3. brončano dugme sa šiljkom; 4. zrno od bijelog stakla; 5. fragmentirana ukrasna igla. — Objavljeno: R. Drechsler-Bižić, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., sv. III, 1968, 45, tab. IV.

Grob 211

Osim lučne jednopetljaste fibule, objavljene u ovom radu na tabli IX, 6, u ovom grobu nije bilo drugih priloga.

Grob 219

1. Brončana lučna jednopetljasta fibula; 2. dio brončane sljepoočničarke; 3. brončana slomljena igla za šivanje; 4. niz bijelih staklenih prozirnih perla. — Neobjavljeno, crteži u kartoteci Centra.

Grob 394

U ovom radu, tabla II, 1—2.

Grob 395

Osim lučne jednopetljaste fibule sa dva odebljanja na luku, objavljene u ovom radu na tabli I, 2, u ovom grobu nije bilo drugih priloga.

Žarni grob 3

U ovom radu, tabla VII, 5—6.

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

ORIGINE DES FIBULES A ARC A UNE BOUCLE CHEZ LES JAPODES

RESUME

Les nombreux types et variantes de fibules à arc occupent une place importante dans la détermination de la délimitation chronologique et culturelle des groupes ethniques des Balkans du Nord-Ouest à la transition de l'âge du bronze récent au premier âge du fer. C'est pourquoi, récemment, ont été traitées les fibules liburniennes, delmates et des Balkans occidentaux; dans ces travaux il s'agit de l'apparition et du développement des fibules les plus anicennes sur le territoire japodique.

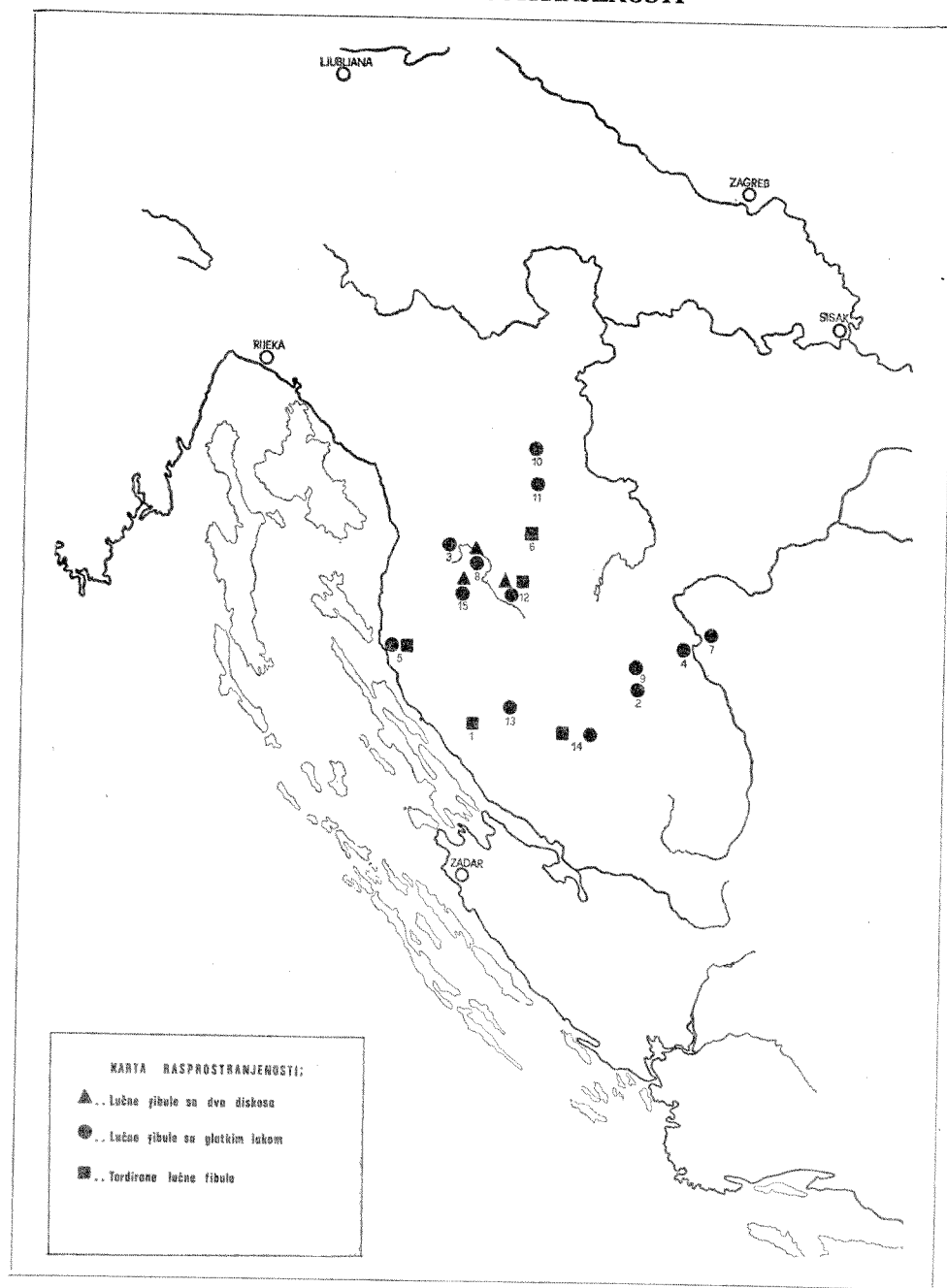
Chez les Japodes, les plus anicennes fibules sont les fibules à arc à une boucle avec deux disques sur l'arc. Elles sont représentées seulement dans six exemplaires (Pl. I, 1-4 et Pl. II, 2-3), alors que sur le territoire liburnien il y a un peu plus. Bien que les unes et les autres soient attribuées à ce que l'on appelle le groupe liburnien, elles se distinguent cependant entre elles, et ce notamment du point de vue ornemental. Le procédé d'ornementation des fibules liburnien-

nes les rapproche davantage des fibules du type de Golinjevo, et selon l'auteur, ce fait est en réalité l'élément de plus important, qui sépare en groupes distincts ces deux groupes de fibules proches par leur type. Pour résoudre la question de l'apparition des fibules à arc chez les Japodes, l'auteur considère qu'il est indispensable de se baser sur les caractéristiques des fibules du types de Peschiera, puisque selon les résultats récents des recherches faites en Yougoslavie sur les fibules de Peschiera, on voit que toutes ces fibules de la région balkanique centrale et du Nord-Ouest, ont un arc uniquement orné de gerbes de lignes parallèles gravées, composées en métopes. Etant donné que cet ornement prédomine sur les plus anciennes fibules japodiques à arc, l'auteur en conclut qu'elles doivent être considérées comme une continuation génétique des fibules de Peschiera du type de la région balkanique centrale et occidentale, et que chez les Japodes et les Liburnes, elles se développent séparément — chaque groupe pour soi — à partir de cette forme commune de fibule, qui est la plus ancienne. Les fibules à arc à deux disques sont datées de 1050—950 avant J. — Ch., soit du degré HaA₂—HaB₁ de l'âge du bronze récent sur le territoire liburnien, et semblablement sur celui des Japodes.

Les fibules à arc à une boucle sans disque sur l'arc forment un groupe plus récent et sont réparties en deux groupes: groupe A forme par les fibules à arc lisse, avec ornement géométrique gravé sur l'arc et martelé sur le pied. (PL. III, 1-3; PL. IV, 1-9), et le groupe B, auquel appartiennent les mêmes fibules, mais avec seulement un ornement de lignes gravées, composées en métopes (PL. V—VII).

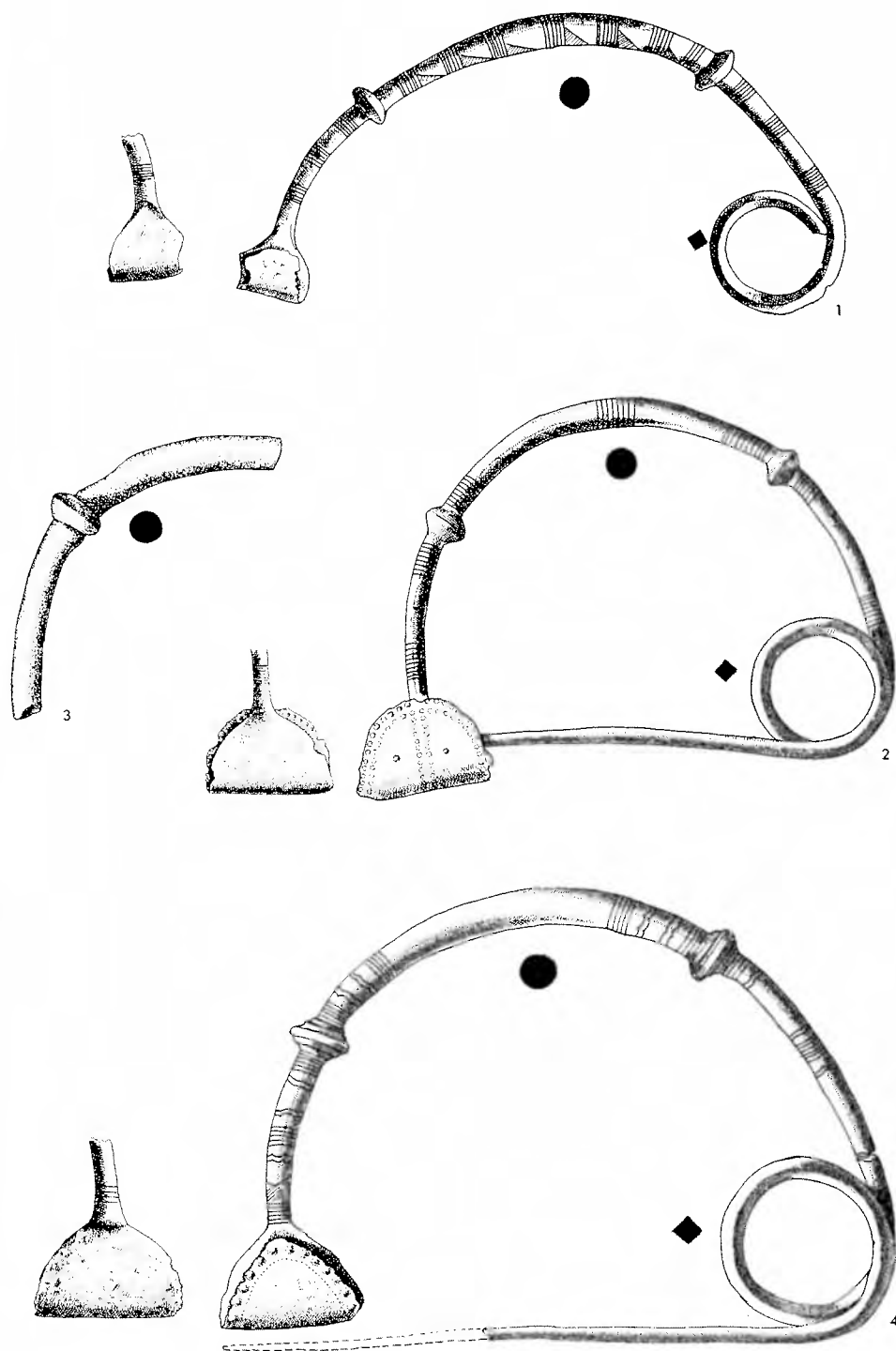
Les fibules du groupe B sont représentées en plus grand nombre d'exemplaires sur le territoire japodique, et, selon les découvertes faites dans les ensembles funéraires, elles sont datées selon le degré HaB₁ — HaB₂ de l'époque du bronze récent. Certains exemplaires ont été trouvés dans des tombeaux plus récents c'est à dire du début du premier âge du fer. Ce type de fibule est considéré par l'auteur comme une continuation génétique directe des fibules à arc avec disques sur l'arc, y compris ici le rôle très important des fibules de Peschiera dans l'apparition de ce type sur le territoire japodique.

KARTA RASPROSTRANJENOSTI

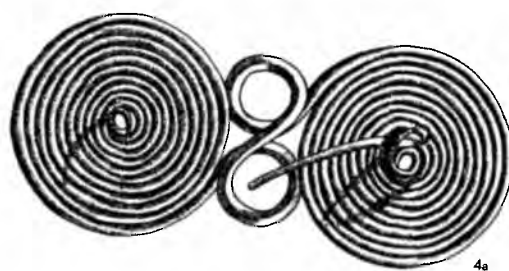
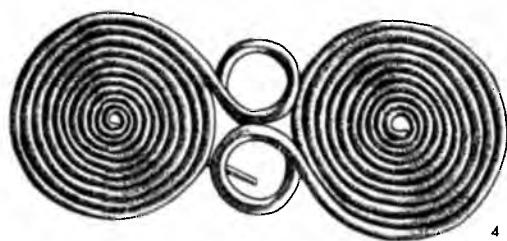
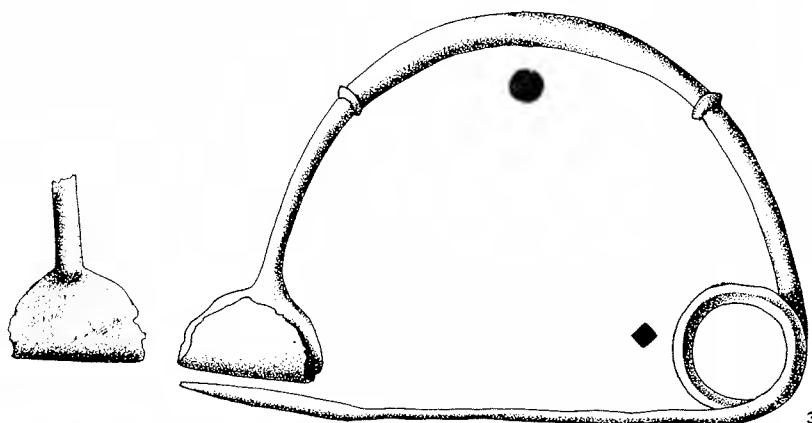
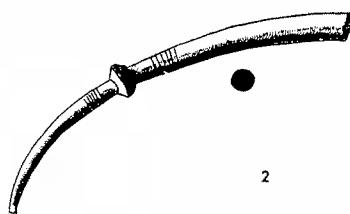
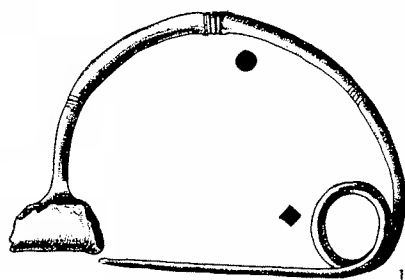
POPIS LOKALITETA:

1. Brušani	5. Jablanac	9. Krbavica	13. Smiljan
2. Debelo Brdo	6. Dabar	10. Munjava	14. Vrebac
3. Drenov Klanac	7. Jezerine	11. Plaški	15. Vlačko Polje
4. Golubić	8. Kompolje	12. Prozor	

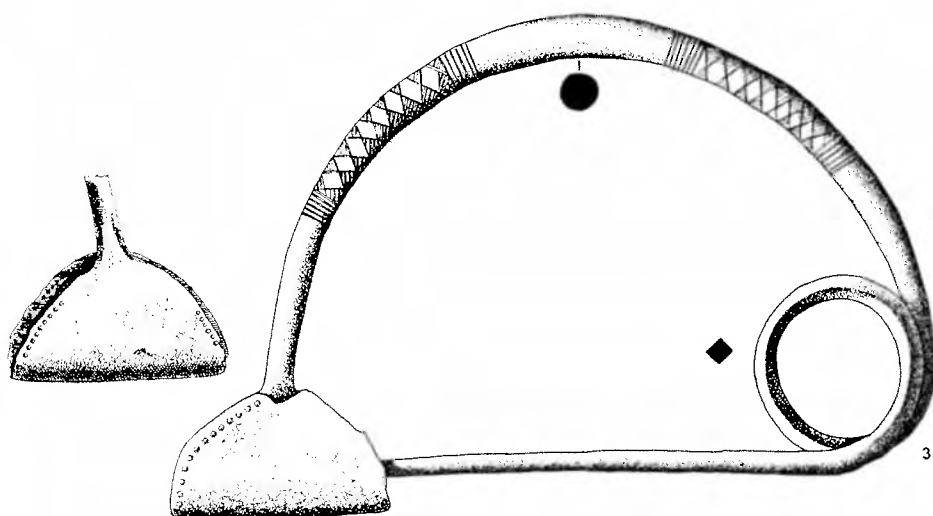
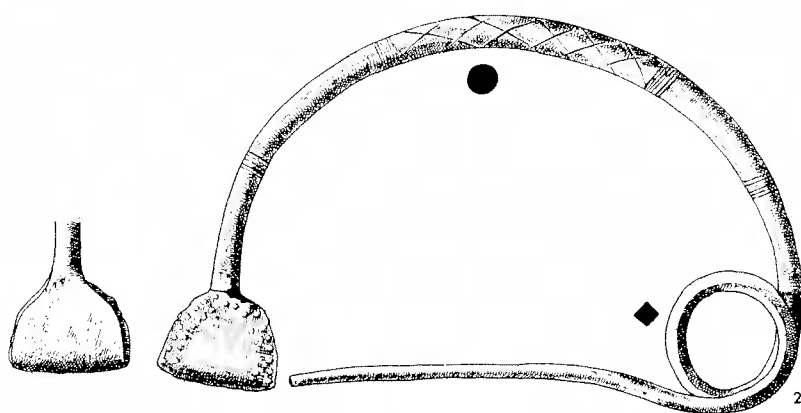
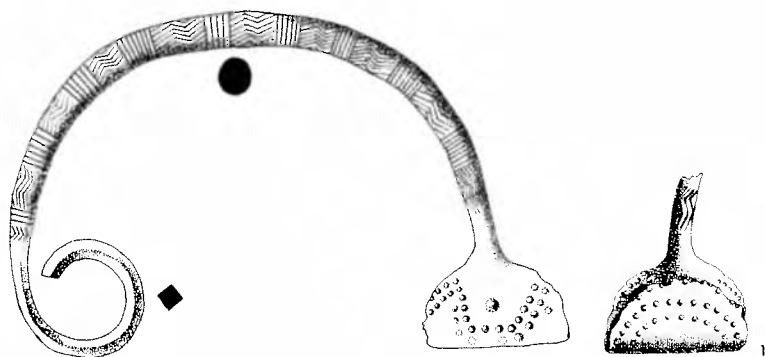
1 — Vlaško Polje; 2 — Kompolje, grob 2; 3 — Prozor (kod Otočca); 4 — Kompolje, grob 395

T. II

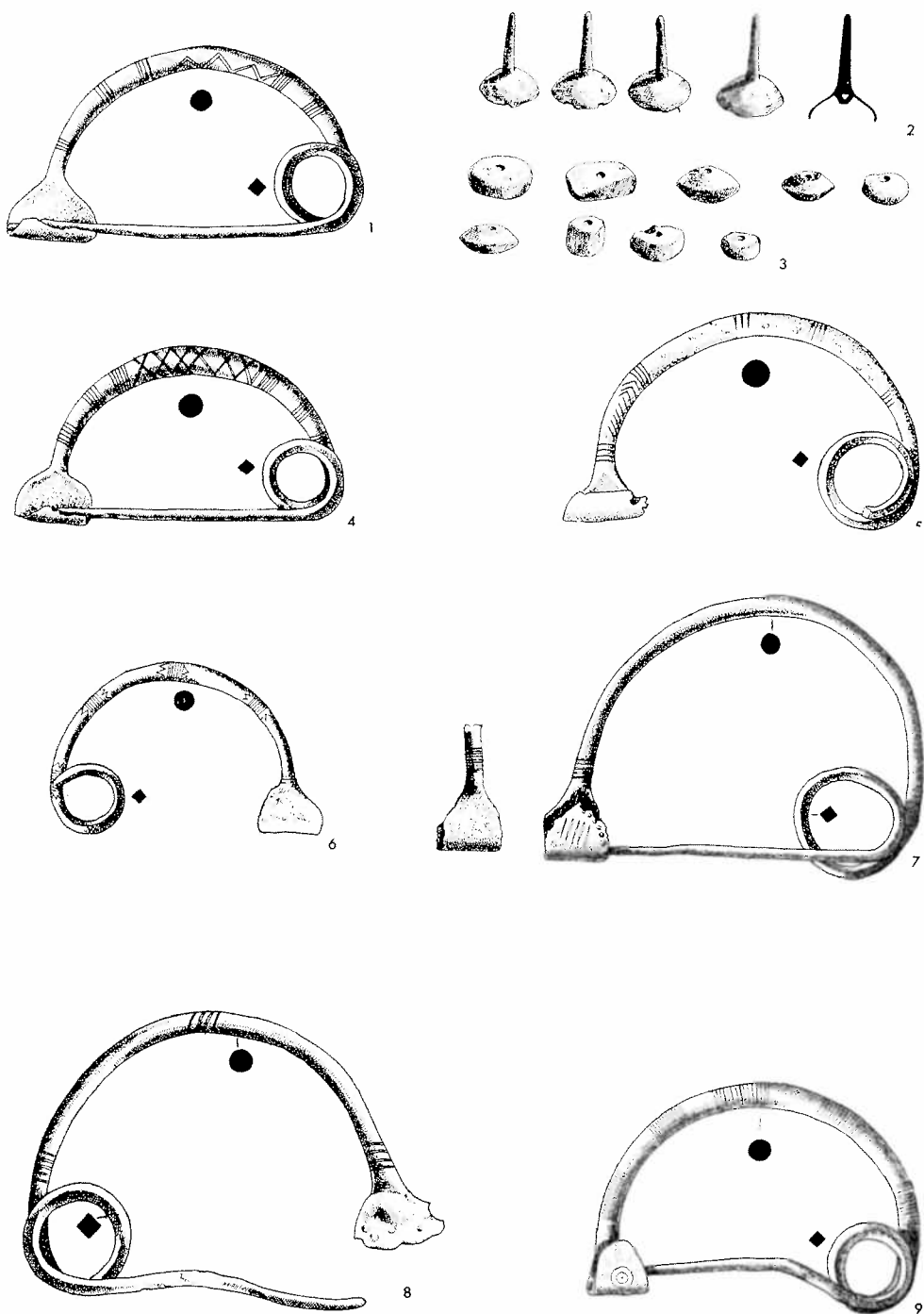
1—2 Kompolje, grob 394; 3—4, Kompolje, grob 179.

T. III

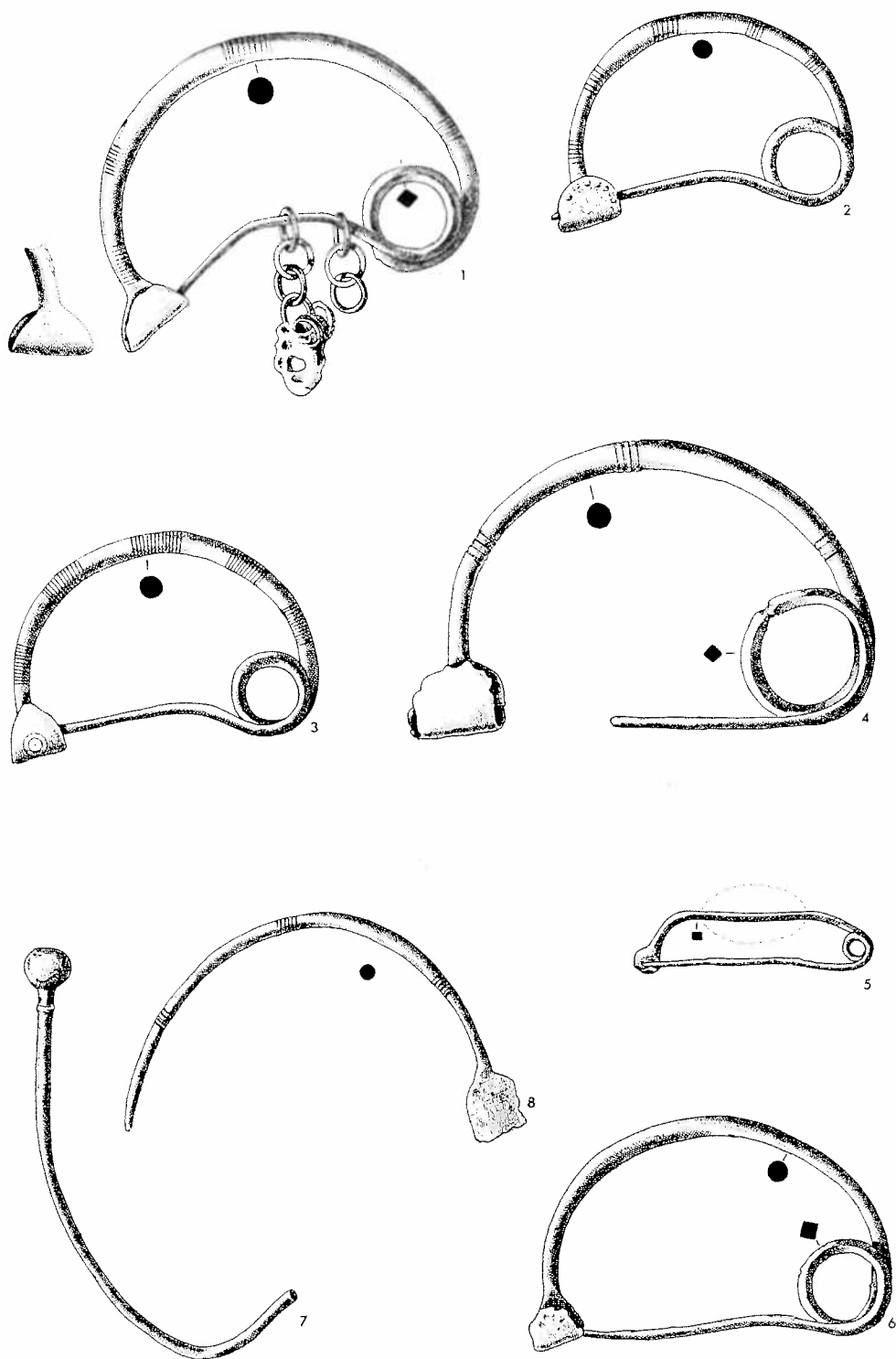
1 — Krbavica; 2 — Vlačko Polje; 3 — Vrebač.

T. IV

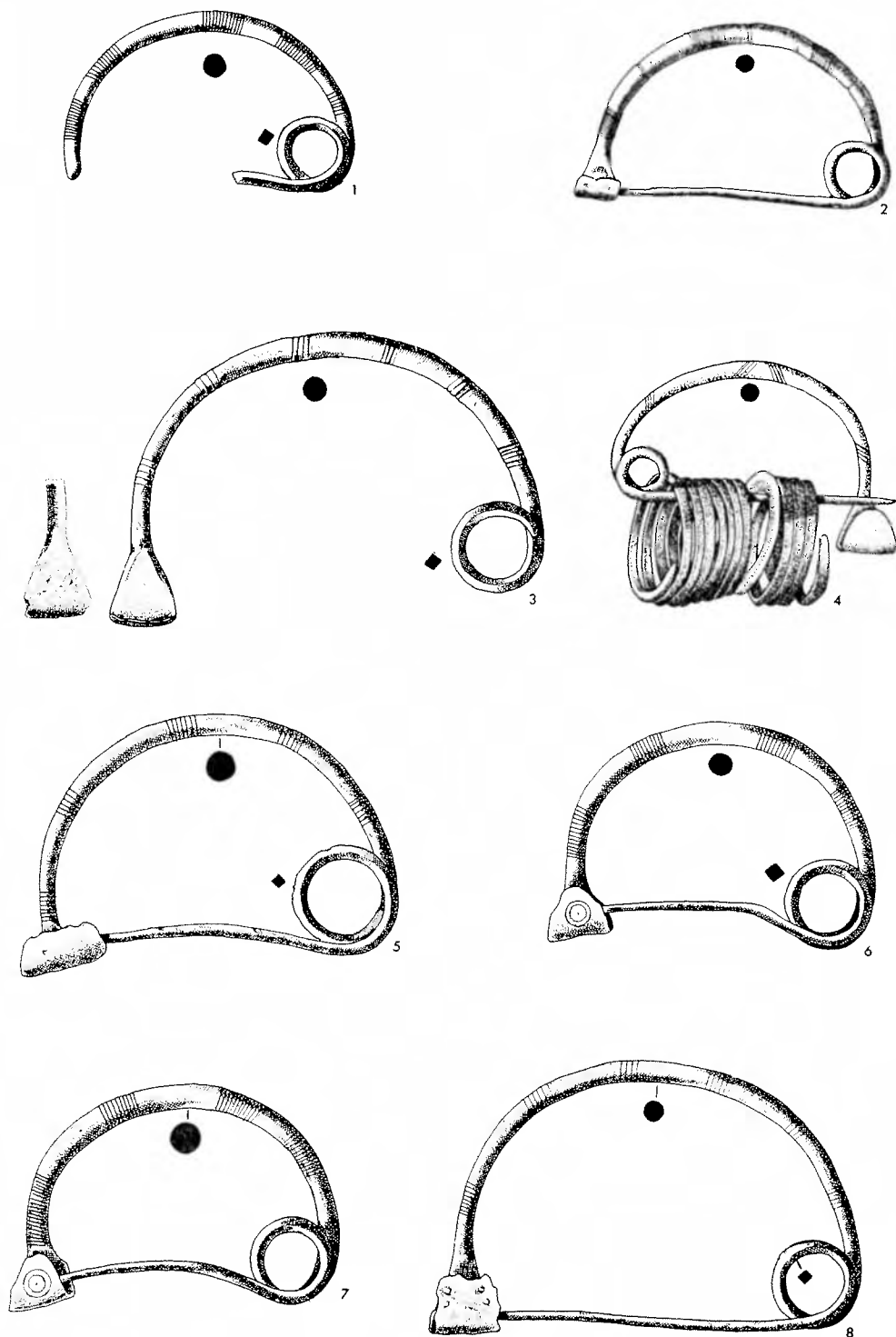
1—3 Smiljan, grob 8; 4 — Vrebac, grob 3; 5 — Vlačko Polje; 6 — Piaški;
7 — Debelo Brdo; 8 — Golubić; 9 — Kompolje, izvan groba.

T. V

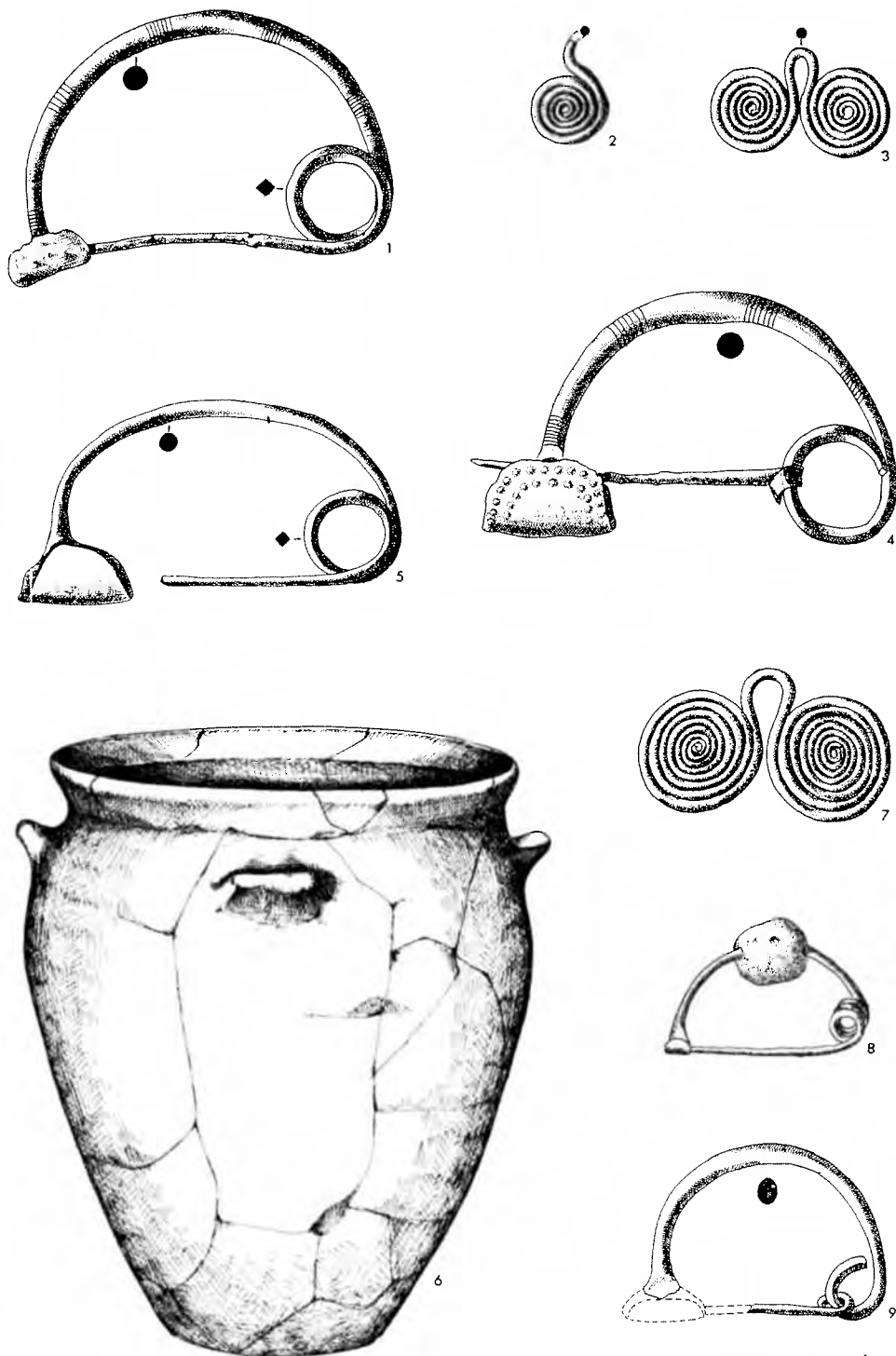
1 — Kompolje, grob 67; 2 — Kompolje, grob 191, 3 — Kompolje, grob 130.
4 — Kompolje, grob 21; 5—6 Kompolje, grob 79; 7—8 Kompolje, grob 105.

T. VI

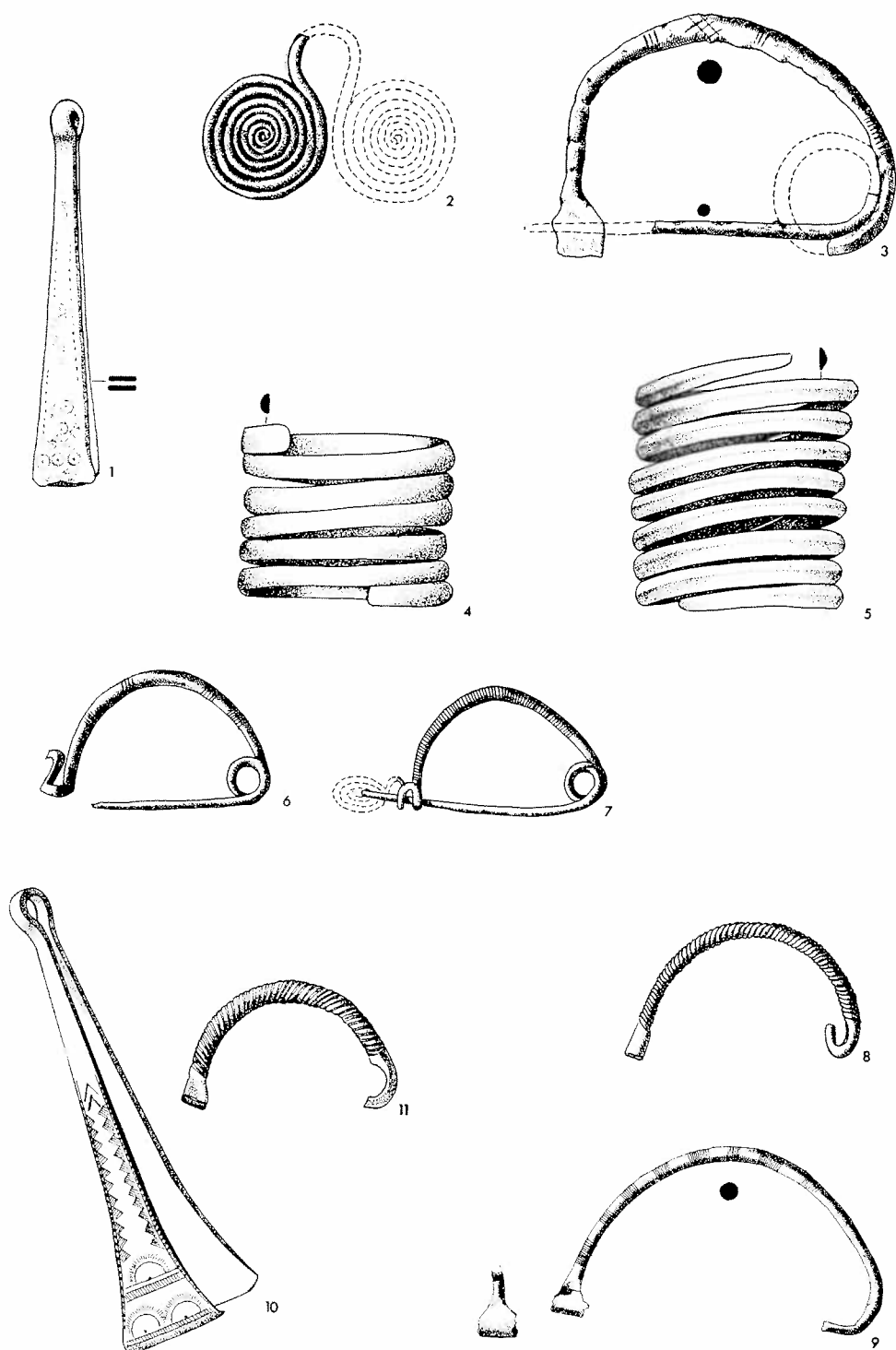
1 — Vlaško Polje; 2 — Drenov Klanac; 3 — Vlaško Polje; 4 — Jezerine, grob 31; 5 — Kompolje, grob 197; 6 — Kompolje, grob 219; 7 — Kompolje, grob 51; 8 — Kompolje, grob 24.

T. VII

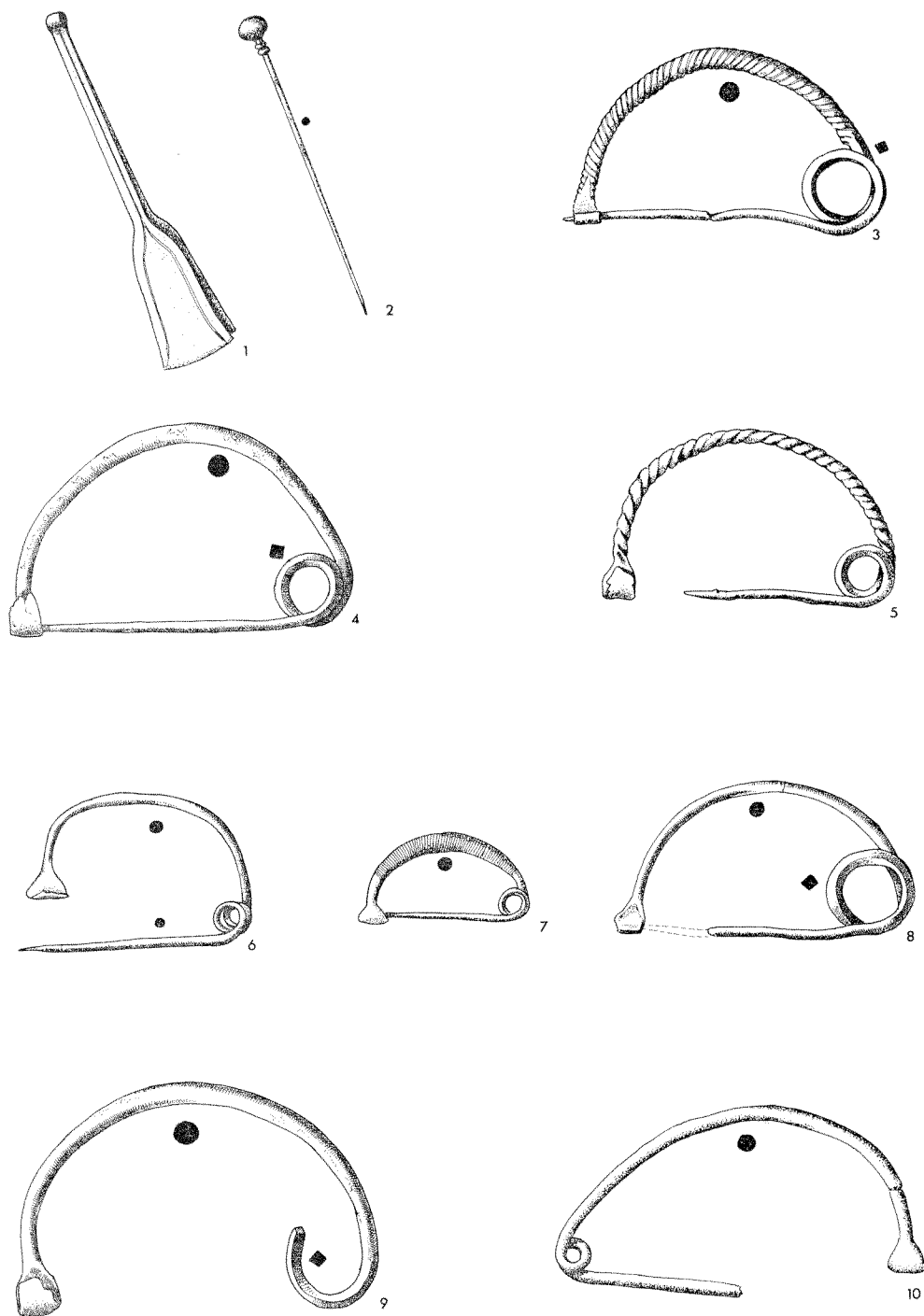
1 — Kompolje, grob 9; 2—4 Kompolje, grob 39; 5—6 Kompolje, žarni grob 3; 7—9 Kompolje, grob 110.

T. VIII

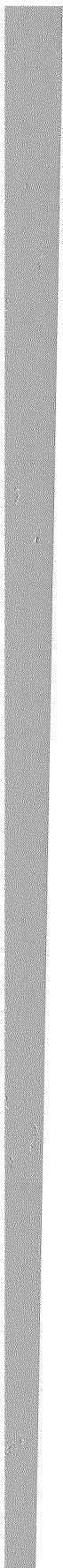

1—5 Kompolje, grob 186; 6—7 — Jablanac, grob 1; 8—9 Jablanac, grob 2;
10—11 Brušani, grob 1.

T. IX

1—3 Vrabac, grob 10; 4 — Vlaško Polje; 5 — Prozor; 6 — Kompolje, grob 211; 7 — Dabar; 8 — Munjava; 9 — Vlaško Polje; 10 — Prozor.

NIKOLA TASIĆ
(Beograd)

STRATIGRAFSKA ZAPAZANJA NA GOMOLAVI I PROBLEM PERIODIZACIJE STARIJEG GVOZDENOG DOBA U SREMU I SLAVONIJI

Podela praistorijskih kultura, pojedinih perioda ili periodizacija čitave arheologije, oduvek je bila preokupacija istraživača. Ona je gotovo stara koliko i arheološka nauka, ako ne i starija od nje. On Hesioda, preko Tomsena, Nyerupa, Ch. Hawkesa, I. Sellnowa, S. P. Tostova, J. G. D. Clarka¹ pa do našeg vremena izrađen je čitav niz sistema u kojima se polazilo sa različitih pozicija naučne opredeljenosti, metodskih pristupa i različitih kriterijuma u vrednovanju onoga što je bitno i značajno pri klasifikaciji kultura ili perioda. Od opštih podela, istorijskih, socioloških, ka posebnim, regionalnim ili hronološkim, išlo se ka sve konkretnijoj primeni arheoloških kriterijuma, koji se zasnivaju na istraženom i klasifikovanom arheološkom materijalu. Međutim, i sa ovom metodom često se išlo ka suvoj tipološkoj klasifikaciji, koja poput Medeljejevog ili nekog drugog sistema, znači samo šablon u određivanju tipova pojedinih predmeta, metala u prvom redu, a ne kulture u celini.

U dosadašnjim periodizacijama starijeg gvozdеног doba polazilo se pretežno od kriterija tipologije metalnih nalaza. Na osnovu njih nastale su podele bronzanog i gvozdеног doba P. Reineckea, čija periodizacija i danas, sa manjim dopunama (Müller-Karpe, npr.), služi kao priručna u međusobnom sporazumevanju pri određivanju relativnog hronološkog položaja pojedinih predmeta ili kulturne grupe². Ona će, po

¹ U vezi sa problemom periodizacije u praistoriji Cf.: A. Benac, Problemi periodizacije u Praistoriji, Materijali IV, Herceg-Noví 1966, 117, i cit. lit.

² P. Reinecke (Altertum u.h. Vorzeit V, 1911, 211 i d.; 239 i d.) postavio je periodizaciju koja se i danas upotrebljava. Manje je u primeni njegova periodizacija za Ugarsku, koja je inače teritorijalno bliža nama (Arch. Értösítő, 1899, 225—251). Kritički osvrt na ove podele dao je J. Ne-

svoj prilici, ostati u upotrebi još dugo i pored toga što se često ističe njena jednostranost u odnosu na kriterijum (oblici metalnih predmeta), i što ona izaziva u pojedinim geografskim oblastima dosta teškoća, pa i zbrke, jer razvoj kultura nije bio identičan npr. u srednjoj Evropi, našem Podunavlju i na Balkanu. To je verovatno i bio razlog što su se pojavili pokušaji da se iznađu takve podele koje bi, oslobađajući se uopštenih shema, registrovale jedno realno stanje na terenu, makar ono bilo usko regionalno. Jedna od takvih je i podela bronzanog i gvozdenog doba na osnovu glasinačkog materijala, koju su u literaturu uneli A. Benac i B. Čović³. Njihova podela, koja se dobrim delom zasniva na materijalu zatvorenih grobnih celina, prelazi okvire regije za koju je rađena (Glasinac) i može da se primeni na šire ilirsko područje, pa kada se tiče hronološkog određivanja metalnih nalaza, i za jugoslovensko Podunavlje. Nešto uži značaj ima podela izvršena na bazi materijala iz Donje Doline⁴. Ona je izuzetno važna za hronološko razvrstavanje materijala i sa druge strane Save, uključujući i područje koje mislimo ovde da obradimo. Izuzimajući materijal iz perioda Ia, koji pripada vremenu prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba, ostale faze podele Z. Marića pripadaju starijem i mlađem gvozdenom dobu. Tačnije, to je hronološki raspon od 1000 god. pre n. e. do početka I veka st. ere. Ambicije Z. Marića nisu bile takve da napravi širu periodizaciju gvozdenog doba na osnovu nalaza iz Donje Doline. Umesto toga on se zadovoljio time da izvrši klasifikaciju nalaza i da one manje pouzdane, slučajne nalaze determiniše na osnovu grobnih celina, što se zapravo sa materijalom prikupljenim tokom više od 60 godina jedino i moglo učiniti.

U novije vreme, tačnije u toku poslednjih 10 godina, pojavile su se kod nas dve druge periodizacije, od kojih je jedna potpunija i obuhvata celo gvozdeno doba⁵, dok druga samo delom zahvata gvozdeno doba⁶. U prvoj M. i D. Garašanin izvršili su podelu gvozdenog doba Srbije i Vojvodine na četiri faze, označene od I—IV. Ova podela izrađena je na osnovu tipologija arheoloških nalaza, na osnovu njihove konfrontacije sa glasinačkim materijalom, i u njoj je učinjen prvi put pokušaj unošenja elemenata iz oblasti etničkih i društveno-istorijskih kretanja na Balkanu od egejske seobe do dolaska Rimljana u naše Podunavlje.

U izvesnoj meri, pokušao je R. Vasić da razradi pojedine faze podele M. i D. Garašanin. On je na osnovu tipologije metalnih nalaza

stor (22 Bericht RGK, 1932, 80—84), dok je dalje razradio u svetlu materijala Urnenfelder-kulture, H. Müller-Karpe (up. Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen, Röm.-Germ. Forschung 22, 1959, pass.).

³ A. Benac—B. Čović, Glasinac I, Sarajevo 1954, pass.; Glasinac II, Sarajevo 1956, pass.

⁴ Z. Marić, Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja 1964, 22—51.

⁵ D. Garašanin, Okviri hronologije gvozdenog doba centralnog i zapadnog Balkana Materijali VII, Slavonski Brod 1970, 50—61; M. Garašanin, Praistorija na tlu Srbije II, 1973, 404 i d., — hronološka tabela 405.

⁶ K. Vinski—Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1974, 22 i d.

i nekih zatvorenih celina rasčlanio fazu II na dve podfaze, s tim što bi starija grupa odgovarala vremenu IVb na Glasincu, a mlađa fazi IVc, u apsolutnim ciframa 750—650 (starija) i 650—500 (mlađa faza)⁷.

U predloženoj podeli gvozdenog doba na četiri faze M. i D. Garašanin pre bi kao problem moglo da se postavi pitanje početka gvozdenog doba, tačnije: njihova I faza. Prema autorima ove podele, to je vreme između 1200. i kraja VIII veka, odnosno raspon Ha A—B srednjoevropske periodizacije⁸. U jugoslovenskom Podunavlju, uključujući i područje Srema i Slavonije, dobar deo prve faze pripada još uvek bronzanom dobu. Taj horizont ostava »Ha A2 kompleksa« pripada kraju bronzanog doba⁹. U određivanju početka gvozdenog doba M. i D. Garašanin pošli su od egejske seobe i taj događaj, koji je nesumnjivo značajan za zbivanja u centralnim oblastima Balkanskog poluostrva i južnim delovima Panonske nizije, uzeli su kao *terminus post quem* za gvozdeno doba¹⁰. Većina drugih praistoričara srednje Evrope uzima Ha B3 — Ha C (po Müller-Karpeu) kao vreme početka gvozdenog doba¹¹. Za Karpatski basen i jugoslovensko Podunavlje smatramo da je važniji jedan drugi događaj, koji bi označavao *terminus post quem* za gvozdeno doba. To su nalazi konjaničkih rekvizita tzv. »trakokimerijski prodor« u Panonsku niziju, uključujući i naše oblasti¹². Ova vrsta nalaza, koje vrlo često prate predmeti izrađeni od gvožđa, najranije se datuje u IX vek pre n. e., negde između Ha B2 i B3. K. Vinski-Gasparini je u svojoj podeli kulture polja sa urnama trakokimerijske nalaze stavila u svoju V fazu, u vreme između 840. i 750/700. god., kako ih, uostalom, hronološki opredeljuje i M. Garašanin (ostava iz Žirovnice, Sinoševca, Rudovaca i dr.)¹³. Na osnovu ovih iznetih mišljenja, čini se da bi pre za početak gvozdenog doba trebalo uzeti vreme najranijih trakokimerijskih nalaza u Podunavlju. Ovde se u prvom redu misli na grupu nalaza kao što je šarengradska ostava, u kojoj se pored tipičnih predmeta autohtonog porekla nalaze i delovi psalija, krstasta dugmad, falere i drugi predmeti »trakokimerijskog stila«¹⁴. Šarengradska ostava datuje se u vreme Ha B3 sa mlađim elementima, koji nagoveštavaju

⁷ R. Vasić, Neka pitanja hronologije starijeg gvozdenog doba severnog Balkana, *Starinar* XXII, 1971, 35 i d.

⁸ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 404 i d.

⁹ Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, *Prolegomena k statistici i kronologiji preistorijskih ostava u Hrvatskoj*, *Opuscula Archaeologica* I, 1956, 17 i d.

¹⁰ D. Garašanin, *Materijali* VII, 49; Za egejsku seobu up.: A. Benac, O učešću Ilira u egejskoj seobi, *Arheološki radovi i rasprave* IV—V, 1967, 319 i d.; M. Garašanin, *Diadora* II, 1962, 38 i d. — cit. lit.

¹¹ H. Müller — Karpe, op. cit., *passim*.

¹² Za trakokimerijske nalaze u jugoslovenskom Podunavlju up.: N. Tasić, The Bosut group of the Basarabi Complex and the »Traco-Cimerian« finds in Yugoslav regions along the Danube and the Central Balkans, *Balkanica* II, 44—53; M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 456 i d.

¹³ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 458 (sl. 27: T. 94—96); K. Vinski—Gasparini, *Kultura polja sa žarama*, 164; sl. 6.

¹⁴ Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, O utjecajima istočno alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, *Arheološki radovi i rasprave* II, 1962, 270: sl. 1—41.

novi period sa tipičnim Ha C nalazima¹⁵. Ova ostava, kao i inventar grupne grobnice na Gomolavi, kako ćemo kasnije videti, mogu da se označe kao gornja hronološka granica gvozdenog doba našeg Podunavlja i donje Posavine. Na ovaj način dobili smo *terminus post quem* za početak starijeg gvozdenog doba u našim krajevima. To je vreme sredine IX veka pre n. e., odnosno Ha B3 periodizacije Reinecke-Müller-Karpe, kako se to uglavnom i sreće u literaturi¹⁶.

U svim prethodno pomenutim podelama starijeg gvozdenog doba kao glavni kriterijum uzimala se tipologija metalnog, bronzanog inventara, uglavnom iz zatvorenih celina (grobovi ili ostave). S obzirom na konzervativnost i sporije menjanje oblika pa i na dug vek trajanja pojedinih metalnih predmeta, ovaj način periodizacije gvozdenog doba krije u sebi mogućnost da u velikom broju slučajeva dođemo do neprecizne hronologije. Primera radi, mogu se navesti brojne ostave na kraju bronzanog doba koje su u jednom, ne tako dugom vremenskom rasponu, dospele u zemlju, a čiji su predmeti karakteristični za čitav poslednji odsek bronzanog doba (Ha A 1 i 2, pa i tokom Ha B 1 i 2).¹⁷ Zastupajući jedno ranije mišljenje, smatramo da je za periodizaciju starijeg gvozdenog doba značajan pre svega istorijski razvoj kultura, njihovo smenjivanje, kao i pojedini istorijski događaji sa kojima u prvom milenijumu pre n. e. već možemo da računamo. Naš pokušaj biće usmeren u ovom radu na to da se na osnovu razvoja kultura na višeslojnom nalazištu Gomolavi kod Hrtkovaca, kao i na osnovu prisustva trakomermijskog i kasnijeg skitskog materijala izvrši podela starijeg gvozdenog doba. Ova podela, takođe regionalnog karaktera (uključuje i neke nove nalaze i stratigrafiju nalazišta), odnosi se pre svega na teritoriju Srema i dela Slavonije, ali se može primeniti i za šire područje na kome su registrovana nalazišta bosutske i njoj srodnih grupa.

Prilikom istraživanja na Gomolavi, u toku poslednjih nekoliko godina, naročito od 1970. pa nadalje, posebna pažnja obraćena je ne tako debelom, ali značajnom delu kulturnog sloja koji pripada starijem gvozdenom dobu. Znatnu teškoću u praćenju razvoja keramičkih oblika ili kulture na ovom nalazištu predstavljao je često dislociran materijal kao posledica ukopavanja brojnih jama iz latenskog stambenog horizonta. Zbog toga je naročita pažnja obraćena pojedinim zatvorenim celinama, među kojima su svakako najznačajnije dve grupne grobnice i nekoliko jama sa materijalom bosutske kulture¹⁸. Dosadašnji rezultati jasno pokazuju da se sloj starijeg gvozdenog doba javlja posle naselja sa crno glačanom kanelovanom ili girlandima ukrašavanom keramikom, koja pripada razvijenoj fazi Belegiš-grupe (horizont Ekonomija Sava)¹⁹. Ova keramika ima sličnosti dalje sa horizontom

¹⁵ Ibid, 273; K. Vinski—Gasparini, Kultura žarnih polja, 169.

¹⁶ R. Vasić, Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji, Beograd 1973, 19 i nap. 1—4.

¹⁷ Up. nap. 9.

¹⁸ N. Tasić, Praistorija Vojvodine, 262 i sl. 253. Opširnije o grobnicama I i II u Archaeologia Iugoslavica XIII, 1972, 27—37.

¹⁹ N. Tasić, Naselje kultura polja sa urnama u istočnom delu Srema, Rad vojvođanskih muzeja 11, 1962, 127 i d.: T. I, II, IV i V.

Gava-kulture u zapadnoj Rumuniji i sa Urnenfelder-kulturom (faza IV, po K. Vinski-Gasparini) na severu²⁰. Dodir bosutske grupe sa mlađom fazom Belegiš-grupe registrovan je i na jednom drugom sremskom nalazištu ovog vremena — na Kalakači kod Beške. Na ovom nalazištu javlja se crno glačana keramika (zdele sa rožastim dodacima — drškama na obodu suda, urne sa horizontalno kanelovanim vratom i sl.) zajedno sa keramikom koja je karakteristična za bosutsku grupu²¹. Na ovaj način, smatramo da smo pouzdano utvrdili gornju granicu bosutske grupe, a time i početak starijeg gvozdenog doba u ovim oblastima. Kako smo u više mahova isticali, Belegiš-grupa, tačnije: njena faza Ekonomija Sava-Jakovo, traje sve do kraja bronzanog doba, što uostalom pokazuje i nalaz ostave na Ekonomiji Savi i nalaz bronzanih predmeta u jamama na ovo mnalazištu²².

U zatvorenim celinama bosutske grupe, pre svega u grupnim grobnicama na Gomolavi, zapaženo je da se pored brojne keramike ne nalazi i ona koja bi bila karakteristična za Basarabi-kulturu. Nema crno glačane keramike ukrašavane utisnutim »S«-motivom, nema tekuće »S«-spirale, »malteškog krsta« i drugih motiva koji su tipični za nalazišta u Rumuniji²³. Njih ima, kako je to već u literaturi zabeležno, u kulturnom sloju Gomolave, ali budući da je on vrlo tanak i dosta oštećen ukopavanjem jama iz latenskog horizonta, nije bio jasan odnos jedne i druge keramičke vrste. To je bio razlog da su bosutska i Basarabi-keramika na ovom, kao i na ostalim nalazištima, smatrane kao savremena pojava, kao stilske karakteristike »bosutske grupe Basarabi kompleksa«. Situacija sa zatvorenim celinama, kao i najnoviji rezultati istraživanja P. Medovića na Kalakači kod Beške²⁴ zahtevaju reviziju ranije iznetih stavova o novoj kulturi starijeg gvozdenog doba, bosutskoj grupi i njenom odnosu prema Basarabi-prodoru u jugoslovensko Podunavlje, Srem i istočni deo Slavonije²⁵. Ta revizija, kako će se kasnije videti, biće usmerena ka određivanju veće starosti bosutske grupe, njenoj samostalnosti u odnosu na nešto mlađe nalaze Basarabi-keramike kod nas. Ujedno, to će biti i jedan značajan element za periodizaciju gvozdenog doba.

Dve grupne grobnice na Gomolavi daju dragocene podatke za hronološko vrednovanje bosutske grupe, kojoj one nesumnjivo pripadaju. Srećnim sticajem okolnosti one su bogate i keramikom (grobница iz 1954 — označena kao grupna grobnica I) i metalnim nalazima (grobница iz 1971), tako da je njihovo kulturno i hronološko opredeljenje

²⁰ K. Vinski—Gasparini, *Kultura žarnih polja*, 150 i d.; sl. 5.

²¹ Velika iskopavanja na Kalakači koja vrši P. Medović su u završnoj fazi. Preliminarni izveštaji objavljeni su u *Arheološkom pregledu* 15 i 16 (1973, 33—35 i 1974, 34—36., god.).

²² Up. nap. 19 i N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 262—262; 375.

²³ Za nalaze Basarabi-kulture u Rumuniji up.: A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstatzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur)*, Dacia IX, 1965, 105 i d.; V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier Age du fer de Basarabi*, Dacia XII, 1968, 210 i d.

²⁴ Up. napomenu 21.

²⁵ U prvo vreme, u nedostatku stratigrafskih i drugih podataka, smatrali smo da bosutska i Basarabi-keramika predstavljaju deo jedne kulture (up. *Balkanica* II, 1972, 27 i d.). To mišljenje u ovom članku ispravljamo.

dosta sigurno utvrđeno. Sadržaj ovih grobnica je poznat u literaturi, i mi se ovde ne bismo na njemu zadržavali²⁶. Jedino bi za grobnicu iz 1954. god. trebalo istaći da je dugo, zbog nesporazuma pri iskorišćavanju neproverenih podataka, keramika iz nje obeležavana kao keramika iz »halštatskog gumna«. Zahvaljujući podacima R. Rašajskog, koji je istraživao grupnu grobnicu I, ova greška je ispravljena u literaturi²⁷. Značajno je takođe da je keramika iz jedne i druge grupne grobnice identična, i one nesumnjivo pripadaju jednom kulturnom horizontu, bez neke veće hronološke razlike. Po svojim oblicima i ornamentici ona bi ujedno mogla da bude osnovna karakteristika stila bosut-ske grupe.

Koliko keramika daje kulturnu determinaciju — toliko je metal značajan za vremensko opredeljivanje grupnih grobnica na Gomolavi i bosutske grupe u celini. Prilikom analize bronzanih nalaza iz grupne grobnice, naročito naočarastih fibula sa »osmicom« u sredini, kalemastih predmeta od bronzanog lima, falere, zvonastih privesaka, ukazano je na pojavu istih oblika u inventaru pojedinih ostava sa ovog i susednih područja. Najznačajnije analogije pružaju ostave kod Šarengrada, Žirovnice, Budišića, Rudovaca, Sinoševića²⁸. Naročito je značajna prva ostava, teritorijalno najbliža, koja pripada graničnom području bosut-ske grupe i kulture polja sa urnama. Ona, pored karakterističnih fibula naočarastog tipa, sadrži dosta redak oblik kalemastog ukrasa za kosu i jedan keramički sud grube izrade, dosta čest na Gomolavi (sloj VIa) i Kalakači. Šarengradska ostava se kod pojedinih autora različito hronološki opredeljuje: u prelaz Ha B—C u Ha B 3 i u Ha C, što u suštini ne mora da bude velika vremenska razlika²⁹. Mi smo skloni da prihvatimo ono mišljenje po kome se ona stavlja u prelaz Ha B/Ha C perioda, na početak »trakokimerijskog udara«. Početak bosutske grupe, prema prethodno iznetim mišljenjima i prema odlikama materijala iz grupnih grobnica I i II na Gomolavi, padao bi u nešto starije vreme, na početak ili u sredinu IX veka, odmah posle horizonta ostava i naselja tipa Ekonomija Sava.

Činjenica da se u zatvorenim celinama na Gomolavi ne nalazi keramika Basarabi-stila i okolnost da je na Kalakači, jednom od najbolje istraženih nalazišta starijeg gvozdenog doba, među stotinu celih sudova i više hiljada fragmenata keramike otkriveno samo nekoliko sa »S«-ornamentom — jasno pokazuju da postoji hronološka razlika između ovih dveju keramičkih vrsta.

Drugo pitanje u vezi sa Basarabi-keramikom odnosi se na problem da li ona predstavlja samo import iz matičnih oblasti (južna i jugozapadna Rumunija), ili je ta keramika izdvojen kulturni i hronološki horizont u razvoju starijeg gvozdenog doba našeg Podunavlja i Posavine.

²⁶ N. Tasić, Bosutska grupa — nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije, Materijali VII, 1971, 61 i d. T. II, 8—12.

²⁷ N. Tasić, Archaeologia Iugoslavica XIII, 1972, 32.

²⁸ Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, Arheološki radovi i rasprave II, 273 i d. T. II i III.; M. Garašanin, Praistorija Srbije, 458 i cit. lit.

²⁹ Up. napomenu 15.

A. Vulpe je, slično V. Dumitrescu, sklon mišljenju da su Besarabi-nalazi u Sremu sve do linije Vinkovci-Vukovar-Osijek rezultat importa iz istočnih oblasti³⁰. Nalazišta na području Đerdapa (ušće Porečke reke, Boljetin, Hajdučka vodenica, Gospodin vir, Padina i dr.)³¹, zatim nalazišta u južnom Banatu (Židovar, Kasapska pustara, Bela Crkva)³², kao i nalazi u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva (Crnokalačka bara kod Ražnja, Radojnja kod Nove Varoši i dr.)³³ jasno pokazuju da se Basarabi-keramika javlja u izdvojenom horizontu, isto onako kako je to registrovano u Olteniji ili rumunskom delu Banata. S druge strane, u ovim oblastima nema tipičnih naselja samo sa keramikom bosutske grupe. U Sremu i Slavoniji Basarabi-keramika javlja se, kako to pokazuje stratigrafija Gomolave i situacija na Kalakači, krajem bosutske grupe, egzistira jedno vreme sa njom i čini jedan izdvojen horizont, jednu fazu u razvoju starijeg gvozdenog doba ovih oblasti. Prodor Basarabi-keramike, kulture ili možda čak i njenih nosilaca u Srem i Slavoniju označava početak druge faze starijeg gvozdenog doba. U stratigrafiji Gomolave prva faza pripada sloju VIa, dok bi druga faza odgovarala sloju VIb.

Horizont sa Basarabi-keramikom na nalazištima u Sremu značajan je i za apsolutnu hronologiju II faze predložene podele. Ova keramika se u Rumuniji (Balta Verde, Basarabi) datuje u sredinu VII veka, sa trajanjem do kraja VI pre n. ere³⁴. Izvesne korekcije ovog datovanja, koje se u poslednje vreme sreću u literaturi (podela na stariju i mlađu fazu i sl.), bitno ne menjaju osnovnu podelu. Za nas je važno da Basarabi-keramika u Srbiji i Sremu mora da bude mlađa od nalaza na području gde je ona formirana. Vremenski naši nalazi pripadali bi vremenu kraja VII i početku VI veka stare ere. Na ove hronološke termine upućuje i jedan nalaz na koji nije obraćana pažnja u literaturi. To su fragmenti Basarabi-keramike na tumulu kod Petrove crkve u Novom Pazaru, koji su dugo tretirani izolovano od ostalog poznatog nalaza sa ovog tumula³⁵. Datovanje celokupnog nalaza u VI vek, što je nesumnjivo utvrđeno, odgovaralo bi i predloženoj koncepciji o pravcima širenja i hronologiji nalaza Basarabi-kulture u našim oblastima³⁶. Na ovaj način dobiveni su dosta precizni termini za hronologiju II faze predložene podele starijeg gvozdenog doba. To bi bilo vreme od kraja VII veka do kraja VI veka. Jedan relativno kratak vremenski raspon u kome se pojavljuje i nestaje Basarabi-kultura na našem području. U odnosu na podelu Glasinca to je vreme faze IVc (650—500. god. st. e.),

³⁰ V. Dumitrescu, *Dacia* XII, 177 i d.

³¹ B. Jovanović, *Praistorija gornjeg Đerdapa*, *Starinar* XXII, 1971, 15 i d. sl. 10; N. Tasić, *Balcanica* II, 1971, 57.

³² N. Tasić, *Balcanica* II, 1971, 31.

³³ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, T. 97; A. Jurišić, *Starinar* XI, 1960, 99.

³⁴ D. Berciu—E. Comsa, *Sapaturile archeologice de la Balta Verde și Gogosu*, *MSCIV* II, 1956, 251; V. Dumitrescu, *Dacia* XII, 1968, 227—228.

³⁵ Đ. Mano-Zisi—Lj. Popović, *Novi Pazar — grčko-ilirski nalaz*, Beograd 1969, 65—66.

³⁶ N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 272 i d. T. XXIV.

a u odnosu na dopunjenu podelu M. Garašanina koju je izvršio R. Vasić to je mlađi period II faze gvozdenog doba³⁷.

Šta se između kraja VI veka i prodora Kelta dešava u Sremu pa i u istočnim delovima Slavonije — ostaje otvoren problem. U radovima o Keltima (Skordiscima) u ovim oblastima pominju se autohtone kulture, bez definicije koje su to i kakva je njihova materijalna kultura³⁸. K. i Z. Vinski pominju, doduše, u Sremu jednu grupu metalnih nalaza iz Novih Banovaca, Starog Slankamena, Sremske Mitrovice i sl. koji pripadaju kraju starijeg gvozdenog doba (Ha D), vremenu pre dolaska Kelta u ove krajeve³⁹. Međutim, radi se o pojedinačnim, isključivo slučajnim nalazima koji nam ne pomažu mnogo u određivanju njihove kulturne pripadnosti. Izvesne rezultate u ovom pravcu možda bi mogla da pruže naša zapažanja na Gomolavi i na Gradini kod Bosuta. Na ovim nalazištima u predlatenskom sloju pojavljuje se jedna vrsta keramike koja se razlikuje i od bosutske i od Basarabi. Ukrašavana je kanelurama slično materijalu iz Ferigile u Rumuniji. Pored nje se sreće

SINHRONISTIČKI ODNOS KULTURA STARIJEG GVOZDENOG DOBA

	Podela P. Reine- cke Müller- Karpe	Periodiza- cija	Područje Srema		Glasinac (Benac- Čović)	KPU-po- lja sa urnama (po Kse- niji Vin- ski)
— 850	Ha A B-2	Pozno bronzano d o b a	Horizont ostava (Ekonomija Sava)		Glasinac III	KPU IV (ostave)
600	Ha B-3 1	I starije gvozdeno II doba III	Bosutska grupa	Trakokimerijski uticaji	Glasinac IVa	Val — — Dalj KPU V
500	Ha C 2 3		Basarabi horizont		Glasinac IVb	
					Glasinac IVc	
300	Ha D		Kanelovana keramika — Predlatenski horizont	Skitski uticaji		
I vek	LT	Mlađe gvozdeno doba	S k o r d i s c i			

³⁷ R. Vasić, Starinar XXII, 1971, 46.

³⁸ J. Todorović, Scordisci, Beograd 1975, 11 i d.

³⁹ Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, Arheološki radovi i rasprave II, 1962, 228 i d. T. IX, 96, 98, sl. 99—104, 113.

i gruba keramika, ukrašavana plastičnim trakama, nešto slično dačkoj keramici u Rumuniji. U metalu pojavljuju se nalazi skitskog porekla, što bi koincidiralo sa pojavom skitskih elemenata u Panonskoj niziji u vreme posle V veka. Ova, treća, faza u razvoju starijeg gvozdenog doba, koja je na tabeli označena kao predlatenska (skitski uticaji), još nema potvrde u vertikalnoj stratigrafiji ili u većem broju nalaza ove vrste. Mi je ovde uslovno navodimo u nadi da će je dalja istraživanja na Gomolavi i drugim nalazištima potvrditi.

*
* *

Ovaj kratki pokušaj sistematizacije građe o starijem gvozdenom dobu u našem Podunavlju i donjoj Posavini završili bismo kratkim zaključkom:

a) Starije gvozdeno doba u Sremu i istočnoj Slavoniji, posmatrano u svetlu novih istraživanja na Gomolavi, Kalakači, Gradini na Bosutu, hronološki može da se omeđi pojavom dva strana elementa u ovim oblastima: trakokimerijskim prodorom, sa jedne, i keltskom invazijom, sa druge strane. U apsolutnim terminima to je vreme između 850. i početka III veka st. ere.

b) U ovom vremenskom rasponu, koji sadrži tri faze, zavisno od kultura koje se u određenom vremenu razvijaju, zastupljene su: u I fazi bosutska grupa (850—650. god. pre n. e.), u drugoj Basarabi-grupa (650—500. god. pre n. e.), a u III fazi kanelovana keramika i metalni nalazi Ha D horizonta (500—300. god. pre n. e.). Prve dve faze prati pojava tzv. »trakokimerijskih konjaničkih i drugih rekvizita«, a treću pojava skitskih uticaja u južnim oblastima Panonske nizije.

c) U odnosu na pojave u susednim oblastima (glasinačko područje i kulture polja sa urnama), prva i druga faza odgovaraju Glasincu IV a-c, odnosno V fazi razvoja kulture polja sa urnama u podeli K. Vinški-Gasparini (Vukovar, Dalj, Doroslovo).

NIKOLA TASIĆ

STRATIGRAPHISCHE BEOBACHTUNGEN AUF DER GOMOLAVA UND DAS PROBLEM DER PERIODISIERUNG DER ÄLTEREN EISENZEIT IN SYRMIE UND SLAWONIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Das Problem der Erforschung der älteren Eisenzeit in der Savaebene und dem Donaugebiet gewann in der letzten Zeit besonders nach den Untersuchungen an Aktualität, die auf der Kalakača bei Beška, Gomolava bei Hrtkovci und am Bosut durchgeführt wurden. Diese drei, an materieller Kultur außerordentlich reichen Fundorte ermöglichen die Aufstellung einer relativen Chronologie der Bosuter, Basarabi

und ihnen ähnlichen Kulturen. Von besonderer Bedeutung ist das Material aus einer Gruppengrabkammer auf der Gomolava, das als geschlossenes Ganzes (in dem sich außer Keramikfunden auch Metallgegenstände befanden) sichere typologische und zeitliche Anhaltspunkte liefert.

Die Periodisierung der älteren Eisenzeit des jugoslawischen Donaugebietes, die aufgrund der Funde von Bosut, Gomolava und Kalakača erfolgte, wird chronologisch durch die Erscheinung zweier fremder kultureller und ethnischer Elemente bestimmt: den thrakokimmerischen und keltischen Vorstoß in die südlichen Gebiete der Pannonienschen Tiefebene. Chronologisch gesehen ist das die Zeit zwischen dem IX. und III. Jh. v. u. Ztr. In diesem Zeitraum sondern sich drei Phasen ab, die sich in den Hauptstilcharakteristiken unterscheiden:

a) Der ersten Phase gehört die Bosuter Gruppe (zwischen 850 und 650), d. h. deren alterer Teil an, in dem es noch keine eingedrückte »S«-Ornamentik, keine laufende Spiralen und andere Elemente des Basarabi-Stils gibt. Diese Phase wird am besten durch den Fundort Kalakača bei Beška, die Gruppengrabkammer der Gomolava und die Schicht VIa dieses Fundortes charakterisiert. Im Vergleich zur Periodisierung der Eisenzeit Mitteleuropas wäre das die Zeit Ha B3 — H C.

b) Die zweite Phase der älteren Eisenzeit dieser Gegenden kennzeichnet die Beibehaltung einzelner Stilelemente der vorhergehenden Phase, doch treten als Neuerung Elemente der Basarabi-Kultur Rumäniens auf. In absoluten Ziffern wäre das die Zeit zwischen 650 und 500 bzw. Ha C der mitteleuropäischen Periodisierung. In diesem Horizont sind zahlreiche Funde »thrakokimmerischer Reiterrequisiten« vorhanden, obgleich ihr etwas salteneres Auftreten auch in der vorhergehenden Phase verzeichnet wurde.

c) Die dritte Phase ist stratigraphisch nicht bestätigt, sie läßt sich aber aufgrund einzelner Funde auf der Gomolava im Vor-La-Tene-Horizont und aus Syrmien vermuten. Das ist eine Art polierter Keramik mit Kanneluren und grobe Keramik, verziert mit plastischen Bändern. Sie entspräche der Zeit zwischen dem Jahre 500 und der Ankunft der Kelten in diesen Gegenden.

KLAUS KILIAN
(Athen)

BOSNISCH-HERZEGOWINISCHE BRONZEN DER EISENZEIT II AUS GRIECHENLAND

Um die Mitte dieses Jahrhunderts hat sich die Forschung nach langer Pause erneut dem Vorkommen balkanischer Bronzen in Griechenland zugewandt¹. Eingeleitet durch die anregende Aufschlüsselung der Fremdsachen in drei Fundgruppen durch V. Miložić² erscheinen dann die Monographie zu den griechischen Nadeln von P. Jacobsthal³, der in die Formanalyse insbesondere die westbalkanischen Funde miteinbezog, und gleichzeitig die Untersuchung von F. Maier⁴ zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen aus Griechenland, der die Fundgruppe 3 von Miložić erweiterte, die engere Provenienz und ihre zeitliche Folge herauszustellen suchte. Wenige Jahre zuvor legte G. Kossack⁵ eine Studie zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas vor; seine besondere Aufmerksamkeit galt den formgeschichtlichen Zusammenhängen in den hier angesprochenen Räumen. Mit den beiden Bänden der Glasinac-Publikation⁶, die der Jubilar zusammen mit B. Čović 1957 herausgab, gewann die Forschung eine neue Grundlage, da nun das gesamte Fundgut abgebildet, von einem kritischen Katalog begleitet vorlag. Eine formale und chronologische Bestimmung⁷ schließen sich der Fundvorlage an. In ihren umfassenden

¹ N. Åberg, *Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie V* (1935) 117.

² V. Miložić, *Arch. Anz.* 1948—49 (1950), 12ff.

³ P. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956).

⁴ F. Maier, *Germania* 34, 1956, 63ff.; dazu: D. Berciu, *Dacia* N.S. 1, 1957, 8ff.

⁵ G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas* (1954).

⁶ A. Benac, B. Čović, *Glasinac I* (1956). *II* (1957).

⁷ Bis zu Benac, Čović: M. Hoernes, *Archiv f. Anthrop.* 31, 1905, 276ff. Abb. 13; G. v. Merhart, *Bonn, Jb.* 147, 1942, 9ff.

Analysen des eisenzeitlichen Fundstoffes schenken die Verfasser u. a. besondere Aufmerksamkeit den Beziehungen nach Süden. — In den darauffolgenden Jahrzehnten finden mehr die mazedonischen Bronzen Aufmerksamkeit der Forschung⁸; damit ist auch eine klare Abgrenzung zu den bosnisch-herzegowinischen Bronzen eingeleitet.

Zahlreiche Neufunde und Untersuchungen zu einzelnen Formen sowie Fundgattungen ermöglichen eine erneute Diskussion bosnisch-herzegowinischer Bronzen des 7. und 6. Jhs. aus Griechenland⁹, zumal sich eine weiterführende Bestimmung der einzelnen Provenienzen abzeichnen beginnt. Dem Jubilar, der durch die Glasinac-Publikation die formenkundliche Voraussetzung schuf und durch die Organisation von wissenschaftlichen Symposien zu dem illyrischen Problemkreis Grundlegendiskussionen in Gang brachte, sei dieser kleine Beitrag gewidmet.

Bosnisch-herzegowinische Bronzen sind charakteristisch für die eisenzeitliche facies Glasinac. Ihre Ostgrenze ist heute mit den Hügelnekropole um Titovo Užice¹⁰ und Čačak¹¹ zu umschreiben; Karagač¹² am Nordrand des Kosovo Beckens zählt noch zu ihrem südlichen Einzugsgebiet. Die Untersuchungen eisenzeitlicher Fundstellen in Mittel- und Nordalbanien¹³ haben nun ergeben, daß dort die Erscheinungsformen der materiellen Kultur nicht von jenen zeitgleichen aus Zentralbosnien zu trennen sind und man deshalb von einer einheitlichen facies Glasinac-Mati sprechen kann¹⁴. Auszuklammern ist davon die Gruppe Cinamak am Zusammenfluß des Weißen und Schwarzen Drim, die mehr zur eisenzeitlichen facies des Kosovo-Metohija-Gebietes orientiert scheint¹⁵. Noch nicht geklärt ist das Vorhandensein quasi von Enklaven¹⁶ außerhalb dieser relativ klaren Grenzen, wie etwa die der Bassarab-Gruppe an der Donau südlich des Eisernen Tores.

Unter Eisenzeit II ist die kulturelle Entwicklung von den thrako-kimmerischen Bronzen frühhallstattzeitlicher Prägung und dem Horizont der Fürstengräber von Atenica — d. h. die Zeitspanne vom ausgehenden 8. Jh. bis zum Ende des 6. Jhs. v. Chr. — erfaßt, während der Fund von Novi Pazar wie auch die Trebenischte-Gräber am Beginn der folgenden Stufe stehen¹⁷.

Eindeutige bosnisch-herzegowinische Bronzen sind aus Griechenland bislang nur aus Heiligtümern bekannt, sofern die Fundstätten

⁸ M. Garašanin, Actes du 2e Congr. Int. A.I.E.S.E.E. Athènes (1972) 21ff. mit weiterer Literatur; J. Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes (1973, 1974); ders., Památky 65, 1974, 278ff.

⁹ Ausführlicher: Kilian, Präh. Zeitschr. 50, 1975 (im Druck).

¹⁰ M. Zotović, Zb. Narod. Muz. Čačak 3, 1972, 1ff.

¹¹ M. Đuknić, B. Jovanović, Illyrian Princely Necropolis at Atenica (1966).

¹² D. Srejšević, Balcanica 4, 1973, 39ff.

¹³ Ausführliche Bibliographie: Kilian a.a.O.s.v. Albanien; L'Art Albanais à travers les siècles, Catalogue Petit Palais (1974).

¹⁴ Kilian, 1er Coll. Intern. des Etudes Illyriennes, Tirana 1972 (im Druck).

¹⁵ Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O.

¹⁶ V. Dumitrescu, Dacia N.S. 12, 1968, 177ff.; ders., Atti Conv. Int. A.I.E.S.E.E. Lecce 1973 (im Druck).

¹⁷ Zur Chronologie ausführlicher: Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O.

südlich der Gebirgsketten, die im Norden die großen thessalischen Ebenen abschließen, und südlich des Thiamis in Epirus liegen (Taf. III, 4). Hier sind dann die Heiligtümer von Pherai, Philia, Delphi, Olympia zu nennen. Die Zahl der Funde aus den Heiligtümern ist noch zu erhöhen, wenn man Typen heranzieht, deren Hauptverbreitung etwa im Donaugebiet südlich des Eisernen Tores oder in Mazedonien liegt. Da ein Teil dieser Fibeln. Anhänger, Gürtelzubehöre auch im bosnisch-herzegowinischen Raum einige Male belegt sind, läßt sich ihr Ursprung, wenn sie in griechischen Heiligtümern auftreten, nicht mit ausreichender Eindeutigkeit festlegen¹⁸. Darüber hinaus ist die Zahl der allein für Bosnien und Herzegowina in Anspruch zu nehmenden Funde aus griechischen Heiligtümern weiter einzuschränken: hierzu zählen kreuzförmige Hülsen¹⁹, durchbrochen gearbeitete Kompositgürtel²⁰, bosnisch-mazedonische Vogelpastik²¹, profilierte Perlen²² ebenso wie die Bogenfibeln mit Schildfuß²³ aus Philia, Perachora und Chios. Die Hülsen wie auch der genannte Fibeltyp sind allgemein verbreitete Formen der Eisenzeit auf dem Balkan. Gegen Ende der Eisenzeit II muß auch für die Doppelnadeln mit ober- oder unterschlächtiger Schließe²⁴ festgestellt werden, daß sie zusammen mit Scharnierfibeln²⁵ einer Trachtkoiné angehören. Für beide Formen ist in ihrer Blütezeit eine auf Bosnien und Herzegowina begrenzte Herstellung nicht mehr zu erweisen. Die Doppelnadeln —SOS-pins— scheinen im Bereich der facies Glasinac aufgefunden zu sein²⁶; die Scharnierfibeln dagegen dürften im südthrakisch-ostmazedonischen Gebiet unter dem Einfluß phrygischer Fibeltypen entstanden sein²⁷.

In Südalbanien, Mazedonien und Nordthessalien können als eindeutige Importstücke Formen angesprochen werden²⁸, die im lokaltypischen Trachtzubehör fremd wirken: Protuberanzenfibel, geschlitzter Kalottenbuckel²⁹. Hierunter zählen auch die Schwerter vom Typ Glasinac³⁰, nachdem in Visoči, Štip, Chauchitsa, Vergina und Amphipolis Griffzungenschwerter und andere Typen von Vollgriffschwertern belegt

¹⁸ Kilian, Archäol. Korrespondenzblatt 1973, 431ff. Taf. 86—89.

¹⁹ So Maier, Germania 34, 1956, 66.

²⁰ Maier a.a.O. 66; R. Vasić, Arch. Jug. 12, 1971 (1974) 1ff.

²¹ So noch: Kossack, Symbolgut a.a.O. 65f. Abb. 3; dagegen: Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes 18.

²² Mazedonisch bereits: Maier, Germania a.a.O. 70.

²³ Zu Riemenkreuzungen: Bouzek, Památky 65, 1974, 298 Abb. 9. — Zu Fibeln: Maier, Germania a.a.O. 64; dagegen: S. Gabrovec, Godišn. Sarajevo 8, 1970, 5ff. Karte 11.

²⁴ Karte bei Maier, Germania a.a.O. 69 Abb. 2; Lahtov, Situla

²⁵ Maier, Germania a.a.O. 70ff.; Jacobsthal, Greek Pins 204ff.; B. Kitanoski, Zb. Arch. Muz. Skopje 4—5, 1961—66, 1ff. Taf. 3; Kilian, Fibeln in Thessalien (1974) 155f.

²⁶ Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O.

²⁷ Kilian, Fibeln a.a.O. 155.

²⁸ Regionale Trachtprovinzen ausführlich besprochen: Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O.

²⁹ Ebd. Liste zu Taf. 87, 4.

³⁰ Ebd. Liste zu Taf. 82, 2.

sind. Nicht eindeutig bleibt die Zuschreibung der schweren strichverzierten Ösenhalsringe von rundstabigem Querschnitt (Taf. I, 12, 16), wie er etwa aus Servia in einem typisch westmazedonischen Fundverband vorliegt³¹.

Aus griechischen Heiligtümern sind an bosnisch-herzegowinischen Funden zu nennen: Ein eisernes Schwert vom Typ Glasinac, das in Delphi vor der Ostfassade des Apollontempels zu Tage kam³² (Taf. I, 9). Das Schwert hat eine mit starkem Bronzeblech verkleidete Griffstange; in den eisernen Pilzknauf sind Bronzedrähte eingelegt. Zu den westbalkanischen Weihungen in Olympia gehört auch das Fragment einer geschnürten Beinschiene³³, die zu den geschnürten Schienen vom Typ Ilijak zu rechnen ist. Die beiden Gürtelschließen mit Protuberanzen und Knauf (Abb. 1), ebenfalls aus Olympia³⁴, haben die gleiche Provenienz; sie sind beide auf einen Verschlusshaken aufgenietet und tragen den so charakteristischen Dekor von zentrischen Kreisbahnen und Würfelaugen auf den Protuberanzen. Am gleichen Fundplatz wurde nordöstlich des Prytaneions eine durchbrochen gearbeitete Scheibe mit pilzförmigen Öffnungen, aber mit glattem Rand gefunden (Taf. I, 8), die nach dem Steg auf ihrer Rückseite auf zweibahnigen Lederstreifen geführt war. Nach einem Befund in Donja Dolina³⁵ ist auch für dieses Exemplar eine Verwendung in einem Kompositgürtel zu erschließen. Ohne weiteren Hinweis auf die Verwendung bleibt die glattrandige, gewölbte Scheibe mit pilzförmigen Öffnungen aus dem Enodia-Heiligtum von Pherai³⁶. Im Unterschied zu den olympischen Stücken trägt das Exemplar aus Pherai keinen weiteren Dekor; wegen des glatten Randes kann die durchbrochen gearbeitete Scheibe aus Pherai nicht eindeutig in ihrer Provenienz auf das Gebiet der Glasinac-Mati-facies begrenzt werden³⁷. Zum Gürtel, wenngleich ebenfalls nicht ausschließlich westbalkanischer Herkunft, gehören die geschlitzten Kalottenbuckel mit einfachem oder kreuzförmigem Quersteg, die aus Gräbern von Amphipolis, Olynth, von der Chalkidike, aus Vergina, Valanida (Taf. II), aus Heiligtümern in Philia³⁸, Delphi (Taf. I, 2), Perachora, Lindos, Samos sowie Selinunt in Großgriechenland vorliegen (Taf. IV). Als nahestehend und von gleich ungesicherter Provenienz sind hierzu die Doppel- und Drillingsbuckel aus Lindos³⁹ und Gevgelia⁴⁰ bzw. die Brillen-

³¹ Abb. 1, 12, 16 ermöglicht durch freundliches Enregenkommen von J. Touratsoglou (Funde im Mu. Kozani); vgl. Kilian, *Fibeln* a.a.O. 171 Taf. 65, 3.

³² P. Perdrizet, *Fouilles de Delphes V* (1908) 214 Abb. 933.

³³ Zuletzt Kilian, *Germania* 51, 1973, 528ff. Abb. 2.

³⁴ Photo DAI. Athen Nr. 68498.68499.

³⁵ Truhelka, *WMBH.* 9, 1904; Greda M. Petrovic Grab 9.

³⁶ Kilian, *Fibeln*, a.a.O. 178 Taf. 79, 5.

³⁷ Ebd. 178 Anm. 16, 17.

³⁸ Publikation der Kleinfunde durch I. Kilian—Dirlmeier und Verf. in Vorbereitung.

³⁹ Ch. Blinkenberg, *Lindos I* (1931) Taf. 12, 297.

⁴⁰ R. Popov, *Präh. Zeitschr.* 9, 1917, 68 Abb. 5.

spirale aus Tegea⁴¹ zu führen. Die zehn Exemplare aus Delphi⁴², die auf der Tempelterasse des Athena Pronaia Heiligtums zu Tage kamen, bilden wohl einen zusammengehörenden Gürtelbesatz, wenngleich nur sieben Exemplare identischen Dekor zeigen. Wahrscheinlicher zum bosnisch-herzegowinischen Kreis als zu Mazedonien ist aufgrund der Protuberanzen die Kalottenfibel aus Poteidaia⁴³ (Taf. I, 13) zu rechnen, zu der ein fast gleich gearbeitete Stücke aus Mati und Donja Dolina⁴⁴ zu nennen sind. Unter den Anhängern lassen sich nach ihrer Form geschlitzte Bommeln aus Olympia⁴⁵ und Pherai⁴⁶ mit jener aus Crvena Lokva (Glasinac)⁴⁷ vergleichen, wobei allerdings die griechischen Exemplare Unterschiede in der Herstellung zeigen und deshalb zu der Gruppe von Adaptionen⁴⁸ zu zählen sind. Eindeutig Glasinac-Import sind die beiden kreuzarmigen Hülsen aus Valanida, bei denen ein Arm halbmondförmig angeschmiedet ist⁴⁹ (Taf. II, 20, 21). Die dichte Würfelauenzier des einen Exemplars findet etwa auf bosnischen Beinarbeiten Entsprechungen⁵⁰. — Die Diademe mit ineinander gehakten Drahtspiralenden aus Olympia⁵¹ sind heute aus der Reihe der bosnischen Bronzen zu streichen, da sich ihre sogenannten Entsprechungen auf dem Glasinac⁵² als zu Grabverbänden der älteren Urnenfelderzeit und innerbalkanischen Formzusammenhängen zugehörig erweisen lassen. Die Diademe aus Olympia mit Spiralenden sind ebenso wie jene mit Ösenverschluß als griechische Arbeiten u. a. auch nach ihrer Dekorsyntax anzusprechen; sie gehören in den Kreis der zeitgleichen, ebenfalls in Bronzeblech gearbeiteten Ringe und Armbänder mit Spiralenden.

Versucht man eine zeitliche Bestimmung der sicheren Importe aus dem bosnisch-herzegowinischen Raum, so sind die hier aufgezählten Fremdstücke wohl nicht vor der zweiten Phase der Eisenzeit II einzuordnen (2. Hälfte 7. Jh. bis zum frühen 6. Jh.). Selbst wenn man die eingangs erwähnten Typen des Trachtzubehörs, die vorwiegend im süddanubischen oder zentralbalkanischen Raum zu lokalisieren sind, unter die Weihungen der griechischen Heiligtümer miteinbezieht, lassen sich nur wenige auf das frühe 7. Jahrhundert begrenzbare Formen an-

⁴¹ Ch. Dugas, BCH. 45, 1921, 367 Abb. 20, 167.

⁴² R. Demangel, Fouilles de Delphes II (1926) 53 Abb. 61.

⁴³ E. Forsdyke, Brit. Mus. Quart. 8, 1933—34 108f. Taf. 35, a.

⁴⁴ L'Art Albanais a.a.O. Nr. 89; Truhelka, WMBH. 9, 1904, 133 Taf. 77.

⁴⁵ A. Furtwängler, Olympia IV (1890), Taf. 23, 410.

⁴⁶ Kilian, Fibeln a.a.O. Tag. 80, 60.

⁴⁷ Truhelka, WMBH. 1, 1893, 100 Abb. 170; vgl. hierzu Bouzek, in: The European Community in later Prehistory, Festschr. C. Hawkes (1971) 89ff.

⁴⁸ Kilian, Atti Conv. A.I.E.S.E.E. Lecce (im Druck).

⁴⁹ F. Fiala, WMBH. 1, 1893, 141 Abb. 37; Truhelka, ebd. 102 Abb. 193, 194; Benac—Čović, Glasinac II Taf. 26, 3; 31, 19.

⁵⁰ U. a. Fiala, WMBH. 4, 1896, 58, Abb. 149—153.

⁵¹ Furtwängler, Olympia IV Taf. 18, 299.300; W. Kasper, Die buckelverzierten Bleche Olympias (1972) Taf. 10, 38—40.

⁵² So noch Maier, Germania a.a.O. 70; dagegen jetzt Grabzusammenhänge Benac—Čović, Glasinac I 50, 55 Taf. 13, 6; 24, 4.

führen, wie etwa die zweischleifigen Bogenfibeln mit Sanduhrfuß. Im Unterschied zu Italien fällt Griechenland bislang für einen Nachweis des reichen bosnisch-herzegowinischen Bommelschmuckes des 6. Jhs. aus⁵³. Im späten 6. Jhundert läßt sich abgesehen von wenigen Sonderformen⁵⁴ für die Doppelnadeln, wie auch für die Scharnierfibeln eine nicht zu differenzierende Verbreitung von der mittleren Adria bis auf die ägäischen Inseln feststellen. Für die Doppelnadeln ist noch im späten 6. Jh. die volle Rezeption in der griechischen Tracht zu beobachten⁵⁵; dieser Nadeltyp ist das ganze 5. Jh. hindurch beliebt und auch in Kleinasien belegt, sodaß er etwa von R. M. Böhmer⁵⁶ als »phrygische Doppelnadel« geführt wird. In gleicher Weise lassen sich bei den frühen Scharnierfibeln, etwa in der stilistischen Ausführung der Löwenköpfe, in Griechenland selbst arbeitende Werkstätten wahrscheinlich machen⁵⁷. Dasselbe Phänomen ist bei den zeitgleichen Helmen vom sog. illyrischen Typ beobachtet worden.⁵⁸

Macht man eine Art Gegenprobe bei den mazedonischen und griechischen Importen im westbalkanischen Raum⁵⁹, so liegt auch hier eine zunehmende Zahl an Importstücken erst mit der entwickelten Eisenzeit II vor. Es ist dabei jedoch nicht aus den Augen zu verlieren, daß eine verlässliche Beurteilung der Früheisenzeit derzeit an den zu geringen Materialbeständen etwa in Bosnien, Herzegowina, Mazedonien — eine Ausnahme ist hier die angegrabene Hügelnekropole von Vergina — Epirus und Thessalien nicht möglich ist. Zum andern weist etwa gerade das Auftreten eiserner Brillenfibeln mit Bügelplatte in Epirus⁶⁰, deren bronzener Tutulibesatz in seiner Anordnung nicht von dem Buckeldecor der jüngeren Fibelplatten vom Glasinac zu trennen ist, darauf hin, daß wir auch mit früheisenzeitlichen Beziehungen im Metallhandwerk zu rechnen haben.

Die einzelnen Bronzetypen aus Bosnien und Herzegowina, deren Verbreitungszentren sich außerhalb dieses Gebietes abzeichnen, sollen nicht unerwähnt bleiben, da man für ihr Auftreten in Griechenland auch eine Provenienz aus den genannten Landschaften nicht ausschließen kann. Im danubischen Raum südlich des Eisernen Tores haben ihre Hauptverbreitung: zweischleifige Bogenfibeln mit Sanduhrfuß⁶¹, zwei-

⁵³ Aus Kuc i Zi: Korkuti, Shqiperia Arkeologjike (1971) Abb. 48, 2; in Italien, Karte: Kilian, Atti Coll. Daunia Foggia (1973) im Druck.

⁵⁴ So u.a.J. Alexander, *Proceed. Preh. Soc.* 30, 1964, 171ff. Abb. 7.

⁵⁵ Importe: Maier *Germania* a.a.O. 69ff.; jedoch nach Fundbild und Kriegertracht auf einer attisch rotfigurigen Scherbe (Jacobsthal, *Greek Pins* 135ff. Abb. 334) in griechischer Tracht.

⁵⁶ R. M. Böhmer, *Die Kleinfunde von Boghazköy* (1972) 84.

⁵⁷ U.a. aus Philia. — Halai: H. Goldman, A. L. Walker, *AJA.* 19, 1915, 425 Abb. 2.

⁵⁸ E. Kunze, *Olympia* Ber. 6, 1958, 149f.

⁵⁹ Kilian, *Präh. Zeitschr.* a.a.O.; zur Abhängigkeit der bosnischen Vogelanhänger: Kilian, *Atti Foggia* a.a.O.. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes* 18.

⁶⁰ Kilian, *Hamb. Beitr. zur Archäol.* 3, 1, 1973, 14f. Karte 6.

⁶¹ Kilian, *Archäol. Korrespondenzblatt.* 1973, 432 Abb. 1, 7 Taf. 86; ders., *Fibeln* a.a.O. 79f.

schleifige Bogenfibeln mit hohem dreieckigem Fuß und rhombischem Bügelquerschnitt⁶². Darüber hinaus werden auch der Mitteldanubische Raum und die Zone zwischen Moravica und Vardar zum eigentlichen Verbreitungsgebiet der Ringanhänger mit Dreieck-bzw. Stielöse⁶³ (Taf. V, 2), der durchbrochen gearbeiteten Kompositgürtel⁶⁴ und Bogenfibeln vom Typ Gogosu⁶⁵. Als Adaption im griechischen Handwerksbereich kann ein Ringanhänger aus Tegea⁶⁶ gewertet werden, da die Gestaltung der Öse sicher nicht balkanisch ist. Ein analoger Vorgang ist auch an den zweischleifigen Bogenfibeln der Peloponnes⁶⁷ zu beobachten. Die Kompositgürtel und Bogenfibeln vom Typ Gogosu sind bislang nur am Rande des eigentlichen Bereichs der facies Glasinac — Mati belegt⁶⁸, sodaß man beide Typen mit einiger Wahrscheinlichkeit nicht auch dieser facies zuzuschreiben hat, d. h. sie sind aus den hier abgehandelten Weihungen in griechischen Heiligtümern auszusondern. Eine nicht minder umfangreiche Gruppe ist nur allgemein als balkanisch-mazedonisch zu klassifizieren, ohne daß derzeit eine Festlegung der Entstehung oder weitere Differenzierung möglich erscheine⁶⁹. Hierzu zählen die geschlitzten Kalottenbuckel⁷⁰, die Rosettenbuckel mit Stegöse⁷¹, Andreaskreuze mit Stegöse⁷² (Taf. IV), Dreipaßringe (?)⁷³ (Taf. IV, Riemenkreuzungen mit geschweiften oder geraden Armen⁷⁴ (Taf. I, 4) und ringknebelähnliche Wetzsteingehänge⁷⁵. Bei den Röhrenperlen mit drei Scheibenprofilierungen⁷⁶ handelt es sich eher um eine mazedonische Form, die in einigen Exemplaren nach Norden gelangt ist. Als

⁶² Kilian, Archäol. Korrespondenzbl. 1973, 432 Abb. 1, 13 Taf. 87.

⁶³ Kilian, Präh. Zeitschr. Liste zu Taf. 91.

⁶⁴ S. Anm. 20.

⁶⁵ Kilian, Fibeln a.a.O. 73f.; ders., Präh. Zeitschr. a.a.O. Liste zu Taf. 85, 1.

⁶⁶ Dugas, BCH. 45, 1921, 365 Abb. 19, 63.

⁶⁷ Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O. Liste zu Taf. 83, 2. 3.

⁶⁸ Fundorte: Donja Dolina, Karagač.

⁶⁹ Kilian, Atti Foggia a.a.O.

⁷⁰ S. Anm. 29.

⁷¹ Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O. Liste zu Taf. 87, 3.

⁷² Nikolov, BIBulg. 28, 1965, 164, Abb. 1, 7; Mikov, ebd. 21, 1957, 297 Abb. 3; Mikov, Stations et Trouvailles 119, Abb. 75; Berciu, Comşa. MCArh. 2; 956, 123 Abb. 101, 1; Slavković, Đurić, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9, 1964 Taf. 2, 5; Benac—Čović, Glasinac II Taf. 20, 8 und Truhelka WMBH 1, 1893, 98 Abb. 156. 157; Gallus, Horvath, Un peuple cavalier en Hongrie (1939) Taf. 34, 12; 36, 10; Foltiny, Jahrb. RGZM. 8, 1961 Taf. 66, 7b; Philia (Mus. Arch. Volos Inv. Nr. 719); Axio-kastron (Mus. Arch. Kozani Inv. Nr. AE 817).

⁷³ Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O. Liste zu Taf. 87, 3.

⁷⁴ Zuletzt Bouzek, Památky 65, 1974, 198 Abb. 9.

⁷⁵ U.a. Kilian, Fibeln a.a.O. Taf. 75, 1. 2; Kozani, Grab VII; wohl auch U. Jantzen, Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos (1972) Taf. 48, B 1484.

⁷⁶ Maier, Germania 34, 1956, 70; S. Foltiny, MAG. 93—94, 1964, 98f.; Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes 101ff.; Kilian, Fibeln a.a.O. 174.

Adaptionen mazedonischer Formen sind die Miniaturkrüge⁷⁷, wie auch die Vogelanhänger⁷⁸ der Gruppe Glasinac-Mati zu verstehen.

Eine Gegenüberstellung der Verbreitungsnachweise macht deutlich, daß ausgesprochen westbalkanische Typen in Westmazedonien, auf der Chalkidike, im nordthessalischen Gebirge, in den Heiligtümern der Artemis Enodia zu Pherai, der Athena Itonia zu Philia, der Athena Pronaia und des Apollon zu Dephli sowie um den Zeus- und Hera-Altar zu Olympia zutage gekommen sind. Eine leichte Verschiebung zeichnet das Bild des Trachtzubehörs, das im mittel- und süddanubischen Raum sowie zwischen Moravica und dem Oberlauf des Vardar charakteristisch ist; nun erscheinen neben den genannten Stätten Perachora, Siphnos, Samos und Lindos als weitere Fundpunkte⁷⁹. Achaia, Argolis und Lakonien fallen im Verbreitungsnachweis aus, obwohl dort mazedonische Importe vertreten sind. Eine Besonderheit scheint die letztgenannten Landschaften zu kennzeichnen: bislang kommen in ihren Heiligtümern von den hier abgehandelten Fremdsachen ausschließlich wohl auf der Peloponnes entstandene Nachahmungen von zweischleifigen Bogenfibeln sowie die nahestehende einschleifige Variante⁸⁰ vor, ferner der oben erwähnte Ringanhänger- eindeutige Belege für einen Adaptionsvorgang. Erst mit Fibeln und Anhängern allgemein balkanischer Verbreitung werden Dodona, Chios und Selinunt in die oben gegebene Liste von Heiligtümern eingeführt. — Die unterschiedlichen Fundanteile sowie die differenzierte Verbreitung dieser Einheiten des Trachtzubehörs geben ein anschauliches Bild der verschieden intensiven Kontakte oder Beziehungen zwischen Ursprungsgebiet und Heiligtümern. Die westbalkanischen Waffenteile und Trachtzubehöre haben nach Ausweis der heute zugänglichen Funde zu den Seltenheiten in nur ganz bestimmten griechischen Heiligtümern gehört, wie in Delphi und Olympia, die ja auch zu anderen Randzonen der griechischen Welt Kontakte hatten. Wohl auf Grund ihrer geographischen Lage zu erklären, weisen die beiden Heiligtümer Thessaliens eine so hohe Stückzahl westbalkanischer Provenienz auf.

Bei einer Interpretation der bosnisch-herzegowinischen Bronzen in griechischen Heiligtümern lassen sich das Schwert von Delphi, wie auch die Beinschiene aus Olympia als Waffenweihe aussondern. Die Weihe von Panoplien oder von einzelne Waffen — Helme und Schilde — ist etwa auch aus dem nichtgriechischen Mittelitalien während des späten 8. Jhs. und im frühen 7. Jh. für Dodona, Delphi und Olympia durch entsprechende Funde belegt⁸¹. Darüber hinaus handelt es sich bei Gürtelschleifen, Gürtelbesatz, Fibeln und Anhängern um echtes Trachtzubehör, das überwiegend in der Frauentracht Verwendung fand. Zieht man den ungleich viel reicheren Bestand mazedonischen Trachtzu-

⁷⁷ Kilian, *Präh. Zeitschr.* a.a.O. Liste zu Taf. 93, 1.

⁷⁸ S. Anm. 21.

⁷⁹ Kartierungen: Kilian: *Präh. Zeitschr.* a.a.O. Taf. 76—100.

⁸⁰ S. Anm. 67.

⁸¹ Helm: *Mus. Arch. Delphi*; Furtwängler, *Olympia IV* Taf. 19, 318. — Schilde: *Mus. Ioannina*; *Mus. Arch. Delphi*; Furtwängler, *Olympia IV* Taf. 20, 335 und Kasper, *Bleche* a.a.O. Taf. 38, 39.

behörs⁸² in den Heiligtümern heran, so spricht einiges dafür, auch für die eindeutig bosnisch-mazedonischen Trachtteile die Weihung von kompletter Tracht⁸³ zu vermuten, wenngleich gerade hier die spärliche Überlieferung eine Interpretation der Weihung als Souvenir⁸⁴ oder aus Exogamie erklärbares Trachtrelikt nicht ausschließt. In den Heiligtümern Thessaliens und Epirus dürften die transhumante Bewegungen bestimmter Bevölkerungsteile dieser Landschaften eine Erklärung für den in den betr. Regionen fremden Trachtzubehör bieten⁸⁵. Bei den südalbansischen, mazedonischen und nordthessalischen Funden mit bosnisch-herzegowinischen Typen reicht der Forschungs- und Publikationsstand nicht aus, um eine weiterführende Analyse der Fremdobjekte im bodenständigen Fundmilieu zu verstatten.

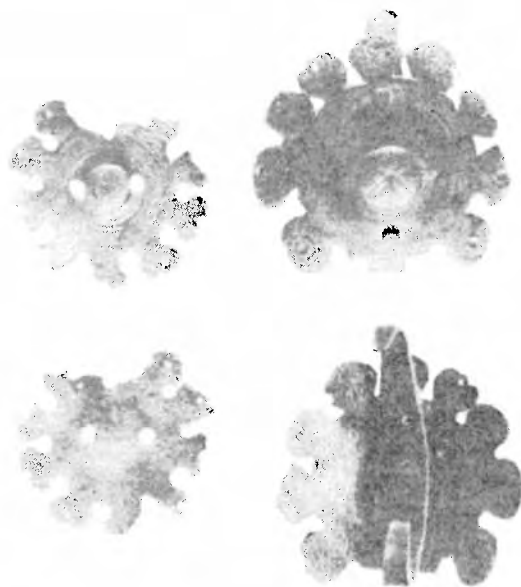

Abb. 1 — Westbalkanische Gürtelverschlüsse aus Olympia

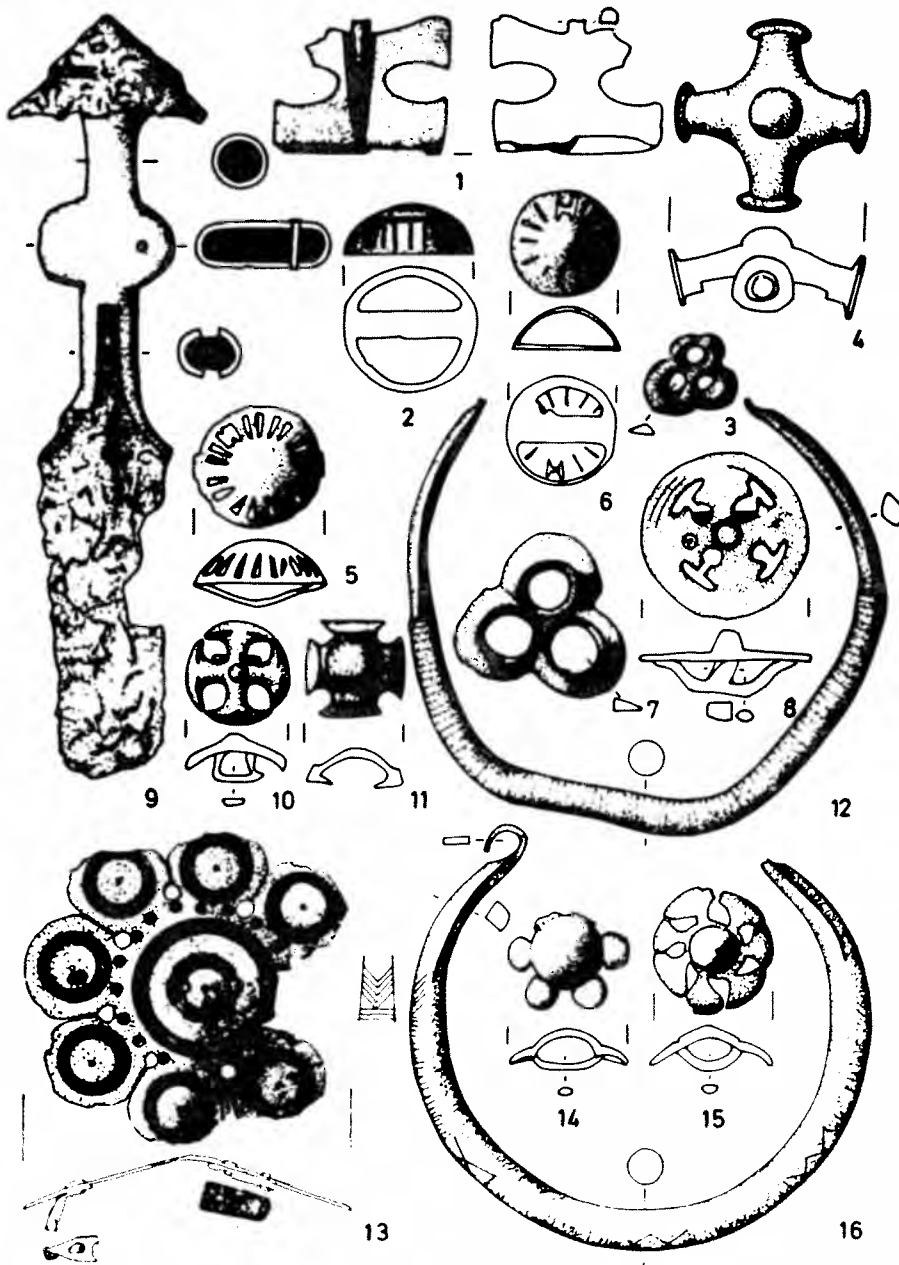
⁸² Kilian, Präh. Zeitschr. a.a.O. s.v. Mazedonien.

⁸³ Ebd.; ders, Fibeln a.a.O. 166.

⁸⁴ G. Karo, Ephem. 1937, 317.

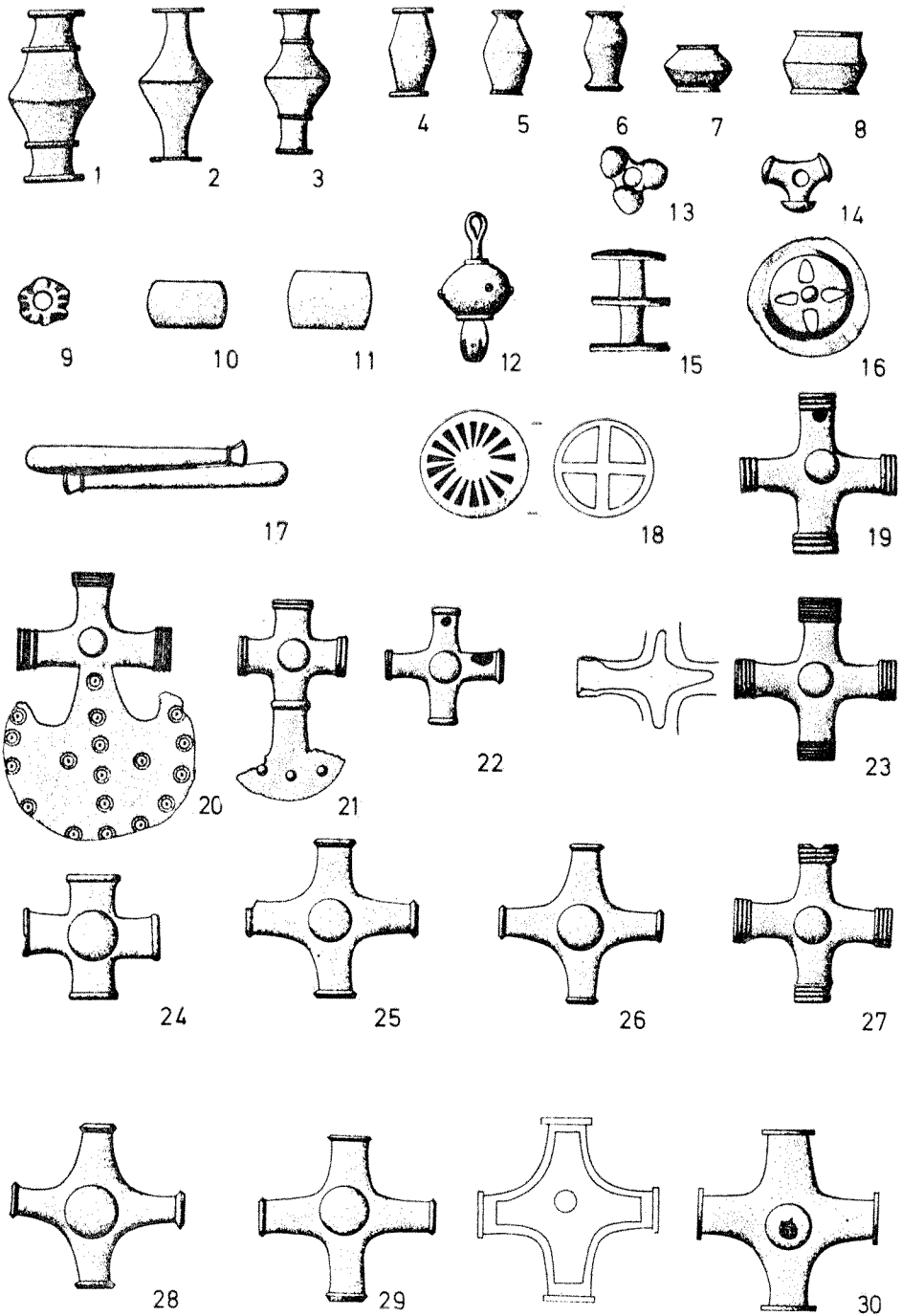
⁸⁵ Kilian, Archäol. Korrespondenzblatt 1973, 431ff.

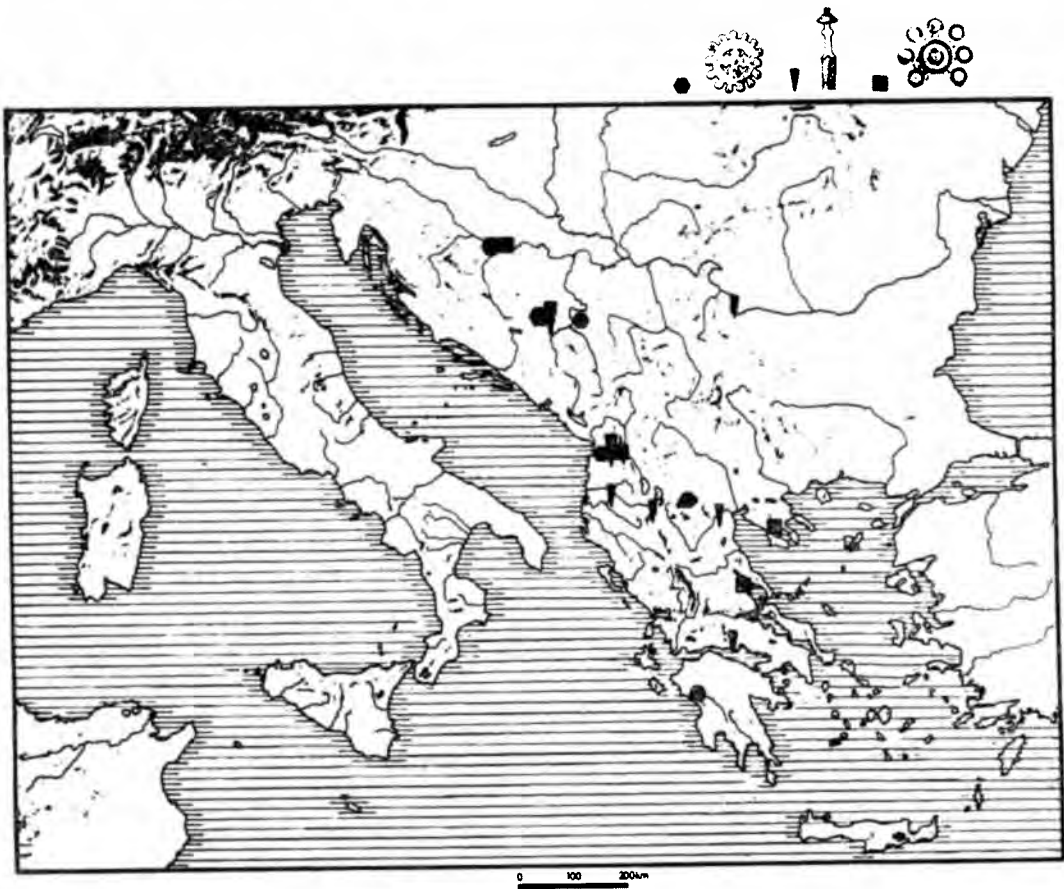
Westbalkanische Altertümer aus Griechenland: 1.10.14.15 Philia, 2.9 Delphi, 3 Chauchitsa, 4.7.8. Olympia, 5 um Thessaloniki, 6 Von der Chalkidike, 11.16 Axiokastron, 12 Servia, 13 Poieidaia

Taf. II

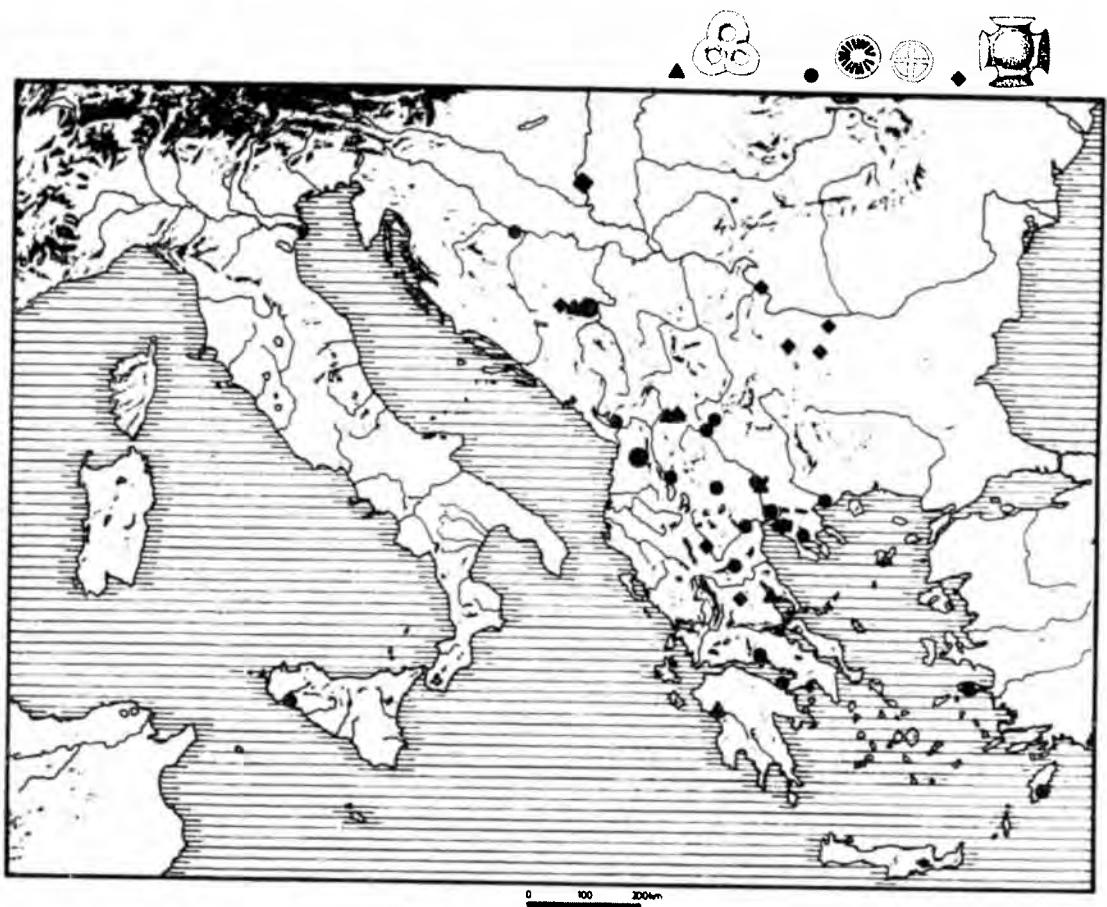
Fundgruppe von Valanida bei Ellassona

Taf. III

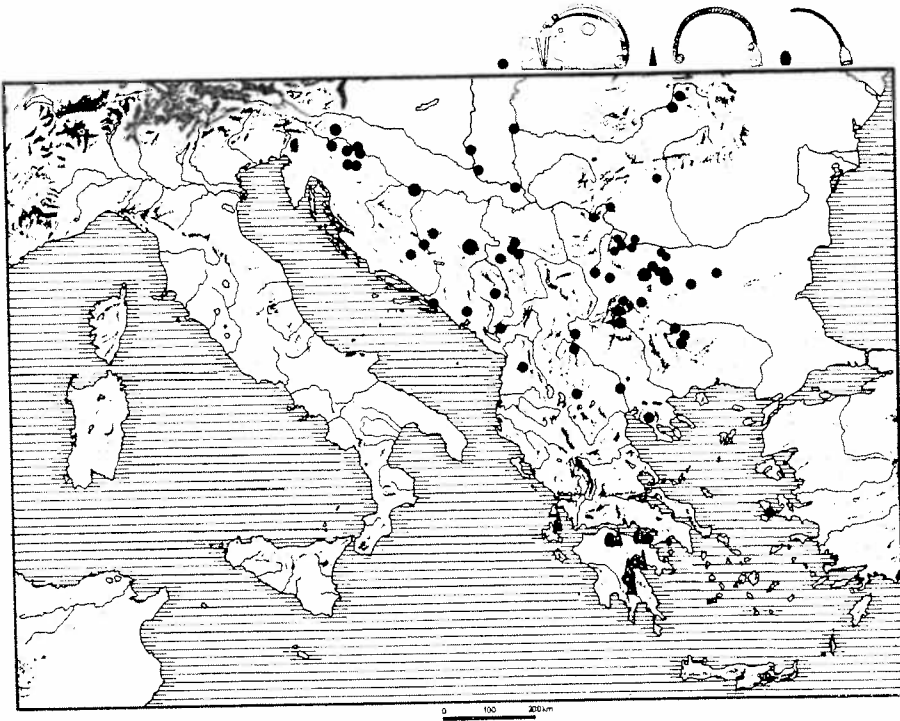

Verbreitung bosnisch-herzegowinischer Bronzen

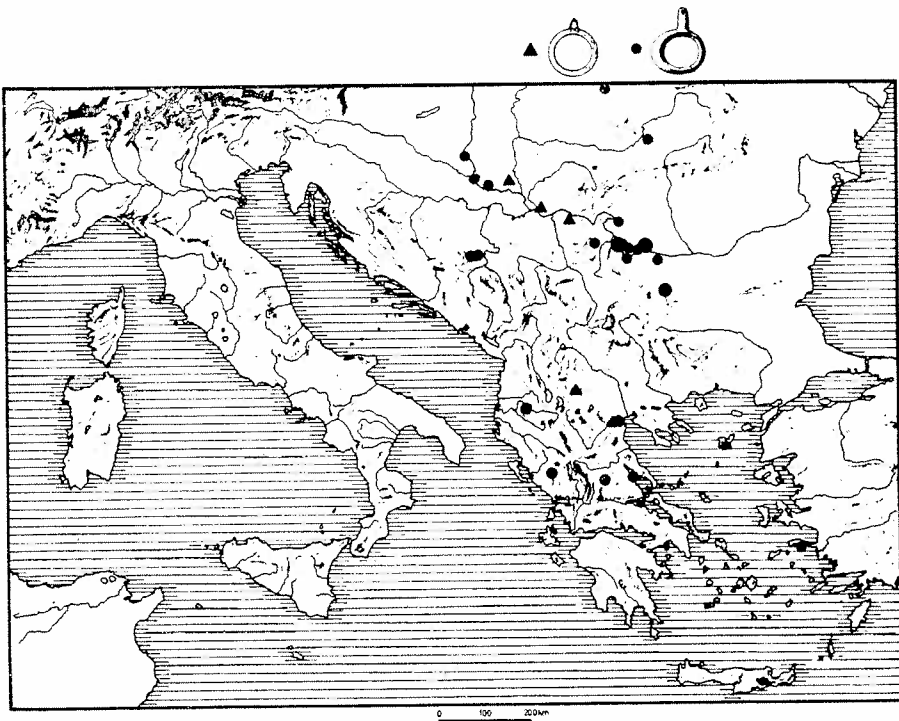
Taf. IV

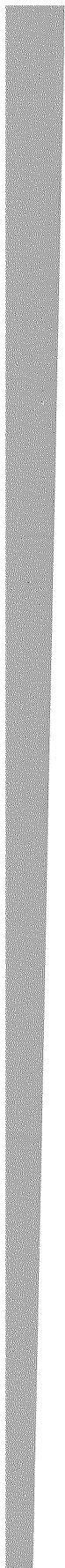
Verbreitung west- und innerbalkanischer Bronzen

Verbreitung eines balkanischen Typus und seiner griechischen Sonderformen

Verbreitung eines danubischen (?) Typus.

DRAGA GARAŠANIN
(Beograd)

RAZMIŠLJANJA O ILIRSKOJ ETNIČKOJ INTERPRETACIJI NALAZA IZ GVOZDENOG DOBA

Kada je reč o etničkoj identifikaciji stanovništva jedne određene oblasti u najranije vreme kada ona postaje za arheologa moguća, potrebno je najpre odrediti tu etapu u razvoju i procesu formiranja etničkih grupa. O tome pitanju naročito je raspravljano na Simpozijumu o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, koji je organizovao Centar za Balkanološka ispitivanja. Na tome Simpozijumu postavio je A. Benac osnovne smernice koje su pružile opšte okvire ovakve identifikacije i po kojima u razvoju Ilira važe sledeće osnovne etape koje arheolog može sigurno da fiksira: predilirska faza, doba stvaranja supstrata na osnovama autohtonog elementa u vezi sa njegovom indoevropelizacijom; protoilirska faza, doba stabilizacije ovog supstrata u bronzanom periodu; prailirska faza, period perturbacija na prelazu iz bronzanog u gvozdeno doba, period tzv. egejske seobe u istorijskom smislu, kada novim pregrupisivanjima, stapanjima i razdvajanjima grupa, ranije formiranih, dolazi konačno do fiksiranja ilirskog etnosa. Sa ovim se, prema tome, može sigurno računati tek od gvozdenog doba¹. U našoj predloženoj opštoj hronološkoj shemi gvozdenog doba u pitanju je, dakle, period gvozdenog doba II, odnosno halštat C, eventualno još i B3 po hronološkom sistemu P. Reineckea². Mutatis mutandis, ova osnovna shema može se sigurno primeniti i na druge narode starog sveta, a posebno na paleobalkanske narode. Ovde nas, međutim, posebno interesuju izvesne methodske postavke u vezi sa ovakvom arheološkom determinacijom, o kojima ćemo u daljem izlaganju govoriti i osvetliti ih sa nekoliko primera na području naše zemlje.

¹ A. Benac, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, 1964, 59 i d.; 74 i d.

² D. Garašanin, Materijali VII, Simpozijum praistorijske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Sl. Brod 1970, 41 i d.

Razumljivo je da se, u vezi sa ovim, najpre, mora obratiti pažnja na ostatke materijalne kulture, koji su nam, za epohu koja nas ovde interesuje a koja počinje u vreme okruglo oko 700. godina pre n.e., zasada još uvek naročito dobro poznati iz grobova, osobito kada je reč o ilirskoj teritoriji, čak shvaćenoj i u njenom širem smislu a ne samo kao oblast tzv. *Illyrii proprie dicti*. Ova je činjenica svakako povoljna i stoga što je, kako je poznato, kult, a osobito kult mrtvih, veoma konzervativan, te se njegove odlike mogu čak i bolje iskorišćavati prilikom etničkih interpretacija od ostataka materijalne kulture, koji su u krajnjoj liniji dinamičniji, lakše se šire na velike teritorije i mogu, osobito kada je reč o metalnim predmetima, i prelaziti izvesne etničke granice. Ipak, i u tome mogu postojati i specifičnosti pokretnog inventara na koje ćemo u daljem izlaganju još ukazati.

Posebno karakterističan oblik sahranjivanja koji nas ovde interesuje jeste sahrana pod tumulima, vrlo stara na ilirskom području, koja se može dovesti u vezu sa prvim prodorima stočarskih indoevropskih nomada i formiranjem najstarijeg predilirskog supstrata, ali se, potom, održala i u toku čitavog dugog kasnijeg razvoja i ostala tipična u ilirskim oblastima i tokom gvozdenog doba, kao specificum ilirskog etnosa³. Odmah treba ukazati da ovaj kulturni konzervativizam, izražen u osnovnim oblicima sahranjivanja, olakšava praćenje etničkog kontinuiteta u širem smislu i praćenje procesa etnogeneze, onako kako je njegove osnovne smernice postavio Benac, no s druge strane donosi i izvesne teškoće u pogledu finijeg razdvajanja u većim etničkim zajednicama, konkretno izdvajanja pojedinih ilirskih grupacija ili »naroda«, kao npr. Dardanaca, Peonaca itd. Ovaj problem, koji je jedan od osnovnih u proučavanju Ilira, naročito je teško rešavati u najranijim etapama, gvozdenom dobu II, kada, zapravo, o ilirskim »narodima« i nemamo još pisanih izvora. Arheolog prema tome mora, delom, u dalju prošlost projicirati podatke kasnijih izvora kojima se teritorija pojedinih ovakvih grupa bliže određuje i fiksira, a koji su opet, u raznim izvorima, često kontradiktorni i ukazuju na postojanje više faza ili etapa. Otuda, čak i za kasnije vreme, mora se u ovom pogledu postupiti sa krajnjom obazrivošću. Kako ističe M. Garašanin, potrebno je konfrontirati izvore koji govore o jednoj određenoj etapi u razvoju jedne ovakve grupe sa arheološkim materijalom koji sigurno pripada toj etapi i potiče sa one teritorije koja, u to vreme, pripada jednom određenom »narodu«. Na taj način, npr., mogla se rekonstruisati kultura Labiata u II veku pre n.e.⁴ U protivnom, a i za ranije periode, zaključci se mogu izvoditi samo okvirno, a ne sasvim sigurno. Tako npr. tzv. siromašni grobovi iz Trebeništa, koje su proučavali Lahtov i Kastelic, ukazuju na postojanje gomila kamenja iznad grobova koje daju utisak malih tumula sličnih onima u Radanju i na delu glasinacke nekropole, dok i kulturni inventar grobova upućuje na ilirski elemenat. Oblast o kojoj je međutim reč, područje Dasareta, kako ga poznajemo iz kasnijeg vremena, sigurno je ilirska i najbliža starom ilirskom jez-

³ Up. sintetički osvrt M. Garašanina: *Studia Balcanica V, Symposium: Ethnogenèse des peuples balkaniques*, Sofia 1971, 9 i d.

⁴ Isti, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XI*, 1973, 5 i d., osob. 6, nap. 3.

gru. Otuda se sa dosta sigurnosti može ovde govoriti o povezanosti sa Dasaretima i, u širem smislu, sigurno o ilirskoj etničkoj pripadnosti⁵. Stvar se, s druge strane, još više komplikuje u ranijoj epohi gvozdenog doba II intruzijama izvesnih stranih elemenata, kao što je npr. trako-kimerski, koji seže daleko na jug i može se, na osnovu izvesnih specifičnosti svoga inventara, pratiti čak do Skopske kotline (depo iz Brazde), oblasti kasnije sigurno vezane za Dardance⁶.

Za gvozdeno doba II na području oko Bregalnice i Štipa, koje prvenstveno vezujemo za ilirske Peonce, situacija je međutim naročito interesantna u pogledu bliže etničke interpretacije. Ovde su poznati grobovi pod humkama u dugom vremenskom rasponu koji ide od gvozdenog doba II pa sve do perioda početka rimske dominacije, u čemu postoji dug kontinuitet. U svojoj poslednjoj etapi ovaj je potvrđen nalazom iz kneževske humke na lokalitetu »Krst« u Tarincima, gde se, pod velikom humkom, domorodački knez, sahranjuje ne u grobnici kakva je ona, tračka, u Kazanlaku, niti uopšte u zidanoj grobnici, kamenoj konstrukciji, već u drvenoj zgradi podignutoj za ovu priliku, spaljen, bez urne, onako kako se taj način sahranjivanja konstatuje već u gvozdeno doba II na susednoj dardanskoj teritoriji u tumulima suvorečke grupe⁷. Ovde svakako nije reč o materijalnim mogućnostima, već o duboko usađenom konzervativizmu u načinu sahrane, koji nosi u sebi odraz dubokih tradicija.

Međutim, vratimo se gvozdenom dobu II. U nekropoli u Radanju, koja pripada gvozdenom dobu II, sahrana je vršena u malim kamenim humkama u koje su, jedan ili više pokojnika, polagani sa darovima, bez određene kamene konstrukcije⁸. Ovaj oblik humki, iako one nisu bliže istražene, tipičan je i za druga nalazišta istočne Makedonije⁹. U kulturnom, pokretnom, inventaru ovih humki zastupljena je keramika koja se delom usko vezuje i za pojave u suvorečkoj grupi u Metohiji, a isto tako i za tipične »makedonske bronz«¹⁰. Ove su bronzes nesumnjivo najviše vezane za područje današnje Makedonije, no njihove osnovne tipove moguće je vezati i za šire ilirsko područje, kao što je i za oblik tumula i način sahranjivanja ukazivano na analogije sa Glasinca¹¹. Sve ovo upućuje na uže povezivanje sa Ilirima, a, prema teritoriji o kojoj je reč, i sa Peoncima. Teškoće, međutim, nastaju onda kada se sa ovim nalazima uporede oni iz neposredno susedne nekropole »Orlovi Čuki«¹². I ovde postoji sahranjivanje pod tumulima, ali su oni većih

⁵ V. Lahtov—J. Kastelic, *Lihnid I*, 1967, 5 i d., Pl. II; F. Papazoglu, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja V*, 1967, 123 i d., gde se uzgred govori i o Dasaretima.

⁶ M. Garašanin, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija — Skopje XII*, 1967, 169. Depo iz Brazde zasada je nepublikovan.

⁷ M. Garašanin—D. Garašanin, *Arheološki Pregled; za suvorečku grupu*: M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 1973, 481 i d.

⁸ M. Garašanin—D. Garašanin, *Zbornik na Štipskiot naroden muzej I*, 1958—1959, 9 i d.

⁹ Up. izveštaj istih autora — *Ibid.* 67 i d.

¹⁰ *Ibid.*, 5 i d.; za suvorečku grupu M. Garašanin, loc. cit.

¹¹ M. Garašanin—D. Garašanin, op. cit., 24 i d.; 40 i d.

¹² V. Mikulčić, *Zbornik na Štipskiot naroden muzej II*, 1960—1961, 47 i d.; R. Pašić—Vinčić, *Starinar N.S.*, XXI, 1970, 129 i d.

dimenzija i sa određenim rasporedom grobova, posebnim izdvajanjem centralnog groba, oko koga se periferno raspoređuju ostali. Sem toga, grobovi su sagrađeni u obliku kovčega, a u kulturnom inventaru, pored keramike slične radanjskoj, metalni je inventar drukčiji: nedostaju »makedonske bronzе«, a javljaju se naočaraste fibule oba tipa: sa petljom u obliku osmice ili sa običnom petljom. Analizirajući ovu pojavu, M. Garašanin je zaključio da bi tumuli sa »Orlovi Čuki« mogli biti stariji i da se, prema uporednom pojavljivanju oba tipa naočarastih fibula, mogu staviti na sam početak halštata C — po Reineckeu, tj. u jednu ranu fazu gvozdenog doba II, dok bi tumuli iz Radanja pripadali mlađoj epohi u okviru istog perioda, na šta upućuju pojave keramike koja delom pokazuje grčke uticaje, vrlo primitivna dvojna igla iz Radanje, pa, konačno, i makedonske bronzе¹³. Vremenska razlika, međutim, ne može biti velika, što potvrđuje i povezanost keramike. Pojave u metalnom inventaru »Orlovi Čuki« pokazuju više veze sa dardanskim područjem. Znači li to da bi se u ovom slučaju imalo računati, najpre, sa jednom fazom dardanskog stanovništva u ovoj oblasti, na koju bi, kasnije, sledila peonska? Mislim da bi ovakav zaključak, iako se ne može sasvim isključiti, bio ipak previše smeo. Otuda se čini da se, sa punom sigurnošću, prema načinu sahrane, koji se u oba slučaja i po ostalom kulturnom inventaru može, naravno u lokalnim varijantama, vezati za Ilire, sme samo govoriti da se u ovim oblastima u vreme definitivne stabilizacije, gvozdenog doba II, mora računati sa ilirskim elementom. Kakvi su bili procesi pojedinih pomeranja plemena — teško je naravno govoriti. Podsetimo ponovo na situaciju kasnijih vremena, npr. na pomeranja granica Ardijeja u raznim etapama njihove istorije¹⁴. Svakako da u prilog pripadnosti Radanja peonskom elementu više govori i rasprostranjenost makedonskih bronzі, iako one prema jugu i prelaze granice starog peonskog područja¹⁵. Želim da istaknem samo da, u današnjem stanju našeg znanja, na ovakve mogućnosti treba samo ukazivati, dok se, s druge strane, šira etnička pripadnost, konfrontiranjem načina sahranjivanja i pokretnog inventara, može sa sigurnošću odrediti, u ovom slučaju kao ilirska.

Sigurno je da u tim komplikovanim procesima na koje smo ukazali u gornjem izlaganju treba računati sa raznim mehanizmima širenja pojedinih pojava materijalne kulture i etničkih grupa. Da pomeno samo stočarska kretanja, transhumancu, na koju se, u poslednje vreme, sve više ukazuje. Njeno postojanje u Tesaliji ubedljivo je pokazao K. Kilian na primeru nalaza iz Valanide¹⁶. Moguće je, u širim oblastima, takođe računati sa ovakvim pojavama, možda pri širenju trako-kimnerskih elemenata, osobito kada se ima u vidu sličnost i povezanost rumunske Basarabi-grupe sa tzv. bosutskom kulturom. Uzimanjem u obzir svih komponenata, pri čemu su pogrebni običaji svakako među

¹³ M. Garašanin, Neki problemi makedonske praistorije, *Acta Archaeologica Macedonica* I (u štampi).

¹⁴ M. Garašanin, *Glas SANU CCLX*, 1974, 11 i d.; F. Papazoglu, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Beogradu*, VI, 1963 71 i d.

¹⁵ Za rasprostranjenost ovih bronzі up. sada J. Bouzek, *Pamatky Archeologicke LXV*, 1974, 278 i d.

¹⁶ K. Kilian, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1973/4, 431 i d.

osnovnim za izvođenje okvirnih zaključaka, i tek uz sistematsko i brojno iskopavanje niza nalazišta biće moguće u ovom pogledu doći i do sigurnih finijih zaključaka, na koje se danas može samo ukazivati sa manje ili više verovatnoće, o onoj prvoj fazi ilirskog života koju predstavlja gvozdeno doba II.

DRAGA GARAŠANIN

CONSIDERATIONS METHODOLOGIQUES SUR L'INTERPRETATION ETHNIQUE ILLYRIENNE DES DECOUVERTES DE L'AGE DU FER

RESUME

Le processus de formation des Illyriens, c'est-à-dire le leur ethnogénèse, a été discuté en 1964 au colloque illyrien de aSrajevo où les étapes suivantes de ce processus ont été définies par A. Benac: étape préillyrienne, celle de l'indoeuropéisation par les peuplades des steppes du substrat néolithique balkanique; étape protoillyrienne, période de stabilisation de ce nouveau substrat au cours de l'Age du Bronze; étape illyrienne, période de fusion et de regroupements au cours de l'Age du Fer I (période des champs d'urne, Reinecke Bronze D-Hallstatt B). Suit enfin l'étape illyrienne avec les différentes peuplades ou tribus illyriennes depuis l'Age du Fer proprement dit, notre Age du Fer II, soit la période de Hallstatt C selon Reinecke (1—2).

L'identification des Illyriens au cours de cette dernière étape, dont les débuts se placent vers 700 av. n ère, offre toutefois certaines difficultés. Ce n'est que plus tard qu'une identification plus précise des peuplades illyriennes peut être entreprise grâce à la confrontation des données archéologiques avec la tradition écrite (4). Pour la période dont il est question ici nous sommes obligés de nous référer uniquement aux données de l'archéologie, en projetant dans une antiquité plus reculée les identifications indubitables des périodes plus récentes. Et parmi les données archéologiques c'est aux considérations sur les rites funéraires conservatifs par excellence qu'un rôle de premier ordre doit être attribué. C'est ainsi que par exemple les soit-disant »sépultures pauvres« de Trebenište, inhumations sous tas de pierres rappelant de petits tumuli- peuvent être rattachées aux Illyriens et en ce cas plus particulièrement aux Dassarètes (5). Le conservatisme du culte est confirmé par la sépulture sous tumulus et dans une construction en bois découverte à Tarinci près de Štip, datant de l'époque finale de l'Hellénisme (7). Pour l'Age du Fer II, les tombes sous tumuli de Radanje près de Štip, se rattachent par leur forme aux rites illyriens. Leur inventaire, représenté par les »bronzes macédoniens«, dénote également malgré son caractère régional un goût et des formes illyriennes à l'origine (8—11). Le territoire en question se trouve dans le pays des Péoniens, dont l'origine illyrienne doit de ce fait être envisagée.

Nous retrouvons également dans la même région et à proximité de Radanje, à Orlovi Ćuki, des tumuli plus grands avec des tombes disposées radialement et un inventaire différent, comportant notamment des fibules à lunette à partie médiane en forme de 8 ou simple et sans bronzes macédoniens (12). La céramique et les bronzes de ces tombes se rattachent au groupe de Suva Reka en Metohija, donc dans le pays des Dardaniens (10). L'apparition des deux types de fibules à Orlovi Ćuki permet une datation vers les débuts de l'Age du Fer II, soit vers 700 av. n. è., les tombes de Radanje sont un peu plus récentes (13). Il serait toutefois prématuré de reconstituer à partir de cette situation une évolution historique indubitable, c'est-à-dire l'existence tout d'abord de Dardaniens et, un peu plus tard, l'arrivée d'une vague péonienne. L'unique conclusion certaine est qu'il s'agit dans les deux cas d'éléments illyriens, une identification plus précise ne saurait être que prématurée et ne pourra, peut-être avoir lieu qu'après de nouvelles recherches et études plus poussées sur les sites de ces régions. C'est dans ce sens qu'il sera nécessaire de tenir compte également de certains autres éléments importants, notamment les mouvements de transhumance (16).

MATE SUIĆ
(Zagreb)

ILLYRII PROPRIE DICTI

Otkako je G. Zippel 1877. god. u svom poznatom djelu sustavno obradio problem odnosa Rima prema Ilirima do Augustove vladavine, pa sve do danas, gotovo da i nema djela koje obrađuje ilirsku etnografiju, etnogenezu, geografiju i historiju a da se ne dotakne problema interpretacije onih *Illyrii proprie dicti* što ih donose Plinije Stariji (III 144) i Pomponije Mela (II 55). Posebnu pažnju zaslužuju dva ne tako davno objavljena priloga koja obrađuju to pitanje. R. Katičić je u svom radu s istim naslovom što ga ima i ovaj naš (*Živa antika* 13—14/1964, 87 d; R. K.) njemu svojstvenom akribijom podvrgao kritici izvore koji se odnose na ove Ilire i egzaktnom filološkom metodom pripremio tekst historičaru da ga eksploatira kao povijesni izvor. Studiozna rasprava F. Papazoglu o postanku i razvitku ilirske države (*Historia* XIV 2/1965, 143; odsada F. P.) predstavlja kod nas prvi pokušaj sinteze iz te znanstvene oblasti, građene na povijesnim izvorima i na iscrpnoj literaturi, s mnogim novim zaključcima i vrijednim saznanjima, u koje spadaju i oni koji se dotiču onih Ilira *proprie dicti*. Posredno se dotiče naše teme rad M. Garašanina (*Glas SANU* 261, 1974, 1 d.), koji u pitanja vezana uz ilirsku državu, osobito uz njezin kontinuitet, unosi nove akcente i neka nova tumačenja. Na isti način za nas je zanimljiv prilog N. G. L. Hammonda o ilirskom kraljevstvu od oko 400—167. god. (*The Annual of the British School of Archaeol. at Athens* 61./1967, 399 d.), iako se na ovo pitanje jedva osvrće. Tim vrijednim saznanjima iz područja ilirologije pridružujem i ja svoj skromni doprinos, posvećen akad. Alojzu Bencu, koji je i sam veoma mnogo zadužio našu i svjetsku naučnu javnost svojim znanstvenim radovima o Ilirima, a ne manje i svojim djelovanjem na čelu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, s kojim me odavna povezuje srdačno prijateljstvo, iskreno drugarstvo i plodna suradnja.

Uzet sam za sebe, bez veze s kontekstom, izraz *proprie dicti Illyrii* (u Plinija) odnosno oni *quos proprie Illyricos vocant* (u P. Mele) mogao bi se tumačiti na različite načine. Od toga će zavisiti i kako ćemo prevesti tu sintagmu: jesu li to »Iliri u užem smislu riječi«, »Iliri u pravom smislu riječi«, »Iliri navlastito«, kako bi glasio nespretan ropski prijevod, »Iliri par excellence«, ili još nešto drugo. Danas, nakon rezultata do kojih se došlo u istraživanjima ilirske prošlosti i njihove kulture, bilo bi moguće formulirati problem i na taj način da se traže oni Iliri koji su tipični nosioci ilirskih jezičnih i kulturnih odlika koje se mogu definirati kao zajednički patrimonij svih Ilira što se povezuju u jedan kulturno-etnički kompleks. No, kad bismo to i pokušali uraditi, sigurno je da takve »Ilire-tip« nećemo tražiti na periferiji ilirskog etničkog područja, a naši izvori odnose se upravo na južne granične oblasti ilirske zemlje. Ostaju samo dvije mogućnosti koje, uz nijanse, imaju i svojih zastupnika. Ili su ti *proprie dicti* Iliri uža (»čista«) etnička skupina, pleme ili narod — svejedno, iz šire ilirske etničke zajednice, koji su odigrali ulogu naroda-eponima u ekspanziji ilirskog imena po Balkanu i svoje ime i samobitnost sačuvali do vremena u koje treba smjestiti izvor na koji su se oslonili Plinije i Mela, dakle »pravi Iliri« s obzirom na ime i na etničku samosvojnost, ili je pak i to jedan etnički ali i geografsko-historijski naziv, koji je u stvarnosti bio općenit i kompleksan, jer je obuhvaćao više užih etničkih skupina od kojih je svaka imala i svoje posebno ime. Mi se priklanjamo ovoj drugoj mogućnosti i smatramo da se u djelima citiranih antičkih pisaca radi upravo o tome.

Ponajprije valja opaziti da se ti Iliri *proprie dicti*, ma ko oni bili, sami nikada tako nizu zvali i nisu se mogli tako zvati. Njima je takvo ime nadjenulo izvor kojim su se poslužili Plinije i Mela. Plinije kaže da su *dicti* — nazvani, a Mela da ih tako zovu — *vocant*. Ta je, dakle, sintagma nastala u izvanilirskom krugu rimskih pisaca. Ona je sigurno formulirana na osnovi nekih izvjesnih povijesnih činjenica, nesumnjivo u jednoj historijskoj retrospekciji iz jedne povijesne situacije koju treba objasniti. Anticipirajući konačne zaključke, već ovdje na početku izlaganja iznosimo da su ti *proprie dicti Illyrii* u Plinija oni Iliri iz kojih stoji jedna *proprie dicta Illyria*, odnosno u Mele iz onih *quos proprie Illyricos vocant* jedan *Illyricum quod proprie vocant*. To je suština naše teze i nastojat ćemo da je obrazložimo.

Ni sada ne želim, kao što to nisam činio ni ranije, nijekati postojanje jedne uže etničke skupine kojoj je vlastito ime bilo Ἰλλυριοί, odnosno *Illyrii*, bez obzira na činjenicu da postanje ilirskog imena, kako i H. Krahe ističe (*Die Sprache d. Illyrier*, I, 1955, 2. d), još nije našlo zadovoljavajuće tumačenje, a čini se ni preciznija geografska lokacija tih po imenu prvobitnih Ilira. Morao je postojati jedan narod-eponim koji je dao ime ilirskom etničkom kompleksu, kao što je postojalo i jedno uže pleme Ἑλληρεῖς, koje su sami Grci proširili na sve Helene, kao što je jedno malo i neznatno pleme s imenom *Grai* iz sjeverne Grčke poslužilo Rimljanima za označavanje Grka uopće i s tim značenjem ime se sačuvalo do danas, kao što je i italско ime, koje je startalo s krajnjeg juga Apeninskog poluotoka, iz starog Brutija (današnje Kalabrije), dalo ime zemlji Italiji i Italicima, njezinim stanovnicima.

Ta uža imena posebnih etničkih skupina, ne uvijek ni najvećih ni najznačajnijih kako se vidi, zbog nama većinom nepoznatih razloga, imala su uspjeha u svojoj prostornoj difuziji. U radu gdje smo obradili jedan *Periplus* iz sredine 4. st. prije n. e. (*Rad JAZU* 306./1955, 136 d.) pokušali smo ukazati kako se ilirsko ime, koje je nesumnjivo krenulo iz jugoistočnih graničnih područja Iliride, postepeno širilo duž istočne jadranske obale, oslanjajući se na svjedočanstva izvora koji su bili suvremeni pojedinoj fazi širenja imena, a ne onih koji o tome govore a posteriori. Da li je propagiranje ilirskog imena napredovalo stjecanjem svijesti u pojedinim Ilira o zajedničkoj etničkoj pripadnosti, ili su vanjski faktori bili ti koji su utjecali na širenje jednog generičkog etničkog imena, povezujući u jedan kompleks sve narode i plemena koji su bili srodni jezikom, materijalnom i duhovnom kulturom, to je, držim, dosta jasno. Jedno su Grci, drugo npr. Italci, a drugo opet Iliri. Kad se radi o Helenima, onda se pouzdano zna da su oni zarana razvili samosvijest o svojoj samobitnosti, da su sami sebe oštro lučili od ostalih naroda i njegovali vlastito zajedničko ime, nezavisno od činjenice da su im Rimljani nadjenuli drugo, koje su po njima svi prihvatili i upotrebljavaju ga do danas. Kod Italika, koji su u etničkom pogledu bili daleko kompleksniji od Helena, jer su posjedovali istaknutije razlike u jeziku i u kulturi (jedan Umbar npr. nije se mogao sporazumjeti s Latinom), samosvijest je rasla uporedo s rastom ekspanzije rimske vlasti po Apeninskom poluotoku, šireći s time geografsko i političko prostranstvo Italije, da bi došla do svoje kulminacije u vrijeme savezničkog rata osamdesetih godina 1. st. prije n. e., kad se Italici kao cjelina suprotstavljaju Rimu sa svojom državom Italijom, kojoj je glavni grad Korfinij, kad svoju samosvijest na osobiti način izražavaju predstavom na novcu, gdje jedno goveče, simbol Italije i tradicionalno izvorište italiskog imena, gazi rimsku vučicu. Iliri takve samosvijesti zajedništva nisu razvili, a nisu je ni mogli razviti. Oni nisu imali medije potrebne za sazrijevanje etničkog jedinstva kao što su ih Grci imali: Homera, Olimp i mitologiju u Homera i Hezioda, pismo i literaturu, jezik s dijalektima na kojima su se ipak svi Grci mogli sporazumijevati, itd. Iliri su živjeli u agrafskom društvu, njihova kultura ukazuje na izrazite uže regionalno-etničke osobine, njihovi su kultovi lokalni ili u najboljem slučaju regionalni i niti jedan se ne izdiže do razine nekog *deus princeps* svih Ilira, njihove su dijalektalne razlike bile tako izrazite da se npr. teško mogao sporazumjeti jedan Liburn s jednim Taulantom. Ilirsku kulturno-etničku zajednicu definirala je tek moderna znanost, a u svijesti samih Ilira ona se pojavila veoma kasno, tek s rimskim osvajanjem Ilirika, dakle djelovanjem vanjskog faktora. U isto vrijeme, opet s romanizacijom, počinje proces korozije te svijesti, pa već u ranijem Carstvu etničke kategorije stječu sve više regionalne, odnosno političko-administrativno značenje, zbog čega je Dalmat sada stanovnik Dalmacije, a Liburnija obuhvaća sve pripadnike skardonitanskog konventa, dakle i Japode. Naprotiv, svijest o svojoj samobitnosti stjecali su pojedini ilirski narodi i plemena, uvijek onda kad su bili izloženi vanjskoj opasnosti, pa i toj svijesti, uz ostale socio-ekonomske i političke faktore na koje je F. P. upozorila (*Godiš. Centra za balkan. ispit.* 5/1967, 123 d.), a koje nam M. Garašanin predstav-

Ija u novom svijetlu (o. c., 3 d.), treba zahvaliti pojedine pokušaje integracije, stvaranje saveza, i napokon države kao natplemenskog saveza. Pojam Ilirije, odnosno Ilirika u etničkom a ne u administrativno-političkom smislu, u njegovu konačnom prostranstvu kako ga iznose Plinije, Apijan i drugi, rezultat je dugačkog procesa integracije. Atribucija ilirskog imena svakom pojedinom narodu i plemenu išla je uporedo s širenjem interesa antičkog svijeta za te skupine, grčkog pa rimskog, postepenom identifikacijom pojedinih skupina i prepoznavanjem da su one dijelovi ilirske etničke zajednice, da bi dosegla vrhunac u velikom Iliriku, koji je napokon okupio gotovo sve uže ilirske zajednice. Bilo je potrebno osvježiti ovih nekoliko više-manje poznatih činjenica da bismo mogli opravdati naš pristup tumačenju citiranih podataka iz Plinijeva i Melina djela. Jer ono po čemu se bitno odvajamo od autora koji su ovaj problem razmatrali, to je pristup k problemu, a drugačiji pristup, kako se zna, često vodi i do drugačijih rezultata. Ostavljajući po strani stavove i razmišljanja o ilirskoj državi, što ne znači da taj problem nema veze s ovim o čemu mi ovdje razmišljamo, nas najviše zanima tumačenje postanka onog izraza *Illyrii proprie dicti*. Pri tome je najvažnije obratiti se opet samim izvorima, Pliniju i Meli, u nastojanju da se utvrdi: kako oni pišu, kojim se kriterijima rukovode, na koje se izvore oslanjaju, kako ih shvaćaju i reproduciraju, kakav je njihov način razmišljanja itd. da bi se vidjelo šta su oni zapravo s citiranim sintagmom htjeli reći.

Kako je navedeno, Plinije i Mela navode da su se oni Iliri *proprie dicti* tako zvali, odnosno da su tako bili nazvani. Nije jasno da li su oni u svom izvoru naišli na gotovu formulaciju, ili su je na temelju podataka što ih je izvor pružao kalkirali u navedeni termin. Na kraju svog izlaganja, nakon što je svestrano razmotrila problem ilirske države i dinastije ilirskih kraljeva, F. Papazoglu uzima u razmatranje ove Plinijeve i Meline podatke (F. P., 177), pa zaključuje da u onim Ilirima *proprie dicti* treba prepoznati uže Ilire, pripadnike ilirskog kraljevstva. Ali ne sve, jer i sama ističe da je ilirska država bila kompleksna, već samo jedne od njih, one koji su dali ime državi i po kojima se vladar te države zvao βασιλεύς τῶν Ἰλλυριῶν, odnosno *rex Illyriorum*, od Polibija dalje. No da li se mora baš tako razmišljati? Mi nemamo nikakvih izravnih svjedočanstava o tome kako su se vladari te države sami zvali, a zacijelo ih nećemo ni imati. Epigrafskih potvrda iz autohtonog kruga nema, numizmatički nalazi po svojoj naravi neće pružiti kakav dokaz o tituli ilirskih kraljeva jer ćemo uvijek susretati ime vladara i naslov *basileus* i ništa više. Izvori koji donose naslove βασιλεὺς τῶν Ἰλλυριῶν i *rex Illyriorum* nisu suvremeni postanku i trajanju ilirske države, potječu iz rimskog kruga, a naslovi su načinjeni u bližoj ili daljnjoj retrospekciji. Prema tome, i ovdje vrijedi ono što je rečeno za Ilire *proprie dicti*: tako su ti kraljevi bili nazvani (*dicti*), odnosno tako su ih zvali (*vocant*). A i kako bi ih drugačije mogli zvati? Ako neki kralj vlada samo Dardancima, tada se može zvati dardanskim kraljem, ako vlada Peonijom — peonskim. No jedan koji vlada skupinom plemena različita imena mogao je naći naslov samo kao »kralj Ilira«. Zbog toga taj naslov prvotno ne mora značiti »kralj one etničke skupine koja nosi uži naziv 'Iliri', već je to prije kombinacija »kralj

Ilira — suveren države koja se formirala na ilirskom etničkom teritoriju«. I N. Hammond (o. c., 241) smatra da naslov »kralj Ilira« treba shvatiti u općenitom smislu. M. Garašanin (o. c., 4 d.) s pravom drži da kontinuitet kraljevskog naslova ne potvrđuje ujedno i kontinuitet ilirske države. Promatrajući ilirsku državu iz rimske perspektive, rimski historičari nisu mogli naći prikladnijeg naziva za vladara te države. Za njih je država bila ilirska jer su je sačinjavali Iliri, pa su i vladari »kraljevi Ilira«. A to tim lakše kad se uzme u obzir i historijska perspektiva s koje su izvori promatrali Ilire u prošlosti, imajući pred očima situaciju vremena u kome su pojedini autori pisali. Gotovo svi antički pisci, počev od Polibija, pa preko Livija, Strabona, Diodora Sikulskog, Plinija, Apijana i dr. do Diona Kasija, vrlo često upadaju u anahronizme, nedužne doduše i načinjene bez ikakve zle primisli, no koji mogu dovesti u zabludu. Tako je krivim putom bila pošla interpretacija jednog od najstarijih izvora za ilirsku povijest, djelo Hekateja iz Mileta, tradirana u Stjepana Bizantinca. Po njemu, Hekatej je napisao da postoje dvije Japigije (*poleis* — *civitates* a ne *urbes*, kako prevodi K. Müller), jedna u Italiji i druga u Iliridi (F. Jacoby, *FGH* I, 86 i 97). To je očit besmisao. Hekatejeva Ilirida nije mogla krajem 6. st. prije n. e. sezati do japodskog teritorija, kao što vjerojatno ni tadašnja Italija još nije bila obuhvatila teritorij Japigije na Apeninskom poluo-toku. To je lako objasniti: čitajući Hekatejevu *Periegezu*, Stjepan je naišao na jednu Japygiju uz zapadnu obalu Jadrana i jednu Japydiju uz istočnu. Prva se nalazila na tlu kasnije Italije, druga na tlu kasnije proširene Iliride i Stjepan ih je locirao iz perspektive situacija kakva je bila u klasičko vrijeme, povezao jednu s drugom i tako je došlo do tog fragmenta, koji reproducira samo činjenicu iz Hekatejeva djela, no nikako i njegov tekst. Diodor Sikulski kaže da su u koaliciji koja je napala novoosnovani Pharos u prvoj polovici 4. st. bili »Iliri preko s kopna« (οἱ πέραν Ἰλλυριοί). Bez obzira tko su oni stvarno bili (D. Rendić-Miočević, *Vjesn. dalm.* 52/1935—1949, 20 d.), treba se ograničiti na trakt obale između Salone i Zadra. Stanovnici tog obalnog poteza nikako se nisu mogli zvati Ilirima već u prvoj polovici 4. st., bez obzira što su oni to stvarno bili. Diodorov izvor (sigurno sikulskog podrijetla) nesumnjivo je spominjao stanovništvo koje je živjelo preko na obali, a kako je to u Diodorovo vrijeme pripadalo ilirskom području, logično ih je nazvao Ilirima. Strabon Oktavijana naziva *Sebastos* kad govori o njegovu djelovanju prije 27. godine, dakle u vrijeme kad još nije imao naslov Augustus. Po Liviju Gali su se doselili u Italiju, a krajem 5. i poč. 4. st. ne samo administrativno-politička nego ni geografska Italija nije prelazila Apenine. Na isti način postupa kada kaže da je u vlasti Etruščana bila gotovo čitava Italija: to je Italija njegova vremena a ne iz 6. st., kad počinje etruščanska ekspanzija. Takvih anahronizama, ako ih tako smijemo zvati, ima mnogo u starih pisaca. Uostalom tako radimo i mi kad kažemo npr. da su Kelti prodrli na Balkan, a znamo da je Balkan kao naziv recentnog postanja. S druge strane, valja potcrtati činjenicu da je ilirski etnos bio kompleksan već u najstarijih izvora i generičan po sadržaju i značenju; njihova je Ilirida obuhvaćala nekoliko užih ilirskih zajednica. To smo ustvrdili već u radu o P. Skilakovu *Periplu* (*Rad JAZU* 306/1955, 136 d.), tako

mnogi misle, a u novije vrijeme i N. Hammond (o. c., 399), u osvrtu na rad F. Papazoglu. (No on ipak na kartu [str. 240] unosi ispod Labeata i Grabeja pleme *Illyrii*.) Ta se kompleksnost i generičnost vidi iz Hekatejeva djela. Po njemu već u 6. st. postoje ovdje na jugu ilirskog područja Oidanti Iliri, Sesareti, Taulanti i Helidoni Iliri (FGH 98—100), dakle ilirsko je ime obuhvatilo sve uže cjeline otprilike do Drima. To isto se vidi i u Herodotovoj Historiji. On već razlikuje Venete Ilire, zacijelo i Enheleje Ilire u poznatom citatu gdje spominje »ilirsku i Enhelejsku vojsku«, što je ἐνδιᾶδυσιν »vojska ilirskih Enhelejaca« (9, 43) kako smo predložili (o. c., 145). Veliko je pitanje da li se do vremena u kome je živio izvor Plinija i Mele sačuvalo i jedno pleme Iliri-Iliri, a još veće da li su ilirski kraljevi po njima dobili ime, jer bi navodno odigrali ulogu ilirskog Piemonta, okupivši i druge zajednice u državu. Barem u jednom slučaju može se utvrditi da su to bili Taulanti. Kako svjedoči Arijan (*Anab.* I 5, 1; I 6), Glaukijas je najprije bio kralj Taulanta, a domala ga susrećemo s naslovom »kralj Ilira« (Diod. Sic. XIX 67, 6—7). Ukratko, nemamo nikakvih potvrda da je do rimskih vremena, konkretnije: od 2. st. prije n. e. pa dalje, još egzistiralo pleme Iliri koji su dali ime ne samo ilirskom kompleksu, nego i državi i kraljevima. A na takav zaključak nas ne obavezuju ni Plinije, odnosno Melini »Iliri u užem smislu riječi«.

Proučavajući Melino i Plinijevo djelo u cjelini došli smo do drugačijeg tumačenja tog njihovog izraza. On u njihovim djelima ima primarno historijsko-geografsku vrijednost. Slijedeći način razmišljanja i pisanja obaju autora, a posebno Plinija, lako ćemo opaziti da oni *promiscue* upotrebljavaju u istom značenju ime naroda i ime zemlje na kojoj taj narod obitava. Mela, na ovom istom mjestu (II 55), umjesto *Istri* piše *Istria*. Pliniju su *Tusci* i *Etruria* jedno te isto, *Galli* i *Gallia*, *Graeci* i *Graecia*, pa tako *Illyrii* i *Illyricum*. Navest ćemo, radi ilustracije, samo nekoliko primjera. Kad govori o teritoriju Galije Togate (III 112), navodi narode koji su se tu izmijenili: *Siculi et Liburni plurima eius tractus tenuere, ... Umbri eos expulere, hos Etruria, hanc Galli*. Na samom početku opisa Ilirika (III 139) piše ovako: *Arsia gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium. Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bulini et quos Callimachus Peucetias appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim*. Pojedinačno dakle nabraja etnička imena u nom. plurala, a na kraju kaže da su oni svi skupa Ilirik. Očekivali bismo da će umjesto *nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim* biti *nunc omnes uno nomine Illyrii* (odnosno *Illyrici*) *vocantur generatim*. Njemu je dakle Ilirik ekvivalent za Ilire, i obratno. Ako tako postupa ovdje, na početku opisa provincije Ilirika, zašto ne bi uradio nešto slično i na kraju njezina opisa (III 144) gdje spominje one Ilire *proprie dicti* i zašto ne bismo s pravom zaključili da iza njih stoji jedan *Illyricum pr. dictum*. A to je sada nešto posve drugo, jer nas ne vodi prema onim Ilirima-Ilirima i ilirskoj državi, već prema jednom Iliriku u značenju rimske provincije, mnogo manje od onog *Illyricum generatim*. Da se ovdje radi o jednom Iliriku a ne o nekakvoj Iliriji ili staroj grčkoj Iliridi, svjedok nam je Pomponije Mela. On donosi (II 55) za nas dragocjenu varijantu *Illyrici*, a to nije isto što i *Illyrii*. Ilirici su stanovnici Ilirika

na isti način kao što su i Plinijevi *Italici* stanovnici Italije, a ne određena skupina naroda i plemena italske jezične i kulturne cjeline kao što su Latini, Umbri, Sabeli i dr. U njegovoj etnografiji su Italici čak i Liburni i Japodi, jer se vode, kao pripadnici sjevernog konventa, odvojeno od salonitanskog i naronitanskog, u cenzorskim listama Italije, iako ne samo da ne žive na tlu Italije, već kao Iliri etnogenetski nemaju nikakve veze s italskim narodima (izuzev, naravno, mesapske Ilire, koji su sada davna prošlost i pripadaju također Italicima). Pitanje je onda što bi mogao predstavljati taj Plinijev i Melin Ilirik u užem smislu riječi, koji se nalazio ovamo na periferiji ilirskog područja i provincije Ilirika, mnogo manji od onog velikog Ilirika *generatim*. U djelu samog Plinija moguće je naći jasnu indiciju da je on, odnosno njegov izvor, poznavao jedan stariji i manji Ilirik, i to na onome mjestu (III 151) gdje citira otoke u Auzonskom, Jonskom i Jadranskom moru. Nižući ih, ide od sjeverozapada prema jugoistoku: ... *Pullariae et Absyrtides ... Electridas ... Lissa ... Creteae ... Liburnicas, ..., Celadussae ... Bova ... Brattia ... Issa ... Pharia ... Corcyra Melaena ... Melite ... Elaphites ...*, a u Jonskom moru Sason. Treba upozoriti kako on određuje smještaj otoka Mljeta (*Melite*). Tu on donosi (III 152): *ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV, inter quam et Illyricum Melite*. Mljet se dakle nalazi između otoka Korčule i Ilirika. Kako je to moguće kad su i Mljet i Korčula kao i mnogi drugi spomenuti otoci u Iliriku. Ili je možda ovdje Ilirik kopno prema otocima, pa se Mljet nalazi između kopna i Korčule. To je onda još veća besmislica koja se nikako ne bi mogla uskladiti s geografskom stvarnošću. Slijedi iz toga da je stariji Plinijev izvor znao za jedan Ilirik, koji je bio ograničen na južni dio obale i samo između tog Ilirika i Korčule mogao je ležati Mljet. S takvim razmišljanjem podudara se Apijanov podatak (III. 3, 10), na koga se oslanja i F. Papazuglu (F. P. 172 d.) ali s drugačijom intencijom, u kome se govori da su Ardijejci napadali rimsku Iliriju nakon Gentijeva pada. To znači da oni nisu bili u sastavu te rimske provincije, odnosno da je njezina granica bila mnogo južnije, vjerojatno do rizičkog teritorija. No da li je taj Ilirik, kakav je bio iza Gentijeva pada, onaj što su ga zapremali *proprie dicti* Iliri iz 144. pogl. III knjige Plinijeva djela? Smatramo da nije, i to neće biti teško dokazati. Prvotni Ilirik bio je znatno manji i zahvaćao je samo jedan dio ovog Ilirika formiranog nakon trećeg makedonskog rata. Mi, naime, zastupamo da su u širenju Ilirika, u smislu rimskog posjeda na ilirskom području, postojale tri osnovne faze, tri posebne tečevine, koje bismo mogli promatrati onako kako historičari razlučuju širenje teritorija mletačkog posjeda u Dalmaciji: »stara tečevina« (tal. *acquisto vecchio*), »nova tečevina« (a. *nuovo*) i »najnovija tečevina« (a. *novissimo*). Ovaj posljednji, to je Plinijev *Illyricum generatim*, odnosno velika Ilirija Apijanova i drugih pisaca Druga (»nova«) jeste onaj teritorij Ilirika koji je bio formiran nakon propasti Gentijeve države. »Stara tečevina«, jezgro rimske provincije, bila je mnogo uža, a nalazila se upravo ondje gdje Mela, a još preciznije Plinije smještaju svoje »uže Ilire«.

Prilike nakon pada makedonske države i Gentija, posebno organizaciju Ilirka, donosi Livije (XLV 26, 13—15), iznoseći najprije odnos

Rima prema pojedinim Ilirima s obzirom na fiskalne momente. Isejci su zadržali slobodu i stekli imunitet. Nesumnjivo je to ona ἀτέλεια koju vidimo u grčkom natpisu iz Salone a u vezi je s isejskim poslanstvom Cezaru 56. god. (Vjesn. dalm., 68/1966- 181 d.). *Dediticii* su stekli imunitet, a koji su ustrajali u ratu protiv Rima bili su obvezani na tribut upola manji od onoga što su ga plaćali ilirskom kralju. Iz daljnjeg će se izlaganja vidjeti da *stipendiarii* nisu postali oni Iliri koji su se nalazili u onoj nastarijoj tečevini, u prvotnome Iliriku. A što je zapravo bio taj primitivni Ilirik može se razabrati iz formule provincije koju je izradio Lucije Anicije za novi, prošireni Ilirik, koji je nastao nakon Gentija. Tu formulu u sažetom obliku reproducira Livije (XLV 26, 13—15) riječima: *Inde in tres partes Illyricum divisit. Unam fecit quae supra † Dictam est, alteram Labeatas omnīs, tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolasque eorum.* (»Zatim je podijelio Ilirik u tri dijela. Jedan je onaj koji je iznad Dikte, u drugom su svi Labeati, a u trećem Agravoniti, Rizoniti i Olcinijati s okolnim stanovništvom«) (F. P. 175; M. Garašanin 24). Što su sadržavali drugi i treći dio Ilirika sasvim je jasno iz Livijeva sažetka formule. Opis provincije u formuli ide od istoka (jugoistoka) prema zapadu (sjeverozapadu). Po geografskom smještaju su posljednji Rizoniti, pa je jasno da je tu bila zapadna granica što smo je maločas spomenuli. U drugom, srednjem dijelu su sami Labeati. Poznavajući granice njihova teritorija, možemo zaključiti da je granica između drugog i prvog dijela bila negdje na liniji rijeke Drima, odnosno Mati, ondje gdje je, po Hammond (o. c., 247), bilo granično taulantsko pleme *Abroi*, pa se grad Lješ (koji se u ovom Livijevu stavku uopće ne spominje) morao nalaziti u prvom dijelu. Po našem shvaćanju taj prvi dio Ilirika u Anicijevoj formuli nije ništa drugo već onaj stariji Ilirik, sada nazvan »Ilirik u užem smislu riječi«, *Illyricum proprie dictum*, najstarija rimska tečevina na ilirskom prostoru. Na žalost, Livijev tekst je upravo ovdje iskvaren, pa nam ovako tradiran ne nudi gotovo ništa u odnosu na podatke koji se mogu naći u tekstu gdje se govori o drugom i o trećem dijelu tog novog Ilirika. Pažljivijom analizom ipak se nešto daje zaključiti. Prva je konstatacija da u korupteli ne možemo naći ama baš nikakve indikacije da je formula u prvom dijelu Ilirika navodila bilo koje pleme ili užu zajednicu. Od *Dictam* uzeto samo za sebe ne da se ništa napraviti, jer nas ni dalekom homofonijom ne vodi k imenu bilo kakva grada, plemena ili zajednice uopće. S pravom se postavlja pitanje zašto u prvom dijelu provincije formula ne donosi nikakve statistike, ne spominje nikakve zajednice, zašto tu nema npr. Taulanata, koji su se već 229/8. pridružili Rimu i koji su se nesumnjivo nalazili u prvom dijelu ovog Ilirika, a i nekih drugih koje Livije spominje na početku citiranog stavka, dok ih donosi za drugi i treći dio. Mi vjerujemo da oni nisu ušli u formulu jer to nije bilo potrebno, a nije bilo potrebno zbog toga što je taj prvi dio sadašnjeg Ilirika u stvari onaj stari Ilirik, rimska tečevina iz vremena prije 168. godine. Taj je prvobitni Ilirik već bio evidentiran u rimskim službenim dokumentima, pa nije bilo potrebe da se on pobliže definira. Samoju formuli, a pogotovo Liviju u njegovu sažetku, bilo je dovoljno utvrditi da je ta prva *pars* upravo onaj raniji Ilirik. Polazeći s tog stanovišta, pokušali smo

vidjeti da li nam Livijev tekst, pažljivo ementiran i restituiran, može u tom pogledu nešto više kazati. Ovdje se u rukopisu Livijeva djela očito ne radi samo o korupteli, već i o lakuni koja je nastala zbog koruptele, odnosno nečitljivosti ili nerazumljivosti u predlošku po kome je napisan sačuvani manuskript. Rečenica: *Unam fecit quae supra Dictam est*, uzeta nezavisno od konteksta, ima svoj smisao: »prvi je onaj dio koji se nalazi poviše Dikte«. Za pisara to nije bila besmislica. Za nas jest, jer *Dicta* u ovom kontekstu ne znači ništa, pa je valja emendirati. Kako je došlo do koruptele — ne znamo, no vjerojatno je da je između *supra* i *Dictam* nešto ispalo. U tekstu je prvotno morala postojati kongruencija između *quae...* i *dicta est*. Kad je lakuna bila premošćena izostavljanjem nečitkog dijela što se nalazio između *supra* i *dicta*, ove su se dvije riječ našle jedna uz drugu. Pisar je *supra* uzeo u funkciji prijedloga (»iznad«, »poviše«), pa je od pridjeva *dicta* načinio imenicu i tako je nastalo *supra Dictam* — »poviše Dikte«. U restituciji teksta predložimo shemu: *Unam fecit quae supra (.....) dicta<m>est*. Već s ovom opreznom epuracijom, uklanjanjem onog *m*, tekst nezavisno od lakune stječe smisao koji je bliži ukupnom smislu formule. Ako i mi uzmemo *supra* kao prijedlog, onda bi smisao bio: »prvi je onaj dio koji je gore spomenut«. No pogledamo li Livijev tekst, vidjet ćemo da tako nešto nije nigdje spomenuto. Ako *supra* uzmemo u funkciji pridjeva (fem. od *super*, isto što i *supera*), tada je smisao drugačiji: »prvi je dio onaj koji se naziva gornjim«. Tu smo već bliže prvotnom tekstu. »Gornji« ovdje ima značenje »istočni«, dakle iz ovoga proizlazi da se prvi dio provincije nalazio istočno od ostalih. No da li se taj dio provincije zaista nazivao »istočnim« (»gornjim«), ili je Livije (odnosno tekst formule) želio samo kazati da se on nalazi s istočne strane. Da je htio ovo drugo, bilo je dovoljno kazati: *Unam fecit quae sup(e)ra est*. A da li je onda postojala jedna *pars provinciae superior* (ili *supra*)? Postojala je, no mi ne mislimo da se tako i zvala. Tek se provincija organizira, a tri su dijela, gdje je onda *pars inferior* (ili *infera*), kako se zove ona srednja *pars*? — itd. Uvjereni smo, dakle, da je tu bila lakuna i samo njezinim ispunjanjem može se doći do nekakva prihvatljivog smisla. Ispunjavanje lakuna uvijek je, razumije se, nezahvalan posao. Stupanj prihvatljivosti neke konjektуре zavisi od težine argumenata koji je podupiru. Ako krenemo od postavke da je ona prva *pars* u Anicijevoj formuli zaista onaj primitivni Ilirik, tada bismo po gore navedenoj shemi čitav izričaj mogli ovako restituirati: *Unam fecit quae sup(e)ra [et p(opulo) R(omano) vin]dicta est*: »Prvi dio je onaj istočni nad kojim je 'osvećena' vlast rimskog naroda«. Takva se kombinacija ne samo uklapa u naša razmišljanja, već i odgovara povijesnoj stvarnosti. Ta se *supera pars* nalazi ondje gdje treba tražiti Plinijeve Ilire u »užem« smislu, prema tome sada je *supera pars Illyrici* ono što je prije bio sam *Illyricum*, a u ovom novom, proširenom Iliriku onaj stari Ilirik dobiva oznaku *proprie dictum*. Koliko god ta naša kombinacija djelovala uvjerljivo, mi se je sami odmah odričemo jer smo dužni ići do kraja i provjeriti ima li s time u vezi kakvih zajedničkih momenata u Livija s jedne, te u Plinija i Mele s druge strane. Livije za jedan teritorij (barem se to može pouzdano utvrditi u rukopisu) donosi *pars quae... dicta est*. Plinije kad govori o stanovnicima

tog istog područja kaže da su *dicti*. On kaže što su to *dicti*: *dicti* su *proprie* određeni Iliri. U Livija, zbog koruptele, ne znamo kako je ta *pars* bila *dicta*. Nema li između ovoga neke veze, zar je zaista puki slučaj da Livije i Plinije upotrebljavaju istu riječ (*dicta* — *dicti*) kad govore o istoj zemlji odnosno o njezinim stanovnicima? Mi vjerujemo da su obojica zavisni od istog izvora, a to je tekst Anicijeve formule. Livije ju je imao pred sobom i on ju je ukratko prepričao. Na nju se nesumnjivo oslonio i Plinijev izvor Varon, od koga je on, kako je Katičić pokazao, uzeo čitavu grupu podataka. *Formulae* imaju opet svoje formule, izraze i »stručne« termine. Jedan od njih u formuli morao je biti i *proprie dicta*, odnosno *proprie dicti*. Naš Pomponije Mela identificirao je, na temelju analogne izvorne građe, jednu prvobitnu Afriku, koju bismo, na temelju njegova navoda, mogli nazvati *Africa proprie dicta*. A što je bila ta Afrika, znamo iz povijesti i vidi se iz njegova djela: to je prva rimska tečevina u Africi, koja je bila organizirana odmah nakon rušenja Kartage 146. god. On piše (I 33): *Regio quae sequitur... proprie nomen Africae usurpat*. U takvom je značenju taj navod odavna bio shvaćen, pa je na marginama jednog rukopisa bilo dopisano: *africa prima* (G. Parthey, *P. Malae de chorogr. libri tres*, 1867, 102). Ta je dakle »Africa u užem smislu« u potpunoj analogiji s »Ilirikom u užem smislu«. A upravo taj isti Mela ne kaže da su tu živjeli Iliri u užem smislu, već Ilirici u užem smislu. Prema tome, valja poći od logičnog zaključka da je Anicijeva formula jasno distingvirala prvi dio novog Ilirika kao onaj teritorij koji je ranije bila sama provincija, sada provincija u užem smislu, *provincia proprie dicta*. Varon je u svom djelu citirao tu provinciju odnosno njezino stanovništvo, pa Plinije i Mela, donoseći etnografiju, upotrebljavaju etnike *Illyrii* odnosno *Illyrici*, odnosno *Illyricum*. Sve upućuje na zaključak da izraz *proprie dicta* vuče svoje postanje iz Ancijeve formule, tekst koje nam je nepoznat, na koji su se posredno ili neposredno oslonili Plinije i Mela. Polazeći od te zavisnosti formula: Livije, te formula: Varon — Plinije — Mela, lakunu u našoj predloženoj shemi ispunili bismo u tom smislu: *Unam fecit quae supera [et proprie] dicta est*, ili još određnije: *unam fecit quae supera [et provincia proprie] dicta est*: »Prva je ona na istočnoj strani, koja je nazvana provincijom u užem smislu«. Na tu provinciju misli Plinije i njegov izvor, a ne na neke Ilire-Ilire; stanovnike te provincije Mela naziva Iliricima u užem smislu, odnosno kaže da ih tako zovu. Tko? Izvori kojima su se on i Plinije služili. Svojim varijantama dopunjuju jedan drugoga: jedan donosi *Illyrii*, drugi *Illyrici*, jedan kaže da ih tako zovu — *vocant*, a drugi kaže da su tako nazvani — *dicti*. Stoga valja uzeti podatke i jednoga i drugoga u cjelini i konfrontirati ih s ranijim izvorima, Livijem i Varonom, kojima je zajednički izvor originalni tekst Anicijeve formule. Sve to ukazuje i na onaj način razmišljanja klasičkih pisaca ovoga vremena, o čemu smo na početku kazali nekoliko riječi. Kako smo već istakli, Melini *Illyrici* moraju se tumačiti kao Iliri — stanovnici onog prvotnog Ilirika. Kad je tako kod njega, ne može biti drugačije ni kod Plinija.

Da bi se problem bolje osvijetlio, potrebno je još jednom razmotriti genezu Plinijeva navoda o »Ilirima u užem smislu«. Smatramo, naime, da se može ići i malo dalje od onoga što je R. Katičić tako

minuciozno obradio. Čitav stavak u kome se nalaze ti Iliri čini jednu veću cjelinu (III 144, 145): *praeter hos* (misli na Vardeje, koji su imali oko 20 dekurijs) *tenuere tractum eum Ozuae, Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae. A Narone amne C. p. abest Epidaurus colonia. Ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum, amnis Drilo superque eum oppidum civium Romanorum Scodra ab mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatum validarum: eo namque tractu fuere Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei; proprieque dicti Illyrii et Taulanti et Pyraei retinent nomen. In ora Nymphaeum promunturium. Lissus oppidum civium Romanorum ab Epidauro C. p. A Lisso Macedonia provincia. Gentes Partheni et a tergo eorum Dasaetae, montes Candaviae a Dyrrachio LXXVIII p. ...* Kako se vidi, ovaj je period pun historijskih reminiscencija, pruža stanje kakvo je bilo nekada, otuda i perfekti *tenuere* i *fuere*. Samo su neki sačuvali svoja imena. Koji? R. Katičić (o. c., 93 d.) u interpretaciji ovoga mjesta opredijelio se za lekciju *retinet*. Po tome iza *Pyraei* dolazi točka, a *retinet nomen* bi se odnosilo na *Nymphaeum promunturium*. Radije prihvaćamo lekciju *retinent*, za koju se odlučio i autor kritičkog izdanja Plinijeve *Naturalis historia* K. Mayhoff (Leipzig 1906). Ta što bi Plinije naglašavao da se održalo ime (zapravo postojanje) Nimfeja, koji je kao fenomen bio dobro poznat i mnogo kasnije. On govori o narodima, plemenima, *civitates* kojih više nema (*fuere*), a ističe one koji *retinent nomen*. Tako onaj *Nymphaeum promunturium* ostaje odvojen, kao izričaj bez predikata u nabranju, što je karakteristično za Plinijev stil. Mi u rečenici *proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei retinent nomen* vidimo jednu sintagmu s čvrstom unutrašnjom vezom u sintaktičkom i semantičkom pogledu. Krenuvši od takve konjekture, dolazimo do interpretacije koja se logično uklapa u naša razmatranja. Taj bi Plinijev navod imao onda ovakav smisao: u tom su se traktu nalazili narodi ti i ti, a također i Iliri u užem smislu riječi, (od kojih) Taulanti i Pireji još i sada tu žive. Dakle opet Taulanti, prvi rimski podanici na ilirskom prostoru. Upravo zbog toga je teško prihvatiti mišljenje da su Taulanti iščezli iz historije kad je Glaukijas stekao naslov ilirskoga kralja (F. P., 162), a to ne prihvaća ni Hammond (o. c., 239). Izraz *retinent* (u prezentu) jasno pokazuje da su oni u vrijeme Plinijeva izvora još postojali. Na osnovu toga bi se moglo utvrditi barem to da među one »uže Ilire« valja svrstati Taulante i Pireje, što ne znači da nije bilo i drugih, i sigurno ih je bilo, što proizlazi i iz naše interpretacije.

Ako razmotrimo protezanje jednog i drugog trakta u kojima je bilo tako mnogo užih zajednica, vidimo da se oni protežu po dugačkoj crti, daleko južnije od Lješa i Drima, preko Nimfeja do Epidamna. A sam Plinije kaže da provincia *Macedonia* počinje od Lješa (*a Lisso*). Kad Plinije ne bi bio tako mnogo zavisao od svog izvora i da se potrudio da iz njega uzete podatke ažurira sa stvarnom administrativnom podjelom koja mu je bila suvremena, onda bi bio sve ono što se odnosi na drugi trakt, isključivši navode koji se odnose na Epidaur i na onih nekoliko *oppida civium Romanorum*, ubacio na drugo mje-

sto, ondje gdje govori o provinciji Macedoniji (IV 33). No on to ni na drugim mjestima nije pokušao uraditi. Tako kad opisuje desetu regiju Italije (III 130), on u njezinu katalogu zajednica ima nekoliko njih koje se nalaze u provinciji Iliriku, abecednim redom: Albona, Aserija, Flanona, Kurikti, Nediti, Varvarini, od kvarnerske Albone (Labina) od liburnske Varvarije (Bribira). To je stoga što se doslovno držao cenzorskih lista i statistike italskih regija, a u desetu regiju su navedene liburnske zajednice dospjele jer su uživale italski privilegij (*ius Italicum*). Zašto onda etnografija naronitanskog konventa, koji se na jugu protezao do Drima, sadrži toliko zajednica koje su postojale i neke koje još postoje? To je stoga što čitav ovaj period ima zajednički izvor. To je Katičić lijepo objasnio i ne vidim nikakve potrebe da se traži još jedan, treći izvor (F. P., 177). Nije teško utvrditi što je uzeto iz provincijalne statistike; to su narodi po dekurijskim kolonijama, *oppida civium Romanorum*; sve ostalo što se odnosi na zajednice, posebno *civitates*, bilo one u naronitanskom konventu, kojih je tu po Varonu bilo 89, bilo one *civitates validae* (u gen, III 144), potječu iz istog izvora. Zašto je Plinije prekoračio jugoistočnu granicu Ilirika — posve je jasno. U Varona, koji piše dok još provincija nije bila dokraja organizirana i dok njezine granice još nisu bile konačno utvrđene, nalazili su se podaci koji se odnose kako na onu provinciju iz druge faze, tako i na onu koja je sačinjavala prvobitni Ilirik, kojega su podanici bili *Illyrici*, odnosno *Illyrii proprie dicti*. Kako su oni, ili provincija kojoj su pripadali, bili formulirani u Plinijevu izvoru, to ne možemo znati. No sigurno je da su i Plinije i Mela kalkirali svoje izraze najadekvatnije smislu navoda na koji su naišli. To što se oni opredjeljuju za etnik (*Illyrii, Ilyrici*) a ne za geografsko ime (*Illyria, Illyricum*) — za naše pitanje nema većeg značaja. Ta na istome mjestu Plinije govori o »mnogim gradovima Grčke kojih je spomen utrnut« (*multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria*). Kakva je tu Grčka mogla biti odmah iza Drima? Jasno je da *Graeciae oppida* ovdje znači *Graeca oppida* (»grčki gradovi«), da su *Graecia* i *Graeci* ekvivalenti upravo kao *Illyricum* i *Illyrii*. Po svoj prilici Mela i Plinije se izražavaju etnicima jer obrađuju etnografiju, nižući imena plemena. No njihov se izvor vjerojatno izražavao u historijsko-geografskim kategorijama.

Ako su ti »Iliri u užem smislu« kompleksni kako mi zastupamo, onda bi se teoretski njihov teritorij mogao dovoditi u vezu s ilirskom državom, koja je, kako i F. Papazoglu piše, bila kompleksna. To isto zastupa i M. Garašanin, smatrajući je natplemenskom organizacijom (o.c., 3). No to eventualno podudaranje ovdje bi bilo samo slučajno. Sada ona ima pravo kad se, zajedno s nama, udaljuje od Katičića ne prihvatajući da su *Illyri pr. dicti* jedna *civitas*, jedna od onih *civitatium validarum*, iako ona to čini iz drugih razloga. No ono s čime se kod Katičića treba složiti, to je lokacija ovih »užih Ilira« kakva se može utvrditi po našim izvorima, posebno na temelju Plinija. Njoj ne odgovara takav njihov smještaj, jer su po njoj »uži Iliri« isto što oni »Iliri-Iliri«, a ove posljednje treba tražiti mnogo južnije, u čemu potpuno dijelim mišljenje s njome. Tada to ide u prilog našoj tezi da

treba odvojiti pleme »Iliri-Iliri« od Melinih i Plinijevih »Ilira u užem smislu riječi«, kao i domovinu jednih i drugih, prvobitnu Iliridu od prvobitnog Ilirika.

Ovakvo tumačenje, temeljeno prvenstveno na Plinijevu tekstu, ne podudara se s onim što Mela donosi na istom mjestu gdje spominje one »uže Ilirike«. Idući obratnim smjerom od Plinija, on nabraja etničke skupine uz jadransku obalu ovim riječima: *Partheni et Dassaretae prima eius tenent: sequentia Taulanti, Encheliae, Phaeaces. Deinde sunt quos proprie Illyricos vocant; tum Pyraei, et Liburni, et Istria* (II, 55). Najprije valja primijetiti da ovaj autor piše u širokim potezima: od Pireja dalje on ne zna nego za Liburne i Histre. Kod njega su također prisutne historijske reminiscencije, pa su tako u tekst ušli i mitski Feačani, koje Plinije ne spominje. Plinije povezuje Taulante i Pireje. Meli su ovi posljednji neodređeno smješteni, negdje ispred Liburna. Postavljanje Enheleja uz Adriju također je odraz oslanjanja na neku staru tradiciju. Ako tako shvatimo navod Feačana i Enhelejaca, ispred onih njegovih »užih Ilirika« ostali bi sami Taulanti. A to bi onda govorilo da je Mela posebno nabrajao etničke skupine, a posebno neodređen skup Ilira koji su zapremali onaj najstariji Ilirik, pa ih generički naziva »Iliricima u užem smislu riječi«, ne primjećujući da u taj prvobitni Ilirik spadaju i neki narodi koje je posebno izdvojio.

O onoj najstarijoj rimskoj tečevini na ilirskom području znamo veoma malo, jer izvori o tome ne donose iscrpnijih podataka. Na taj se prvobitni Ilirik nesumnjivo odnosi informacija koju donosi Polibije, gdje kaže da je rimski prokonzul Tito Kvinkcije Flaminije tražio 197. godine od makedonskoga kralja da vrati Rimljanima oteta područja. Vjerojatno je da su odnosi tog Ilirika prema Makedoniji i ilirskom kraljevstvu bili utvrđeni mirom u Feniki 205. godine. Podataka o granicama tog Ilirika i o njegovoj etnografiji nema. No sve ukazuje da su tu Taulanti imali najvažniju ulogu, a uz njih i neka druga plemena, posebno Dasareti, koje Polibije na istom mjestu spominje, zajedno s Lješom, gdje treba tražiti sjevernu granicu prvobitnog Ilirika, koja je dijelila rimsku tečevinu od ilirske države. Narodi i plemena ispod te crte figuriraju kao Iliri i u spomenutom Pseudo Skilakovu Periplu. Kako je utvrđeno, tu je moguće raspoznati dvije faze protezanja ilirskog imena (Suić, *Rad JAZU* 306/1955, 144 d.). Jednu kasniju, koju treba datirati u vrijeme kad je ono bilo protegnuto do Liburna i rijeke Krke, i drugu raniju, koja odražava situaciju nakon stvaranja prvog rimskog posjeda. Sve su to manumisije kasnijih autora. Stariji Iliri u tom djelu pokrivaju područje Taulanta, pa ako kasniji autor Peripla i nije znao za ovaj rimski Ilirik, ili o njemu nije vodio računa, činjenica je da se njegovi Ἰλλυριοί približno poklapaju s teritorijem najstarije provincije, dakle s područjem onih Ilira koji su kasnije nazvani *proprie dicti*. F. Papazoglu ima, vjerujem, potpuno pravo kada Ardijejce iz vremena ilirske države smješta mnogo južnije (F. P., 171). Smatram da je teško braniti tezu o njihovu protezanju daleko prema sjeverozapadu u vrijeme postojanja ilirske države. Možda ni ja u svoje vrijeme nisam bio dovoljno određen kad sam govorio o njihovu smještaju u povodu raspravljanja o Autarijatima (*Ist. zapisi* 115 1957), kako mi F. P. primjećuje. Na pitanju smještaja Ardijejaca zadržao se M.

Garašanin (o. c., 12 d.), dok ih N. Hammond, na priloženoj karti (o. c., 240), smješta između Neretve i Skadarskog jezera. U kartu Pseudo Skilakove etnografije oni nisu mogli ući jer ih on ne spominje. No govoreći o odnosu između Ardijejaca i Autarijata, koje sam, na temelju podataka što ih pruža Periplus, lokalizirao sjeverozapadno od Skadarskog jezera, Ardijejce sam pretpostavljao u to doba ispod njih uz more, a to je svakako ne samo s ove (južne) strane rijeke Narona, već i podalje od nje, bliže rizičkom teritoriju. Pitanje njihove ekspanzije prema sjeverozapadu preko Neretve, kao i njihova odnosa prema Daorsima, koji su također morali neko vrijeme imati pristup k moru, ostaje i dalje otvorenim. (Posebna mišljenja upor. M. Garašanin, 12 d; N. Hammond, 249.) Svakako moramo biti skeptični prema mišljenjima koja u ranorimsko doba čitav ardijejski etnos smještaju sjeverozapadno od Neretve. Ardijejci su u posljednja tri stoljeća prije n.e. imali nesumnjivo mnogo dinamičniju povijest negoli se to iz izvora može zaključiti, i ti su *populatores quondam Italiae*, kako ih Plinije zove, morali ranije, za postojanja ilirske države, zauzimati duži trakt obale. Svakako ostaje važan zaključak da oni nisu bili uključeni u onaj Ilirik iz druge faze, organiziran nakon Gentijeva pada, pa stoga i ne figuriraju u Anicijevoj formuli provincije. Samo tako možemo protumačiti Apijanovo svjedočanstvo da su oni napadali rimski Ilirik (III. 3, 10).

I na kraju još jedno pitanje koje je u vezi s onim prvobitnim Ilirikom i s njegovim »užim Ilirima«. Prilikom konačne organizacije provincije Ilirika i utvrđivanja granice između nje i provincije Macedonije, jedan je dio ilirske zemlje ostao izvan Ilirika i pripao Macedoniji. Kako Plinije donosi, ona je počinjala od Lješa, granica je dakle bila na Drimu. A tu je bila, kako smo pokazali, sjeverna granica onog najstarijeg Ilirika što smo ga nazvali *proprie dictum*. Drugim riječima, teritorij što ga je pokrивao prvi dio (istočni — *pars supera* u formuli) proširenog Ilirika ostao je u sklopu Macedonije, odakle je taj Ilirik i bio administriran dok nije dobio vlastitu upravu. Na taj način je bila razbijena ne samo jedna postojeća političko-administrativna cjelina, već i etnička grupa koja je nekoliko stoljeća bila okupljena u jednoj organizaciji, u ilirskoj državi i u prethodnoj rimskoj provinciji. Nema sumnje da Rim ni ovdje nije imao nikakvih obzira prema ilirskoj etničkoj cjelini i da nije bio sentimentaln u povlačenju granica; kao što to nije bio kad je utvrdio sjeverozapadne granice provincije. Tu je već potkraj Republike i početkom Carstva komad po komad ilirskog teritorija bio otkidan i pripajan Italiji, kako je A. Degrassi izložio (*Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, 1954), da bi za Augusta granica dosegla do rijeke Raše, koja dijeli dva srodna ilirska naroda, Histre od Liburna. Vjerojatno je da postavljanje granice na Drimu ima neke veze s povijesnim presedanima, a tu mislimo prvenstveno na onaj prvobitni Ilirik. No podaci što ih pruža Anicijeva formula objašnjavaju to u većoj mjeri. Drugi dio tadašnjeg Ilirika, a pogotovo treći, stekao je preduvjete koji su mogli voditi bržoj romanizaciji, pogotovo imunitet što su ih dobile pojedine zajednice, gradovi i njihov *populus* (u formuli *accolae*). I mi stvarno vidimo da na tom području

već u Augustovo vrijeme postoji niz gradova koji su stekli rimski civitet. To su ona *oppida civium Romanorum* što ih Plinije donosi: *Rhizinium*, *Acruium*, *Butuanum*, *Olcinium-Scodra*, od kojih Rizoniti i Olcinijati posjeduju imunitet od vremena organizacije provincije. Taj fiskalni beneficij i značajan privilegij mnogo je značio za ove primorske gradove, i to je moglo već tada, sredinom 2. st., privući sposobne i poslovne predstavnike rimske privrede, posebno onih što su bili nazivani trgovcima (*negotiatores*). Oni su vrlo brzo istisli one pojedine grčko-helenistične elemente koji su tu djelovali prije njih, kao što se to dogodilo i grčkoj Isi (Visu) i njezinim tečevinama na kopnu. Stoga, ako pogledamo lokaciju svih *oppida civium Romanorum* na području rimskog Ilirika u najranijem Carstvu, opažamo veoma zanimljivu pojavu: u sjevernom, skardonitanskom konventu do rijeke Krke, nema nijednoga; u salonitanskom između Krke i Neretve samo dva, i to dva bivša grada, *Issa* i *Tragurium* (Plin. III 141, 152); u naronitanskom pak, i to u njegovu dijelu koji je bio u sastavu onog starijeg Ilirika, čak pet! Prva pak *pars* starog Ilirika, prije toga Ilirik u »užem smislu«, ima samo jedan — *Lissos*, koji je startao sa sasvim drugačijih pozicija, isprva kao *conventus civium Romanorum* jednako kao i *Salona*, pa je kasnije prerastao u municipij rimskih građana. Prema tome, počeci njegove romanizacije znatno se razlikuju od početka romanizacije onih gradova između Rizinija i Skodre. Ovdje je to došlo kao logična posljedica dužeg procesa ekonomskog preobražaja i priliva elemenata za koje su ti gradovi bili privlačna tačka, dok su rimski elementi u *Lissos* došli kao instrument Cezarove politike, jednako kao i u *Salonu*. Drugi rimski grad je *Epidamnus colonia* (Plin. III 145), odnosno *Dyrrhachium*. Kao kolonija nije »spontanog« postanja, već opet rezultat politike i rješavanja političkih problema (bio je nesumnjivo agrarna kolonija). Prvobitni dakle Ilirik, prvi dio Ilirika iz sredine 2. st. prije n.e., sada, nakon organizacije Ilirika, sjeverna periferija provincije Macedonije, sudeći samo po onome što nam naš izvor kazuje, bio je daleko manje romaniziran. A znamo da su Rimljani upravo o tome vodili računa kad su povlačili granice svojih administrativnih teritorija. Uz Galiju Togatu dugo je postojala i Komata, koja je bila integrirana kad je romanizacija dosegla veći stupanj. U prvobitnom Iliriku, kako ukazuju i svi drugi, arheološki i ostali momenti, romanizacija nije imala tako velika uspjeha. Naprotiv, nalazeći se na marginama Epira, to je područje bilo izloženo helenizaciji mnogo ranije i mnogo intenzivnije od ostalih dijelova Ilirije. Diskriminanta između helenskog i latinskog svijeta već je postojala u vrijeme kad je Rim utvrđivao južne granice Ilirika i sjeverne granice Macedonije. Pri tome je prvobitni Ilirik, koji je dao ime onom velikom Plinijevom Iliriku *generatim*, ostao zbog tih razloga izvan njega. Njegovi stanovnici, *Illyrici proprie dicti*, u Mele i u Plinija, daleke su povijesne reminiscencije. A onim drevnim Ilirima-Ilirima, eponimima čitave etničke zajednice, o kojima izvori ne donose nikakvih podataka, zacijelo se zameo trag.

MATE SUIĆ

ILLYRII PROPRIE DICTI

RESUME

Dans l'interprétation du syntagme ci-dessus, l'important est l'approche dont on l'aborde. In ultima linea l'expression *proprie dicti Illyri* (chez Pline) et *quos proprie Illyricos vocant* (chez P. Mela) indique avant tout une notion géographique et historique. Ce n'est pas là un terme s'appliquant à des Illyriens par excellence. La tribu d'origine portant le nom de *Illyrici*, ou *Illyrii*, qui a servi ensuite à désigner le complexe ethnique illyrien, et dont les sources ne présentent aucun témoignage direct, n'est pas reliée à ces Illyriens, ou Illyriques que mentionnent Pline et P. Mela. Ces Illyriens représentent une notion géographique, un *Illyricum proprie dictum*, et ce n'est là ni la patrie de ces Illyriens-éponymes, ni le territoire d'un Etat illyrien, mais une conquête romaine ancienne sur le territoire illyrique. La priorité appartient donc au nom géographique d'une province, et les termes mentionnés en découlent. La question est de savoir pourquoi ces Illyriens étaient *dicti* de la sorte, et pourquoi, selon Mela, les *vocant* ainsi. Ces termes ont été repris à des sources sur lesquelles l'un et l'autre s'appuient. Mela utilise la variante *Illyrici*, ce qui suppose un *Illyricum*, et non une *Illyris*. Ce terme a été construit par rétrospective historique. Quand il s'agit de juger de l'expansion du nom illyrien, les sources historiques contemporaines de chaque phase d'expansion du nom ethnique illyrien, sont beaucoup plus importantes. Déjà chez Hécataios et Hérodote l'expression *Illyrioi* possède une signification complexe. Mela et Pline, le second surtout, tiennent compte en composant leurs ouvrages des catégories historiques et géographiques. Cela est visible chez Pline aux endroits où le nom du pays et le nom du peuple qui l'habite sont équivalents: il identifie *Illyrii* et *Illyricum*, *Etruria* et *Tusci*, *Graecia* et *Graeci*, etc. Pour lui les *proprie dicti Illyrii* sont ceux qui occupaient la région conquise la première par les Romains sur le territoire illyrien du sud-est. On découvre dans son oeuvre que Varron sur lequel il s'appuie, connaissait un territoire illyrique assez restreint: cela se déduit de l'endroit où il dit que l'île de *Melite* (Mljet) se trouve entre l'île de *Corcyra Melaena* et l'Illyrique, ce qui s'accorde avec le renseignement fourni par Appien selon lequel les Ardiens attaquèrent le territoire conquis par les Romains, après la mort de Gentius. Mais l'*Illyricum* auquel se rapportent (selon Mela) ces *Illyrici* au sens étroit du terme est encore plus ancien: il coïncide avec le territoire le plus ancien occupé par les Romains, de l'année 229—228. En fait, il est possible d'identifier trois phases essentielles dans l'élargissement de l'Illyrique romain: l'une est »l'ancienne conquête«, la seconde »la nouvelle conquête« et la troisième »la conquête la plus récente«, celle que Pline appelle *Illyricum generatim*, *Illyria* dans l'oeuvre d'Appien Alex. Dans la *formula* de la province de la seconde phase, organisée après la troisième guerre de Macédoine, formule établie par

L. Ancius pour cette nouvelle Illyrie élargie, ce-ci coïncide avec la première partie (*prima pars*) de cette Illyrie nouvelle. L'analyse du texte de Livius où l'on trouve, brièvement reproduite, la formule en question, permet d'établir qu'il faut rapprocher la corruptele *dicta*<*m*> de l'adjectif *dicti* employé par Pline. Cette formule sert de source commune à Livius, d'un côté, et à Varron de l'autre, que Pline suit sans aucun doute. L'on peut supposer que le passage de Livius en question était ainsi formulé. *Inde in tres partes Illyricum divisit. Unam fecit eam quae sup(e)ra et provincia proprie dicta est*: »la première partie est celle de l'est, qui est appelé province au sens restreint du terme«. Par conséquent, dans l'Illyrie élargie, *una pars provinciae* est celle qui était elle-même auparavant *provincia* et est donc maintenant *proprie dicta*. La situation que Live attribue à cette partie orientale par rapport aux deux autres concorde avec les données fournies par Pline. Les chapitres 144 et 145 du livre III de Pline sont des réminiscences historiques, tirées de Varon. Pour certains peuples, tribus et *civitates* il dit *tenuere*, *fuere*. Arrivant à l'endroit où il mentionne ces Illyriens au »sens restreint du terme« il dit: *proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyrae retinent nomen* (il conviendrait ici de lire *retinent*, et non *retinet*). Il emploie présent dans le but visible de dire: parmi ces *Illyrii proprie dicti*, les *Taulanti* et les *Pyraei* ont conservé leur nom (c'est-à-dire existent encore). Et les Taulantes sont précisément le premier peuple illyrien qui se soit associé à Rome; c'est donc bien là qu'il faut chercher également la plus ancienne acquisition romaine. Dans la formule d'Anicius, cette première *pars* de l'Illyrie, à en juger par le texte de Live, n'était aucunement élaborée en détail, ni du point de vue ethnologique ni du point de vue fiscal, ce qui se comprend car elle avait été enregistrée antérieurement dans les documents officiels romains. C'est pourquoi l'ethnographie n'est présentée que pour la seconde et la troisième partie. Cette Illyrie primordiale était, ethniquement, complexe, et ne pouvait prendre un nom provenant directement de certains »Illyriens au sens restreint«. Le titre de *rex Illyriorum* et ceux qui lui correspondent en langue grecque ont été calqués par les écrivains du monde romain, qui ne pouvaient appeler autrement un Etat et les rois de celui-ci. Les deux sources que nous citons mentionnent des noms ethniques car ils étudient l'ethnographie, mais le terme qu'elles emploient est lui aussi calqué sur le terme désignant la province »au sens restreint«, *proprie dicta*. Si ces *Illyrii proprie dicti* étaient de »vrais Illyriens«, des Illyriens-Illyriens — éponyme du terme ethnique générique, il faudrait les situer beaucoup plus au sud, ce qui serait en contradiction avec les données fournies par Pline et Mela. On sait très peu de choses sur l'*Illyricum* le plus ancien. Les sources dont nous disposons permettent de conclure qu'au nord sa frontière s'étendait un peu au-dessous de la rivière *Drilo*. C'est là également que devait se trouver la frontière nord de cette première *pars* suivant la formule d'Anicius. Il incluait en tout cas les Taulantes, et c'est là un peuple qui dans le Peripus de Pseudo Scylax se rattache à l'Illyris de l'époque plus ancienne. Lorsque furent fixées les frontières définitives entre la grande Illyrie romaine, lorsque cette province fut dotée d'une administration autonome,

l'*Illyricum* originel, antérieur à l'année 168, c'est-à-dire la première *pars* de l'Illyrie organisée après cette même année, resta dans le cadre de la Macédoine. Les sources attestent que dans la seconde et la troisième partie de cette «nouvelle» Illyrie la romanisation s'effectua selon un rythme plus rapide et que dès le règne d'Auguste il existe là toute une série de *oppida civium Romanorum* — il y en a deux dans le district juridique de Salone, et pas un seul dans celle de Scardone. La première *pars* ne possède qu'un seul *oppidum c.R.* (*Lissus*), fondé sur l'ordre de César en tant que *conventus c. R.*, et plus tard une colonie (*Dyrrhachium*), sans aucun doute agraire. La *supera pars* au contraire était très hellénisée. C'était là pour Rome le critère le plus important, et par conséquent la ligne de discrimination entre le monde latin et le monde grec helléniste existait ici même avant que fût déterminée la frontière entre la province de *Dalmatia* et celle de *Macedonia*. C'est ainsi que cet *Illyricum* initial, qui a donné son nom à toute une vaste province, resta, et avec lui les *Illyrii proprie dicti*, en dehors de l'*Illyricum* romain.

FANULA PAPAZOGLU
(Beograd)

O POJMOVIMA »EPIR« I »ILIRIJA« U POZNOREPUBLIKANSKO DOBA

Kada je pod Dioklecijanom prostrana makedonska provincija podeljena na dve provincije, jedna je od njih zadržala ime Makedonije, a druga je nazvana »Novi Epir« (*Nova Epirus*, Νέα Ἠπειρος). Jedan lih-nidski natpis iz sredine IV veka sačuvao nam je i prošireni oblik imena nove provincije: *Nova Epirus Dalmatorum*¹. Milena Dušanić je ubedljivo objasnila ovaj naziv ukazujući na postepeno izjednačavanje etni-kona »Dalmatae« s pojmom »Illyrii«². Ovaj proces počeo je u stvari vrlo rano, onda kada je ime »Dalmatia« počelo da potiskuje ime »Illy-ricum« za obeležavanje provincije koja je pokrivala najveći deo ilir-skih zemalja. Naziv *Nova Epirus Dalmatorum* ne znači, prema tome, ništa drugo do »novi, ilirski Epir«.

Novi Epir obuhvatao je zapadni deo makedonske provincije, iz-među Ohridskog jezera i Jadranskog mora³. Poznavanje ove provincije

¹ Natpis je objavio N. Vulić, Spomenik 71 (1931), br. 260, i Spo-menik 75 (1934), br. 174, sa fotografijom.

² M. Dušanić, *Epirus Nova Dalmatorum*, *Živa Antika* 20 (1970), 137—143. Čini mi se da se bez potrebe kombinuju dva objašnjenja za epi-tet »dalmatski«: po ilirskom življu u provinciji i po Dioklecijanovom po-reklu. Drugo objašnjenje mi izgleda malo verovatno, čak i u slučaju da je provincija obrazovana pod Dioklecijanom, kako je M. Dušanić pokušala da dokaže. Ostaje otvoreno pitanje da li je provincija dobila odmah epitet »Dalmatorum« i koliko je ovaj bio rasprostranjen. Tumačenje Damaskije-ve rečenice o magistru militum Marcelinu, sačuvane kod Sude, nije lišeno izvesne protivurečnosti. Ako ovo sporno mesto treba shvatiti onako kako je to učinio prvi Sudin izdavač: »Marcellinus princeps Dalmatiae et Illyriorum in Epiro habitantium«, što Milena Dušanić prihvata kao tačno, ne može se u ovoj rečenici videti parafraza za »Epirus Dalmatorum«, niti se može pro-tumačiti tako da su »epirski Dalmati ustvari Iliri koji žive u Epiru«, jer se u njoj Dalmacija i Epir pojavljuju kao dve odvojene oblasti pod vlašću Marcelina.

³ U Itin. Hieros. 603,3, zabeležna je na Egnatijevom putu, istočno od Lihnida, granica Makedonije i Epira (finis Macedoniae et Ephyri).

je vrlo oskudno i njeno prostiranje se uglavnom može utvrditi na osnovu Hijeroklova Sinekdema, u kome se, pored Dirahija, koji je bio provincijska metropola, navode i gradovi: Amantia, Bilida, Apolonija i Aulon, na jugu, Lihnid, Skampa i Pulheriopolis (Berat?), u unutrašnjosti, i neidentifikovani gradovi Alistron i Skepton⁴. Ovaj popis gradova nedvosmisleno pokazuje da nije bilo nikakvih promena na severnoj i južnoj granici novoepirске provincije prilikom njenog odvajanja od makedonske. Na severu granična linija se kretala kao i u ranocarsko doba između Lisa i Dirahija, a na jugu, prema Starom Epiru, granicu su činile Keraunijske gore, koje su odvajkada razdvajale Ilire od Epiraca⁵. O stanovništvu Novog Epira nemamo direktnih podataka, ali kako ništa ne ukazuje na neka etnička pomeranja u odnosu na raniji period, možemo smatrati da je njegov sastav ostao isti⁶. I atribut »Dalmatorum« na pomenutom lihnidskom natpisu pokazuje da je Novi Epir važio kao zemlja nastanjena ilirskim življem.

Ako je doista tako, onda se nameće pitanje: otkuda to da su južnoilirске oblasti, otcepivši se od Makedonije, dobile naziv »Epir«, a ne, recimo, »Novi Ilirik« ili »Nova Dalmacija«? Niko, koliko mi je poznato, nije dosada postavio ovo pitanje. Traganje za odgovorom odvešće nas u republikansko i, naročito, poznorepublikansko doba, kada se u izvorima zapaža kolebanje u upotrebi pojmova »Ilirija« i »Epir«.

⁴ Hier. Synecd. 652,8; 653,1—8; 654,1, ed. Honigmann, p. 20. Položaji Apolonije, Aulona i Lihnida su odavna poznati. Lokalizovanje Skampa kod Elbasana i Amantije i Bilide na donjem toku Vojuše izvršeno je na osnovu natpisa. Položaj Pulheriopolja ostaje nesiguran. Kod Berata se obično lokalizuje Antipatreja, grad koji je sudeći po imenu osnovao Kasandar. Nemamo nikakvih podataka o Antipatreji u carsko doba. Prema Proc. de aed. IV, 4,32 (ed. Haury), tvrđava je bila obnovljena pod Justinijanom. Kod Berata se traži takođe i Pulheriopolis, ali bez nekih određenih indicija. Sem kod Hijerokla (i Konstantina Porfirogenita, koji se na njemu zasniva), ovo episkopsko sedište se pominje još samo u *notitiae episcopatum* Up. C. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien 1904, 131.

⁵ Plinije navodi Keraunijske gore kao granicu Makedonije i Epira, cf. n.h. IV, 1: *Epiros in universum appellata a Cerauniis incipit montibus. in ea primi Chaones, dein Thesproti, Antigones etc.*; ibid. III, 145: *... Apollonia ... cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Buliones. at in ora oppidum Oricum a Colchis conditum. inde initium Epiri montes Acroceraunia ...* Kod Ptolemeja, III, 13, 2, granica počinje nešto severnije, tako da grad Oricum ostaje u Epiru. Za Strabona v. niže.

⁶ Najpoznatija plemena na ovom prostoru bili su — pored Taulanata, kojima se gubi trag još u predrimsko doba u ovom kraju — Partini, Penesti, Dasareti, Amantini i Bilioni, sve sama ilirska plemena. O tome da li je i u kojoj meri ilirska etnička svest postojala kod pripadnika ovih naroda, da li su i u kojoj meri oni bili podlegli helenizaciji odn. romanizaciji, ne možemo u ovom kontekstu raspravljati.

⁷ Treba reći da Novi Epir nije bio ni u kakvoj genetičkoj vezi sa Starim Epirom. Epir u užem smislu ulazio je najpre u sastav provincije Ahaje (kada je ova formirana pod Avgustom, v. niže), a docnije, pod Hadrijanom ili Markom Aurelijem, odvojen je u posebnu prokuratorsku provinciju. Do obrazovanja Novog Epira ta je provincija nazivana prosto »Epir«, a kasnije je dobila epitet »stari« (Epirus Vetus). Zanimljivo je da se u Tabuli Peutingerijani naziv »Epirum Novum« pojavljuje za obeležavanje starog (pravog) Epira. Možda je unet u vreme kada su već postojala dva Epira, iako nam Tabula pruža stanje koje je prethodilo Dioklecijanovoj administrativnoj reformi.

Moraćemo se osvrnuti i na nerazmrsivi problem vremena obrazovanja provincije Ilirik i njenog prvobitnog opsega koji takođe nije bez interesa za naše pitanje.

Grčki geografi i istoričari ubrajali su obalu Jonskog mora severno od Keraunijskih gora u Iliriju. Ovo je najjasnije izraženo u Pseudo-Skilakovom Periplu, u kome čitamo da »iza Liburna dolaze Iliri, koji se protežu duž mora do Haonije, naspram Kerkire, Alkinojeva ostrva«⁸. Strabon takođe obuhvata pod pojmom 'Ιλλυρικὴ παραλία primorje od Lisosa do Keraunijskih gora⁹ i navodi u zaleđu Epidamna i Apolonije ilirska plemena Bilione, Taulante, Partine i Brige¹⁰. Tukidid poznaje kao susede Epidamna »varvare Taulante, ilirsko pleme«¹¹, a Apijan i Dion Kasije pominju u susedstvu istog grada ilirske Partine¹². Iliri su bili i Amanti i Biliones¹³.

⁸ Scyl. c. 22: Μετὰ δὲ Λιβυρνοῦς εἰσιν 'Ιλλυριοὶ ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν οἱ 'Ιλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν 'Αλκινόου νῆσον. Up. i c. 28: μετὰ δὲ 'Ιλλυριοῦς Χάονες.

⁹ Str., VII, 5, 8—10. Up. i VII, 6,1: καθάπερ δὲ τὴν 'Ιλλυρικὴν παραλίαν ἐπιόντες μέχρι τῶν Κεραινίων ὁρῶν προῦβημεν ἔξω τῆς 'Ιλλυρικῆς πιπτόντων ὁρεινῆς, ἔχοντων δὲ τι οἰκεῖον πέρας... (kao što smo opisujući ilirsko primorje išli do Keraunijskih gora, koje se nalaze izvan ilirske planinske oblasti, ali čine zgodnu granicu, tako ćemo...). Up. i sledeću napomenu.

¹⁰ Str. VII, 7, 8: ἀναμέμικται δὲ τούτοις τὰ 'Ιλλυρικὰ ἔθνη τὰ πρὸς τῷ νοτίῳ μέρει τῆς ὁρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ 'Ιονίου κόλπου· τῆς γὰρ 'Επιδάμνου καὶ τῆς 'Απολλωνίας μέχρι τῶν Κεραινίων ὑπεροικοῦσι Βυλλιονέες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθίνοι καὶ Βρύγοι... Strabonov opis zemalja oko via Egnatia (VII, 7,4) može izazvati zabunu. On kaže na tom mestu da se »desno od puta kada se ide od Epidamna i Apolonije pružaju epirska plemena sve do Ambrakijskog zaliva — njih zapljuskuje Sicilijsko more, dok se levo od njega prostiru ilirske planine, o kojima je bilo reči, i plemena koja dopiru do Makedonije i Peonije«. Bilo bi pogrešno na osnovu ovog podatka zaključiti da su se epirska plemena širila na sever do Egnatijevog puta. Njihov položaj je precizno utvrđen pomenom Sicilijskog mora. Da je reč o globalnom opisu, pokazuje i pomen »ilirskih gora« (u šematiziranoj Strabonovoj predstavi Balkanskog poluostrva, ilirske, peonske i tračke planine razdvajaju južni, grčki deo Poluostrva od severnog, varvarskog). Nešto dalje (VII, 7,8) Strabon naziva Epircima »Amfilohe i plemena koja žive severno od njih sve do ilirskih planina«. Međutim, kad prelazi na poimenično nabranjanje, on navodi samo poznata epirska plemena. Svi ovi podaci uzeti su iz starijih izvora.

¹¹ Thuk. I, 24,1: 'Επιδάμνος ἐστὶ πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντιές τὸν 'Ιόνιον κόλπον· προσοικοῦσι δ' αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, 'Ιλλυρικὸν ἔθνος. Taulante stavljaju u zaleđe Epidamna, očevitno na osnovu starijih izvora, i Ptol. III, 12, 2; Aelian. hist. an. 14,1; App. b. civ. II, 39 (govoreći o dalekoj prošlosti grada),

¹² App. b. civ. V 75: τοὺς μὲν αὐτῶν ἐπὶ Παρθηνοῦς ἔπειπεν (tj. Marko Antonije), 'Ιλλυρικὸν ἔθνος 'Επιδάμνῳ πάροικον, προθυμοτάτους γενομένους Βρούτῳ. Dio Cass. XLI, 49: τὸ δὲ Δυρράχιον ἐν τῇ γῇ τῇ πρότερον μὲν τῶν 'Ιλλυρίων τῶν Παρθινῶν, νῦν δὲ καὶ τότε γε ἤδη Μακεδονίας νενομισμένη κεῖται (misli se naravno na makedonsku provinciju).

¹³ Bilione ubraja u ilirska plemena Strabon, VII, 7,8 (v. nap. 10). Iscrpno istraživanje posvetio je ovom plemenu W. Pa j a k o w s k i, Zeszyt naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Historia, 7, 1967, 119—142 (sa francuskim i ruskim rezimeom). N. G. L. H a m m o n d, Epirus, Oxford 1967, 521 i nap. 2, smatra, zbog veze Amantes/Abantes, da su Amanti bili Epirci a ne Iliri. Zanimljiv je za naše pitanje način na koji on objašnjava podatak Stefana Vizantinca 'Αμαντία, μοῖρα 'Ιλλυρίων: »ovaj podatak

U doba dijadoha, makedonska, taulantska i epirska kraljevina bore se oko prevlasti u južnoilirskom prostoru. U godinama 314—312. makedonski kralj Kasandar uspeva da zavlada Apolonijom i Epidamnom¹⁴. Kratkotrajnu makedonsku prevlast smenjuje taulantsko uzdizanje pod kraljem Glaukijom, koji ujedinjuje većinu južnoilirskih zemalja¹⁵. Glaukijin uticaj osetio se i u susednom Epiru. Na njegovom dvoru je odrastao proterani epirski kraljević Pir i uz njegovu pomoć vraćen na epirski presto. Posle drugog Pirovog povratka u Epir (297) odnosi snaga se menjaju. Ne zna se tačno kada, ali najverovatnije 80-ih godina, Pir je zagospodario jednim delom južnoilirskih zemalja¹⁶. Međutim, posle Pirove smrti Epir slabi i, verovatno, gubi svoje ilirske posede. Potpuni mrak pokriva zbivanja u južnoj Iliriji sredinom III veka. Kada docnije, pod Agronom, ponovo čujemo o ilirskoj kraljevini, ona nam se pojavljuje kao prostrana država koja ujedinjuje sva južnoilirska plemena sve do Atintana na srednjem Aoso. Prema Apijan, Illyr. 7, Agron je vladao »delom Ilira koji žive oko zaliva Jonskog mora, kojim su gospodarili i epirski kralj Pir i njegovi naslednici«. Ovde je izričito rečeno da su na onom delu primorja o kome je reč živeli Iliri. I u Polibijevom izveštaju o prvim rimsko-ilirskim ratovima ne nalazimo ni najmanjeg traga nekog povezivanja južnoilirskih krajeva s

može poticati iz vremena kada je ova oblast geografski bila uračunata u Iliriju (naprimer, pod rimskim protektoratom). Kao što ćemo videti, upravo u vreme rimskog nadiranja na Balkan naziv »Epir« se proširuje i na južnoilirsko primorje.

¹⁴ Diod. XIX, 67,6: μετὰ δὲ ταῦτα τὴν ὁρμὴν ἐπὶ τὸν Ἀδρίαν ποιησάμενος Ἀπολλωνίαν ἐξ ἐφόδου παρέλαβεν. εἰς δὲ τὴν Ἰλλυρίδα προσελθὼν καὶ διαβάς τὸν Ἑβρον ποταμὸν παρετάξατο πρὸς Γλαυκίαν τὸν Ἰλλυριῶν βασιλέα. Kasandar prelazi sa ostrva Leukade u Apoloniju i odatle prodire u Iliriju. G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 31, primećuje da Diodor na ovom mestu ne računa Apoloniju u Iliriju. Mislim da to iz Diodorova teksta ne sledi. Glagol προσελθὼν »idući dalje, napredujući« pokazuje samo pravac kretanja. Uostalom, Apolonija je bila grčki grad, a njeno zaleđe ilirsko.

¹⁵ O Glaukiju v. moj članak Poreklo i razvoj ilirske države, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 3 (1967), 133 i d.

¹⁶ Up. P. Lévêque, Pyrrhos, Paris 1957, 172—174. O Pirovim ratovima s Ilirima govore Frontin, Strat. III, 63, i Iust. XXV, 5,5. Jedini izvor koji pominje epirsku vlast nad južnom Ilirijom »pod Pirom i njegovim naslednicima« je App. Illyr. 7: Ἀγρων ἦν βασιλεὺς Ἰλλυριῶν μέρους ἀμφὶ τὸν κόλπον τῆς θαλάσσης τὸν Ἰόνιον, ἐν δὲ καὶ Πύρρος, ὁ τῆς Ἠπειροῦ βασιλεὺς, κατεῖχε καὶ οἱ τὰ Πύρρου διαδεχόμενοι. Nemoguće je utvrditi ni opseg Pirovih osvajanja (Apolonija je svakako bila osvojena, a za Epidamn to nije sigurno), ni trajanje epirske dominacije. Najverovatnije izgleda mišljenje da je Pir zaratio i krenuo na Ilire posle svog povlačenja iz Makedonije (285) a pre italske ekspedicije (281), — tako misli i Lévêque, n.d., 198. Što se tiče trajanja epirske vlasti, teško je prihvatljivo mišljenje da se ona održala do kraja epirske dinastije, tj. do oko 230. godine, cf. Lévêque, 553 i d. Iako Apijan spominje i naslednike Pirove kao gospodare Ilirije, slabljenje Epira posle smrti velikog vojskovođe, rat s Ilirima koji je vodio njegov sin Aleksandar (Trog. Pompei prol. XXV), nedostatak epirskih tragova u Iliriji — govore protiv pomenutog mišljenja.

Epirom¹⁷. Klanac kod Antigoneje (τὰ παρ' Ἀντιγόνης στενά, Pol. II, 5, 6; *quae ad Antigoneam fauces sunt*, Liv. XXXII, 5, 9) razdvajao je Iliriju od Epira. Dolazak Skerdilaide s vojskom kopnenim putem u Epir potvrđuje da su Iliri držali zaleđe Apolonije i Dirahija¹⁸. Ovi podaci pokazuju da je epirska okupacija nekih delova južne Ilirije pod Pirom i njegovim naslednicima bila isuviše efemerna da bi mogla ostaviti trajnije posledice i doprineti širenju geografskog ili političkog pojma Epira na tu oblast.

Prvi put se susrećemo s prenosom naziva »Epir« na južnoilirsko primorje u vreme drugog makedonskog rata. Kod Livija čitamo da su makedonskom kralju Filipu 200. godine, kada se posle neuspelog pokušaja da zauzme Abidos vratio u svoju kraljevinu, stigli glasnici s vešću da se rimski konzul već nalazi u Epiru i da je kopnenu vojsku smestio u zimovnik kod Apolonije, a flotu kod Korkire¹⁹. Reč je o konzulu P. Sulpiciju, za koga se nešto dalje kaže da se bio ulogorio na reci Apsu između Apolonije i Dirahija²⁰. U to vreme dobar deo južno-ilirskih zemalja nalazio se pod makedonskom vlašću²¹. Jedino pleme koje se pominje u unutrašnjosti su Dasareti. Preko njihove teritorije Sulpicije je prodro u Linkestidu, odatle u Elimiju i Orestidu, pa se ponovo preko Dasaretije, gde je osvojen utvrđeni grad Pelion, vratio u svoju bazu kod Apolonije²². Naziv »Epir« ima u ovom kontekstu čisto geografski sadržaj. On obeležava primorje preko puta južne Italije na koje se Rimljani iskrcavaju kada prelaze s vojskom na Balkansko poluostrvo²³. Sasvim drugog karaktera je izraz »Makedonija« koji se

¹⁷ Up. i podatak: Livije XXVI, 25, 1—3, koji se odnosi na zimu 212/11. godine i zasniva se na Polibiju (A. Klotz, *Livius und seine Vorgänger* Stuttgart 1941 [Reprint Amsterdam 1964], 115). U njemu Livije kaže da je Filip (V), pošto je nameravao da u proleće krene u Grčku da bi od Ilira obezbedio zaleđe Makedonije, izvršio iznenadni napad na teritoriju Orika i Apolonije, opustošio susedne ilirske oblasti (*vastatis proximis Illyrici*) i vratio se natrag u Pelagoniju. Kao kod Diodora (v. nap. 14), i ovde nije neposredno rečeno da su Orik i Apolonija u Iliriji, ali se njihovo zaleđe obeležava kao ilirsko.

¹⁸ Za položaj Antigoneje i klanca v. N. G. L. Hammond, *Antigonea in Epirus*, *Journal of Roman Studies* 1971, 112—115. Za Skerdilaidin pohod: isti, *Epirus*, 279. Na str. 586. Hammond primećuje da je Skerdilaida mogao tako brzo da stigne u pomoć Ilirima u Epiru zato što su u to vreme »Iliri još uvek držali τῆς Ἰλνρπου τινά«. Apijan, *Illyr.* 7, na koga se poziva, to ne kaže. Epirci su bili ti koji su zagospodarili ilirskim oblastima pod Pirom i njegovim naslednicima, a ne obratno.

¹⁹ Liv. XXXI, 18, 9: ... nuntii occurrerunt consulem iam in Epiro esse et Apolloniam terrestres copias, navalis Corcyram in hiberna deduxisse.

²⁰ Liv. XXXI, 27, 1: Consul Sulpicius eo tempore inter Apolloniam ac Dyrrachium ad Apsum flumen habebat castra.

²¹ Iz svog logora kod Apolonije konzul Sulpicije poslao je legata Lucija Apustija da pustoši susedne neprijateljske zemlje. Među nekoliko drugih kastela u pograničnoj makedonskoj oblasti pominje se i Antipatreja, koja je razorena do temelja, a njeno stanovništvo pobijeno ili porobljeno.

²² Liv. XXXI, 33—40.

²³ Up. i Liv. XXII, 9, 7 (198. god. Tit Kvinkcije prelazi najpre na Koriru, odatle in proxima Epiri i dolazi u rimski logor); Liv. XXXV, 24, 7 (192. g.): ... M. Baebius a Brundisio cum omnibus copiis transire in Epirum est iussus et circa Apolloniam copias continere.

pojavljuje kod Livija za obeležavanje iste oblasti. Kada kaže da je P. Sulpicije iz Brundizija prešao u Makedoniju²⁴, Livije ima u vidu Makedoniju kao Sulpicijevu »provinciju«, oblast njegovog delovanja, a ne kao teritoriju ili, još manje, kraljevinu. Prilikom dodeljivanja provincija konzulima u Rimu, pojavljuje se uvek »Makedonija«, a ne Ilirija ili Epir, jer je predmet mandata sređivanje odnosa s Makedonijom, odnosno u Makedoniji, ako bude potrebno. Tako treba shvatiti i podatak koji se odnosi na 171. godinu, početak trećeg makedonskog rata, o tome da je kralj Persej preko svojih izaslanika u rimskom senatu izrazio svoje čuđenje što su Rimljani prebacili vojsku »u Makedoniju«²⁵. Vojska se u to vreme nalazila na ilirskom, odnosno — kako se tada govorilo — »epirskom« primorju²⁶. Apije Klaudije, koji je 170. godine ratovao u oblasti Lihnida, delovao je kao konzulov legat. Prvi put se spominje »provincia Illyricum« 169. godine, kada je L. Anicije preuzeo rukovođenje ratom protiv Ilira. Reč »provincia« ima ovde svoje izvorno značenje oblasti koja se stavlja pod komandu jednog magistrata²⁷.

O sudbini južnoilirskih zemalja posle rimske pobede nad Gencijem teško je bilo šta reći sigurno. Livijev podatak o podeli Ilira u tri dela — slično podeli Makedonije na četiri meride — nemoguće je teritorijalno opredeliti, naročito stoga što je tekst u jedinom rukopisu koji nam je sačuvao ovaj deo Livijeve istorije iskvaren na više mesta²⁸.

²⁴ Liv. XXXI, 14,2: ... P. Sulpicius ... Brundisium venit; ... altero die, quam a Brundisio solvit, in Macedoniam traiecit.

²⁵ Liv. XLII, 36,2: ... mirari Persea regem, quid in Macedoniam exercitus transportati essent.

²⁶ Liv. XLII, 36,8—9: iam Cn. Sicinius, qui priusquam magistratu abiret, Brundisium ad classem et ad exercitum praemissus erat, traiecit in Epirum quinque milibus peditum, trecentis equitibus ad Nymphaeum in agro Apolloniati castra habebat. inde tribunos cum duobus milibus militum ad occupanda Dassaretiorum et Illyriorum castella, ipsis accersentibus praesidia, ut tutiores a finitimorum impetu Macedonum essent, misit. A. Klotz, Livius und seine Vorgänger (v. nap. 17), 3, nepravilno zaključuje da kod Livija »Makedonija obeležava deo Balkanskog poluostrva koje leži nasuprot južne Italije«, a isto tako, str. 91 i d., da su analisti i Illyricum obuhvatali pod pojmom »Makedonija«. U stvari, sve dotle dok nije stvorena posebna komanda za rat u Iliriji protiv Gencija, postojala je samo jedna »provincia« — Makedonija.

²⁷ Liv. XLIV, 21,4: eum (sc. L. Anicium) in provinciam Illyricum circa Lychnidum Ap. Claudio succedere placuit. U istom smislu treba shvatiti reč provincia i kad Livije, XLV, 26, 11, kaže da je Anicije sazvao u Skodri pravke ex tota provincia da im saopšti odluku senata o daljoj sudbini njihove zemlje. Na osnovu ovih podataka J. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung. I (1881³), 297, smatra da bi se godina 167. mogla računati kao godina obrazovanja ilirske provincije, iako Rimljani nisu tada uspostavili namesnike, niti znamo kada su to učinili.

²⁸ Reč je o onom poznatom mestu kod Livija XLV, 26, 13—15, u kome se navodi odluka senata o uređenju Ilirije, koju su pretor L. Anicije, pobednik Gencijev, i komisija od pet senatora saopštili okupljenim prvacima ilirskim u Skodri. Slobodu i imunitet dobili su oni gradovi i plemena koji su pre Gencijeva poraza prešli na stranu Rimljana (Isa, Taulanti, Dassaretiorum Pirustas, Rizoniti, Olciniati, Daorsi). Skodranima, Selepitanim, Dassarensibus i ostalim Ilirima nametnut je danak u visini polovine danka koji su plaćali kralju. A onda je Ilirik podeljen u tri dela: Unam fecit quae supra † Dictam est, alteram Labeatas omnis, tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolasse eorum. Hac formula dicta in Illyrico ipse (sc. L. Ani-

Od plemena i gradova koji se poimence u njemu spominju, samo Dasareti i Taulanti spadaju u južnu Iliriju. Ova plemena proglašena su slobodnim odlukom senata i oslobođena su plaćanja dažbine. Atintani i Partini sačuvali su verovatno položaj »prijatelja i saveznika« rimskog naroda koji su bili stekli u prvom ilirskom ratu, isto tako i Apolonija i Dirahij²⁹. A to znači, u stvari, da je sva teritorija od epirske granice do Lisa (u čijem zaleđu su živeli Partini) ostala izvan Ilirika u užem smislu. Ako je pre toga izraz Ἰλλυρίς obuhvatao i južnoilirsko primorje, od ovog vremena pojam Ilirika se sve više vezuje za centralne delove propale Gencijeve države i oblasti severno od njih. Kada Apijan kaže (Maked. 18) da je Gencije upao εἰς τὴν ὑπὸ Ῥωμαίοις Ἰλλυρίδα, to može da se odnosi samo na južnoilirsku oblast. Međutim, kada isti pisac, govoreći o pohodu konzula G. Marcija Figula protiv Dalmata 155. godine, kaže da su Dalmati Ἰλλυριοὺς τοὺς ὑπὸ Ῥωμαίοις κατέθειον (App. Ill. 11), ili, u vezi s ratom konzula Fulvija Flaka 135, da su Ardijeji i Plereji τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων Ἰλλυρίδα ἐδήκουν (*ibid.* 10), pozornica pomenu-tih događaja čini verovatnim mišljenje da se pod »rimskom Ilirijom« u to vreme podrazumevao pojas između Neretve i Lisa³⁰.

Za ceo jedan vek posle sloma ilirske kraljevine nedostaju nam direktni pomeni južnoilirskih zemalja. Ne znamo kada su ovi krajevi potpali pod upravu makedonskog namesnika³¹. Iznenađuje činjenica da

cius) inde Epiri Passaronem in hiberna redit. Teškoću čini pre svega povezivanje Dasareta sa Pirustima, zatim pomen plemena Dassarenses pored Dassaretii. Najzad, najveća je teškoća u korupteli koja nam onemogućuje da utvrdimo granice prve oblasti. Druga i treća obuhvataju centralni deo ilirske kraljevine, pri čemu su i Rizoniti i Olcinijati uračunati u treću, iako je za njih rečeno da su proglašeni slobodnim. Da li je prva oblast obuhvatala zemlje severno ili južno od dveju ostalih? Zastupljeno je i jedno i drugo mišljenje i predložene su odgovarajuće emendacije, up. moj članak: Poreklo i razvoj ilirske države, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 3, 1967, 144, nap. 79. U stvari, problem je nerešiv.

²⁹ E. Badian, Notes on Roman Policy in Illyria, Papers of the British School at Rome, 1952 (= Studies in Greek and Roman History), 7 i d., s pravom je osporio mišljenje koje se ustalilo od vremena M. Hölleaux-a da su sve ilirske zemlje južno od Lisosa potpale pod rimski protektorat posle pobeđe nad Teutom. On smatra da je rimski protektorat bio ograničen na gradove Korkiru, Apoloniju, Epidamn i Isu i na plemena Atintana na jugu i Partina na severu.

³⁰ U Livijevom izlaganju o kraju ilirskog rata južnoilirski oblast ostaje nekako neodređena između Ilirije i Epira. Tako, XLV, 33,8, Emilije Paul šalje dva oficira s vojskom ad depopulandos Illyrios, qui Persea iuverant bello i naređuje im da mu se kad obave posao pridruže kod Orika, a sam krene (iz Pele) u Epir i dođe do Pasarona, gde je i Anicije imao logor. Nešto ranije Livije priča kako je Anicije, pošto je pobedio Gencija i postavio posade u Rizonu i Olciniju, krenuo u Epir i tako savladao otpor većeg broja gradova. U oba slučaja reč je o Epiru u pravom smislu, kao što se pod Ilirijom podrazumeva zemlja koja je ulazila u sastav Gencijevog kraljevstva. Između te dve oblasti nalazi se južna Ilirija.

³¹ Najtemeljnije istraživanje o rimskoj politici u ilirskim i posebno južnoilirskim krajevima u republikansko doba ostaje i dalje Zippel-ovo delo Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus (1877). Raspravljajući o postanku provincije Ilirik (str. 180—201), Cipel dolazi do zaključka da je oko 130. godine došlo do prisajedinjenja ilirskih zemalja južno od Lisosa provinciji Makedoniji, a onih severno od pomenutog mesta provinciji Ci-

se ne spominju nikakvi ratovi na ovoj, zapadnoj granici jedine rimske provincije na Balkanu, dok su ratovi na njenim severnim li istočnim granicama angažovali svo vreme i svu energiju njenih namesnika. Vojске koje su svake godine slate u Makedoniju morale su prolaziti kroz južnu Iliriju. O tome, međutim, u izvorima nema ni traga. Jedino što znamo to je da je *via militaris*, nazvana *Egnatia*, bila izgrađena pre 120. godine³². Treba se spustiti do vremena Cezara i građanskih ratova, kada ova oblast ponovo ulazi u žižu svetskoistorijskih zbivanja, pa naći u izvorima nove podatke za pitanje koje nas zanima.

U to vreme prvi put nam je izričito posvedočena pripadnost južnoilirskog područja Makedoniji. Ciceronovi spisi pokazuju da su Apolonija i Dirahij za vreme njegovog izgnanstva u Makedoniji ulazili u sastav makedonske provincije³³. Stoga je normalno što Apijan stavlja u Makedoniju okršaje između Cezara i Pompeja koji su se odigrali na južnoilirskom primorju ili što Dion Kasije kaže za Dirahij da se nalazio »u zemlji koja je ranije pripadala ilirskim Partinima, a tada (tj. u vreme Cezarovih ratova o kojima govori) i u njegovo vreme smatrana delom Makedonije³⁴. Istovremeno, međutim, nailazimo na niz sveđoanstava koja pokazuju da su Rimljani u to doba obalu od Keraunjskih gora do Dirahija nazivali »Epirom«. Takvih mesta ima nekoliko kod Apijana, od kojih je najrečitije ono u kome se kaže da je Pompej »dao konzulima jedan deo legija da ih prevedu iz Brundizija u Epir i da su oni odmah nesmetano otplovili u Dirahij« (τὰ μὲν ἔδωκε τοῖς ὑπάτοις προαπάγειν ἐς Ἡπειρόν ἐκ Βρεντεσίου, καὶ διέπλευσαν οἶδε αὐτίκα ἀσφαλῶς ἐς Δυρράχιον³⁵. I sam Pompej se s vojskom iz Brundizija prebacio u Dirahij (koji postaje njegova vojna baza) i odatle Egnatijevim drumom došao u Tesaloniku, gde je bilo sedište republićanske vlade u emigraciji. Cezara je pri prelazu preko Jonskog mora bura izbacila na Keraunjsku goru. Iste noći on prelazi u Orikum, koji

salpinskoj Galiji. Tada su ukinute tri ilirske oblasti formirane 168. g. Ovo mišljenje se zasniva na uverenju da je prva ilirska »merida« obuhvatala južnoilirsku zemlju i da su ratovi 155. i 135. godine vođeni sa juga, dok 129. godine počinju rimski pohodi u ilirske zemlje sa severa.

³² Str. VII, 7,4 = Pol. XXXIV, 12,5: »ceo put se zove Egnatia, a početni njegov deo kandavijski, po ilirskoj planini, i vodi preko grada Lihnida i mesta Piona koji na putu razdvaja Iliriju od Makedonije«. Istočno od Lihnidskog jezera nalazila se etnička i politička granica Ilira i Makedonaca od vremena Filipa II. Činjenica da se ova granica spominje u Polibijevom podatku o Egnatijevom putu ukazuje, kako je primetio Cipel, na postojanje administrativne granice u vreme građenja drumu. To je bila granica između provincije Makedonije i one Ilirije koja je kao »slobodna« živea pod rimskim protektoratom.

³³ Up., na primer, Cic. in Pis. 86 i 96, gde se ovi gradovi spominju kao mesta podređena makedonskom namesniku.

³⁴ App. III. 12 (kad je buknuo rat, Cezar je s vojskom koju je imao prešao iz Brindizija preko Jonskog mora i u Makedoniji ratovao s Pompejem). Dio Cass. XLI, 48: τὸ δὲ Δυρράχιον ἐν τῇ γῇ τῇ πρότερον μὲν Ἰλλυριῶν τῶν Παρθινῶν, νῦν δὲ καὶ τότε γὰρ ἡδὴ Μακεδονίας νομομισμένη κεῖται.

³⁵ App. b. civ. II, 38—39 (»jedan deo legija dade Pompej konzulima da ih prevedu iz Brindizija u Epir. Oni odmah otploviše nesmetano u Dirahij«). Up. i ibid. II, 38 (»Pompej je imao nameru da preko Jonskog mora pređe u Epir«) i II, 40 (»tako je Pompej, napustivši Italiju, s celom svojom vojskom prešao u Epir«).

mu se predao bez borbe³⁶. Sledeći primeru Orika, Apolonija, Bilida, Amantija »i druge susedne zajednice i ceo Epir« otvorili su svoja vrata Cezaru. U ovoj rečenici, uzetoj iz Cezarovih »Građanskih ratova«, pojam Epira se takođe proteže na nabrojane južnoilirske gradove³⁷.

Nasuprot tome, izraz Ἰλλυρίς, *Illyricum*, označava redovno u izvorima toga vremena onaj deo Jadranskog primorja koji je već bio ili će uskoro biti organiziran kao provincija Ilirik³⁸. Pošto je već ranije, za vreme svog namesništva u Galiji, u dva maha boravio u Iliriji, Cezar je na početku građanskog rata poslao εἰς τὴν Ἰλλυρίδα Gaja Antonija, a u Cisalpisku Galiju Licinija Krasa³⁹. Ilirsko primorje uvučeno je u veliki sukob između Cezara i Pompeja. Antonije je poražen od strane Pompejevog legata Marka Oktavija περὶ τὴν Ἰλλυρίδα.⁴⁰ 48. godine, Publije Gabinije, umesto da postupi po Cezarovom naređenju i prebaci trupe preko mora na poprište rata, povede vojsku διὰ τῆς Ἰλλυρίδος i doživi katastrofalan poraz⁴¹. 46. godine Cezar pošalje u Iliriju Publija Vatinija da uzme taoce i pokupi danak. Kad je Cezar ubijen, Iliri se ponovo pobune i razbiju Vatinijevu vojsku. S preostalim trupama Vatinije se povuče u Epidamn⁴². U svim ovim događajima »Ilirija« označava sredjodalmatsko primorje. Ilirik, u koji je Cezar dolazio u vreme svog galskog namesništva, nije se prostirao dalje od teritorije Pirusta⁴³, Gabinijeva vojska je bila razbijena od Dalmata, a Vatinijeva baza se nalazila u Naroni⁴⁴.

³⁶ App. b. civ. II, 54—55. Učvrstivši se na jugu, Cezar hita ka Dirahiju, ali ga Pompej, dolazeći s vojskom iz Makedonije, pretiče. Kao što je poznato, kod Dirahija dolazi do prvog velikog obračuna između dvojice suparnika. O tome govori i Cezar, b. civ. III, 11—13.

³⁷ Caes. b. civ. III, 12: hos (tj. Apolonijate) sequuntur Bullidenses, Amantini et reliquiae finitimae civitates totaque Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

³⁸ U rešavanju problema vremena obrazovanja provincije Ilirik nije se odmaklo dalje od onoga što su o tome pisali Momzen i Cipel. Doduše nije ni bilo u međuvremenu novih nalaza koji bi doprineli njegovom jasnijem sagledavanju. Momzen je (CIL III p. 279) smatrao da su Ilirijom najpre upravljali konzuli, a da su docnije, možda od Sule, pripajali Iliriju čas Cisalpiskoj Galiji, čas Makedoniji. Prema Momzenu, Ilirija je verovatno odvojena kao posebna provincija tek pod Cezarem i Vatinije bi bio njen prvi redovni namesnik. Cipel je naprotiv (n.d., 188 i d.) zastupao mišljenje da je u vreme kada je doneta lex Vatinia (59. god.), kojom su Cezaru dati Cisalpiska Galija i Ilirik sa četiri legije, Ilirik predstavljao posebnu upravnu jedinicu. U svim izvorima, međutim, koji o tome govore Ilirik se pojavljuje kao oblast koja je dodata Galiji (up. na primer, Suet. Caes. 22: Galliam Cisalpinam Illyrico adiecto), pa bi se pre reklo da je Momzen bio u pravu. Izuzetne prilike su učinile da se Ilirik tretira kao provincija. I za Gabinija, koga je Cezar 48. poslao u Ilirik, verovatnije je da je imao položaj legata nego namesnika.

³⁹ App. b. civ. II, 41.

⁴⁰ Ibid. II, 47.

⁴¹ Ibid. II, 59; App. III. 12.

⁴² App. III. 13.

⁴³ Cf. Caes. b. Gall. V, 1, 5: Ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat.

⁴⁴ Iz korespondencije Cicerona i Vatinija vidi se da su Vardaei (Ar-dijeji) ostali verni Rimu i da je Vatinije iz Narone upao u zemlju Dalmata, cf. Cic. ad fam. V, 9, 2.

I u periodu koji sledi Cezarovom ubistvu južna Ilirija se u više mahova spominje kao oblast oko koje se bore zaraćene strane. Uz Makedoniju i Ahaju (koja je pod Cezarem takođe izdvojena kao posebna provincija), senat je dodelio Brutu i Ilirik, s tim da preuzme i tri legije koje su se pod komandom Publija Vatinija nalazile u Dirahiju⁴⁵. Vojska je primorala Vatinija da pređe na Brutovu stranu i da mu otvori vrata Dirahija. Situacija se, međutim, komplikovala kada se u istoj oblasti pojavio Gaj Antonije, mlađi brat Marka Antonija, i uspeo da se učvrsti u južnoj Iliriji, jer je »zauzeo Apoloniju, Bilidu i Aman-tiju, pretio Epiru, vršio pritisak na Orik« (Cic. Phil. XI, 26). Prelazeći u Dirahij, Vatinije je stupio, u stvari, u tuđu provinciju. Međutim, senat je, izgleda, iz političkih razloga pripojio južnoilirsko primorje Iliriku, Tako bar proizilazi iz jednog mesta u Ciceronovoj Trećoj Filipici, u kome se besednik, grmeći protiv Gaja Antonija, pita šta ovaj traži u Iliriku ako mu je, kako sam tvrdi, dodeljena Makedonija. »Zna se«, kaže, »koje su granice Makedonije, poznat je njen položaj, utvrđena ... njena vojska«. Kakve veze ima Antonije s Ilirikom, kakve veze s Vati-nijevim legijama?⁴⁶ Očigledno, neredovne prilike su mogle diktirati pripajanje zapovedništva nad južnoilirskom oblašću Iliriku, kao privre-menu meru. Uskoro je Brut uspeo da ukloni Marka Antonija i da saopšti senatu da je obnovio vlast Republike nad Makedonijom, Ilirikom i Grčkom. Zanimljivo je, sa stanovišta našeg problema, da Livijev epi-tomator, govoreći o ovim događajima, locira Brutovu pobedu nad Ga-jem Antonije »u Epiru«⁴⁷.

Poslednji podatak iz ovog perioda odnosi se na vreme posle Brun-dizijskog sporazuma (39. god.) između Oktavijana i Antonija o podeli Carstva. Kao granica dveju sfera uzeta je, kao što se zna, »Skodra, grad u Iliriji koji se nalazio nekako na sredini između Jonskog i Jadran-skog mora«⁴⁸. Ilirik je pripao Oktavijanu, Makedonija (s južnom Ili-rijom) Antoniju. Prema Apijanu, Antonije je odmah podelio svoju ma-kedonsku vojsku u tri dela: jedne je poslao protiv ilirskih Partina, u zaleđu Epidamna, koji su pomagali Brutu, druge protiv Dardanaca, a trećima je naredio da »ostanu u Epiru«, kako bi mu »svi bili pri ruci kad zatreba«⁴⁹. Iako, na prvi pogled, pomen partinskog rata može na-

⁴⁵ Up. App. b. civ. IV, 75.

⁴⁶ Cic. Phil. X, 11: »At quid ei cum Apollonia? quid cum Dyrrachio? quid cum Illyrico? quid cum P. Vatini imperatoris exercitu? Succedebat, ut ipse dicebat, Hortensio. Certi fines Maedoniae, certa condicio, certus, si modo erat ullus, exercitus; cum Illyrico vero et cum Vatini legionibus quid erat Antonio?»

⁴⁷ Liv. per. 118: M. Brutus in Epiro C. Antonium praetorem cum exer-citu potestati suae subegit.

⁴⁸ App. b. civ. V, 65: ὅρον μὲν εἶναι σφίσι Σκόδραν πόλιν τῆς Ἰλλυρίδος, ἐν μέσῳ τοῦ Ἰονίου μυχοῦ μάλιστα δοκοῦσαν εἶναι.

⁴⁹ Ibid. 75: τοὺς μὲν αὐτῶν ἐπὶ Παρθηνούς ἐπεμπεν, Ἰλλυρικὸν ἔθνος Ἐπιδάμνῳ παρόικον, προθυμοτάτους γενομένους Βρούτῳ, τοὺς δ' ἐπὶ Δαρδανέας... τοὺς δ' ἐν Ἠπειρῷ μένειν ἐκέλευεν, ὡς ἂν ἐν κύκλῳ πάντας ἔχη... Rat protiv Partina vodio je Azini-je Polion, cf. Dio Cass, XLVIII, 41, 7; Fasti triumph. CIL I², 77 (ex Parthineis). Kod Horacija (carm. II, 1, 16) stoji »Deltaticus triumphus«, a Vergilijeva 8. ekloga spominje Polionov pohod u ilirsko primorje. Pozniji pisci (Hijeronim, Vergilijev sholijast) čine od Poliona prokonzula Dalmacije, up. Zippel, n.d., 224 i d. Prema Cipelu, Polion je ratovao i u Antonijevom, i u Oktavi-

vesti na drukčiji zaključak, »Epir« i na ovom mestu očigledno obeležava oblast Apolonije i Dirahija. Stacionirana na ulazima u *via Egnatia*, voj-ska je bila spremna da se stavi u pokret čim stigne naređenje.

Ako sada pređemo na Avgustovo doba, naići ćemo na jedan podatak koji će nas dovesti u nedoumicu. Reč je o onom mestu iz završnog dela Strabonove Geografije (XVII, c. 840) u kome je dat popis rimskih provincija posle administrativne reorganizacije koju je Avgust sproveo 27. godine, kada je jedan deo provincija uzeo neposredno pod svoju vlast, a druge ostavio senatu na upravu. Nabrajajući senatske provincije pretorskog ranga, Strabon kaže: »petu i šestu provinciju čine deo Ilirije prema Epiru i Makedonija, a sedmu Ahaja do Tesalije, Etolije, Akarnanije i nekih epirskih plemena koja nisu pripadala Makedoniji« (πέμπτην δὲ καὶ ἕκτην τῆς Ἰλλυρίδος τὴν πρὸς τῇ Ἠπειρῷ καὶ Μακεδονίαν, ἐβδόμην δ' Ἀχαΐαν μέχρι Θεσσαλίας καὶ Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων καὶ τινῶν Ἠπειρωτικῶν ἐθνῶν, ὅσα <μὴ> τῇ Μακεδονίᾳ προσάριστο). Ovaj tekst sadrži nekoliko nejasnih i spornih mesta. Pre svega, kako treba shvatiti reči τῆς Ἰλλυρίδος τὴν πρὸς τῇ Ἠπειρῷ ? Znači li to da je sem »Ilirije prema Epiru«, koja je postala senatska provincija, postojala i druga ilirska provincija potčinjena carskom legatu? Tako je ovaj podatak shvatio Ritterling⁵⁰. U uverenju da severne ilirske zemlje u kojima se nalazila vojska nisu mogle da uđu u sastav senatske provincije⁵¹, on je zaključio da je samo južni deo ilirskih zemalja »prema Epiru« organizovan kao senatska provincija, dok su severne stavljene pod zapovedništvo Avgustovog legata. U Strabonovom podatku on nalazi potvrdu za ovo svoje shvatanje. Ritterling smatra da je tek 11. godine, posle velikih Tiberijevih osvajanja u Panoniji, Avgust spojio sve ilirske zemlje u jednu provinciju. On ne ulazi u pitanje opredeljivanja južne Ilirije, odnosno one Ilirije za koju Strabon kaže da je postala senatska provincija. Prema Polaščeku pak, s obzirom da Strabon izričito kaže da su senatu pripale one zemlje koje su bile umirene i kojima se lako moglo upravljati bez oružja, »Ilirija prema Epiru« može biti samo južno »od Dalmata odnosno Dalmacije«⁵².

O podeli provincija između senata i Avgusta govori i Dion Kasije⁵³. Među senatskim provincijama na Balkanskom poluostrvu on navodi »Grčku s Epirom, dalmatske zemlje i makedonske« (ἡ Ἑλλὰς μετὰ τῆς Ἠπειροῦ καὶ τὸ Δελματικὸν τὸ τε Μακεδονικόν). Pada u oči formu-

janovom području. Teško je reći u kom svojstvu je Polion vodio ovaj rat. U Fastima nosi zvaničnu titulu prokonzula pa ga neki naučnici smatraju prokonzulom Makedonije up. o celom pitanju E. Polašček, RE XXXVI, 3, 1949, 2042 i d. (s. v. Parthini), koji računa s mogućnošću da je od 40. godine i docnije povremeno postojala posebna provincija koja je obuhvatala makedonsku Iliriju (tj. južnu Iliriju).

⁵⁰ Ritterling, RE XII (1924), 1218 i d. (s. v. Legio).

⁵¹ Međutim, R. Syme je u više navrata ukazivao na činjenicu da su 27. godine tri vojničke provincije ostavljene na upravu prokonzulima: Afrika, Ilirija i Makedonija, up. njegov članak: Lentulus and the Origin of Moesia, JRS 24 (1934) = Danubian Papers, Bukurešt 1971, 51, i Akta VI Međunarodnog kongresa za grčku i latinsku epigrafiku u Minhenu (München 1973), 588.

⁵² Polašček, n.d., 243. Pojam »Dalmacije« u to vreme ne postoji i u svakom slučaju se ne može identifikovati s pojmom »teritorije Dalmata«.

⁵³ Dio Cass. LIII, 12,4.

lacija τὸ Δελατικόν umesto ἡ Δελατία (i τὸ Μακεδονικόν umesto ἡ Μακεδονία). Ritterling je u tome video izraz piščeve nedoumice pred nejasnom situacijom o kojoj nije mogao da ima tačna obaveštenja⁵⁴. Moguće je, međutim, da je τὸ Δελατικόν upotrebljeno zbog toga što je Dion Kasije znao da je naziv ἡ Δελατία zamenio naziv *Illyricum* (*superius*) pred kraj Avgustove vlade, a možda i docnije, i da se prostiranje te provincije razlikovalo od nama ne sasvim jasnih, ali svakako drukčijih granica Ilirika 27. godine. Izraz τὸ Μακεδονικόν može se objasniti činjenicom da je makedonska provincija obuhvatala i druge zemlje sem Makedonije, ne samo južnu Iliriju, već i sve zemlje severno od Makedonije koje će docnije ući u sastav Mezije. Činjenica da Dion Kasije zna samo za jednu ilirsku provinciju potkrepljuje naše shvatanje da se i kod Strabona mora računati samo s jednom⁵⁵.

Ne manje diskusije izazvao je podatak Strabonov o provinciji Ahaji. On je za naš problem važan jer se u njemu spominju »neka epirska plemena«. Na prvi pogled, rečenica o Ahaji (koju smo gore citirali) morala bi se shvatiti tako da su Tesalija, Etolija, Akarnanija i epirska plemena ostali izvan ahajske provincije. Tako je ovo mesto u svoje vreme shvatio T. Momzen⁵⁶. Ovo tumačenje se, međutim, pokazalo neodrživim jer je iz drugih izvora postalo jasno da su sve nabrojene severnogrčke oblasti ušle u sastav Ahaje. Svi se danas slažu s tim da predlogu μέχρι treba dati značenje »do, uključujući« i da se na kraju rečenice, gde se govori o epirskim plemenima, mora ubaciti negacija μή da bi se dobio logičan smisao⁵⁷. Prema tome, Ahaja je na severu obuhvatala i »epirska plemena koja nisu pripojena Makedoniji« što opet znači da je jedan deo Epira ušao u sastav Makedonije. To očigledno nije mogao biti pravi Epir, jer je ovaj ušao u sastav Ahaje (to je jasno rečeno i kod Diona Kasija), već samo južna Ilirija, koja se ovde kod Strabona indirektno računa u Epir. Ovo nam daje za pravo da »Iliriju prema Epiru« tražimo severno od linije Lissus—Scordus, koja je tokom Carstva činila granicu između Makedonije i Dalmacije, i da izrazu »Epir« damo ono prošireno značenje koje on ima kod rimskih pisaca poznorepublikanskog doba⁵⁸.

⁵⁴ Ritterling, n.m.

⁵⁵ Ostaje naravno pitanje zašto se uopšte odvajaju »deo Ilirije«, umesto da se kaže prosto ἡ Ἰλλυρίς. Pošto Ritterlingova pretpostavka da je pored senatske postojala i carska provincija Ilirik ne izgleda prihvatljiva, Strabonovo ograničavanje ilirske provincije na njen južni deo možda se može objasniti posebnim položajem koji je Liburnija imala, kako se čini, pod Avgustom.

⁵⁶ Th. Mommsen, Röm. Gesch. V, p. 234.

⁵⁷ Up. H. v. Gaertringen, RE VI (1936), 134. Nedavno je G. W. Boversock, Zur Geschichte des römischen Thessaliens, Rheinisches Museum 108 (1965), 284 i d., predložio da se μέχρι ispravi u μετά (tj. Ahaja sa Teselijom, Etolijom itd.)

⁵⁸ Tako tumači izraz ἡ πρὸς τῇ Ἠπείρῳ Ἰλλυρίς i R. Mack, Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen, Diss. Göttingen 1951 (up. P. R. Franke, Alt-Epirus und das Königtum der Molosser, 1955, 29). Nisam mogla neposredno da se koristim ovom odličnom disertacijom iz škole E. Kirstena, koja je ostala, na žalost, neštampana, a koju sam u

Moglo bi se primetiti da, ovako protumačen, ovaj podatak stoji u protivurečnosti s onim što smo prethodno rekli o Strabonovom shvaćanju ilirskog primorja uopšte i južne Ilirije posebno (v. str. 199). Ima, međutim, još dva mesta kod Strabona u kojima se za Apoloniju kaže da je u Epiru⁵⁹. Očigledno je da se tu ukrštavaju dve »terminologije«. Dok je osnovni Strabonov opis ilirskog primorja i epirskih plemena zasnovan na delima starijih grčkih geografa, navedena tri mesta, u kojima se južna Ilirija naziva Epirom, potiču svakako od poznijih, rimskih pisaca.

Prethodno izlaganje pokazalo je, čini mi se, dovoljno jasno da se u vreme rimskog nadiranja na Balkan pojam Epira proširio i na južnoilirsko primorje, dok se pojam Ilirika sve više vezivao za oblasti severno od Lisa. U tome leži objašnjenje naziva provincije Novi Epir.

Istraživanje uzroka koji su doveli do toga da se južnoilirsko primorje obeležava imenom Epira izlazi iz okvira ove rasprave. Neka zapažanja u vezi s tim se ipak mogu odmah učiniti. Pre svega, potrebno je istaći da je promena došla s rimske strane i da na toj strani treba tražiti uzroke. Zatim, mislim da se bez kolebanja mogu isključiti bilo kakvi politički motivi. Rim je na južnoilirskom primorju naišao na najmanji mogući otpor. Pojedina južnoilirska plemena (Atintani, Partini, Dasareti) postala su mu saveznici u borbi protiv Makedonije, Epira, pa i same ilirske kraljevine. Ne vidim nikakvih razloga za neku politiku koja bi išla za tim da ilirske zemlje proglašuje epirskim. Isto tako ne verujem da je do proširenja pojma Epira došlo zbog toga što je južna Ilirija bila jako helenizirana, pa se Rimljanima učinilo da je ona bliža Epiru nego Iliriji. Ovakvo objašnjenje moglo bi se prihvatiti da je do proširenja naziva došlo ranije (u vreme i kao posledica epirske vladavine) i sa grčke strane. Postoje druge dve okolnosti koje su, mislim, mogle da utiču na pojavu koja nas interesuje.

1. Južnoitalski Grci i Italici održavali su od davnih vremena vrlo žive veze s Epirom, koji se nalazio s one strane mora preko puta njihove zemlje i preko koga su vodili najkraći putevi u Grčku. Kod njih je reč »ἡπειρος«, po svoj prilici, zadržala svoje prvobitno značenje »kopna« i kada se Epir oformio kao politička zajednica sa jasnim etničko-političkim granicama⁶⁰. Od njih su taj izraz preuzeli Rimljani⁶¹.

dva maha ranije imala u rukama. Iz Frankeovog izlaganja proističe da Mack objašnjava uključivanje južnoilirskih oblasti severno od Keraunijske gore u Epir time što su one bile helenizirane (v. o. tome niže).

⁵⁹ Str. II, c. 134: Ἀπολλωνίαν τὴν ἐν Ἠπειρῷ, XVI, c. 764: ἐν Ἀπολλωνίᾳ τῇ Ἠπειρώτιδι.

⁶⁰ Za značenje koje ἡπειρος i Ἠπειρος imaju u ranoistorijsko i klasično doba v. pomenutu studiju P. R. Franke, *Alt-Epirus und das Königtum der Molosser*, 1955, 4 i d.

⁶¹ U jednoj Livijevoj rečenici može se naći indirektna potvrda za ovo mišljenje. Govoreći o ugovoru između Hanibala i Filipa Livije kaže da su se oni dogovorili da Filip s velikom flotom pređe u Italiju i tamo ratuje, a kada pobede, Italija s Rimom će doći pod vlast Kartaginjana i Hanibala i ceo plen će pripasti Hanibalu; zatim će otploviti u Grčku da tamo zajednički zarate na Filipove neprijatelje i »gradovi na kopnu i ostrva koja su okrenuta Makedoniji pripašće Filipu»: quae civitates continentis quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent (XXIII,

2. Saobraćaj između Rima i Grčke, trgovački i diplomatski, vodio se takođe na početku pretežno, a možda i isključivo, južnijim putevima koji preko Epira vode u Tesaliju i srednju Grčku. I kada su se iskrcavali u Orik ili Apoloniju, Rimljani su dolinom Aoosa, preko Epira, najbrže stizali u Grčku. Ovaj put je iskorišćavan veoma mnogo i docnije, uporedo s novim *via Egnatia*, koji je prolazio kroz Iliriju. Ova okolnost je mogla da utiče na to da Rimljani nazovu »Epirom« oblast u koju su se iskrcavali kada su prelazili preko Jonskog mora, dajući ovom nazivu čisto geografski sadržaj, a nikako ne i etnički ili politički⁶². To je bilo utoliko prirodnije što se pojam »Ilirije« već od prvog rimskog sukoba s ilirskim kraljevstvom vezao za severnije, Jadransko primorje.

FANOULA PAPAZOGLU

LES NOMS D'»EPIRE« ET D'»ILLYRIE« AU COURS DES DEUX DERNIERS SIECLES DE LA REPUBLIQUE

RESUME

L'Illyrie méridionale, entre les Monts Cérauniens et Lissos sur le littoral, et le lac de Lychnidos, à l'intérieur, a été séparée sous Dioclétien de la province de Macédoine dont elle faisait partie, et organisée en une province à part sous le nom de *Nova Epirus*. La dénomination *Nova Epirus Dalmatorum* (attestée dans une inscription du milieu du IVe s.), dans laquelle l'attribut *Dalmatorum* est l'équivalent d'*Illyriorum*, montre, entre autres, que le caractère illyrien de sa population n'avait pas changé entre temps. L'explication du fait étrange qu'un pays illyrien ait été appelé »Épire« est à chercher dans l'emploi que firent les Romains des termes *Epirus* et *Illyricum* à l'époque de leur pénétration dans la péninsule balkanique.

Tite-Live nous en a conservé les plus anciens témoignages (voir les notes 19—20 et 25—26). On désignait sous le nom d'Épire le littoral sur lequel débarquaient les armées romaines venant de Brindes, aussi bien le littoral épirote (au sens propre du nom), que celui de l'Illyrie (Oricum, Apollonie, Dyrrachium). Parallèlement, à la suite des deux premières guerres illyriennes, le nom d'*Illyricum* se rattache à la région centrale du royaume illyrien, aux pays situés au nord de Lissos.

33, 12). Ove klauzule ne postoje kod Polibija i smatra se da ih je Livije uzeo iz svojih analističkih izvora. Za nas je, međutim, važna poslednja rečenica, koja se očividno odnosi na rimske baze u ilirskom primorju. U reči *continens* nije teško prepoznati prevod grčkog ἡπειρος.

⁶² Up. App. Syr. 43 (Gnej Manlije, naslednik Scipionov u ratu protiv Antioha Velikog vraća se 188. godine s vojskom kroz Trakiju u Makedoniju, a odatle u Rim) ὁ δὲ Μάλλιος, ἐκ τε Μακεδονίας ἐς Θεσσαλίαν διελθὼν καὶ ἐκ Θεσσαλίας ἐς Ἠπειρον, ἐς Βρεντέσιον ἐπέρα... Isto i Liv. XXXVIII, 41, 15: Cn. Manlius per Macedoniam et Thessaliam exercitum traduxit. inde per Epirum Apolloniam cum pervenisset ... Apolloniae hibernavit.

Pour l'époque des guerres entre César et Pompée, plusieurs passages d'Appien et de César nous confirment le même emploi du terme d'Épire (notes 35—37). *Illyricum* désigne alors le littoral adriatique qui a été organisé en province vraisemblablement à l'époque de César (notes 39—45). Il se peut que la côte méridionale ait été annexée à cette province pendant un court laps de temps après la mort de César (guerre entre Gaius Antonius, Vatinius et Brutus, cf. Cic. *Phil.* XI, 26), mais le pacte de Brindes, en 39, sépara définitivement l'Illyrie méridionale de celle du Nord.

Sous le règne d'Auguste, on trouve chez Strabon des traces de l'emploi du terme d'Épire pour désigner la partie méridionale de la côte illyrienne (note 59). La mention de »l'Illyrie confinant à l'Épire« dans la liste des provinces (Str. XVII, c. 840), témoigne de la confusion que pouvait provoquer cet emploi romain chez un géographe qui puisait la plupart de ses informations dans les oeuvres d'auteurs anciens. Les Ἠπειρωτικὰ ἔθνη faisant partie de la province de Macédoine, dans le même passage, se rapportent aussi à l'Illyrie méridionale.

Le transfert du nom d'Épire (avec une signification purement géographique) à la zone côtière de l'Illyrie méridionale s'explique par deux faits: 1° Le mot ἡπειρος avait gardé chez les Grecs de l'Italie du Sud son sens original de »continent« (dans Liv. XXIII, 33, 12, cf. ci-haut note 61, où il est question des bases romaines en Illyrie, le mot *continenens* en est la traduction littérale). 2° La principale voie de communication entre Rome et la Grèce passait dans les premiers temps à travers l'Épire (étant donné que la Macédoine tenait une bonne partie de l'Illyrie méridionale, où sera construite plus tard la *via Egnatia*), cf. note 62. Même lorsqu'on débarquait à Apollonie, la route qui longeait le cours de l'Aoos et passait par l'Épire représentait la voie de communication la plus pratique avec la Grèce.

DINU ADAMESTEANU
(Potenza)

SERRA DI VAGLIO ED IL PROBLEMA DELLA PENETRAZIONE GRECA IN LUCANIA

All'inizio dell' 800 si hanno le prime precise indicazioni sull'esistenza di un abitato antico situato sopra l'attuale abitato di Vaglio di Basilicata sulla montagna chiamata S. Bernardo o semplicemente Serra. Localmente la stessa contrada viene denominata *Attilia* o *Autilia* (1), anche se, oggi, questa denominazione è conservata soltanto nel parlare dei vecchi; le nuove generazioni la chiamano semplicemente Serre. Il primo che ricorda questo abitato è il Lombardi nella sua abbastanza precisa relazione sulle antichità della Lucania (2). Altre succinte indicazioni si ritrovano in M. Lacava (3), in De Cicco e in C. Valente (4).

Subito dopo la guerra, il Museo Archeologico Provinciale di Potenza iniziava una serie di scavi e ricerche nella zona, in parte dedicate alla conoscenza della fortificazione in blocchi regolari, in parte alla messa in luce di una serie di ambienti nella parte più alta della montagna, nonché alla raccolta di una serie di frammenti di un fregio ionico fittile rinvenuti nei cumuli di pietrame che nascondevano i ruderi di un monumento, anch'esso costruito in blocchi regolari e di cui non si intravede che parte del filare di fondazione (5). Le prime notizie più diffuse sugli scavi ivi condotti per circa cinque anni vennero date dal Sig. Francesco Ranaldi (6) nella sua qualità di Direttore degli scavi effettuati in precedenza.

Dopo queste prime indicazioni, il problema di Serra di Vaglio entra pienamente nella discussione archeologica-storica per merito di A. Mauri (7) e di M. Napoli (8). La scoperta della grande fortificazione e blocchi, aveva attirato l'attenzione dei due archeologi e la sua datazione ha suscitato più interesse che la scoperta dei frammenti del fregio ionico (9). Dal 1965 la Soprintendenza alle Antichità della Basilicata, istituita un anno prima (10), cominciava a prendere in considerazione, tra l'altro anche il problema dell'abitato di Serra di Vaglio.

Il primo passo era quello di entrare in possesso di una o più documentazioni aerofotografiche (Fig. 1) e di procurarsi anche una cartografia dettagliata non solo dell'abitato ma anche dei dintorni (Fig. 2).

Com'è visibile sulla fotografia aerea (Fig. 1), l'abitato presenta due recinti: uno più ristretto, ben evidenziato dalla deposizione della neve, ed un altro assai più vasto, che ingloba parzialmente il primo recinto, in parte sovrapponendosi ad esso. Su questo ultimo recinto si è fermata di più l'attenzione degli studiosi che si sono occupati di qu-

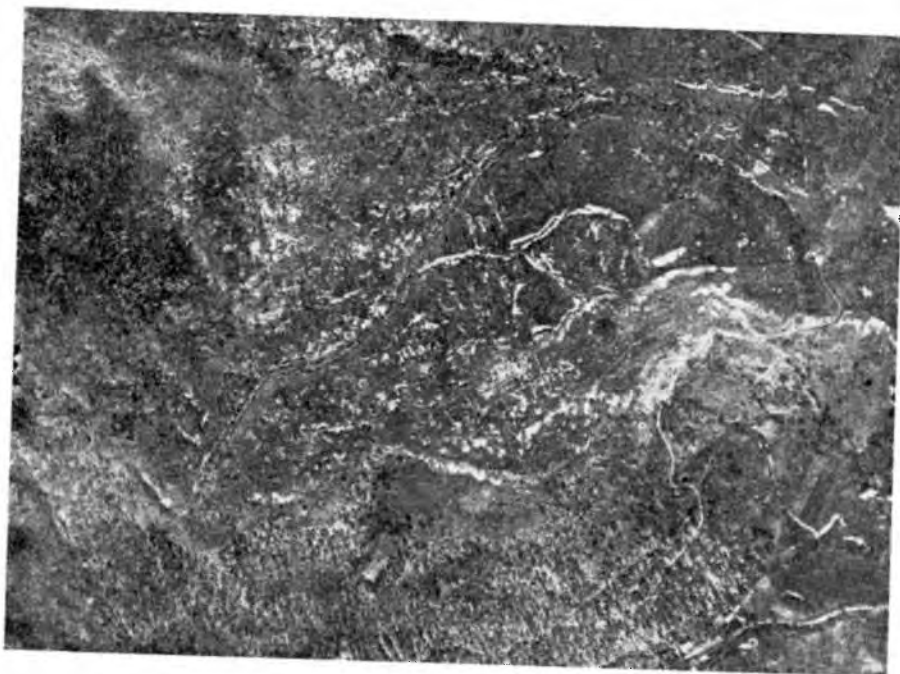

Fig. 1. Serra di Vaglio. Veduta aerea planimetrica

esto abitato, formandosi così una vasta bibliografia (11). Il rinvenimento del fregio con i cavalieri (T. I; T. II, 1) è stato anch'esso motivo di lunghe discussioni (12) ma soltanto ultimamente si sono avuti nuovi elementi che permettono di inquadrare meglio la presenza di questi documenti, di squisita produzione greca arcaica in argilla locale, in questo abitato distante circa Km. 100 dalla linea della costa e più precisamente da Metaponto. D'altronde, soltanto ultimamente si è potuto precisare il punto esatto da cui provenivano i numerosi frammenti del fregio (13), punto che si trova all'infuori delle due cinte murarie, poco distante, però, dal punto d'incontro di esse, sul lato Nord (14).

Con la ripresa degli scavi nell'abitato è stato possibile riscontrare, negli strati più profondi, un'altra serie di documenti che ci riportano, se non proprio all'inizio del VI secolo a. C., epoca in cui viene datato il fregio con i cavalieri (15), almeno alla metà del VI ed alla seconda

VAGLIO DELLA BASILICATA

Serra S. Bernardo

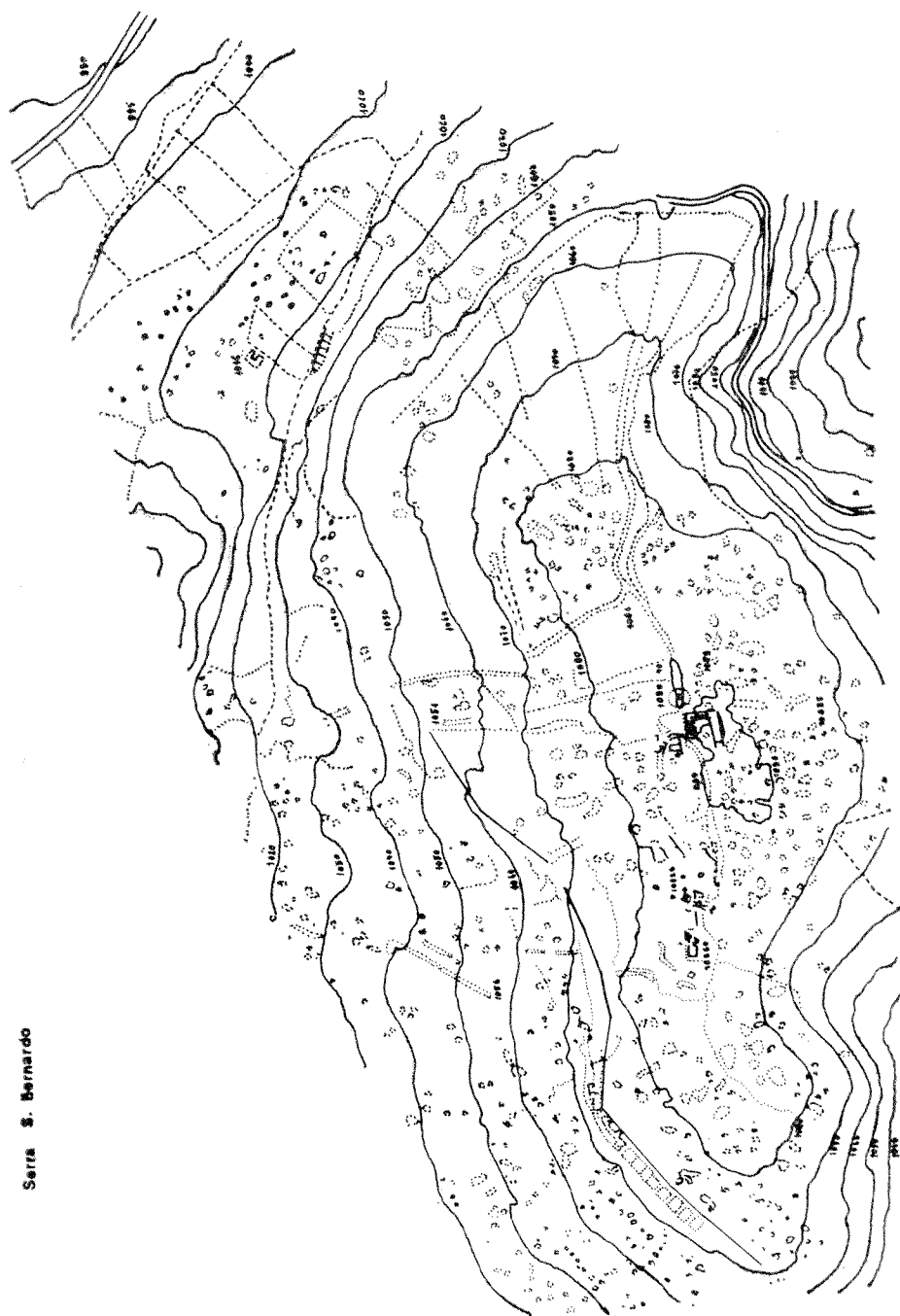

Fig. 2. Serra di Vaglio. Pianta plano-altimetrica

metà dello stesso secolo. Altri documenti, ancora, sempre collegati con la decorazione dei monumenti sacri, scendono anche nel primo quarto del V secolo a.C., ma, in molti casi, come giustamente ha osservato l'Orlandini (16), si tratta di imitazioni locali. Se pochi elementi sono stati messi in luce negli strati superiori, la maggior parte è venuta alla luce negli strati che si sovrappongono a quelli caratterizzati dalla ceramica indigena della prima e l'inizio della seconda metà del Ferro e precisamente sopra la ceramica geometrica enotria (17).

Il primo posto l'occupano le antefisse a palmette (T. II, 2) e quelle gorgoniche, queste ultime divise in tre gruppi: a. antefisse gorgoniche greche ma in argilla locale (T. III, 1); b. antefisse greche d'imitazione locale (T. III, 2); c. antefisse tipicamente locali, in cui ben poco si conserva della figura. Se non vi fosse l'argilla scura e mal depurata, tipicamente locale nel caso delle antefisse (T. II, 2 e T. III, 1), si potrebbe dire che ci troviamo in pieno ambiente greco; quella a palmette (T. II, 2) è identica al gruppo rinvenuto nel santuario di Zeus Aglaïos ed Artemide, a S. Biagio, posto a circa Km. 6 ad Ovest di Metaponto (18). Per ciò che concerne l'antefissa gorgonica (T. III, 2), essa è identica a tutto il numeroso gruppo rinvenuto nel santuario di Apollo a Metaponto (19). Se nella prima (T. II, 2) manca, perchè scomparsa quasi del tutto, la sovrappittura in color seppia nella seconda si conservano i diversi colori caratterizzanti le antefisse gorgoniche metapontine cosicchè si può affermare che le matrici da cui sono nati i due tipi provengono, con ogni verosimiglianza, dalla zona metapontina. Il gruppo di antefisse imitanti il tipo greco (T. III, 2) — il più numeroso finora — è visibilmente una buona imitazione locale in cui la vivacità del modellare greco va scomparendo (20).

Per quanto concerne la datazione, il gruppo di antefisse a palmette, almeno nella zona del santuario di Zeus Aglaïos ed Artemide, è datato nella seconda metà del VI secolo a.C. (21). Non v'è dubbio invece che il gruppo della T. III, 2 può scendere anche nel primo quarto del V secolo a. C. (22).

Accanto a questa produzione greca fabbricata sul posto e a quella d'imitazione, sempre dagli strati più profondi, sono apparsi numerosissimi frammenti di terrecotte architettoniche che si distribuiscono su uno spazio di tempo che va dalla metà del VI fino alla prima metà del V secolo a. C. Al primo gruppo appartiene il rivestimento di terrecotte architettoniche con sima sormontata da palmette traforate come nella T. IV, 2, identica a quello ben noto di Metaponto (Fig. 9), rimane fissata intorno alla metà del VI secolo a.C. e meglio sul finire della prima che all'inizio della seconda metà.

Molto più numerosi sono apparsi invece i frammenti di un tipo di cassetta (T. V, 1) con i quali se è riusciti a ricostruire l'elemento decorativo per intero (T. V, 2). Come nel primo caso di terrecotte architettoniche, tipicamente greche, ma fabbricate sul posto, anche in questo si può notare lo stesso fenomeno: disegno e colori quasi completamente greci ma fabbricati in argilla di Serra di Vaglio o dei dintorni. Ed anche questa volta i confronti più vicini si ritrovano nei santuari metapontini (25). Non rare volte sul retro di questo gruppo di terrecotte architettoniche, vi appaiono, come spesso avviene in altri san-

tuari, l'indicazione del posto che deve occupare un elemento attraverso una lettera dell'alfabeto greco, nel nostro caso una serie di B di tipo acheo arcaico (T. VI, 1). Per quanto riguarda il problema della datazione anche in questo caso si può parlare della seconda metà del VI secolo a.C.

Finora, quindi, il discorso è stato basato su documenti di provenienza greca. Ben diverso è il discorso che si può fare per un altro tipo di terrecotte architettoniche anch'esse rinvenute in numerosissimi frammenti, ma in cui il modello greco viene talmente modificato da condurci alla conclusione che si tratti di una semplice imitazione locale. In primo luogo è il problema della decorazione delle tegole di gronda in cui il meandro greco e con esso, si può dire, tutta la decorazione delle terrecotte architettoniche, viene ridotto allo schematismo, come nelle figure T. VI, 2; T. VII (26) perdendosi quasi ogni significato greco. Anche la palmetta che decorava uno dei canilati del canale di gronda nell'architettura greca (T. VIII), si trasforma in questa imitazione locale, in un semplice triangolo contornato da una serie di riccioli (Fig. 14). In questa nuova fase, che è anche l'ultima fase decorativa dei monumenti sacri di Serra di Vaglio, la lontananza dal mondo greco diventa talmente grande da riuscirsì difficile seguirne la filiazione. Ed anche in questo caso si tratta di documenti che risalgono alla prima metà del V secolo a.C. Da questo momento in poi, non si può parlare più di terrecotte architettoniche o di antefisse nell'abitato di Serra di Vaglio.

Ma, come ho insistito anche altrove (27), non si può concedere che simili decorazioni architettoniche, di puro carattere greco, possano trovare posto in un semplice villaggio indigeno, formato da capanne sistemate a casaccio, come avviene ancora negli abitati della seconda fase dell'età del Ferro. In questo caso, in cui si usa decorare le abitazioni con tegole, con antefisse, e, specialmente, con terrecotte architettoniche, ci si dovrebbe trattare di un abitato in cui possono trovare posto edifici di un tipo rettangolare o quadrato e, se possibile, distribuiti con un certo ordine. Non si può immaginare, infatti, capanne costruite in frasche, su cui s'innesta l'impasto di terra e paglia, decorate alla maniera greca; si tratta di edifici sacri e non di capanne.

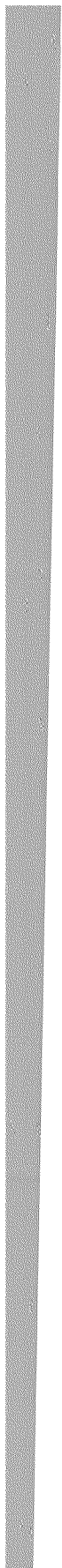
Chi guarda con attenzione il centro della fotografia aerea Fig. 1, può osservare, in realtà, un certo ordine nella disposizione degli ambienti allineati lungo un'arteria principale — una vera *plateia* — su cui cadono ortogonalmente, a distanze quasi regolari, altre piccole vie, con funzione di *stenopoi* (28). Solo in un impianto del genere possono trovare posto gli edifici con simili decorazioni architettoniche. E, se si accetta questa realtà, per il periodo che va, almeno, dalla metà del VI fino alla prima metà del V secolo a.C., a Serra di Vaglio si può parlare di un piccolo insediamento greco in mezzo al mondo indigeno; un insediamento con assi ortogonalmente disposti e con edifici decorati come si usa nei santuari greci, nel nostro caso, nei santuari metapontini (29). A questo punto vengono in mente altri casi che ci riportano al mondo arcaico siciliota, come M. Bubbonia (30), M. Saraceno (31), oppure la cittadella del complesso della colonia di Morgantina di Aidone (32). Si tratta quindi di un *προούριον* greco in mezzo al mondo

enotrio della *mesogaia* in cui tanto Ecateo (33) quanto la tarda fonte di Strabone (34) riconoscevano una zona ellenizzata o, quanto meno, *phrourion* in contatto con il mondo greco della costa. Nel caso specifico penseremmo ad un *phrourion* metapontino spintosi sullo spartiacque tra la zona poseidoniate e quella metapontina in piena *proschoros* di quest'ultima colonia quasi a delimitare la zona d'influenza.

BIBLIOGRAFIA

- (1) Per il nome cfr. C. Valente, *Not. Scavi*, 1941, p. 249. La denominazione potrebbe avere uno stretto legame con la terra degli *Utiani* nell'ambito dei quali è venerata la loro massima divinità, *Mefitis Utiana*: D. Adamesteanu — M. Lejeune, *Il santuario lucano di Macchia di Rossano*, *Mem. Accademia dei Lincei*, XVI, Fasc. 2, 1971, pp. 39—46. Per le iscrizioni rinvenute in precedenza e durante i nostri scavi, cfr. M. Lejeune, *REL*, XLV, 1967, pp. 194—231; *idem*, *PdP*, XXIV, 1968, pp. 281—302; *idem*, *CRAI*, 1971, pp. 52—69; *idem*, *REA*, LXXII, 1970, pp. 271—316; *idem*, *Rend. Lincei*, XXVI, Fasc. 7—12 (1971) pp. 663—684. Per i problemi strutturali del santuario cfr. D. Adamesteanu *Origine e sviluppo di centri abitati in Basilicata*, *Atti CeSDIR*, III, 1970—1971, pp. 125—128 e fig. a p. 126. Cfr. anche, *idem*, *Atti IX Convegno Magna Grecia*, pp. 222—226 (dove avevo accennato anche alla rassomiglianza tra le due strutture); *idem*; *Realtà del Mezzogiorno*, XI, 8—9, 1971, p. 858; *idem*; *Popoli anellenici in Basilicata*, Napoli, 1971, pp. 79—84.
- (2) A. Lombardi, in *Mem. Ist. Corrisp. Arch.*, 8, 1, p. 220; p. 222.
- (3) M. Lacava, *Topografia e Storia di Metaponto*, Napoli 1891, pp. 8—9; p. 331.
- (4) *Not. Scavi*, cit., pp. 249—250.
- (5) Scoperta fatta nell'estate del 1973.
- (6) F. sco Ranaldi, *Ricerca archeologica nella provincia di Potenza*, Potenza, 1969; *idem*, *Archeologia nel potentino e Basilicata*, nel vol. *Basilicata*, Milano, 1964, pp. 119 sgg.
- (7) *Atti I Convegno Studi Magna Grecia* (1961) p. 14.
- (8) *Ibid*, pp. 205 sgg.
- (9) Cfr. note 7—8.
- (10) Il 1 luglio 1964.
- (11) Oltre le note 7—8, cfr. D. Adamesteanu, *Atti IV Convegno Studi Magna Grecia* (1964), pp. 136 sgg.; *idem*, *Problèmes de la zone Archeologique de Métaponte*, R.A., 1967, (N. S.) pp. 30 sgg.; *Popoli anellenici in Basilicata* Napoli, 1971, pp. 73 sgg.; *idem* *Atti IX Convegno Studi Magna Grecia* (1969), pp. 220 sgg.; *idem*, *Nummelos, Archon o Basileus*, in vol. *In Memoriam Const. Daicoviciu*, Cluj, 1974, pp. 9—21; *idem*, *Basilicata Antica: Storia e Monumenti*, Cava dei Tirreni, 1974, pp. 144—158; pp. 190—197; *idem*, *Indigeni e Greci, Atti Convegno genti della Lucania antica e loro relazioni con Greci dell'Italia* (Potenza 1971), Roma, 1974, pp. 27—45; *idem*, *Atti XI Convegno Studi Magna Grecia* (1971), pp. 454—456.
- (12) M. Napoli, loc. cit.; P. Orlandini, *Aspetti dell'Arte indigena in Magna Grecia*, *Atti XI Convegno Studi Magna Grecia* (1971), pp. 287—288; D. Adamesteanu, *Basilicata antica*, p. 149.
- (13) Durante l'estate del 1973.
- (14) Per la pianta dell'abitato di Serra di Vaglio cfr. D. Adamesteanu, *Origine e sviluppo* pp. 121—125. Per dettagli cfr. G. Schmiedt, *Atlante Aerofotografico delle sedi umane in Italia. Parte seconda: Le sedi antiche scomparse* (Note introduttive), Firenze, 1970, p. 40; p. 45; p. 53; cfr. anche tav. LXXII.

- (15) M. Napoli, *Atti I Convegno Studi Magna Grecia*, cit. considerava il fregio della fine del VII, inizio del VI mentre l'Orlandini (*Art. Cit.* pp. 287—288) lo ritiene databile nel secondo quarto del VI secolo a.C.
- (16) *Art. cit.*, p. 284. Cfr. anche *Popoli anellenici*, p. 73, Tav. XXII.
- (17) Per la classificazione di questa ceramica cfr. J. de la Genière, *Recherches de l'âge du fer en Italie méridionale*, Napoli, 1968. A tale proposito cfr. anche *Popoli anellenici*, passim; F. G. Lo Porto, *Civiltà indigena e penetrazione greca nella Lucania orientale* (M. A. L., Serie miscellanea, vol. 1—3), 1973, pp. 234—238.
- (18) Per questo santuario cfr. D. Adamesteanu, *Boll. Arte*, 1964, pp. 360 sgg.; *idem*, *Boll. Arte*, 1967, pp. 19 sgg.; *idem*, *Atti IV Convegno Studi Magna Grecia* (1964) pp. 127 sgg.; *idem*, *Atti VI Convegno Studi Magna Grecia* (1966), p. 260; *idem*, *Metaponto*, Napoli, 1973, Fig. 37. Più ampia trattazione in *Atti XIII Convegno Studi Magna Grecia* (1973) (in corso di stampa).
- (19) Specialmente nell'area del tempio ionico.
- (20) P. Orlandini, *Art. cit.*, p. 284.
- (21) Per confronti metapontini cfr. anche F. G. Lo Porto, *Not. Scavi*, 1966, p. 150, Fig. 3; D. Adamesteanu, *Basilicata antica*, p. 41. Per le antefisse tarantine, cfr. Cl. Laviosa, *Arch. Cl.* VI, 1954, Tav. LXX, 1.
- (22) P. Orlandini, *loc. cit.*
- (23) D. Adamesteanu, *Problèmes*, Fig. 4. Il gruppo delle terrecotte architettoniche di Metaponto è stato studiato ultimamente da D. Mertens: *Metaponto I: Città e Santuario* (in corso di stampa in *Not. Scavi*, Suppl.)
- (24) Durante gli scavi intorno al tempio ionico 1974—1975.
- (25) Un confronto diversamente inteso, cfr. in P. Orlandini, *Art. cit.*, Tav. XLVIII, 1.
- (26) A tale proposito, cfr. P. Orlandini, *Art. cit.*, p. 288.
- (27) *Origine e sviluppo*, pp. 121—124.
- (28) Per questa ricostruzione cfr. D. Adamesteanu, *Art. cit.*, *loc. cit.*; G. Schmiedt, *Op. cit.*, *loc. cit.*
- (29) Una più ampia presentazione del santuario di Apollo, in D. Adamesteanu, *Basilicata antica*, pp. 20—43. Cfr. anche la nota 23.
- (30) D. Adamesteanu, *Ἀνακτορά οὐ σακεῖς?* *Arch. Cl.* VII (1955) pp. 179—186; P. Orlandini, in *Kokalos*, VIII (1962), pp. 85—88.
- (31) D. Adamesteanu, *M. Saraceno ed il problema della penetrazione rodio-cretese nella Sicilia centro-meridionale*, *Arch. Cl.* VIII (1956) pp. 121 sgg.
- (32) I primi dati di E. Sjöqvist, *AJA*, LXII (1958), pp. 79—90; *idem*, *I Greci a Morgantina*, *Kokalos*, VIII (1962), pp. 52—68.
- (33) I nomi di *πύλεις* raccolti da G. Nenci, *Hecatei Milesii Fragmenta*, Firenze 1954.
- (34) *Strab.* VI, 1, 2.

T. I

Serra di Vaglio. Fregio con i cavalieri

T. II

1. — Serra di Vaglio: Fregio con i cavalieri

2. — Serra di Vaglio: Antefissa a palmette

T. III

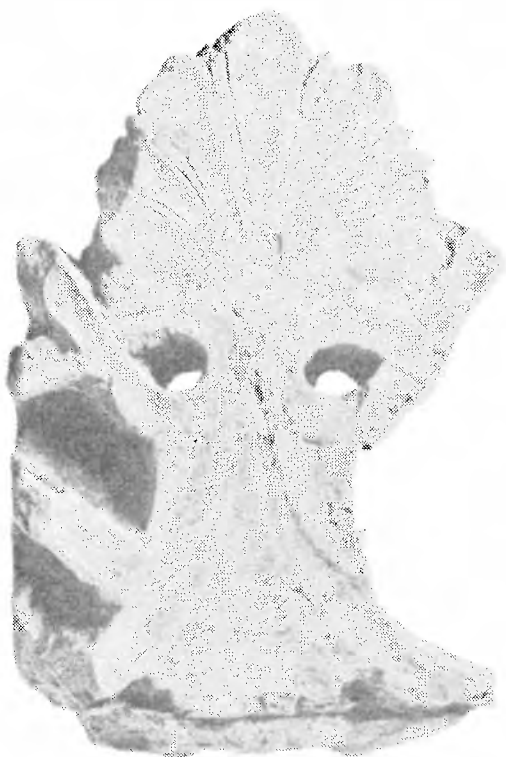

1. — Serra di Vaglio: Antefissa gorgonica di tipo greco

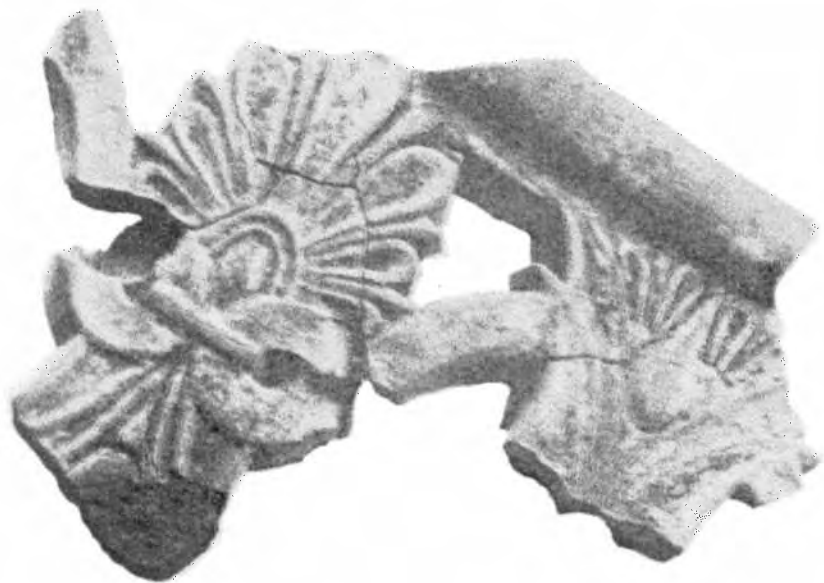

2. — Serra di Vaglio: Antefissa gorgonica d'imitazione

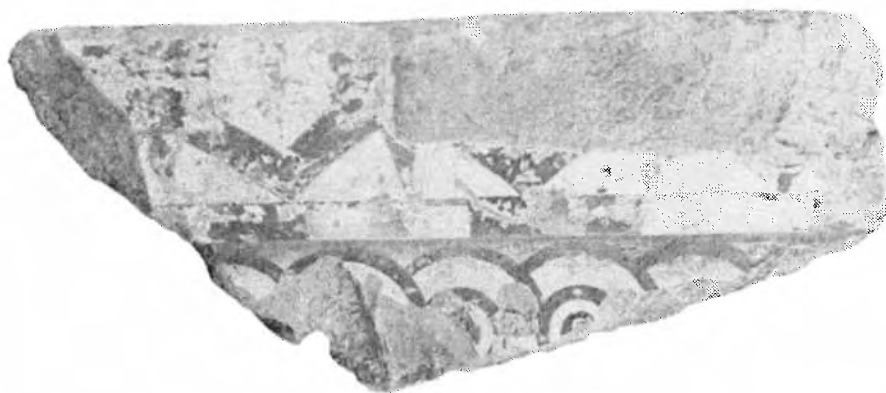
T. IV

1. — Serra di Vaglio: Frammento di terracotta architettonica con palmette traforate

2. — Metaponto: Frammento di sima traforata

1. — Serra di Vaglio: Frammento di cassetta di tipo arcaico

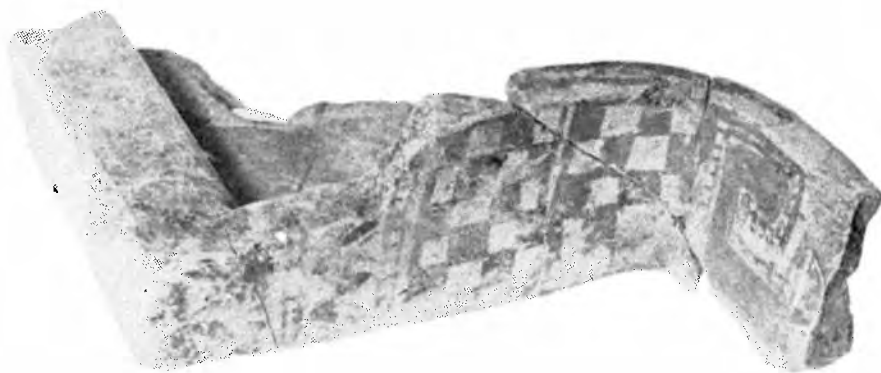

2. — Serra di Vaglio: Decorazione di una cassetta (ricostruzione).

T. VI

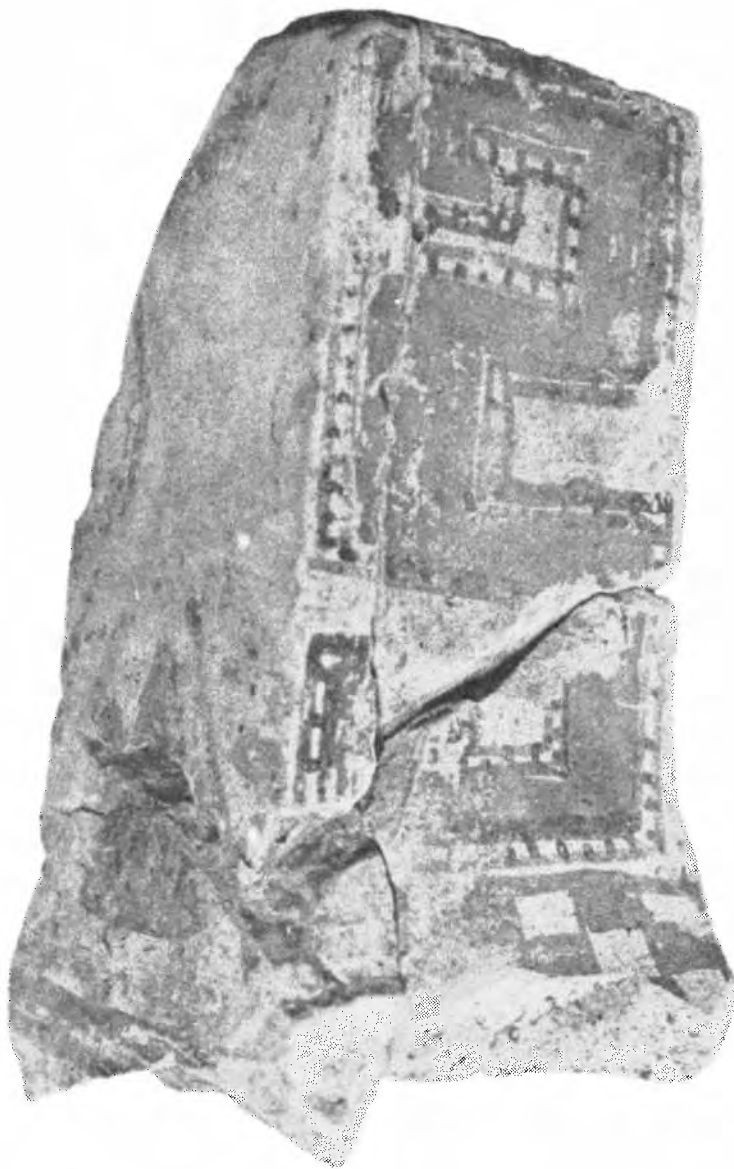

1. — Serra di Vaglio: Contrassegni in alfabeto acheo arcaico

2. — Serra di Vaglio: Tegola di gronda

T. VII

Serra di Vaglio: Frammento di tegola di gronda

T. VIII

Metaponto. Motivo decorativo di un canale di gronda

IVAN MAROVIĆ
(Split)

IZ NUMIZMATIČKE ZBIRKE ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

U toku posljednjih godina, prigodom sistematiziranja raznog numizmatičkog materijala u Numizm. zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, izdvojili smo neke novce za koje smo smatrali da zaslužuju da se čim prije dadu na uvid stručnoj javnosti, povjesničarima i numizmatičarima koji se bave problematikom ilirskog, odnosno iliro-grčkog kovanja.

Koristimo se baš ovom prigodom da to učinimo na ovom mjestu i da se ovim skromnim prilogom priključimo željama ostalih kolega da naš svečar akademik Alojz Benac i na ilirskim gradinama Duvanjskog polja nađe onako bogate i vrijedne rezultate kakve je imao na neolitičkim bosansko-hercegovačkim naseljima, čime je već dosad dao našoj arheološkoj znanosti velik broj veoma vrijednih priloga.

Radovi iz ilirske odnosno grčko-ilirske numizmatike kod nas su još uvijek malobrojni, te osim D. Rendić-Miočevića u novije vrijeme, a nakon starijih J. Brunšmida¹, Š. Ljubića, F. Račkoga, A. Evansa, nitko se ovom problematikom i ne bavi. Istina, tome je uzrok osim malog broja ilirskog novca, čak i u našim najvećim muzejima, i pomanjkanje odgovarajućeg stručnog kadra. Dodamo li k tome još i gotovo potpunu odsutnost istraživanja ilirskih lokaliteta iz posljednjih vjekova st. e., osobito pak na području srednje Dalmacije, biva nam jasno zašto je baš takvo stanje u ilirskoj numizmatici kod nas. Tu bi trebalo, svakako, čim prije prići novoj obradi emisija domaćih kovnica Isse, Farosa, Herakleje, zatim Balejevih (ΒΑΛΛΑΙΟΥ) emisija, kao i još uvijek veoma rijetkih Daorsa. K ovom treba pribrojiti izdanja južnih ilirskih kovnica Skodre i Lissosa, čiji su nalazi kod nas još uvijek pravi

¹ J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898 (= Brunšmid).

rariteti. Stoga je i hvale vrijedan trud S. Islami², koji je nedavno objavio dotad nove i nepoznate nalaze, osobito pak one iz Albanije, davši pri tom i novu klasifikaciju kovanja Skodre, Lissosa i Gencija i izvršivši pri tom reviziju ranije Brunšmidove podjele.

Naša je namjera da objavljivanjem na ovom mjestu novca južnih ilirskih kovnica Skodre i Lissosa, srebrnog Balejeva novca, brončanog novca Daorsa i jednog depota faroske kovnice, koji se čuvaju u Numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, dademo skroman doprinos kako upoznavanju ilirske numizmatičke baštine, tako i oživljavanju rada na ovom polju znanosti.

A) NOVAC SKODRE, LISSOSA I GENCIJA

Kako smo malo prije kazali, S. Islami je dao novu klasifikaciju južnoilirskih emisija Skodre, Lissosa i Gencija, o čemu je D. Rendić-Miočević³ dao opširan prikaz. S. Islami je u kovanje Skodre, umjesto ranije Brunšmidove podjele emisija ove kovnice na tri faze, uveo još jednu, izmijenio slijed nekih emisija, tako da sada njegova klasifikacija izgleda ovako:

- I faza obuhvaća kovanja prije 250—181. god. pr. n.e.
- II faza obuhvaća kovanja nakon 186. god. pr. n.e.
- III faza obuhvaća kovanja Gencijeva od 181—168 god. pr. n.e.
- IV faza obuhvaća kovanja nakon 168. god. pr. n.e.

Kovanja Lissosa je isti autor podijelio u tri faze izmijenivši Brunšmidov slijed emisija, pa Islamijeva klasifikacija ima tri faze koje su podijeljene ovako:

- I faza obuhvaća kovanja iz druge polovice III st. pr. n.e.
- II faza obuhvaća kovanja poslije 186. god. pr. n.e.
- III faza obuhvaća Gencijeva kovanja.

Navedene faze odgovarale bi etapama društveno-političkog razvitka spomenutih gradova. Između Brunšmidove i Islamijeve klasifikacije postoje tipološke i kronološke razlike, ali se čini da je ipak izvjesna prednost na strani Islamijeve podjele. Ona nam je danas korisna, jer donosi niz novih nepoznatih imena magistrata do kojih se došlo arheološkim istraživanjima u Albaniji.

Broj dosad poznatog novca spomenutih gradova dosta je malen: tako npr. Islami poznaje svega 13 primjeraka lissoskog novca, dok je onog iz Skodre nekoliko puta više.

² S. Islami, *Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios*, (Essai d'une révision du problème), *Studia albanica*, 1966, 225 i d. (=Islami). Isp. isti rad i u *ILIRIA*, sv. II 1972, 379. i d.

³ D. Rendić-Miočević, *Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija*, *Numizmatičke vijesti*, god. XVI, br. 27, 1969, 1 i d. i god. XVII, br. 28, 1970, 1 i d.

Novci iz Arheološkog muzeja u Splitu koje donosimo na ovom mjestu objavljuju se prvi put, kako to proizlazi iz dosadašnje literature. Većinu ovog fundusa čine primjerci iz nekadašnje zbirke dr. Karla Stockerta, koju je Splitski muzej otkupio između dva svjetska rata. Kako uz zbirku nije postojao katalog, tako se ne znaju niti nalazišta ovog novca o kojem će biti govora.

Gencije

a) *kovnica: Skodra*

III faza

tip: Gencije-galera BACIAEΩC — ΓENΘIOY

1). Av. Kraljevo poprsje s kausijom na glavi i odjećom (plaštem) preko ramena. Dosta izlizan, tako da se ne mogu dobro uočiti detalji odjeće na ramenu. (Tab. I, 1).

Rv.

ΒΑΥΙΑΕΛ [C]

Ilirska galera

[Γ]ΕΝΘΙΟ[Y]

Na desnoj strani su vidljive plastične pruge — kao da bi to mogli biti ostaci konopa od jedara, odnosno vezovi jarbola s trupom lađe. S obzirom na izlizanost reversa, ovo — za sad — treba uzeti s priličnom rezervom.

Dijam. 17,5—18,0 mm; tež. 6,32 gr; orijentacija: ↑ →

Nalazište: Gardun (Castrum VII leg., iznad Trilja (Pons Tilurii), god. 1918.

Objašnjenje uz legendu: A ima još uvijek standardni oblik s horizontalnim krakom, a ne sa savijenim; Σ još nema potpun lunasti (C) oblik, ali je njemu bliži nego onom ranijem; oba E su više oblog nego četvrtastog oblika.

Lit. Brunšmid, str. 71, br. 5; Islami, str. 243; tip: VIII; Basler⁴, tab. XXXI, 1 i 3. On donosi obje nominale uz gr. 22 i gr. 28.

Uza sve to što mu je avers prilično izlizan, ovaj novac je najteži od svih dosad poznatih (Islami, str. 243, br. 1—4).

Upozoravamo na osobitu važnost ovog nalaza na Gardunu, koji nam ukazuje na trgovačke veze jednog dalmatskog centra s prijestolnicom Gencijeve države na jugu Jadrana.

⁴ Đ. Basler, Nekropola na Velim ledinama u Gostilju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., sv. XXIV, 1969, 5 i d. (= Basler).

Tip: štit-kaciga ΒΑCΙΑΕΩC — ΓΕΝΘΙΟΥ

2) Av. Štit s dvije koncentrične kružnice (samo je jedna vidljiva) po sredini i šest segmenata. U sredini se vidi utisnuta tačka. Dosta je izlizan (Tab. I, 3).

Rv. []

Grčko-ilirska kaciga

ΓΕΝ[ΘΙΟΥ]

Od legende, koja bi trebalo da se nalazi iznad kacige, nema tragova, dok je dio ispod kacige jedva vidljiv i nepotpun.

Dijam. 15,0 mm; tež. 3,30 gr.

Nalazište nepoznato.

Lit.: Brunšmid, str. 73, br. 3; Islami, str. 244, tip: IX; Basler, tab. XXXI, 7, a možda i onaj na tab. XXVII K 1/1. — Onaj na tab. XXXI, 10 (grob 59,5) možda bi se mogao klasificirati u Islamijev tip: IV.

b) *Kovnica: Lissos*

III faza

tip: Gencije-lađa

3) Av. Poprsje vladara s kapom (kausijom) na d. Reljefni dio nešto jače izlizan (Tab. I, 2).

Rv.

ΛΙΣΣΙ

Ilirska galera na d.

[TAN]

Dijam. 18,5—19,0 mm; tež. 5,35 gr.; orijentacija: ↑ ↓

Nalazište nepoznato.

Lit.: Brunšmid, str. 74: nema u ovakvoj varijanti; Islami, str. 244, tip: X, ne navodi orijentaciju lađe.

Smatramo vrijednim upozoriti na veoma veliku sličnost Gencijeve poprsja u skadarskoj emisiji s onim iz lissoske emisije (naši br. 1 i 3).

c) *Kovnica: Skodra*

IV faza, emisije poslije 168. god. pr.n.e.

Nakon propasti ilirske države i odvođenja Gencija u ropstvo, Skodra opet kuje svoje autonomne novce na kojima je redovito ime

grada, te odgovarajućeg magistrata. Do sada poznati broj novaca baš iz ove faze je općenito najbrojniji, pa je tako slučaj i kod nas.

Dominantan tip ove faze ima na aversu Zeusa dodonskog, a na reversu legendu $\Sigma\text{KO}\Delta\text{PIN}\Omega\text{N}$, odnosno $\Sigma\text{KO}\Delta\text{PEIN}\Omega\text{N}$ s imenom odgovarajućeg magistrata. Uz navedeni tip ima još i jedan drugi: štit-kaciga s legendom Skodre. Taj se kod nas još nije pojavio.

4) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d. u kružnici od plastičnih tačkica (Tab. II, 1).

Rv. []

$\text{N}\Omega\text{N}$

Legenda između pramca i krme
u dva retka.

Ilirska galera

$\Sigma\Lambda\text{AT}$
 TOY

Ispod broda.

Dijam. 16,0—16,5 mm; tež. 3,98 gr.; orijentacija: $\uparrow \rightarrow$

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 242.

Lit.: Brunšmid, str. 71 i 72 — nema ovu varijantu; Islami, str. 246 i 247, tip: XIII, 1—7. — Naš se primjerak razlikuje od navedenih podjelom legende magistrata, kao i oblikom slova A.

5) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d. — Lik Zeusov ne odgovara potpuno portretnoj koncepciji ostalih aversa ove faze već djeluje nešto manje starački (Tab. II, 3).

Rv.

$[\Sigma\text{K}]\text{O}\Delta\text{P}[EI]$
 $\text{N}\Omega\text{N}$

Legenda između pramca i krme
u dva retka.

Ilirska galera

$\text{A}\Delta\text{AMA}$
 TOY

Ispod galere.

Dijam. 15 (17,0) mm; tež. 2,78 gr.; orijentacija: $\uparrow \searrow$

Nalazište nepoznato; bivša Zb. K. Stockerta, br. 392.

Lit.: Brunšmid, str. 71, br. 7; Islami, str. 250, tip: XIX, br. 1—7.

6) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d. u kružnici od plastičnih tačkica (Tab. II, 2).

Rv.

ΣΚΟΔΡΕΙ
ΝΩΝ

Legenda između pramca i krme
u dva retka.

Ilirska galera

[] Α

Trup lađe kao i čitava legenda
su dosta izlizani.

Budući da je sačuvano samo jedno slovo imena magistrata, možda bi se — s obzirom na nedvojbenu legendu ΣΚΟΔΡΕΙ — ΝΩΝ — mogao ovaj novac pripisati Adamatu (ΑΔΑΜΑΤΟΣ) koji imaju i Brunšmid (str. 71,1) i Islami, tip XIX, 1—6, sa spomenutom legendom, kao što je naš pod br. 5.

Dijam. 16 (18,0) mm; tež. 3,81 gr; orijentacija: ↑ ↓

Nalazište nepoznato; biv. Zbirka K. Stockerta.

7) Av. Zeusova glava, bradata na d. — Slabo je sačuvan (Tab. II, 4).

Rv.

ΚΑΙΛΗ
Ν[Ο]Ξ

Legenda između pramca i krme
u dva retka.

Ilirska galera

ΣΚΟΔΡΕΙ
ΝΩΝ

Legenda ispod galere u dva retka,
djelomično oštećena.

Dijam. 15,5—18,0 mm; tež. 2,99 gr; orijentacija: ↑ ↗

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 243 a.

Lit.: Brunšmid, str. 72, br. 9 — ima izmijenjen položaj legenda; Islami, tip XXI — položaj legenda kao i u Brunšmida, odnosno Evans, pa bi prema tome naš primjerak bio jedna nova varijanta s imenom Kallen.

8) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d.

Rv.

[Κ]ΑΙΛΗ
ΝΟΞ

Legenda u dva retka između
pramca i krme.

Ilirska galera

[ΣΚ]ΟΔΡΕΙ
ΝΩ[N]

Legenda ispod galere.

Dijam. 16(17,0) mm; tež. 2,58 gr; orijentacija: $\uparrow \searrow$

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 406.

Lit.: isp. naš br. 7.

9) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d.

Rv. U kružnici od plastičnih točkica:

KAΛ [ΛH]

N [OΣ]

Legenda u dva retka između
pramca i krme.

Ilirska galera

ΣΚΟΔΡΕ [Ι]

[ΝΩΝ]

Legenda ispod galere.

Dijam. 16,5—19,0 mm; tež. 3,05 gr; orijentacija: $\uparrow \rightarrow$

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 382.

Lit.: isp. naš br. 7.

10) Av. Zeusova bradata glava, ovjenčana na d. — Dosta je izli-
zan (Tab. III, 1).

Rv.

[K]AΛΛ [H]

[N OΣ]

Legenda u dva retka između
pramca i krme.

Ilirska galera na d. (?)

[ΣΚΟ]ΔΡΕΙ

ΝΩΝ

Legenda ispod galere

Dijam. 16,0—18,4 mm; tež. 4,65 gr; orijentacija: $\uparrow \rightarrow$

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 294.

Novci od br. 7—10 pripadaju istom magistratu i u ovakvom po-
ložaju legenda, kako smo iznijeli, dosad su bili nepoznati. Tri primjerka
imaju elipsasti oblik (7, 9, 10). Najlakši je br. 8, dok su br. 7 i 9 pri-
bližno jednake težine, a najteži je pak br. 10. — U pogledu orijentacije
tj. odnosa položaja aversa i reversa identični su br. 9 i 10, dok br. 7 i
8 imaju dijametralno suprotne orijentacije.

11) Av. Zeusova glava, bradata i ovjenčana (?) na d. — Avers je izlizan i lik Zeusov se jedva raspoznaje (Tab. III, 2).

Rv. []

Legenda se nalazila iznad broda između pramca i krme, a izlizana je toliko da se jedva vide tragovi slova. Ne podudaraju se oblik novca i kalup, pa je dio lađe s legendom ostao izvan površine novca.

Ilirska galera

ΣΚΑΔΟ[Υ] Ispod galere.

Ispod legende magistrata prema desnoj strani vidi se vijugava plastična pruga koja — čini se — predstavlja dupina.

Dijam. 15,5—16,0 mm; tež. 3,05 gr; orijentacija: ↑↘

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 397.

Brunšmid kao ni Islami nisu registrirali novac s ovakvim imenom jednog magistrata, pa bi prema tome ovo bila jedna nova varijanta s imenom ΣΚΑΔΑΣ (isp. M. Pape's. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, III, izd. Braunschweig 1863—1870, sv. II, str. 1403).

12) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d. — Dosta je izlizan (Tab. III, 3).

Rv. U kružnici od tačkica:

[ΣΚΟΔΡΕΙ]
ΝΩΝ

Legenda u dva retka između pramca i krme.

Ilirska galera na l.

ΣΚΑΛΔ[] Legenda ispod galere.

Ispod legende prikazan je dupin. — Žig nije pokrio cijelo polje reversa, jer je ostao izvan dio legende grada, kao i desni dio legende magistrata. Sačuvana slova su vrlo dobro čitljiva.

Dijam. 16,0 mm; tež. 2,89 gr; orijentacija: ↑↗

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 219 a.

Ovu varijantu ne poznaju ni Brunšmid ni Islami. Prema raspoloživoj mi literaturi, kako numizmatičkoj tako i ilirološkoj, ne mogu navesti čitavo ime ovog magistrata, ali se čini da je bilo kratko poput onog pod br. 11.

13) Av. Zeusova glava, bradata, ovjenčana na d. — Avers dosta oštećen, tako da se samo naziru dijelovi glave.

Rv.

[ΣK]OΔP

Legenda u dva retka između
pramca i krme.

NNN

Ilirska galera

[^]

Legenda ispod galere teško ošte-
ćena, tako da se vidi samo trag
jednog slova.

Dijam. 17,0 mm; tež. 3,61 gr; orijentacija: ↑ ↓

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 398.

— — —

Navedeni novac južnih ilirskih kovnica iz Arheološkog muzeja u Splitu nije dao takve priloge koji bi mogli utjecati na dosad iznijete klasifikacije. On se oblikom, mjerama i težinom uklapa u već poznati sistem. Našim primjercima br. 7—10 s imenom magistrata KAAAHN data je jedna nova varijanta, ako ne iste, a ono možda druge osobe s istim imenom, koja je vršila spomenutu funkciju — i možda — smatrala da je stavljanjem svog imena ispod broda na neki način izdvojila se od ranijeg Kalena.

Nove i dosad nepoznate varijante bi bile s imenom ΣKAΔΑΣ (br. 11), kao i ona kojoj ime počinje ΣKAAΔ[] (br. 12), za koje će se — nadajmo se — naći potvrde u novim nalazima.

B) NOVAC DAORSA

Uz tek nedavno otkriveni novac Labiata⁵ (4 komada) svakako kao veoma malobrojni spadaju i novci ilirskog plemena Daorsa, od kojih su dugi niz godina bila poznata samo 4, kojima je prije malo vremena dodan i peti nađen na gradini u Ošanićima⁶, za koju se pretpostavlja da je bila centar spomenutog plemena.

U pogledu vremena kovanja ovog novca svi se autori slažu da su Daorsi kovali svoj novac nakon sloma Genciјеva kraljevstva 168. god. pr. n. e., pa se čak i precizira vrijeme, tj. između 168. i 167. god.

⁵ B. Jubani, Monnaies illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découvertes à Kukës, Studia albanica, god. IX (1972), br. 1, Tirana 1972, 69 i d. — D. Rendić-Miočević, Uz nalaz doskora nepoznata labeatskog novca, Prilog ikonografiji ilirskog »plemenskog« novca, Numizmatičke vijesti, god. XX, br. 31, Zagreb 1973, 9 i d.

⁶ Đ. Basler, Novčić plemena Daorsa, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., sv. XXII, 1971, 333 i d. — Na Ošanićima je i Z. Marić našao novac Daorsa. Vidi u ovom broju Godišnjaka njegov prilog posvećen novim primjercima daorsijskog novca s Gradine u Ošanićima.

(Jubani, o.c., str. 73), kao i to da im je taj privilegij podario Rim radi pomoći koju su mu pružili u ratu s Gencijem. Malobrojnost dosadašnjih nalaza govorila bi za kratkotrajnost kovanja ovog novca, kao i uzak areal njegova širenja, tj. ograničenje na manji prostor na kojem je služio kao novac prioritelnog karaktera. Dodajmo navedenome još i to da ovaj novac nije mogao izdržati konkurenciju i nadmetanje sa sve brojnijim prilivom rimskog novca na našoj obali, ali i — možda — emisija njegovog suvremenika Baleja, kao i Isse i Farosa.

U Arheološkom muzeju se već odavna čuvaju dva primjerka daorskog novca, koji zaslužuju da budu objavljeni kako zbog dokumentarno-povijesnog značaja tako i svojih kvaliteta.

1) Av. Muška glava s kapom kojoj je površina ispunjena sitnim zrnolikim ispupčenjima. Ispod kape, uokolo glave, jednoličan niz od plastičnih zarez a označava kosu. Na manjem dijelu ramena vidljiv je ostatak plašta (?). Dobija se dojam da je to portretiran lik osobe, vjerojatno plemenskog odličnika, izrađen u stilu portreta brojnih helenističkih vladara koji se vide na novcima te dobi. Čitav je avers odlično sačuvan (Tab. IV, 1).

Rv. U kružnici (vjerojatno od plastičnih tačkica):

[Δ] A° P Σ Q N

Legenda iznad lađe

Lađa na d.; nedostaje krma.

Revers je nešto slabije sačuvan; ne poklapa se oblik novca s kalupom, pa stoga nedostaju dio lađe i početno slovo legende. — Prema ostacima brončanog liva vidi se da su žetoni bili lijevani na nekoj većoj plohi, a među njima je bio tanji spoj preko kojeg je rastopljena bronca tekla i ispunjavala žetone, odnosno modele budućeg novca.

Dijam. 17,0 mm; tež. 5,07 gr; orijentacija: ↓ \

Nalazište nepoznato; Numizmat. zb. Arh. muz. u Splitu.

Lit.: Brunšmid, str. 75,1; Basler, str. 335.

2) Av. Isto kao gore (pod 1), uz napomenu da nije načinjen istim kalupom (Tab. IV, 2).

Rv.

Δ A° P Σ Q [N]

Legenda iznad lađe

Lađa na l.; nedostaje krma. Kalup nije identičan s gornjim.

Dijam. 16(17,0) mm; tež. 4,17 gr; orijentacija: ↑ ✓

Nalazište nepoznato; biv. Zb. K. Stockerta, br. 363 b.

Lit.: Brunšmid, str. 75,1; Basler, str. 335.

Naši su primjerci po veličini gotovo identični s onim iz Ošanića (Basler, o.c., str. 336), dok je u težini nešto manja razlika. Pretpostavljamo da su te razlike nastale uslijed konzistentnosti brončanog liva koji je dobijen na primitivan način. Smatramo potrebnim naglasiti da se portreti na aversima ovih novaca razlikuju od portreta na emisijama Genciye-lađa gradova Skodre i Lissosa.

C) BALEJEVI SREBRNI NOVCI

Prigodom nedavnog pregleda grčkog novca nekadašnje zbirke Fanfogna iz Trogira (sada u Arh. muz. u Splitu), u kojoj se između ostalog nalaze novci kontinentalne Grčke kao i južne Italije sa Sicilijom (Magna Graecia), jedan srebrni novac skrenuo je našu pažnju, jer je bio zabunom pripisan jednoj sirakuškoj emisiji.

Kako nam nije poznato da su novci iz ove zbirke bili ikada publicirani, pretpostavljamo da nije bio publiciran ni ovaj iz spomenute zbirke⁷. Drugi primjerak, koji ćemo također niže prikazati, nađen je među ostalim dosad neidentificiranim novcem grčkih kovnica.

1) Av. Gologlava glava vladareva na l; nos ima orlovski oblik; brada je nešto plastičnije modelirana. Dobro su oblikovana oba očna kapka, između kojih se vidi jedna sitna tačkica. Iznad čela su pramenovi kovrčave stilizirane kose koja se spušta do uha, obilazi ga i ide do vrata. Stilizirana kovrčava kosa pokriva cijelu glavu. Odlično je sačuvan (Tab. IV, 4).

Portret na aversu je izrađen na način brojnih portreta vladara helenističkog perioda.

Rv.

[B] A [Σ] ΙΛΕΟΞ — [B] ΑΛΛΑΙΟ[Υ]

Artemida (Dijana) u hodu na lijevo. U desnoj, blago pregibnutoj, ruci drži baklju, a u lijevoj dva koplja. Kratki hiton leprša iznad koljena.

Legenda (*basileos*) počinje na l. strani dolje kod desne noge i nastavlja se iza leđa božice. O umjeto Ω. Revers je sačuvan nešto slabije nego avers.

Dijam. 17 (19,5) mm; tež. 3,16 gr; orijentacija: ↑ →

Nalazište nepoznato. Kako se novac nalazio svojevremeno u zbirci Fanfogna u Trogiru, nekadašnjoj faktoriји Isse, gdje su nađeni razni

⁷ D. Rendić-Miočević, Ballaios et Pharos — Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes, *Archaeologia Iugoslavica*, sv. V, Beograd 1964, 83 i d. (= ARCH. IUG.). — Id., Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Baleja, *Numizmatičke vijesti*, god. XIV, br. 25, 1967 1 i d. — Id., Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. VI—VII, Zagreb 1972—73, 260 i d.

ostaci iz helenističkog perioda, nije isključeno da je i on mogao biti nađen u samom Trogiru, ili pak u njegovoj okolini na nekom ilirskom lokalitetu.

2) Drugi srebrni novac nije čitav već je sačuvano nešto manje od polovice. Na aversu je vidljiv gornji dio glave na potezu od usana do vrha uha. Sačuvani dio je gotovo identičan s gornjim novcem u obradi kose, čela, očiju, nosa i usta. (Tab. IV, 3).

Od reversa je vidljiv lijevi dio s legendom, d. nogom i d. rukom s bakljom. Legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ se čita odozgo prema dolje u odnosu na baklju, tj. smještena je obrnuto negoli je to slučaj na prethodnom (br. 1), ali je slabo vidljiva jer je reljef plitak i izlizan.

Dijam. 17,0 mm; tež. 1,06 gr.

Nalazište nepoznato.

Uz dosad poznate novce, koje su objavili Brunšmid (str. 80, 11 i 12), te D. Rendić-Miočević, kao i ova naša dva, broj poznatih srebrnih Balejevih novaca popeo se na 10 primjeraka. Uspoređujući naše primjerke s onim dosad objavljenima, dolazimo do zaključka da su naši po veličini gotovo jednaki navedenima: onaj čitavi (br. 1) zaostaje za onim iz Londona (Brunšmid, str. 80, br. 12), a kvalitetom — čini se — osobito pak aversa nadmašuje sve ostale.

O samoj osobi vladara Baleja (Βαλλαῖος) ne zna se ništa. Jedino je novac sredstvo na kojem se sačuvalo njegovo ime, pa otud ima nekoliko verzija u pogledu njegove osobe i emisija njegova novca⁸.

Većina autora je suglasna da vrijeme Balejeve vladavine treba staviti u postgencijski period, tj. u doba 167—135. god. pr. n.e. (Brunšmid, str. 76), da je boravio u Skadru, da je svoju vlast proširio u pravcu sjevera, da mu je zatim prijestolnica bila Rhizon (Risan), te da se pod njegovom vlašću našao i Pharos, s kojim je došao u sukob sredinom II st. pr.n.e.

Držimo da je pažnje vrijedno iznijeti i nedavno izraženo mišljenje H. Ceka u pogledu osobe ovog vladara, odnosno njegova porijekla⁹. Spomenuti autor, pozivajući se na Tita Livija, XLIV, 3, gdje se navode imena dvojice Ilira: »*Teuticum et Bellum, principes gentis*«, koje je kralj Gencije poslao Aniciju da s njim pregovaraju o primirju, izričito kaže da on u ovom »Bellum«u vidi Baleja. Da bi objasnio *Bellus-Ballaios*, H. Ceka ističe da i Livije, poput drugih pisaca, griješi kad navodi strana imena, pa u potvrdu tome kaže da Livije, XLV, 26, piše »Labeates«, a to ime čitamo u gen. pl. na novcu ovog plemena kao ΛΑΒΙΑΤΑΝ. On dalje objašnjava da je Bellus-Ballaios prešao na stranu Rimljana da bi sačuval svoj društveni položaj »*princeps gentis*«. Zbog toga je on (Balej) mogao dobiti jedan dio nekadašnjeg teritorija Gencijeve države, gdje je vršio stanovitu vlast, te pri tom kovao i novac,

⁸ D. Rendić-Miočević, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Historijski zbornik*, god. XIX—XX (1966—67), 307 i d.

⁹ H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana 1972, 163 i 164.

u početku samo sa svojim imenom, a kasnije, kad se učvrstio u vlasti, imenu je dodao i vladarsku titulu (Βασιλεύς). Ovo posljednje je — prema Ceci — dovelo do rata protiv Dalmata 156. god., unutar čijeg teritorija treba tražiti Balejevo kraljevstvo.

Nema sumnje da je izneseno mišljenje Cekino veoma zanimljivo i da će se ubuduće o njemu morati voditi računa, osobito ako se ima na umu misao dovođenja Baleja u vezu s Dalmatima, koji opet i u ovom slučaju daju podršku jednom Iliru protiv Rimljana. Možda se i u ovom odražava još jednom dalmatska nepomirljivost u odnosu na osvajača koji im ne da mira na njihovim dinarskokraškim terenima.

Od kada su, tako reći prvi put objavljeni Balejevi novci, smatra se da su oni kovani na dva mjesta: u Rhizonu (tzv. risanski tip: av. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ, rv. Artemida u hodu na l.) i Pharosu tzv. pharoski tip: ΒΑΛΛΑΙΟΥ — Artemida stoji). Tu je podjelu dao Evans na temelju svojedobnih nalaza u blizini Risna. D. Rendić-Miočević misli, s obzirom na nalaze u blizini obje kovnice (s vladarskom legendom i bez nje), da je ova podjela po svojoj vrijednosti oslabila (»affaiblie«)¹⁰, ali on i dalje ostaje uz nju. Čini nam se da bi danas trebalo takvu podjelu napustiti, te krenuti drukčijim putem s razloga što već i Brunšmid u svom katalogu kao materijal za risanski tip navodi brojne novce iz zagrebačke zbirke, koja je porijeklom s Hvara, a poznato je da je Evans predložio podjelu baš na temelju nalaza iz okolice Risna. Prema tome, ako imamo podjednak broj novca tzv. risanskog tipa na Hvaru, a novce hvarskog tipa u okolici Risna, a ne postoji ništa drugo što bi svjedočilo o autentičnosti ove ili one kovnice, onda je takva podjela — čini nam se — neodrživa. Izgleda da bi detaljan studij preko 400 komada Balejevog novca u Numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu mogao dati nove i vrijedne rezultate.

Čini nam se da bi baš zahvaljujući srebrnim novcima Balejevima (sada ih poznajemo 10) trebalo krenuti drugim putem u stvaranju jedne nove klasifikacije. Najprije bi trebalo izdvojiti tip sa samim imenom vladara (Baleja), uz mnogobrojne varijante aversa (npr. Brunšmid, tab. VI, 107 ili tab. VII, 11). Postoje i takvi aversi koji se još više razlikuju od spomenutih u fundusu Arheološkog muzeja u Splitu. Neki od tih novaca su takvog karaktera da bismo ih okarakterizirali kao »keltske« kad ne bismo na reversu imali Artemidu; drugi su pak kovani — pri ovome mislimo samo na avers — poput barbarskog gotskog kovanja bizantinskog zlatnika, gdje na aversima imamo takve likove vladara koji se teško mogu dovesti u vezu s aversima carigradske kovnice (Justin i Justinijan I). Iza toga bi trebalo obraditi tip s vladarevom legendom (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ), pri čemu kao polazna tačka treba da budu Balejevi srebrni novci s obzirom na kvalitetno obrađeni portret. Trebat će na znatnom broju brončanih primjeraka, bilo veće ili manje nominale, pozabavit se osim analize portreta i obradom pokrivala glave, jer i u tom postoji znatna raznolikost. Isto tako bi trebalo izvršiti analize hvarskog novca, tip: poprsje muškarca-kantaros Φ-A, gdje je na aversu Brunšmid pretpostavljao Balejev lik, a to potvr-

¹⁰ ARCH. IUG, sv. V, 86.

dio D. Rendić-Miočević¹¹. Nakon ovako izvršenih analiza uvjereni smo da bi se moglo doći do izvjesnih rezultata koji bi omogućili identificiranje kovnica.

Ovom prigodom želimo kazati još i to da je fundus Balejeva novca dosta velik. On prelazi u Arh. muz. u Splitu 400 komada. U taj broj nisu uvršteni novci Pharosa koji imaju na reversu legendu $\Phi - A$, a ima ih preko 160, koji bi s obzirom na avers tu mogli biti uvršteni, što bi iznosilo 560 primjeraka. To je gotovo dvaput više od broja pharoskog novca naše zbirke (330 komada) koji pripada periodu od osnutka grada 385/4. do 219, tj. do rušenja grada, dakle u periodu od 166 godina. Ovi podaci svakako ukazuju na još veći značaj Balejeve osobe, na njegovu ekonomsku moć, ali — možda — i na to, uza svu pljačku koju je Rim proveo nakon odvođenja Gencija u ropstvo, da je ilirsko područje sačuvalo još dosta ekonomske snage da proizvodi i trguje. Toliko nam kaže numizmatika dok povijesni izvori šute! Da li će nam na to ubuduće moći odgovoriti arheološka istraživanja? Za sada su to samo »pia desideria«.

D) SKUPNI NALAZ PHARSKOG BRONČANOG NOVCA IZ VRBANJA, o. HVAR

Ovaj nalaz skupnog farskog brončanog novca, o kojem će niže biti govora, otkriven je 1900. god. u blizini sela Vrbanj (o. Hvar). Kako u usputnoj bilješci navodi don F. Bulić, novac je zatečen u jednoj razbijenoj posudi u kojoj se nalazio 51 komad novca za koji je nalazniku L. Pavičiću Katin isplaćeno ondašnjih 30 kr. Novac se dugo nalazio kod J. Kubitscheka u Beču, koji ga je — prema sačuvanim listovima — bio počeo obrađivati, ali to nije dovršio. Kad je novac vraćen u Split, nismo mogli ustanoviti. Zatekli smo 45 komada na okupu, u staroj kutiji s oznakom lokaliteta, što znači da manjka 6 komada, koji su mogli ući među ostale pharoske novce Numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu.

Prije nego pređemo na opis i obradu ovog novca, držimo potrebnim naglasiti da je ovo drugi poznati nam depo novca grčkih kolonija srednjeg Jadrana. Prvi je bio nađen u vinogradu u blizini Starigrada 1836. god., u kojem — čini se — nije bilo novca koji bi nalikovao našem¹². Ovaj depo nam je važan radi poznavanja mjesta nalaza, jer gotovo svemu ostalom grčkom novcu koji se nalazi u Numizmatičkoj zbirci Arh. muz. u Splitu nedostaju podaci s razloga što su uništene kartice u kojima su nabavke bile pohranjivane. Isto tako su nestali i numizmatički katalozi u kojima su novci bili inventirani uz oznaku nalazišta. Podaci o nalazištima bi nam bili danas od neprocjenjive koristi, jer bi se prema njima moglo ustanoviti dokle je duboko u unutrašnjost prodirao import iz egejskog prostora (raniji novac npr. Eubeje, Atene), zatim južnoitalskog i sjevernoafričkog. Možda bi nam takvi

¹¹ Brunšmid, 51. — D. Rendić-Miočević, Prolegomena ilirskoj numografiji, Godišnjak, knj. III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1. Sarajevo 1965, 83.

¹² Brunšmid, str. 35, gdje se navodi ostala literatura nastala povodom otkrića spomenutog depoa.

podaci mogli nešto reći i o prilikama u pretkolonizacijskom periodu, ali isto tako i o intenzitetu trgovačkih veza između ilirskog stanovništva, u prvom redu srednje Dalmacije, i helenskog svijeta. Međutim, iz sačuvane muzejske arhive dade se pretpostaviti da je grčki novac nabavljan na otocima srednjeg Jadrana, kao i na poznatijim lokalitetima na kopnu, kao što su Salona, Naron, Gardun itd.

Opis novca

1) Av. Muška glava na l.; donja čeljust reljefnije istaknuta, kosa pada u jednoj liniji od čela preko uha do zatiljka (Tab. V, 1).

Rv. Kantaros; iz ručke viri izduženje prema dolje.

Dijam. 18,0 mm; tež. 6,80 gr; orijentacija: ↑ ↘

Žeton¹³ je bio lijevan; između svakog žetona bio je trag uske brazde preko koje je tekla bronca. Negdje se vidi trag lomljenja, a negdje je bronca bila odsječena oštrim predmetom da bi se žetoni mogli postaviti između kalupa, odnosno žigova. Ovo se odnosi ne samo na gornji već i na gotovo sve novce ovog depoa.

Lit.: Brunšmid, br. 28, tab. II, 21; kod našeg se ne vidi ostatak vijenca.

2) Av. Sličan br. 1.

Rv. Kantaros

Dijam. 21 (18,0) mm; tež. 7,98 gr; orijentacija: ↑ ↘

3) Av. Sličan br. 1.

Rv. Kantaros (oštećen)

Dijam. 19,0 mm; tež. 7,22 gr; orijentacija: ↑ ↓

Kovanje loše izvedeno.

¹³ Ovaj izraz upotrebljavamo u tom smislu da je to brončani ovalni liv izišao iz kalupa za lijevanje prije nego su na njega udaranjem bili utisnuti avers i revers.

- 4) Av. Kao tip identičan s br. 1, ali se razlikuje načinom izvedbe kose, koja je prikazana pomoću plastičnih zareza (Tab. V, 2).

Rv. Kantaros

Dijam. 19,0 mm; tež. 6,45 gr; orijentacija: ↑ ↘

Ovaj novac prema boji patine jedini odudara od ostalih: on je zelenoplavkaste boje, a ostali svi su zemljanosmeđe, pa bi se moglo postaviti pitanje da li je on doista i pripadao ovom depou.

- 5) Av. Muška glava na l.; kosa oblikovana nešto dužim plastičnim zarezima; lice slabo otisnuto. Desno gore, iznad uha, znak S koji se ne uklapa u oblikovanje kose (Tab. V, 3).

Rv. Visoki, gotovo stilizirani kantaros.

Dijam. 20,0 mm; tež. 7,28 gr; orijentacija: ↑ ↘

Lit.: Brunšmid, str. 47, br. (tab. I, 20) ima stanovitu sličnost s aversom, ali nema znaka S u kosi. — Znak se pojavio jedino na ovom primjerku. Takav znak se nalazi npr. na novcima Brundisija, gdje pripada kovanju od 200—89. god. pr. n.e., (B. Head, *Historia numorum*, Oxford 1887, str. 43), zatim Vibo-Valencije i Venusije, u tzv. semiuncijalnim emisijama. Ukoliko se u našem slučaju ne radi o ostatku jednog ranijeg kovanja, što je ostalo nakon prekivanja, a što se po izgledu ne čini vjerojatnim, onda bi postavljanje ovog znaka na naš novac moglo dati nove povode u tumačenju ne samo ekonomskih odnosa Pharosa i Rima već bi to onda trebalo za sobom povući i nova objašnjenja stanovitih političkih prilika.

- 6) Av. Muška glava na l. s bujnom kovrčavom kosom; otisak slab.

Rv. Kantaros; ručke ne dodiruju usta posude već slobodno lebde u prostoru.

Dijam. 21 (22,0) mm; tež. 8,14 gr; orijentacija: ↑ ↘

- 7) Av. Muška glava na d.; čini se da je iznad čela išla traka ili pak vijenac sudeći prema jednom zavijutku iza tjemena; lice

ovalno, puno; nos oštrog profila, brada je jače istaknuta.
(Tab. V, 4).

Rv. Visoki tanki kantaros; iznad njega tačka.

Dijam. 20 (21,0); tež. 7,57 gr; orijentacija: ↑ ←

Lit.: Brunšmid, str. 50, br. 40, tab. II, 33.

8) Kao br. 7.

Dijam. 20,0 mm; tež. 6,74 gr; orijentacija: ↑ ←

9) Kao br. 7.

Dijam. 18 (19) mm; tež. 6,29 gr; orijentacija: ↑ ←

10) Kao br. 7.

Dijam. 20,0 (21,0) mm; tež. 6,49 gr; orijentacija: ↑ ↓

11) Av. Muška glava na d.; kovrčava kosa pokriva glavu; obrazi
ovalno ispupčeni (Tab. VI, 1).

Rv. Kantaros

Dijam. 20,0 mm; tež. 7,59 gr; orijentacija: ↑ ↑

Lit.: Brunšmid, str. 50, br. 40; tab. II, 33.

12) Av. Kao br. 11 (Tab. VI, 2).

Rv. Kantaros: recipijent širi

Dijam. 21,0 (22,0) mm; tež. 8,43 gr; orijentacija: ↑ ↓

Lit.: Brunšmid, str. 50, br. 42; tab. II, 35.

13) Av. Kao br. 11 (Tab. VI, 3).

Rv. Kantaros masivnije izrade nego onaj pod br. 12.

Dijam. 21,0 mm; tež. 7,85 gr; orijentacija: ↑ ↙

- 14) Av. Kao br. 11, ali veoma slabo sačuvan.

Rv. Kantaros: tanak

Dijam. 18,5 — 21,0 mm; tež. 6,66 gr; orijentacija: ↑ ←

- 15) Av. Muška glava na d. Kosa oblikovana dužim i širim zarezima koji odaju karakter pramenova; obraz ovalno ispupčen, nos blago povijen.

Rv. Kantaros; masivna izrada.

Dijam. 19,5 mm; tež. 8,70 gr; orijentacija: ↑ ←

Avers ovog novca bi se mogao po obliku lica usporediti s aversom srebrnih Balejevih kovanja.

- 16) Av. Muška glava na d.; od gornjeg se razlikuje oblikovanjem nosa (Tab. VI, 4).

Rv. Visoki kantaros: obje ručke s ustima posude imaju oblik kružnice.

Dijam. 20,0 (20,5) mm; tež. 9,49 gr; orijentacija: ↑ ↗

- 17) Av. Muška glava na d.; kosa oblikovana plastičnim zarezima. Nos ima oblik oštrog kuta, usne naglašene. Izgled lica djeluje nekako spljošteno, izduženo (Tab. VII, 1).

Rv. Kantaros

Dijam. 19,5 mm; tež. 7,13 gr; orijentacija: ↑ ↑

Lit.: Brunšmid, str. 50, br. 44; tab. II, 37.

- 18) Kao br. 17; rv. dosta oštećen.

Dijam. 21,0 (21,5) mm; tež. 8,37 gr; orijentacija: ↑ ↓

- 19) Kao br. 17.

Dijam. 21,0 (22,0) mm; tež. 7,98 gr; orijentacija: ↑ ↗

20) Kao br. 17.

Dijam. 21,0 (19,0) mm; tež. 8,25 gr; orijentacija: ↑ ↑

21) Kao br. 17.

Dijam. 20,0 mm; tež. 5,98 gr; orijentacija: ↑ ↑

22) Kao br. 17.

Dijam. 19,5 mm; tež. 6,88 gr; orijentacija: ↑ ↓

23) Kao br. 17.

Dijam. 20,0; tež. 7,04 gr; orijentacija: ↑ ↑

24) Av. kao br. 17.

Rv. Ručke kantarosa ne spajaju se s ustima, te imaju, tako uzete skupa, elipsast oblik.

Dijam. 19,5 mm; tež. 7,69 gr; orijentacija: ↑ ↑

25) Kao br. 17; izvedba reljefa nešto lošija.

Dijam. 21,0 mm; tež. 8,35 gr; orijentacija: ↑ ↓

26) Kao br. 17; av. kosa modelirana nešto kraćim zarezima.

Rv. Kantaros

Dijam. 20,0 mm; tež. 8,19 gr; orijentacija: ↑ ↓

27) Av. Muška glava na d.; razlikuje se nešto mekšim crtama lica i ima izvjesne sličnosti sa srebrnim Balejevim novcem.

Rv. Kantaros

Dijam. 20,0 mm; tež. 8,30 gr; orijentacija: ↑ ←

28) Av. Muška glava na d.; razlikuje se od dosadašnjih time što su čelo i nos jednom linijom označeni; usne su debele (napućene) s oblim, debelim obrazom; razlikuje se od dosad opisanih aversa.

Rv. Kantaros: ručke s ustima čine gotovo kružnicu.

Dijam. 20,0 (21,0) mm; tež. 8,32 gr; orijentacija: ↑ ✓

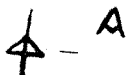
- 29) Av. Muška glava na d.; kosa označena plastičnim crticama, nos odveć šiljast, oko ima bademast oblik (Tab. VII, 2).

Rv. Masivni kantaros kojem iz svake ručke izlazi ovalan odvojak (grančica) savijen prema dolje.

Dijam. 20,0 mm; tež. 7,64 gr; orijentacija: $\uparrow \nearrow$
Lit.: Brunšmid, str. 51, br. 49; tab. III, 42.

- 30) Kao br. 29.

Dijam. 20,0 mm; tež. 7,54 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 31) Kao br. 29.

Dijam. 20,0 mm; tež. 7,27 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 32) Kao br. 29; kantaros masivniji.

Dijam. 20,5 (21,0) mm; tež. 8,58 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 33) Kao gore.

Dijam. 21,0 mm; tež. 6,98 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 34) Kao gore.

Dijam. 20,0 mm; tež. 6,09 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 35) Av. Kao br. 29.

Rv. Kantaros: ručke se spajaju s ustima posude.

Dijam. 21,0 mm; tež. 6,54 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 36) Kao br. 35.

Dijam. 20,0 (21,0) mm; tež. 7,24 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

- 37) Kao br. 35.

Dijam. 20,0 (21,5) mm; tež. 7,88 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

38) Kao br. 35.

Dijam. 20,0 (20,5) mm; tež. 7,84 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

39) Kao br. 35.

Dijam. 20,5 (21,0) mm; tež. 9,59 gr; orijentacija: $\uparrow \nearrow$

40) Kao br. 35.

Dijam. 19,5 mm; tež. 7,23 gr; orijentacija: $\uparrow \nearrow$

41) Kao br. 35.

Dijam. 20,0 (21,0) mm; tež. 8,21 gr; orijentacija: $\uparrow \downarrow$

42) Avers kao br. 35, s tim da se jasno vidi vijenac kojem su listići označeni u vidu riblje kosti; oko je oblikovano u vidu elipse (Tab. VII, 3).

Rv. Kantaros: ručke poput polukružnice svršavaju uz obod ustiju posude.

Dijam. 19,0 (20,5) mm; tež. 7,48 gr; orijentacija: $\uparrow \nearrow$

Lit.: Brunšmid nema ovu varijantu aversa s vijencem oko glave.

43) Kao br. 12 (Tab. VII, 4).

Dijam. 20,0 (21,5) mm; tež. 9,01 gr; orijentacija: $\uparrow \uparrow$

44) Av. Muška glava na d.; iako je avers prilično izlizan, ipak se vidi lik koji ima nešto mekanije crte lica.

Rv. Kantaros

Dijam. 20,0 (20,5) mm; tež. 9,60 gr; orijentacija: $\uparrow \searrow$

Lit.: Ovakav primjerak ne nalazimo kod Brunšmida. Stanovita sličnost mogla bi biti s aversom na tab. II, 33.

45) Av. Donji dio muške glave na d.; gornji dio oštećen.

Rv. Kantaros

Izrada ovog novca je veoma sirova.

Dijam. 19,0 (20,0) mm; tež. 8,01 gr; orijentacija: ↑ ↑

Prema jednom ostatku nekog ranijeg lika, čini se da je ovaj novac bio prekivan.

* * *

Ovaj depo spada u emisije Pharosa koje su kovane nakon obnove grada, odnosno u vrijeme Balejeva suvereniteta nad gradom, a to znači nakon propasti ilirske države i odvođenja Gencija u ropstvo god. 168. Ove emisije znače i kompletan prekid s ranijim emisijama na kojima su bila na aversu prikazana božanstva (Zeus, Persefona, Artemida), a na reversu redovito koza i jednom grozd. Sada se, međutim, javlja na aversu lik osobe u zreloj dobi, a na reversu kantaros s legendom Φ — A.

Kažimo nekoliko riječi i o karakteru novca iz ovog depoa. Dijametri su većinom od 20 i 21 mm (na ukupno 33 komada), a manji ih je broj od 18 i 19 mm (ukupno 12). Najveći broj ima težinu između 7 i 9 gr (ukupno 30 komada), dok je samo jedan ispod 6 gr, a 4 primjerka preko 9 gr. Prema navedenim mjerama ovi novci ne bi se mnogo razlikovali od onih odgovarajućih im iz ranijih emisija sa starim simbolima. Lik na aversu uvijek prikazuje mušku osobu koja je sad bolje sad lošije izvedena, bilo da je glava orijentirana na desnu ili lijevu stranu. Lik osobe na nekim primjercima je dosta blizak Balejevu portretu sa srebrnih emisija, gdje se nastoji na isti način modeliranjem kose i modeliranjem karakterističnih crta lica svaki put na svoj način, tj. prema umjeću rezača kalupa (žiga) što vjernije izraditi portret odgovarajuće osobe, u našem slučaju Balejev (?). Svi ti portreti, kakvi god bili, imaju nešto zajedničko: bilo dobra izvedba lika, bilo nakana koja izbija iz neuspjelog prikaza.

Gotovo svi novci odaju karakter jednovremenog livanja zaključujući prema boji metala, načinu livanja i debljini koja je samo u dva-tri slučaja nešto jača. Na novcima iz ovog depoa — što inače nije čest slučaj — vidljivi su brojni ostaci liva koji je spajao kalup (tj. šupljinu) s kalupom. Ti spojevi su nekad lomljeni, nekad odsijecani, ali nigdje pažljivije obrađivani brušenjem.

Kako smo prije istakli u pogledu ovog depoa, a što je već davno uočio i Brunšmid kod sličnih novaca, većina kalupa (žigova) je rezana na jedan dosta sirov način. Nema više one helenske profinjenosti ni u portretima na aversu, a koja se može vidjeti na novcima kovanim prije 219. god. Ne vidi se niti u izradi reversa, gdje se prikaz kanta-

rosa često svodi na puku stilizaciju ili mu se lošim rezanjem kalupa (žiga) daju razne nezgrapne forme.

Osim već davno iznijetih kriterija u pogledu ove druge faze kovanja pharskog novca nemamo novih elemenata prema kojima bismo mogli prići hronološkom fiksiranju zakopavanja ovog depoa. Na temelju iznijetih podataka dobija se dojam da je ovaj depo, tako rekavši, dio jedne svježe emisije pharske kovnice koji je bio pohranjen u zemlju ili u nekim burnim danima života Pharosa, ili ga je vlasnik sebi namijenio za teže dane, pa ga je u tom spriječila smrt da ga nikad više ne otkopa i potroši.

IVAN MAROVIĆ

**QUELQUES PIECES DE MONNAIE DE LA
COLLECTION NUMISMATIQUE DU MUSEE ARCHEOLOGIQUE
DE SPLIT**

RESUME

Dans cette contribution l'auteur présente les monnaies illyriennes frappées dans les villes méridionales de Skodra et de Lissos avec les émissions du roi Genthios, les monnaies des Daorsés (lég.: ΔΑΟΡΣΩΝ), des pièces d'argent de Ballaios (ΒΑΛΛΑΙΟΣ) ainsi que le dépôt des monnaies de bronze de la colonie grecque de Pharos, provenant de l'île de Hvar.

Dans l'introduction, l'auteur souligne le peu d'intérêt qui existe chez nous pour la numismatique illyrienne. Il mentionne les travaux de D. Rendić-Miočević, les seuls qui traitent systématiquement de ces problèmes. L'auteur mentionne en outre l'archéologue albanais S. Islami, qui a récemment établi une classification nouvelle des monnaies illyriennes (Skodra, Lissos et Genthios), complétant et modifiant la classification précédemment établie par Evans et Brunšmid.

A) Les monnaies de Skodra, Lissos et Genthios. Dans ce passage, l'auteur présente les pièces provenant des villes ci-dessus conservées au Musée archéologique de Split. Il cite deux pièces de Genthios frappées à Skodra (n° 1—2), et une autre frappée à Lissos. Il est intéressant de noter qu'en ce qui concerne seulement une pièce, on sait où elle a été découverte: c'est Gardun, l'une des agglomérations fortifiées de Dalmatie, où a été stationnée plus tard la VIIe légion. La plupart des pièces mentionnées ici (4—13), appartiennent à la phase IV de la classification d'Islami, et ont été forgées après la chute de l'Etat illyrien et la capture de Genthios, emmené en esclavage en 168. A côté des légendes qui accompagnent les noms des magistrats connus jusqu'à présent, l'auteur donne de nouvelles variantes avec le nom ΚΑΛΛΗΝ (n° 7—10), ainsi que de nouveaux noms de magistrats (n° 11) tels que: ΣΚΑΔΑΣ et (n° 12) ΣΚΑΛΔ... — La plupart des pièces présentées ici appartenaient à la collection du Dr. K. Stockert.

B) Les monnaies de Daorses à légende ($\Delta\text{A}\text{O}\text{P}\text{C}\text{E}\text{O}\text{N}$) sont peu nombreuses. A celles qui sont déjà connues l'auteur en ajoute deux, qui sont conservées au Musée archéologique de Split. Il souligne la différence existant entre les moules de ces deux pièces.

C) Les pièces d'argent de Ballaios étaient également, jusqu'à présent, peu nombreuses. L'une de celles qui figurent ici se trouvait dans l'ancienne collection Fanfogna, à Trogir. Ce spécimen est d'une facture remarquable, particulièrement l'avvers.

A cette occasion l'auteur présente également l'opinion de H. Ceka sur la personne de Ballaios (note 9), qu'il retrouve dans l'un des parlementaires de Genthios avec Anicius aux environs de Skodra.

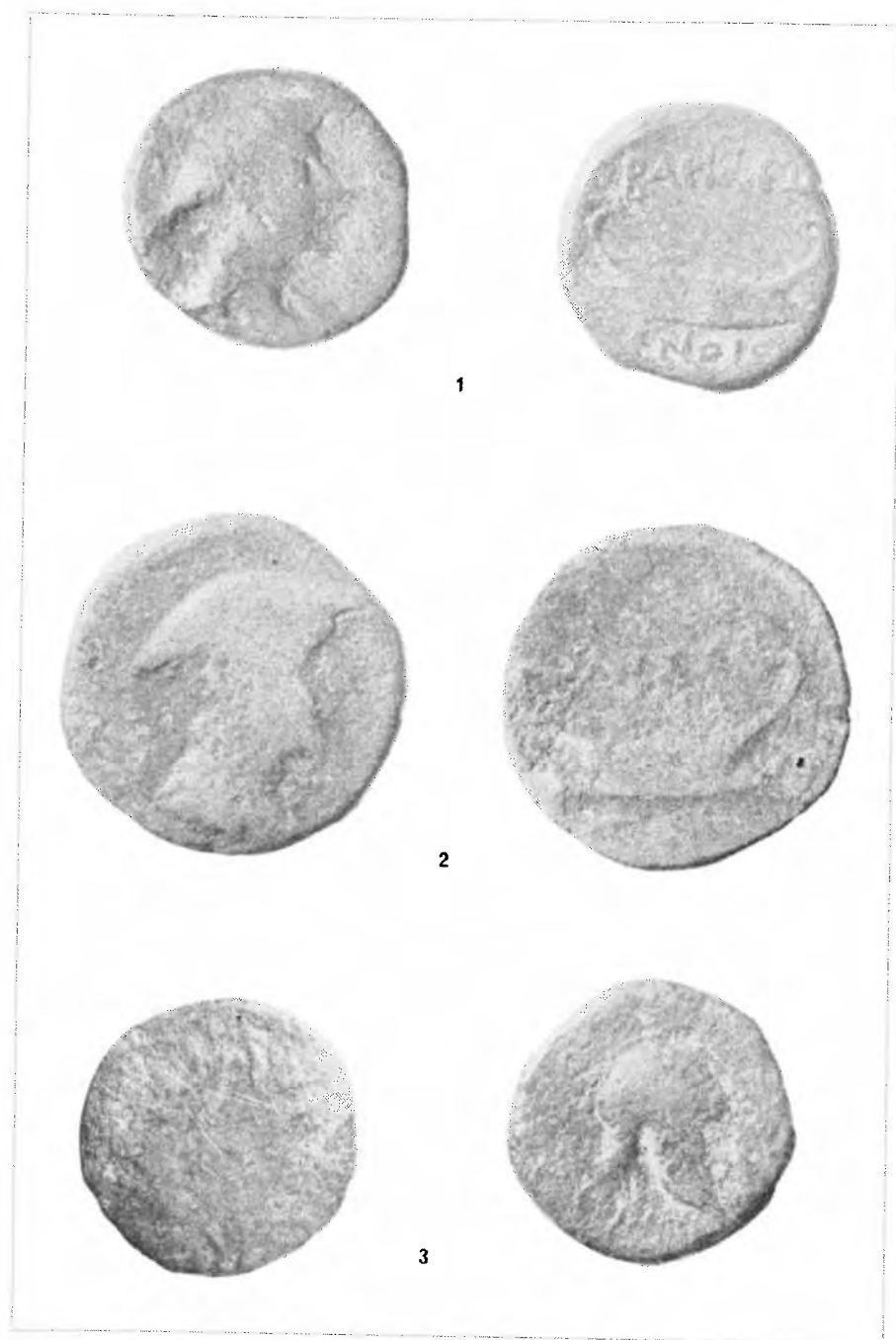
S'appuyant sur les pièces de Ballaios qui figurent au Musée archéologique de Split, l'auteur estime qu'il faut abandonner l'ancienne division de ces pièces de Ballaios c'est-à-dire des pièces forgées, à deux endroits, Rhizon et Pharos, et indique le procédé méthodique à suivre lors des analyses futures de ces pièces. Il faut 1) procéder à l'étude des pièces présentant le seul nom de Ballaios (nombreuses variantes d'avvers au Musée archéologique de Split), et 2) étudier les pièces portant le titre du souverain en s'appuyant sur les portraits des pièces en argent. Le grand nombre de pièces de Ballaios, par rapport, par exemple, à celles de Pharos, incite l'auteur à croire — bien que Rome ait effectué bien des pillages après que Gentius eût été emmené en esclavage — que le territoire illyrien était assez puissant pour se consolider économiquement et faire du commerce.

D) Le dépôt de monnaie de Pharos. Il est question ici, pour la première fois, des pièces de bronze découvertes en 1900 près du village de Vrbanj dans l'île de Hvar. C'est le second dépôt connu, jusqu'à présent, de pièces de monnaie d'une colonie grecque de la partie centrale du littoral adriatique. Ce dépôt comprenait 51 pièces, il n'en a plus que 45. Ces pièces furent frappées à Pharos après la destruction de la ville en 219. A en juger par certains avers de ce type de pièce identifiés antérieurement, sur l'endroit desquelles figure le portrait de Ballaios, et sur le revers un cantharos et l'inscription $\Phi\text{—A}$, ce dépôt appartiendrait au type mentionné.

Les effigies qui figurent sur les avers de ce dépôt ne sont pas toutes les mêmes. On observe une différence de facture chez les artisans qui ont taillé le moule (sceau) du portrait de Ballaios, d'une manière plus ou moins réussie. Au revers, le cantharos est il aussi façonné plus ou moins habilement — élégant, ou épais et maladroit. Les caractères de l'inscription diffèrent eux aussi. D'une manière générale, les observations formulées par Brunšmid sont encore valables: la plupart des moules ont été faits de façon assez grossière, qui témoigne d'une certaine »barbarisation« des descendants des anciens immigrés venus de Paros.

La forme des pièces et leur patine portent à croire qu'il s'agit là de monnaie de Pharos récemment frappée, puis enterrée pendant une période agitée de la vie de Pharos, et que leur propriétaire d'autrefois n'a plus jamais pu déterrer et utiliser.

Tab. I

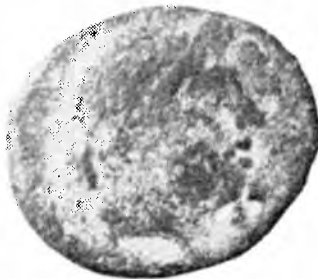
Tab. II

1

2

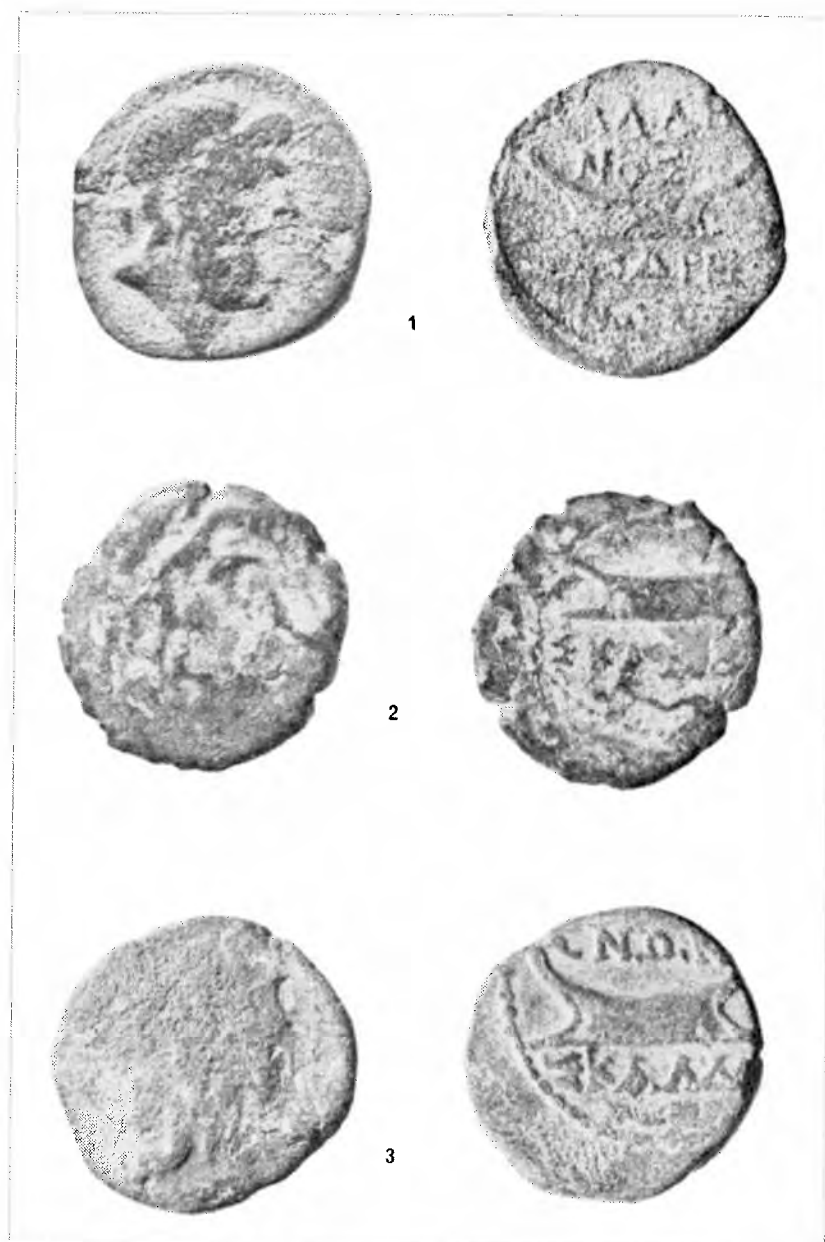
3

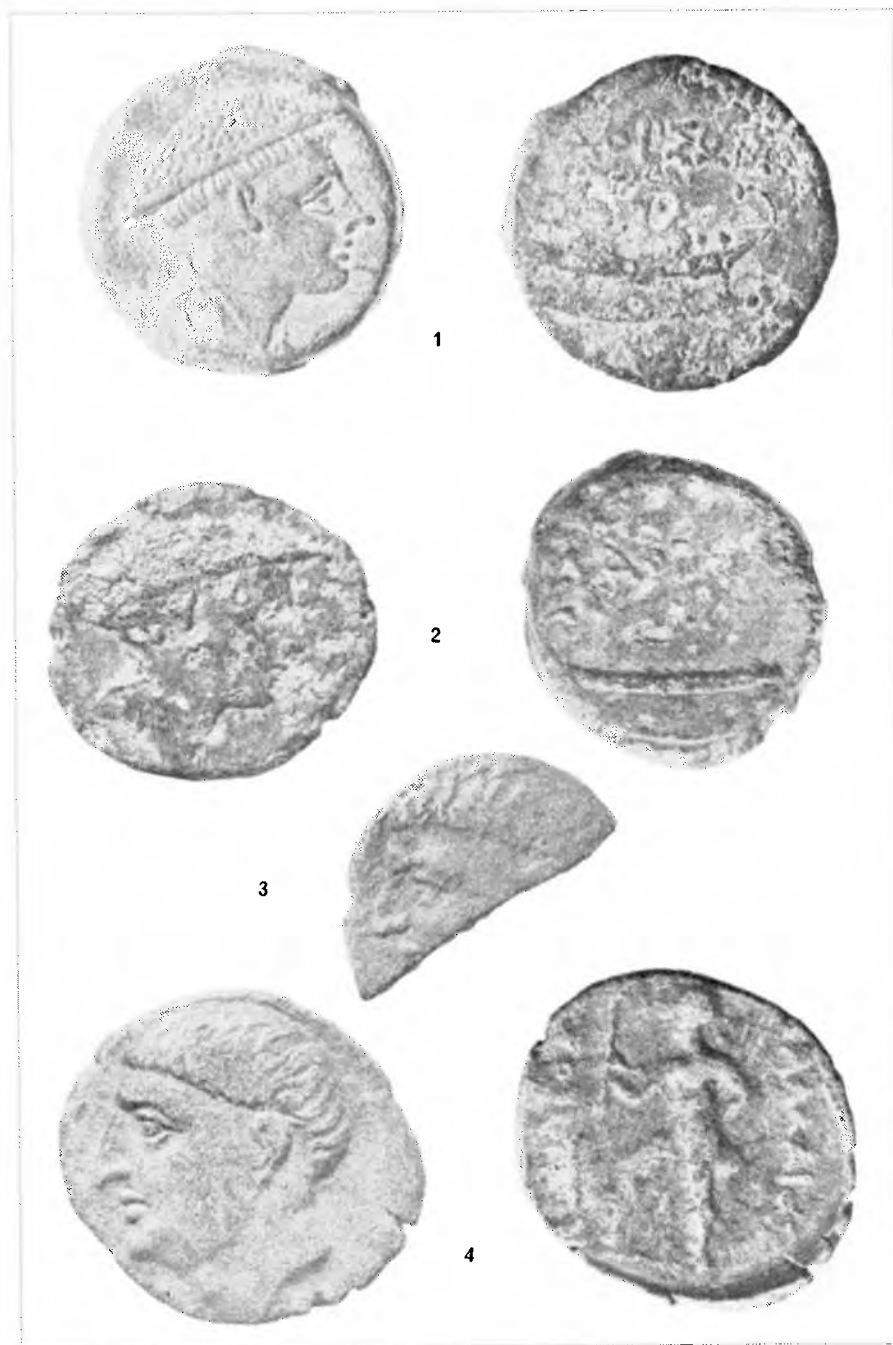
4

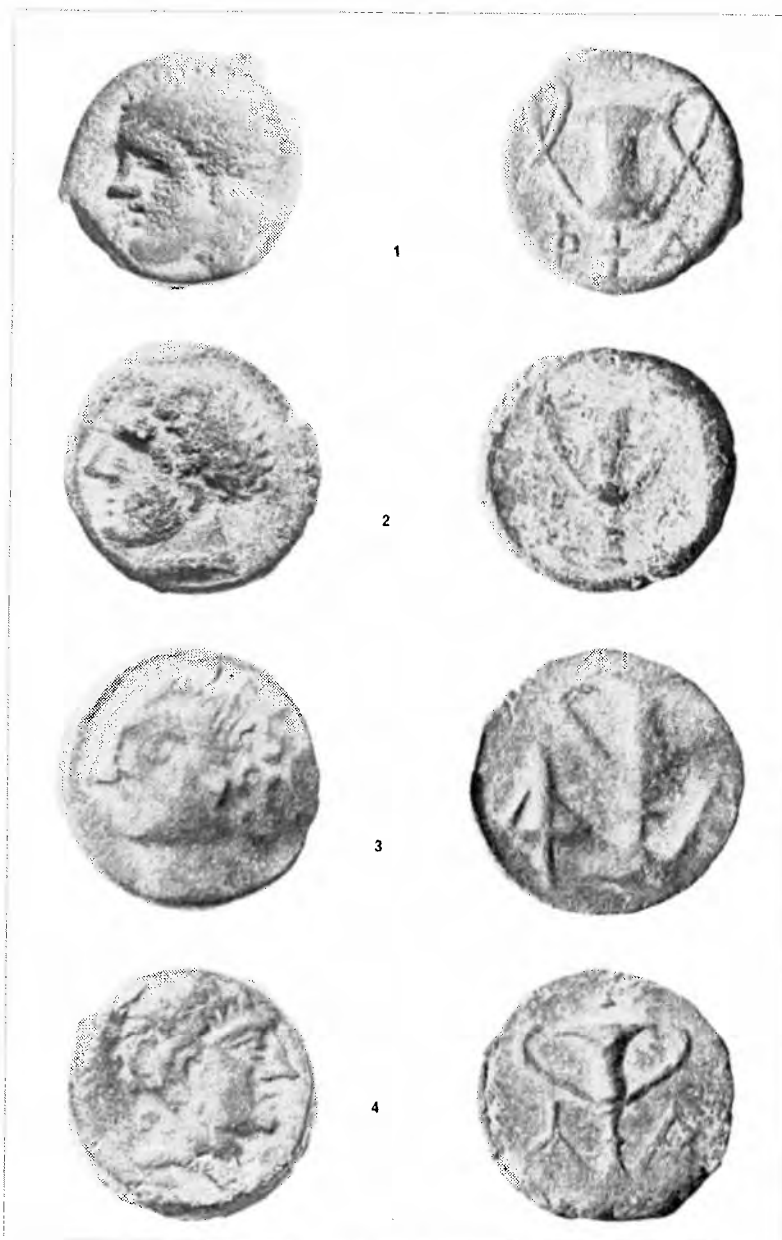
Tab. III

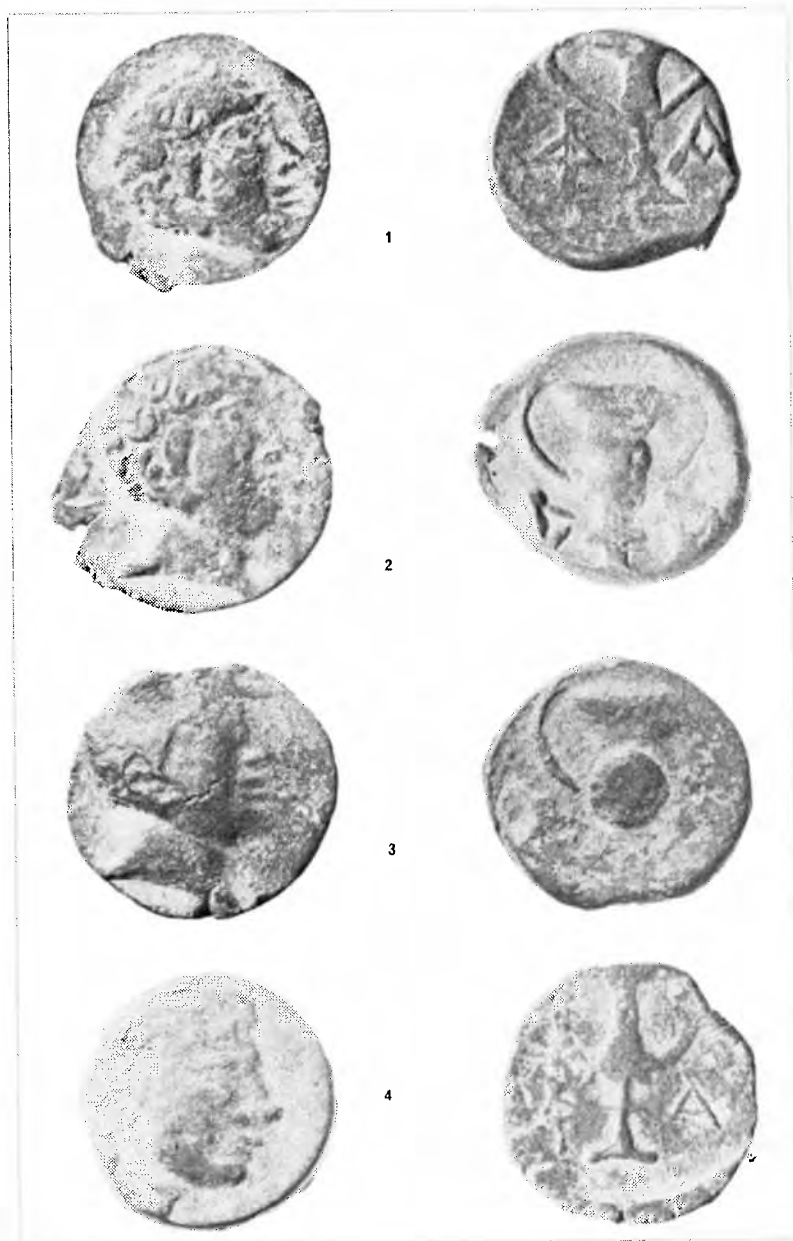
Tab. IV

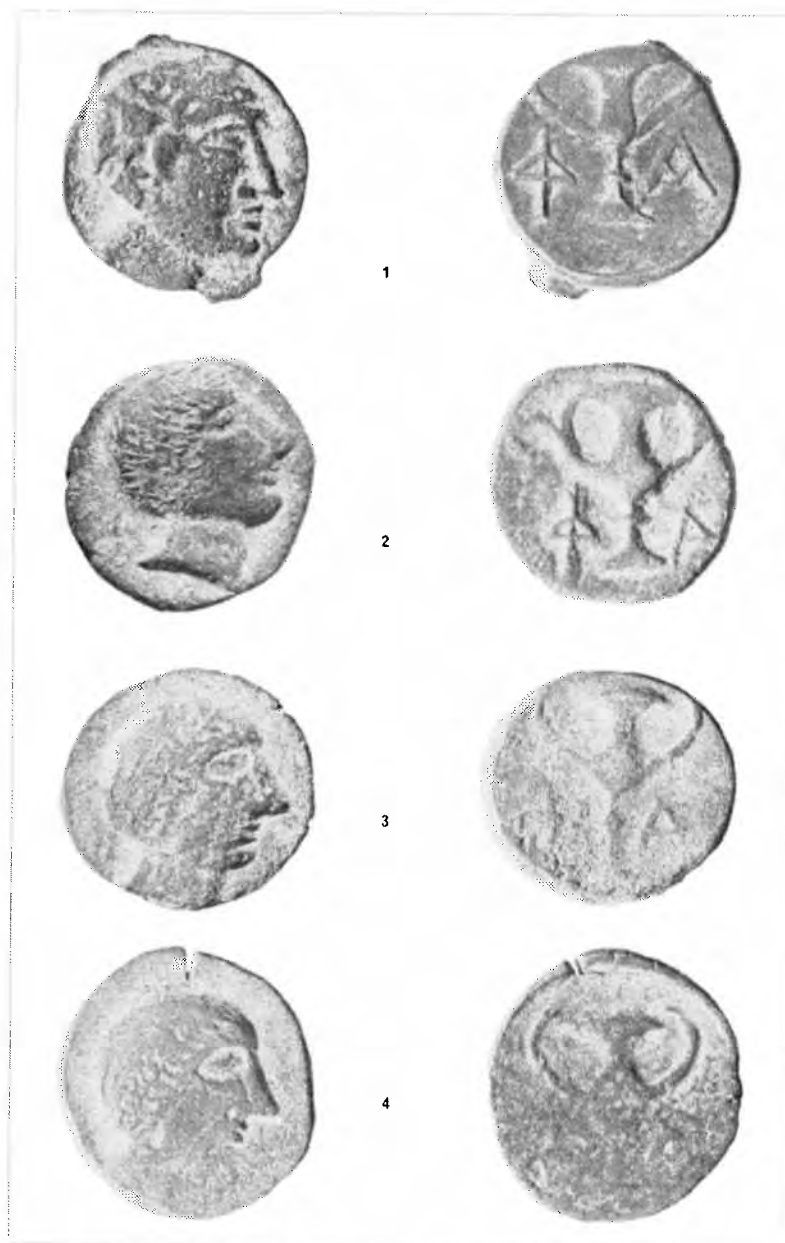
Tab. V

Tab. VI

Tab. VII

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

(Zagreb)

SIMBOLIČKO ZNAČENJE ZMIJE NA ILIRO-GRČKOM NOVCU

Iz bogate kolekcije religioznih i drugih simbola što se pojavljuju na iliro-grčkom novcu¹ odabrali smo za obradbu za ovaj svečani broj »Godišnjaka«, posvećen prof. A. BENCU, simbol koji je, bez sumnje, među svim ostalim u južnim ilirskim krajevima bio najvažniji i »naj-ilirskiji« — zmiju. Na drugom mjestu opširnije smo govorili o mnogostrukom značenju ove životinje u simbolizmu Ilira², pa ćemo se zato ovdje ograničiti samo na prikazima zmije na novcu i pokušati objasniti njihovo simboličko značenje.

Moramo odmah na početku konstatirati činjenicu da se lik zmije na antičkom novcu pojavljuje prilično često, posebno na novcu grčkih gradova³. Redovito su prikazi te životinje na novcu povezani sa lokalnim kultovima ili pak sa nekom mitološkom pričom posebno popularnom u tim gradovima, pa je njihova pojava odraz važnosti što ga je imala zmija u vjerovanjima i pričama žitelja tih gradova. U Ilira, odnosno u grčkim kolonijama na ilirskoj obali, pojava zmije na novcu,

¹ Simboli što se nalaze na tom novcu još nisu detaljno analizirani i znanstveno valorizirani; jedino je o simbolima na novcu Dyrrhachiona i Apollonije posebno pisano, ali ne i dovoljno i sa svih aspekata. Cfr. A. Mano, Shenjat simbolike mbi drahmet e argjenta të Dyrrhachionit dhe të Apollonisë (Les symboles sur les drachmes d'argent des villes-état Dyrrhachion et Apollonie), *Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Ser. shkencat shoqërore*, nr. 2, 1958, 137—150, i H. Ceka, Questions de numismatique illyrienne, Tirana 1972, 91—97.

² U radu »Zmija kao religiozni simbol kod Ilira«, *Gjurmime albanologjike*, Priština (u tisku). Osnovne podatke o kultu zmije u Ilira donio sam također u svom radu »Simbolizëm ilir e simbolizëm shqiptar«, *Studime historike*, 27/1973, nr. 2, 132—133.

³ O zmiji na grčkom novcu v. opširno F. W. Imhoof-Blumer i O. Keller, Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums, Leipzig 1889, 41—42 i passim, i K. Pink, Der Drache auf antiken Münzen, *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*, 13, 1963—4, Nr. 9, 75—76.

jednako kao i pojava ostalih simbola, u najtješnjoj je vezi sa društvenim, ekonomskim i duhovnim prilikama u gradovima i krajevima gdje se taj novac kovao. Kako ćemo odmah vidjeti, analiza simboličkog sadržaja zmijske na iliro-grčkom novcu će pokazati da se lik ove životinje na tom novcu ne pojavljuje slučajno, niti da je mehanički preuzet iz novca gradova u Grčkoj, nego da je čvrsto povezan sa velikom ulogom što ju je zmija igrala u južnih Ilira kao religiozni simbol, kao plemenski totem, zaštitnik kućnog ognjišta, personifikacija duše predaka, ktonička životinja, kao simbol plodnosti itd. Povijesni izvori, mitološke priče, arheološki materijal i survivali kulta zmijske u današnjih balkanskih naroda obilato dokumentiraju ta i druga značenja zmijske u južnim ilirskim krajevima, pa je stoga pojava te životinje na iliro-grčkom novcu posve razumljiva.

Polazeći sa sjevera, prvi novac sa likom zmijske na ilirskom tlu susrećemo u grčkoj koloniji *Pharos*. Zmija se na novcu ove kolonije pojavljuje vrlo rijetko, tačnije: samo u jednoj emisiji koja potječe iz prve faze aktivnosti pharske kovnice (IV st. pr. n. e.). Na tom je novcu zmija prikazana zajedno sa jarcem: ona se visoko uzdigla prema jarcu koji joj stoji nasuprot. Dobiva se dojam da se te dvije životinje prijeteci približavaju jedna drugoj i da neposredno predstoji borba među njima⁴. Ovakva ikonografska kompozicija jedinstvena je u cijeloj grčkoj numografiji⁵, pa zato ne može biti sumnje da tumačenje njenog simboličkog sadržaja treba tražiti izvan kruga grčke mitološke simbolike, dakle u specifičnim prilikama u kojima je nastala i razvijala se ova grčka kolonija na ilirskom tlu. Čini nam se da nećemo biti daleko od stvarnosti budemo li u ovoj sceni jarca smatrali simbolom novodošlih grčkih kolonista, a zmijski simbolom starosjedićkog ilirskog stanovništva. Njihova međusobna borba simbolizira, u stvari, žestok rivalitet — posvjedočen inače i povijesnim izvorima — između ta dva etnička elementa u vrijeme penetracije grčkih kolona na Jadran i njihovog instaliranja na ilirskoj obali. Činjenica da se spomenuta scena pojavljuje samo na emisiji novca iz najstarije faze pharske kovnice, dakle u vrijeme kada grčki kolonisti moraju voditi otvoreni rat sa starosjedićcima, a da zmija nestaje sa te scene u kasnijim emisijama ostavljajući jarca samog, ne ostavlja nikakvu sumnju u simboličko značenje te scene. Ona vjerno odražava politički položaj u kojem se ta kolonija našla nakon osnutka i kasnije, kada je pronađen *modus vivendi* sa starosjedićcima.

⁴ Opis tog tipa novca v. u: Š. Ljubić, Numografia Dalmata, *Archiv für Kunde österreich. Geschichtsquellen*, 11/1853, 117; Isti, Staro-dalmatinsko penezoslovje, *Arkiv za pověšnicu jugoslavensku*, 2/1852, 183; W. Kubitschek, Ripostiglio di monete illiriche da Škudljivac sull'isola di Lesina, *Bull. arch. st. dalm.*, 20/1897, nr. 10—11, 164—165; J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, 40, 41; A. Patrignani, Illiria numismatica, *Archivio storico per la Dalmazia*, anno 7/1832 (fasc. 78), 23; F. W. Imhoof-Bsmer, i O. Keller, o. c., 18; Taf. III, 11.

⁵ F. W. Imhoof-Blumer i O. Keller, o. c., 41—42, donose popis svih kombinacija u kojima se zmija pojavljuje na novcu grčkih gradova i iz tog je popisa vidljivo da se jedino na pharskom novcu pojavljuje u društvu s jarcem.

Druga grčka kolonija na ilirskoj obali na čijem se novcu nalazi lik zmije je *Dyrrhachion*. Na novcu ovoga grada zmija je ovita oko štapa boga Eskulapa — motiv vrlo čest u grčkoj ikonografiji — koji se, međutim, ne pojavljuje slučajno na novcu *Dyrrhachiona*⁶. Poznato je da je Eskulap bio vrlo popularan u južnim ilirskim krajevima, očito zbog važnosti zmije u primitivnoj medicini, i da je čak, čini se, njegovo ime ilirskog podrijetla⁷.

O popularnosti Eskulapa i njegove žene Hygieie u Ilira, osim brojnih drugih podataka, govore također i prikazi zmije na novcu grada *Apollonije* u današnjoj Albaniji. Zmija se na novcu ovoga grada pojavljuje u dvije emisije, obje iz rimskog doba. Na prvoj, koja je kovana u vrijeme cara Karakale (196—217. god. n.e.), vidimo na aversu glavu tog cara, a na reversu prednji dio hrama sa figurom Eskulapa i sa štapom oko kojeg je omotana zmija⁸. Druga emisija potječe iz skoro istog vremena kao i prva, ali se na aversu umjesto Karakaline nalazi glava njegovog brata i suvladara Gete (198—212. god. n.e.), a na reversu prikazana je božica *Salus* (*Hygieia*) kako hrani zmijsu⁹.

Ovi prikazi zmija na novcu grada *Apollonije*, jednako kao i na onom iz *Dyrrhachiona*, dokumentiraju kult Eskulapa i Hygieie, a time posredno i jednu od manifestacija kulta zmije u južnim ilirskim krajevima. Ništa ne mijenja u toj stvari činjenica da je novac kovan u grčkim kolonijama — djelomice i u rimsko vrijeme — jer je ilirski etnički elemenat u tim najprije grčkim, a kasnije rimskim gradovima bio vrlo jak u toku cijele njihove povijesti. Stoga nije slučajno što i religiozni i drugi simboli što se susreću na novcu tih gradova odražavaju duhovnu ili ro-grčku simbiozu, kao i političke prilike u okviru kojih je do te simbioze došlo.

U drugoj polovini III i prvoj polovini II st. pr.n.e. ilirski grad *Byllis* kuje novac, koji na reversu ima prikazan rog obilja (*cornu copiae*) oko kojeg se ovila zmija¹⁰. H. Ceka dovodi u vezu prikaz roga

⁶ U albanskoj verziji svoje knjige o ilirskoj numizmatici (*Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë 1965, 152 i 195) H. Ceka daje podatke i o tipu novca ovoga grada sa prikazom Asklepija i njegova štapa sa omotanom zmijsom. Jedan primjerak tog novca pronađen je 1877. godine u Saloni. Cfr. »Le monete dell'Illirico nel Museo di Spalato«, *Bull. arch. st. dalm.*, 1/1878, nr. 5, 77.

⁷ To je mišljenje filologa M. Budimira, *De Aesculapii nomine et numine*, *Medicinski pregled*, 13/1938, nr. 7—8, 146. O kultu Eskulapa u ilirskim zemljama v. K. Tomić-Karović, *Tragovi Asklepijeva* (Eskulapova) kulta na teritoriju Jugoslavije, *Rasprave i građa za povijest nauke*, 1/1963, 187—205, i G. Novak, *Quaestiones Epidauritanae*, *Rad JAZU*, knj. 339, 1965, 116—118.

⁸ B. V. Head, *Historia numorum* Oxford 1911, 313; H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë 1965, 126, T. XIII, 1.

⁹ H. Ceka, 1. c., 127, T. XIII, 3.

¹⁰ Opis novca iz *Byllisa* donosi P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins*. Tessaly and Aetolia, London 1883, 64, no. 1, T. XXXI, 12. Donose ga također K. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien 1904 (*Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abt., H. III), 111—112; K. Patsch, *Contribution à la numismatique de Byllis et d'Apollonia*, Congrès International de Numismatique, Paris 1900, 104—114; B. V. Head, *Hist. num.*, 314—315; H. Ceka, *Probleme...*, 83.

obilja sa plodnošću zemlje oko Byllisa¹¹, no mogli bismo s jednakim pravom taj prikaz dovesti u vezu i sa ekonomskim prosperitetom tog grada u vrijeme Epirotske Republike. Sam prikaz zmija ima, vjerojatno, također veze sa plodnošću zemlje. Poznato je, naime, da je zmija, kao ktonička životinja par excellence, bila ujedno i simbol plodnosti¹², pa njezinu pojavu uz rog obilja na novcu ovoga grada možemo smatrati dokazom da je zmija i u južnim ilirskim krajevima, uz ostala simbolička i religiozna značenja, imala također i značenje simbola plodnosti.

Početkom II str.pr.n.e. grad *Olympae* kuje novac sa likom zmije omotane oko štapa¹³. Moguće je da se i u ovom slučaju radi o štapu Asklepija (Eskulapa). To je tim vjerojatnije što ikonografija i simbolizam na novcu ovoga grada pokazuju veliku zavisnost od apolonijatskih uzora.

Posljednji u nizu gradova na ilirskom tlu koji na svom novcu ima lik zmije je *Amantia*¹⁴. Radi se o prikazu zmije skupljene u klupko. Ovaj prikaz je neobično zanimljiv, jer nas podsjeća na jedan od najstarijih prikaza zmije na Balkanu — onaj iz kasnoneolitskog naselja u lok. Predionica u Prištini¹⁵. Kasnije ćemo motiv zmije smotane u klupko sresti u Miken, gdje je u jednoj prostoriji iz kasnoheladskog perioda (13 st. pr. n.e.) otkriveno 17 primjeraka zmije od pečene zemlje¹⁶. Jednako kao i one u Miken, u spomenutom nalazištu Predionica glinena figurica otkrivena je također u stambenoj kući, što nesumnjivo pokazuje da se tu radi o prikazu zmije koja živi u kući i koja čuva njene stanovnike od neprijatelja i nesreća. Te zmije osim toga, po vjerovanju mnogih naroda, pa i Ilira, personificiraju duše pokojnika i čuvaju kućno ognjište. S takvim značenjem zmije i dan-danas žive u vjerovanjima današnjih naroda na Balkanu, a i drugdje. Vjerujemo stoga da se i zmija na novcu iz Amantije može svrstati među one koje predstavljaju čuvarice kućnog ognjišta, ili, što je još vjerojatnije, čuvaricu svih žitelja grada, odnosno plemena.

Zanimljivo je da zmiju smotanu u klupko nalazimo također prikazanu na novcu epirskog grada Cassope (Κασσώπη) iz IV st. pr. n.e.¹⁷.

¹¹ H. Ceka, Questions..., 135.

¹² Vrlo opširno o zmiji kao simbolu plodnosti v. E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion, Giessen 1913, 137—153.

¹³ H. Ceka, Problèmes de numismatique illyrienne, *Studi Albanica* 1, nr. 2, 1964, 92; H. Ceka, Questions..., 147 i 148.

¹⁴ B. V. Head, *Hist. num.*, 313; H. Ceka, Questions..., 126. Kataloški opis tog novca, sa slikom, donosi H. Ceka. Probleme të numismatikës ilire, Tiranë 1965, 78, 117, Tab. I, 5.

¹⁵ R. Galović, Predionica, Priština 1959, 25, T. 5, sl. 4.

¹⁶ W. Taylour, New Light on Mycenaean Religion, *Antiquity*, Vol. 44 (No. 176), 1970, 270—280.

¹⁷ P. R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961, Bd. I, 58—59 i 66—67, Taf. V, R1, R2, R3, R4; Taf. VII, R61, R62. Ovaj grad koje i u III st. pr.n.e. jednu emisiju novca na kojem se pojavljuje zmija, ali ne smotanu u klupko, nego ovijenu oko »mističke ciste« (cista mystica). Vidi P. R. Franke, l. c., 76, Taf. VII, R63.

P.R.FRANKE dovodi prikaze zmije na novcu ovoga grada u vezu sa pričom, koju nam je zabilježio Elijan, po kojoj je svake godine jedna gola djevica ulazila u sveti gaj posvećen Apolonu i nudila hranu zmiji za koju su Epiroćani vjerovali da potječe od delfijskog Pythona. Ako je zmija uzimala ponuđenu hranu, bio je to znak da će godina biti rodna; u suprotnom bit će neplodna¹⁸. Možda ta priča, koja je u raznim varijantama poznata i iz nekih drugih krajeva antičkoga svijeta, ima zaista veze sa prikazom zmije na novcu tog epirskog grada, no čini nam se da je bliže istini tumačenje što ga je tom prikazu u pismu P.R. FRANKEU, dao S. DAKARIS, koji prisustvo zmije na novcu Kassope dovodi u vezu sa jednim natpisom posvećenim Zeusu Soteru, a pronađen je u tom gradu¹⁹. Kao božanstvo koje štiti dom i čuva kako pojedinca tako i cijelu zajednicu doveden je Zeus Soter i drugdje u Grčkoj u vezu sa zmijom, pa zbog toga se može prihvatiti bez daljnjea Dakarisovo razmišljanje.

To tumačenje se slaže, uostalom, i sa onim što se uobičajeno pri- daje prikazima zmija smotanih u klupko. S obzirom na prisutnost ilirskog etničkog elementa u Epiru, možemo pretpostaviti da je simbolički sadržaj zmije smotane u klupko na novcima Amantije i Kassope imao zajedničku, ili vrlo sličnu, religioznu i društvenu osnovu.

Seriji iliro-grčkog novca sa likom zmije moramo dodati također i novac što ga je kovalo ilirsko pleme *Labeata*. Na dosad jedinim primjercima tog novca, koji je tek nedavno (1971. god.) otkrio B. JUBANI u mjestu Činamak blizu Kukësa u Albaniji²⁰, ne nalazimo doduše zmiju kao samostalni simbolički elemenat, nego se ta životinja pojavljuje kao završetak pulena na vrlo realistički prikazanom brodu na reversu tog novca²¹. Životinje na pulenama brodova uvijek su imale simboličko značenje: prikazane životinje štatile su moreplovce od nevremena i neprijatelja. Upravo takvo je značenje morala imati zmija na brodovima južnih Ilira, jer je ta životinja u njih imala i totemističko značenje.

Lik zmije na novcu *Labeata* potpuno je jasan, pa je zato pronalazak tog novca pokrenuo i pitanje jesu li i brodovi prikazani na novcu ilirskih gradova Skodre i Lissosa, te kralja Gencija i plemena Daorsa imali isto tako pulene u obliku te životinje. Premda je teško dati decidirani odgovor na to pitanje, smijemo i ovom prilikom ponoviti naše uvjerenje da je upravo zmija, a ne neka druga životinja, bila na pramcima i krmama brodova što su prikazani na spomenutom novcu.

Ovaj kratki osvrt na pojavu zmije na iliro-grčkom novcu zaključiti ćemo konstatacijom da se lik te životinje relativno često pojavljuje

¹⁸ Aelianus, *De natura animalium* XI, 2. Komentar o ovom običaju v. u M. Delcourt, *L'Oracle de Delphes*, Paris 1955, 140.

¹⁹ P. R. Franke, o.c., 59.

²⁰ B. Jubani, *Monnaies illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découvertes à Kukës*, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 1, 69–75, Pl. I, 1–4; Pl. II, III, IV.

²¹ Detaljnije smo o ovom pitanju raspravili u radu »Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?«, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 20, 1973, 413–418.

na tom novcu i da ta učestalost, kao i raznoliki simbolički sadržaj tih prikaza potvrđuju ono što nam je, u većoj ili manjoj mjeri, poznato i iz drugih izvora, tj. da je ta životinja imala predominantnu ulogu u simbolizmu južnih Ilira. Neke pak pojedinosti o simbolizmu zmije koje smo mogli konstatirati analizom prikaza te životije na iliro-grčkom novcu zaslužuju posebnu pažnju, jer dopunjuju naša saznanja o mnogostrukom značenju ove životinje u religiji i životu Ilira.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

IL SIGNIFICATO SIMBOLICO DEL SERPENTE NELLE MONETE ILLIRO-GRECHE

RIASSUNTO

Nelle monete illiro-greche le rappresentazioni del serpente sono relativamente frequenti. Procedendo dal nord la prima colonia greca nella cui moneta s'incontra il serpente è quella di Pharos. Il serpente si trova rappresentato solamente nelle monete della prima coniazione di questa colonia le quali risalgono ai primi tempi di vita di Pharos, e cioè al IV. sec.a.Cr. Nella moneta, oltre il serpente, è rappresentato anche il capro in un atteggiamento minaccioso verso il serpente. Se il capro in questa scena simbolizza i coloni greci, e il serpente le genti autoctone illiriche, allora in essa dobbiamo vedere il riflesso dell'antagonismo tra le due comunità dopo l'insediamento dei Greci nella terra illirica. Appena i nuovi venuti consolidarono la propria posizione, il serpente scompare da questa scena lasciando nel campo la capra sola.

Le due grandi colonie greche Dyrrhachion e Apollonia, nelle quali però l'elemento etnico illirico era molto numeroso e importante, hanno nelle loro monete la rappresentazione del serpente attorciliato intorno al bastone di Esculapio. In un'emissione del II. sec.a.Cr. di Apollonia vediamo anche la dea Salus che dà da mangiare al serpente. Queste rappresentazioni ci ricordano la grandissima diffusione del culto di Esculapio e di Salus nelle terre illiriche meridionali, la quale poi è connessa al culto del serpente in quelle regioni.

La città di Byllis coniava nel III—II. sec.a.Cr. monete nelle quali si può vedere il serpente attorciliato intorno alla cornucopia. Evidentemente questa rappresentazione si riferisce al serpente come simbolo della fecondità della natura.

Nelle monete di Olimpae, coniate sotto l'influsso iconografico di quelle d'Apollonia, il serpente è pure attorciliato intorno ad un bastone. In quelle poi della città di Amantia il serpente si è avvolto su se stesso — motivo antichissimo nei Balkani (dal neolitico in poi) che personifica il genio protettore della casa e della famiglia.

Infine il serpente si trova anche nelle polene dei navigli rappresentati nelle monete, appena recentemente trovate, dei Labeati. Queste rappresentazioni, molto realistiche, del serpente, che certamente fungeva qui da protettore dei marinai e dei guerrieri illirici, induce alla conclusione che anche le navi rappresentate in alcune altre monete illiro-greche (quelle dei Daorsi, delle città di Scodra e di Lissos, e del re Genzio) dovevano avere le polene ornate di teste di serpenti.

Tutte queste rappresentazioni del serpente nelle monete illiro-greche confermano che questo animale aveva un ruolo predominante nella religione e nelle credenze degli Illiri meridionali.

ZDRAVKO MARIC
(Sarajevo)

DVA NOVA PRIMJERKA DAORSIJSKOG NOVCA SA GRADINE OŠANIĆI KOD STOCA

Arheološka istraživanja ilirskog grada iznad sela Ošanića kod Stoca 1963. god¹ i od 1967. do 1972. godine² dala su velike količine vrijednog arheološkog materijala, uglavnom iz vremena između 4. i 1. stoljeća pr. n. e., koji, zajedno sa ostacima građevina, ukazuje na snažne veze sa helenističkim svijetom, prije svega sa heleniziranim jugom Ita-

¹ Z. Marić: Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXVII/XXVIII, Sarajevo 1973, 173—235.

² Najvažniji podaci o rezultatima istraživanja na Ošanićima od 1967. do 1972. godine još nisu objavljeni. Upravo je u pripremi izvještaj o rezultatima istraživanja na području akropole. Dio materijala i podataka je objavljen u sljedećim radovima:

a) Z. Marić: Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXVII/XXVIII, Sarajevo 1973, 237—255;

b) Z. Marić: Ornamentirane pojasne pločice sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXVII/XXVIII, Sarajevo 1973, 257—260;

c) Z. Marić: Daorsi, Godišnjak X, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 8, Sarajevo 1973, 109—136;

d) Z. Marić: Gradina u Ošanićima kod Stoca — ilirsko utvrđenje, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 39, 40;

e) Z. Marić: Gradina, Ošanići, Stolac — ilirsko utvrđenje, Arheološki pregled 11, Beograd 1969, 77—79;

f) Z. Marić: Ošanići, Stolac — ilirsko gradinsko utvrđenje, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 36—41;

g) Z. Marić: Gradina u Ošanićima kod Stoca, Arheološki pregled 13, Beograd 1971, 31—35, T. XVII—XXI;

h) Z. Marić: Gradina, Ošanić, Stolac — praistorijska gradina, Arheološki pregled 14, Beograd 1972, 40—41.

lije. Tokom terenskih istraživačkih radova 1967—1972. god., bila je posvećena posebna pažnja sakupljanju arheološkog materijala po grebenu ispod akropole, što je, pored ostalog, rezultiralo i otkrivanjem relativno velikog broja novčića iz 3. i 2. stoljeća pr. n.e.³. Međutim, ova intenzivna istraživanja i sakupljanje materijala ipak nisu dali niti jedan novčić sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ kakav je nađen na ovom lokalitetu 1955. godine⁴. To je bilo utoliko čudnije što se ostaci ovog grada već odavno smatraju plemenskim središtem Daorsa⁵. Među pronađenim novčićima apsolutnu brojčanu nadmoć imaju novčići kralja Ballaios, što govori da su ovakvi novčići tokom 2. stoljeća pr. n.e., a vjerovatno i kasnije, bili osnovno sredstvo plaćanja.

Novčići sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ ipak su pronađeni na ovom lokalitetu, ali ne u toku svjesnih i organiziranih nastojanja da se dođe i do toga materijala već slučajno nakon terenskoistraživačkih radova završenih 1972. godine. Pronašao ih je Milorad Milutinović iz sela Ošanića, dugogodišnji saradnik arheološke ekipe koja je istraživala ilirski grad iznad sela Ošanića. M. Milutinović godinama samoinicijativno sakuplja arheološki materijal na području lokaliteta Banje i Gradina i po grebenu ispod akropole grada i predaje ga autoru ovih radova. Na taj način je Zemaljski muzej došao u posjed vrlo značajnih arheoloških objekata, među kojima su svakako najznačajniji novčići iz vremena života ovog ilirskog grada. Pored raznog drugog manje važnog arheološkog materijala, M. Milutinović je pronašao i dva novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ jedan u septembru 1974. godine (T. I, 2), a drugi u januaru 1975. godine (T. I, 1). Oba novčića su pronađena na grebenu jugozapadno od akropole unutar područja sa ostacima stambenih zgrada i saobraćajnica (staza i stepenica) koje su povezivale te kuće.

*Novčić sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ pronađen u septembru
1974. godine (T. I, 2)*

Osnovni podaci: bronza, težina 5,2 g, najveći promjer 18 mm, debljina na sredini glave 3,5 mm, a kod vrata 2,5 mm. Gornja površina je u horizontali uža za više od 2 mm od donje površine. Obje površine su tamnozeleno boje, ravne i bez sjaja. Površina aversa je prekrivena sitnim oštećenjima koja se vide kao svijetlozelene mrljice.

- A: Portret mladolikog vladara gledan iz profila, okrenut nadesno, sa kratkom kosom i bez brade. Na glavi vladara nalazi se kausija⁶ (u obliku kružnog isječka) prekrivena jedva vidljivim sitnim kru-

³ Z. Marić, djelo citirano pod 2a.

⁴ Đ. Basler: Novčić plemena Daorsa, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXVI, Sarajevo 1971, 333—336.

⁵ K. Patsch: Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja za BiH, Sarajevo 1914, 145.

⁶ Šešir ovog tipa na Genthiosovim novčićima, naziva S. Islami, kausijom. Pogledati rad: S. Islami: Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios, Studia albanica 1/1966 (IIIe année), Tirana 1966, 243 i drugo.

žnim ispupčenjima. Na donjem dijelu vrata primjećuje se dio odjeće. Ispred usta vladara nalazi se koso postavljeno kratko ravno rebro, čije značenje nije moguće utvrditi.

- R: U donjem dijelu površine smještena je predstava lađe (cijela) sa visoko uzdignutim i prema unutra savinutim pramcima, 3 ili 4 veća otvora na boku lađe (ograda oko palube), komandnim mostom na lijevoj strani i jednim stubom za privezivanje lađe. Iznad lađe nalazi se horizontalni natpis $\Delta A O P \Sigma \Omega N$. Sa lijeve strane lađe vidi se tanko lučno rebro, koje predstavlja okvir za lađu i natpis. Obrisi lađe su znatno plastičniji od obrisa slova.

Novčić sa natpisom $\Delta A O P \Sigma \Omega N$ pronađen u januaru 1975. godine (T. I, 1)

Osnovni podaci: bronza, težina 5,1 g, najveći promjer 20 mm, debljina između 1,8 i 2,3 mm. Gornja površina je uža od donje. Površina novčića je sjajna, sa mjestimičnom divljom patinom i sitnim oštećenjima. Boja je tamnozeleno. Veću bijelu mrlju na bradi vladara predstavlja tanki sloj srebra ili elektrona nanesen na bronzanu podlogu.

- A: Portret mladolikog vladara gledan iz profila, okrenut nadesno, sa kratkom kosom, bez brade i sa kausijom^{6a} na glavi (kausija ima oblik kružnog isječka). Kausija je prekrivena jedva vidljivim sitnim kružnim ispupčenjima. Na vratu se dobro vidi dio odjeće. Portret vladara uokviren je kružnicom sastavljenom od niza ispupčenih tačkica.
- R: Revers je neznatno konkavan. U donjem dijelu nalazi se predstava cijele lađe sa visoko uzdignutim pramcima savinutim prema unutrašnjoj strani broda. Na lađi se primjećuju otvori na ogradi oko palube (desetak otvora), komandni most na lijevoj strani i 3 do 4 stuba, na ogradi, za povezivanje lađe. Iznad lađe nalazi se horizontalni loše otisnut natpis $\Delta A O P \Sigma \Omega N$. Dobro vidljiva su slova $\Delta A \dots \Omega N$ dok se tragovi slova $O P \Sigma$ jedva naziru. U donjem dijelu, ispod i oko lađe, nalazi se polukružno tanko rebro u funkciji okvira slike.

Novootkriveni novčići sa natpisom $\Delta A O P \Sigma \Omega N$ sa Gradine iznad sela Ošanića imaju veliki značaj za utvrđivanje imena ovog ilirskog grada na čijem su području nađeni i u kojem su se, najvjerovatnije, i kovali. S druge strane, ovi novčići predstavljaju i dokumente za proučavanje historije jednog od najznačajnijih sjevernih ilirskih plemena⁷, na šta

^{6a} D. Rendić-Miočević, smatra da ta kapa »... nije kausija, nije ni petasos već možda kaciga?...« (D. Rendić-Miočević: Uz nalaz doskora nepoznata labeatskog novca, Prilog ikonografiji ilirskog »plemenskog« novca, Numizmatičke vijesti XX g. broj 31, Zagreb 1973, str. 20).

⁷ Z. Marić, djelo citirano pod 2c, 122, 123.

upućuje sam natpis. Do danas je poznato ukupno osam daorskih novčića koji imaju zajedničke osnovne karakteristike, ali se i razlikuju jedan od drugog. Od osam novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ tri su pronađena na Gradini u Ošanićima, a za pet se ne zna ništa o okolnostima nalaza. Dva neobjavljena novčića ove vrste nalaze se u Arheološkom muzeju u Splitu⁸. Tri preostala novčića bez podataka o okolnostima nalaza poznati su odavno. Jedan od njih u vrijeme objavljivanja se nalazio u Berlinu⁹, a dva u Beču¹⁰, gdje su vjerovatno i sada. Sva tri daorska novčića sa Gradine u Ošanićima nalaze se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (T. I, 1, 2 i novčić koji je objavio Đ. Basler).

Mali broj poznatih (osam), a još manji broj objavljenih (šest, sa ova dva sa Ošanića) daorskih novčića ne dozvoljava izvođenje sigurnijih zaključaka, ali bi se možda već sada moralo ukazati na činjenicu da se ti novčići jasno dijele u dvije osnovne grupe: u novčiće sa predstavom polovine lađe (lijeve polovine) i u novčiće sa predstavom cijele lađe. Zasada je među objavljenim novčićima odnos 3:3. Sva tri novčića sa Gradine u Ošanićima imaju predstavu cijele lađe. Međusobna sličnost novčića, naročito skoro istovetnost lika vladara, govori o kratkom vremenu kovanja ovakvih novčića, ali možda predstave polovine lađe ili cijele lađe predstavljaju dvije vremenski bliske ali ipak različite faze kovanja ovog novca.

Autori koji su do sada obrađivali problem novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ kazali su na srodnost daorskih novčića sa Genthiosovim lissoskim i skodranskim novčićima¹¹. S. Islami naziva ove Genthiosove novčiće »Type Genthios-galère«¹². Ova uporedba je vrlo značajna, pa ćemo joj morati posvetiti nešto više pažnje. Srodnost između spomenutih Genthiosovih novčića i daorskih je i više nego upadljiva. Na Genthiosovim novčićima predstavljen je kralj na posve isti način (glava i vrat u profilu, gleda nadesno i sl.) kao na daorskim novčićima. Kralj čak ima kausiju na glavi, koja je kod Genthiosa slična ovoj na glavi vladara na daorskim novčićima. Na reversu je predstava lađe

⁸ Zahvaljujući kolegi I. Maroviću, u Splitu mi je omogućeno bilo da ova dva daorska novčića vidim u martu 1975. godine. Marović ih objavljuje u ovom istom Godišnjaku (v. str. 229 i.d., br. 1 i 2, i T. VI, 1 i 2).

⁹ A. v. Sallet: Die Erwerbungen des Königlichen Münzcabinet vom 1. April 1884 bis zum 1. April 1885, Zeitschrift für Numismatik XIII/1, Berlin 1885, 68.

¹⁰ J. v. Schlosser: Beschreibung der altgriechischen Münzen I. Thessalien, Illyrien, Dalmatien und die Inseln des Adriatischen Meeres, Epeiros, Wien 1893, 42, T. III, 13, 14.

¹¹ A. v. Sallet, djelo citirano pod 9; J. Brunšmid: Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Abhandlungen des Archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Heft III, Wien 1898, 74, 75; D. Rendić-Miočević: Prolegomena ilirskoj numigrafiji, Godišnjak III, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 1, Sarajevo 1965.

¹² S. Islami: djelo citirano pod 6, T. II, 1—3, 6—8; Đ. Basler: Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXIV, Sarajevo 1969, T. V/22, 14.

istog tipa kakve su na daorskim novčićima. Međutim, mora se naglasiti da je kod ovih Genthiosovih lissoskih i skodranskih novčića lađa, po pravilu, predstavljena cijela, što nije slučaj kod svih daorskih novčića. To bi značilo da su daorski novčići sa predstavom cijele lađe (ošanički primjerci) daleko srodniji Genthiosovim lissoskim i skodranskim novčićima nego što su daorski novčići sa predstavom polovine lađe. Dakle, srodnost sa novčićima tipa »Genthius-galère« bi morala ukazivati na međusobnu ovisnost, odnosno na vremensku bliskost daorskih novčića sa spomenutim Genthiosovim novčićima. Vjerovatno će biti najispravnije da prihvatimo dataciju ovih novčića koju je dao A. Sallet nakon otkrića trećeg novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ. On je 1885. godine napisao: »...Vielleicht ist die autonome Prägung der Daorser mit den Typen des Genthius noch unter seiner Regierung, vielleicht aber nach seiner Entthronung, als selbstständige Stadtprägung erfolgt...«¹³. Prema tome, moglo bi se pretpostaviti da su novčići sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ kovani u vrijeme između 181. i 168. godine pr. n. e. ili nešto kasnije.

Činjenica da su pronađena tri novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ upravo na području grada za koji se pretpostavljalo da je plemensko središte ilirskog plemena Daorsa¹⁴ svakako može poslužiti kao oslonac za mišljenje, da je natpis na novčiću u najdirektnijoj vezi sa imenom grada čije se ruševine nalaze iznad današnjeg sela Ošanića, kao i oslonac za pretpostavku da je novac kovan upravo tu. Treća važna pretpostavka proizilazi iz prve dvije, a to je da se ovdje stvarno radi o gradu u antičkom smislu riječi, u šta sumnjaju neki arheolozi¹⁵.

Prilikom objavljivanja trećeg poznatog daorskog novčića A. Sallet se bezrezervno izjasnio za to da se radi o novčićima grada koji se, po njegovom mišljenju, zvao u latinskoj verziji DAORSI¹⁶. U to vrijeme (1885. godine) Gradina iznad sela Ošanića nije još bila poznata naučnoj javnosti¹⁷, pa A. Sallet piše samo da se radi o gradu u Iliriji. Nešto kasnije Brunšmid je daorske novčiće pripisao plemenu Daorsa, insistirajući na tom da je pleme dobilo pravo da kuje novac nakon propasti Genthiosove ilirske države 168. godine¹⁸. D. Rendić-Miočević je obje ove pretpostavke uzeo u obzir i nije se jasno opredijelio između njih iako je iznio i pretpostavku da se ilirski grad na lokalitetima Banje i Gradina iznad sela Ošanića možda zvao po imenu plemena (ΔΑΟΡΣΟΙ) što bi se moglo izvesti iz legende ΔΑΟΡΣΩΝ na tom novcu.

Za ovaj slučaj bitno je ukazati na činjenicu da se, po pravilu, na novčićima helenskog svijeta i novčićima kovanim pod grčkim uti-

¹³ A. v. Sallet: djelo citirano pod 9, 68.

¹⁴ K. Patsch: djelo citirano pod 5, 145; D. Rendić-Miočević: djelo citirano pod 11c, 88.

¹⁵ Prof. V. Milošević iz Heidelberga je, prilikom posjete Gradini u Ošanićima u oktobru 1974. godine, izjavio da to naselje nije moglo biti grad.

¹⁶ A. v. Sallet: djelo citirano pod 9, 68.

¹⁷ Prve vijesti o Gradini u Ošanićima objavili su K. Hörmann i V. Radimský 1892. godine. Pogledati rad: K. Hörmann — V. Radimský: Ošanić kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1892, 40—46.

¹⁸ J. Brunšmid: djelo citirano pod 11, 74 75.

cajima pojavljuju natpisi u genitivu množine koji se odnose na ime stanovnika *grada* koji je novac kovao, (primjeri sa novčića: ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ¹⁹, ΔΥΠΠΑΙΝΩΝ²⁰, ΛΟΚΡΩΝ,²¹ ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ²², ΚΟΡΙΝΘΙΩΝ²³, ΑΘΗΝΑΙΩΝ²⁴, ΜΕΓΑΡΕΩΝ²⁵, ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ²⁶, i dr.). Iz ovih grčkih genitiva plurala može se izvesti grčki naziv za stanovnike mnogih gradova, kao i korijen imena tih gradova, ali ne i puno ime gradova u nominativu jednine, kao što je to vidljivo iz primjera sa novčića koje sam upravo naveo. U našem slučaju znamo da su novac kovali ΔΑΟΡΣΟΙ, a da tako glasi i ime plemena Daorsa na grčkom jeziku. Bez obzira na to da li je ime grada bilo istovetno sa imenom plemena (na grčkom jeziku), mislim da se natpis ΔΑΟΡΣΩΝ na novčićima odnosi na stanovnike naselja koje je taj novac kovalo, jer se novac morao kovati u plemenskom središtu, a to je svakako bio grad, bar u područjima pod snažnim grčkim uticajima. Za sada možemo biti sigurni samo u osnovicu ΔΑΟΡΣ..., koju bismo u ovakvom nepotpunom obliku mogli upotrebljavati kao ime grada na lokalitetima Banje i Gradina iznad sela Ošanića. Terenskoistraživački radovi na ruševinama ilirskog grada kod Ošanića, koji smo uslovno nazvali ΔΑΟΡΣ..., tek je u začetku, pa nema potrebe niti mogućnosti da se o samom naselju ili o novčićima izvode značajniji zaključci pogotovo zato što je i broj poznatih novčića sa natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ još uvijek vrlo malen. Nove terenskoistraživačke akcije na ovom lokalitetu dat će, najvjerovatnije, još neke novčiće ove vrste, ali takvi novčići mogu se očekivati i na drugim lokalitetima unutar daorskog plemenskog područja, pa i izvan njega.

ZDRAVKO MARIĆ

ZWEI NEUE DAORSISCHE MÜNZEN VON DER GRADINA OŠANIĆI BEI STOLAC

ZUSAMMENFASSUNG

Die ersten Münzen mit der Darstellung eines Schiffes und der Inschrift ΔΑΟΡΣΩΝ auf der Rückseite und einem Herrscherportrait auf der Vorderseite wurden vor fast zweihundert Jahren veröffentlicht,

¹⁹ S. Islami: djelo, citirano pod 6, 240. i drugo.

²⁰ J. Schlosser: djelo citirano pod 10, 43/14.

²¹ B. V. Head: Catalogue of Greek Coins, Corinth, Colonies of Corinth, Etc., London 1889, 95, 96.

²² Isto, 98, 99.

²³ Isto, 57.

²⁴ B. V. Head: Catalogue of Greek Coins, Attica-Megaris—Aegina, London 1888, 94, 95, na novčićima iz doba Rimskog Carstva (oko devedeset primjeraka sa natpisima u toj verziji).

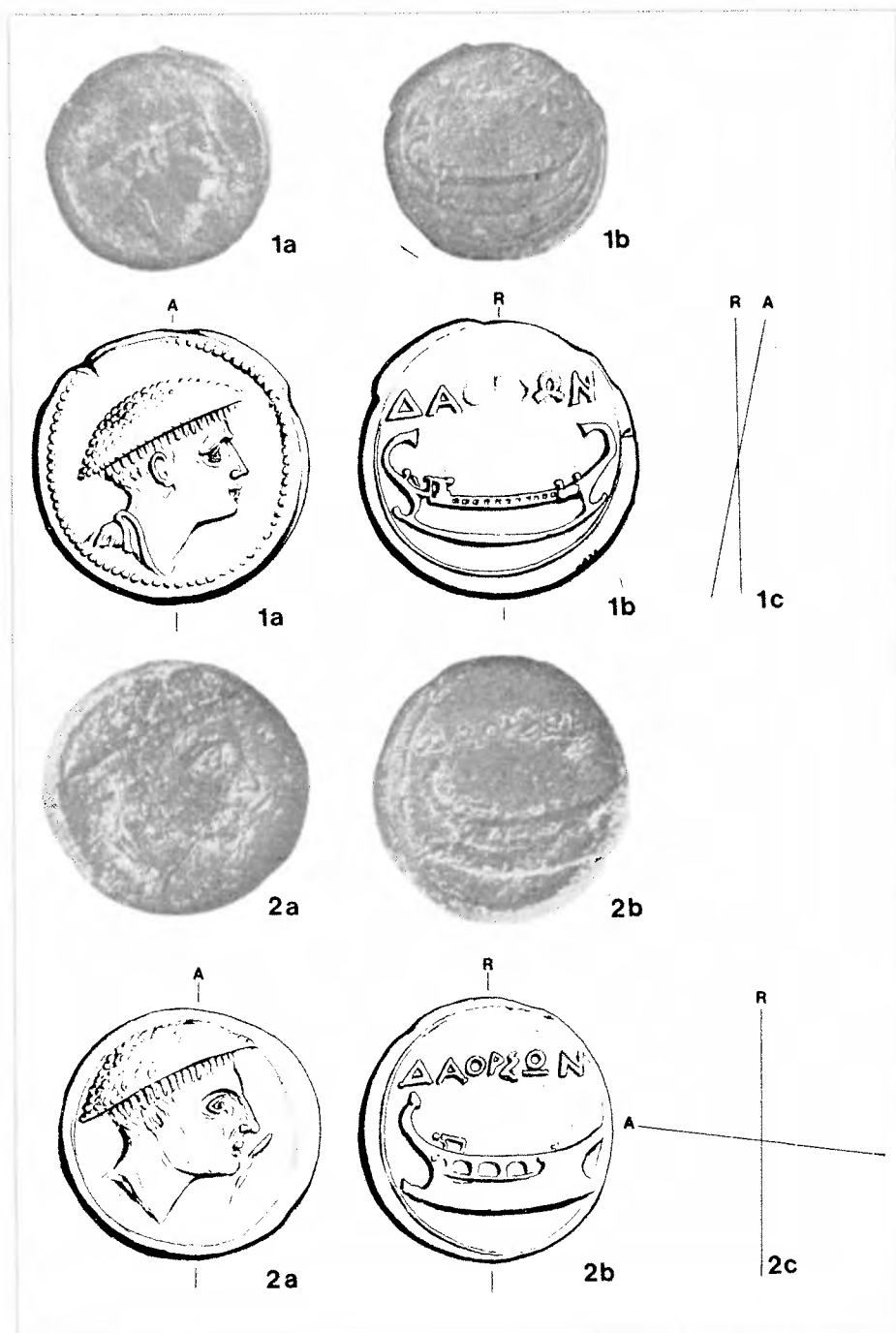
²⁵ Isto, 119.

²⁶ B. V. Head: Catalogue of Greek Coins, The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc. (Thrace and the Islands by Barclay V. Head, The Rest of the Volume, by Percy Gardner, M.A.), London 1877, 96.

und dennoch gehören solche Münzen auch heute noch zu numismatischen Raritäten. Durch die Entdeckung einer Bronzemünze dieses Typs im September 1974 (T. I, 2) und einer zweiten Münze dieser Art im Januar 1975 (T. I, 1) unter der Akropolis der illyrischen Burg auf der Lokalität Gradina oberhalb des Dorfes Ošanići bei Stolac hat sich die Zahl der bekannten Münzen mit der Inschrift ΔΑΟΠΣΩΝ auf acht erhöht. Von diesen acht Münzen fand man drei auf derselben Lokalität in Ošanići⁴, zwei befinden sich im Archäologischen Museum in Split (unveröffentlicht)⁵, eine ist in Berlin⁶ und zwei sind in Wien¹⁰. Über den Fundort und die Fundumstände der Münzen aus Split, Wien und Berlin weiß man nichts. Die Exemplare aus Ošanići sprechen dafür, daß die Burg oberhalb des Dorfes Ošanići das Zentrum des illyrischen Stammes der Daoreser gewesen ist. Aufgrund der Inschrift ΔΑΟΠΣΩΝ kann angenommen werden, daß die Bewohner der Burg oberhalb von Ošanići in griechischer Sprache ΔΑΟΠΣΩΙ hießen. Wegen der großen Ähnlichkeit der neu aufgefundenen Münzen, die die Inschrift ΔΑΟΠΣΩΝ tragen, mit den Genthiosmünzen läßt sich vermuten, daß diese Münzen (T. I, 1, 2) wie auch die übrigen dieser Art zwischen den Jahren 181 und 168 v. u. Ztr. oder etwas später geprägt, worden sind.

T. I

(Foto: M. Sever, crtež: S. Čerkez)

MARIN ZANINOVIC

(Zagreb)

ILIRI I VINOVA LOZA

Vinova loza (*Vitis vinifera*) je pratilac civilizacije. I gdje god je čovjek postigao njene vrhunce, u bilo kojem području svoga stvaranja, umjetnosti riječi, slikarstva, glazbe, prisutna je i vinova loza i njen plod grožđe i njegov sok vino, kao podsticaj i nadahnuće tome stvaranju. U umjerenim količinama vino je istinski prijatelj čovjekov. Starozavjetni otac Noa prvo što je učinio, spasivši se nakon općeg potopa, bilo je da posadi vinograd. Tamo gdje počinje povijest, susrećemo i vinovu lozu. Od epa o Gilgamešu i Hamurabijeva zakonika, staroegipatskih slikarija iz vremena osamnaeste dinastije u Tebama i Tel-Amarni, preko kretske i mikenske posuda do čudesnog Ekzekijinog pehara s Dionisom u lađi okruženoj dupinima — loza i grozd inspirirali su riječ, sliku i zvuk¹.

Najviša kreacija ljudskog duha, grčka tragedija i drama, rođena je iz kulta božanstva loze i vina Dionisa, koji sa svojim bučnim pratiočima menadama, silenima i satirima kruži svijetom, noseći mu snažnu životnu radost i čulno veselje jednog istinskog života što ga vino čini vrijednim življenja. Najljepše svetište atensko, uz Akropolu, bilo je upravo Dionisovo svetište s njegovim velikim kamenim kazalištem, koje je postalo rodonačelnikom desecima takvih veličajnih građevina staroga svijeta, pa sve do naših dana.

Vinova je loza, u prvom redu, biljka kolijevke civilizacije Sredozemlja i okolnih područja. Tu je ona prisutna kao pradačni čovjekov pratilac, služeći mu za hranu, piće i ukras. Još ne tako davno, prije nekoliko desetljeća, učili smo kako loza potječe iz područja Male Azije, Kavkaza i Armenije, te Crnoga mora, a odatle da se selila prema istoku

¹ Za kulturnu i društvenu ulogu vinove loze i vina tijekom povijesti: E. Hyams *Dionysus — A Social History of Wine*, MacMillan Comp., New York 1965; Ch. Seltmann, *Wine in the Ancient World*, Routledge of Kegan Paul, London 1957.

i zapadu. To je tzv. »teorija seljenja«, koja je još uvijek prisutna u većini tekstova o vinovoj lozi. U stvari, divlja loza prisutna je u različitim predjelima Evrope već u tercijarno doba². Takva »divlja loza« mogla je određenih godina davati svoj plod u velikom obilju. Te su plodove prethistorijski stanovnici Evrope davno naučili iskorištavati, što dokazuju nalazi grožđanih zrna na neolitičkim i bronzanodobnim lokalitetima.

Na tragu mitskih priča o Dionisovom rodnom mjestu i njegovom lutanju svijetom, nastojalo se ući u trag najranijem kultiviranju vinove loze. Prema mitu Dionis je rođen u mjestu Nysi, tu je posadio prvu lozu, stiještio grožđe, napravio vino i poklonio ga ljudima³. Odatle je lutao svijetom i svugdje širio vinovu lozu i vino. Postoji, međutim, više Nysa. Stjepan Bizantinac (s. v.) nabrojio ih je deset, i to na Helikonu, u Trakiji, Kariji, Arabiji, Egiptu, na otoku Naxosu u Egejskom moru, u Indiji, na Kavkazu, Libiji i na Eubeji. Svi ovi vinorodni krajevi prisvajaju dionizijsku Nysu i s njom porijeklo vina kod sebe. Analiza ovih mitoloških lokacija upućuje na sve one krajeve koji su od davnina i uvijek bili poznati kao krajevi vina. Veoma je simptomatično u tom smislu da su se u grobnicama prve egipatske dinastije pronašle i posude za vino, a te su posude importirane sa zapada, i to najvjerojatnije iz Libije. Čitav je sjeverni dio Afrike, pa tako i Libije, u dalekoj prošlosti bio zelen i natopljen, što ukazuju brojni arheološki nalazi pećinske slikarije u danas pustinjским predjelima Tassila i drugdje u Sahari.

Neke od izvanrednih fresko-slikarija što ih je prerano i tragično preminuli grčki arheolog Spiridon Marinatos otkrio 1972. na vulkanskom otoku Theri u Egejskom moru prikazuju, po njegovom mišljenju, tipični libijski pejzaž. Ove su freske datirane u vrijeme prije propasti There, a to znači u egejsko kasno bronzano doba 17—16. st. pr. n. e., te bjelodano ukazuju na utjecaje i veze što su ih Libija i sjeverna Afrika imale s egejskim prostorom. Ne samo to, čini se da je kultura vinove loze bila veoma rano poznata i dalje prema zapadu u Tunisu i Maroku, pa sve do atlantske obale današnjeg španjolskog Maroka (Rio de Oro). U tom su naime području, prema Pseudo-Skylaku (112). Feničani kupovali vino od Etiopljana, koji su prema ovome piscu postavili nasuprot Kanarskih otoka⁴.

Dionisov je kult eminentno vezan i uz područje stare Trakije⁵. Do prije nekoliko godina najvažniji nalaz grožđanih koštica na tlu Grčke bio je onaj najstariji iz 1903. Sjemenke su bile nađene u jednom tzv. zgrčenom ukopu (Hockergrab) u grobu iz kasnomikenskog sloja

² F. von Bassermann-Jordan, *Der Weinbau der Pfalz im Altertum*, Verlag des Hist. Museums der Pfalz, Speyer 1946, 4 tab. 2; isti, *Geschichte der Weinbaues*, 1923, 3 Bände; Singer, Holmyard, Hall, Williams et al., *History of Technology*, Oxford 1967, 128—146.

³ A. Hermann, Nysa, PWRE, Bd. XVII, 2, 1654—61.

⁴ A. Hermann, o.c. 1956—57.

⁵ R. Graves (Greys), *Grčki mitovi* Beograd 1969, 90—96.

kod Orhomena u Beotiji, koji je bio datiran od 16—13. st. pr. n. e. Nalazile su se na mjestu pokojnikovog trbuha⁶. U novije vrijeme (nakon 1968) pronađene su, pored ostalog, i koštice grožđa vinove loze (*Vitis vinifera*) i divlje loze (*Vitis silvestris*), upravo u južnom dijelu antičke Trakije, na lokalitetu Sitagroi u ravnici Drame, sjeverno od antičkog grada Filipi. Ostaci su nađeni u slojevima srednjeg neolitika (cca. 3500. pr. n. e.) i to je za sada najraniji nalaz kultivirane vinove loze u egejskom području⁷. U ovom dijelu Trakije i danas se nalaze brojne starije divlje vinove loze⁸. S aspekta ovoga najnovijeg i do sada najstarijeg nalaza sjemenki vinove loze, upravo u području Trakije, postaje nam jasnija i razumljivija povezanost Dionisa i njegova kulta uz Trakiju, zemlju loze i vina od najdavnijih vremena.

Ako napustimo Trakiju i Grčku i prijeđemo preko Jonskog i Jadranskog mora u Italiju, opet ćemo se susresti s drevnom tradicijom koja govori o Italiji kao klasičnoj zemlji vina i daje joj ime Οἰνωτρία (*Oenotria*)⁹. Ovu nadasve zanimljivu tradiciju iznijet ću u najbitnijim crtama. Prema fragmentu Antioha iz Sirakuze, što ga je zabilježio Dionizije Halikarnaški (I, 12), Cezarov suvremenik i pisac veoma važne rimske najstarije povijesti, Oenotrus i Peucetus bili su sinovi Lykaonovi i predvodili su pelazgičke Arkadane, koji su prvi došli iz Grčke na obale Italije i osnovali su plemena Entrijsaca i Peuceta. To se, navodno dogodilo 17 naraštaja prije trojanskih ratova, a to znači godine 1704. pr. n. e., ako za pad Troje uzmemo tradicionalni datum 1194 + 510¹⁰. Oenotrus je dijelom pokorio i stanovnike na zapadu, tj. u Ausonskom, kasnije Tirenskom zaljevu, i osnovao brojne male gradove na brežuljcima. Sve se to sada prozvalo Oenotrija. Tradicija se sažima na taj način da su Enotrijci došli iz Grčke. S njima je zajedno možda i bilo Grka, ali oni sami nisu bili Grci. U Enotrijce se ubrajaju i Sikuli, Morgeti i Itali, te su svi oni dali ime pojedinim dijelovima Enotrije, odnosno Italija je izvorno bila samo jedan dio Enotrije.

Po nekima Enotrijci su bili ilirska plemena koja su zaposjela dijelove Italije prije Grka. Da su Iliri, u ovo ili ono doba, doista bili zaposjeli pojedine dijelove ove poluotočke zemlje, danas je povijesno

⁶ A. Hermann, o.c., 1655, F. von Bassermann-Jordan, Der Weinbau der Pfalz im Altertum, 4.

⁷ Jane M. Renfrew, Agriculture, u kolektivnom djelu: Neolithic Greece, izdanje National Bank of Greece, Athens 1973, 162. Nakon nalaza u Sitagroi otpadaju zaključci poput: J.G.D. Clark, L'Europe préhistorique, les fondements de son économie, Payot, Paris 1955, 180, da vinove loze nema prije brončanog doba.

⁸ Ibid., tab. 89.

⁹ H. Philipp, Oenotri, PWRE, Bd. XVII, 2, 2023.

¹⁰ H. Philipp, o.c., 2024, pogrešno je pripisao ovu seobu u vrijeme 17 generacija poslije pada Troje. To znači 684. pr. n. e., ako za pad Troje uzmemo tradicionalan datum od 1194. pr. n. e., a 30 godina razdoblje jedne generacije: 1194 — 510 = 684. Uspor. Jean Bérard, La Magna Grecia, Storia delle colonie greche dell'Italia meridionale, Einaudi, Torino 1969⁴, 470, bilj. 2.

prihvaćena činjenica¹¹. Ime *Oenotria* su kasniji antikvari i komentatori izvodili iz činjenice što su Grci, koji su kasnije došli na italjski poluotok, našli tamo već tako intenzivno kultiviranje vinove loze da su tu zemlju prozvali Οἰνωτρία — Zemlja vina. Tako rimski gramatik Mauro Servije Honorat (4. st. n.e.) u svom komentaru Vergilijeve Enejde (I, 532) kaže: *Oenotria dicta est vel a vino optimo quod in Italia noscitur vel ut Varro dicit ab Oenotro rege Sabinorum*. Slično i Stjepan Bizantinac s. v. Οἰνωτρία, χώρα τῆς Ἰταλίας. τινὲς δὲ καὶ αὐτὴν Ἰταλίαν οὕτω φασὶ κεκλησθαι, ἀπὸ Οἰνώτρου Ἀρκάδος, ὡς Πausανίας ὀγδόῳ. Πείσανδρος τρισκαίδεκάτο ἀπὸ τῆς τοῦ οἴνου χρήσεως κεκλησθαι αὐτὴν φησι. Prema Hesihiju, τὸ οἰνωτρον na dorskom dijalektu označava motku za vinovu lozu. Svi ovi i drugi podaci, u koje ne ulazim zbog prostora, govore nam da je i Italija kao i drugi predjeli Sredozemlja bila davno zemlja vinove loze, te da su Grci kada su naseljavali njene obale bili zadivljeni količinom nasada te biljke, pa su čitavu tu zemlju prozvali imenom zemlje vina. Oni su, kako je uostalom poznato, i vlastitu riječ za vino οἶνος preuzeli iz nekog starijeg (pelazgičkog, kretskog, karskog?) jezika što su ga zatekli pri svom dolasku u svoju novu sredozemnu postojbinu.

Namjerno sam učinio ovaj kratki zaobilazni ekskurs, da bih došao do Ilira. Kako smo vidjeli, loza je prisutna od davnine u širokom luku oko ilirskog područja, od Trakije preko Grčke do Italije. A i sami Iliri, kako je arheološki utvrđeno, sudjelovali su u mnogim prethistorijskim kretanjima i migracijama što su ih vodili u vinorodne krajeve ili iz vinorodnih krajeva.

Pa što možemo reći o Ilirima i vinovoj lozi? Kada je prije četvrt stoljeća akademik Alojz Benac, kome sa poštovanjem i zadovoljstvom posvećujem ove retke, pisao svoju raspravu: »O ishrani prethistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine«¹², među voćem kojim su se hranili ilirski stanovnici sojeničarskih naselja u Ripču kod Bihaća i Do-

¹¹ O složenom problemu ilirske seobe ili seoba na italjski poluotok postoje brojne rasprave i različita mišljenja, pa navodim samo neke novije i važnije: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I, Wien 1957, 9, 23; H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, Wiesbaden 1955; A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964, 59—94; Jean Bérard, o.c., 429 ss. — Istaknuti propagator teza o ilirsko-tračkim seobama na italjsko kopno je današnji nestor talijanskih arheologa profesor Silvio Ferri, naročito nakon svog važnog otkrića nepoznatog poglavlja talijanske protohistorije, tzv. daunskih stela: S. Ferri, *Antiche teorie sulla protostoria d'Italia nel confronto delle esigenze odierne*, Estratto dagli Atti del Primo Simposio di Protostoria d'Italia, Orvieto, 21—24 sett. 1967, Roma 1969, 187—205; isti, *Ricerche archeologiche nel Gargano*, Atti del Convegno storico-archeologico del Gargano, 8—9—10 novembre 1970, Foggia, 167—177. Vidi i druge njegove rasprave u *Bollettino d'Arte*, 1962, ss., te u *Atti del l'Accad. Naz. dei Lincei Classe di Scienze morali storiche e filologiche*, XXIV, XXV, XXVI, XXVII; F. Biancufiore, *Origini messapiche*, *Archivio Storico Pugliese*, XXV, Bari 1971, 211—228; A. Stipčević, *Iliri, Povijest, život i kultura* Zagreb 1974, 26—36; K. Kilian, *Beziehungen zwischen Unteritalien und der Westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit*, VAHD, 68, 1966, 75—88.

¹²A. Benac, *O ishrani prethistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine* GZM, n.s., VI, 1951, 275.

njoj Dolini kod Bosanske Gradiške naveo je i grožđe. Zaključio je da voćarstvo u sojenicama još nije bilo razvijeno, te da sjemenke različitog voća što su bile pronađene pripadaju uglavnom divljim vrstama voća¹³. Nas najviše zanima nalaz groždanih koštica, ali teško je reći da li su ga sojeničari uzgajali ili su ga samo brali iz »slobodne« prirode. Autor zaključuje da je kultura grožđa u našim krajevima kasnijeg datuma, pa je vjerojatnije da se ovdje radi o sakupljačkoj djelatnosti. Sličnu sumnju izrazio je i Beck — Managetta, koji također ističe u svojoj analizi sjemenki iz Ripča kako je: »zanimljivo što se našla loza, koja sada u ovom predjelu ne uspijeva. Moguće je da je grožđe pomoću prometnih veza s Primorjem u Ripač doneseno«. I u jednom i u drugom nalazištu zrnje je bilo pougljenjeno, različitih mustara i veličine od 4,5—5,9 mm dužine i 3,3—4,2 mm širine. U Ripču se našlo 17 komada zrnja. Da li su ova zrna iz plodova *Vitis vinifera* ili *Vitis silvestris* — ne znam. Analitičar navodi samo *Vitis vinifera*. Kako jest da jest, zrnje grožđa je nađeno i ono ukazuje da su ovdašnji sojeničari, brončanog ili željeznog doba ovih naselja, to voće poznavali. Da li je, prema tome, pitanje jesu li Iliri poznavali vinovu lozu samo retoričko i može li ono odmah dobiti potvrđan odgovor? Arheološki gledano — da, jer nalazi groždanih zrna, tj. sjemenki vinove loze to potvrđuju. Da li je loza na kojoj je to grožđe sazrijevalo bila tu uzgajana ili je ono bilo donijeto negdje s juga, to je pitanje na koje za sada ne možemo dati odgovor. Stoji da u jednom i drugom kraju nalaza sada nema vinove loze. Osim toga ovo su za sada još uvijek izolirani nalazi, kojima su potrebne nove karike da bismo mi dobili jednu sigurniju sliku o tom problemu i njegovoj razvojnoj liniji.

U literaturi se provlači mišljenje da Iliri prije dolaska Grka, odnosno osnivanja njihovih stalnih naseobina u IV stolj. pr. n. e., nisu poznavali vinovu lozu. Grci su prema tome bili oni koji su naučili Ilire uzgajati tu biljku¹⁴. Da bismo dobili neko uporište za ovaj problem osvrnut ćemo se na podatke antičkih pisaca, doduše ne tako brojnih, koji nam nešto govore o piću kod Ilira¹⁵. Mada su ti podaci većinom iz razdoblja koja su nešto kasnija od onih pret- i protohistorijskih, što nas ovdje u prvom redu zanimaju, ipak se ti podaci, većim dijelom, mogu shvatiti kao važeći i za starije vrijeme i tradicije ilirskih plemena i skupina.

U tom je smislu veoma karakteristična i zanimljiva poznata zgoda što nam ju je opisao grčki povjesničar Theopomp iz Hija (oko 378—323. pr. n. e.) u drugoj knjizi svoje Historije Filipa Makedonskog (Philli-

¹³ Analizu sjemenja iz ovih naselja izvršili su: za Ripač: Beck — Managetta dr. Gunther, Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču, GZM, 8, 1896, 46; za Donju Dolinu: Karl Maly, Plodovi i sjemenje iz predhistorijskih sojenica u Donjoj Dolini, GZM, 16, 1904, 487—91 = WMBH, 9, 1904, 165.

¹⁴ G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, Historijski zbornik 1, 1948, 144—45; J.J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, 7, 180.

¹⁵ O problemu opojnih pića kod Ilira kratko je pisao: M. Dražen-Grmek, Opojna pića i otrovi kod Ilira, Farmaceutski glasnik, god. 6, Zagreb 1950, br. 3, prilog Nauka i praksa, str. 33—38.

pika), a sačuvala nam se kod Ateneja iz Naukratisa (2. st. pr. n.e.), pisca knjige »Gozba sofista« (Deipnosophistai), koja je inače puna različitih antičkih zgoda i ogovaranja. Opisani događaj odnosi se na godinu 359/58. pr. n.e., kada su Kelti ratnom varkom porazili ilirske Ardijejce¹⁶. Dugo su se s njima tukli i nisu ih mogli savladati. Onda su napustili svoj logor i ostavili u njemu svoje jelo i piće koje su zatrovali. Kada su Ardijejci provalili u prazni logor, ponapijali su se ovoga pića i postali nesposobni za bitku. Nakon toga su upali Kelti, stjerali ih u neku rijeku i pobijedili. Istu tu zgodu, samo nešto skraćeno, zapisao je i Polyæn, pisac zgoda iz vojne povijesti i taktike, suvremenik cara Marka Aurelija, u djelu »Strategemata«, samo što je on vezuje uz Autarijate¹⁷. To isto ispričao je za Autarijate i Atenej. Obojica su, međutim, taj podatak crpli iz Theopompa. Ova dva pisca označavaju to piće vinom, ali vjerojatnije je da je to bilo pivo, koje su Kelti mnogo uživali. Atenej dalje priča kako bi Iliri na svojim gozbama raspuštali remenje da mogu što bolje piti i kako bi više pili, sve su više remen raspasavali. U tim pijankama sudjelovale su rado i ravnopravno i žene, koje bi zatim svoje pijane muževe vodile kućama.

Ardijejski je kralj Agron također neumjereno uživao u vinu i od toga na kraju i umro 230. pr. n.e.¹⁸ Veliki ljubitelj pića bio je i posljednji ilirski kralj Gentije¹⁹. To što su ovi vladari bili ljubitelji pića — nije nikakva njihova posebnost, već je to bila veoma raširena pojava u čitavom starom svijetu, koji je njegovao čitavi kult pića i vina, tj. oni koji su do pića u većim količinama mogli doći, a ovi vladari su to naravski mogli. Osim toga, nije ni čudo da su bili ljubitelji dobre, recimo isejske kapljice, kada je tamo na otoku Issi (Visu) rađalo najbolje vino na svijetu. Tu nam je tvrdnju također zabilježio naš Atenej, a preuzeo ju je iz djela poznatog geografskog pisca Agatarhida iz Knida (II st. pr. n.e.)²⁰. Ova vijest, iako relativno kasna, jer se odnosi na vrijeme kada je na Visu, već skoro dva stoljeća, postojala samostalna naseobina sirakuških i južnoitalskih Grka, odražava bez sumnje jednu mnogo stariju tradiciju. Sigurno je da je vino bilo jedan od najvažnijih izvoznih artikala Isse i susjednog joj otoka i grada Pharosa (Staroga Grada na Hvaru). Oni su ga izvozili i na susjedno ilirsko kopno, pa i spomenutim ilirskim vladarima, koji su ga, po svemu sudeći, u velikim količinama trošili²¹. Najnovije otkriće potonulog issejskog broda

¹⁶ Theopompus apud Athenaeum, X, 445; F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, II, 4, 544.

¹⁷ Polyæni Strategicon libri octo, Lipsiae, Teubner, 1866, 42.

¹⁸ Polyb. II, 4, 6.

¹⁹ Polyb., XXIX, 5, 7; Athenaeus, X, 440. Liv., XIV, 30, veli za njega: *et violentia insitam ingenio intemperantia vini accendebat* — svoju je prirodu žestinu neumjerenim uživanjem vina još više raspaljivao.

²⁰ Athen., I, 51: ἐν δὲ Ἰσση τῇ κατὰ τὸν Ἀδρίαν νήσῳ Ἀγαταρχίδης φησὶν οἶνον γίνεσθαι, ὃν πᾶσι συγκρινόμενον καλλίῳ εὐρίσχεσθαι.

Agatarhid kaže da se na Issi, otoku u Jadranu, nalazi vino kojemu nema nigdje ravnoga. Uspor. Fragmenta historicorum Graecorum, III, 194.

²¹ G. Novak, Vis I, Zagreb 1961, 62.

s teretom od više stotina amfora u uvali Vela Svitnja na otoku Visu bjelodano ukazuje na opseg te issejske trgovine vinom²².

Ova trgovina, međutim, nije bila samo issejski monopol, jer je u našim vodama postojala i dosta ranije. Na ušću rijeke Naron (Neretve) postojao je grčki emporij, gdje su od davnih vremena trgovali i razmjenjivali svoje proizvode Grci i Iliri, možda već u IX ili VIII st. pr. n.e. Neretva je oduvijek vršila funkciju prometnog i trgovačkog puta, kojim je roba s mora prodirala u unutrašnjost središnjih područja naše zemlje, a iz njih druga na more dolazila. Nalazi neolitičke obojene i druge keramike iz III tisućljeća pr. n.e. na lokalitetu Lisičići²³ potvrđuju te veze s istočnim Sredozemljem i Italijom. Mnogo

Slika 1. — Novac grada Isse — grozd (Arheol. muzej, Zagreb)

Slika 2. — Novac grada Pharosa — kantharos (Arheol. muzej, Zagreb)

su naravski kasniji, ali u biti odražavaju istu prometnu funkciju ove rijeke, podaci grčkih pisaca iz IV st. pr. n.e., kao Pseudo-Skylaka, Theopompa kod Strabona, a svi oni u stvari registriraju mnogo starije situacije²⁴. Naročito je za našu temu zanimljiv Theopomпов podatak što ga je prenio Strabon, gdje se veli da se na rijeci Naronu nalazi keramička roba s otoka Hiosa i Thasosa. Tu istu vijest prenio je i tzv. Pseudo-Aristotel, sastavljač spisa »*de mirabilibus auscultationibus*« (c. CXIV), izmijenjenu utoliko što se po njemu na istom mjestu prodaje roba s Lesbosa, Hiosa i Thasosa, koja dolazi s Ponta, te korejske amfore koje dolaze s Jadrana. Svi su ti navedeni grčki otoci bili poznati po svojim vinogradima i vinima, koje su hvalili brojni grčki

²² D. Vrsalović, Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj Zagreb 1974, 53.

²³ A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Sarajevo 1958.

²⁴ Pseudo-Skylak, 23. Uspor. M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo-Skylakovom Periplusu, Rad JAZU, knj. 306, Zagreb 1955; 127; P. Lisičar Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, 73; G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU knj. 322, Zagreb 1961, 153, 165; Strab., VII, 5, 9.

pisci. Naročito crno vino sa Hiosa hvale brojni antički autori od Aristofana do Ateneja; ono je doista i bilo najčjuveniije od svih grčkih vina. Hijani su kao svoj simbol na novcu iskovali vinsku amforu²⁵. Jednako su tako i Lesbos i Thasos bili poznati po svojim vrsnim vinima, koja su navodno starošću samo dobijala na kakvoći. Osim toga, Thasos je bio poznat po svojim strogim tzv. vinskim zakonima, propisima, što su nam se sačuvali u natpisima toga grada i otoka. Tako se npr. njihovo vino moglo prodavati samo u zapečaćenim posudama, tj. amforama, a tasoski brodovi nisu smjeli prevoziti druga vina između nekih luka grčkoga kopna²⁶. Treba spomenuti da je u Vidu (*Narona*), a i na Pelješcu, pronađen uz ostale i novac Thasosa²⁷. Prema tome, gore spomenute vijesti nisu samo prazna pričanja ovih pisaca, već nam ih potvrđuju i arheološki dokazi.

Količina grčke robe koja je stizala u naše krajeve velika je već i prema postojećem arheološkom materijalu, a da ne govorimo o onom pretpostavljenom što nam se nije sačuvalo²⁸. Što su, dakle, donosile lađe sa Hiosa i Thasosa u naše vode, i to upravo u naronitanski emporij? Najvjerojatnije, u prvom redu, svoje poznato vino, zatim su ostavljali dio svojih amfora, ukrcavši neki drugi teret koji je već mogao biti stoka, žito, sol, drvo, sušene jegulje. Sada ću izreći jednu, možda heretičku, misao: da su ove lađe, nakon što bi iskrcale i prodale svoje vino, mogle u dio svojih amfora napuniti domaće ilirsko vino, proizvedeno upravo ovdje u području donje Neretve, i zatim razvoziti to vino duž dijelova naše obale. Ja, doduše, nemam izravne potvrde za tu hipotezu, ali držim da za nju postoje barem neke mogućnosti. Klimatski i inače ova je mikroregija na svoj način veoma pogodna za uzgoj vinove loze. Uostalom, neka od najkvalitetnijih vina u našoj zemlji i danas uzgajaju se upravo ovdje. Ovdje su se odvijali dodiri različite vrste naroda i kultura, te razmjena dobara i milenijima prije dolaska Grka. Ovdje se bila razvila, za ilirski krug, visoka civilizacija Daorsa s izvanrednim urbanim središtem u Ošanićima kod Stoca. Točno je da u njemu ima mnogo helenističkih elemenata, ali to helenističko izraslo je iz jedne snažne autohtone podloge, koja je to helenističko prihvatila i sebi ga uspješno prilagodila.

Spomenuli smo Neretvu kao prastari prometni put. Jedan smjer toga puta išao je preko Jadrana, kao nekim mostom, preko Hvara, Visa, Palagruže i Tremeita do Gargana. Nema sumnje da su se tim pravcem kretale i odvijale brojne nama nepoznate seobe u oba smjera. Ilirsko područje kao neki polumjesec okružuju zemlje veomaavnog

²⁵ Virginia R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1961, 44.

²⁶ Oxford History of Technology 131; Virginia R. Grace, o.c., 46.

²⁷ C. Patsch, *Narona, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankomm., Antiq. Abt., Heft 5, Wien 1907, 52, 101.*

²⁸ O tome naročito: P. Lisičar, *Crna Korkira*, passim. G. Novak, *Stari Grci*, passim. Đ. Mano-Zissi — Lj. Popović, *Iliri i Grci*, Katalog izložbe, Beograd 1959; M. Nikolanci, *Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adriatique*, *Archaeologia Iugoslavica* V, 1964 46—60; isti Arhajski import u Dalmaciji VAHD, 68, 1966, 89—118; M. Parović-Pešikan, *Les Illyriens au contact des Grecs*, *Archaeol. Iugoslavica*, V, 1964, 61—81.

uzgoja vinove loze: Trakija, minojska i mikenska Grčka i Enotrija — Italija. Komunikacija naše obale sa svijetom minojsko-egejskog kruga potvrđena je u najnovije vrijeme nalazom kretskog bodeža u grobnoj gomili kod Tivta, a poznati su i nalazi mikenske keramike u unutrašnjosti Bosne²⁹. Iz svega toga je vidljivo da je promet između naše obale i ostalog sredozemnog svijeta bio neusporedivo intenzivniji negoli što smo to prije nekoliko godina i pomišljali. Svi su gore spomenuti krajevi poznavali vinovu lozu već u neolitiku. Stoga je teško pomišljati i zaključivati da je naša obala bila sve do dolaska Grka bijela ploha na vinogradarskoj karti Sredozemlja. Osvrnimo se npr na Liburne, moćno pleme koje gospodari Jadranom davno prije dolaska Grka i intenzivno komunicira i gospodari po njemu i njime od istočne do zapadne obale. Teško je vjerovati da oni nisu poznavali vinovu lozu. Što znače sve one bogate posude u njihovim grobovima i na njihovim gradinama, pa i atičke i apulske? Ne možemo ih tumačiti samo tako da su iz njih pili vino koje im je stizalo iz Atike i Apulije. Bilo bi to malo preskupo piće. Jezgro liburnske zajednice nalazilo se u današnjoj sjevernoj Dalmaciji — Ravnim Kotarima, a to je najplodnija ravnica na istočnoj obali Jadrana i vinogradarski kraj par excellence. To isto vrijedi i za Splitsko i Konavosko polje, naravski manja površinom, pa naročito za otoke koji su Strabonu izvanredno pogodni za uzgoj maslina i vinove loze: ἐλαιόφυτοι γὰρ καὶ εὐάρπελοι (VII, 5, 10). Kada su se Grci i farski Iliri sukobili zbog plodne farske otočke ravnice, u koju su Grci bili ušli početkom IV st. pr. n.e., nisu se sukobili tek tako, već zbog veoma stvarnih suprotnih interesa između domorodaca i došljaka. Teško je vjerovati da su domoroci, koji su stanovali na gradinama duž južnoga ruba ovoga plodnoga polja (Dol, Vrbanj, Jelsa), na njemu napasali samo ovce i uzgajali šumu. Imali su oni tu, čvrsto sam uvjeren, i svoje lijepe vinograde. Kao što su ih, nema sumnje, imali u svom polju Pylos i sin mu Dazos iz Lumbarde na Korčuli kada su to polje prodali Issejcima³⁰ i zatim, ukoliko su to iste osobe, što veoma vjerojatno i jesu, otišli u Grčku, gdje su u Amfijarajovu svetištu u Oroposu bili imenovani proksenima, tj. zaštitnicima i zastupnicima interesa svojih ilirskih sunarodnjaka, kada bi ovi tamo bili dolazili³¹. Loza se, uzevši u obzir sve gornje okolnosti,

²⁹ M. Parović-Pešikan, Mala Gruda, Tivat — Tumul ranog brončanog doba, Arheološki pregled 13. Beograd 1971, 21—23. Za druge predmete i nalaze iz tog i kasnijih razdoblja uspor. i: Š. Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Brončano doba, Diadora, 6, 1973, 66—67.

³⁰ P. Lisičar, Crna Korkira, 94; D. Rendić-Miočević, Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda (Syll.³, 141), Archaeol. Jugoslavica VI, 1965, 77—80; isti, Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lumbarde, Vjesnik Arheol. muzeja Zagreb, 3. ser., sv. IV, 1970, 31—43.

³¹ M. Th. Mitsos, Epigraphai ex Amphiaraiou, Archaiologike EpheMERIS 1952, Athenais 1955, 177—78, nos. 10 i 11. Uspor.: G. Klaffenbach, Inscriptiones Graeciae septentrionalis voluminibus VII et VIII non comprehensae, Pars I, fasc. II — Inscriptiones Acarnaniae, Berolini 1957, n. 434, Astacus, p. XXV, Fasti Acarnanici. Uspor.: L. Robert, Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine, I partie, Paris 1963 (Bibliothèque archéologique et historique de l'Inst. français d'archéologie d'Istanbul XIII), 414, bilj. 6.

na našoj obali uzgajala davno prije Grka i vino je podjednako tako bilo piće Ilira kao i Grka.

Potrebno je, međutim, učiniti ovdje jednu ogradu. Treba, naime, lučiti pojas obale i otoka, te donjeg toka Neretve, koji su krajevi svojom klimom izvanredno pogodni za uzgoj vinove loze, od ilirske unutrašnjosti, čija je klima mnogo oštrija i za uzgoj ove biljke nepodesna. Ali da je i ova unutrašnjost lozu i grožđe poznavala, dokaz su spomenute sjemenke grožđa iz Ripča i Donje Doline, bez obzira da li su to sjemenke loze koja je tamo rasla ili grožđa donijetog s juga, kako je mislio Beck-Managetta. Iliri u unutrašnjosti, kao i drugi narodi unutarne Evrope, bili su u prvom redu potrošači pića na bazi žitarica (ječma, prosa i pšenice), tj. raznih vrsta piva. Te su žitarice nađene u neolitičkim naseljima Butmiru, Nebu i drugdje³². Čiro Truhelka je na osnovu velike količine crijepovlja od pehara, pithosa, te zemljanih grijalica za varenje (449 komada) smatrao da je Butmir bio središte nekog muškog orgijastičkog kulta³³. Da li je bio ili nije — to je pitanje, ali da se pivo trošilo u velikim količinama na zajedničkim gozbama, znamo iz kasnijih, gore citiranih antičkih pisaca. U tu je svrhu ječam bio veoma važna i mnogo uzgajana žitarica. Ovi kanijski pisci također razlikuju ilirsku obalu i njihovu unutrašnjost, ističući pogodnost obale za uzgoj maslina i loze, što nije slučaj s brdovitim unutrašnjošću. Tako Strabon izričito veli za Japode da imaju siromašnu zemlju i da se hrane prosom i pirom (Strab., VII, 5, 4). Ali piće se moglo praviti i iz tih žitarica. On uočava odsustvo proizvodnje vina u unutrašnjosti Dalmacije, jer je, kako veli: »čitava zemlja iza (dalmatinske obale) brdovita, hladna i obilna snijegom, naročito u sjevernim dijelovima, tako da tamo ima veoma malo vinove loze, ne samo na bregovima, već i u ravnicima« (VII, 5, 10). Dion Kasije, koji je kao namjesnik Dalmacije (224—226. n.e.) dobro poznao prilike u svojoj pokrajini, veli da stanovnici njenih sjevernih predjela, Panonci, »ne uzgajaju masline i ne proizvode vino, osim u malim količinama i veoma slabe kakvoće, budući da su tu jake i duge zime, ali im zato ječam i proso služe podjednako dobro za hranu i piće«³⁴.

U sjevernim ilirskim krajevima loza se intenzivnije uzgaja tek od vremena cara Proba (276—282)³⁵. Za to su zaslužni u prvom redu

³² A. Benac, O ishrani prehistorijskih stanovnika ..., GZM, n.s., 6, 1951, 273.

³³ Č. Truhelka, Bosna u doba prehistoričko, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Knj. I, izdalo H.K.D. Napredak, Sarajevo 1942, 1969, 180.

³⁴ Dio Cass., XLIX, 36, 2; Strab., VII, 5, 10. Uspor.: J. J. Wilkes, Dalmatia, London, 1969 180.

³⁵ Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 37; *Probus in Illyrico factum... Galliam Pannoniasque et Moesorum colles vinetis replevit. I dalje: Vineas Gallos, Pannonias habere permisit. Opere militari Alman montem apud Sirmium ... vineis consevit. Vopiscus, Vita Probi* 18, 8: *Ipse Alman montem in Illyrico circo Sirmium militari manu fossum lecte vite consevit. Isto pišu i Eutropije, 9, 17, i Euzebij, Chronica, 264. Međutim, vinova loza je ovdje i ranije uzgajana kako nam je to zabilježio gore navedeni Dion Kasije. Prob je samo u velikoj mjeri njen uzgoj intenzivirao i proširio.*

njegovi legionari, ali zbog toga je Proba od njih životom stradao. Pobunili su se i ubili ga u jednoj kuli u blizini Sirmija u rujnu ili listopadu 282. Bilo je veoma vruće, a on ih je tjerao na naporni rad koji je iz te kule nadgledao.

Da se piće na bazi zrnja ječma, prosa i dr. uživalo u unutrašnjosti Ilirika i u kasnije doba, potvrđuje nam jedan od velikih umova svoga vremena Dalmatinac Sofronije Euzebijije Jeronim (340—420). U svome komentaru teksta starozavjetnog proroka Izaije [VII, 19 (292)] zabilježio je da se vrsta pića načinjenog iz žita i vode, u pokrajinama Panoniji i Dalmaciji, u jeziku domaćeg stanovništva naziva *sabaium* ζῆθον, tj. pivo. Sličan podatak daje nam i historičar Amijan Marcellin (oko 330—400.) kada opisuje zgradu kako su cara Valenta prilikom opsade Kalcedona pogrdno nazivali *sabaiarius*. A sabaja je, kako veli Amijan, piće siromaha u Iliriku i priprema se iz ječma ili žita³⁶. Ova je riječ jedna od rijetkih ilirskih imenica što su nam se sačuvala i ona je, što je gotovo simbolično, upravo naziv za pivo.

I na kraju da saberem gornja razmatranja:

1. Iliri su poznavali vinovu lozu, i to već u brončano ili željezno doba, sudeći po nalazima grožđanih sjemenki u sojenicama u Ripču i kod Donje Doline.

2. Treba razlikovati područje ilirske obale i otoka od njihove unutrašnjosti. Uzgoj loze na obali bez sumnje je mnogo stariji, jer se ova biljka uzgaja na Sredozemlju već u srednjem neolitikumu, a možda i ranije, a to je davno prije dolaska Grka i Ilira u njihove kasnije postojbine. Utvrđeni davni dodiri naše obale sa svijetom Sredozemlja koji je lozu od davnina gajio čine veoma vjerojatnom tezu da je ta biljka bila poznata i kod nas. Međutim, to bi morala potvrditi istraživanja i eventualni sretni nalazi na nekom neolitičkom ili brončano-dobnom lokalitetu na našoj obali.

3. Piće koje su pili Iliri u unutrašnjosti bilo je najvjerojatnije neka vrsta piva na bazi žita, što je bilo svojstveno svim prehistorijskim narodima kopnene Evrope, kao Galima, Germanima, Slavenima i dr.³⁷ U Panoniji se npr. tek u našoj eri intenzivira uzgoj vinove loze.

4. Grčko se vino uvozilo u Ilirik, ali se i jadransko (issejsko) vino izvozilo na istok. Ono je, prema tome, predstavljalo gospodarsku osnovu življenja i grčkih naseobina i domaćeg ilirskog stanovništva, naravno ne jedinu, ali veoma važnu, a u nekim razdobljima možda i najvažniju. U tom su smislu vinova loza i vino igrali jednako važnu društvenu, gospodarsku i kulturnu ulogu kod Ilira, kao i kod drugih

³⁶ Hieron. *comm in Isaiam*, VII, 19, (292): *sabaium* ζῆθον, *quod genus est potionis ex frugibus aquaque confectum et vulgo in Dalmatiae Panoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellatur sabaium*. Amm. Marc., 26, 8, 2 (za god. 265): (Valens) *oppugnationi Calchedonis magnis viribus insistebat: cuius e muris probra in eum iaciebantur et iniuriose compellabatur ut sabaiarius, est autem sabaia ex ordeo vel frumento in liquorem conversis paupertinus in Illyrico potus*. Uspor. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, s.v. *sabaium*. Simptomatično je da se Dionis kod Tračana i Frigijaca naziva Σαβάδιος, Σαβάζιος. Uspor. i natpis: *Iovi Sabazio VAHD*, 53, 1950—51, 233, Nin. Uspor. C. Patsch, *Herzegowina einst und jetzt*, 47.

³⁷ F. Olck, *PWRE*, III Bd., 461. *Oxford History of Technology*, 139

naroda koji su živjeli na obalama staroga Sredozemlja, te su oni i po tome pravi pripadnici njegove drevne civilizacije, u najvećem stupnju temeljene na vinovoj lozi i vinu.

MARIN ZANINOVIC

THE ILLYRIANS AND THE GRAPEVINE

SUMMARY

The Eastern Adriatic, as part of the Mediterranean world, could not be a white map in the ancient geography as far as the cultivation of grapevine (*vitis vinifera*) was concerned. For this reason it would be hard to believe that the viticulture appeared on our coast as late as the arrival of the Greeks and the founding of their settlements in the fourth century B. C. Both this and other similar assertions are sometimes found in the archaeological and historical literature.

The Illyrians knew the grapevine, because the seeds of the vine grapes had been found in prehistoric Bronze and Iron Age lake settlements at Ripač near Bihać and at Donja Dolina near Bosanska Gradiška, Bosnia. We can not be sure about whether this fruit was obtained from cultivated or wild grapevine. It is true that there are no vineyards in these regions to day. There is a possibility that these grapes were imported from the Adriatic coast.

It is known that the neolithic peoples of Egypt, Palestine and Greece were familiar with wine production (new finds of wine grapes seeds at the site of Sitagroi, the Thracian region of Greece in the middle-neolithic strata). Across the Illyrian coast there was Oenotria, the Wineland, as Italy was called by the Greek settlers even before their arrival there. So the Illyrian Adriatic coast and other regions were surrounded by the most ancient wine regions, such as Thracia, Greece and Italy.

The recent archaeological discoveries confirm very ancient contacts of the Yugoslav section of the Adriatic coast with the Eastern Mediterranean world, Palestine and Egypt as well as with the Aegean and Minoan civilizations. Thus we can conclude that the ancient inhabitants of our coast were also familiar with grapevine, as well as with the most beautiful pieces of painted pottery imported from these regions. The climate of this coast is most favourable for the growth of viticulture, whereas rather different situation exists in the interior of the land, behind the coastal mountain ranges. There the winters are mostly long, cold and snowy and therefore not favourable for the growth of grapevine. The Illyrians of these regions drunk mostly beer, like other ancient peoples of continental Europe, and those on the coast drunk wine. This was confirmed later by many ancient authors, when wine, as the result of a more intensified cultivation of grapevine, became a very important asset in the economy and commerce of the Greek and Illyrian settlements on the coast and was exported to the interior as well as abroad.

MILUTIN GARASANIN
(Beograd)

O PROBLEMU STAROBALKANSKOG KONJANIKA

A. Dva poznata zavetna natpisa iz Lambeze u Severnoj Africi, koja je jedan *consul designatus*, rodom sa naše jadranske obale, posvetio konjaniku Medauru, Laru grada Risinija (*Risinium*) — današnjeg Risna, često su privlačili pažnju domaćih i stranih istraživača¹. Radi boljeg praćenja teksta ovih natpisa i njihovog objašnjenja, ovde još jednom donosimo njihov originalni tekst (CIL VIII 2581 = ILS 4881) sa prevodom:

- I. Moenia qui Risinni Aeacia, qui colis arcem
Delmatiae, nostri publice Lar populi,
Sancte Medaure domi et sancte hic, nam templa quoque ista
Vise, precor, parva magnus in effigia,
Succussus laeva sonipes cui surgit in auras,
Altera dum letum librat ab aure manus.
Talem Te consul iam designatus in ista
Sede locat venerans ille tuus famullus
Notus Gradivo belli vetus ac Tibi, Caesar
Marce, in primori clarus ubique acie.
- II. Adepto consulatu . . .
Tibi respirantem faciem patrii numinis,
Hastam eminus quae iaculat refreno ex equo
Tuus, Medaure, didicat Medaurius.

¹ Za osnovnu literaturu up. R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji, 1933, 10 i d.; G. Wilkes, History of the Roman Epire, Dalmatia, 1969, 255, 323. Autor navodi da je natpise postavio L. Lucceius Torquatus (str. 255), odnosno M. Lucceius Torquatus Bassianus (str. 323), a datira ih 167—169. godine n.e. Za Medaura up. takođe M. Garašanin — D. Garašanin, Istorija Crne Gore I, 1967, 186 i d.

- I. O Ti, koji obitavaš na Eacidskim zidinama Risinija tvrđave
u Dalmaciji, zajednički Laru našeg naroda,
Medaure, koji si svet kako u otadžbini tako i ovde, jer te
molim da iste skromne hramove
primiš kao svoje, Ti koji si tako veliki u svojoj pojavi.
Ti pod kojim se, obuzdan tvojom levicom konj propinje
u vazduh

Dok tvoja druga ruka podignuta pored uva seje smrt.
Takvog Te je, kao već određeni konzul u ovo
sedište smestio Tvoj rob koji ti odaje poštu,
Poznat ratnom Gradivu, i Tebi, Cezare Marko,
Uvek istaknut u prvom bojnom redu.

- II. Pošto je primio konzulat

Živu sliku očinskoga duha
Kako sa obuzdanog konja baca koplje
Tebi, Medaure, posvećuje Tvoj Medaurije.

Sam fakat da se Medaur ovde naziva zajedničkim Larom stanovnika grada Risna jasno određuje i njegov karakter: Medaur je predak, zajednički predak, heros stanovnika grada. Ovo potvrđuje i činjenica da dedikant naziva sebe Medaurij (*Medaurius*), identifikujući se time sa potomcima Medaura. Otuda je i razumljivo da Medaur boravi na bedemima grada isto onako kao što se domaći, porodični heros, koji se od herosa šire zajednice razlikuje samo kvantitativno, poštuje u kući, na ognjištu, ili u obliku zmiје ispod praga ili u temeljima kuće². Natpisi iz Lambeze datirani su u II vek naše ere, ali je sigurno da je kult pretka herosa, Medaura, daleko stariji i može se dovesti u vezu i sa samim osnivanjem grada. Na ovo ukazuje i epitet Eacidski, kojim su obeleženi bedemi Risna. Na drugom mestu pokazali smo da se tim imenom obeležava posebna konstrukcija gradskih bedema čije poreklo valja tražiti u Epiru ili Makedoniji, a čiji je oblik najpre prenet na teritoriju prvobitne ilirske države Bardilisa i njegovih naslednika na jugu, a kasnije se raširio i u oblasti severno od reke Mati u prostor gde se formirala ilirska država Agrona i njegovih naslednika³. Vreme nastanka Risinija naravno ne možemo tačno odrediti, ali je sigurno da je to bilo pre 229. godine, kada se Teuta u vreme ratne opasnosti sklonila u ovaj grad, a posle vremena nastanka Pseudoskilakova Peripla, između 380. i 330. godine pre n. e., u kome još ne nalazimo pomen grada⁴.

Za nas je, međutim, veoma zanimljiva predstava koju su u svom herosu Medauru imali stanovnici Risna, a koju dokučujemo iz opisa datog u oba teksta iz Lambeze: zamišljen kao konjanik koji obuzdava konja u galopu i sa njega je zavitlao koplje, Medaur potpuno odgo-

² V. Čajkanović, Mit i religija u Srba, 1973, 368 i d., 371; za zmiју: ibid. 105.

³ M. Garašanin, Glas SANU CCLX, 1974, 7 i d.; isti, Starinar, n.s., XVII, 1966, 27 i d.

⁴ M. Garašanin, Glas SANU CCLX, 8; M. Suić, Rad JAZU 306, 121 i d., osob. 124.

vara predstavama o poznatom herosu starih Tračana, tračkom konjaniku. On se i izjednačuje sa osnovnom ikonografskom predstavom tipa B tračkog konjanika u klasifikaciji G. Kacarova⁵. Teritorija grada Risinija nesumnjivo pripada Ilirima, iako se možda ne može u tome okviru sa punom sigurnošću odrediti bliža etnička pripadnost njegovih stanovnika⁶. To, drugim rečima, znači da na teritoriji Ilira, među Ilirima, postoji kult herosa konjanika zamišljenog u istom obliku u kome se pojavljuje i poznati trački heros.

B. Godine 1956. nađena je u selu Buljesovcu kod Vranja, na lokalitetu »Selište«, ikona tračkog herosa uobičajenog oblika, koja se takođe vezuje za tip B u pomenutoj klasifikaciji G. Kacarova⁷. Veoma zanimljiv je, međutim, natpis sa ove ikone, koji je definitivno dešifrovao i pravilno objasnio M. Suić⁸. Natpis glasi: *Deo Tatonī Pa(trio) L(ucius) Pet(ilius) Aurelia/nus mil(es) leg(ionis) VII Cla(udiae)/v(otum) l(ibens) p(osuit)*. Sam epitet *Patrius*, »očinski«, »roditeljski«, »praočinski«, jasno opredeljuje karakter ovoga konjanika. On je, bez sumnje, predak-heros. Ime *Tato*, međutim, sigurno je ilirsko i u raznim varijantama dobro poznato i sa šireg ilirskog područja. Njegovo značenje, uostalom, verovatno odgovara epitetu *Patrius*, kojim se *Tato* na natpisu obeležava⁹. Selo Buljesovac, na desnoj obali Južne Morave, nalazi se na samom istočnom rubu teritorije Dardanaca, čija je etnička povezanost sa Ilirima nesumnjiva, uprkos jačem učešću tračkog elementa na istočnom području Dardanske zemlje¹⁰. Nemoguće je sasvim sigurno tvrditi, iako to izgleda više nego verovatno, da je dedikant Lucije Petilije Aurelijan bio domorodac¹¹. Ostaje ipak sasvim sigurno da se na ikoni iz Buljesovca kao heros pojavljuje *Tato*, čije je ime sigurno ilirsko. I ovde se, dakle, susrećemo sa pojavom kulta herosa-konjanika kod Ilira u obliku koji je identičan sa onim što je poznat u oblasti Tračana.

C. Na čitavom nizu nadgrobnih spomenika u području današnje Pelagonije, preko Srednjeg Vardara i Kosova, u Podrinju, jugozapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni, u Sandžaku (Pljevlja), a u manjoj meri i dalje ka zapadu, konačno u zaleđu crnogorskog Primorja (Riječani), susre-

⁵ G. Kazarov, *Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, 1939, 5 i d., posebno 6.

⁶ O Enhelejcima više ne može biti govora, pošto su podaci o njima posle Hekateja mitski ili se povezuju za sam Hekatejev tekst: F. Papazoglu, *Historia* XV, 1965, 143 i d.; *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* V, 1967, 128. Najpre se može ova oblast povezati za Ardijeje u drugoj etapi njihove istorije — periodu velike ekspanzije. Up. Papazoglu, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VII, 1963, 71 i d.; M. Garašanin, op. cit., 11 i d., osob. 13 i d.

⁷ Đ. Bošković, *Starinar*, n.s., VII—VIII, 1956—1957, 159 i d.

⁸ M. Suić, *Starinar*, N.S. XI, 1960, 93 i d.

⁹ Za ime *Tato* i druge varijante, ibid. 95. Suić smatra da je epitet *Patrius* semantički kalk. (*calque sémantique*) za ime *Tato*. Ibid. 95—96.

¹⁰ Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, 1969, 172 i d.

¹¹ Prema A. Mócsy-u, *Gesellschaft und Romanisation in der Provinz Moesia Superior* regrutovanje u legije u ovoj provinciji vršeno je od domorodaca od II veka n.e.

ćemo se sa nizom nadgrobnih spomenika iz rimskog doba, raznih oblika i tipova, na kojima se često pojavljuje predstava konja ili i konjanika. Značenje predstave konja samog ili u vezi sa čovekom (čovjek stoji uz konja ili ga vodi za uzdu) potpuno je jasno: demonska životinja vezana za podzemni svet i kult mrtvih, konj se često pojavljuje i kao psihopomp¹².

Ove nas predstave ovde dalje ne interesuju. Posebno ćemo se zadržati na predstavama konjanika koje su naročito česte u današnjoj Pelagoniji i srednjem Povardarju, gde su inače, u većem broju, poznate i ikone tipa tračkog konjanika¹³. Govorićemo o nadgrobnim predstavama u našoj zemlji, čiji je opširan katalog dao N. Vulić, a dopunili su ga A. Cermanović-Kuzmanović i M. R. Vasić¹⁴. U većem broju slučajeva ove se predstave mogu povezati sa tipovima ikona tračkog herosa, naročito u Pelagoniji, pri čemu se pored tipa B, po Kacarovu, pojavljuje i njegov tip A, sa konjanikom na konju koji stoji i eventualno stavlja nogu na aru, naravno u raznim varijantama, popraćen i drugim figurama¹⁵. Na spomenicima iz Podrinja mogu se u ovom pogledu uočiti i znatnija odstupanja u ikonografskom pogledu¹⁶. Tako se

¹² Čajkanović, op. cit. 603 i d.; Ibid. 360 i nap. 4; Š. Kulišić, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja X, 1973, 205 i d. osob. 207. Za konja u kultu starih Ilira i njegovo žrtvovanje up. M. Garašanin — D. Garašanin, op. cit., 186.

¹³ Za rasprostranjenost ikona i nadgrobnih spomenika u ovom delu naše zemlje up. A. Cermanović — Kuzmanović, *Archaeologia Iugoslavica* IV, 1963, 31 i d., T. VI—VII (karte rasprostranjenosti).

¹⁴ N. Vulić, *Spomenik SANU XCVIII, 1941—1948*, 283 i d., *Katalog 1 i d. osob. 294 i d. 32 i d. (nadgrobnih spomenici)*; Kuzmanović — Cermanović, op. cit., *Katalog osob. 39 i d.*, *katalog 54 i d. (neobjavljeni spomenici)*. Nadgrobnih spomenika iz provincije Dalmacije obradio je M. R. Vasić u svojoj neštampanoj disertaciji: *Nadgrobnih spomenici, stele i cipusi u rimskoj provinciji Dalmaciji I—IV veka n.e.*, Beograd 1973.

¹⁵ Tako npr. za tip B vezivali bi se primerci: Gornje Radobilje, Vulić, op. cit., 295, br. 34; okolina Prilepa, — *ibid.* 295, br. 35; Raklje, — *ibid.* 296, br. 36; Srednje Kojnare, — *ibid.* 296, br. 37; okolina Bitolja, — *ibid.* 298, br. 43, gde iza konjanika sedi žena na prestolu; Trap kod Prilepa, — *ibid.* 299, br. 45; Bitolj, — *ibid.* 300, br. 48; okolina Bitolja, Cermanović — Kuzmanović, op. cit., 40, br. 58; Brailovo kod Bitolja, — *ibid.*, 40, br. 59; Nebregovo kod Prilepa, — *ibid.*, 40, br. 63. Tipu A sigurno pripada primerak iz Čepigova, — Vulić, op. cit., 298, br. 44, i Rufca kod Prilepa, — *ibid.* 300, br. 50. Po opisu takođe i reljef iz Disana, — Cermanović — Kuzmanović, op. cit., 40, br. 61. Ovde izostavljene spomenike iz pomenutog područja nisam mogao opredeliti prema opisu ili nedovoljnoj ilustraciji.

¹⁶ Ipak su u osnovi zastupljena dva glavna tipa konjanika: u galopu ili u mirnom položaju. Tako se sa predstavom mirnog jahanja susrećemo na nadgrobnim spomenicima, prvenstveno cipusima, iz Donje Dobrinje, — Vulić op. cit., 304, br. 61; Kalenića, — *ibid.* 304, br. 64; Karana, — *ibid.* 305, br. 66, dok se na cipusu iz Pljevalja, izgleda, radi o konjaniku u trku (tip B, po Kacarovu). U mirnom jahanju prikazan je konjanik i na cipusu iz Ložnice kod Srebrenice, — Radimsky, W. M. B. H. I., 1893, 328—329, sl. 25; takođe iz Skelana C. Patsch, *Ibid.* XI, 1909, 164, br. 41, sl. 87. Na cipusu iz Crvice, *Ibid.* 177, sl. 124—125, konjanici su na dve bočne strane različito prikazani: u mirnom stavu i u galopu. Sličan je slučaj i na poznatim pločama iz Riječana kod Nikšića, gde su na jednoj pri-

konjanik nalazi u nekim slučajevima u pokretu ulevo, za razliku od predstava na ikonama tračkog herosa. Ukoliko je to slučaj na dvema bočnim stranama nadgrobnog spomenika-cipusa, kao npr. na spomeniku iz Pljevalja, ovakvo kretanje neminovno je uslovljeno rasporedom kompozicije. Međutim, u slučajevima kao na jednom spomeniku iz Visibabe i jednom iz Skelana, gde je konjanik prikazan samo na jednoj od bočnih strana cipusa¹⁷, kretanje ulevo svakako ima određeno značenje. Značenje pokreta ulevo posebno je objasnio D. Antonijević ukazujući, između ostalog, na tzv. žalosno kolo ili kolo naopak, koje se igra s desne nalevo, kao i na neke odgovarajuće predstave na stećcima, što nesumnjivo upućuje na kult mrtvih¹⁸.

Da predstave konjanika na nadgrobni spomenicima takođe valja vezati za kult herosa, pokazaćemo još u daljem izlaganju. Ovde nas, međutim, posebno zanima činjenica da pojave u Makedoniji i drugim krajevima naše zemlje o kojima je reč nikako ne mogu da se povežu sa oblastima naseljenim tračkim življem. Situacija u današnjoj jugozapadnoj Makedoniji — današnjoj Pelagoniji, doduše, prilično je nejasna, iako arheološka proučavanja ukazuju da se u formiranju stanovništva ovih krajeva tokom gvozdenog doba bez sumnje ima računati sa ilirskom komponentom¹⁹. Značajno je, međutim, da se po jednom Tukididovom podatku Linkesti mogu smatrati kao makedonsko pleme, koje je živelo u oblasti severno od Lerina (Florina) i u području oko Bitolja²⁰. Za susedne antičke Pelagonce, na osnovu podataka Plinijevih (Nat. Hist. IV, 10, 3, 5) i Strabonovih (VII fr. 38), prihvata se povezanost sa Peoncima, čija u osnovi ilirska pripadnost, po našem mišljenju, ne podleže sumnji²¹. To, uostalom, važi i za Deuriopu u severnom delu današnje Pelagonije, za koje Livije (Liv. XXXIX, 53) izričito kaže da pripadaju Peoncima²². Spomenik iz Ugljara na Ko-

kazana dva konjanika u mirnom stavu: Vulić, op. cit., 299, br. 47, a na drugoj konjanik nadesno u galopu, svakako zamišljen i ukomponovan u predstavu lova na jelena koji je prikazan na drugom kraju ploče, ibid. 300, br. 48. Na ovim spomenicima čest je i slučaj da konjanik nije podigao ruku.

¹⁷ Za predstavu iz Pljevalja: Vulić, op. cit., 304, br. 63. Slična situacija u pogledu pravca jahanja je i na prvoj ploči iz Riječana: ibid. 299, br. 47. Za Visibabu: ibid., 303 br. 60 (izgleda u mirnom hodu). Sličan je slučaj i u Karanu: ibid. 305, br. 66. Konjanik je ovde, doduše, orijentisan prema dači, ali je onda mogao biti postavljen na levu bočnu stranu spomenika, tako da mu pokret bude udesno. Za Skelane up. Patsch, op. cit., 164, br. 41, sl. 87.

¹⁸ D. Antonijević, *Balkanica III*, 1972, 461 i d., osob. 468 i d.; 471.

¹⁹ Sintetički osvrt u radu: Neki problemi makedonske praistorije, koji smo predali za štampu u *Archaeologia Macedonica I*.

²⁰ Thuc. IV, 83, gde se pominje kralj makedonskih Linkesta. Up. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, 1957, 186.

²¹ Za Pelagonce up. I. Venedikov, *Zemite po srednja Vardar*, 1943, 6 i d.; Papazoglu, op. cit., 199 i d., ističe da su Pelagonci u doba jačanja peonske države bili u njenom sastavu, te su stoga i smatrani Peoncima. Za pripadnost Peonaca up. M. Garašanin, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorisko doba*, 1964, 139 i d.; M. Garašanin — D. Garašanin, *Zbornik na štipski ot. Naroden muzej I*, 1958—1959, 48 i d.

²² Up. Venedikov, op. cit., 22 i d.

sovu nađen je u području Dardanaca, dok se za sve ostale nalaze u pravcu zapada, bez obzira na bližu plemensku identifikaciju, mora reći da pripadaju području Ilira u širem smislu. Ova konstatacija potvrđena je još i činjenicom da na nekim od pomenutih spomenika susrećemo sigurno ilirska imena. Tako se na spomeniku iz Ugljara spominje *Nanaea Galli*, čije je ime, Nanaea, vezano isključivo za Dardaniју, i to za oblast Prizrena i Peći, odnosno Kosovske Mitrovice i Prištine²³, dok se na spomeniku iz Riječana kod Nikšića pominju pripadnici roda Epikada (*Epicadi*), koji su, kako pokazuju natpisi sa tog mesta, igrali vidnu ulogu među lokalnom aristokracijom Dokleata, čija je ilirska pripadnost nesumnjiva²⁴. Što se pak tiče spomenika iz Podrinja i Sandžaka, kao i sa područja Pljevalja (*Municipium S...*), cipusi koje ovde nalazimo predstavljaju posebnu vrstu nadgrobniх spomenika vezanu za ovu teritoriju, dok su imena koja u ovim oblastima pa i na samim cipusima nalazimo izrazito ilirska²⁵. Tako se, dakle, i ovim oblicima spomenika potvrđuje postojanje kulta herosa-konjanika široko rasprostranjenog van tračke teritorije i u onim oblastima Balkana koje su pre svega ilirske, kako u užem, tako i u širem smislu ovoga pojma.

D. Na nekolikim od dobro poznatih japodskih urni, tipičnih nadgrobniх spomenika jednog dela japodske teritorije, susrećemo se takođe sa predstavom konja ili konjanika. Ovo pitanje nedavno je detaljnije obradila B. Raunig²⁶. Ovde nas ne interesuju povorke konjanika prikazane na urnama iz Založja i Ribića, koje, kako pravilno primećuje Raunig, stoje u vezi sa širom kompozicijom koja prikazuje pogrebne ceremonije²⁷. Značajnije za nas su predstave na urnama iz Golubića i Ribića. One u oba slučaja odstupaju od ikonografskih shema tračkog herosa: konjanik je prikazan sa karakterističnom ratnom opremom, kreće se ulevo, a stilske odlike predstava bitno se razlikuju od onih na ikonama, kao i na dosada obrađenim nadgrobniх spomenicima. Kako ističe B. Raunig, ove predstave mogu se vezati za heroizirane pokojnike, što, po našem mišljenju, naročito potvrđuje predstava sirene, fantastičnog krilatog bića vezanog za kult mrtvih ili peronifikaciju demonа smrti, koju susrećemo na primerku iz Ribića²⁸. Vremenski ove japodske urne zasada je teško bliže odrediti,

²³ Spomenik je objavljen kod Vulića, op. cit., 303, br. 57, kao iz Prištine dok tačan podatak o nalazu daje E. Čerškov, Rimljani na Kosovu i Metohiji, 1969, 62. U pitanju je stela sa konjanikom u galopu udesno, ispod natpisnog polja. Za ime Nanaea up. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba 179 i tabelu na str. 184.

²⁴ M. Garašanin Glas SANU CCLX, 20 i d.

²⁵ Za ovaj tip cipusa sa piramidom up. npr. Vulić, op. cit., 305, br. 66 (Karan). Za ilirska imena u oblasti Municipija S...: M. Garašanin — D. Garašanin, Istorija Crne Gore I, 224 i d., osob. 226 i d.

²⁶ B. Raunig, Starinar, N.S., XXIII, 1972, 23 i d., osobito 35 i d. O japodskim urnama up. takođe D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja, N.S., IV—V, 1950, 45 i d.

²⁷ Op. cit., 38.

²⁸ Ibid., 35, T. II, 8 (Ribić); II, 9 (Golubić). Za tumačenje predstava ibid., 38.

ali je sigurno da pripadaju predrimskom periodu²⁹. Etnička povezanost Japoda sa Ilirima takođe ne podleže nikakvoj sumnji³⁰.

E. U nekoliko područja ilirskih zemalja otkriveno je dosada više pločica od metalnog lima sa složenim kulturnim predstavama. Ovakvi oblici poznati su iz oblasti Dasareta u području zapadno od Ohridskog jezera, iz jedne od helenističkih grobnica u Donjem Selcu, zatim iz Gostilja kod Skadarskog jezera u oblasti Labiata (grobovi br. 30, 119 i 126 i jedan slučajni nalaz), dalje iz Ošanića u oblasti ilirskih Daorsa i, konačno, iz japodske nekropole u Kompolju u Lici³¹. Ovde nas posebno interesuju samo primerci iz Donjeg Selca i Gostilja na kojima nalazimo i predstave konjanika. I ove predstave bitno odstupaju od onih na ikonama, na nadgrobnim spomenicima, kao i od opisa risanskog Medaura kojim smo započeli naše izlaganje. Na primercima iz Donjeg Selca, iz groba 119, i na slučajno nađenoj pločici iz Gostilja prikazana su po dva konjanika-ratnika u punoj ratnoj opremi. Na oba primerka iz Gostilja iza ratnika sedi na prestolu žena koja na ruci drži pticu. Primerak iz groba 126 u Gostilju, međutim, znatno odstupa od ove ikonografske sheme. Ovde je prikazan konjanik udesno u tipičnoj ikonografskoj shemi tipa B po klasifikaciji ikona tračkog herosa kod G. Kacarova, iza konjanika se izdiže zmija, a ispred njega je ptica u letu prema ratniku-pešaku³². Interpretacija celokupnih predstava na ovim pločicama predstavlja poseban i komplikovan zadatak u koji se ovde ne želimo upuštati³³. Napominjemo samo da je i ovde karakteristična predstava konjanika koja se u jednom slučaju poklapa u ikonografiji sa predstavama tračkih ikona, te i sa predstavom Medaura i delom onim na nadgrobnim spomenicima. Interesan je i detalj da na jednom nadgrobnom spomeniku iz okoline Bitolja iza konjanika nalazimo predstavu žene koja sedi, kao na primercima iz groba 119 i slučajnom nalazu iz Gostilja³⁴. Sve ovo upućuje na postojanje izvesne dublje unutrašnje veze, uprkos i znatnim odstupanjima i varijantama u kultu herosa-konjanika, koji je, kao što vidimo, bio znatno raspostranjen i na ilirskoj teritoriji. Etnička pripadnost Dasareta i Labiata ne pričinjava nikakav problem: radi se, bez sumnje, o

²⁹ B. Raunig postavlja, okvirno, pitanje ovog datiranja dopuštajući mogućnost stavljanja u VI—V vek — *ibid.* 38. R. Vasić, *Živa antika* XVII, 1967, 217 i d., govori o relativnoj hronologiji urni na osnovu stilske analize, ali se ne odlučuje za sigurne i apsolutne datume.

³⁰ Up. sintetički osvrt kod Wilkesa, *op. cit.*, 157 i d.

³¹ Za Donje Selce u oblasti Dasareta: M. Korkuti, *Sqiperia Arkeologjike* 1971, 47; za nalaze iz Gostilja: Đ. Basler, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S., XXIV, 1969, T. VII, 30/2 (grob 30, bez predstave konjanika); T. XXIII, 119/7 (grob 119); T. XXV, 126/3 (grob 123); T. XXX/6 (slučajni nalaz); za nalaz iz Ošanića: Z. Marić, *Arheološki pregled*, 13, 1971, 34 i d., T. 19, 1—2; za Kompolje: Š. Ljubić, *Popis arheološkog odjela Zemaljskog muzeja u Zagrebu*, 1889, T. XXV, 1—3.

³² Basler, *op. cit.*, T. XXV, 126/3. Na identičan način prikazana je, međutim, zmija iza konjanika ulevo na primerku iz Donjeg Selca. Primerak iz groba 30 u Gostilju povezuje ovu grupu nalaza sa onima u oblasti Daorsa (Ošanić) i Japoda (Kompolje).

³³ Obradu ovog problema uzeo je kao magistarski rad naš učenik D. Putnik.

³⁴ Vulić, *op. cit.*, 298, br. 43.

ilirskim plemenima³⁵. Grobovi 119 i 126 pripadaju fazi I nekropole u Gostilju, koja je opredeljena u vremenski raspon pred početak Genčijeve vladavine (180. godine pre n. e.) do pada ilirske države (168. pre n. e.). Grobnica iz Donjeg Selca takođe je nesumnjivo helenistička, vezana možda za nešto raniju epohu³⁶. U svakom slučaju, i ovi nalazi potvrđuju poštovanje herosa u okviru kultova kod Ilira još u pred-rimsko doba.

*

Gornje izlaganje nameće potrebu da se još jednom osvrnemo na pitanje interpretacije tračkog konjanika. Brojna mišljenja koja su u vezi s ovim pitanjem iznošena grupišu se uglavnom oko dva osnovna stava: po jednome, koje, doduše sa puno obazrivosti, zastupa i G. Kazarov, radi se o jednom tračkom, domaćem božanstvu čiji je karakter veoma složen, što dolazi do izražaja i u njegovoj identifikaciji sa raznim božanstvima rimskog panteona. Po drugome, koje je formulisao najpotpunije A. Buday, konjanik je veoma raširena, opšebalkanska pojava, i može se izjednačiti ili sa heroiziranim pokojnikom, ili pak sa samim dedikantom. Od ovog gledišta donekle odstupa N. Vulić kada ističe da je trački konjanik heroizirani pokojnik ili predstavlja, bolje, heroizirane pokojnike³⁷. Ranije smo i sami bili skloni da prihvatimo prvo od iznetih mišljenja³⁸. Danas nam se, međutim, daleko verovatnije i ubedljivije čini mišljenje N. Vulića. Već je i V. Čajkanović govoriti o tome pitanju izneo gledište da je trački konjanik »kao heros, možda pleroma svih herosa i svih mrtvih«. U tome smislu on bi bio *πατρώος υἱός*, a vezuje se i za niz drugih indoevropskih božanstava, kao što su Vodan, Svantovid, Trojan i dr.³⁹. Ovo se gledište svakako može prihvatiti, ali je u vezi sa tim potrebno voditi računa i o izvesnoj gradaciji u obimu ovog kulta, bez obzira na njegove spoljne manifestacije. Već je E. Rohde potpuno i jasno odredio karakter i odlike kulta herosa. Iako su ljudske duše a ne pravi bogovi, čiji je kult daleko stariji od homerskih epova, herosi se mogu vezivati za veće ili manje zajednice, npr. file i deme u Atici, ili pojedine gradove, mogu biti različitog nivoa, a u grčkom svetu mogu biti čak i opštegrčki⁴⁰. U takvom

³⁵ Za Labiate up. M. Garašanin, op. cit., 18 i d. Etnički položaj ilirskih Dasareta prema Makedoncima jasno opredeljuje F. Papazoglu, Makedonski gradovi u rimsko doba, 224 i d. Etnička pripadnost Daorsa, koji nas ovde manje interesuju, takođe je sigurna: oni su bez sumnje Iliri. Up. Z. Marić, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja X, 1973, 109 i d.

³⁶ M. Garašanin, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XI, 1974, 15 i d. Grobnicu iz Donjeg Selca Korkuti datira u III vek, op. cit., 7.

³⁷ Kazarov, op. cit., 11 i d.; A. Buday, Dolgozatok IV, Szeged 1928, 1 i d.; V, 1929, 14 i d.; Vulić, op. cit., 283 i d.; isti, Glas SKA CXIV, 1925, 87 i d. Za opšti osvrt i na ostala mišljenja up. Cermanović — Kuzmanović, op. cit., 46 i d.

³⁸ M. Garašanin — J. Kovačević, Arheološki nalazi u Jugoslaviji, 1961, T. LV (sa slikom).

³⁹ Čajkanović, op. cit., 460 i d.

⁴⁰ E. Rohde, *Psyche*, Ed. française, 1926, 121 i d., osob. 140 i d.

svetlu treba posmatrati svakako i kult tračkog herosa. Na mnogim ikonama on i nosi isključivo ime Heros. No, s druge strane, na nadgrobnim spomenicima on se često identifikuje i sa samim tek preminulim pokojnikom kao npr. Artemidor, sin Numenijev, mlad heros⁴¹. Ovakve razlike svakako su se sačuvala i do danas u narodnim verovanjima i običajima. Tako npr. u nekim krajevima u Bugarskoj u vezi sa Đurđevskim običajima, koji se bez sumnje povezuju sa kultom predaka i herosa, karakteristično je da se krvna žrtva, đurđevsko jagnje ili ovan, kolje nekada zajednički za celo selo, kao zajednička žrtva, no da se ista žrtva obavlja i posebno, u svakom domu, pri čemu mesto gde se žrtva obavlja (npr. ognjište) i razne obredne radnje, kao i to da krv treba da teče u trap u kome se katkada nalazi sud koji treba da je primi, jasno govore o vezi sa kultom mrtvih i predaka. Ovde su, dakle, sačuvana oba vida kulta herosa: opšti-zajednički i užj-porodični⁴². Isti je slučaj sa obredom posvećenim Stopanu, koji je po svim svojim odlikama predak, a kult namenjen njemu može se vršiti i kolektivno, seoskom Stopanu, kao i u svakom domu — prema određenim principima i ritualu⁴³. U ovom smislu, smatram, treba protumačiti i brojne predstave konjanika van tračke teritorije.

U slučaju Medaura i Tatona, osobito ako njegovo ime ima značenje pratećeg epiteta patrius, radi se sigurno o herosu šire zajednice. Na nadgrobnim spomenicima često će biti u pitanju samo porodični heros, ili možda direktno sam pokojnik. U tome smislu verovatno da predstave usamljenog konjanika u zabatu spomenika, česte u Pelagoniji, imaju onaj širi značaj. Posebnu pažnju zaslućuje spomenik iz Nebregova kod Prilepa⁴⁴. Ovde se, naime, susrećemo sa dva konjanika, jednim izolovanim u zabatu i drugim u polju ispod zabata pored dveju ljudskih figura. Ovo nam dvojstvo izgleda potpuno jasno: u gornjem polju je heros šireg značaja, heros veće zajednice, u donjem niži heros, možda porodični ili sam heroizirani pokojnik.

Gornje izlaganje pokazalo je, nadam se, da se i van tračke teritorije i etničke oblasti, u širokim područjima Balkana koja su dobrim delom vezana za Ilire u užem i širem smislu, susrećemo sa kultom herosa, poštovanog na raznim nivoima i sigurno sa izvesnim regionalnim razlikama koje zasada ne sagledavamo u celini. U ovom smislu i sa ovog aspekta biće potrebno svakako posmatrati i jednu od komponentata u kultu tzv. podunavskih konjanika⁴⁵. U svakom slučaju, kult herosa bio je na Balkanu široko rasprostranjen, tako da ga i moramo posmatrati u budućnosti i sa ovog šireg, a ne samo sa užeg, regionalnog aspekta.

⁴¹ G. Mihajlov, *Revue des études grecques* LIV, 1951, 299—301.

⁴² E. Teodorov, *Drevnotrakijsko nasledstvo v blgarski folklor*, 1972, 82 i d., osob. 84 i d., 90 i d. (za način vršenja žrtve).

⁴³ Ibid. 108 i d.; 111—112.

⁴⁴ Cermanović — Kuzmanović, op. cit., 40, br. 63. Autor je pravilno uočio značaj ovih dveju predstava, no onu u zabatu smatra predstavom boćanstva a ne herosa.

⁴⁵ Problem ovih konjanika u vezi sa boginjom kao centralnim boćanstvom za koje su oni vezani posebno je obradila Lj. Zotović u jednom novom radu koji se nalazi u štampi.

CONSIDERATIONS SUR LE CAVALIER PALEOBALKANIQUE

RESUME

A. Les deux célèbres inscriptions votives de Lambèse en Afrique du Nord, dédiées par un consul désigné à Médaure (Medaurus), Lar du peuple de *Risinium* (actuellement Risan), ville de Dalmatie, attirent déjà depuis des années l'intérêt des chercheurs tant yougoslaves qu'étrangers (pour le texte de ces inscriptions cf. p.). Il est hors de doute qu'il s'agit ici du culte du Héros c'est-à-dire de l'ancêtre commun des habitants de cette ville (2), fondée entre 380/330 et 229 av. n.è. (3—4). Selon la description fournie par les textes en question, Médaure était représenté sous forme d'un cavalier, dont le type iconographique correspond exactement au type B des représentations du Héros thrace selon G. Kacarov (5). Il est hors de doute que la ville de *Risinium* était habitée par une population illyrienne (6). Il s'ensuit donc que nous nous trouvons en présence d'un Héros illyrien vénéré sous une forme identique à celle du cavalier thrace.

B. L'inscription d'un relief votif du type du cavalier thrace (également type B selon Kacarov), découvert à Buljesovac près de Vranje sur la Morava Sud à l'extrême limite Est du territoire des Dardaniens, peuplade également illyrienne (10), mentionne le nom du Héros *Tato*, dont le caractère est confirmé par l'épithète »Patrius« (7—9). Le nom en question est assurément illyrien (9). Nous nous trouvons donc en présence d'un cas semblable à celui du Héros Médaure de *Risinium*.

C. Sur nombre de monuments funéraires de l'époque romaine, répartis sur tout le vaste territoire allant de la Pélagonie actuelle, du cours moyen du Vardar, de la région de Kosovo, jusqu'à la vallée de la Drina (Serbie Occidentale et Bosnie Orientale), au Sandžak (Plevlja) et même plus à l'Ouest, nous nous trouvons en présence d'effigies d'un cavalier (14), dont le type correspond généralement au type B, plus rarement au type A de la classification des images du cavalier thrace par G. Kacarov (15—16). Certaines différences peuvent être observées dans la vallée de la Drina et dans le Sandžak, notamment l'orientation du cavalier vers la gauche (p. e. à Visibaba et à Skelane) (17), ce qui toutefois doit également se rattacher au culte des morts (18). Les effigies en question se rattachent elles-aussi au culte des Héros. Elles proviennent toutefois toutes de régions qui incontestablement sont hors du territoire thrace, et peuvent pour la plupart être attribuées aux Illyriens (19—25).

D. Sur plusieurs urnes japodes, notamment celles de Golubić et de Ribić (26, 28), nous nous trouvons en présence de représentations de cavaliers qui, bien que différentes des types thraces par leur iconographie, n'en sauraient pas moins être l'expression d'un culte semblable des Héros (29). Le rapport étroit des Japodes avec les Illyriens ne peut cependant être mis en doute.

E. Sur plusieurs plaques métalliques interprétées comme faisant partie de ceintures illyriennes, notamment sur celles de Donje Selce (Albanie Centrale) et sur trois exemplaires de la nécropole de Gostilj sur le Lac de Scutari dans le territoire des Labiates illyriens (Gostilj, tombes 119 et 126 et découverte fortuite de la même nécropole), nous nous trouvons en présence de scènes mythologiques dans lesquelles les représentations de cavaliers jouent un rôle des plus importants (31). L'exemplaire de la tombe 126 de Gostilj peut même être encadré dans le schéma du type B de G. Kacarov. Les tombes de Gostilj appartiennent à la période I de cette nécropole c'est-à-dire à une époque allant des débuts du IIe me siècle av. n. ère jusqu'à la période suivant immédiatement la chute de l'Etat illyrien de Gentius. Les découvertes de Selce, en territoire des Dassarètes illyriens, proviennent peut-être d'une étape un peu plus ancienne de la période hellénistique (36). Les découvertes en question confirment encore une fois l'existence du culte du Héros cavalier hors des régions thraces et plus particulièrement parmi les Illyriens.

Ceci nous oblige à reprendre encore une fois le problème de l'interprétation du Cavalier thrace. A l'encontre des chercheurs bulgares et en accord avec A. Buday et encore plus avec N. Vulić (37) et V. Čajkanović (39), nous sommes d'avis qu'il s'agit ici du culte des Héros qui comme le montrait déjà E. Rohde (40), apparaît souvent à des niveaux différents: Héros familial ou Héros rattaché à des unités sociales plus larges (p.e. aux dèmes) et même Héros-ancêtres de tout un peuple (40). Le fait est confirmé aussi par des inscriptions de Bulgarie, mentionnant le défunt comme Héros (41). Certaines coutumes qui jusqu'ici se sont maintenues en Bulgarie en rapport avec le culte de St. Georges (Djurdjev Dan) et du Stopan, ancêtre et protecteur de la famille mais aussi du village, confirment l'existence du culte des Héros à des niveaux différents (42—43). Les représentations sur un monument funéraire de Nebregovo en Macédoine, près de Prilep, nous semblent pouvoir confirmer cette thèse (44). Il s'agit ici de la représentation d'un cavalier sur le tympan de la stèle d'un autre dans la seconde zone, en rapport avec deux figures humaines. Ce sont-là certes le Héros commun et un second Héros, celui de la famille ou peut-être même le défunt héroïsé. Médaure et Tato doivent certainement être considérés comme des Héros vénérés par des groupes humains plus importants (Héros de la cité de Risinium, Héros d'un groupe ou d'une tribu illyrienne). Il est hors de doute en tout cas que les exemples que nous venons d'apporter démontrent l'existence du culte du Héros-cavalier sur un territoire bien plus vaste que la Thrace, ainsi que parmi les autres peuples paléobalkaniques et plus particulièrement parmi les Illyriens.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

(Zagreb)

O JEDNOM TIPU »ILIRSKOG« NADGROBNOG SPOMENIKA

Kad smo na VII međunarodnom kongresu klasične arheologije u Rimu — Napulju, 1961. god., govoreći o nekim novim nalazima u Jugoslaviji (sepulcralia)¹, prikazali i jedan oblikom za to područje sasvim osebujni nadgrobni spomenik, poznat nam tada samo s nekoliko lokaliteta iz Bokokotorskog zaljeva (ant. ὁ Πιζονικὸς κόλπος), ili blizu njega, kazali smo među ostalim i to da »taj spomenik nema analogija na ostalom ilirskom području²«. Iako smo tada u njemu gledali jedan poseban, lokalni tip ilirsko-rimskog nadgrobnog spomenika — koji je za spomenuto područje isto toliko tipičan kao što je za neke krajeve Liburnije bio tzv. »liburnski cibus«³ ili za neke dijelove Japudije tzv. »japodska urna«⁴ — već smo samim time izrazili i njegovo uže, regionalno, a ne općeilirsko značenje. Time smo ujedno i čitavom tom području na kojemu se navedeni spomenik javlja — odredili posebno mjesto u antičkoj kulturi, a napose u provincijalnoj rimsko-ilirskoj umjetnosti.

Riječ je o sepulkralnom cipusu manjih dimenzija — znatno manjih od onih koje ima spomenuti »liburnski cibus« — što je, svakako, u vezi s posebnim oblikom groba-osuarija, kojemu je takav spomenik pripadao. Iako u stvari monolitan, za naš je spomenik karakteristična dvočlana kompozicija: osnovni mu je dio u obliku kocke ili parale-

¹ Usp. Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica, vol. III, Roma 1961, 141 i d. (La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie), T. II, 4.

² N. mj., 149.

³ Vidi o tome M. Suić, Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1952, 59 i d.

⁴ Vidi o tome D. Sergejevski, Japodske urne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., IV—V, 1949—50, 45 i d.

lopipeda, iz kojih se izvija drugi elemenat, kružne osnove i presjeka, u obliku »stupića«, tj. valjka ili stošca — potpuna ili prekinuta (v. sl. 2—4). Obavezan sastavni dio mu je natpis (*titulus*) na prednjoj strani donjeg dijela spomenika.

Prve primjerke tog spomenika, koji smo preliminarno bili nazvali cipusom »južnoilirskog tipa«, upoznali smo u ondašnjoj maloj zbirci antičkih spomenika u Muzeju u Cetinju. Potjecali su iz predratnih nalaza u Budvi⁵, gdje se sada ponovno nalaze, izloženi u tamošnjoj lokalnoj muzejskoj zbirci. Prilikom nastavka arheoloških radova u Budvi, na položaju ranije otkrivene helenističko-rimske nekropole, u dvorištu hotela »Avala«, otkrili smo 1951. god. (za kampanje kojom smo rukovodili)⁶, uz jedan lijepo zidani osuarij, koji je sadržavao dvije rimske cilindrične kamene urne, jedan takav spomenik — na žalost s jako oštećenim gornjim dijelom — još in situ, pred osuarijem, u razini zemlje, a odmah do njega i kamenu ploču, bazu, na kojoj je nekada bio pričvršćen i drugi takav spomenik, koji se nije sačuvao. Na temelju toga mogli smo zaključiti da su i drugi brojni osuariji u spomenutoj budvanskoj nekropoli, koji pokazuju još specifičniju arhitekturu — povezani katkada i u skupine, i s obaveznim stepenastim pretprostorom — također bili »kompletirani« s takvim spomenicima, te su i ovi sami u njima našli sebi odgovarajući okvir⁷. Tako smo, osim novih potvrda za taj tip spomenika u staroj Butui, dobili i vrlo korisne i dragocjene podatke o funkciji i o odnosu tih cipusa prema grobnici-osuariju.

Koju godinu kasnije slika o rasprostranjenosti tog osebujnog cipusa u spomenutom rejonu stare Iliride bitno se izmijenila, obogaćivši naša saznanja o njemu novim, i to vrlo brojnim, primjerima. Naš tadašnji slušač, student arheologije, Jovan Martinović, Kotorantin (danas direktor Pomorskog muzeja u tom gradu), obrađujući diplomsku radnju o spomenicima sepulkralne umjetnosti toga kraja, pronašao je i sabrao velik broj tih cipusa, te je, uz već poznate bud-

⁵ O tim nalazima izvijestio je M. Abramić na VI međunarodnom kongresu za klasičnu arheologiju u Berlinu (Archäologische Forschung in Jugoslawien, Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1940, 166 i d.); isti: Antikni nalazi u Budvi, Glasnik Nar. univerziteta Boke Kotorske IV (1—3), 1938, 33 i d.

⁶ Istraživanja na budvanskoj nekropoli poslije oslobođenja najprije je nastavio Arheološki institut SANU, a kasnije je brigu o njima, u suradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture u Cetinju, preuzelo Arheološko društvo Jugoslavije, koje ih je tada povjerilo potpisanim i M. Suiću, s njihovim suradnicima.

Rezultati istraživanja nisu objavljeni jer je uskoro došlo do promjene u njihovu rukovođenju. Usp. što smo o tome sumarno iznijeli u spomenutom referatu (La tombe illyro-romaine ...) na str. 147 i d.; vidi tamo sl. (1) na str. 151. Usp. i naš rad: Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archaeologica IV, Zagreb 1959.

⁷ Vidi naš pokušaj rekonstrukcije jednog takvog budvanskog groba-osuarija u spomenutom svesku Opuscula archaeologica, 151, sl. 1 (crtež V. Miroslavljevića). Na osnovi toga prijedloga dao je svoju verziju rekonstrukcije budvanskog groba i J. Martinović (v. dalje u tekstu; usp. njegov crtež groba uz cipus br. 14).

vanske primjerke, obuhvatio i one koji su se nalazili u lapidariju spomenutog kotorskog muzeja ili su bili izvan muzejskih zbirki, najviše u Risnu (*Risinium*) ili u njegovoj okolini. Imenovani je kasnije objavio dio sakupljene građe, obradivši tu sve bokokotorske i budvanske cipuse, koje on naziva »kupastima« (Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okoline Budve)^{7a}.

Danas smo, međutim, u stanju otići i korak dalje u tumačenju geneze i karaktera tog, nazovimo ga tako, »južnoilirskog cipusa«, jer raspolazemo novim podacima i velikim brojem primjeraka — iz različitih, pa i udaljenih, sredina — iako se svi ti spomenici ne daju svesti na jedan jedinstveni tip. Držeći i ovaj spomenik, barem za područje na kojemu mi živimo, jednim od važnih relikata ilirsko-rimske sepulkralne umjetnosti i kulturnog stvaralaštva na Istočnom Jadranu, odabrali smo ovu temu, da bismo rezultate do kojih smo došli posvetili Jubilarcu, uvaženom znanstvenom radniku, organizatoru i vrlo uspješnom rukovodiocu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, akademiku Alojzu Bencu, s kojim nas povezuje prijateljstvo staro preko četiri desetljeća, još od ranih studentskih dana. *Meminisse iuvabit!*

Već smo u spomenutom radu (predavanju) upozorili da su neki primjerci sličnih cipusa poznati i s područja izvan naše zemlje, odnosno regije u kojoj se oni kod nas javljaju⁸. Pri tome smo u prvome redu imali na umu okolicu Cartagene u Hispaniji (Torre Ciega; v. bilj. 27a), te samu Italiju — područje Lacija — gdje se takav spomenik, izuzetno, javlja u vrlo monumentalnom obliku, pa i kao skupina srodnih cipusa, među kojima se jedan (srednji) posebno ističe (v. bilj. 32). Danas tu »bazu« moramo znato proširiti uključivanjem niza novih geografskih i kulturnih, pa i etničkih, područja, iako svako od njih nudi — u globalnom jedinstvu — određene tipove i varijante koji se ogledaju u specifičnostima stila i kompozicije istorodnih cipusa.

Ponajprije pažnju treba pokloniti onom dijelu južne Iliride koji zaprema sjevernu polovinu današnje Albanije, jer je on danas najbogatiji od svih »svojim« tipovima i varijantama ovog cipusa. Najveći dio tih spomenika otkriven je u jednoj dirahijskoj nekropoli (3.—1. st. pr. n.e.)⁹, a manji broj — ali je zato podatak izuzetno važan — potječe iz nalaza u Apoloniji¹⁰ (cipusi su, dakako, s grčkim imenima pokojnika). Posebna je karakteristika tih dirahijskih i apolonijskih cipusa, koji su svi s gornjim elementom u obliku »stupića« — valjak ili prekinuti blagi stožac (T. II: A i T. III: B) — da im je *titulus* na gornjem elementu (»stupiću«), dok je donji dio — koji je kod primjerkara iz naše zemlje nosio natpis i time bio definiran kao važniji dio

^{7a} Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XVII, 1969, 167 i d.

⁸ La tombe illyro-romaine ..., 149 (vidi tamo bilj. 25 i 26).

⁹ Usp. V. Toçi, Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrach (Dyrrhachium), Studia Albanica II, 2, Tirana 1965, 49 i d.; isti: Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie, ibidem, VI, 2, 1969, 163 i d.

¹⁰ Spomenici nisu još objavljeni, a čuvaju se u lapidariju Muzeja u staroj Apoloniji.

spomenika — sveden na običnu njegovu bazu, pa joj je i izrada često sumarna i površna¹¹.

Ostajući još u arei Jadranskog mora, ovoj istočnojadranskoj ili južnoilirskoj skupini — ili skupinama — cipusa možemo »suprotstaviti« nekoliko tipova i varijanata sa suprotne, zapadnojadranske obale, s današnjeg Selentinskog (Salento) poluotoka¹², gdje uz druge tipove nalazimo i potpuno isti tip cipusa kakav imamo i na našem području, u spomenutoj arei, dakle s natpisom na donjem dijelu spomenika, tj. na njegovoj »bazi« (T. III: A). Taj tip ima kao gornji elemenat cipusa redovito »stupić«, tj. nastavak u obliku valjka ili prekinuta stošca (»cippo ortogonale, con coronamento a colonnina«, »cippo ortogonale, con coronamento a colonnina troncoconica«)¹³. Drugi, znanstvene pažnje vrijedan, tip — koji treba smatrati »salentinskim« — dan je u posebnoj kompoziciji cipusa, koji se sastoji od: *a.* niske četverokutne baze, *b.* vrlo visokog i vitkog nastavka, u obliku »stupića« odnosno prekinuta stošca, *c.* pravokutne pločice koju nosi spomenuti »stupić« — monolitno rezane s čitavim cipusom (T. II: c) — na kojoj je latinski titulus (»cippo a colonnina troncoconica, con tabellina iscritta«)¹⁴.

Posebne, i to bliske, analogije s južnoilirskim cipusom s našeg dijela ilirskog teritorija nalazimo čak — u dalekoj Siriji. Cipusi otkriveni u Sidonu¹⁵ više-manje pripadaju istom tipu (T. III: C), pa čak i varijanti, barem što se tiče njihove »arhitektonike«, koju smo upoznali i kod dirahijsko-apolonijskog kruga, i na salentinskom tlu (rudijski tip — *Rudiae*), i u području Boke Kotorske (Risan). *Titulus* i tu, kao i kod nas, nosi donji dio spomenika, koji je i kod sidonskih primjeraka ili u obliku kocke ili u obliku paralelopipeda¹⁶. *Titulus* je pisan grčki, i s grčkim formulama^{16a}, što nas ne iznenađuje s obzirom na grčke kulturne tradicije (među kojima je i jezik) u istočnim provincijama, iako ti spomenici idu pretežno u 2. st. n.e.

To što posebno približuje ove sidonske cipuse našim bokokotorskim, a također i dirahijskim — bez obzira na to kojoj varijanti kon-

¹¹ Uz opći naziv »cippes funéraires«, Toç i te spomenike i podrobnije definira: »Le cippe a un aspect de rectangle aux angles émoussés. Il repose sur un socle rectangulaire« (Stud. Alb. II, 2, spom. rad, uz cipus br. 6); »le cippe a la forme d'un cylindre qui s'élargit vers la partie inférieure. Il repose...«, ibid. br. 13; »la colonne a la forme d'un cône mutilé à sommité renversée. Sa partie postérieure est grossière et a également la forme d'un cône mutilé plus émoussé, à pêne renversée«, ibid. br. 33. — Slične definicije dao je autor i u drugom spomenutom radu (Stud. Alb. VI, 2, 164 i d.: »Les inscriptions sont gravées presque toutes sur des cippes ronds en calcaire, appuyées ou non sur des socles rectangulaires«, itd.).

¹² Usp. G.C. Susini, Fonti per la storia greca e romana del Salento, Bologna 1962 (passim).

¹³ Sp. rad, passim.

¹⁴ Sp. rad, passim.

¹⁵ Usp. G. Contenau, Mission archéologique à Sidon (1914) — IV: Les cippes, »Syria«, I, 4, Paris 1920, 287 i d.

¹⁶ Sp. rad; vidi sl. 85, 86, 87 (spomenik reproduciran na sl. 87 bio je premazan slojem žbuke, na kojoj je natpis bio ispisan bojom).

^{16a} Kao primjer navodimo: 'Ονήσιμος χαῖρε ζήσας ἐτη ὅς (Syria, n. mj., br. 4).

kretno pripadaju — jest dekoracija koja ih prati uokvirujući gornji dio spomenika ukrasnim pojasom u obliku biljnog ili cvjetnog vijenca («Ils se composent d'un dé cubique d'où part une colonnette au sommet de laquelle est sculptée une guirlande plus ou moins ouvragée et ornée d'un motif central»)¹⁷. Sličnu dekoraciju vidimo i kod nekih primjeraka dirahijskih cipusa, gdje je njome u neku ruku uokvireno natpisno polje (T. III: B). Kod nas takvu dekoraciju nalazimo samo kod nekih primjeraka cipusa sa stožastim gornjim dijelom (T. I: B), koji redovito završava malom šišarkom (pinijska). Razlika je i u tome što kod naših bokokotorskih cipusa taj florealni ukrasni pojas ide sredinom gornjeg dijela spomenika, a ne njegovim gornjim rubom. Taj se ukrasni pojas na nekim primjercima shematizira u običan, neukrašeni, obruč — isto kao i šišarka u običnu kuglicu (v. sl. 4: II, 2 c) — ali se zato ponavlja i do dva, tri puta: u podnožju, po sredini i pri vrhu stošca.

Razmišljanje o značenju toga ukrasa, barem kad je riječ o cipusima ilirskog područja, navodi nas prvenstveno na misao da je to simbolično izražen vijenac kojim se, u dane sjećanja na pokojnike, kitio grob ili nadgrobni spomenik¹⁸. No dekoracija sidonskih spomenika, iako ni ona ne može biti lišena tih istih pretpostavki, koje su karakteristične za rimsku sepulkralnu umjetnost uopće, ipak izaziva i druge asocijacije. Ti nas naime cipusi, odnosno njihovi gornji, ukrašeni elementi podsjećaju na tradicije palmirejske (*Palmyra*) portretne umjetnosti, u kojoj se posebno ističu muški portreti tzv. palmirskih svećenika, s cilindričnom kapom na glavi, na kojoj je redovito ukrasni vijenac (dijadem ?)¹⁹ vrlo sličan onome s opisanih cipusa. Ako u vezi s tim upozorimo na jedan izvanredno zanimljiv sepulkralni reljef iz same Palmire na kojemu takvu kapu vidimo prikazanu iznad nadgrobne stele pokojnika²⁰ koji je i sam, sa svojim slugom, prikazan na reljefu s istom takvom kapom na glavi, čini nam se da smo na putu i jedne druge interpretacije gore opisanih cipusa, u kojima bi trebalo vidjeti — mislimo pri tome na njihove gornje dijelove, valjkasta ili stožasta oblika — anikonične predstave pokojnika ili barem simbolične prikaze nečega što je bilo tijesno povezano s pokojnikom. Dakako da u nekim tipovima tih spomenika, a to svakako vrijedi u prvome redu za one s područja stare Iliride, treba dopustiti mogućnost sinteze te anikonične antropomorfosti i proste sepulkralne dekorativ-

¹⁷ Sp. rad, 287.

¹⁸ I mnogi sepulkralni spomenici iz antičke Dalmacije, koji pripadaju obama ritusima — stele, sarkofazi i dr. — sačuvali su metalne klinove o koje su se u određenim prilikama vješali prirodni vijenci ili festoni s cvijećem. Mnogo je češće takav elemenat bio, kao trajna simbolika, prikazan na samom spomeniku (u zabatu ili drugdje).

¹⁹ Zanimljivo je da su takvi spomenici nađeni i na našem području (Beograd, ant. *Singidunum*), što očito govori o prisutnosti sirijskog, i posebno palmirskog, elementa u tim krajevima. Usp. M. Grbić, *Odaabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu* (SANU — Posebno izdanje, knj. CCCXXII, Arheol. institut, knj. 4, Beograd 1958), 100 i d.: Dvije palmirske glave; T. LXIX i LXX.

²⁰ Usp. H. Th. Bossert — W. Zschietzschmann, *Hellas und Rom — Die Kultur der Antike in Bildern*, Berlin 1936, T. 199 (slika gore).

nosti povezane sa sepulkralnom tradicijom antičkog, posebno rimskog svijeta, koju karakteriziraju naročito festoni i drugi florealni motivi.

Antropomorfna simbolika koja se nesporno krije u nekim od opisanih tipova ovih cipusa, ako joj kao terminus comparationis uzmemo ono na što tako očito upućuju sirijski, sidonsko-palmirejski primjeri, našla bi svojih analogija i u sepulkralnoj umjetnosti kasnijih kulturnih sredina. Dovoljno je spomenuti poznate tipove nadgrobnih spomenika muslimanskog življa (nišani), kojima je karakterističan ele-

Sl. 1. Cipus u obliku herme (Budva)
Fig. 1. Cippe en forme de hermès (Budva)

menat turban, najčešće realistički prikazan, no isto tako često i u stiliziranim formama. U prilog antropomorfnosti simbolike opisanih cipusa na ilirskom tlu govore i dva do sada poznata primjerka sepulkralnog spomenika — jedan iz Budve (sl. 1), anepigrafski²¹, i drugi iz Dirahija, s natpisom²², tipa herme s likom pokojnika (pokojnice u oba slučaja) — koji izravno i organski izrasta iz četverokutnog donjeg dijela, baze spomenika. Sepulkralni spomenici tipa herme poznati su rimskoj umjetnosti, a neki primjerci iz Pompeja²³, sa zanimljivim na-

²¹ Usp. spomenuti naš rad: *La tombe illyro-romaine...*, 150 (vidi tamo T. II, 2, a također i ovdje sl. 1); usp. i Martinović, sp. rad, 179, cippus br. 17 (vidi i crtež uz taj broj).

²² *Studia Albanica* VI, 2, 1969, 168 (br. 17 i sl. 17a i 17b); natpis je uklesan, različito od drugih cipusa iz dirahijske nekropole, na bazi spomenika, a glasi: *Κλειττα [Νουδν(ρ)ο] γαίης*.

²³ Usp. A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst* (2. Aufl.), Leipzig 1908, 437, uz sl. 257; usp. i spomenuti naš rad: *La tombe illyro romaine ...* 150.

činom apstrakcije prikazanog lika — i opet žene — idu u prilog postavljenoj tezi o povezanosti naših cipusa s antropomorfnim, portretnim spomenicima poput spomenutih. Ta apstrakcija, istina je, može biti i rezultat želje postavljача spomenika da istakne nešto što je bilo posebno karakteristično za umrlu osobu (bujna kosa povezana u pletenice i sl.; tako npr. kod herme djevojčice Tyche u Pompejima), no time je ipak svjesno negiran stvarni lik pokojnika, gotovo kao i na anikoničnim cipusima s ukrasnim vijencem ili dijademom.

Bokokotorsko područje s Budvom, uzevši u cjelini, pokazuje najrazvijeniju tipologiju cipusa koji je predmet ovih naših komparativnih razmatranja (v. sl. 3: II, 1 a, b f; sl. 4: II, 2 a—d, 3; T. V: A). Ta tipologija uključuje uglavnom sve tipove i varijante toga spomenika²⁴, uz izuzetak nekih posebnih oblika u opisanim sredinama, o kojima dosad ovdje i nije bilo riječi²⁵. Ipak najbrojnija su tu očito dva tipa — gotovo

²⁴ Sve tipove i primjerke cipusa sa spomenutog područja dao je, kako je rečeno, J. Martinović u citiranom radu. On te spomenike naziva »kupastim cipusima«, odnosno »konusoidnim — kupastim cipusima« (str. 168), a pri tome je dao i svoju tipologiju, koja sadrži dvije varijante: varijanta »A« (»cipusi standardnog donjeg dijela u obliku pravog geometrijskog konusa ili kuppe«; str. 167) i varijanta »B« (»cipusi sa standardnom bazom i nastavkom u obliku zarubljene kupe ili pak donjeg dijela nekog stupa«; ibid.).

Ta se tipologija, dakle, zasniva na konstruktivno-tektonskim oblicima gornjeg dijela spomenika, što je za ovu lokalnu skupinu bokokotorsko-budvanskih cipusa, koji se uglavnom samo po tome i razlikuju, sasvim prihvatljivo.

²⁵ U tu tipologiju, zapravo, ulaze samo opisani cipusi koji imaju *titulus* na donjem dijelu (»bazi«) spomenika (v. sl. 3 i 4), ali su iz nje isključeni oblici poput onoga na sl. 3, tip II, 1 C, tj. cipusi s »bazom« u obliku paralelopipeda koji je horizontalno položen, kao i onaj sasvim izolirani tip rudijskog (*Rudiae*) spomenika, s nastavkom u obliku poligonalne prekinute piramide (sl. 4: II, 4). Posebno tu nedostaje poznati rudijsko-lupijski tip s pločicom na »stupiću«, koja nosi *titulus* (T. II: C i sl. 3: II, 1 d). Na T. V prikazani su i drugi posebni tipovi sepulkralnog cipusa, među kojima je i jedan iz Risna (A), a također i jedan — radi se o jednočlanom (I) tipu cipusa — sa Salentinskog poluotoka (Soletum-Galatina; F); tu su dani i drugi poznati tipovi antičkog cipusa, tako »liburnski« (B), cipus-obelisk iz Este (D; usp. M. Lejeune, *Les obélisques funéraires d'Este*, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti* CXII, Classe di Scienze morali e Lettere, Venezia, 212 i d.; Obelisk I), cipus-stupić antičkog tipa, iz Atene (E; v. bilj. 35) i jedan prijelazni tip nadgrobne are i cipusa — sa završetkom koji podsjeća na jedan od opisanih tipova dvočlanih cipusa (tip II, 1c) — iz Pule (C; *Inscriptiones Italiae*, vol. X, fasc. I — *Pola et Nesactium*, Roma 1947, 136, br. 277). Većina spomenutih cipusa, kako je rečeno i za primjerak iz Soletuma (T. V: F), ne pripada dvočlanim (dvo-dijelnim) tipovima toga spomenika. — Kao jednu zanimljivu — no postan-tičku — analogiju sepulkralnim cipusima s negdašnjih ilirskih područja spominjemo izvanredan primjerak iz tzv. umjetnosti stećaka, iz Olova u Bosni (lokalitet Vlačkovac), koji njegovi objavljivači nazivaju obeliskom (»stup sa potpuno četvrtastim presjekom koji stoji na isto tako četvrtastom podnožju. Stup se prema gore sasvim neznatno sužava i završava pravilnom četverostranom piramidom. Donji rubovi piramide prelaze obim stupa i čine ovde utisak krovne strehe. Sama piramida završava se jednom, dosta velikom — kuglom«; v. A. Benac, *Olovo — Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine* 1951, 26 i d., T. XVI, sl. 24).

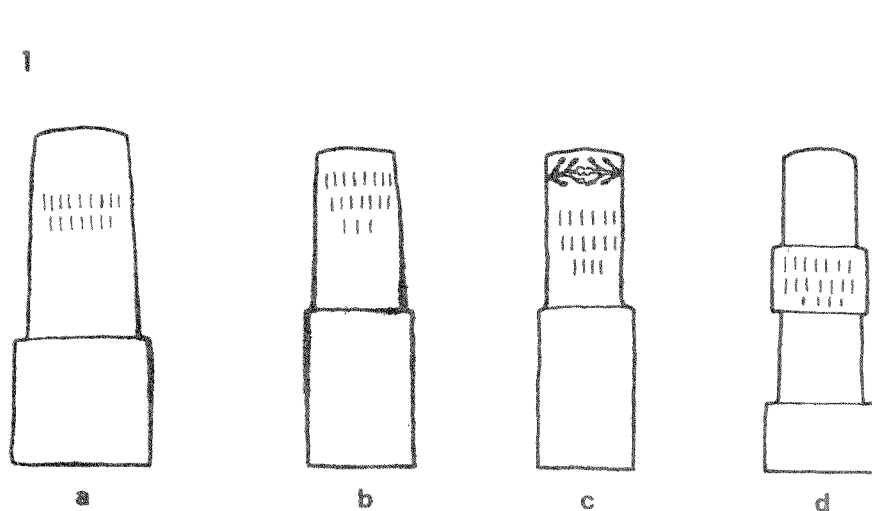
podjednako zastupljena — koje karakterizira gornji elemenat u dvočlano riješenom obliku cipusa: jednom je to stupić u obliku kraćeg valjka ili blago oblikovana prekinuta stošca, a drugi put — i to je, mogli bismo reći, prava specifičnost ovoga područja, koju ne poznaju ni južniji krajevi Iliride — pravilnog, vitkog stošca, koji spomenutu dvočlanost spomenika još više potencira suprotstavljajući »teškoj« i masivnoj bazi lagani i gotovo apstraktni završni dio.

Pokušat ćemo ovdje u vidu razrađene sheme, po tipovima i varijantama, kao i po geografskoj rasprostranjenosti i važnijim poznatim punktovima gdje se javlja, sintetizirati ono što je rečeno o tom nesumnjivo zanimljivom predstavniku antičke sepulkralne umjetnosti, koji je u tradicionalnoj tipologiji sepulkralnih spomenika ostao nezaslužen u sjeni monumentalnih stela i cipusa standardnih rimskih oblika, a također i drugih manje čestih spomenika iz repertoara grčko-rimske sepulkralne umjetnosti (are, tituli; posebno urne, sarkofazi i dr.).

Osnovna motivacija koja nas je vodila u opredjeljivanju tipova bila je u tome da li je *titulus* bio sastavni dio donjeg dijela spomenika (kocka, paralelopiped) ili njegova nastavka (stupić, stožac i sl.), jer je samim time definiran važniji dio ovog cipusa.

I. *Cipusi s natpisom na gornjem dijelu spomenika* (sl. 2: I, 1 a—d)
Samo jedan tip:

Četverokutna baza s gornjim dijelom kao osnovnim elementom

Sl. 2. Tipovi sepulkralnog cipusa s natpisom na stupaću, prekinutom stošcu i sl. (tip I, 1); a, b: opći tipovi, c: dirahijski tip, d: salentinski tip

Fig. 2. Types de cippe funéraire avec inscription sur la colonnette, le cône tronqué, etc. (type I, 1); a, b: types généraux, c: type de Dyrrhachium, d: type de Salento

Varijante:

- a. baza u obliku kocke sa »stupićem« (valjkom ili prekinutim stošcem; sl. 2; I, 1a);
- b. kao i varijanta *a*, no s bazom poput uspravno stojećeg paralelopipeda (*Dyrrhachium*; sl. 2; I, 1b);
- c. kao i varijanta *a*, s ukrasnim vijencem pri vrhu stupića (*Dyrrhachium*; sl. 2; I, 1c);
- d. »salentinsko-apulijski« tip, s bazom u obliku kocke ili položena paralelopipeda, s posebno modeliranom i obrađenom pločicom, na kojoj je *titulus*²⁶, a nalazi se na srednjem dijelu stupića (*Rudiae*, *Lupiae* na Salentinskom poluotoku; sl. 2; I, 1d).

II. *Cipusi s natpisom na donjem dijelu spomenika* (sl. 3: II, 1a—f; sl. 4: II, 2a—d, 3, 4)

Prvi tip (I):

Četverokutna baza s donjim dijelom kao osnovnim elementom; gornji dio ima oblik »stupića« (valjka) ili prekinuta stošca).

Varijante:

- a. baza u obliku kocke, bez profilacije, s gornjim dijelom u obliku stupića — valjka (*Rudiae*, *Risinium*), Etrurija²⁷, Cartagena (Hisp.^{27a}; sl. 3: II, 1a), nepoznato nalazište — Museo Civico, Viterbo.
- b. kao i varijanta *a*, no s bazom u obliku uspravno stojećeg paralelopipeda (*Rudiae*; sl. 3: II, 1b);
- c. baza u obliku položena paralelopipeda; gornji dio u obliku prekinuta stošca (Etrurija, nepoznato nalazište — Museo Civico, Viterbo²⁸ (sl. 3: II, 1c) — Sidon (Sirija)^{28a}
- d. baza u obliku kocke, gornji dio u obliku stupića-valjka koji pri vrhu ima ukrasni pojas (*Sidon*; sl. 3: II, 1d);
- e. kao varijanta *d*; donji dio kao kod varijante *b* (*Sidon*; sl. 3: II, 1e);
- f. kao varijanta *d*, no s profiliranim prednjim dijelom baze, s *titulusom*, i s prstenastom bazom »stupića« (*Risinium*; sl. 3: II, 1f).

²⁶ »Cippo a colonnina troncoconica con tabellina iscritta«, Susini, sp. rad, br. 97 (usp. i br. 79 i 99).

²⁷ Usp. M. Torelli u Studi Etruschi, XXXI, Ser. II, Firenze 1963, 222, br. 3 (»cippo a colonnetta«); T. XXXVII a).

^{27a} Usp. A. Beltran, El Plan arqueológico de Cartagena, Archivo Espanol de Arqueologia, XXV, Madrid 1952, 47 i d., sl. 9; v. La tombe illyro-romaine ... 149.

²⁸ Studi Etruschi XXXI, 220 i d., br. 1 (T. XXXVII »c« — pogrešno umjesto b).

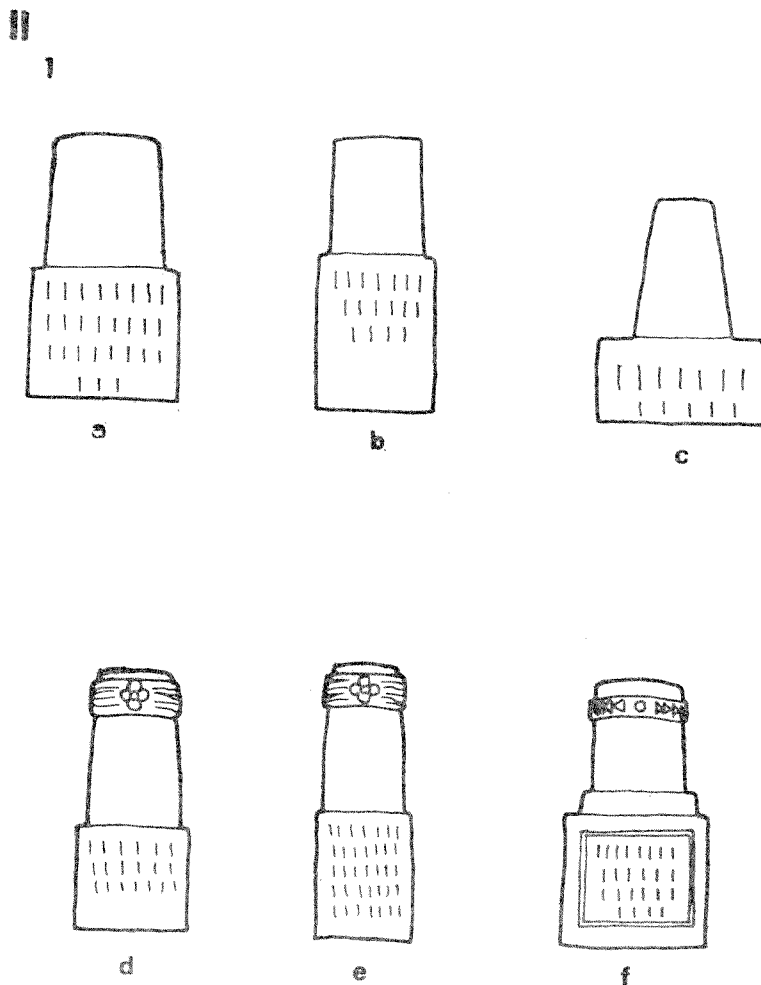
^{28a} Syria I, 1920, 288, sl. 87 (prekriva je tanki sloj žbuke).

Drugi tip (2):

Kao i tip 1: gornji dio u obliku stošca

Varijante:

- a. baza u obliku kocke, bez profilacije, s gornjim dijelom u obliku stošca blago zaobljena vrha (*Butua*, okolica Tivta; sl. 4: II, 2a);

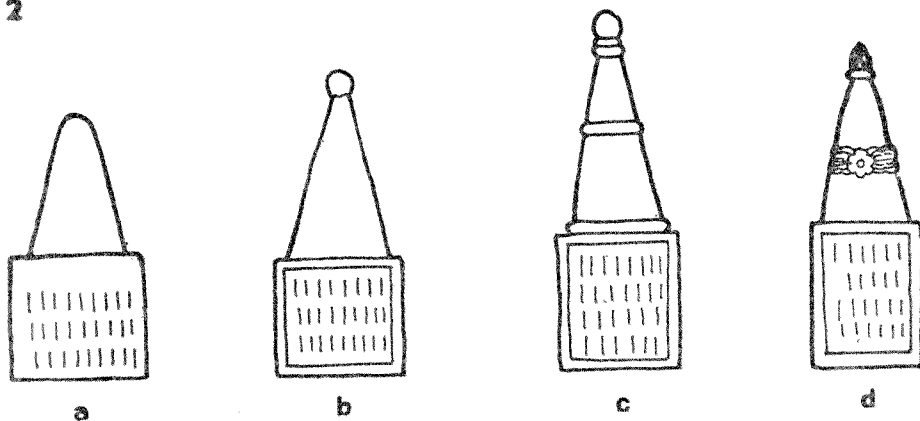
Sl. 3. Tipovi sepulkralnog cipusa s natpisom na bazi (tip II, 1); a, b: područje Boke Kotorske s primjerima iz drugih područja, c: Etrurija, Sirija (Sidon), d, e, f: sidonski i risanski (f) tip

Fig. 3. Types de cippe funéraire avec inscription sur la base (type II, 1); a, b: région de Boka Kotorska avec spécimens appartenant à d'autres régions, c: Etrurie, Syrie (Sidon), d, e, f: type de Sidon et de Risan (f)

- b. kao i varijanta *a*, no s profilacijom u čelnom dijelu baze (natpisno polje); stožasti nastavak završava se malom kuglom (*Risinium*; sl. 4: II, 2b);
- c. baza, s profiliranim natpisnim poljem, u obliku uspravno stojećeg paralelopipeda; stožasti elemenat, s kuglastim za-

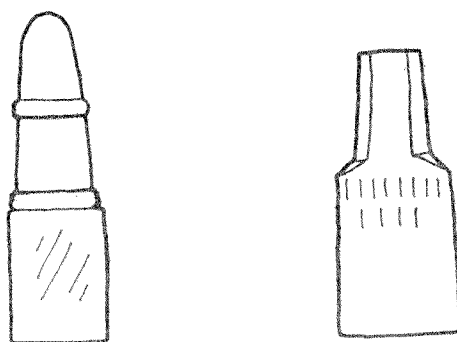
II

2

3

4

Sl. 4. Tipovi sepulkralnog cipusa bokokotorsko-budvanskog područja (tip II, 2 a, b, c, d; 3) i poseban tip salentinskog sepulkralnog cipusa (tip II, 4)

Fig. 4. Types de cippe funéraire de la région de Boka Kotorska et de Budva (type II, 2 a, b, c, d; 3) et type particulier de cippe funéraire de Salento (type II, 4)

vršetkom (kao kod varijante *b*), ukrašen je s tri prstena: najdonji je istodobno profilacija stošcu, drugi teče njegovom sredinom, a treći, najgornji, koji je dvostruko oblikovan, nalazi se ispod samog kuglastog završetka (okolica Tivta; sl. 4: II, 2c);

- d. kao i varijanta *c*, samo stožac umjesto kuglicom završava se šišarkom (pinija), a umjesto običnog prstena sredinom stošca teče ornamentirani pojas, s rozetom po sredini (*Butua*; sl. 4: II, 2d).

Treći tip (3): bez varijanata. — Donji dio u obliku uspravno stojećeg paralelopipeda, bez profiliranog pročelja (kao kod cipusa tipa II 1 *b*) i s osebujnim gornjim dijelom: stožac ima kalotasti²⁹ završetak (?), a ukrašen je s dva prstena — jedan pri dnu (»baza«), a drugi po sredini (*Butua*; sl. 4: II, 3).

Četvrti tip (4): bez varijanata. — Četverokutna baza je u obliku uspravno stojećeg paralelopipeda, iz kojega izravno izrasta nastavak u obliku prizmaste (šesterostrane ?), prekinute piramide (*Rudiae*;³⁰ sl. 4: II, 4).

III. *Cipusi s natpisom na oba dijela spomenika* (sl. 5: III, 1 i 2) ili neodređenog tipa

Prvi tip (1): bez varijanata. — Donji dio u obliku položena paralelopipeda (s glavninom natpisa), a gornji dio u obliku nisko prekinuta stošca, na kojemu je posvetna formula *DMS* (područje Bokokotorskog zaljeva, nalazište nepoznato^{30a} — Pomorski muzej u Kotoru; sl. 5: III, 1).

Drugi tip (2): bez varijanata. — Donji dio nepravilna (piramidalna?) oblika, iz kojega izravno izrasta nastavak u obliku prekinuta stošca (srodan i cipusu tipa II, 4); bez natpisa (Korint³¹; sl. 5: III, 2).

Ako bismo iz gornje sheme htjeli izvući sliku geografske rasprostranjenosti pojedinih opisanih tipova i varijanata ovih dvodijelnih

²⁹ Usp. J. Martinović, sp. rad, br. 6; ovaj budvanski cipus, koji je nađen bez natpisa (možda je nestao uslijed trošnosti kamena od kojega je spomenik načinjen), uvjetno je ovdje označen kao predstavnik jednog osebujnog tipa opisanih cipusa, »budući da je cipus prilično oštećen« — kako navodi autor (n. mj.) — i »ne zna se kako je bio izveden završetak«.

³⁰ Susini, sp. rad, 123, br. 67.

^{30a} Martinović, sp. rad, br. 13.

³¹ *Hesperia*, Journal of the American School of Classical Studies at Athens XXXVIII, 1, 1969 (H. S. Robinson, A Sanctuary and Cemetery in Western Corinth, 1 i d.), T. 9, br. 56 (sepulkralni spomenik ?).

Anepigrafičnost spomenika, kao i kod prethodno obrađenog cipusa, ili je rezultat istrošenosti kamena, ili je cipus bio premazan slojem žbuke, koji je nosio bojom izrađeni *titulus* (poput jednog primjerka u Sidonu; Syria, n. mj., 288, sl. 87), ili je, možda, spomenik bio nedovršen.

(dvočlanih) cipusa — koji uglavnom predstavljaju sepulkralne spomenike — uzimajući u obzir samo tu obuhvaćena područja (ostavljajući mogućnost da se slični spomenici javljaju i još ponegdje), ona bi dala slijedeću tipologiju:

Naši krajevi oko Bokokotorskog zaljeva (*Butua*, *Risinium*, okolica Tivta i dr.): tip II, 1 *a*, *d*; 2 *a*, *b*, *c*, *d*; 3;

Južna Ilirida (sj. Albanija: *Dyrrhachium*, *Apollonia*): tip I, 1 *a*, *b*, *c*;

Salentinski poluotok (Apulija: *Rudiae*, *Lupiae*): tip I, 1 *d*; II, 1 *a*, *b*; 4;

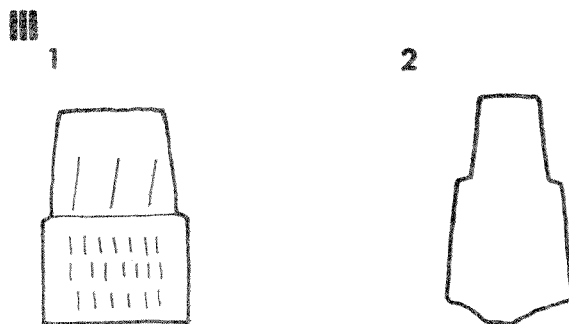
Peloponez (Grčka: Korint): tip III, 2;

Etrurija (nepoznato nalazište; Museo Civico, Viterbo): tip II, 1 *a*, *c*;

Hispanija (Cartagena — Torre Ciega): tip II, 2 *a* (*b* ?);

Lacij (miljokaz)^{31a}: tip I, 1 *a*;

Sirijska (*Sidon*): tip II, 1 *c* (?), *d*, *e*, *f*.

Sl. 5: Tipovi sepulkralnog cipusa s natpisom na oba dijela spomenika (tip III, 1: Boka Kotorska) ili nađeni bez natpisa (tip III, 2: Korint)

Fig. 5. Types de cippe funéraire avec inscription sur les deux parties du monument (type III, 1: Boka Kotorska) ou découverts sans inscription (type III, 2: Corinthe)

Kako pokazuje prikazana shema, dvočlani kubično-stožasti — ili kubično-valjkasti — cipus ima veliku teritorijalnu rasprostranjenost koja ga, i bez obzira na intenzitet pojave i upotrebe u pojedinim regijama antičkog svijeta, uvrštava među spomenike koji nisu predstavljali specifikum jedne uže regije, naroda ili plemena. Iako mu je upotreba, općenito gledano, bila dosta ograničena te se ne da mjeriti s upotrebom ostalih univerzalnih sepulkralnih spomenika antičkog doba —

^{31a} Usp. I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Varese-Milano 1968, 286, sl. 76. U takvu skupinu cipusa ide vjerojatno i jedan još neobjavljeni spomenik iz Stobreča (*Epetium*) koji oblikom više pripada jednoj varijanti tipa II, 1 *a* (možda *c*; T. IV, B).

stela, kubični cipus ili ara, na primjer — on ipak spada u tu kategoriju spomenika, dapače se javlja i u monumentalnim formama, koje međutim nisu poznate još ni na našem, a ni na mnogim od spomenutih područja gdje se takav cipus, normalnih — tj. relativno skromnih — dimenzija, javlja³². Njegova prisutnost i upotreba ustanovljena je na prostorima od Hispanije na zapadu do Sirije na istoku, no najjača mu je koncentracija, uz obilje tipova i varijanata, na Apeninskom i osobito Balkanskom poluotoku. Na ovom posljednjem, i to zasada samo na nekim njegovim punktovima koji pripadaju Iliridi, nađeni su u većim količinama, u ilirskom Dirahiju dapače kao dominantan, ako ne i isključiv tip spomenika s jedne nekropole.

U pogledu tektonike spomenika karakterističan oblik daje mu gornji elemenat koji izrasta iz trojako oblikovane baze (gledana s čelne strane, ona ima oblik kvadrata ili kvadera koji ili stoji uspravno — najčešće — ili je horizontalno položen). I taj je elemenat, kako se vidi, geometrijski oblikovan, te se javlja ili kao valjak — dakle u obliku »stupića«, kako ga vole nazivati neki autori (»a colonnina«, Susini, »a colonnetta«, Torelli, n. mj.), ili u obliku stošca (konusa) ili pak geometrijskog tijela kojemu najbolje pristaje naziv »prekinuti stožac« (»colonnina troncoconica«)³³, iako je taj nastavak tako plitko oblikovan da je predstava o stošcu prilično daleka. Napomenimo ovdje da je stožasti nastavak, koji također ima bogato razvijene varijante u načinu oblikovanja i dekoracije, specifičnost jednog dijela ilirskog teritorija oko Boke Kotorske, odnosno nekadašnjeg Risanskog zaljeva, iako su, kako je već bilo uočeno, analogije poznate čak u Hispaniji³⁴.

Drugi tipovi — s nastavkom u obliku »stupića«-valjka ili prekinuta stošca — mnogo su univerzalniji, jer nesumnjivo podrijetlo u tome vuku od tradicionalnog antičkog, i posebno antičkog³⁵, nadgrobnog spomenika što ima oblik stupića ili stupa (T. V: E), koji se neće dati mimoiti ni pri tumačenju poznatog »liburnskog« cipusa, iako taj, po svojoj specifičnoj *facies*, ima i druge prihvatljive interpretacije³⁶. Stupić s ravnim stranama, dakle čistog valjkastog (cilindričnog) oblika, veoma često — da li svjesno ili ne (možda kao izvedbena,

³² Već smo na drugom mjestu bili upozorili o nekim karakterističnim formama toga spomenika koji se javlja i u punoj monumentalnosti i u natprosječnim dimenzijama (tzv. grobnica triju Horacija u okolici Rima); usp. *La tombe illyro-romaine ...*, 149. — Primjera radi navodimo da bokokotorsko-budvanski cipusi standardnog tipa jedva prelaze ukupnu visinu od 50 — 60 cm (usp. J. Martinović, sp. rad, *passim*).

³³ G. C. Susini, sp. rad, *passim*. — Ponekad je ova diferencijacija praktično nemoguća, jer se valjkasti i stožasti »stupić« oblikom toliko približuju da je terminom »stupić« (colonnina), i bez preciznije geometrijske indikacije, najpravičnije označiti taj tako uočljivi dio spomenika.

³⁴ Vidi bilj. 27a.

³⁵ Vidi T. V: E; usp. *Hesperia* XXXVII, 3, 1968 (B. D. Meritt, *Greek Inscriptions*, 266 i d.), T. 85, br. 41.

³⁶ Usp. sp. rad M. Suića. — Iako liburnsko područje nije ostavilo izravnih materijalnih potvrda za takve antičke kuće, skoro identične kuće kružne osnove i stožasta krova vidimo na nekim antičkim reljefima (npr. na stupu Marka Aurelija u Rimu (v. sp. dj. Hellas u. Rom, 253), a potencijalne potvrde pružaju i poznate kamene konstrukcije, česte osobito u

tehnička nepreciznost) — poprima oblik stošca za zaravnjenim vrhom, odnosno, kako smo ga nazvali, »prekinuta stošca«. Taj tip posebno je čest u južnoj Iliridi i, osim u Dirahiju, gdje se javlja u izuzetno velikom broju, nalazimo ga i u grčkoj Apoloniji, gdje je također moralo biti i domaćeg ilirskog življa, što potvrđuju i emisije novca s ilirskim imenima magistrata. Iznenađuje pojava takvog spomenika na etrurskom tlu, koje inače poznaje nešto drukčiju tipologiju sepulkralnog cipusa, posebno s tzv. lukovičastim gornjim dijelom³⁷. Taj tip etrurskog cipusa, koji se uklapa u našu tipologiju (v. T. II: B), ima, što je karakteristično, *titulus* na donjem dijelu spomenika, tj. na »bazi«, onako kako to imaju cipusi s našeg područja (Boka Kotorska, Budva), a također i neki od spomenutih tipova cipusa sa Salentinskog poluotoka (v. T. III: A) ili cipusi iz Sidona u Siriji (v. T. III: C). Ostali, pa i svi cipusi iz južne Iliride (Dirahij, Apolonija), imaju *titulus* na gornjem dijelu tj. na »stupiću«, odnosno prekinutom stošcu (v. T. II: A i C, T. III: B te sl. 2).

Natpis (*titulus*) na opisanim cipusima ili je grčki ili latinski, uz izuzetak poznatih primjeraka s područja Etrurije, gdje je, dakako, etrurski. Grčki *titulus* nose cipusi iz južne Iliride, tj. iz Dirahija i Apolonije, te oni iz Sidona, što je, s obzirom na kulturne i jezične tradicije tih područja, razumljivo. Ostali poznati cipusi, među njima i svi s našeg, no također i s ilirskog područja, imaju *titulus* na latinskom jeziku, kao i drugi pisani spomenici, sepulkralni i svi ostali, iz tog istog kraja. To što su neki cipusi, istog ili sličnih tipova, obilježeni grčkim a drugi latinskim natpisom nije nikakav kronološki fenomen već čisto kulturno-povijesni i, kako je rečeno, geografski indikator. Što se same kronologije tiče, čini se da sve te spomenike skupa možemo svrstati u razdoblje između 3. st. pr. n.e. i 2/3. st. n.e., dakle unutar nekih pet ili šest stoljeća kojima je obilježeno njihovo trajanje u raznim krajevima gdje se javljaju. Najranije ih nalazimo u južnoj Iliridi i u Etruriji, ali i tu ne prije 3. st. prije n.e. Za oba područja dopušta se mogućnost trajanja spomenika u rasponu od 3. do 1. st. pr. n.e.,³⁸ jer ih i nije lako precizno datirati s obzirom na kontinuitet oblika, karakter natpisa, pa i samog pisma, koji za to ne pružaju dovoljno sigurnih elemenata. Cipusi sa Salentinskog poluotoka, u čijoj tipologiji nalazimo vrlo disparatne varijante (v. T. II: C; T. III: A; T. V: F; sl. 4: II, 4), datirani su globalno u 1-2. st. n.e.³⁹, a sirijski cipusi (Si-

Istri i Dalmaciji, koje su, kao poljska skloništa, još i danas u upotrebi, a narod ih naziva »bunje«, »čemer«, »kažuni« i sl. Slične konstrukcije, koje su prodrle i u čitave urbane prostore, definirajući jedan poseban tip historijske arhitekture, poznate su i na području Pulje (Puglia, st. *Apulia*) u Italiji, što još u većoj mjeri ističe povezanost opisanih cipusa sa dvije suprotne jadranske obale.

³⁷ J. Martinović (n. mj., 182) vidi i jaču sličnost između tih etrurskih i ovdje opisanih cipusa, koja se, po našem mišljenju, može odnositi samo na osnovnu, dvočlanu koncepciju spomenika.

³⁸ Usp. V. Toçi (Studia Albanica, 1965), passim, i M. Torelli (Studi Etruschi XXXI, 221, 222).

³⁹ Usp. G. C. Susini, sp. rad, passim.

don) pretežno u 2. st. n.e.,⁴⁰ u koje vrijeme također treba najvećim dijelom datirati i cipuse iz Boke Kotorske i Budve⁴¹, iako bogatstvo tipova i varijanata s tog našeg dijela stare Iliride opravdava i nešto šire datiranje spomenika. U svakom slučaju, naši spomenici spadaju u najmlađe izdanke tog tipa cipusa, pa je shvatljiva i sama njihova razvojna linija (valjkasti nastavak — stožac), kao i neke očite analogije u dekoraciji sa sličnim cipusima iz Sirije.

Vraćajući se, na kraju, pitanju koje je postavljeno u samom naslovu ovoga rada, naime da li opisani cipus predstavlja ilirski nadgrobni spomenik, kako je bilo predloženo, ili tu tezu treba revidirati, upozorit ćemo, prije svega, na jedan svakako relevantan aspekt tih spomenika koji se odnosi na njihove korisnike, odnosno na etničku pripadnost pokojnika nad čijim su grobom stajali. Zanimljivo je da od svih skupina toga cipusa, koje dosad poznajemo s ilirskog područja, ilirska imena nalazimo samo na onima iz Dirahija, dok su imena s apolonijskih cipusa grčka, a s onih iz naših krajeva Iliride — sad bismo već mogli upotrijebiti i termin Ilirik — većinom rimska, uz manji postotak orijentalnih, latiniziranih. Sudeći po imenima sa spomenika dirahijske nekropole, koje V. Toçi datira u posljednja tri stoljeća stare ere, očito je da su pokojnici koji su tu ukopavani pripadali ilirskom sloju stanovništva, no također i to da su oni već dobrim dijelom bili čvrsto — pa i familijarno — povezani s grčkim stanovništvom te stare korintsko-korkirejske naseobine, s kojom su je, kao i njenu južniju sestru-koloniju, Apoloniju, vezivale brojne kulturne i gospodarske veze⁴².

Imena s natpisa dirahijskih cipusa, uz nekoliko izuzetaka⁴³, dana su u dvočlanoj formuli, tj. s imenom i patronimikom⁴⁴ pokojnika. Mnogo su rjeđi primjeri gdje su oba ta elementa imenske formule ilirska⁴⁵, što svakako osigurava, barem uvjetno, ilirski etnički kontinuitet. Naprotiv, mnogo su brojniji primjeri gdje je osobno ime grčko⁴⁶, a patronimik domaći, ilirski, i obratno⁴⁷. Ovi posljednji primjeri nesumnjivo pokazuju odmakliji stupanj u procesu ilirsko-grčke asimilacije, jer, ako se polazi sa stajališta da će se teže ilirska imena sretati među Grcima negoli grčka među ilirskim elementom, ilirsko osobno ime uz grčki patronimik moralo bi značiti vraćanje na ilirske ono-

⁴⁰ Usp. G. Contenau (Syria, 1920, 268).

⁴¹ Usp. J. Martinović, sp. rad, 168, koji te spomenike datira »u kraj II i prvu polovinu III vijeka naše ere.«

⁴² Dovoljno je upozoriti na gospodarsko-monetarne veze koje su, posebno u tipovima novca, dugo postojale između svih tih zapravo korintskih naseobina na Jonskom i Jadranskom moru (*Korkyra, Apollonia, Epidamnus-Dyrrhachium*).

⁴³ Pozivamo se samo na natpise iz Stud. Alb. VI, 1969 (20 cipusa). — Jednočlana formula (samo ime pokojnika, bez patronimika) dolazi npr. na sljedećim natpisima: 'Ανδρῶν χαῖρε, br. 14; Ζαμῖνα χαῖρε, br. 16.

⁴⁴ Navodimo samo kao primjer: Δαζαῖος 'Απολλωνίου χαῖρε, Stud. Alb., sp. sv., br. 4.

⁴⁵ Ibid.: 'Επικάδος 'Επικάδου, br. 1; Τάτα Λαιδία, br. 6;

⁴⁶ Ibid.: 'Ηρακλείδας 'Επικάδου, br. 3; 'Αδίστα Δαζίου, br. 9; Φιλιστίδας Τίτου, br. 12; Φιλώτας Λαιδία, br. 13.

⁴⁷ Ibid.: Δαζαῖος 'Απολλωνίου, br. 4; Σύρα Κερδωνος, br. 18; Τευταῖα Νικομάχου, br. 19; Γένθιος Νευιόλου, br. 20.

mastičke tradicije. To se redovito očituje prenošenjem domaćih imena s djeda na unuka (po formuli: I, I+I, G+G, G+I, I+G^{47a}, koja bi se mogla restituirati i prikazati ovako: 'Επίκαδος — 'Επίκαδος 'Επικάδου — 'Απολλόνιος 'Απολλωνίου — 'Απολλόνιος 'Επικάδου — 'Επίκαδος 'Απολλωνίου.

Iz činjenice što je skoro na svakom dirahijskom cipusu prisutno barem jedno domaće, ilirsko ime proizlazi normalan i logičan zaključak da je taj tip sepulkralnog spomenika, barem na tom području, bio od Ilira ne samo preferiran već tada skoro i jedini prihvaćeni tip sepulkralnog spomenika, te je, s tog stajališta gledano, kvalifikacija ilirski, ili još konkretnije južnoilirski, za opisani cibus potpuno na mjestu. To što se, na istom tom tipu spomenika, koji je bio samo mnogo češća alternacija tradicionalnom grčkom nadgrobnom spomeniku — steli, u nešto južnijoj Apoloniji javljaju samo grčka imena⁴⁸, znak je da je i ta sredina, s mnogo čistijim grčkim karakterom, možda baš posredništvom grčko-ilirskog življa Dirahija, preuzela u svoj repertoar sepulkralnih spomenika i taj »barbarski«, ilirski spomenik, koji je i u samom Dirahiju bio u upotrebi i kod njegova grčkog, no s Ilirima asimiliranog življa. S druge opet strane, činjenicu što na cibusima s područja Boke Kotorske i Budve nema domaćih, ilirskih imena⁴⁹, moramo tumačiti kronološkim, a dijelom i sociološkim razlozima. Već je, naime, rečeno da ti naši spomenici pripadaju među najmlađe primjerke u bogatoj antičkoj baštini opisanih cipusa. U 2. i 3. stoljeću naše ere u tim je krajevima, čini se, već bio potpuno dovršen proces onomastičke asimilacije — koju samo djelomično možemo smatrati i stvarnom romanizacijom — pa je fenomen kontinuiteta vezan uz opisani »ilirski« cibus, kako se to primjećuje i kod spomenutog »liburnskog cipusa«, a velikim dijelom i kod »japodske urne«, dobio drugi, socijalni aspekt⁵⁰. Ostajući i dalje »svojinom« elementa koji je

^{47a} I = Ilir, G = Grk.

⁴⁸ Apolonijski cipusi, kako je rečeno, još nisu objavljeni, pa ni njihovi titulusi nisu pristupačni (v. T. II: A).

⁴⁹ Rimska onomastička formula pretežno je dana s *tria nomina*, što i sa svoje strane isključuje sasvim rano datiranje tih spomenika. Samo jednom je ona dana kompletno (C. Statius C. f. Ser(gia) Restitutus — J. Martinović, sp. rad, br. 9), što bi opet išlo u prilog nešto ranijem datiranju toga spomenika (vjerojatno u drugu polovicu 1. st. n.e.). Tome u prilog govori i pomanjkanje dedikacione formule (D M S) koja iznimno od svih cipusa toga područja jedino nedostaje na ovom spomeniku. — Tu se javljaju gentilna imena *Caesius* (3 puta; time ispravljamo lekciju nomena majke prije spomenutog Gaja Statija Restituta — *Caesia* umjesto *Gnaesia* — kako je to čitao još Mommsen (CIL III 6360), *Calpurnius*, *Claudius*, *Fulvius*, *Hordionius*, *Iulius*, *Statius* (4 puta!), *Valerius* (*Balerius*). Od grčko-orijentalnih kognomina spominjemo *Chresimus*, *Cyranus*, *Eutychiane* (-a?). Ova posljednja bila je oslobođenica kojoj je grobni spomenik postavio njen patron. — U nekim natpisima (J. Martinović, sp. rad, 2, 3) dolaze kao imena pokojnika ili dedikanata i sama kognomina, tako *Tertius* (br. 2), *Paentinus* ? (teško da se tu radi »o jednoj varijanti ilirskog imena Panto ili Pantus«, kako zaključuje Martinović, sp. rad, 171, br. 3).

⁵⁰ Veoma je zanimljivo komparativno analizirati ove grupe spomenika kojima se pridijeva etnički atribut — »liburnski«, »japodski« i sl. — jer su u skoro zanemarjućem postotku ostavili tragova ilirskog, odnosno liburnskog,

i do tada igrao podređenu društvenu ulogu — dakle kao nekakav javni distinktiv na relaciji Grk-negrk (barbarin) ili rimski građanin-negrađanin (*civis — peregrinus*) — taj je spomenik sada bio prihvaćen od nižih slojeva društva, napose od robova i oslobođenika, ili onih koji su od njih potekli. Među njima bio je i određeni broj orijentalaca, koji su i inače, prenoseći mnoge kulturne vrijednosti s istoka, lako od domorodaca preuzimali njihove domaće tradicije, nalazeći tako svoj društveni položaj i mjesto u novoj, stranoj sredini. Čini se da je baš taj orijentalni elemenat bio faktor koji je, naselivši se pretežno u primorskim jadranskim gradovima i trgovačko-zanatskim središtima, mogao i u bokokotorsko područje prenijeti neke tradicionalne dekorativne (i simbolične) oblike koji tipologiju opisanog cipusa toga područja dovode u izravnu vezu s dalekom Sirijom, i posebno s njenom sepulkralnom umjetnošću i tradicijom.

U povijesti kulture, i posebno umjetnosti, nerijetko su stvoreni nazivi i termini koji su označavali, bez pravog opravdanja, čitava vremenska razdoblja, pojave ili kategorije spomenika. Iako ti eponimni nazivi nisu mogli opravdati genezu takvih pojava ili spomeničkih grupa, oni su ipak ostali u upotrebi i bili prihvaćeni kao termini koji su najbolje mogli tumačiti pojave s kojima su se iz nekih posebnih razloga identificirali. Podsjetimo se kako je u terminologiji »predromaničke« umjetnosti — naziv koji je, per nefas, i sam načinjen iz negacije termina koji se na to razdoblje ne odnosi! — nastao naziv »starohrvatski pleter«, kojemu, dakako, nitko neće pripisati etničko, hrvatsko podrijetlo, ali koji za područje stare srednjovjekovne hrvatske države ima svoje puno opravdanje u činjenici što je on na tom području ostavio ogromno mnoštvo primjeraka, uz veliko bogatstvo formi i varijanata, i što je tako postao simbolom, pa i sinonimom, postojanja i trajanja te rane hrvatske etničke i državne zajednice na Istočnom Jadranu.

japodskog itd. onomastika, koji je, međutim, prisutan na drugim, uz rimsku sepulkralno-umjetničku tradiciju povezanim, spomenicima. To isto vrijedi i za opisane spomenike Salentinskog poluotoka, čiji je živalj bio etnički veoma srodan ilirskom živilju sa suprotne jadranske obale. Izuzetak čine, kako je već rečeno, spomenici iz južne Iliride (Dirahij), no oni su mnogo stariji od svih ovih drugih. Ista se pojava može primijetiti i kod kultova, gdje je, posebno u Liburniji, nosilac domaćih, »liburnskih« kultova neliburnski živalj, među kojim se osobito ističu orijentalci (primjera radi spominjemo oslobođenika imenom Antigonos, koji se javlja kao dedikant u Enoni štovanoj božici Anzotici). O tom sociološkom, i posebno socijalnom a ne više čisto etničkom, fenomenu i aspektu problema bilo je ovdje već riječi. Ostaje, dakle, za buduća istraživanja da se razmotri nemamo li u svim tim pojavama više regionalne — pa u određenom smislu i etnički shvaćeno — nego čiste etničke kulturne manifestacije, koje bi morale ostaviti više izravnih potvrda, kako to ponegdje i imamo, kad je u pitanju i etnički kontinuitet. Takve su npr. onomastika, pa i kultovi, kod Delmata, čak i onda kad je proces romanizacije već bio izbrisao tradicionalna domaća imena omiljenih božanstava (usp. D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LII, Prilog II, 1950; vidi i drugu citiranu literaturu o tim pitanjima u sp. radu La tombe illyro-romaine..., 144, bilj. 6; usp. i Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. X, 1955).

Gledajući s takvih pozicija, i ovaj jadransko-ilirski cipus, bez obzira na njegovu širu rasprostranjenost u antičkom svijetu, iz razloga koji su ovdje bili dovoljno isticali, opravdano nosi eponimni naziv »ilirski«, koji se, dakako, ne smije interpretirati u genetskom, već samo u kulturno-povijesnom, geografskom i kronološkom smislu.

(Sve crteže izradio K. Rončević, Arheološki institut — Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu)

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

A PROPOS D'UN TYPE DE MONUMENT FUNERAIRE »ILLYRIEN«

RESUME

Parmi les monuments caractéristiques, non typiques de l'art antique sépulcral sur le territoire illyrien — »cipe liburnien«, »urne japo-dique« etc. — un autre type peu courant de cipe funéraire, que l'on trouve uniquement en Illyrie du sud, mérite une attention particulière. Il s'agit d'un monument assez modeste, qui dépasse rarement une hauteur de 50 centimètres — il est généralement bien moins élevé — et qui, bien que monolithique, présente deux parties nettement différenciées: la partie inférieure (la »base«) est en forme de cube ou de parallélépipède; la partie supérieure, qui en sort, a la forme d'un cône régulier ou d'un cône tronqué ressemblant parfois à une simple petite colonne. A côté de ces types principaux il existe des variantes, présentant le plus souvent certains éléments ajoutés, en particulier un système de décoration que présentent certains monuments à partie supérieure conique ou en colonnette. La présence de ce type de monument n'a été jusqu' à présent constatée qu'à Boka Kotorska (Risan, environs de Tivat) et à Budva, et également — mais avec une typologie légèrement différente — à *Dyrrhachium* et à Apollonie. Tenant compte de ce fait, l'auteur avait déjà auparavant défini ce monument (se basant avant tout sur le répertoire de monuments dans la partie yougoslave de l'ancienne Illyrie) — tout préliminairement — comme »cipe sud-illyrien«, le rattachant à la série déjà mentionnée de monuments funéraires caractéristiques du territoire illyrien. La différence essentielle entre les types de ce même monument se trouvant d'un côté en territoire yougoslave, de l'autre en territoire albanais, consiste dans le fait que dans les premiers le *titulus* se trouve toujours sur la partie inférieure du monument, sur sa »base«, et dans les autres sur la partie supérieure qui, différant en cela des premiers — n'a jamais la forme d'un cône régulier.

Ce cipe »sud-illyrien« présente cependant des analogies avec des monuments existant dans des territoires plus ou moins éloignés de l'ancienne Illyrie. Entre autres — ce fait a été antérieurement constaté

— sur le territoire hispanique (Cartagena) et en Italie même (Latium: »sepulchrum trium Horatorum«); on peut maintenant ajouter de nombreux exemples fournis par l'Italie méridionale — Salento (Apulie), l'Etrurie (monuments de Museo Civico, Viterbo, de provenance inconnue), et la lointaine Syrie (Sidon). Ce cippe funéraire présente enfin des analogies avec certains monuments de caractère différent — bornes milliaires, bornes frontières, etc. (en particulier dans la région de Latium) — ce qui confirme une fois de plus le fait que cette forme ou ce type de monument antique, pas plus que la stèle, le cippe, l'autel (*ara*), etc. n'appartiennent pas exclusivement à une catégorie de monuments uniquement funéraires.

Eu égard au grand nombre de ces cippes, sur des territoires si étendus, on peut se demander si le nom de cippe »illyrien« ou »sud-illyrien« que nous lui avons donné dans nos régions, jadis illyriennes — est bien justifié.

Dans la présente étude l'auteur analyse toutes les caractéristiques de types, les ressemblances et les différences entre ces cippes composés de deux parties, tant dans des régions restreintes déterminées, auxquelles ils apportent une caractéristique particulière, que dans tous les territoires où ils apparaissent. L'auteur a élaboré la typologie de ce monument en prenant comme élément le plus important de celui-ci, l'endroit où le *titulus* figure sur le *cippe*. Cette caractéristique essentielle permet de diviser tous ces cippes en trois groupes: Le premier comprend ceux sur lesquels le *titulus* figure sur la partie supérieure, la »colonnette«; le deuxième, ceux où le *titulus* figure à la partie inférieure (la »base«), et le troisième — qui ne saurait d'ailleurs être considéré comme un groupe au véritable sens du terme, puisque nous ne disposons que d'exemples sporadiques — les cippes où le *titulus* est disposé sur les deux parties du monument, ou bien les cippes qui constituent en fait un type indéterminé, car ils n'ont laissé aucune trace du *titulus*. Ce schéma, avec tous les types (indiqués en chiffres arabes) et les variantes (indiqués par des minuscules), se trouve sur les figures 2—5.

L'auteur insiste particulièrement sur les similitudes évidentes dans la décoration de ces monuments, que nous retrouvons d'une part sur les cippes de l'ancienne Illyrie (Boka Kotorska, Budva, *Dyrrhachium*), d'autre part sur ceux de la ville syrienne de Sidon (Pl. I: B; Pl. III: B et C), décoration qui, comme on peut le conclure à l'appui des reliefs figuratifs bien connus de Palmyre (Syrie), possède certainement sa symbolique particulière. Il semble que nous ayons là des figurations aniconiques des défunts, parfois exprimés sur certains monuments antiques d'une manière anthropomorphique, en forme d'hermès, comme on le voit par exemple à Pompéi (A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, 1908, p. 437, fig. 257), et en territoire illyrien, à Budva (v. fig. 1) et à *Dyrrhachium* (V. Toçi dans *Studia Albanica* VI, 1969, n° et fig. 17).

Pour reconstituer l'ambiance du cippe en question — avec ses types et ses variantes correspondantes — dans le cercle illyrien adriatique, les cippes de l'Italie méridionale (presqu'île de Salento), qui appartiennent à différents groupes de ce monument (inscriptions sur la »base« et sur la partie supérieure!), sont d'une importance parti-

culière; ils offrent en même temps une riche typologie, avec certains types et variantes autrement inconnus («cippo a colonnina troncoconica con tabellina iscritta», G.C. Susini, *Fonti per la storia greca e romana del Salento*, 1962, n°. 97); v. Pl. II: C et fig. 2: I, 1 d).

La datation de ces cippes varie. Ils apparaissent au IIIe siècle avant n.è. c'est-à-dire à l'époque préromaine, et nous en trouvons encore au IIe et, semble-t-il, au IIIe siècle de notre ère. Les cippes de Dyrrhachium et d'Apollonie comptent parmi les plus anciens (IIIe—Ier siècle avant n.è.), époque à laquelle il faut également faire remonter les monuments semblables du territoire étrusque. Les monuments de Sidon, en Syrie, sont moins anciens et remontent, comme ceux du territoire yougoslave (Boka Kotorska, Budva), pour la plupart aux Ier et IIe siècles de notre ère. Ces derniers monuments portent tous l'inscription latine (*titulus*) dans laquelle, ce qui est très caractéristique, ne figurent pas de noms autochtones illyriens. Par contre les cippes des régions illyriennes méridionales (Dyrrhachium), outre le fait qu'ils portent une inscription grecque, présentent tous, sans exception, des noms illyriens, soit que tous les noms soient illyriens, soit que dans la formule onomastique bien connue — nom individuel suivi de patronyme — l'un de ces noms soit illyrien et l'autre grec. Cette communauté de noms illyriens et grecs reflète la véritable situation de cette ancienne colonie corcyréenne qui, à cette époque déjà, était pénétrée par l'élément illyrien voisin, qui avait déjà atteint un status social et des fonctions sociales déterminés dans cette ville (ce dont témoignent les nombreux noms de magistrats d'origine illyrienne figurant sur les pièces de monnaie frappées par cette ville «grecque»).

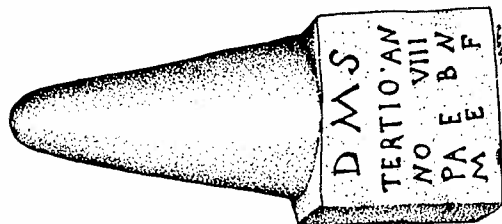
Bien qu'il faille accorder au fait ci-dessus — inscriptions de Dyrrhachium en grec et avec des noms illyriens, et inscriptions de Boka Kotorska et de Budva en latin et sans noms illyriens (les noms sont le plus souvent des noms romains, quelquefois aussi appartenant au répertoire onomastique gréco-oriental) — une explication avant toute chronologique, justifiant dans la plupart des cas la disparition des noms autochtones du répertoire onomastique traditionnel, il faut insister sur l'aspect sociologique de ce phénomène, car ce furent les couches inférieures de la population de la région en question — parmi lesquelles il y avait des Orientaux affranchis — qui adoptèrent ce type non conventionnel de monument funéraire, dans le répertoire autrement très riche de monuments relevant de l'art funéraire romain, et qui devait appartenir auparavant à la population autochtone, comme le montre l'exemple de Dyrrhachium.

L'auteur conclut que ce type de cipe, lorsqu'il s'agit du territoire de l'Illyrie ancienne, et bien qu'il soit connu également hors de cette région, porte à juste titre le nom de cipe «illyrien» ou «sud-illyrien»; or cette qualification doit être prise non dans le sens génétique, mais surtout dans le sens historico-culturel ainsi que dans le sens chronologique.

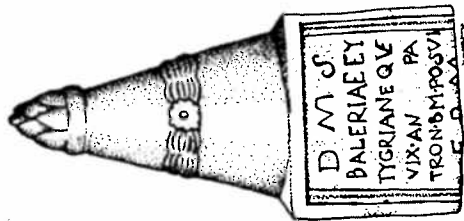
(Tous les planches et figures ont été dressées par K. Rončević, Institut archéologique — Centre des sciences historiques de l'Université de Zagreb)

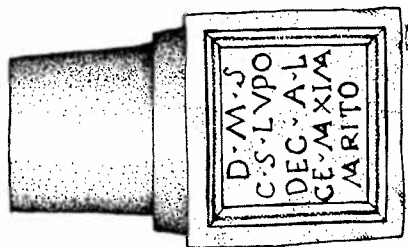
T. I — Pl. I

A

B

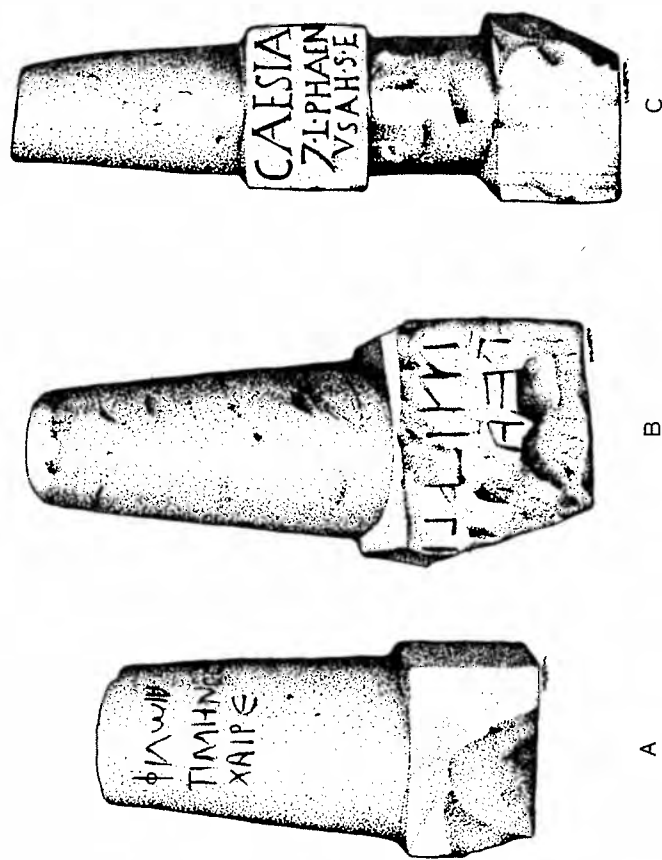

C

Karakteristični tipovi sepulkralnog cipusa u području Boka Kotorske
(A: ok. Tivta, B: Budva, C: Risan)

Types caractéristiques de cippe funéraire dans la région de Boka
Kotorska (A: environs de Tivat, B: Budva, C: Risan)

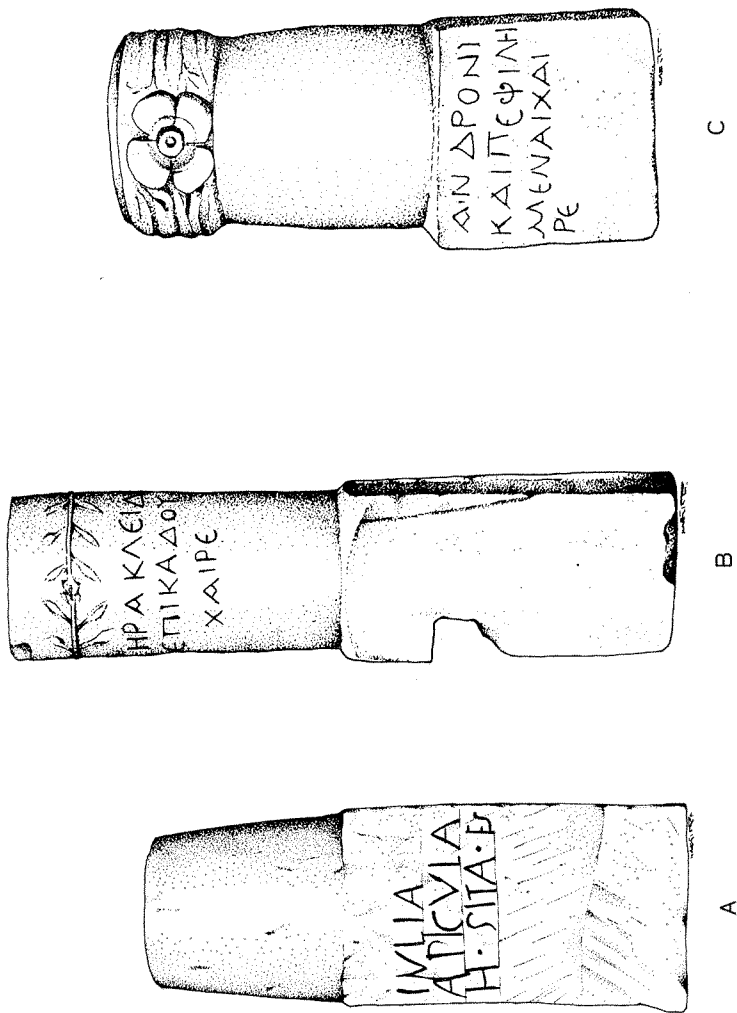
T. II — Pl. II

Sepulkralni cipusi s nastavkom u obliku prekinuta stošca ili stupića
(A: Apoloniја, B: Etruriја, nepozn. nalazište, C: Rudiae)

Cippes funéraires terminant en cône tronqué ou en colonnette
(A: Apollonie, B: Etrurie, lieu d'origine inconnu, C: Rudiae)

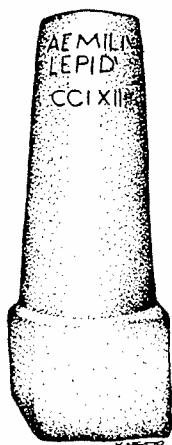
T. III — Pl. III

Osnovni tipovi sepulkralnog cipusa jadranskog područja (A: Rudiae,
B: Dirahij) i iz Sirije (C: Sidon)

Types essentiels du cippe funéraire de la région adriatique
(A: Rudiae, B: Dyrrhachium) et de la Syrie (C: Sidon)

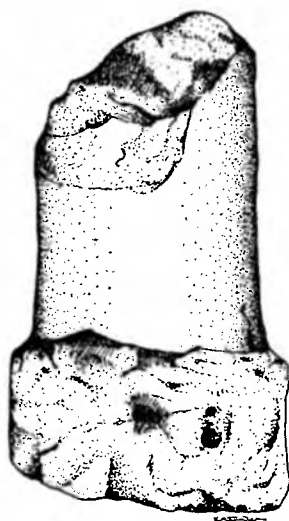
T. IV — PL. IV

A

B

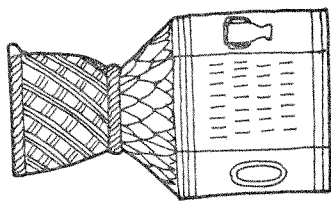

C

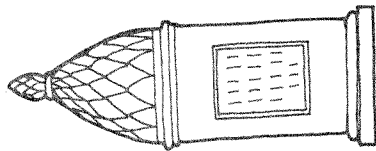
Cipusi-miljokazi i međaši (A: Lacij, B: Stobreč-Epetium, C: Korint — možda takođe sepulkralni spomenik?)

*Epetium, C: Corinthe — peut-être monument funéraire aussi?)
Cippes-bornes milliaires et frontières (A: Latium, B: Stobreč-*

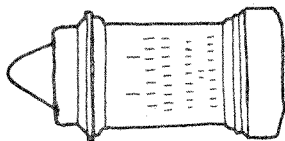
T. V — Pl. V

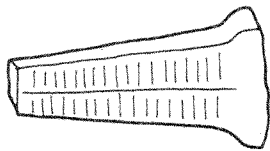
A

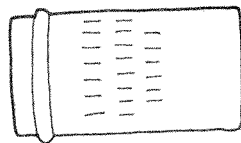
B

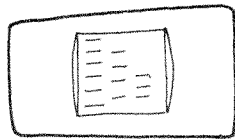
C

D

E

F

Razni, posebni, tipovi sepulkralnog cipusa (A: Risan, B: tzv. »liburnski«
cipus, Asseria, C: Pula, sepulkralna ara, D: Este, obelisk, E: Atena,
F: Soletum, Salentinski poluotok)

Types divers et particuliers de cippe funéraire (A: Risan, B: cippe dit
»liburnien«, Asseria, C: Pula, ara funéraire, D: Este, obélisque, E: Athènes.
F: Soletum, péninsule de Salento)

IVO BOJANOVSKI
(Sarajevo)

**TOPONIM »AD FINES« (Itin. Anton., Tab. Peut.) I NJEGOVA
ZNAČENJA**

**(Sinonimni toponimi Ad fines, Equoranda,
Kobiljača)**

U sistemu Dolabelinih cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji kao prva je izgrađena (još 16/17. god. n.e.) *via a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* (CIL III 3198, a = 10156, a + 3200), duga 167 rimskih milja. Oslanjajući se na podatke Tabulae Peutingerianae, Abramić je iznio mišljenje da je kraj Dolabeline ceste *ad fines provinciae Illyrici* identičan s putnom stanicom *Ad Fines* (Tab. Peut.) = *Fines* (Ravenn. 217, 16), 16 milja južnije od Servicija na Savi (*Servitium*, Tab. Peut., Not. Dign. XXXII, 55).¹ Prema tome, po Abramiću bi toponimija *Ad Fines* označavala granicu između rimskih provincija Dalmacije i Panonije, koja se obično određuje na liniji Laktaši — Mahovljani, sjeverno od Banje Luke. Slično mišljenje imao je i Pašalić, koji stanicu *Ad Fines*, a time i *fines provinciae Illyrici* (= *Dalmatiae*), lokalizira u Mahovljane.²

S obzirom da se Dolabelina cesta (ipak) završavala na Savi, a ne kod Laktaša ili Mahovljana, što (čini se) uopće nije sporno, postavlja se pitanje značenja termina *ad fines provinciae Illyrici* i toponima *Ad Fines* (Tab. Peut.) i njihova međusobnog odnosa. Da li ta dva termina označavaju istu tačku, u ovom slučaju provincijsku granicu (i pograničnu putnu stanicu), koja se obično identificira s putnom stanicom

¹ M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji, Starinar, Beograd 1926—27, 31—44 = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (kratica VAHD), 1926—27, 139—155, posebno 153.

² E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, 28.

Ad Fines, oko 24 km južnije od Save,³ ili im je sadržaj (značenje) ipak različit? Pitanje je značajno jer se pravilnim rješenjem tako postavljeno problema mogu sagledati i neki otvoreni problemi topografije ne samo rimskog Ilirika nego i njegova predrimskog supstrata. Pitanje nije ni novo, jer su se pred sličnim problemom našli — kako ćemo vidjeti iz daljnjeg izlaganja — i drugi istraživači. Ono nije ni isključivo vezano za Ilirik, jer se jednako postavlja i u nekim drugim rimskim provincijama (Mezija, Galija itd.).

U Itineraru Antonini i na Tabuli Peutingeriani,⁴ popisima rimskih poštanskih i putnih stanica, relativno često se za oznaku putnih stanica (*mutationes, mansiones*) na rimskim komunikacijama susreću toponimi *Fines, Ad Fines* (odnosno *Ad Finem, Finibus, Ad fine*). Bez posebnog ispitivanja svakog pojedinog primjera (osim u evidentnim slučajevima) teško je odrediti kada se radi o stvarnoj provincijskoj međi, a kada je neka putna stanica taj naziv dobila i zbog drugih razloga. S druge strane, *Itinerarium Burdigalense* oznaku *fines* ima dvanaest puta (od toga dva puta u obliku *finis*), i tim *fines/finis* stvarno se označavaju granice između pojedinih pokrajina Carstva. Da se tu doista radi o nekadanjim državnim, plemenskim ili geografskim, a u rimsko doba provincijskim granicama, vidi se već iz primjera kao što su: *fines Italiae et Norci* (Itin. Anton, 560, 10), *fines Pannoniae et Misiae* (564, 1), *finis Myssiae et Asiae* (565, 7) itd.⁵ Međutim, prilično je drukčija situacija u Antoninovu Itineraru i Tabuli, gdje se u dobrom broju toponima navedenog tipa očito radi o putnim postajama koje se, što je za naše pitanje posebno važno, ne nalaze na granicama provincija. Tako npr. *Itinerarium Provinciarum Antonini Imperatoris* ima veći broj toponima kao što su *Fines, Ad Fines*, jednom i *Finibus*, koji po svom položaju očito leže unutar provincija.⁶ Ako se u obzir uzmu još i primjeri s *Tabule* (*Ad fine, Ad Finem, Ad Fines, Fines*), koje Antoninov Itinerar ne navodi,⁷ broj takvih toponima još je veći.

Od velikog broja navedenih toponima, na našem području toponimski naziv o kome je ovdje riječ dolazi svega pet puta (tri u Panoniji, a dva u Gornjoj Meziji, jednom u Antoninovu Itineraru, a četiri puta na Tabuli). Kako se upravo radi o slučajevima koji su i predmet našeg ispitivanja, mi ćemo ih citirati u kontekstu s ostalim putnim stanicama.

³ I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974, 97—99. Autor se ukratko na str. 43—44 osvrnuo i na pitanje koje se tretira u ovom radu.

⁴ O. Cuntz, Antonini Augusti Itineraria Provinciarum et Maritimum, 1., Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, Leipzig 1929; K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.

⁵ U istom itineraru imamo dva puta *mutatio Ad Finem* (555,5 i 559,2), a jednom *mansio Ad Fines* (556,7).

⁶ Od ukupno osamnaest slučajeva, jedino bi se oznake *fines Marmariae* (70,7), *fines Alexandriae* (71,8) i *Ad Fines Treveros* (232, 2—3) mogle smatrati granicama upravnih jedinica, a posljednja uz to i kao putna postaja.

⁷ Na Tabuli su označene redovito putne stanice. Koliko se one poklapaju s granicama provincija, stvar je analize svakog konkretnog slučaja.

1. Cesta Emona — Sirmium, Tab. Peut. V—VI (Miller, col. 457—62, K. 135; usp. Itin. Anton, 259, 11 i d.): *Emona . . . Novioduni X Romula XIII Quadrata XIII Ad Fines XX Siscia*, odnosno cesta Senia — Siscia (Itin. Anton. 273, 7 — 274, 7): *Senia XVIII Avendone X Arupio X Bibium X Romula XIII Quadranta XIII Ad Fines XXI Sisciae*.

2. Cesta Salona — Servitium — Sirmium, Tab. Peut. VI, 1—4 (Miller, col. 476—481, K. 126, 136 i 143; usp. Itin. Anton. 268—269): *Salona . . . Leusaba X Lamatis XII Castra XIII Ad Fines XVI Servitio*.

3. Cesta Naissus — Lissum, Tab. Peut. VII, 3—5 (K. Miller, col. 555—558, K. 177): *Naissus XIII Ad Herculem VI Hammeo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano . . . Lissum*.⁸

4. Cesta Scupis — Stopis (zapravo odsjek komunikacije Vimination — Naissus — Scupi — Heracleia — via Egnatia), Tab. Peut. VII, 4—5 (K. Miller, col. 571—572, K. 177): *Scupis XXI (vinjeta banje) XII Anasauo XXXII Ad Fines VIII Ad Hercule . . . Stopis*.⁹

Raspravljajući o adverbijalnoj oznaci *ad fines provinciae Illyrici* Delabelina natpisa iz Salone,¹⁰ već smo na drugom mjestu ukazali da se ona ne odnosi na administrativnu nego na geografsku i etnografsku granicu Ilirika (onog do 12—9. god. pr. n.e., kad je Tiberije pomaknuo granice Carstva sa Save na Dunav, pa mu je to ujedno bila i administrativna granica do tog vremena) i da se misli na Savu kao njezinu prirodnu među. Pri tome nikako ne mislimo reći da su rijeke ikad bile linije razdvajanja. Naprotiv, od najstarijih vremena rijeke su bile faktor povezivanja, jer su najlakši put međusobnog komuniciranja. Tako su Breuci i Oserijati živjeli s obje strane Save, a južno od Save ih je dijelila donja Bosna (*ad Bathinum flumen quod dividit Breucos Oseriatibus*, CIL III 3201 = 10159). Isto tako su Dezitijati živjeli s obje strane gornje Bosne, Mezeji s obje strane Sane, a Japodi na obje strane Une itd. Gore (brda, planine i planinski grebeni) formiraju granice među etničkim i političkim strukturama, a ne rijeke. Ni Mahovljani i Laktaši, kod kojih se obično lokalizira putna stanica Ad Fines, a leže u ravnici, ne mogu biti linija koja bi obilježavala kraj jedne tako značajne komunikacije kao što je bila Dolabelina cesta »do granica provincije Ilirika«, jer je ona svakako morala izbijati na Savu, niti je kod Mahovljana ili Laktaša, već zbog geomorfološke situacije, mogla biti neka značajnija granica. Uporišta za takvo shvaćanje nalazimo i kod Ptolemeja, koji još u 2. stoljeću (dakle nekih 150 godina nakon

⁸ O pravcu ove komunikacije usp. E. Čerškov, Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije (GMKM) II, Priština 1957, 65—86, posebno 66—74, gdje se citira i ostala literatura; Isti, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969, 44—46.

⁹ M. Mirković, Rimski put Naissus—Scupi i stanice Ad Fines. Živa antika (ŽA) X/1—2, Skopje 1960, 249—257, sa ranijom bibliografijom; T. Tomovski, Prilog za rekonstrukciju na Tabula Peutingeriana na delnicata Scupi—Stobi, ŽA XI/1, 1961, 113—125; E. Čerškov, Rimski put Naissus—Scupi i stanica Viciano, GMKM VI, 1961, 123—130.

¹⁰ Dj. nav. u bilj. 3, 43.

izgradnje Dolabeline ceste) razlikuje *obje Panonije i čitavu Iliriju* = Dalmaciju (... καὶ τὰς δύο Παννονίας· καὶ τὴν Ἰλλυρίδα πᾶσαν ..., Geogr. VII, 5), dok na drugom mjestu kaže da je Ilirija *na sjeveru okružena s obje Panonije* (Ἡ Ἰλλυρίς περιρίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτον ταῖς δυοῖ Παννονίαις..., Geogr. II, 16).¹¹ I riječi cara Augusta — dakle Dolabelina savremenika — *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii* (Monum. Ancyrr. c. XXX)¹², koje se odnose na spomenute Tiberijeve uspjehe iz 12—9. god. pr. n.e., jasno potvrđuju da su *fines Illyrici* (= granice Ilirika) tek tada bile pomaknute na Dunav, što uostalom znamo i iz drugih izvora.^{12a} Tako bi se mogao shvatiti i navod Plinija Starijeg (III, 147): *quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmattia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio, in ea coloniae Emona, Siscia*. Očito je prirodna granica između Panonije i ranog Ilirika (do Augustovog vremena) išla Savom, na kojoj su čvrsto stajale Augustove legije (i njome vjerojatno plovile, App, Illyr. 22; Cass. Dio, XLIX, 37)¹³ od zauzeća Segestike (*Siscia*), dakle još od 33. god. pr. n.e., dok su administrativne provincijske granice između Dalmacije i Panonije uređene tek negdje nakon sloma Batonovog ustanka (9. god. n.e.) ili još u toku samog ustanka.¹⁴ Očito je, dakle, da toponim *Ad Fines* i na ovom mjestu kao relikv odražava situaciju iz predrimskog vremena, kada je tom linijom išla granica između dva panonska plemena, konkretno između Oserijata (*Oseriates*, Plin. n. h. III, 148; Ptol. 14, 2), koji su — kako se smatra — živjeli na obje strane Save,¹⁵ i po svoj prilici Mezeja (*Maezei*, Plin. III 142, Μαῖζαῖοι, Strabo, VII 5, 3, Dio LV 32 i Ptol. II 16, 5).¹⁶ Prema tome, u ovom slučaju toponimija *Ad Fines* ne bi označavala graničnu liniju između dvije provincije — Dalmacije i Panonije (nakon podjele Ilirika nju valja tražiti nešto južnije od Banje Luke), nego bismo ovdje imali neku vrstu latinskog *qualque*-a za epihorijski toponim »granična«, »granična postaja«, pa možda i »granična postaja za konje«, ili sl. toponim

¹¹ L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, Glasnik Zemaljskog muzeja (kratica GZM), 1898, 241 i 242.

¹² Th. Mommsen, Res gestae divi Augusti, 86.

^{12a} Cass. Dio LIV 31,5, 33,5, i 34; LV 24; Vell. Pat. II, 96. (*magnum atroxque bellum*); Frontin. II, 1,15; Ruf. Fest. 7; Suet. Tib. 9; Liv. Epit. 141 i Eutrop. VII, 9. Usp. A. Mócsy, Pannonia, 540—541.

¹³ Riječni promet Savom bio je starima poznat i prije toga, što se npr. vidi iz pisanja Strabona (Geog., IV, 6, 10) i Plinija (n.h. III, 147). Pod sjećamo i na mit o Argonautima.

¹⁴ A. Mócsy, Pannonia, RE IX, Suppl. 1962, 547; G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft d. röm. Provinz Dalmatien, 1965, 26 sq.; T. Nagy, Der Aufstand der panonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums, Adriatica, praehistorica et antiqua, Zagreb 1970, 459—466.

¹⁵ Ubikacija Oserijata: Mócsy, o.c., 606; Alföldy, o.c., 51 i karta; Z. Marić, Donja Dolina, GZM, 1964, 73 i karta. Usp. A. Mócsy, dj. nav. u bilj. 22, 26—27.

¹⁶ O sjevernoj granici Mezeja nema preciznijih podataka. Pleme je imalo CCLXVIII dekurije (Plin. n.h., III, 142), pa je moralo zauzimati veći teritorij. Usp. Marić, dj. nav. u bilj. 15, 68 i d., i B. Čović, Ilirska nekropola u Čarakovu, GZM, 1956, 202—203.

koji nismo u izvornom obliku naslijedili iz ilirskog supstrata. Radi se, dakle, o sirivalu iz predrimskog vremena. To ujedno ukazuje da je ovim pravcem vodio neki epihorijski put i prije nego što je ovuda Dolabela sagradio kolsku cestu.

Sličan slučaj imamo i na cesti Emona — Siscia (Tab. Peut, V, 1—5), dvadeset milja zapadno od Siska (*Siscia*), dok je druga stanica *Ad Fines* ubilježena na cesti Senia — Siscia (Itin. Anton. 273, 7 i d.), južno od Siska. Očito se, dakle, radi o greški Itinerara, jer je u pitanju ista cesta i ista putna stanica. Istraživači su, međutim, da bi ovu stanicu doveli u vezu s provincijskom granicom Dalmacije i Panonije, nastojali da je lokaliziraju što južnije.¹⁷ Međutim, ako usporedimo komunikaciju dolinom Save (Emona — Siscia) s onom preko Like (Senia — Siscia), već na prvi pogled se vidi da su tri posljednje stanice pred Siskom na obje pruge iste (uz vrlo male razlike u podacima Itinerara): imena stanica su gotovo identična, a udaljenosti među stanicama daju podjednaku zbirnu vrijednost: *Emona.... Novioduni X Romula XIII Quadrata XIII Ad Fines XX Siscia* (Tab. Peut.) = *Senia.... Bibium X Rumula XIII Quadrata (!) XIII Ad Fines XXI Sisciae* (Itin. Anton.) — ukupno 48, odnosno 49 m.p. Razlika od jedne milje pojavljuje se samo na posljednjoj etapi *Ad Fines XX (XXI) Siscia*. Sve to govori da su podaci sa ceste koja je išla dolinom Save (Emona — Siscia) lapsusom prebačeni na trasu Senia — Siscia, koja je dolazila s juga (iz Like), iako je taj segment ceste od doline Gacke do Siska znatno duži od datih 49 m.p. Prema tome, na Itineraru su zamijenjene stvarne putne stanice s onima na cesti koja je dolazila od Emone i Noviodunuma (Tab. Peut.).

Do kontaminacije ovih stanica na prilazima Sisciji (prebacivanjem podataka s jedne na drugu prugu) došlo je greškom kopiste Itinerara prilikom prepisivanja iz nekog zajedničkog predloška.

Da je to tako, vidimo iz usporedbe stanica i milijacija posavske ceste, kako ih donose Tabula i Itinerar:

TAB. PEUT. V, 1—5:

ITIN. ANTON. 259, 11 i d:

<i>Emona</i> XVIII		259,11 <i>Hemona</i>	
<i>Acervone</i> XIII		13 <i>Praetorio Latovicorum</i> mp XXXIII	(34 mp)
<i>Ad Portorium</i> XVI	(32 mp)		
<i>Crucio</i> XVI		14 <i>Novioduno</i> mp XXXI	(65 mp)
<i>Novioduni</i> X	(64 mp)		
<i>Romula</i> XIII		260,1 <i>Quadrato</i> (!) mp XXVIII	(92 mp)
<i>Quadrata</i> XIII	(88 mp)		
<i>Ad Fines</i> XX		2 <i>Siscia</i> mp XXVIII	(122 mp)
<i>Siscia</i>	(122 mp)		

¹⁷ J. Klemenč, *Archaeologische Karte v. J. Blatt Zagreb*, 111 i Th. Mommsen, *CIL III*, p. 496; Klemenč daje i ostale ubikacije stanice *Ad Fines* i raspravlja o ovom problemu.

Iz gornje komparativne tabele jasno se vidi da su stanice Tabule između Noviodunuma i Siscije stvarno pripadale cesti Emona — Siscia, jer se (jednim dijelom) ponavljaju na toj pruzi i u Itineraru, koja na žalost nema sve stanice nego samo svaku drugu, ali se navedene stanice slažu, a i zbirna distanca Noviodunum — Siscia je jednaka, i slaže se sa onom koja je pogrešno unesena u Itineraru za komunikaciju Senia — Siscia.¹⁸ Da navedene stanice doista pripadaju cesti Emona — Siscia, najbolje se vidi iz Ravenn. Anon. Cosmogr. (IV, 20): *Item ad aliam partem sunt civitates, id est Sicce (= Sisce), Fines, Romula, Nomiudum, Cruppi, Acerbo, Atamine (Acerbo at Amine = Aemona?)*.^{18a}

Ako dakle stanica Ad Fines pripada cesti Emona — Siscia, ona kao takva nije mogla ležati na provincijskoj granici (sve kada bismo je lokalizirali i u Topusko, opet se ne bi nalazila na provincijskoj granici), nego je valja smjestiti negdje u područje oko Vel. Gorice, gdje ima dovoljno arheoloških argumenata za takvu lokaciju, najvjerojatnije u Buševcu, gdje se po Klemencu odvajala cesta u pravcu Andautonije i dalje za Petovio.¹⁹ Prema tome, i u ovom slučaju putna stanica Ad Fines leži uz granicu dvaju plemenskih teritorija — *Andautoniensium*²⁰ i *Colapianorum*²¹ (odnosno u rimsko doba između agera civitata Siscije i Andautonije), ali se ne smiju sasvim isključiti ni Varcijani (Ptol, 2, 14, 2, Plin. n.h. III, 148; Dessau, ILS br. 9132),²² ovisno o lokalizaciji stanice Ad Fines.

¹⁸ Razlike u milijaciji između Ta i It., koje iznose i do 5 milja, dolaze od raznog položaja stanica (koji se s vremenom mogao i mijenjati) i različitog mjerenja udaljenosti. O tome v. F. Ertl, *Topographia Norici I, Kremsmünster*, 1971, 23 (*»ob ein grosser oder kleiner Mann die Strecke abgeschritten hat, oder ob das Gelände eben oder gebirgig war«*).

^{18a} J. Schmetz, *Itineraria Romana II, Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Lipsiae 1940, p. 58.

¹⁹ J. Klemenc, *Teodozijevo pohod proti Maximusa iz Siscije do Petovija*, *Zgodovinski časopis* (*»Kosov zbornik«*), sv. 6—7, 1952—53, 78 i d.

²⁰ CIL III 4008, 4010 (*res publica Andautoniensium*), 4011 = Hoffiller-Saria, *AIJ*, p. 212—218, br. 474, 477, 478. Po mišljenju P. Petrua, *K trem novim napisom s spodnjega Posavja*, *Arheol. vestn.* XI—XII, 1960—61, 32, ager Andautonije (*res publica Andautoniensium*) dopirao je na zapadu do Cateža, gdje se graničio s područjem (agerom) Latobika. O ageru Andautonije cf. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 24.

²¹ Plin. n.h. III, 147. Usp. CIL III 1438 = DESSAU, ILS 9199: (*praefectus*) *civitatis Colaphianorum* (Heliopolis, Sirija) i CIL III 11227: ... *Li*] *ccai* [*fil*] *Colap(ianus)* [*mil(es)*] *cho(hortis)* *I Ulp(iae)* [*Pan(noniorum)*], *Carnuntum*. Možda su *Colapiani* kasnije bili uključeni u *cives Sisciani* (DESSAU, ILS br. 9132)?

²² Podatke za lokalizaciju Varcijana daju: Ptol. 2, 14, 2, Plin. III, 148, i Dessau, ILS 9132: *cives Sisc(iani) et Varcian(i) et Latobici*... (Samarija, Judeja). Varcijane bi trebalo lokalizirati između Siscijana i Latobika (po Petru-u, n.dj., 33, Latobike i Varcijane dijelili su Gorjanci i Sutla), a ne istočno od Siscijana, kako predlaže H. v. Petrikovits, *Die Varciani*, *Antidoron* II, 60—66. Usp. o tome i RE XII/1, 1924, 967—8 i VIII A1, 1955, 363. — O lokalizaciji panonskih plemena usp. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*. *Varciani*, p. 22—24, *Colapiani*, p. 24, *Oseriates*, p. 26—27, i *Breuci*, p. 75.

Na putnu stanicu *Ad Fines* u Gornjoj Meziji prva je ukazala F. Papazoglu.²³ Pobijajući Vulićevu pretpostavku da stanica *Ad Fines* kod Kuršumlije (stanica se nalazila na sutoku Kosanice u Banjsku²⁴) obilježava granicu između Dalmacije i Mezije, Papazoglu je ukazala na činjenicu da se ta stanica nalazila duboko u dardanskom teritoriju, dublje od stanica *Vindenis* i *Viciano*, koje se moraju locirati još zapadnije, na pravcu Kuršumlija — Priština — Lješ (*Lissus*), s tim što se obje još uvijek nalaze na dardanskom teritoriju, a to znači i unutar mezijuskog provincijskog područja. Stoga toponim *Ad Fines* tumači kao »granično mesto djevu gradskih teritorija«, najvjerojatnije Ulpijane i Niša (*Naissus*). Slično mišljenje su iznijeli Premierstein i Vulić, a u novije vrijeme i M. Mirković.²⁵ Vjerojatno je i u ovom slučaju u pitanju *residuum* iz predrimskog vremena, ali on na ovom mjestu ne bi imao značaja za utvrđivanje etničke granice Dardanaca u odnosu na druga plemena, nego bi ukazivao na neke plemenske međe unutar dardanskog etničkog područja. Poznato je da su Rimljani poštovali zatečeno stanje gdje god nije bilo posebnog razloga za kakve promjene, pa su se tako u teritorijima kasnijih civitata i municipija, pa i kolonija, najčešće sačuvale međe predrimskih oblasti.²⁶

Teže je objasniti toponim *Ad Fines* u današnjoj Makedoniji, jer je manje jasan zbog lapsusa (?) na samoj Tabuli. Na liniji Scupis — Stopis na Tabuli je, naime, ucrtano više stanica nego što ih je stvarno moglo biti na toj relaciji, dok na kraku ove iste ceste od Niša do Skoplja nije ucrtana nijedna stanica. O restituciji ovog mjesta (zbrke, kako kaže M. Mirković, 250) postoje različita mišljenja. Jedni, kao Vulić, Papazoglu i Mirković,²⁷ neke stanice s rimske komunikacije: *Scupis XXI* vinjeta banje *XII Anasauro XXXII Ad Fines VIII Ad Hercule VIII Ad Cephalon XIII Gurbita VIII Stopis* (Tab. Peut, VII, 4—5) prebacuju na trasu *Naissus* — Scupi, dakle sjeverno od Skoplja. Drugi, opet, smatraju da takva revizija Tabule nije potrebna, pa *Ad Fines* i neke druge stanice smještaju na komunikaciju Scupis — Stopis (Stobi) — *Heracleia* — via *Egnatia*, dakle tamo gdje su i ucrtane.²⁸ Po Tomovskom, stanica *Ad Fines* se nalazila 34 milje sjeverno od Sto-

²³ F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Akademija nauka i umjetnosti BiH, knj. XXX, 1959, 154.

²⁴ Đ. Stričević, Ranovizantijska crkva kod Kuršumlije, Zbornik radova SAN-a XXXVI, 1953, 191—192.

²⁵ Premierstein-Vulić, *Jahreshefte* 3 (1900), Bbl. 139, i 4 (1901), Bbl. 128; E. Čerškov, GMKM II, 1957, 65; M. Mirković, *ŽA* X, 1960, 256.

²⁶ Usp. moj rad »Municipium Malvesiatium«, *Arheol. radovi i rasprave* VI, JAZU, Zagreb 1968, 257.

²⁷ F. Papazoglu, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957, 82 i bilj. 73; M. Mirković, *ŽA* X/1—2, 250 i d. Usp. Čerškov, Rimski put *Naissus*—Scupi i stanica *Viciano*, GMKM VI, 123—29. Čerškov prihvaća stav Tomovskog o reviziji Tabule, a trasu puta *Naissus*—Scupi vodi istočnije od Kačanika (str. 129).

²⁸ Tomovski, rad nav. u bilj. 9, u kojem je izložen i historijat problema i navedena literatura.

bija, dakle još uvijek dosta južnije od Skoplja.²⁹ Ako uvažimo prvo mišljenje, toponim *Ad Fines* bi označavao među unutar dardanskog etnosa (kao i onaj kod Kuršumlije). U drugom slučaju — zavisno od lokalizacije putne stanice *Ad Fines* — označavala bi vjerojatno plemensku granicu između Dardanaca i Peonaca, što bi značilo i provincijsku granicu između Gor. Mezije (u čijem je sastavu bila Dardanija) i Makedonije, koja je zahvatala i staru Peoniju, a ova je prolazila (svega) desetak kilometara sjevernije od Titova Velesa.³⁰ Sve dakle ovisi o lokalizaciji stanice *Ad Fines*. Ništa se ne može sa sigurnošću ni odbaciti ni usvojiti dok se tačno ne odredi trasa ove komunikacije. Ako bi se mišljenje Tomovskog pokazalo kao ispravno,³¹ stanica *Ad Fines* bi u tom slučaju ostala nešto malo sjevernije od granica Makedonije i Gor. Mezije, kako ju je utvrdila Papazoglu. Čini se ipak da je ovo pitanje restitucije rimske ceste na pravcu Scupi — Stobis još uvijek *sub iudice*, pa stoga i značenje toponima *Ad Fines* u ovom slučaju zasad valja ostaviti otvorenim. Dovoljno je da smo na nj upozorili.

Toponim *Ad Fines*, dakle, u nekim slučajevima i kod nas odražava predrimsko stanje — plemenske granice, pa ga stoga moramo tretirati kao sirvival.

Za takvo tumačenje termina *Ad Fines* na rimskim itinerarima nalazimo analogija i u Galiji, gdje se u medievalnoj i modernoj toponomastici susreću brojni refleksi keltskog toponima **Equoranda*/**Equaranda*,³² kao što su *Ingrandisse* g. 637, in *viculo Igorande*, *Iguoranda* 7. st., *vicaria Igorandinsis* 913, *vicaria Ingrandinsis* 925, *Vuiranda* 867, in *agro Iguerendensis* 893, *Evaranda* 937, *Ewiranda* 938, *Evranda* 956, in *agro Ewirandensi* 965, *Iwirandam* 994, *Eguirandam* 996 itd.³³

U posljednjih stotinjak godina nauka je mnogo proučavala značenje tih medievalnih toponima. Nedavno je rezultate istraživanja skupio P. Lebel, koji toponim **Equoranda* tretira kao keltski compositum: u svom drugom dijelu sa značenjem »granica« (gal. *rhan stirs. rann*), dok u prvom dijelu prepoznaje indoevropsku riječ »konj« od ie. **ekwos*, lat. *equus*). Složenica bi otprilike značila »granična stanica

²⁹ Tomovski smatra da je taj naziv »pogranični toponim«, pa *Ad Fines* ubicira »južno od Katlanova, a severno od Novačana«, u područje selâ Rudnik, Kožle i Kruške, kuda je prolazila (po F. Papazoglu, Mak. grad. u rim. d. 82) provincijska granica.

³⁰ Papazoglu, Makedonski gradovi, 81 i d.; Ista, Srednjobalkanska plemena, 146.

³¹ Tomovski stanicu *Anasauro* stavlja na trasu puta Scupi—Serdica, sa raskrsnicom kod stanice označene vinjetom banje. Sve ostale stanice ubicira na trasu Scupis—banja—*Ad Fines* itd. prema Stobiju i Herakleji (n.dj., str. 122 i Tab. pregled na str. 124 i 125).

³² Prijevojni odnos **Equoranda*: **Equaranda* lijepo se može objasniti dijalektalnim razlikama, kao i njihovi romanski refleksi koji odgovaraju pojedinim regijama.

³³ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, Leipzig 1896, col. 1485—86 s. v. *Ewi-randa*. Čf. *Vocabulaire Viex-Celtique* (E), Ogām, tradition celtique, VI/1, Rennes 1954, 47.

za konje«, »granična putna stanica«, odnosno sama »granica«, što je latinskim jezikom izraženo toponimom *Fines*.³⁴ Lebel je prikupio (dugu) listu od preko 120 toponima i hidronima, koji su — već prema regijama — u modernom francuskom dali različite reflekske: *Ivrande* (Normandie), *Ile de France*, *Ingrandes* (Loire), *Igrandes* i *Avarande* (Bourgogne), *Arande*, *Erande* (Champagne), *Eurande* (Lorraine), *Eygu-rande* (Aquitaine), *Egurande* (dès l'Est du Massif Central), *Dirande* (dès le Sud), *Hérande* (Wallonie), *Herent* (Flandre) itd.³⁵ Takvi se toponimi obično nalaze na granicama koje su ponekad vrlo stare.

Ispitivanje upravo tih toponima umnogome je doprinijelo i restituciji etničke slike, tj. plemenskih teritorija predrimske Galije, koja je kao i Ilirik bila podijeljena u brojna, manja i veća plemena (*cité*). Ponekad su ti stari galski toponimi na rimskim itinerarima »prevedeni« latinskom riječi *Fines* (npr. Itin. Anton. 343, 4, 356, 13, 364, 4, 379, 7, 387, 2, itd.).³⁶ Značaj toponima *Equoranda* ističe i E. Thevenot kada kaže: »De tous les toponymes qui paraissent liés aux frontières préromaines, le plus net, le plus répandu et par conséquent le plus révélateur est celui qui se présente sous les formes médiévales *Equoranda*, *Equaranda*«. ³⁷ Pokazalo se, naime, da najveći broj tih *Equoranda* (odnosno njenih romanskih i modernih derivata) leži na granicama drevnih dijeceza (koje su najčešće sačuvala vrlo staru teritorijalnu podjelu, jer su se u početku crkvene dijeceze obično poklapale s teritorijem plemena ili grada), najčešće na nekom starom putu — na prijelazu s jednog na drugi teritorij (*au passage d'une cité dans une autre*).

Takvo tumačenje toponima *Equoranda* izazvalo je među lingvistima (keltolozima) živu diskusiju (*»problème épineux d'Equoranda«*!). Da li je toponim *Equoranda* pretkeltski supstrat³⁸ ili je keltski arhaizam? Ili možda keltski neologizam? Poteškoća je, naime, dvostruka: 1) Po zakonima galske fonetike labiovelar obavezno prelazi u labijal, pa bismo umjesto **equos* (ie. **ekwos*) očekivali kelt. *epos*, kao i u koradikalu *Epo-na*, galska božica konja i patrona konjušara. Pokazalo se, međutim, da i u tom glasovnom procesu ima iznimaka. Takve su npr. riječi *Sequana*, *equos* (mjesec u kalendaru iz Colignyja), *in-quimon*,

³⁴ Paul Lebel, *Où en est le problème d'equoranda*, **equaranda*, *Romania*, 1937, no 250, p. 145—203. U mom radu »Dolabelin sistem«, 45, bilj. 11d, greškom slagara pobrkan je ovaj rad s radom P. Lebela koji se ovdje citira u bilj. 42.

³⁵ N. dj., 177—203.

³⁶ E. Thevenot, *Histoire des Gaulois*, Paris, 1971, 37. — Galija je na Tabuli prikazana na segmentima II, 1 — III, 5, a stanice *Ad Fines* na II, 5, III, 1, III, 5;; *Fines* II, 1 (dva puta), II, 2 (tri puta), II, 3, (dva puta), II, 4 i *Fines Atrebatum* (Miller, 60); *Finibus* III, 4 (dva puta) i *Fines Gal-lorum* (Miller, 206).

³⁷ N. dj., 36.

³⁸ Konj je *par excellence* indoevropska životinja i ne može se dovoditi u vezu s pretkeltskim supstratom. Uostalom, mi ništa ne znamo o jeziku pretkeltskog stanovništva, venetskog, ligurskog i iberskog, pa ne možemo znati niti koliko je taj supstrat utjecao na leksiku, sintaksu i fonetiku keltsku.

Qutios (i sama riječ *Equoranda*), keltski arhaizmi koji nisu pretrpjeli djelovanje zakona o pretvaranju labiovelara u labijale.³⁹ Napose je to moglo vrijedjeti za toponime, koji žive mnogo duže od antroponima, pa bi zakon *qu>p* i zbog toga mogao imati iznimaka, pogotovo što je značenje takvih toponima s vremenom postalo nerazumljivo, te im je i etimologija često vrlo nejasna. U prilog takvom shvaćanju govori još i činjenica što se toponim *Equoranda* sačuvao i u vjerskim tekstovima. (Ipak, i dalje ostaje mogućnost da je *Equoranda* galo-rimski neologizam, koji se razvio pod rimskim utjecajem od lat. *equus*).⁴⁰ 2) Drugi dio složenice — *randa* u germanskom i romanskim jezicima doista znači »granica«, ali nijedan etimološki element ne dokazuje da je to značio i u keltskim jezicima, gdje mu je redovito značenje »part, partie, partage, division, parcelle, parcelle de terre«.⁴¹ Zbog toga F. Le Roux pomišlja — oslanjajući se na jedan kasniji rad P. Lebel⁴² — i na mogućnost da je *Equoranda* mjesto »des pèlerinages de chevaux et du culte de saint Eloi, protecteur des chevaux, dans des localités où l'on retrouve assez souvent des **Equoranda*«, ne isključujući ipak ni mogućnost da je toponim u početku imao značenje slično onom što ga ima galska riječ *ebran* »provende de chevaux« ili glagol *ebranu* »donner la provende aux chevaux«, što bi nas već približilo Lebelovu mišljenju. I u tom slučaju *Equoranda* bi bio arhaizam keltskog, tj. predrimskog supstrata.⁴³

U red takvih i sličnih toponima mogli bismo uvrstiti i dosta česte nazive na našem toponomastičkom području tipa *Kobilj*, *Kobilje* i sl. i njima srodne toponime, kao što su *Konjska*, *Konjsko* i sl. Stoga bih ovdje htio ukazati na bogatu toponomastičku baštinu srodnog značenja i u slavenskim jezicima uopće, a posebno u našem jeziku. Nema sumnje da je konj, kao domaća životinja, i kod Slavena imao isto tako veliko značenje kakvo je imao za Kelte i Ilire i ostale Indoevropljane, ne samo u dnevnoj (praktičnoj) upotrebi — za rat i transport, nego, po svoj prilici, i kao magična životinja, možda i kao sirival klanskog društva i totem grupe. Dakako da u razmatranju toga vrlo složenog problema nije dovoljna samo metoda arheologije i topografije, pa bi to pitanje trebalo proučavati interdisciplinarno. Dobre rezultate, makar i kao hipoteze, jedino bi mogla dati lingvistika (na pose toponomastika), jer se to — pošto je nestalo materijalnih tra-

³⁹ Opširnu lingvističku analizu dala je F. Le Roux, *Que signifie *Equoranda?*, in OGAM, VIII/1, no. 43, Rennes, 1956, 15—49. Usp. P. Quentel, *Sur quelques mots et toponymes Bretons et Celtiques* (XIV), in OGAM, VIII/4, no. 46, 329—340; L. Roger, *Equoranda et ses survivances en Belgique*, in Bull. trimestriel de l'inst. archeol. Lux, XIV, 1938, 66—74; P. Lebel, *Un nouvel exemple du toponyme Equaranda a Leuglay*, in Mémoires de la commission des antiquités de la Côte-d'Or, t. XXI, fasc. 1—2, 1936—37, 80—83.

⁴⁰ F. Le Roux, n. dj., 19 i d.

⁴¹ Holder, op. cit., II (1904), col. 1073, s.v. *Randa i Ranna. F. Le Roux, n. dj., 43—47.

⁴² P. Lebel, *Saint Eloi, les chevaux, equoranda*, in Revue Archéologique de l'Est, V/4, no. 20, oct.—dec. 1954/avril 1955, p. 344—352.

⁴³ OGAM, n. mj., p. 49 i 32.

gova — još jedino može postići lingvističkom metodom, uz eventualnu pomoć etnologije.

Na našem području dosta su česti toponimi i oronimi, a u manjem broju i hidronimi, koji su izvedeni od semantički srodnih riječi *Kobilj* (sa derivatima Kobilarnik, Kobilji Do, Kobilja Glava, Kobilja Ravan, Kobilja, Kobiljača, Kobilje itd.) i *Konjsko* (Konjska Glava, Konjska rijeka, Konjski osov, Konjski vir, Konjski zavoj, Konjsko brdo, Konjsko polje, Konjsko vrelo, Konjšćica, Konščina itd.).⁴⁴ Takvi nazivi vrlo često označavaju markantne tačke na terenu, koje su, u nama nepoznatoj prošlosti, mogle imati i ulogu graničnih tačaka, manjeg ili većeg značaja. Tako npr. u najbližoj okolini Sarajeva postoje tri *Kobilje Glave* (Kobiljače); jednom je to prijevoj i naselje na putu Sarajevo — Semizovac, drugi put prijevoj i naselje na putu Rakovica — Kiseljak, a treći put prijevoj i kosa na granici Hreše i Brezovice.⁴⁵ Sve tri leže na starim putovima, a u geomorfološkom pogledu predstavljaju prirodne međe jedne zaokružene teritorijalne cjeline. Na međi između Rakitnog i Drežnice, opet uz stari put, imamo *Konjsko*, a na putu Milići — Drinjača *Konjević-Polje*, također na staroj komunikaciji.⁴⁶ Jedna Kobilja Glava (k. 1115) leži sjeverno od Korita, na putu iz Bileće u Gacko, uz granicu dviju oblasti,⁴⁷ a Konjsko na putu Arslanagića Most — Grab — Herceg-Novi, itd. Ovamo svakako spada i toponim *Konjic* na Neretvi, na granici Bosne i starog Huma.

Bilo bi zanimljivo prikupiti i topografski odrediti što više onomatoloških oznaka te vrste, što je za ovu priliku bilo nemoguće. Srodne toponomastičke oznake javljaju se i u drugim slavenskim jezicima, jer su oba oblika praslavenskog porijekla.⁴⁸ Očito je da takvi nazivi pored čisto metaforičkog značenja (neka je konfiguracija mogla imati oblik koji podsjeća na konja, odnosno kobilu) mogu imati i svoj dublji smisao, tj. kao relikti pograničnih toponima ili putnih stanica i sl. Međutim, da se izvuku konkretniji zaključci, potrebno je prikupiti još veći broj primjera.

Poznato je da su stari Grci i Germani, a i drugi stari narodi, smatrali da životinjske kosti imaju magično značenje, pa su ih stavljali

⁴⁴ Usp. Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, V, Zagreb, 1898 — 1903, 136—138, s. v. *Kobilarnik* itd., a na str. 289—290, s. v. *Konjska* itd. — Za Bosnu i Hercegovinu posebno vidjeti »Rječnik mjesta Bosne i Hercegovine (kratica RMBH) prema popisu stanovništva godine 1910«, sastavio Statistički ured za Bosnu i Hercegovinu god. 1918, s. v. *Kobilići* itd., 128, i s. v. *Konjević* i dalje, 131.

⁴⁵ Za prve dvije Kobilje Glave, usp. M. Filipović, Vogošća i Bioča u Bosni, SEZ, 629, 649 i 662, i Visočka nahija, SEZ, knj. 43 Naselja, knj. 25 (1928), 433 i 443. Filipović spominje još nekoliko izvedenica od Kobilj (indeks); V. RMBH, n. mj., Kobilja Glava između Hreše i Brezovice kartirao je autor. — Upozoravam i na *Kobiljdo* kod Kasindola (Sarajevo).

⁴⁶ Ph. Ballif, Röm. Strassen in BiH, 31. Konjević-Polje na Drinjači poznato je i kao antičko arheološko nalazište, a sigurno se nalazilo na trasi rimske ceste Romanija—Drina, — usp. Ballif, Strassen, 40. Toponim *Konjsko vrelo* je također proširen, usp. RMBH pod natuknicom *Konjević*.

⁴⁷ Kartirao autor. Usp. i *Voljice*, RMBH, 309.

⁴⁸ V. Rječnik hrv. ili srp. jez. JAZU, s. v. Kobilj i Konjski.

na međe, u usjeve i drugdje kao neku vrstu zaštite.⁴⁹ Ako su tako radili Grci i Germani, onda su to isto radili, ili su mogli raditi, i ostali indoevropski narodi, među njima i slavenski. Još 1838. godine ograničavali su seljaci kod Paraćina u Srbiji svoje posjede životinjskim kostima, a knez Miloš je pohvalio ljude iz smederevskog okružja što su kostima ograničili zemlje koje će raditi.⁵⁰ Porijeklo tog običaja objašnjava se vjerovanjem u totemske životinje i u njihovu zaštitu ljudi i njihove zemlje. Međutim, na formiranje toponima tipa Kobiljača, Kobilja Glava, Konjsko i sl. mogli su djelovati i drugi razlozi, među njima i oni o kojima smo govorili prethodno, analizirajući toponime tipa *Equoranda* u Galiji i putne stanice *Fines* u Galiji, Panoniji, Meziji itd. Ako su se običaji polaganja kosti na njivama ili oko njih održali do 19. stoljeća, onda su se isto tako mogli sačuvati i stari toponimi i oronimi na komunikacijama, ili na prijelazima iz župe u župu, općine u općinu, oblasti u oblast, onako kao što su se u srednjovjekovnoj Galiji održali brojni refleksi predrimskog toponima *Equoranda*. Svi su naime narodi, u sličnim uvjetima i na određenom stupnju kulturnog i društvenog razvitka, imali i slične običaje i potrebe, pogotovo ako se radi o narodima koji su se razvili iz istog supstrata.

Ovdje smo samo nabacili neka pitanja koja uspješno može rješavati jedino lingvistika (onomastika). Nije nam ni bila drukčija namjera nego da ih nabacimo, jer bi za njihovo rješavanje, makar i u obliku hipoteze, trebalo daleko više primjera i bolje stručno poznavanje jezika i njegovih promjena. Neosporno je, naime, da su toponimi i hidronimi daleko postojaniji od antroponima i drugih riječi. Narod može propasti, može nestati i njegov jezik, mogu se sasvim izmijeniti i jezični običaji, ali toponimi ostaju. I oni se, istina, mijenjaju prema novim jezičnim zakonima, ali ostaju i onda kad postanu nerazumljivi, pa ih novi stanovnici najčešće prilagođuju svojim jezicima. Među takve toponime ubrajamo i *Ad Fines*, *Equoranda* i *Kobiljača* (Konjsko), koji predstavljaju odraz (refleks) predrimskog (odnosno praslavenskog) jezičnog i društvenog stanja, pa vjerujem da i ova tema (kao takva) nije izišla iz kruga djelatnosti i problematike *Centra za balkanološka ispitivanja* i naučnog interesa njegovog osnivača i rukovodioca dra Alojza Benca, kome je i posvećen ovaj Zbornik, jer govori o problemima ilirskog, paleobalkanskog i paleoslavenskog supstrata. Ti problemi i odnosi najbolje se mogu nazreti upravo u ovakvim reliktima, a ujedno nam mogu pružiti i pomoć pri rješavanju topografskih (u prvom redu), ali i drugih raznih pitanja prethistorije i protohistorije našeg područja.

Ako smo ovim kratkim prilogom išta pridonijeli osvjetljavanju tih odnosa, to je samo dio duga, makar kako skroman bio, prema obimnoj i raznovrsnoj naučnoistraživačkoj djelatnosti na planu prethistorije Bosne, i Balkana uopće, poštovanog profesora i akademika Alojza Benca, prilikom njegova životnog i plodnog jubileja.

Votis multis susceptis solutisque.

⁴⁹ M. Barjaktarović, O zemljišnim međama u Srba, SAN CCIII, Etnografski institut, knj. 4, Beograd 1952, 38.

⁵⁰ Ibidem, 47 i 48.

TOPONYME »AD FINES« ET SES SIGNIFICATIONS

(Toponymes synonymes *Ad Fines*, *Equoranda*, *Kobiljača*)

RESUME

Les toponymes sont beaucoup plus durables et constants que les anthroponymes et les autres mots. Ils demeurent même après la disparition d'un peuple et de sa langue, c'est-à-dire même lorsqu'ils deviennent incompréhensibles. C'est le cas des noms de localité sémantiquement proches de *Ad Fines*, *Equoranda* et *Kobiljača* (Konjsko). La toponymie *Ad Fines* (*Ad Finem*, *Ad Fine*, *Finibus*) est très répandue sur les voies de communication romaines. Elle apparaît plus de vingt fois sur l'itinéraire d'Antonin, et plus fréquemment encore sur la *Tabula*; et ce qui est significatif, très souvent également en des endroits qui ne se trouvent pas aux confins d'une province. C'est le cas par exemple entre Naissus et le relai de *Viciano* (Tab. Peut.), puis entre Skoplje (*Scupi*) et *Stobi* (Tab. Peut.). Dans les deux cas le terme *Ad Fines* est un toponyme frontalier, bien qu'il ne désigne toujours pas une limite de province. Il s'agit visiblement d'un vestige de l'époque préromaine. Il en va de même pour la station *Ad Fines* — à 20 milles à l'ouest de Sisak sur la voie Emona-Siscia (Tab. Peut. V—VI), souvent identifiée, par erreur avec Topuski. En fait, les trois dernières stations avant Siscia (*Romula*, *Quadrata* et *Ad Fines*) sont communes aux voies Emona-Siscia (Tab. Peut.) et Senia-Siscia (Itin. Ant. 274, 4—6). Il s'agit sans aucun doute ici d'une erreur d'itinéraire et d'une contamination des données des deux voies de communication, celle qui suit la vallée de la Save (Tab. Peut.) et celle qui traverse la Lika (Itin. Ant.). La station *Ad Fines* appartient donc à la route Emona-Siscia, et elle ne pouvait se trouver à la frontière de la province; il faut par conséquent la situer dans les environs de Vel. Gorica, c'est-à-dire à la limite du territoire de Colapiani ou de Varciani et d'Andautonia (Andautonienses). Le relai *Ad Fines* — à 16 milles au sud de *Servitium* sur la Save (Tab. Peut.) marque elle aussi la limite des territoires de deux tribus, dans ce cas les Oseriates et vraisemblablement des Maezei. Ici également il s'agit d'un vestige de la période préromaine, et la toponymie *Ad Fines* n'est pas autre chose que le *qualque* latin du toponyme épichorique.

La meilleure explication du terme *Ad Fines* est fournie par l'analogie avec la Gaule, où l'on trouve fréquemment sur les voies antiques le toponyme *Equoranda* (*Equaranda*), avec ses reflets en français moderne: *Ingrande*, *Eygurande*, *Ivrande*, *Arande*, *Avarande*, etc. Le toponyme *Equoranda* est un terme composé dont la seconde partie signifie »frontière«, alors que dans la première nous retrouvons le mot »cheval« — autrement dit »relai de chevaux frontalier«, exprimé en latin par *Fines*, etc. Par conséquent nos propres toponymes *Ad*

Fines ont le sens de »frontière«, »poste frontalier«, et peut-être aussi de »relai de chevaux frontalier«, tout comme le toponyme gaulois *Equoranda*.

Selon l'auteur, parmi les toponymes sémantiquement proches il faut également ranger les noms de lieux slaves du type *Kobilj*, *Kobilje*, *Kobiljača*, etc, et leur toponymes semblables *Konjska*, *Konjsko*, qui sont d'origine slave primitive. De tels toponymes désignent le plus souvent les points frontaliers caractéristiques (oronymes), qui, à une époque indéterminée du passé, ont pu jouer un rôle de poste frontalier, et même de frontière. Ces noms servent parfois à désigner aussi des cours d'eau, comme c'est aussi le cas d'*Equoranda* en Gaule et de ses reflets en français moderne. Il est certain que le cheval, en tant qu'animal domestique, avait aussi chez les Slaves la même signification que chez les Celtes, les Illyriens et autres Indoeuropéens, non seulement pour son utilité quotidienne (pour la guerre et le transport), mais aussi et tant qu'animal magique, survivance peut-être d'une société de clan, et d'un totem.(?) Les peuples anciens croyaient que les os d'animaux possédaient une valeur magique, et ils en plaçaient à l'endroit des limites et dans les terresensemencées comme une sorte de protection. Cependant la formation des toponymes du type *Kobiljača*, etc, peut avoir été influencée par les facteurs dont il a déjà été question à propos des toponymes *Equoranda* en Gaule et *Ad Fines* le long des routes antiques, aux endroits où l'on passait d'un territoire dans un autre, d'une région dans une autre.

L'étude de vestiges de ce genre peut grandement nous aider à résoudre les problèmes topographiques (en premier lieu), ainsi que des questions diverses du domaine de la préhistoire et de la protohistoire, tout comme l'étude du toponyme *Equoranda* a permis de mieux connaître l'ethnographie de la Gaule préromaine qui — comme l'Illyrie — était morcelée en de nombreuses cités.

ANDREAS MOCSY
(Budapest)

GROSSGRUNDBESITZ UND KONTINUITÄT IN PANNONIEN

Das verhältnismässig rasche Absterben der römischen Kultur in Pannonien gehört zu den Tatsachen, woran keine Versuche rütteln können, sei es, dass sie das Ausharren mancher provinzialrömischer Kulturgüter bis ins Awarenzeit beweisen, sei es, dass sie auf zufällige und äusserliche Kongruenzen in der römischen und der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte, Kunst, Agrotechnik usw. hinweisen. Immerhin bleibt die Tatsache unbestreitbar, dass in Pannonien keine nennenswerten Gruppen von Romanen die Awaren und die Slawen überlebt hatten und keine nennenswerte Siedlungskontinuität von der Römerzeit bis zum Mittelalter nachgewiesen werden kann.

In dem Schicksal der lateinisch sprechenden Bewohner der europäischen Provinzen kann man sehr vereinfacht zwei Typen des Fortbestehens unterscheiden. Im Westen geht das Entstehen der neulateinischen Sprachen auf die Kontinuität der Grossgrundbesitze und auf den demzufolge notwendig gewordenen Kompromiss zwischen Germanen und Romanen zurück, im Osten sind die Rätoromanen, Dalmaten und Wlachorumänen infolge eines Migrationsprozesses entstanden. Die Bevölkerung lateinischer Zunge musste zumeist ihren Wohnort und ihre Lebensweise ändern, und erst dadurch konnte ihr gruppenweise Weiterleben gesichert werden.

Als eine Provinz von spätantiken Grossgrundbesitzern hätte Pannonien den westlichen Weg, und als ein von erneuerten Barbarenangriffen heimgesuchtes Land den östlichen Weg einschlagen können. Dass diese zwei Möglichkeiten nicht gegeben waren, könnte verschiedentlich erklärt werden, zum Beispiel: Pannonien war nicht tief genug romanisiert, das heisst, es gab keine Menschengruppe, die als eine Gruppe lateinischer Zunge die Grundlage für das Entstehen einer romanischen Volksgruppe hätte dienen können. Oder: Barbarenangriffe und barbarische Niederlassungen haben Pannonien zu früh, zu

oft und zu kräftig getroffen, das Land ist daher einer Reihe von Katastrophen zum Opfer gefallen: um die Worte Piganiols zu gebrauchen, elle a été assassinée.

Abgesehen davon, dass diese zwei Erklärungen eigentlich inkompatibel sind, — Pannonien war entweder nicht romanisiert oder gewaltsam zugrunde gerichtet —, können manche Einwände gegen sie ins Feld geführt werden. Pannonien war früher und intensiver romanisiert, als manche Teile des Donaupraumes, die doch Kerngebiete neulateinischer Gruppen geworden sind; Katastrophe haben mit einer ebenso grossen Kraft auch manche weströmische Provinzen getroffen, nicht zu sprechen von den Donauprovinzen, deren Los sich kaum von dem Pannoniens unterscheidet, was die Kraft und die Häufigkeit der barbarischen Angriffe und Niederlassungen betrifft. Man wird ja auch nicht ohne weiteres behaupten können, dass grosse Massen der gallischen und spanischen Bevölkerung ihre nichtlateinische Muttersprache vergessen hätte. Nur eines steht von vornherein fest: die geographischen Voraussetzungen in Pannonien waren der Entstehung einer neulateinischen Gruppe durch Migration nicht gerade günstig. Es gab hier keine geschlossenen Täler, keine ausgedehnten Hochgebirgslandschaften und keine von der Natur geschützten Hafenstädte, wohin sich die Reste der Romanen zurückziehen konnten. Dagegen gab es im 4. Jh. Grossgrundbesitze, die einer regelmässigen Kornausfuhr fähig waren, und es gab einen senatorischen Adel, dessen Vertreter auch nach der Periode der sogenannten Vorherrschaft Pannoniens hohe Reichsposten bekleidet hatten. Warum hat Pannonien doch nicht den westlichen Weg, den Weg des Kompromisses zwischen Grundadel und Germanen einschlagen können?

Die oft behandelte und allzu oft als müssig erscheinende Kontinuitätsfrage dreht sich einerseits um den Nachweis des Ausharrens von Römern in Pannonien, das nicht geleugnet werden kann, andererseits aber um den Nachweis einer Zäsurperiode, die ebenfalls nicht geleugnet werden kann. Wählen wir nun ein anderes Verfahren und gehen wir nicht von der kritischen Periode des 5. und 6. Jhs, sondern von den letzten zwei Jahrhunderten der römischen Herrschaft in Pannonien aus.

Die letzten nachweisbaren Romanen Pannoniens waren Flüchtlinge, die in Gallien, in Spanien und sonstwo im Westen auftauchen: Constantius, Bischof von Lauriacum, sein Neffe, der Heilige Antonius von Lirina, Leonianus von Vienna, ein Gewisser Paulus bei Gennadius und Martinus von Braga¹. Von Romanen, die in der spätesten Zeit in Pannonien bezeugt sind, hören wir erst nach ihrer Übersiedlung aus Pannonien. Diese Übersiedlung erfolgte entweder als eine Flucht oder als eine gruppenweise Verschleppung wie im Fall der nicht näher umschriebenen Pannonier, die Alboin nach Norditalien brachte². Das Wort *Pannonius* scheint indessen immer mehr auch Barbaren zu be-

¹ A. Alföldi, *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria*. Roma, 1938.

² Paul, *hist. Lang.* II 26.

deuten, nachdem bereits Hieronymus von *hostes Pannonii* sprach³ und ein mysteriöser Constantius laut seiner Grabinschrift *Pannoniis gentibus horror erat*⁴. Zwei Momente wird man besonders hervorheben müssen. Erstens, dass die Flüchtlinge der nachhunnischen Zeit lauter Geistliche waren, deren weltliche soziale Stellung nicht besonders hoch war, oder zumindest in den Quellen nicht betont wurde, und zweitens, dass sie Flüchtlinge waren.

Nicht so in der Hunnenzeit. Aus dieser Zeit sind uns die letzten Aristokraten Pannoniens bekannt, die zugleich eine spezielle Politik vertraten, insofern sie teils als Vermittler zwischen Westrom und den Hunnen, teils als Politiker im Dienste Attilas eine Rolle spielten. Sie waren nicht die einzigen Römer, die sich im Hofe Attilas versammelten. Hat doch Attila Fachleute aus dem Donaauraum eingefangen und Priskos berichtet davon, dass gemeine Römer freiwillig ins hunnische Lager übertraten. Nach einer sehr ansprechenden Vermutung von I. Bóna gehörte auch der Hl. Severinus zu ihnen⁵. Für die Römer Pannoniens war der Hof Attilas ein Mittel zur Selbstbehauptung, es ist indessen nicht gesichert, dass die vornehmsten Pannonier, z. B. Orestes auch damals noch in Pannonien wohnhaft waren.

Einen Schritt zurück machend befinden wir uns nämlich in einer Zeit, als die Römer Pannoniens massenweise die Flucht ergreifen mussten. Im ersten Viertel des 5. Jhs hat eine *incursio barbarorum* den *populus Christianus* von Scarbantia veranlasst, nach Italien zu flüchten⁶; damals erfolgten die ersten Translationen der pannonischen Heiligen nach Italien⁷ und die personenrechtliche Stellung der Flüchtlinge wurde bereits um 408 ein Problem, das eine allgemeine Regelung durch kaiserliche Erlässe erforderte, weil — so heisst es im Theodosianus — *numerosa manus sedes quaesivit externas*⁸, zum Teil in Italien, zum Teil an der adriatischen Küste, wo in dieser Zeit eine senatorische Dame aus Pannonien bezeugt ist⁹. Kurz: im ersten Viertel des 5. Jhs haben bedeutende Massen der romanisierten Bevölkerung Pannonien verlassen, vor allem Leute vom Stande, die ein wenig später nicht so sehr in Pannonien selbst als viel mehr im Hofe Attilas aufgetaucht sind. Unbegreiflich genug, wenn wir daran denken, dass Pannonien im 4. Jh ein Land von Grossgrundbesitzen war. Die Gutsherren hätten ebenso wie in Gallien und anderswo im Westen das Ausharren in ihrem Land gegenüber die Flucht nach Italien bevorzugen können. In der Tat gibt es Anzeichen dafür, dass senatorische Gutsbesitzer sich noch gegen Ende des 4. Jhs auf ihre Güter in Pannonien zurückgezogen

³ ep. 123, 15.

⁴ ILCV 66, vgl. PWRE Suppl. IX, 715.

⁵ s. vorläufig Antik Tanulmányok 16 (1969) 285 ff.

⁶ Appendix der Passio Quirini, vgl. R. Egger, Der Heilige Hermagoras. Klagenfurt, 1948, 51 f.

⁷ T. Nagy, Regnum 6 (1947) 244 ff. Egger, a. a. O., und zuletzt T. Nagy, Acta Antiqua Hung. 19 (1971) 299 ff.

⁸ Cod. Theod. V 7, 2; X 10, 25.

⁹ J. J. Wilkes, Phoenix 26 (1972) 377 ff.

haben, wie Valerius Dalmatius, der Statthalter von Lugdunensis Tertia¹⁰. Aber die typische Haltung des pannonischen Adels im 5. Jh war eben doch die Flucht, die nach den gesagten nicht einfach auf irgendeine Katastrophe zurückgeführt werden kann.

Wir kommen damit ins 4. Jh und müssen die Besonderheiten des Latifundiensystems in Pannonien ins Auge fassen. Auf den Beweis für die Existenz von Grossgrundbesitzen kann hier nicht eingegangen werden, es ist ja wohl auch überflüssig. Drei Punkte halte ich für ausschlaggebend.

Erstens: Wir haben keine Beweise dafür, dass es einen senatorischen *Grundadel* in Pannonien gab. Im Gegenteil: die aus Pannonien gebürtigen Senatoren des 4. Jhs waren Emporkömmlinge, deren niedrige soziale Herkunft und mangelhafte Schulung gerne betont wurde. Sie waren *ignobili stirpe*¹¹ mit *mediocre studium*¹² ebenso, wie die grossen Illyriciani des späten 3. Jhs: *humanitatis parum, ruris ac militiae miseriis imbuti*¹³. Daraus folgt aber, dass sie nicht als Mitglieder eines Grundadels einen Rang erreicht haben, sondern erst als emporgestiegene Leute auch begütert geworden sind; freilich nicht unbedingt in Pannonien selbst. Ich möchte hier nicht darauf eingehen, dass ihr Emporkommen zumeist wohl einfach auf ihren Geburtsort zurückgeht. Sie waren alle aus Südostpannonien gebürtig, zumeist aus der Umgebung Sirmiums, wie alle pannonischen Kaiser und auch Orestes, der Vater des letzten weströmischen Kaisers. Es gab unter den Kaisern auch »Sirmienser ehrenhalber«, wie Aurelian und Carus¹⁴.

Zweitens: Eindeutige Zeugnisse sprechen für kaiserliche Domänen nicht nur im Inneren der Provinz, wo es bereits früher grössere Gutsbesitze gab, sondern auch in der Grenzzone, die bis zur Mitte des 3. Jhs ein typisches Land von Mittel- und Kleingütern war. Ein Teil der Domänen war offenbar Besitz gewesener Kaiser, z. B. das Dorf Budalia, Geburtsort des Kaisers Decius¹⁵, das *solum patrum* des Probus unweit von Sirmium¹⁶ oder das Gut des Maximianus Herculus, wo nach Aurelius Victor *etiam nunc eminet palatium*. Das zum Palatium gehörende wohl nicht kleine Gut wurde jedoch von Maximianus selbst erworben, zumal seine Vorfahren Tageslöhner waren¹⁷. Grosse Domänen sind durch die von Probus und Galerius verordneten¹⁸ und vielleicht auch später weitergeführten Rodungen, Bonifikationen und Pflanzungen entstanden. Das Gebiet, wo Galerius Wälder roden und Sümpfe trocknen

¹⁰ ILS 9887, zur Datierung A. Mócsy, Acta Archaeol. Hung. 23 (1971) 357.

¹¹ Amm. Marc. XXX 7,2 über den älteren Gratianus.

¹² Amm. Marc. XXVIII 1,6 über Maximinus aus Sopianae, der obscurissime natus bis zur Präfektur in Gallien emporgestiegen war.

¹³ Aur. Vict. Caes. 39, 26.

¹⁴ SHA Aur. 3,1. Car. 4,3.

¹⁵ Aur. Vict. Caes. 29,1. Epit. 29,1. Eutrop. IX 4.

¹⁶ SHA Prob. 21,2. Aur. Vict. Caes. 37,4. Epit. 37,1.

¹⁷ Epit. 40, 10.

¹⁸ Aur. Vict. Caes. 37,4. Epit. 37,4. SHA Prob. 18,8; 21,2. Eutrop. IX 17,2. Euseb. chron. 224a (Helm).

liess, fällt mit dem Siedlungsgebiet der von ihm in Pannonien angesiedelten Karpen zusammen¹⁹. Wohl wurden diese grossen Arbeiten mit und für die rezipierten Barbaren durchgeführt. In den grossen befestigten Siedlungen im Inneren von Pannonien²⁰ möchte ich die Zentren dieser Domänen erblicken. Ein weiterer Faktor in der Entstehung von Domänen waren die Konfiskationen, die ebenfalls quellenmässig bewiesen werden können. Die Parteigänger des Licinius sind z. B. ums Leben gekommen, wovon die vergrabenen Silberschätze mit den dezennalischen Geschenken ein Zeugnis ablegen. Konstantin hat wohl gerade wegen der licinianischen Opposition fast ein Jahrzehnt in Sirmium verbringen müssen²¹. Die Tilgung des Namens eines Gutsbesitzers auf dem Altar, wo die Pflanzung eines riesigen Weingartens verweigert wurde²², zeugt ebenfalls vom schweren Schicksal mancher pannonischer Gutsbesitzer.

Drittens: die munizipale Mittelschicht hat ihre einstige Rolle eingebüsst. Die Städte hörten auf, Zentren einer munizipalen Selbstverwaltung in der Art früherer Zeiten zu sein. Die Zentren des Reichtums und der Blüte waren im 4. Jh nur die Städte, die zugleich Sitze der spätrömischen Bürokratie waren. Der Reichtum konzentrierte sich ausserdem in den grossen Meierhöfen und befestigten Siedlungen der Domänen und Grossgrundbesitze.

Die Schlussfolgerung liegt auf der Hand. Es gab zwar Grossgrundbesitze in Pannonien und es gab auch einen senatorischen Adel, aber es gab keinen zahlenmässig starken Grundadel. Die provinziale Oberschicht, die als Trägerin irgendeiner römischen Kultur und als Trägerin der lateinischen Sprache einzig in Betracht kommt, war entweder als Soldat oder als Zivilbeamte oder als Domänenverwalter oder als reich gewordener Emporkömmling auf die Zentralmacht angewiesen. Ihre privilegierte Rolle in Pannonien konnte nur irgendeine Zentralmacht ausserhalb von Pannonien sichern, sei es durch das Funktionieren der Verwaltung, das heisst durch das ungestörte Zugehören Pannoniens zu West- oder Ostrom, sei es durch verzweifelte Versuche, die Gunst des näheren und übergrossen Herrn — Attilas — zu gewinnen. Das typische Verhalten der pannonischen Oberschicht in der Krisenzeit des 5. Jhs war daher das Kombinieren von Flucht und Opportunismus, wobei die Romanen durch wiederkehrende Flüchte sowieso allmählich untergingen.

Noch einen Schritt weiter zurück machend erblicken wir einen gemeinsamen Zug der Spätantike und der Periode der sogenannten Vorherrschaft Illyricums während der Soldatenkaiser. Die illyricianische Politik, wie ich an anderer Stelle nachgewiesen zu haben hoffe²³, war dadurch bestimmt, dass Illyricum sein grosses Heer nicht

¹⁹ vgl. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*. London, 1974, 272.

²⁰ ebendort 303 ff.

²¹ ebendort 277.

²² ebendort 298.

²³ s. meinen Aufsatz in *Aufstieg und Niedergang der Röm. Welt II/2*. Berlin, 1975 im Druck.

selbs unterhalten und die Kosten der Aussenpolitik, das heisst die wachsenden Summen des für die Barbaren bezahlten Stipendium nicht selbst aufbringen konnte. Um mit Tacitus zu sprechen: war das Rheinheer im Todesjahr des Augustus nicht nur *validior*, sondern auch *Galliarum opibus subnixus*, wodurch es sich rühmen konnte, *sua in manu sitam rem Romanam*, so war nach Domitian zwar *validior per Pannoniam exercitus* und obendrein *Italiae imminens*, hatte aber ein wirtschaftliches Hinterland wie Gallien nicht, und war daher auf die wirtschaftlichen Quellen des ganzen Reiches und auf die Zentralmacht angewiesen; ein jeder Usurpator vom Gnaden Illyricums musste daher nach Italien marschieren und gerade deshalb war die illyricianische Politik zutiefst daran interessiert, die Einheit des Reiches wiederherzustellen und ein neues Machtsystem gegen Ende des 3. Jhs ins Leben zu rufen. Sie hat sich aber gerade dadurch überflüssig gemacht, uns die Folgen waren zuerst auf die Verhältnisse im 4. Jh, dann auf die Schicksale der Römertums in Pannonien, entscheidend schwer.

DUSICA I MIHAILO D. PETRUŠEVSKI
(Skopje)

IZ NAJSTARIJE GEOGRAFIJE I TOPONIMIJE JUŽNOG BALKANA

Mikenske glinene pločice i vaze sa natpisima pisanim tzv. linearnim pismom B iz XIV—XII v. pre n.e., otkrivene u Knosu, Pilu, Miken i drugim centrima mikenske kulture, pružile su nam dragocene podatke ne samo iz oblasti grčkog jezika i materijalne kulture mikenske epohe nego, isto tako, i jedno obilje podataka iz topografije Peloponesa, Krita i susednih oblasti kopnene Grčke i ostrva.

Kao što se može videti iz kapitalnog dela prve dvojice mikenaologa M. Ventrisa i J. Chadwicka »Documents in Mycenaean Greek« (I izd. Cambridge 1956), od kojega danas imamo i II prošireno i dopunjeno izdanje (Cambridge 1973) što ga je posle smrti M. Ventrisa priredio sam J. Chadwick, natpisi iz Knosa pružaju preko 50 imena mesta sa Krita i obližnjih ostrva, a oni iz Pila preko 150 imena mesta odn. etnika i demotika, uglavnom iz Mesenije i susednih oblasti Peloponesa¹. Među njima na prvom mestu treba spomenuti imena oba glavna mikenska centra, gradove *Knos* na Kritu i *Pil* na Peloponesu, koji su sa sigurnošću identifikovani na terenu zahvaljujući sistematskim arheološkim iskopavanjima A. Evansa i C. Blegena². Njihova imena na mikenskim glinenim pločicama glase *Ko-no-so* = Κνωσ(σ)ός (sa njegovim etnikonom *Ko-no-si-jo*, *Ko-no-si-ja* = Κνώσιος, -ία)) i *Pu-ro* = Πύλος (gen. *Pu-ro-jo* = Πύλοιο, Πύλου), čiji etnik do danas nije dokumentovan na ovim natpisima. Knos je bio sigurno lokalizovan još početkom ovoga veka, naročito posle epohalnih iskopavanja Artura

¹ Nav. delo, gl. V, pogl. 10: »List of places named at Knossos and Pylos«, 146—150.

² A. J. Evans, Knossos excavation reports u Ann. Brit. Sch. Athens, 7—11, 1905; C. W. Blegen—K. Kourouniotis, Excavations at Pylos 1939. u Amer. J. Archaeol. 43.

Evansa. Mikenski Pil je identifikovan mnogo docnije — posle uspešnih iskopavanja arheologa C. Blegena koja su bila izvršena na lokalitetu Ano Engljanos, pred sam početak II svetskog rata, na zapadnoj obali Mesenije. Otkriće kraljeva dvorca i bogatstvo arheološkog materijala, pre svega dvorskog arhiva sa preko 1000 glinenih pločica sa natpisima, bili su siguran dokaz da je pronađen Nestorov grad³.

Na natpisima iz dvorskog arhiva u Knosu pored imena glavnog grada (*Ko-no-so*, *Ko-no-si-jo*, -ja) spominju se i druga više ili manje poznata naselja, kao što su *A-mi-ni-so* = Ἀμινός (cf. *A-mi-ni-so-de*, *A-mi-ni-si-jo*, -ja), *Di-ka-ta-de* = Δίκη (cf. *Di-ka-ta-jo*), *Ku-do-ni-ja* = Κυδωνία (cf. *Ku-do-ni-ja-de*), *Pa-i-to* = Φαιστός (cf. *Pa-i-ti-jo*, -ja) *Ru-ki-to* = Λύκτος⁴ (cf. *Ru-ki-ti-ja*), *Tu-ri-so* = Τυλισσός (cf. *Tu-ri-si-jo*, -ja) itd., a na onima iz Pila pored imena grada Pila (*Pu-ro*, *Pu-ro-jo*) još i imena drugih gradova i manjih naselja Mesenije, obližnjih oblasti Peloponesa, pa čak i nekih udaljenijih gradova i naselja sa Peloponesa i izvan njega, kao što su *E-re-e* = Ἐρέη (instr.-abl. od Ἐλος sa etnikom *E-re-e-u* Ἐλεεύς (cf. *E-re-e-we*, *E-re-e-wo*), *Ka-ra-do-ro* = Χάραιδρος (cf. alat. *Ka-ra-do-ro-de*), *Me-ta-pa* = Μέταπα (cf. *Me-ta-pa-de*, *Me-ta-pi-jo*), *Pe-re-u-ro-na-de* = Πλευρώνάδε (alativ od Πλευρών, cf. etnik *Pe-re-u-ro-ni-jo*), *Re-u-ko-to-ro* = Λεῦκτρον *Ri-jo* = Ρίον (cf. alat. *Ri-jo-de*), *Ro-u-so* = Λουσοί (cf. *Ro-u-si-jo*) i dr.

Međutim, prilikom identifikacije pojedinih imena mesta nastaju razne teškoće koje mogu proizići ili iz samoga oblika imena, koji nije uvek isti sa oblikom koji se docnije javlja u izvorima, ili iz činjenice da jedno ime mogu nositi razna naselja iste ili neke druge oblasti. Dok se filolog i lingvist mogu zadovoljiti formalnom identifikacijom imena ili toponima, istoričar i geograf nastoje da precizno identifikuju istorijsku ličnost, odn. lokalitet na terenu. To se može videti ako se otvori spomenuto delo *Documents*² (Glossary pp. 527—594) pod *me-ta-pa* na str. 561 ili pod *re-u-ko-to-ro* na str. 580, gde se autor ovako izražava prilikom identifikacije prvog toponima: »*Metapa*, one of the Nine Towns of the Hither Province... but not to be identified with known sites«, ili identifikacija drugoga: »PN, capital of Further Province: *Leuktron*... but not to be identified with any classical site of this name«. Ova bi rezervisanost kod jednog dela mikenologa sa J. Chadwickom i M. Lejeunom na čelu bila sasvim opravdana i na svom mestu kad bi se uvek i dosledno sprovodila u slučaju svake nesigurne identifikacije, bilo da se radi o apelativu, glagolskom obliku ili ličnom imenu, odn. toponimu. Međutim, ako pogledamo kod istoga Chadwicka u glosaru pod *pe-to-no*, na str. 571, pročitamo: »PN, one of the Nine Towns of the Hither Province: perhaps *Pethnos*«, a samo dva reda niže pod *pe-ti-ni-jo* iden-

³ C. W. Blegen, The Palace of Nestor excavations of 1954. u Amer. J. Archaeol. 59, 1955.

⁴ Mikenski oblik imena *Rukito* objašnjen je u početku kao da je izveden iz svoga etnika *Rukitijo*, -ja, jer bi, inače, ukoliko je kasniji naziv *Lyktos* autentičan i prvobitan, mik. oblik morao u mik. silabaru glasiti *Ru-ko-to*. Nama, i ne samo nama, izgleda moguće da je mik. oblik *Rukito* autentičan i stariji i da se može transkribovati kao *Lyktos*, iz kojega je u kasnijem grčkom nastao sinkopirani oblik *Lyktos*.

tifikacija »Pethnioi?« data je sa upitnikom. Nedovoljno upućeni čitalac pomislio bi u prvom slučaju da je identifikacija *Pethnos* kod J. Chadwicka pouzdana i da je *pe-to-no* = *Pethnos* neko poznato istorijsko mesto. Ali iz nesigurne identifikacije etnika »Pethnioi?« mora se zaključiti da se ono »perhaps *Pethnos*« u stvari odnosi samo na spoljnu, fonetsku identifikaciju mikenskog oblika *pe-to-no* = *Pethnos* (pri čemu ovde »perhaps« znači isto što i »?« u identifikaciji etnika *pe-ti-ni-jo* = *Pethnioi*).

Kad smo već kod ovoga toponima, o kojem smo pre desetak godina raspravljali na jednom naučnom skupu održanom u Stralsundu⁵, treba da kažemo i ovde da prvi pokušaj identifikacije ovoga toponima potiče od španskog lingviste-mikenologa M.S. Ruipérez⁶. On je prvi ukazao na mogućnost da se mikenski *Pe-to-no* očuvao možda u lakonskome Πέφνος ali mu, s druge strane, prelaz *tn* u *phn* nije bio poznat. Mi smo u spomenutom referatu-članku ukazali na identičan prelaz *tn* u *phn* u homerskom hidronimu iz Troade Σατνιώεις, koji je u Strabonovo vreme postao Σαφνιώεις⁷. Prema tome, sa čisto formalne-fonetske strane nema nikakve veće teškoće da se primi predložena identifikacija M. S. Ruipérez⁶ *pe-to-no* = *Pethnos* = Πέφνος. Ipak je malo čudno zašto J. Chadwick nije nijednom reči spomenuo ovu identifikaciju, makar kao jednu mogućnost. Danas možemo slobodno reći da formalna fonetska identifikacija J. Chadwick⁶ *pe-to-no* = *Pethnos* i *pe-ti-ni-jo* = *Pethnioi?* predstavlja korak nazad.

Mikenski oblik *pe-to-no* sa etnikom *pe-ti-ni-jo* predstavlja vrlo stari, po svoj prilici predgrčki, toponim koji je po svojoj osnovi poznat ne samo sa Peloponesa nego i sa Krita, Lezba i Male Azije. Radi se o oblicima *Pethnos*, *Pedna*⁸ *Petnelissos*, odn. *Pednelissos*⁹ i *Pytna*, odn. *Pydna*¹⁰. Oblici sa *tn* su svakako stariji, a oblici sa *dn* mlađi. To se najbolje vidi kod oblika *Petnelissos* i *Pytna*, kod kojih su poznati mlađi oblici sa *dn*: *Pednelissos* i *Pydna*. Oblik *Pedna*, prema tome, samo je docnija varijanta jednoga starijeg *Petna*. Promena vokala *e* u *u* u ob-

⁵ Skup je bio održan krajem avgusta i početkom septembra 1962. godine, a materijal objavljen 1964. godine u »Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt« Bd. I: Alter Orient und Griechenland (herausgegeben von E. Ch. Welskopf), Akademie-Verlag, Berlin 1964. (Vidi: M. D. Petruševski, *Zur Toponomastik Griechenlands im mykenischen Zeitalter*, nav. delo, 163—172.).

⁶ Vidi *Études mycéniennes* (Actes du Colloque international sur les textes mycéniens, Gif-sur-Yvette, avril 1956), Paris 1956, 118.

⁷ Vidi referat — članak »Zur Toponomastik...«, 165, i upor. belešku »Petono, Owitono, korijadono« u živoj Antici XV, 1965, 78.

⁸ Toponim *Pedna* spominje se kod Plinija Starijeg, vidi nap. 13 i upor. Herbstov člančić *Pedna* u PWRE. Kameno ostrvce *Pedna* je ležalo blizu Lezba.

⁹ Grad se nalazio u Pisidiji (Mala Azija), v. Polyb: V 73; Ptol. V 5,8 i Steph. Byz. s. v. Πεδνηλίσσος (cf. Pape-Benseler, *Wb. d. griech. EN*, s. v.).

¹⁰ Poznata su dva grada pod ovim imenom, makedonski iz Pierije i kritski, koji je poznatiji, u obliku *Pytna* ili *Hiera Pytna*. Osim toga, spominje se i jedan likijski grad *Pydnai* (cf. Pape-Benseler, s. v.).

licima *Pytna* i *Pydna* može biti, u stvari, jedna vrsta vokalne »alternacije« svojstvene predgrčkim rečima kao što je i kod reči *pergamon* i *pyrgos* ili *pythmen* i *miken*. *a-pe-te-me-ne* = *apethmene* = *aputhmene* itd., o čemu smo nekoliko puta pisali¹¹. Danas možemo kazati nešto više i o značenju te reči. Ako čitamo opis lakonskog *Pephnosa* kod Pausanije¹², zapazićemo da se radi o kamenitom terenu odn. o steni na kojoj je bio podignut stari *Pephnos*, a tako se zvalo i stenovito ostrvo koje je ležalo ispred njega. Takvo je bilo i ostrvo *Pedna* kod Plinija Starijeg¹³, u stvari jedna malo veća stena. To se dokazuje i promenom imena kritske *Hierapytne* u *Hiera Petra*¹⁴. Na kraju treba da zaključimo da su predgrčki oblici *Petnos* i *Petna* samo varijante dobro poznatih grčkih oblika *petros* i *petra* sa poznatom alternacijom *r/n* kod jednog niza indoevropskih imenica, prideva i priloga¹⁵. Zato se danas može tvrditi da mik. *pe-to-no* nije mogao glasiti *Pethnos* nego samo *Petnos*, da je svoje ime dobio po stenovitom terenu na kojem je bio položen i da je tek u helenističko odn. rimsko doba promenjen u *Pephnos*, kada je i trojanski *Satnioeis* postao *Saphnioeis*. Eto zašto ne treba a priori odbaciti svaku hipotezu o identifikaciji jednog mik. oblika sa docnijim oblikom koji se tokom vremena mogao znatno promeniti. Uzimajući u obzir činjenicu da se mik. oblik *Petnos* mogao razviti u kasniji *Pephnos*, kao što to pokazuje i homerski *Satnioeis*, koji u Strabonovo vreme glasi *Saphnioeis*, kao i to da je na Peloponesu, pa i u celoj Grčkoj, poznat samo ovaj jedan i jedini *Pephnos* na zapadnoj obali Lakonije, za koji stanovnici Mesenije kažu (kako je to Pausanija zabeležio) da je nekada (čitaj: u doba Nestora i mesenske moći sa centrom u Pilu) pripadao njima a ne Lakoniji, postaje nam jasno da mik. *Petnos* treba tražiti u docnijem *Pephnosu*. Odbijanje J. Chadwicka bazira se uglavnom na njegovoj hipotezi¹⁶ da je pilska država bila podeljena u dve provincije,

¹¹ Vidi beleške »Po-ro-e-ke-te-ri-ja«, »Ko-te-ri-ja« i »Pa-ko-to a-pe-te-me-ne« u ŽA VIII, 1958, 236, 240 i 294; »A-pe-do-ke et l'absence de l'augment dans le grec mycénien« u ŽA X, 1960, 324; referat »L'alternance vocalique u : e du dialecte mycénien de Pylos«, ŽA XV, 1965, 148; upor. i referat pod istim naslovom »L'alternance...«, održan na Mikenol. simpozijumu u Brnu aprila 1966 i objavljen u »Studia Mycenaea«, Brno 1968, 53—57.

¹² Paus. III 26, 2—4: Θαλαμῶν δὲ ἀπέχει σταδίους εἴκοσιν (ἢ) ὀνομαζομένη Πέφνος ἐπὶ θαλάσῃ. Πρόκειται δὲ νησίς πέτρας (cf. Πέφνος = Πέτνος = πέτρος) τῶν μεγάλων οὐ μείζων, Πέφνος καὶ ταύτῃ τὸ ὄνομα... τὴν δὲ χώραν οἱ Μεσσηνιοὶ ταύτην αὐτῶν φασὶν εἶναι τὸ ἀρχαῖον... Πέφνου δὲ στάδια εἴκοσιν ἀπέχει Λεῦκτρα... τοῦτο (scil. ἀγάλμα Διὸς Ἰθαμάτα) οἱ Μεσσηνιοὶ φασὶ μαρτύριον εἶναι σφίσι τὰ Λεῦκτρα τὸ ἀρχαῖον τῆς Μεσσηνίας εἶναι...

¹³ Plin. *Nat. hist.* V 31, 39.

¹⁴ Strab. X 440; vidi i Büchnerov članak *Hierapytna* u PWRE, naročito ovaj pasus: »Bedeutung des Namens ungewiß. Vielleicht (nach Strab. X 440 m. Casaubonus: Τῆς δὲ Ἰδης sc. Τρωϊκῆς λόφος Πύτνα καὶ τῆς Κρήτης δὲ ἀφ' οὗ ἡ Ἱεράπυτνα ἢ πόλις) war πύτνα (πύδνα) = πέτρα (Chishull Travels in Turkey and back to England 132)«.

¹⁵ Kao što su lat. *iecur*, *iecinē/oris* (iz *iecinis* i *iecoris*), *iter*, *itineris* (iz *itinis* i *iteris*), grč. ὕδωρ, ὕδατος, ἥπαρ, ἥπατος, φρέαρ, φρέατος, cf. hetit. *watar*, *wetenaš*, sskr. *vasar*, *vasan-* (slov. *vesna*) itd.

¹⁶ J. Chadwick, *The Two Provinces of Pylos* u MINOS 7, 1963, 125—141; upor. *Documents*, 144 i 466—7 (naročito u vezi sa natpisom PY On 300).

od kojih je jedna sa devet gradova (tj. većih naselja), s ove strane planine *Aigolas* (= *Aigaleon*?), a druga sa sedam s one strane (upor. izraze *Deweroaikoraija* i *Peraikoraija*), pa pošto se *Pe-to-no* na natpisima Cn 608 i Jn 829 nalazi između *Me-ta-pa* i *Pa-ki-ja-ne* (cf. *Pa-ki-ja-si* i *Pa-ki-ja-pi*), J. Chadwick pretpostavlja da je *Pe-to-no* moralo biti bliže Pilu. Međutim, niti je pretpostavka da je — *Aigolas* (ili slično) identičan sa docnijom planinom *Aigaleon* dokazana, niti se može dokazati da isti red naselja u spomenuta dva natpisa označava i topografski nekakav stalan red, tim pre što ni *Me-ta-pa* ni *Pa-ki-ja-ne* nisu potpuno pouzdano identifikovana naselja¹⁷.

Sličan je slučaj i sa naseljem *O-wi-to-no* (sa etnikom *O-wi-ti-ni-jo*) = *Owitnos*. U mikenološkoj bibliografiji »Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialects« (= SMID u daljem tekstu) do 1964. godine nije zabeležen nijedan pokušaj identifikacije ovoga toponima. Mi smo u 1962. god. na spomenutom skupu u Stralsundu referisali i o mogućnosti njegove identifikacije sa homerskim *Oitylos* (što je notirano u SMID XI za 1965. god.; svezak je izašao tek 1967). Mi smo, naime, pošli od činjenice da je kod lakonskog toponima *Oitylos* bila sačuvana digama ispred *i* do najnovijeg vremena (upor. oblike *Beitylos*, *Bityla*, *Vitylo* itd.), pri čemu je nenaglašeno početno *o* ispalo kao u ngr. *μάτι* od *ὀμμάτιον*, *ψάρι* od *ὀψάριον*, *ψώνι* od *ὀψώνιον* itd. Konsonantska grupa *-tn-* nije ni ovde mogla da se održi, ali nije bila zamenjena sa *φν* kao kod *Pephnos* (*Pephnon*), nego je zamena pošla drugim putem: prvo je *-tn-* bilo zamenjeno lakšim za izgovor *-tl-* i tek je docnije ubačeno eufonično *-u-* (odn. *-y-*) između *t* i *l* (*Owitnos* — *Owitulos* = *Oitylos*, odn. *Vitylo*). Starost naselja potvrđuje se kod Homera (*Iliada* II, 585) a i arheološkim nalazima iz mikenskog vremena¹⁸. Kada se zna da je i ovo naselje na zapadnoj obali Lakonije, samo dvadesetak kilometara južnije od *Pephnosa*, može se pomišljati da je i ono, možda, ulazilo u sastav nekadašnje Nestorove države sa centrom u Pilu iako nam pilski natpisi ne pružaju nikakvih bližih podataka osim njegova imena.

Da spomenemo i oblik *Qe-re-me-e* (po svoj prilici jedan instrumental sing. sa ablativnim značenjem od jednoga dosada nedokumentovanog nom. sg. *Qe-re-mo*)²⁰, koji su P. Hr. Ilievski²¹ i A. Heubeck²² (ne-

¹⁷ Pored citiranog mesta iz *Documents* u vezi sa *Metapa* vidi još *Documents* 2; 568 pod *pa-ki-ja-ne* »PN: -ānes, one of the Nine Towns of the Hither Province. No convincing interpretation has been proposed...«

¹⁸ Vidi naš članak *Zur Toponomastik*..., 165 (sa napomenom 4).

¹⁹ Vidi Helen Waterhouse & R. Hope Simpson, *Prehistoric Laconia: Part II* u *The Annual of the British School at Athens*, No. 56, 1961, 121, i R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* u *Bull. Suppl. 16 of the Institute of Class. Stud.* (= BICS 16), 49.

²⁰ Ovo bi bio najstariji podatak o supstantivu **blemos* = **gwlemos*, poznatom iz grčkog jezika samo posredno preko prideva *ἀβλεμής* i glagola *βλεμίζω*; Vidi *Zur Toponom.*, 167, i D. Petruševska, *Za podobro informiranje vo mikenologijata* u *ŽA XXI*, 1971, 22–24.

²¹ Ablativot, instrumentalot i lokativot vo najstarite grčki tekstovi, *Skopje* 1961, 61 i 128.

²² *Zu einigen Namen auf den Pylos-Tafeln* u *KADMOS I*, 1961, 159.

zavisno jedan od drugoga) povezali sa oblicima ἀβλεμήζ i βλεμεαίνω od jednoga *Gwlemos* (-*meos*). Mi smo pokušali da ga identifikujemo sa docnijim toponimom *Blemina* (upor. sporedne oblike *Blenina*, *Belemina*, *Belmina* i *Belbina*)²³, pri čemu je ovaj izveden sufiksom -(i)na od prvobitne osnove *Gwlemes*- (= **Blemes*-), od koje je i sačuvani mik. oblik *Qe-re-me-e* (= *Gwlemee*). Značenje toponima je otprilike *groma-da*, odn. *mogila* ili *hum(ka)*. Kada se zna da su ostaci nekadašnje *Blemini* pronađeni na brdu *Helmos* južno od sela *Petrina* (na granici između Lakonije i Arkadije, u neposrednoj blizini Mesenije)²⁴, da je novogrčki naziv brda *Helmos* u stvari slovenski toponim *Їѡлмъ* = *Hum(ka)*, možda prevod staroga *Gw/Blemos* (= *Blemina*), da su među drugim arheološkim materijalom onde nađeni i ostaci iz mikenskog doba²⁵, onda nam identifikacija mik. *Qe-re-me-e* sa *Gwlemos* = *Blemos* = *Blemina*, ako se ima u vidu i retkost ovoga toponima, jer nije poznat ni sa koje druge strane, izgleda potpuno verovatna i ispravna. Zato mi i ovde insistiramo na njoj i verujemo da smo preko nje potvrdili i etimologiju grčke osnove **blemes*- = **gwlemes*-,²⁶ koju treba povezati i sa lat. *glomus*, -*meris* (pri čemu je stariji oblik morao glasiti **gwlemos*, -*meses*, što se potvrđuje rumunskim oblikom *ghem*²⁷.

Mi smo u našem referatu odn. članku »Zur Toponomastik Griechenlands...« (str. 167 i d.) pokazali da su Pausanijini oblici *Blenina*²⁸ i *Belemina*,²⁹ kao i Polibijev *Belminatis*³⁰ docniji i iskvareni od starijega i pravilnijeg *Blemina* (sačuvanog kod Ptolemaja³¹ i kod Strabona³² — *Bleminatis*) i da su svi mogli nastati od prvobitnog **Gwlemes(i)na*, odn. od osnove **gwlemes*- (= *blemes*-) sa potvrđenim labiovelarom u mik. obliku *Qe-re-me-e* = *Gwlemee*. Beleška u SMID XI, str. 44 (»qe-re-me-e — further MDP 10.167f«) predstavlja lošu informaciju iz koje se ne može videti šta je MDP predložio. Tako su autori ove bibliografije, uostalom, postupili i u belešci u vezi sa Heubeckovim predlogom odn. etimologijom u SMID VIII za 1962. godinu, a nisu nigde spomenuli predlog P. Hr. Ilievskog.³³ U slučaju *Qe-re-me-e/Blemina* imamo najbolji primer koliko nam mikenski podaci mogu biti drago-

²³ Zur Toponomastik..., 167—8.

²⁴ J. G. Frazer, *Pausanias, Description of Greece*, Vol. III, 373; upor. D. Petruševska, *Za dobro informiranje...*, 23.

²⁵ Helen Waterhouse & R. Hope Simpson, o.c., 125; upor. R. Howell; *A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory*, u BSA 65, 1970, 101, i D. Petruševska, o.c., 23.

²⁶ Vidi P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* i H. Frisk, *Griech. etymol. Wb.*, s. v. βλεμεαίνω.

²⁷ Vidi J. B. Hofmann, *Latein. etymol. Wb.*, s. v. *glomus*.

²⁸ Paus. VIII 27, 4.

²⁹ Paus. III 21, 3 i VIII 35, 3.

³⁰ Polyb. II 54, 8 (Βελμινᾶτις χώρα).

³¹ Ptolem. III 16, 22 (Βλέμ[μ]ινα).

³² Strab. VIII 343 (Βελμινᾶτις χώρα).

³³ Vidi D. Petruševska, o.c., 22.

ceni u određivanju prvobitnog grčkog oblika i definitivne etimologije neke grčke reči, naročito kod onih koje sadrže labiovelare i prvobitnu digamu.³⁴

U toponime teške za identificiranje spadaju i oblici *sa-ma-ra*, *sa-ma-ri-wa*, *za-ma-e-wi-ja* na natpisima iz Pila ili *ra-su-to* i *qa-mo* (sa etnikom *qa-mi-jo*, *-ja*) na natpisima iz Knosa. Za *sa-ma-ra* i *sa-ma-ri-wa* je austrijski mikenolog E. Sittig³⁵ još u 1954. godini predložio čisto formalnu odn. fonetsku identifikaciju *Smara*, *Smaria* dovodeći ih u vezu sa dokumentovanim *Smaria akra* iz kasnijeg vremena (sa alfabetskih natpisa). J. Chadwick nema ni reči o ovoj hipotezi, koja je sa čisto formalne strane moguća i verovatna: slog *sma-* u mikenskom pismu glasi *sa-ma-*, kao što slog *smi-* glasi *si-mi-*, a slog *smo-* — *so-mo-* (upor. *si-mi-te-u* = Σμινθεύς, *do-so-mo* = δοσμός, *e-pi-de-so-mo* = ἐπίδεσμος). Evo šta je J. Chadwick zabeležio o tome na str. 581 pod *sa-ma-ra*: »...one of the Seven Towns of the Further Province«. Mi smo pomišljali i na jednu mogućnost povezivanja arkadske *Maira* vodeći računa o osnovi odnosno korenu *mar-*,³⁶ koji se može u grčkom jeziku javiti i u obliku *smar-* »goreti, paliti; spržiti; venuti« (upor. dublete μαρίλη: σμαρίλη. μαλερός: σμαλερός pri čemu »pesnički« oblici sa *sm-* mogu biti stariji i autentičniji kada se radi o ahajskom jezičkom blagu. Prema tome je i arkadska Μάρα mogla nekada glasiti **Smaira*, a njen mikenski oblik u linearnom B *sa-ma-ra*.

Kod oblika *za-ma-e-wi-ja* postoji čisto formalno povezivanje, odn. ukazivanje na mik. oblik *ka-ma-e-u* kod L. R. Palmera.³⁷ Analiza oblika *zamaewija* pokazuje zaista da se radi o izvedenom obliku sa sufiksom *-ijo*, *-ija* od jednoga *zamaeu-*, koji je isto tako izveden a ne prvobitan, i to sufiksom *-eus* od prvobitnog *zama-*. Kada znamo da slog *za-* u mikenskom označava palatalno *gja-* ili *kja-*, koje u docnijem grčkom daje *dza-* odn. *(s)sa-*, prilikom identifikacije gornjeg oblika treba poći od jednoga toponima koji počinje (u docnijem grčkom) sa *Za-* ili *Sa-*. Pošto u grčkom jeziku odn. na grčkom tlu ne postoji nijedan toponim koji bi počinjao sa *Za-ma-*, ostaje mogućnost da se ipak možda radi o

³⁴ Mikenski oblici *e-ra*, *po-se-da-o-ne* pokazuju da su grčki dijalektni oblici sa digamom Ἐρφα(ωοι) i Ποσειδάων pogrešni, tj. da je kod njih digama docnije pogrešno ubačena. Tako izgleda i sa mik. oblikom *ri-jo*, koji ne beleži digame na početku; prema tome, ustanovljena etimologija *FPIEON »vrh« može biti pogrešna. Međutim, mik. oblici *o-no*, *o-na-to* i *o-na-te-re* ne moraju značiti da grčki ne poznaje oblike sa digamom od osnove **wesn-*/**wosn-*, nego da ih ne treba izvoditi iz te osnove već u vezi sa glagolom *onināmi*, odn. od osn. *on(a)-*.

³⁵ *Hellenische Urkunde des 2. vorchr. Jahrtausends von Zypern* u La nouvelle Clio 6, 1954, 474 (upor. In wie weit haben die minoischen Inschriften von Knossos und andern Plätzen des ägäischen Raumes als Achäisch-Griechisch zu gelten? u Acta Congressus Madvigiani I, 1958, 94); cf. SMID 1953—1964 (Roma 1968), 231.

³⁶ Vidi etimološke rečnike grčkog jezika od P. Chantrainea i H. Friska s. v. i upor. našu belešku Μαλερός u ŽA XVI, 1966, 316.

³⁷ *Linear B texts of economic interest* u Serta Philologica Aenipontana 7—8, 1961, 7 (cf. id. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, 465).

predgrčkom toponimu *Sama* (hom. Σάμη, upor. i ime ostrva Samos), koji bi mogao u doba Ahajaca glasiti *Kjama*,³⁸ a docnije *S(s)ama* odn. Σάμη (kod Homera za docnije ostrvo Kefalenija). Kod toponima *Zamaewija*, prema tome, radilo bi se o jednom manjem naselju (demosu) koje su mogli osnovati došljaci sa ostrva Same (= Kefalenije), odn. iz istoimenog grada na njemu. Da je to moguće, svedočio bi i etnik *za-ku-si-ja* i, verovatno, [*za*]-*ku-si-jo*, izveden od toponima *Zakynthos*,³⁹ ostrva (i, verovatno, istoimenog grada na njemu) južno od Kefalenije (upor. Homer, *Ilijada* II, 634). J. Chadwick misli da i oblik *ku-te-re-u-pi* označava etnik izveden od poznatog ostrva *Kythera* odn. toponim iz Pila koji ukazuje na nekakvu kiteransku koloniju,⁴⁰ iako se iz samoga teksta piliskoga natpisa An 607 jasno vidi da je oblik *ku-te-re-u-pi* na tom mestu jedan instr.-abl. plurala od imena zanimanja *khutrewes*⁴¹ »grnčari« i da označava poreklo jedne grupice žena-radnica po zanimanju odn. staleškoj pripadnosti roditelja, kao što smo pokazali još 1955. godine, kada smo otkrili prvi put u ovim tekstovima upotrebu ablativa odn. abl. funkciju,⁴² što je P. Hr. Ilievski potvrdio u svojoj doktorskoj disertaciji.⁴³

Što se tiče kritskoga toponima *ra-su-to* (sa etnikom *ra-su-ti-jo*), treba reći da ga je italijanski naučnik G. Capovilla⁴⁴ povezao sa modernim kritskim oronimom *Lasithi* predlažući transkripciju *Lasuthos*. U novom izdanju *Documents* nema ni reči o ovoj identifikaciji iako je ona samo formalna, tj. fonetska. Na str. 163. iz prvog izdanja stoji, istina, transkripcija *ra-su-to* = *Lasunthos*, ali bez povezivanja sa *Lasithi*. Mi mislimo da je današnji kritski oronim *Lasithi* svakako ostatak staroga toponima *Lasythos* ili *Lasynthos* i da treba današnji oronim pisati *Lasythi*.⁴⁵ Nije isključeno da je mik. *rasuto* označavalo i oronim *Lasu(n)thos*, od kojega se do dana današnjega sačuvao deminutivni oblik ngr. *Lasythi(on)*, kao što je slučaj i sa mik. toponimom *o-ru-ma-to* (upor. i etnik *o-ru-ma-si-ja-jo*), koji se sasvim pravilno povezuje sa peloponeskim oronimom *Erymanthos* (poznata planina i istoimena reka na granici Arkadije i Elide).⁴⁶

³⁸ Vidi našu raspravu *Discussions mycénologiques* u ŽA XII, 1963, 297 (o predgrčkom poreklu toponima upor. A. Fick, *Vorgriech. Ortsnamen*, 115 i d. i 135).

³⁹ Vidi *Documents*², 593, pod. *za-ku-si-ja*.

⁴⁰ Ibid. 167, gde se kaže i to da su Georgiev i Andrews predlagali takođe identifikaciju *ku-te-re-u-pi* = *khutreuphi* 'potters'.

⁴¹ Vidi naš prvi mikenološki prilog *Golemoto otkritie na M. Ventrís* u ŽA V, 1955, 398 i 401, i belešku *Kutereupi* u ŽA XV, 1965, 28.

⁴² Vidi *Golemoto otkritie*... 11.cc.

⁴³ *Ablativot, instrumentalot i lokativot vo najstarite grčki tekstovi* (vidi napred i našu napomenu 21), naročito na str. 55—92 i 122—140.

⁴⁴ *Aegyptiaca III: L'Egitto e il mondo miceneo* u *Aegyptus* 39, 1959, 301.

⁴⁵ Vidi *Documents*², 566, s. v. *o-ru-ma-to*.

⁴⁶ U novogrčkom jeziku varira ortografija ovog oronima, pa se može sresti drugi slog napisan sa jotom ili etom; ne znam da li je postojala negde grafija sa ipsilonom, ali se sada vidi da ova kritska planina nosi vrlo staro ime poznato još u mikensko doba, i da je grafija sa ipsilonom jedino pravilna.

O Kritskom toponimu *Qa-mo* (sa etnikom *Qa-mi-jo*, *-ja*) pisali smo u ŽA XVIII (1968), str. 112, gde smo predložili i njegovu identifikaciju sa savremenim toponimom *Panon*, južno od staroga Knosa. Razume se da je teško dokazati da li je naša identifikacija dobra i pouzdana. Ona je sa čisto formalne-fonetske strane moguća, a topografski nije neverovatna jer su na Kritu i mik. *Qa-mo* = *Pamos* (ili *Pamon*) i docniji odn. savremeni *Panon*.⁴⁷

Na kraju da zaključimo. I iz ovoga našeg novog priloga topografiji i toponimiji mikenske Grčke može da se vidi da je identifikacija mikenskih toponima i etnika vrlo često težak i nezahvalan posao. Teškoće pre svega proizilaze iz samoga čitanja, koje nije uvek lako i pouzdano; mnoga imena i oblici, ponekad pogrešno zapisani, javljaju se samo jedanput, što otežava njihovo proveravanje; identifikacija toponima i etnika je osim toga nesigurna i stoga što je izvestan broj toponima u toku vremena promenio svoj oblik ili je zamenjen novim imenom, a poneki se javljaju na više mesta; najzad i najviše zato što naši natpisi ne sadrže podatke gde se spomenuto mesto nalazi. Identifikacija je, prema tome, skoro uvek približna i samo u retkim slučajevima potpuno pouzdana.

DUŠICA et MIHAÏLO D. PETRUŠEVSKI

CONSIDERATIONS SUR LA GEOGRAPHIE ET LA TOPONYMIE LES PLUS ANCIENNES DES BALKANS DU SUD

RESUME

Les auteurs de l'article précédent parlent d'abord des difficultés qui se rencontrent dans l'identification de divers toponymes apparaissant dans les textes grecs mycéniens de Pylos et Cnossos et qui peuvent provenir de la transcription même de leurs formes écrites par le syllabaire (linéaire) B souvent différentes de celles que l'on trouve plus tard dans les sources (les textes littéraires et les inscriptions alphabétiques), ou bien du fait qu'un toponyme peut apparaître dans divers endroits d'une même région ou même dans deux ou plusieurs régions; d'autres difficultés proviennent de la nature de l'écriture linéaire B, qui ne distingue pas les diphtongues, ni *-r*, *-n*, *-s* finales ou devant les consonnes, ni *r* de *l*, ni les sonores des sourdes, et des aspirées.

Les auteurs insistent sur l'identification du toponyme pylien (c'est-à-dire figurant dans les inscriptions pyliennes) *pe-to-no* (avec l'ethnique *pe-ti-ni-jo*) = *Petnos* (non *Petmos!*) = Πέπνος (avec φν de *-tn-*; comp.l'hydronyme troyen Σατνιώεις chez Homère = Σαφνιώεις chez

⁴⁷ Vidi našu belešku *Qa-mo* i literaturu odn. izvore *ibidem*.

Strabon!) proposée par M. S. Ruipérez (dans *Etudes mycéniennes*, p. 118), en rapprochant les toponymes Πετνηλισσός (var. post. Πεδνηλισσός), *Pedna* (chez Pline, *n. h.* V 140, d'un plus ancien *Πέτνα), Πίτνισσα (var. Πίτνισσός), Πύτνα (var. post. Πιδνα) avec 'Ιεράπυτνα (var. post. -πυδνα et encore plus tard- Πέτρα). Ils estiment que les variantes Πέτνος, -να: Πύτνα (*Pedna*: Πύδνα) représentent une alternance vocalique déjà connue par une série d'exemples (voir dernièrement le rapport de M. D. Petruševski dans *Studia Mycenaea*, Brno 1968, pp. 53—57, avec les travaux cités dans les notes). Ils avancent l'hypothèse que les formes achéennes (ou même préhelléniques?) Πέτνος, *Πέτνα, Πύτνα etc. peuvent être corradicales avec les formes grecques communes πέτρος, πέτρα étant dérivées d'un thème indoeur. *petr-/petn- »pierre, roche« (pour la signification de *Petnos* = Πέφνος comp. ce que dit Pausanias III 26,2, d'où il ressort que Πέφνος de Πέτνος = Πέτρος, c'-à-d. Πέτρα, ainsi que l'»interpretatio Graeca« 'Ιεράπετρα de 'Ιεραπυτνα).

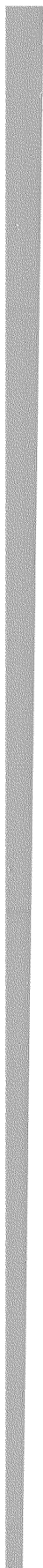
Ils confirment l'hypothèse que le toponyme mycénien de Pylos *o-wi-to-no* (avec son ethnique *o-wi-ti-ni-jo*) représente un toponyme achéen *Owitos*, plus tard altéré en Οἰτυλος (Hom. B 585 et d'autres). Selon eux les formes grecques postérieures Βοίτυλος, Βεῖτυλος et grecque moderne *Vitilo(n)* confirment le digamma de *Owitos*, c'est-à-dire l'origine de Οἰτυλος (= *Fίτυλος) de *Owitos* avec l'altération du groupe difficile -τν- en τλ. et, plus tard, avec un υ épenthétique entre τ et λ introduit pour des raisons euphoniques. Ceci permettrait donc de restaurer l'évolution suivante: *Owitos* > **Owitos* > **Owitu-* *los* > 'Ο(Φ)ιτυλος (d'où Οἰτυλος et Fίτυλο(ς)/ν).

La forme mycénienne de Pylos *qe-re-me-e* est un instrumental-ablatif (sing.) (de lieu indiquant le point de départ et la provenance) d'un toponyme **qe-re-mo* (forme non attestée jusqu'ici dans les textes pyliens) = Βλέμος (transcription et identification formelle de A. Heubeck et P. Hr. Ilievski). Les auteurs confirment l'identification topographique de **qe-re-mo* = **Gwlemos* = *Βλέμος avec le toponyme postérieur Βλέμινα (comp., les variantes Βελεμίνα, Βέλμινα, Βλένινα) qu'on trouve dans les confins arcado-laconiens. Des traces archéologiques de l'époque mycénienne trouvées sur le territoire de l'ancienne Βλέμινα rendent probable son identification avec le mycénien *Βλέμος de **Gwlemos*, attesté sous la forme oblique *qe-re-me-e* = *Gwlemeē* = Βλεμέη. Quant à l'étymologie du thème **gwlem(es/os)*, ils croient qu'il faut le rattacher au latin *glomus*, *-eris*, d'un **gwlemos*, *-meses* plus ancien »grand; haut; élevé (terrain); masse (élevée)«; »colline«; »globe«. Le fait que l'ancienne Βλέμινα était située sur la colline qui porte aujourd'hui le nom de Chelmos, peut être significatif (Chelmos est une dénomination provenant de l'ancien slave *chělmъ* »amas, colline«, qui serait peut-être une traduction de l'ancien gr. Βλέμος).

Ils confirment aussi l'hypothèse de E. Sittig selon laquelle les toponymes *sa-ma-ra* et *sa-ma-ri-wa* des inscriptions pyliennes pourraient se cacher sous la dénomination postérieure Σμαρία (ἄκρα) ou même

sous Μζίρζα (de *Smarja, *Smaria), ainsi que l'hypothèse de G. Capovilla sur l'identification du myc. *ra-su-to* (toponyme en Crète) avec le moderne *Lassithi* (d'un ancien *Lasunthos*, *Lasunthion*).

Quant au *za-ma-e-wi-ja* des inscriptions pyliennes et au *qa-mo* (avec les ethniques *qa-mi-jo* et *qa-mi-ja*) de celles de Cnossos, les auteurs estiment que les hypothèses de M. D. P. sur l'identification de *za-ma-e-wi-ja* avec un **kjamaewia* = *(s)*samaewia*, dérivé de l'ancienne **Kjama* = (Σ)Σάμα/η = Κεφαλληνία des temps historiques, ainsi que de *qa-mo* avec le postérieur Πάμων (de **Pamos* et celui-ci venu de **Kwamos*), ville de Crète, peuvent être vraisemblables.

RADOSLAV KATIČIĆ

(Zagreb)

O JEZIKU I NARODNOSTI STARIH MAKEDONACA

Koliko do sada znamo, indoevropska plemena grčkog jezika preslojila su Heladu u dva velika vala. Prvi je zahvatio krajnji jug Balkanskoga poluotoka oko 1950. prije naše ere, a drugi oko 1200. Prvi se grčki etnički sloj javlja u izvorima pod imenom **Aχαιoi*, a stariji je i prvotni oblik toga imena **AχαιFoi*. U homerskim se epovima Grci dosljedno nazivaju tim imenom, i to je u njima crta svjesnoga arhaiziranja. Zemlja Aħhijawa, što se javlja u hetitskim vrelima, također se može povezati s tim prvim grčkim valom iako su se oko toga pitanja vodile duge i žestoke raspre¹.

Drugi je sloj povezan s imenom Dorana (Δωριεῖς). Ono se u Homera javlja samo jednom, i to kao anakronizam (Odiseja 19, 177). Grčki dijalekti,

¹ Usp. E. Forrer, Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft 76, 1922, 174—269; Die Griechen in den Boghazköi Texten, Orientalische Literaturzeitung 26, 1924, 223—228; Vorhomerische Griechen in den Keilschriften von Boghazköi, Mitteilungen der Deutschen orientalischen Gesellschaft 63, 1924, 1—22; Aħhijavā, Reallexikon der Assyriologie, izdavači E. Ebeling i B. Meissner, sv. 11, Berlin, de Gruyter, 1928, 53—57; Für die Griechen in den Boghazköi Inschriften, Kleinasiatische Forschungen 1.2, 1929, 252—272; Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien, Glotta 26, 1938, 178—202; J. Friedrich, Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt? Kleinasiatische Forschungen 1.1, 1927, 87—107; P. Kretschmer, Alakšanduš, König von Viluša, Glotta 13, 1924, 205—213; Zur Frage der griechischen Namen in den hethitischen Texten, Glotta 18, 1930, 161—170; Zur ältesten Sprachgeschichte Kleinasiens, Glotta 21, 1933, 76—100; Die Hypachäer, Glotta 21, 1933, 213—257; Nochmals die Hypachäer und Alakšanduš, Glotta 24, 1936, 203—234; Achäer in Kleinasien zur Hethiterzeit, Glotta 33, 1954, 1—25; F. Sommer, Die Aħhijawa—Urkunden, Abhandlungen der bayrischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Abteilung, neue Folge 6, München 1932; Aħhijaväfrage und Sprachwissenschaft, Abhandlungen der bayrischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Abteilung, neue Folge 9, München 1934; Aħhijawa und kein Ende? Indogermanische Forschungen 55, 1937, 169—297. Usp. još F. Schachermeyr, Hethiter und Achäer, Mitteilungen der Deutschen orientalischen Gesellschaft 9, Leipzig 1935; Zur Frage der Lokalisierung von Achiawa, Minoica, Festschrift Johannes Sundwall, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 12, Berlin 1958, 365—380.

kako ih poznajemo s natpisa i iz književnosti, pripadaju tima dvama slojevima. Arkadsko-kiparski, jonski i eolski pripadaju prvomu, a dorski i sjeverozapadni pripadaju drugomu². Prostorna raspodjela tih dijalekata pokazuje nam u grubim crtama kako su tekle te seobe. Iako za prvu nemamo izravnih dokaza, razumno je pretpostaviti da je krenula sa sjevera, s planina kontinentalnoga dijela poluotoka, pa čak i s podunavskih ravnica. Arheološki nam podaci potvrđuju da su se još od neolitičkih vremena ljudi i roba kretali na tim razdaljinama i tragovi kulturnoga utjecaja iz Podunavlja razaznaju se u egejskoj prapovijesti. Stigli su do egejskih obala u više nego jednom navratu.

Legendarna povijesna vrela, ma kako maglovita bila u mnogome drugom, ne ostavljaju ni najmanje sumnje u to da su Heraklidi, rodoslovni predstavnici Dorana, došli na Peloponez iz sjevernijih predjela. A možda ima i razloga vjerovati da su i negrička sjeverna indoevropska plemena došla u Grčku s njima³.

Grčki jezik donesen je u Grčku s područja koje je u klasičnoj starini slovalo kao barbarski kontinentalni Balkan. Toliko, čini se, znamo. Nije, međutim, lako reći što su nosioci grčkoga jezika ostavili za sobom kad su u uzastopnim valovima krenuli prema jugu. Jesu li ljudi negričkoga jezika zauzeli njihove oranice i pasišta i tamo se naselili, ili su grčke seobe bile tek moćna ekspanzija u kojoj je samo dio svih plemena grčkoga jezika krenuo prema jugu, dok je drugi njihov dio zadržao stara selišta na sjeveru?

Odgovor na to pitanje bitan je za ispravnu sliku jezičnih odnosa na starom Balkanu. Kako nam vrela ne daju podataka za razdoblje samih seoba, potrebno je utvrditi kakvo je bilo stanje u klasičnoj starini da bi se saznalo gdje je tada bila sjeverna granica grčkoga jezičnoga i etničkoga područja. Ali čak i u punom svjetlu povijesti to pitanje ostaje teško i prijeporno. Upravo je čudno kako je teško utvrditi da li su sjeverni susjedi klasične Helade govorili grčki ili nisu. A politička pristranost, antička i novovjeka, još više otežava taj posao.

Granično područje o kojem se ovdje radi ne pripada posvema niti egejskom svijetu, niti kontinentalnom sjeveru. Ono tvori prijelazno područje s nekim značajkama obojih. Politički je bilo organizirano, većinom pod žezlom kraljeva, u tri manje ili više centralizirana plemenska saveza. To su bili Epir, Makedonija i Peonija. U očima Helena ti su narodi isprva bili barbarski. Tek kasnije su se onda uključili u helenski svijet. Odatle se, međutim, ne mogu stvarati nikakvi sigurni zaključci o njihovu jeziku jer je stanovništvo tih krajeva kroz mnogo stoljeća ostalo izolirano od kulturnoga razvoja na jugu. Iz toga razvoja rodila se klasična Helada. Grci što su bili pošli na jug ostali su dugo zaokupljeni čudesima egejskoga svijeta. Kad su se, sami temeljito preobraženi, opet okrenuli sjeveru, morala su im tamošnja kraljevstva biti tuđa i jezik stran, sve ako je to i bila izravna baština vlastitih njihovih pradjedova. Tukidid jasno kaže da je bilo Grka po jeziku i podrijetlu koji

² Usp. C. D. Buck, *Introduction to the study of the Greek dialects*, New York, Ginn, 1928; A. Thumb—E. Kieckers, *Handbuch der griechischen Dialekte 1*, Heidelberg, Winter, 1932; A. Thumb—A. Scherer, *Handbuch der griechischen Dialekte 2*, Heidelberg, Winter, 1959.

³ Usp. A. von Blumenthal, *Hesych Studien*, Stuttgart, Kohlhammer, 1930.

su po načinu života i po svojim običajima bili sličniji barbarima. Takvi su narodi bili Lokrani, Etolci i Akarnanci⁴.

Opće izjave grčkih pisaca tu nam, dakle, ne pomažu i potrebno je tražiti specifičnijih podataka. Njih je pak vrlo teško naći i većinom ni oni ne vode sigurnim zaključcima. Od triju zemalja graničnoga područja potrebno je svaku razmotriti posebno, jer antička vrela svaku od njih prikazuju kao posebnu etničku jedinicu, bitno različitu od ostalih. Ovdje ćemo se pobliže pozabaviti Makedonijom⁵.

Makedonija je u starini, kao što je i danas, bila zemlja na sjever od Olimpa. Obuhvaćala je doline velikih rijeka Haliakmona (Bistrice), Ludija i Aksija (Vardara). Na zapadu joj je granica bila na planini Boion (danas Grammos) u Pindskom masivu i Lihnidsko jezero (danas Ohridsko). Sjeverna i istočna granica nisu bile tako čvrste jer su ih osvajanja makedonskih kraljeva, osobito Filipa II, pomicala u oba ta smjera, pa je kadikad teško razlučiti granice zemlje od granica države. U glavnim crtama može se reći da je Pelagonska ravnila (oko današnjega Bitolja) bila podijeljena između Makedonije i Peonije i da je Aksij kroz Demir-Kapiju iz Peonije protjecao u Makedoniju. Granica prema tračkim plemenima bila je isprva na rijeci Strimonu (Strumi) i planini Orbelu, a onda na rijeci Nestu (Mesti). Makedonska vlast protekla se napokon sve do donjega Hebra (Marice), ali nemamo razloga misliti da je to bitnije promijenilo odnose koji su tamo već postojali između tračkih starinaca i helenskih naseljenika.

Stara se Makedonija dijelila na gornju i donju. Donja je Makedonija bila zemlja u primorskim ravninama oko ušća makedonskih rijeka. U povijesno doba bila je organizirana kao strogo centralizirano kraljevstvo kojemu je prijestolnica bila prvo u Egi (Edesi), a poslije u Peli. Imena povijesnih pokrajina od kojih se sastojala bila su ova: 'Ημαθία (to se mislilo da je bilo starije ime same Makedonije)⁶, Πιερία, 'Αλμωπία i Βοττιαία. Gornja se Makedonija protezala poljima i visokim ravninama u gorju što okružuje primorske ravnice. Nije bilo lako ujediniti politički te gorštacke predjele, te su tamo ostala mala kraljevstva što su priznavala tek vrhovnu vlast moćne države u nizini. Te su gorštacke zajednice bile ove: 'Ελίμεια, 'Εορδαία 'Ορεστίς, Λυγκηστίς i Πελαγονία⁷. Tukidid kaže da su Makedonci u ravnici bili

⁴ Tukidid 1.5.3: καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτην ἡπειρον τὸ τε σιδηροφορεῖσθαι τοῦτοις τοῖς ἡπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ληστείας ἐμμεμένηεν· πᾶσα γὰρ ἡ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει διὰ τὰς ἀφράκτους τε οἰκήσεις καὶ οὐκ ἀσφαλεῖς παρ' ἀλλήλους ἐφόδους, καὶ ξυνήθη τὴν διαίταν μεθ' ὅπλων ἐποιήσαντο ὥσπερ οἱ βάρβαροι. - I. 6. 6: πολλὰ δ' ἂν καὶ ἄλλα τις ἀποδείξειε τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ὁμοίότροπα τῷ νῦν βαρβαρικῷ διαιτώμενον

⁵ Usp. R. Katičić, Epirska plemena i njihov jezik, *Živa Antika* 21, 1971, 375—380.

⁶ Usp. Strabon 7, fragment 11: ὅτι Ἡμαθία ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ νῦν Μακεδονία.

⁷ Usp. Tukidid 2.99 (o tračkom kralju Sitalku i njegovoj vojsci): ξυνηθροίζοντο οὖν ἐν τῇ Δοβήρῳ καὶ παρεσκευάζοντο ὅπως κατὰ κορυφὴν ἐσβαλοῦσιν ἐς τὴν κάτω Μακεδονίαν, ἧς ὁ Περδίκκας ἦρχεν. τῶν γὰρ Μακεδόνων εἰσὶ καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἑλιμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἃ ξύμμαχα μὲν ἐστί τοῦτοις καὶ ὑπῆκοα, βασιλεῖας δ' ἔχει καὶ αὐτά. τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἐξ Ἀργεῶν πρῶτοι ἐκτῆσαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστῆσαντες μάχῃ ἐκ μὲν Πιερίας Πιερίας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Παγγαῖον πέραν Στρυμόνος ὤκισαν Φάργγητα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἢ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης

osvajači i da su odanle istjerali starije stanovništvo, većinom Tračane i Peonce⁸.

Čini se da su Makedonci sišli sa visočja, gdje su im bila prvotna uporišta. Samostalna kraljevstva što su tamo priznavala tek vrhovnu vlast kralja od loze Temenida ili Argeada, što je stolovao u Egi i Peli, bile bi po tome političke zajednice iz kojih su nizinski Makedonci potekli. Herodot je opisao osnutak makedonskoga kraljevstva. Iz toga se legendarnog prikaza razabire da su Temenidi došli iz planina⁹. To je u skladu s drugim Herodotovim podatkom po kojemu su Makedonci bili prvotno Dorani i živjeli u pindskom gorju¹⁰. Na drugom jednom mjestu on potvrđuje da su dorski i makedonski zapravo imena za istu etničku skupinu¹¹.

Po toj su predaji Makedonci bili dorski gorštaci. Etimologija njihova imena kao da to potvrđuje: *Μακεδνός* (a takav je oblik njihova imena u Herodota kad govori o njima kao o Doranima) znači „visok“, a *Μακεδών* (običan oblik njihova imena) samo je prijevorna alternanta iste riječi. Ona se možda odnosi na visok stas gorštaka, a možda i na visoka brda iz kojih su potekli. Rjeđe se javlja još jedan oblik toga etničkoga imena: *Μακέτης*. To je druga tvorbeno izvedenica od istoga korijena. Obje riječi, ako je ovo tumačenje ispravno, srodne su s grčkim *μακρός* „dugačak“ i s latinskim *macer* „mršav, ispijen“.

Makedonsko kraljevstvo sa sjedištem u Egi, a poslije u Peli, širilo se osvajanjima po primorskoj ravnici. Odande su istjerana razna negrička ple-

Βοττιαίους, οἳ νῦν ὅμοροι Χαλκιδέων οἰκοῦσιν. τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν σπενήν τινα καθήκουσαν ἀνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτῆσαντο, καὶ πέραν Ἀξίου μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυγδονίαν καλουμένην Ἡδῶνας ἐξελάσαντες νέμονται. ἀνέστησαν δὲ καὶ ἐκ τῆς νῦν Ἐορδίας καλουμένης Ἐορδοῦς, ὧν οἱ μὲν πολλοὶ ἐφθάρησαν, βραχὺ δὲ τι αὐτῶν περὶ Φύσκαν κατέκηται, καὶ ἐξ Ἀλμωπίας Ἀλμωπας, ἐκράτησαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν οἱ Μακεδόνες οὗτοι ἅ καὶ νῦν ἔτι ἔχουσι. τὸν τε Ἀνθεμοῦντα καὶ Γρηστονίαν καὶ Βισαλτίαν καὶ Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν. τὸ δὲ ξύμπαν Μακεδονία καλεῖται καὶ Περδικκας Ἀλεξάνδρου βασιλεὺς αὐτῶν ἦν ὅτε Σιτάλκης ἐπῆει. — Usp. dalje Strabon 7, fragment 11: Πέλλα ἐστὶ μὲν τῆς κάτω Μακεδονίας ἦν Βοττιαῖοι κατεῖχον, i 7. 7. 8: καὶ δὴ καὶ περὶ Λύγκον καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα καὶ Ἐλίμειαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν οἱ δ' ὕστερον καὶ ἐλευθέραν.

⁸ Tukidid 2.99; usp. i Strabon 7, fragment 11: κατεῖχον δὲ τὴν χώραν ταύτην Ἡπειρωτῶν τινες καὶ Ἰλλυριῶν, τὸ δὲ πλεῖστον Βοττιαῖοι καὶ Θράκες· οἱ μὲν ἐκ Κρήτης, ὡς φασι, τὸ γένος ὄντες, ἡγεμόνα ἔχοντες Βόττονα, Θρακῶν δὲ Πίερες μὲν ἐνέμοντο τὴν Πιερίαν καὶ τὰ περὶ τὸν Ὀλυμπον, Παίονες δὲ τὰ περὶ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν καὶ τὴν καλουμένην διὰ τοῦτο Ἀμφαζίτιν. Ἡδῶνοί δὲ καὶ Βισάλται τὴν λοιπὴν μέχρι Στρυμόνος· ὧν οἱ μὲν αὐτὸ τοῦτο προσηγορεύοντο Βισάλται, Ἡδῶνων δ' οἱ μὲν Μυγδόνες, οἱ δὲ Ἡδῶνες, οἱ δὲ Σίθωνες. τούτων δὲ πάντων οἱ Ἀργεάδαι καλούμενοι κατέστησαν κύριοι καὶ Χαλκιδεῖς οἱ ἐν Εὐβοίᾳ.

⁹ Herodot 8.137: ὑπὲρ δὲ κήπων ὁρος κέεται Βέρμιον οὖνομα, ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος, ἐντεῦθεν δὲ ὀρμώμενοι, ὡς ταύτην ἔσχον, κατεστρέφοντο καὶ τὴν ἄλλην Μακεδονίην.

¹⁰ Herodot 1.56: ἱστορέων δὲ εὗρισκε Λακεδαιμονίους καὶ Ἀθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένους, τοὺς δὲ τοῦ Ἰωνικοῦ. ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκριμένα, ὅντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος. καὶ τὸ μὲν οὐδαμῇ καὶ ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλήντην κάρτα. τῆπι μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλεὺς οἴκεε γῆν τὴν Φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλλήνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ Ὀλυμπον χώραν, καλουμένην δὲ Ἰστιαιώτιν. ἐκ δὲ τῆς Ἰστιαιώτιδος ὡς ἐξανεστή ὑπὸ Καδμεῖων, οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδόνων καλούμενον. ἐντεῦθεν δὲ αὐτὶς ἐς τὴν Δρυοπίδα μετέβη, καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτω ἐς Πελοπόννησον ἐλθὼν Δωρικὸν ἐκλήθη.

¹¹ Herodot 8.43: ... ὄντες οὗτοι πλὴν Ἑρμιονέων Δωρικὸν τε καὶ Μακεδόνων ἔθνος, ἐξ Ἐρινεοῦ τε καὶ τῆς Δρυοπίδος ὑστατα ὀρμηθέντες.

mena, većinom tračka i peonska¹². U tim su se krajevima vjerojatno nastanili sami Makedonci. Dalje na istok, preko Aksija, Makedonska ekspanzija, čini se, nije bitno promijenila trački sastav stanovništva. Dok su Peonci nestali s donjega Aksija, a da gotovo i nisu ostavili traga, pokrajine između Aksija i Strimona: *Μυρδονία*, *Κρηστωνία*, *Σιντική* i *Βισαλλία* nisu samo zadržale imena tračkih plemena, nego su bile i nastanjene njihovim potomcima. Na istok od Strimona živjeli su pod makedonskom vlasti *Ὀδόμεντες*, *Ἰδῶνες*, *Σιντοί*, *Δερσαῖοι*, *Πίερες*, *Σαπαῖοι*, sve tračka plemena.

Od perzijskih ratova Makedonija je igrala djelatnu ulogu u grčkom životu te je pod Filipom i Aleksandrom postala vodeća sila grčkoga svijeta. Ona dakle pripada potpunoma grčkoj povijesti, s kojom je vežu brojne i raznolike veze. A ipak, pitanje o jezičnoj i etničkoj pripadnosti starih Makedonaca ostaje otvoreno i prijedorno sve do danas. Osnovno je tu da se razumije zašto bi uopće trebalo sumnjati u to da su Makedonci bili Grci po jeziku i podrijetlu kada se ima pred očima kakav je položaj njihove zemlje i kakvu je ulogu odigrala u grčkoj povijesti¹³.

Razlog za sumnju u grčku pripadnost makedonskoga jezika i narodnosti leži u činjenici da već u samoj antici nije bilo sloge oko toga jesu li Makedonci Heleni ili barbari. Kad je u perzijskim ratovima Makedonija došla u bliži dodir s grčkim svijetom, njezin je kralj Aleksandar zaželio da sudjeluje na olimpijskim igrama. Drugi su natjecatelji prigovorili tomu da se igrama pripusti barbarin. Na to se Aleksandar pozvao na tradiciju po kojoj njegova loza potječe od argoskih kraljeva Heraklova koljena. Na temelju te tradicije dopustili su mu da se natječe¹⁴.

Odatle se vidi bez i najmanje sumnje da se helenstvo makedonskoga kralja u petom stoljeću pr. n. e. moglo vrlo ozbiljno dovesti u pitanje. A legendarna tradicija koja mu je pomogla da ga ipak priznaju Helenom, kolika joj god bila istinitost, tiče se samo kraljevske porodice, a ne čitavoga naroda. Od naroda baš i polazi predodžba da je makedonski kralj barbarin, a on to pobija svojim osobnim rodoslovljem. Istina, u genealoškom modelu povijesti, kakav je bio grčki legendarni, podrijetlo vladarske kuće može značiti i podrijetlo svega naroda, ali to je u ovom slučaju samo nagadanje.

¹² Usp. Tukidid 2.99 (navedeno u bilj. 7).

¹³ Priručne obavijesti o makedonskoj povijesti i topografiji općenito mogu se naći u djelima: P. Geyer, *Makedonia* (Erdgeschichte, Topographie, Orographie, Hydrographie, Verkehrsstrassen, Erzeugnisse und Bodenschätze, Geschichte, Verfassung), Pauly Wissowa, *Realenzyklopädie der Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Metzler, 1894. i d., sv. 14.1 (= Halbband 27), 638—681, 697—771; J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens, étude linguistique et historique 1: Introduction; la langue*, Collection de l'institut français d'Athènes 81, Atena, Klincksieck, 1954; A. B. Daskalakis, *The Hellenism of the ancient Macedonians*, Thessaloniki, Institute of Balkan studies, 1965; A. S. Šofman, *Istorija antičkoj Makedonii 1*, Kazanj, Sveučilišna naklada, 1960; F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Živa Antika, posebna izdanja 1, Skopje 1957.

¹⁴ Usp. Herodot 5.22: *Ἕλληνας δὲ εἶναι τούτους τοὺς ἀπὸ Περδίκκω γεγονότας, κατὰπερ αὐτοὶ λέγουσι, αὐτὸς τε οὕτω τυγχάνω ἐπιστάμενος καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖσι ἐπισθε λόγοισι ἀποδέξω ὥς εἰσι Ἕλληνας, πρὸς δὲ καὶ οἱ τὸν ἐν Ὀλυμπίῃ διέποντες ἄγωνα Ἕλλήνων οὕτω ἔγνωσαν εἶναι. Ἀλεξάνδρου γὰρ ἀεθλεύειν ἐλομένου καὶ καταβάντος ἐπ' αὐτὸ τοῦτο οἱ ἀντιθευόμενοι Ἕλλήνων ἔξεργόν μιν, φάμενοι οὐ βαρβάρων ἀγωνιστέων εἶναι τὸν ἄγωνα ἀλλὰ Ἕλλήνων. Ἀλέξανδρος δὲ ἐπειδὴ ἀπέδεξε ὥς εἴη Ἀργεῖος, ἐκρίθη τε εἶναι Ἕλληνα καὶ ἀγωνιζόμενος στάδιον συνεξέπιπτε τῷ πρώτῳ.*
— Lako nam je razumjeti zašto su se takmičari usprotivili jer Tukidid usput, i kao da kazuje najnaravniju stvar, naziva plemena gornje Makedonije barbarima. (Usp. 4. 124—127; možda i 2.80).

Kad je u četvrtom stoljeću Makedonija stala igrati sve važniju ulogu u grčkim poslovima, grčki pisci često označuju Makedonce kao barbare¹⁵. Trasimah iz Halkedona, u drugoj polovici petoga stoljeća, sasvim izričito kaže za makedonskoga kralja Arhelaja da je barbarin¹⁶. Barbarin Makedonac suprotstavlja se tu tesalskim Helenima, pa nam se tako granica na rijeci Peneju pokazuje kao etnička i jezična.

Drugi jedan pisac s kraja petoga stoljeća, kojemu je politički govor upućen građanima Larise pogreškom dospio u rukopisne zbornike djela Heroda Atičkoga, zove Makedonce barbarima i najvećim neprijateljima¹⁷. Isokrat pak, govornik koji je zastupao makedonsku politiku, a živio je i djelovao u četvrtom stoljeću, i uzdizao je Filipa, kralja makedonskoga, pohvalama kao budućega vođu svih Helena protiv azijskih barbara, ističe da je predak makedonskoga kralja, argivski kraljević, kada je težio za apsolutnom vlasti, pokazao veliku mudrost jer nije ni pokušao da je uspostavi nad Helenima u svojem rodnom gradu, kao toliki grčki tirani, nego je napustio helenski svijet i otišao u Makedoniju te je tamo zavladao nad tudim narodom. Znao je da Heleni ne podnose samovlade i da znaju urediti svoj život i bez njega, dok je drugim narodima ono potrebno¹⁸. Tako i njihov prijatelj smatra Makedonce stranim narodom.

Otvoreniji i jasniji je, dakako, Demosten, suvremenik Isokratov, poznat kao nepomirljiv protivnik makedonskoga kraljevstva i njegova utjecaja u Grčkoj. Njegova protumakedonska pristranost nije znala za mjeru. On retorički pita nije li kralj Filip barbarin¹⁹. Kaže da su nekada makedonski kraljevi bili poslušni Atenjanima kako je red da barbari budu Helenima²⁰. Govori za Filipa da nije samo barbarin, nego k tomu i pogubni Makedonac, iz zemlje odakle se prije nije mogao nabaviti ni pristojan rob²¹.

¹⁵ Usp. Daskalakis, navedeno djelo, dio 5.

¹⁶ Usp. Klement Aleksandrijac, *Čilimi* 6.2.17: Θρασύμαχος ἐν τῷ ὑπὲρ Λαρισαίων λέγει· Ἀρχελάφ δουλεύσομεν, Ἕλληνες ὄντες βαρβάρφ;

¹⁷ Pseudo-Herod, *Περὶ πολιτείας* 34—37: συμμάχους τε τοῖς Ἕλλησιν εἶναι, πολεμίους δὲ τοῖς βαρβάρους ἔπειτα τοῖς μὲν Ἕλλησι μὴ γίνεσθαι συμμάχους, τοῖς δὲ βαρβάρους καὶ πρὸς τοῦτο τοῖς ἐχθροτάτοις . . .

¹⁸ Philippus 106—108: ὃ τε γὰρ πατήρ σου πρὸς τὰς πόλεις ταύτας, αἷς σοὶ παραινῶ προσέχειν τὸν νοῦν, πρὸς ἀπάσας οἰκείως εἶχεν· ὅτε κτησάμενος τὴν ἀρχήν, μεῖζον φρονήσας τῶν αὐτοῦ πολιτῶν καὶ μοναρχίας ἐπιθυμήσας, οὐχ ὁμοίως ἐβουλεύσατο τοῖς πρὸς τὰς τοιαύτας φιλοτιμίας ὁρμωμένοις. οἱ μὲν γὰρ ἐν ταῖς αὐτῶν πόλεσι στάσεις καὶ ταραχὰς καὶ σφαγὰς ἐμποιοῦντες ἐκτῶντο τὴν τιμὴν ταύτην, ὃ δὲ τὸν μὲν τόπον τὸν Ἑλληνικὸν ὅλως εἶπας, τὴν δ' ἐν Μακεδονίᾳ βασιλείαν κατασχεῖν ἐπεθύμησε. ἡπίστατο γὰρ τοὺς μὲν Ἕλληνας οὐκ εἰθισμένους ὑπομένειν τὰς μοναρχίας, τοὺς δ' ἄλλους οὐ δυναμένους ἀνευ τῆς τοιαύτης δυναστείας διοικεῖν τὸν βίον τὸν σφέτερον αὐτῶν. καὶ γὰρ τοι συνέβη διὰ τὸ γινῶναι περὶ τούτων αὐτὸν ἰδίως καὶ τὴν βασιλείαν γεγενῆσθαι πολὺ τῶν ἄλλων ἐξηλλαγμένην· μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας, μόνος καὶ διαφυγεῖν ἡδυνήθη τοὺς κινδύνους περὶ τὰς μοναρχίας γιγνομένους . . .

¹⁹ Olintski govori 3.16: οὐ βάρβαρος;

²⁰ Olintski govori 3.24: . . . ὑπήκουεν δ' ὁ ταύτην τὴν χώραν ἔχων βασιλεὺς, ὥσπερ ἐστὶ προσήκων βάρβαρον Ἕλλησι . . .

²¹ Govori protiv Filipa 3.31: Ἄλλ' οὐχ ὑπὲρ Φιλίππου καὶ ὧν ἔκείνος πράττει νῦν, οὐχ οὕτως ἔχουσιν, οὐ μόνον οὐχ Ἕλληνας ὄντος οὐδὲ προσήκοντος οὐδὲν τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλ' οὐδὲ βαρβάρου ἐντεῦθεν ἔθεν καλὸν εἰπεῖν, ἀλλ' ὀλέθρου Μακεδόνος ἔθεν οὐδ' ἀνδράποδον σπουδαῖον οὐδὲν ἢν πρότερον πρίασθαι.

Znamo da su i drugi javni govornici Filipa zvali barbarinom. Tako je Eshin, poznati atenski pristalica makedonske politike, u ranijoj svojoj fazi upućivao Filipu isti prigovor²².

Dodamo li tomu da Kurcije Ruf opisuje prizor u kojem razlika između grčkoga jezika i djedovskoga makedonskog govora igra bitnu ulogu²³, nikoga više neće čuditi što se među istraživačima postavilo pitanje o jeziku i narodnosti starih Makedonaca.

S obzirom na sva ta svjedočanstva, takvo je pitanje posve opravdano. Ono je ostalo prijeporno jer podaci iz stare književnosti ne dopuštaju da se dođe do čvrstih i neoborivih zaključaka. Mnoga stoljeća prije perzijskih ratova Makedonci su živjeli u potpunoj izolaciji od života u Heladi i u sjevernim svojim brdskim zabitima nisu imali nikakva udjela u njezinu kulturnom rastu. Oni sasvim sigurno nisu bili Heleni u onom specifičnom kulturnom smislu, sve ako su možda i bili grčkoga roda. Ako su možda i govorili grčki, njihov je dijalekat morao pokazivati mnogo posebnosti zbog dugo prekinuta dodira s helenskima. Kada dakle Makedonce zovu barbarima, može se to odnositi na njihovu izolaciju i zaostalost i na neobične zvuke njihova gruba dijalekta i ne mora značiti da su bili potpuni stranci, ne samo kulturno nego i jezično. To je, dakako, samo možda tako, a možda i nije. Moguće je i to da se, kao inače, nazivom barbari označuje narod stranoga jezika i tuđe kulture, da se njime ističe upravo razlika u narodnosti.

Ima, dakako, i drugih svjedočanstava. Stari pisci opisuju Makedonce i sasvim izričito kao Helene, baš onako kako bi se i očekivalo kada se zna uloga koju su odigrali u povijesti. Ali nas i ti podaci ne približuju sigurnom rješenju jer se ili odnose na dinastiju, koja je prema legendi potjecala iz Argosa, ili su iz mlađega vremena kada se Makedonija ni u čemu više nije razlikovala od uže Helade, te nema dvojbe da je bila grčka i po kulturi i po jeziku. Jedina su iznimka Herodotovi legendarni podaci.

Herodot nije sumnjao u to da su potomci Perdikini, dakle makedonska vladarska kuća, bili pravi Heleni od roda Heraklida, koji su vladali Argosom²⁴. Polibije misli da je ispravnije da uključi makedonske podvige u glavni tijek grčke povijesti nego da grčku povijest uključi u makedonsku²⁵. To je dakako samo svjedočanstvo o uskoj povezanosti grčke i makedonske povijesti. Ali za Polibija je Helada uključivala Makedoniju i Makedonci su bili Heleni²⁶. On uvodi političke govore u kojima se opominje neka ne bude neprijateljstva

²² Usp. što Demosten, *Περὶ παραπροσβείας* 305 kaže o Eshinu: βάρβαρόν τε γὰρ πολλάκις καὶ ἄλ᾽ ἄσπορα τὸν Φίλιππον ἀποκαλῶν ἐδημηγόρει, ...

²³ Curtius Rufus 6.9.37: *Iamque rex intuens eum „Macedones, inquit, de te iudicatur sunt: quaero, an patrio sermone sis apud eos usurus“.* Tum Philotas „*Praeter Macedonas, inquit, plerique adsunt, quos facilius, quae dicam, percepturos arbitror, si eadem lingua fuero usus, qua tu egisti, non ob aliud, credo, quam ut oratio tua intellegi posset a pluribus*“.

Tum rex „*Ecquid videtis odio etiam sermonis patrii Philotan teneri? solus quippe fastidit eum discere*“.

— I dalje 6.10.22: *Mihi quidem obicitur quod societatem patrii sermonis asperner, quod Macedonum mores fastidiam ... Iam pridem natus ille sermo commercio aliarum gentium exolevit: tam victoribus quam victis peregrina lingua discenda est.*

²⁴ Herodot 5.22 i 8.137—139. Time što na mjestu 1.56 izjednačuje Makedonce s Doranima izričito ih označuje kao Helene. Vidi bilj. 14 i 10.

²⁵ Polibije 8.11.4: πολλῶν σεμνότερον ἦν καὶ δικαιότερον ἐν τῇ περὶ τῆς Ἑλλάδος ὑποθέσει τὰ πεπραγμένα Φιλίππου συμπεριλαβεῖν ἥπερ ἐν τῇ Φιλίππου τὰ τῆς Ἑλλάδος.

²⁶ Polibije 7.9.1: Μακεδονίαν καὶ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα ... Μακεδόνες καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ σύμμαχοι.

Grka prema Grcima, a pri tom se misli na Makedonce. O njima se govori kao o ljudima istoga roda²⁷. Apijanu je Makedonija štit Helade protiv sjevernoga barbarstva²⁸. Strabon kaže da Makedonija neprijeporno ulazi u Heladu²⁹. Livije spominje da Makedonci govore jednako kao Etolci i Akarnanci, dakle Grci.³⁰

Nijedno nas od tih svjedočanstava neće iznenaditi zbog vremena na koje se odnose. Ona stoga ne mogu isključiti mogućnost da su Makedonci u starije doba bili po jeziku i narodnosti različiti od Grka. Povijesni izvori ne dopuštaju nam, dakle, da sigurno utvrdimo jesu li Makedonci prvobitno bili grčkoga roda ili nisu.

Obratit ćemo se sada onomu što se zna o makedonskom jeziku. To nije mnogo. Nije se sačuvao nijedan tekst. Svi nama poznati makedonski dokumenti pisani su antičkim grčkim. Karakterističan su primjer za to pisma kralja Filipa koja se citiraju u jednom službenom zaključku skupštine u Larisi. Originalan tekst zaključka sav je na tesalskom narječju, i to vrlo čistom. Tekst pak što potječe iz makedonske kancelarije sastavljen je birano antički³¹. Jedinici podaci o makedonskom jeziku dolaze nam od starih leksikografa koji označuju neke riječi kao makedonske. Glavnina te predaje potječe od Amerije, leksikografa rodnom Makedonca. Poznajemo zato samo pojedine makedonske riječi, izvan konteksta i bez fleksije, što je u ovom slučaju osobito težak nedostatak.

Te se riječi etimološki mogu svrstati u tri skupine. Jednu tvore takve koje su očito grčke. Ovamo idu npr. ove:

ἄρχημα	„kraljevska garda“ — posebna jedinica u makedonskoj vojsci. Na lakonskom grčkom ta riječ označuje odred koji se kreće na čelu vojske, koji je vodi, i to je prvotno značenje te imenice, koja je izvedena od glagola ἡγέομαι „voditi“ (dorski ἡγέομαι) ³² .
ἀγκάλῃς	„srp“ od grčkoga ἀγκάλη „svinuta ruka, naručaj“.
ἀκροῦνοί	„međašno kamenje“ od grčkoga ἄκρον „kraj, rub“ sa sufiksom -ωνο- u dijalekatskom glasovnom obliku.

²⁷ Polibije 5.103.9: ... δεῖν μάλιστα μὲν μηδέποτε πολεμεῖν τοὺς Ἕλληνας ἀλλήλοις ...; 9. 37. 7: τότε μὲν γὰρ ὑπὲρ ἡγεμονίας καὶ δόξης ἐφιλοτιμεῖσθε πρὸς Ἀχαιοὺς καὶ Μακεδόνας ὁμοφύλους ...

²⁸ Apijan, Makedonika 9: τοῖς Ἑλλήσιν ἔθνη πολλὰ βάρβαρα τὴν Μακεδονίαν περιέχονται, εἴ τις ἐξέλοι τοὺς Μακεδόνων βασιλέας, ἐπιδραμεῖται ῥαδίως.

²⁹ Strabon 7.7.1: ὅπου γε καὶ τῆς ἐν τῷ παρόντι Ἑλλάδος ἀναντιλέκτως οὐσης τὴν πολλὴν οἱ βάρβαροι ἔχουσιν, Μακεδονίαν μὲν Θράκας καὶ τινὰ μέρη τῆς Θετταλίας, Ἀκαρνανίας δὲ καὶ Αἰτωλίας τὰ ἄνω Θεσπρωτοὶ καὶ Κασσωπαῖοι καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ Ἀθαμᾶνες, Ἑπειρωτικὰ ἔθνη.

³⁰ Livije 31.29: Aetolos, Acarnanas, Macedonas, eiusdem linguae homines.

³¹ Usp. Inscriptiones Graecae 9.2.517.

³² Za ove i ostale riječi što su u antičkoj leksikografskoj predaji zabilježene kao makedonske usp. O. Hoffmann, Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1906; Makedonia (Volkstum und Sprache), Pauly — Wissowa, Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, Metzler, 1894. i d., svezak 14.1 (=Halbband 27), 681—697; J. N. Kallérís, navedeno djelo i I. Pudić, Staromakedonski jezik, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 4, 1966, 5—25; 5, 1967, 145—150 i 8, 1970, 181—184.

ἀργίπους	„orao“. Usp. homersko ἀργίποδες κύνες „psi brzih nogu“.
γυάλας	„čša“; usp. grčki γύαλον „udubina“.
δαίτας	„djelitelj“; usp. grčki Ἰσοδαίτης „koji dijeli jednako“, epitet raznih božanstava.
ἐταῖροι	„konjička garda makedonskih kraljeva“. To je na- prosto grčka riječ ἐταῖρος „drug“.
ἰνδές	„podne“. To je dijalekatski oblik grčkoga ἑνδιος „po- dnevni“.
καρπαία	„jedan ples“; usp. grčki καρπάλιμος „brz“.
κοιμάροι	„rakovi“. To je dijalekatski oblik grčkoga dorskog κάμμαροι „rakovi“.
κόρανος	„vladar“, prema imenu mitskoga prvoga makedonskog kralja; usp. grčki κοίρανος „vladar“.
νικάτωρ	„pobjednik“; usp. grčki atički νικητήρ „pobjednik“.
ῥάματα	„grožde“; usp. grčki ῥῆγες „grožde“.
στυορία	„spas“; usp. grčki atički σωτηρία „spas“.
ταγοναγία	„makedonski magistrat“; usp. tesalski grčki ταγός „naziv jednog magistrata“.
τελεσίας	„jedan ples“; usp. grčki τελεσι- „koji svršava“.
χάρων	„lav“; usp. grčki homerski χαροποί λέοντες „divlji lavovi“.

Neke se od tih riječi, nedvojbeno grčkoga podrijetla, osobito tehnički nazivi, lako mogu tumačiti kao posuđenice. Druge pokazuju zanimljive dijalekatske crte u glasovima i tvorbi, pa se čini da pripadaju mnogo dubljem sloju makedonskoga rječnika. I one, dakako, mogu predstavljati neki stariji sloj grčkih posuđenica što je potekao iz dodira sa susjednim grčkim zajednicama do kojega je došlo prije nego se Makedonija našla pod utjecajem najviših oblika helenske kulture. No sve takve pretpostavke ostaju puka nagadanjia. Ne može se potpuno isključiti ni mogućnost da neke od tih riječi pripadaju drugom kojem indoevropskom jeziku koji je, barem u nekim pojedinostima, bio vrlo blizak grčkom.

Druge makedonske riječi takve su da se za njih do sada nije mogla utvrditi nikakva veza s grčkim jezikom. Neke su od njih i ove:

ῥβχαγνα „ruže“

ῥλιζα „bijela guba na drvetu“³³

³³ Rukopisi Hesihijeva rječnika daju značenje te riječi kao ῥ λεύκη τῶν δένδρων što se bez ikakve teškoće može razumjeti i prevesti kao „bijela guba na drveću“. Neki istraživači su to htjeli popraviti u ῥ λεύκη τὸ δένδρον „drvo bijela topola“ jer λεύκη ozna-

άλιη	„vepar“
ξύος	„drvo“
βαβρήν	„talog od maslinova ulja“
βέδν	„zrak“
γόδα	„crijeva“
γοτάν	„svinju“, akuzativ
δάρυλλος	„hrast“
ιζέλα	„dobra sreća“
καυσία	„makedonski šesir“
λακεδάμα	„slana voda“, piće makedonskih seljaka
σάρισσα	„duga sulica“
σιγύνη, σίγυννος	„koplje“

Kako naše poznavanje staroga grčkog jezika nikako nije potpuno, svaka od tih riječi možda ima srodnu grčku koja nam se nije sačuvala³⁴.

Treća i osobito zanimljiva skupina makedonskih riječi sastoji se od takvih koje su očito srodne s nekim grčkima, ali se od njih glasovno razlikuju toliko da to daleko prelazi razmjere starogrčke dijalekatske različitosti. Takve su riječi ove:

ἀδῆ	„nebo“; usp. grč. αἰθήρ „eter, čisti nebeski prostor“.
ἀδραῖα	„vedro nebo“; usp. grčki αἶθρα „vedrina“.
δάνος	„smrt“; usp. grčki θάνατος „smrt“.
δανέω	„ubiti“; usp. grčki θανεῖν „umrijeti“.

čuje i to drvo. Prihvaćajući takvo ispravljanje, H. Barić, Miscellen, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju 3, 1926, 221, i P. Kretschmer, Makedon. áliza, Glotta 15, 1927, 305, predložili su zanimljivo etimološko jednačenje s indoevropskim **alisa* koje se razaznaje u ruskom *oljha* „joha“. To jednačenje smatraju dokazom da jezik starih Makedonaca nije bio grčki nego drugi nekakav indoevropski jezik. To je zbog prijelaza intervokalnoga -s- u -z-, dok se u grčkom takav glas gubi bez traga.

Uza sve potrebno poštovanje prema oštroumnosti tih izvrsnih lingvista mora se naglasiti da se ta etimologija zasniva na konstruiranom, a ne na potvrđenom značenju makedonske riječi. Osim toga je glasovni odnos drugih srodnih indoevropskih riječi kao što su starovisokonjemački *elira*, latinski *alnus*, staroslavenski *jelŭha* premalo jasan da bi se takvo tumačenje makedonskoga fitonima moglo smatrati očitim, kako misle autori koji ga predlažu. Kalleris, u navedenom djelu, 90 i d., s pravom kritizira Barićevu i Kretschmerovu etimologiju i citira sve ostale koje su se predlagale. Njegova vlastita, po kojoj je ἀλιζα grčka riječ i povezana s grčkim ἀλφός „bijela guba“, zasnovana je na poređivanju pretpostavljenoga korijena koje obuhvaća samo dvije glasovne podudarnosti i na sasvim nejasnom tvorbenom odnosu. To je dakle samo nagađanje s vrlo malom vjerojatnošću da bi moglo biti ispravno.

³⁴ Kalleris predlaže u navedenom djelu grčke etimologije za mnoge od tih riječi, ali i sam kaže da su to samo hipotetični pokušaji.

- κεφαλή „glava“; usp. grčki κεφαλή „glava“.
- ἄβροϋτες „obrve“ (vjerojatno pokvareno od ἄβροϋτες); usp. grčki ὄφρυες „obrve“.
- γαλάδρα „klanac“ u toponimu Γαλάδρα u Pijeriji ili Eordeji; usp. grčki χαράδρα „klanac“^{34a}.

Tu se javljaju neke vrlo zanimljive glasovne podudarnosti. Naprama grčkom θ, χ i φ stoje makedonski δ, γ i β. Naprama grčkom α pred konsonantom stoji makedonsko α. Naprama grčkom ο stoji makedonsko α. Javlja se i nominativ singulara r-osnova bez završnoga sonanta kao u staroindijskom *mātā* i staroslavenskom *mati* „majka“, ili u litavskom *duktė* i staroslovenskom *došti* „kći“.

Primjeri za te glasovne podudarnosti malobrojni su i bili bismo skloni pomišljati da se možda radi o slučajnostima da već stari Grci nisu opazili tu podudarnost svojega jezika s makedonskim. Primijetili su da Makedonci njihovo φ obrću u β i da govore Βέροια mjesto Φέροια, Βάλακρος mjesto Φάλακρος, Βερνίκη mjesto Φερνίκη, Βίλιππος mjesto Φίλιππος, κεφαλή „glava“ mjesto κεφαλή³⁵. To je vrlo znatna razlika između grčkih dijalekata i makedonskoga³⁶.

Hatzidakis misli da β, γ i δ tu stoje za zvučne frikative, kao u novogrčkom, i da je njihovo ozvučivanje u makedonskom kasno i sekundarno, te da ne tvori izoglosu s onim indoevropskim jezicima u kojima su aspirirani zvučni okluzivi prešli u zvučne neaspirirane. On to dokazuje time što je, kako on tvrdi, u riječi κεφαλή, koja je postala od indoevropskoga *g^hebhalā, prvi okluziv izgubio svoju aspiraciju disimilacijom dok je još bio bezvučan kao u svim drugim grčkim dijalektima³⁷. Njegova se pretpostavka zasniva samo na tom jedinom primjeru, a ne možemo biti sigurni da nam makedonska riječ za glavu nije zabilježena u obliku koji je promijenjen pod utjecajem grčke riječi. U Hesihijevu rječniku sačuvana nam je, naime, riječ za glavu u obliku γαβαλή i uz nju nema nikakva etnika. Dosta je vjerojatno da je upravo to makedonska riječ u svojem izvornom obliku.

Sve te riječi pokazuju da je makedonski bio blizak grčkom, ali i jasno različit od njega. Riječi prve i treće skupine možda uistinu tvore samo jednu, koju u tome slučaju treba smatrati grčkom dijalekatskom. Zasada poznajemo samo neke leksičke morfe makedonskoga jezika, dok su nam gramatički morfi posve nepoznati jer se nije sačuvao nijedan makedonski tekst. A upravo gramatički morfi su bitni za genetsku klasifikaciju cijeloga jezika, za razliku od pojedinih njegovih riječi. Nemoguće nam je stoga odlučiti koja od tri spomenute skupine određuje genetsku pripadnost makedonskoga jezika³⁸. Ne možemo, drugim riječima, odrediti koje su od tih riječi naslijeđene, a koje posuđene.

^{34a} Usp. M. D. Petruševski, Γαλάδρα-χαράδρα, *Živa Antika* 16 (1966) 310

³⁵ Usp. Etymologicum Magnum i Stefana Bizantinca pod natuknicom Βέροια.

³⁶ Kalleris, u navedenom djelu na strani 85, najavljuje da će potpuno pobiti te glasovne podudarnosti. Na žalost, to se pitanje ima raspraviti tek u drugom svesku Kallerisova djela, koji do sada još nije izišao.

³⁷ G. Hatzidakis, *Zur Ethnologie der alten Makedonier*, *Indogermanische Forschungen* 11, 1900, 318–319.

³⁸ Usp. R. Katičić, *A contribution to the general theory of comparative linguistics*, *Ianua linguarum, Series minor* 83, Haag, Mouton, 1970, 118 i d.

Kad stvari stoje tako, onomastički su podaci osobito važni. Makedonska su osobna imena u velikoj većini grčka, bar koliko su nam sačuvana. No oblik im je ipak vrlo različit od obične antroponimije helenskoga svijeta, pokazuje neke dijalekatske crte koje podsjećaju na tesalsku onomastičku tradiciju. Evo primjerâ takvih imena:

Ἀγέρρος	(kratak oblik od grč. Ἀγέρωχος)
Ἀδαῖος	(kratak oblik od grč. Ἀδάμας)
Ἀέροπος	(grčko mitološko ime)
Αἴσυμνος	(homersko ime)
Ἀλέξανδρος	(grčki ἀλέξω „branim“; ἀνήρ „muškarac“)
Ἀλκάνωρ	(grčki ἀλκή „junaštvo“; ἀνήρ „muškarac“)
Ἀλκέτας	(često grčko ime)
Ἀμύντας	(grčki ἀμύνω „odbijam“, obično grčko ime)
Ἀμύντωρ	(isto)
Ἀντίοχος	(grčki ἀντί „protiv“; ἔχω „držim“)
Ἀρραβαῖος	(grčki Ἀρραφάνης)
Ἀρσινόη	(grčki ἄρσαι „spojiti, skupiti“; νόος „um“)
Βάλακρος	(grčki φαλακρός „ćelav“)
Βερενίκα	(grčki φέρω „nositi“; νίκη „pobjeda“)
Βίλιππος	(grčki φίλος „drag“; ἵππος „konj“)
Βοραῖος	(grčki Φοραῖος)
Βρίσων	(grčki βρίθω „biti težak od čega“; usp. λύσων i λύω „odriješiti“)
Βρομερός	(grčki βρόμος „rika“)
Δρωπίδας	(isto je ime nosio Solonov brat)
Θῦνος	(grčki θῦνος „rat“)
Κάρανος	(grčki κοίρανος „vladar“)
Κεβαλῖνος	(grčki Κεφαλῖνος)
Κοῖνος	(grčki κοινός „zajednički“)
᾽Οφέλλας	(grčki ᾽Οφέλλανδρος)
Παρμενίων	(grčki Παρμενίδης)
Περδίκκας	(grčki Πέρδιξ, mitsko ime, usp. grčki πέρδιξ „prepelica“)

Πτολεμαῖος	(homersko ime)
Σάθων	(dorsko ime; usp. grčki σάθη „penis“)
Σέλευκος	(grčki λευκός „bijel“; usp. ime Ζάλευκος od Διά- λευκος „sasvim bijel“)
Φιλώτας	(grčki φίλος „drag“)
Χάρος	(kraći oblik grčkoga složenog imena s prvim di- jelom na Χαρo-)

Samo mali broj imena kao Βυργῖνος, Ἐπόκιλλος, Σαββαταρχῆς i Τεύταμος čini se kao da nisu grčka³⁹.

Makedonski toponimi pokazuju, kako se i očekuje, veliku raznolikost po postanju i po jezičnoj pripadnosti. Brojne negrčke analogije ostaju, dakako, vrlo neodređene jer su jezici o kojima se tu radi (ilirski, trački, fri-gijski) i sami vrlo slabo i samo fragmentarno poznati⁴⁰. Mjesna su imena obično vrlo stabilna i predstavljaju stoga, po pravilu, star jezični sloj. To važnije je stoga što se u Makedoniji javljaju toponimi koji se nedvojbeno mogu prepoznati kao grčke riječi. Takva su ova imena gradova:

Ἀκασμεναί	(grčki ἀκέομαι „liječiti“)
Ἀλαλχομεναί	(grčki ἀλαλχεῖν „zaštiti“)
Ἀταλάντη	(grčki ἀτάλαντος „koji je jednake težine“)
Δῖον	(grčki δῖος „nebeski, divan“)
Εἰδομένη	(grčki εἶδομαι „vidjeti se, sjati“)
Εὐρωπός	(grčki εὐρώπος „širok“)

Osobito u dolini rijeke Haliakmona, u kraju iz kojega se makedonska vlast raširila na susjedne zemlje, toponimi se lako tumače grčkim etimologi-jama. Takva su imena rijekâ Ἀλιάκμων (grčki ἀλινδέω „valjam“; ἄκμων „meteorski kamen, nakovanj“. Haliakmon je, dakle, rijeka koja valja kamenje. Zatim rijeka Βόρβορος (grčki βόρβορος „prljavština, mulj, blato“) i rijeka Ὀλγανος (od Φόλγανος; usp. staroslovenski *vlaga* od **volga*). Zatim je tu jezero *Castoris lacus* (grčki κάστωρ „dabar“) i gradovi Ἄργος Ὀρεστικόν, homonim gradu na Peloponezu, uz oba usporedi grčki ἀργός „brz, sjajan“, te Αἰγανή (grčki αἶξ „koza“, u istom se kraju danas javlja toponim slavenskoga podrijetla *Kožane* (novogrčki Κοζάνη) od *koza*). U istom je kraju još i grad *Celetrum* (grčki κελέτρα „poseban oblik terena“)⁴¹.

³⁹ Usp. O. Hoffmann u oba navedena djela.

⁴⁰ Za ilirski usp. H. Krahe, Beiträge zur Makedonenfrage, Zeitschrift für Ortsnamen-forschung 11, 1935, 78—103. Potpuniji pregled daje I. Duridanov, Die alten Bevölkerungs-verhältnisse Makedoniens auf Grund der Toponymie, Actes du premier congrès inter-national des études balkaniques et sud-est européennes, Sofija, Bugarska akademija, 1968, 772—786.

⁴¹ Usp. VI. Georgiev, La toponymie ancienne de la péninsule Balkanique et la, thèse méditerranéenne, Balkansko ezikoznanie 3.1, Sofija, Bugarska akademija, 1961 24—25; Introduzione alla storia delle lingue indeuropee, Roma, Edizioni dell' Ateneo, 1966, 189—190.

Budući da je materijal što nam stoji na raspolaganju takav, nije čudo da su mišljenja istraživača o starom makedonskom jeziku podijeljena. Jedni vjeruju da nije bio grčki i da je bio manje ili više srodan jeziku njihovih sjevernih susjeda⁴². Drugi istraživači tvrde da je makedonski bio grčki dijalekt ili jezik vrlo blisko srodan grčkomu i odvojen od njega samo dugom i gotovo potpunom kulturnom izolacijom⁴³.

S podacima kojima raspolažemo to se pitanje i ne može valjano i konačno riješiti. Ipak, osobna imena, koja su u golemoj većini grčka, ali u mnogo slučajeva ne pripadaju normalnom klasičnom grčkom onomastiku ili imaju neke dijalekatske crte, pokazuju da je ipak vrlo vjerojatno da su sami Makedonci, za razliku od stanovništva koje su pokorili i kojim su vladali, govorili nekim grčkim dijalektom ili bar jednim indoevropskim jezikom koji je grčkomu bio osobito blizak, kao što su danas slavenski ili germanski jezici jedni drugima. Ta mogućnost, da se radi o drugom, ali blisko srodnom jeziku, ne može se potpuno isključiti zbog onih osobitih glasovnih podudarnosti između makedonskih i grčkih riječi.

Pokušavalo se poduprijeti tvrdnju o grčkoj pripadnosti starih Makedonaca i razlozima koji potječu iz općega rasuđivanja. Reklo se tako da se narod

⁴² Usp. K. O. Müller, Über die Wohnsitze, die Abstammung und die ältere Geschichte des makedonischen Volkes; eine ethnographische Untersuchung, Berlin, Mylius, 1825; G. Meyer, Zur makedonischen Sprachfrage, Jahrbücher für classische Philologie 3, 1875, 185—192; A. Thumb, prikaz knjige O. Hoffmann, Die Makedonen, Göttingen 1906, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur 10.19, 1907, 76—78; A. Thumb — E. Kieckers, Handbuch der griechischen Dialekte 1, Heidelberg, Winter, 1932; M. Vasmer, K voprosu o jazyke drevnej Makedonii, Žurnal Ministerstva narodnogo prosvěšćenija, Otděl klasičeskoj filologii 1908, 22—35; G. Kacarov, Etnografskoto položenie na starite Makedonci, Sofija 1910; Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens, Revue des études grecques 23, 1910, 243—254; V. Beševliev, Kām vāprosa za narodnosti na starite Makedonci, Godišnik na Sofijskijat univerzitet, Istoriko-filologičeski fakultet 28, 1932, 1—76, i još o nekim posebnim pitanjima: Zu Curtius VI, 9, 37, Philologische Wochenschrift 21, 1929, 652—654, i Ein übersehenes Zeugnis über das Nichtgriechentum der alten Makedonen, Revue internationale des études balkaniques 1, 1934—35, 280; M. Budimir, Griechisch und Makedonisch, Revue internationale des études balkaniques 1, 1934—35, 281—282; V. Pisani, La posizione linguistica del macedone, Revue internationale des études balkaniques 1.5, 1937, 8—31; I. I. Russu, Macedonica, Ephemeris Dacoromana 8, 1938, 1—128; H. Barić, Ilirske jezičke studije, Rad Jugoslavenske akademije 272, Zagreb 1948, 5—56; C. Poghirc, Considérations sur le lexique de l'ancien macédonien, Revue roumaine de linguistique 5, 1960, 135—145; P. Chantraine, La langue des Macédoniens et leur onomastique, Bulletin de la Société linguistique de Paris 61, 1966, 157—166.

⁴³ Usp. Fr. W. Sturz, De dialecto Macedonica et Alexandrina, Leipzig, Weigl, 1808; A. Fick, Über die Sprache der Makedonier, Orient und Occident 2, 1866, 718—729; Zum makedonischen Dialecte, Kuhns Zeitschrift 22, 1874, 193—235; P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1896; Makedon. āliza, Glotta 15, 1927, 305—306; G. N. Hatzidakis, Zur Abstammung der alten Makedonier, eine ethnologische Studie, Athen, Barth-von Hirst, 1897; Zur Ethnologie der alten Makedonier, Indogermanische Forschungen 11, 1900, 313—320; L'hellénisme de la Macédoine, Revue des études grecques 41, 1928, 390—415; O. Hoffmann, dva navedena djela; F. Solmsen prikaz knjige O. Hoffmann, Die Makedonen, Göttingen 1906, Berliner philologische Wochenschrift 27, 1907, 270—275; V. Lesny, Ein Beitrag zur Sprache des alten Makedoniens, Kuhns Zeitschrift 42, 1909, 297—302; C. D. Buck, Introduction to the study of the Greek dialects, New York, Ginn, 1928; A. Mayer, Über das Verhältnis des Makedonischen zum Illyrischen, Glotta 32, 1952, 45—89; J. N. Kalleris, u navedenom djelu; Vl. Georgiev, u navedenim djelima. Potpuna se bibliografija može naći u navedenim djelima Kallerisa, Poghirca, Daskalakisa i Pudića.

koji je osvojio čitav svijet nikako nije mogao odreći vlastita jezika i da su Makedonci mogli postati osnivači i širitelji helenizma samo ako su i sami bili Heleni⁴⁴. Kako god to komu možda može i uvjerljivo zazvučati, ipak nije istina. Što se u tom rasuđivanju smatra kao da je nemoguće, upravo to se, naime, dogodilo. Kakav god da je bio jezik starih Makedonaca, grčki dijalekt ili grčkomu tuđ jezik, ostaje neoboriva činjenica da su se oni najkasnije od vremena Filipa II u službenoj porabi služili jedino atičkim dijalektom, dok su sve grčke države ljubomorno čuvale svaka svoj karakteristični dijalektalni izraz. I kakvog god roda bili stari Makedonci, grčkoga ili ne, oni su Helenima bili tuđ narod. Potvrđuje to čak i Plutarh kada u drugom stoljeću naše ere piše o Aratu, vojskovođi Ahejskoga saveza koji je živio u trećem stoljeću prije naše ere, te kaže kako su Heleni makedonsku vlast doživljavali kao tudinsku i nehelensku, stranu i vanjsku⁴⁵. Ako smo svemu tomu unatoč skloni mišljenju da je makedonski najvjerojatnije ipak bio grčki dijalekt ili bar jezik vrlo blisko srodan grčkomu, onda je to samo na temelju makedonske onomastike i osobito osobnih imena, koja je u njihovoj cjelini teško objasniti kao kulturni import iz helenskoga svijeta, a po jezičnoj su pripadnost velikom većinom grčka.

Čitavo pitanje ostaje tamno i otvoreno sve dok se ne nade koji originalan makedonski tekst. I nemaju valjane osnove oni autori koji žele stvari prikazati tako kao da je svaki istraživač koji posumnja u grčku pripadnost starih Makedonaca ili slabo obaviješten ili zlonamjeran.

RADOSLAV KATIČIĆ

ÜBER DIE SPRACHE UND DAS VOLKSTUM DER ALTEN MAKEDONEN

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag wird die Frage nach Sprache und Volkstum der alten Makedonen neu aufgeworfen und nach allen Seiten hin untersucht. Es soll dies kein neuer Versuch sein, die alte Frage endlich zu lösen, kein Beitrag, der sich verspricht, vielleicht doch noch entscheidende Gründe in die Wagschale zu werfen. Es geht hier vielmehr um einen Überblick des bisher Erkannten, um ein Erfassen der Problemlage, und damit in Verbindung, um eine Beurteilung des bisher Geleisteten.

Ausgangspunkt dieser Ausführungen ist daher die Quellenlage. Die Nachrichten der literarischen Quellen werden eingehend besprochen und

⁴⁴ Usp. O. Hoffmann, *Die Makedonen*, Göttingen 1906, str. III i d.; Kalleris, navedeno djelo, 47—45; Daskalakis, navedeno djelo, 91.

⁴⁵ Plutarh, *Život Aratov* 16: Ἐνιαυτῷ δὲ ὀσπερον αὖθις στρατηγῶν ἐνίστατο τὴν περὶ τὸν Ἀκροκόρινθον πρᾶξιν, οὗ Σικυωνίων οὐδ' Ἀχαιῶν κηδόμενος, ἀλλὰ κοινὴν τινὰ τῆς Ἑλλάδος τυραννίδα, τὴν Μακεδόνων φρουράν, ἐκεῖθεν ἐξελάσαι διανοούμενος ... ταύτην δὲ τὴν πρᾶξιν οὐκ ἂν ἀμάρτοι τις ἀδελφὴν προσειπὼν τῆς Πελοπίδου τοῦ Θηβαίου καὶ Θρασυβούλου τοῦ Ἀθηναίου τυραννοκτονίας πλὴν ὅτι τῷ μὴ πρὸς Ἑλληνας, ἀλλὰ ἐπακτὸν ἀρχὴν γεγονέναι καὶ ἀλλόφυλον αὕτῃ διήνεγκεν.

es wird gezeigt, weshalb es unmöglich ist, auf Grund dieser Nachrichten zu schlüssigen Ergebnissen zu kommen. Danach werden die makedonischen Glossen, die Orts- und Personennamen gemustert und die Forschungslage dargestellt. Die Lehrmeinungen, die sich auf diesem Material Gründen, werden erwogen und auf ihre Stichhaltigkeit hin geprüft.

Es zeigt sich, dass die alte Frage nach dem Volkstum und der sprachlichen Zugehörigkeit der ursprünglichen Makedonen offen bleiben muss, weil die Quellenlage keine sichere Antwort auf sie erlaubt. Trotzdem bleibt es, wenn alles erwogen ist, am wahrscheinlichsten, dass das Makedonische entweder ein griechischer Dialekt oder eine dem Griechischen nah verwandte indogermanische Sprache war. Dieser Schluss stützt sich auf die makedonische Personennamengebung, die in ihrer Masse fast ausschliesslich auf griechisches Sprachmaterial zurückgeht, sich aber von der hellenisch-griechischen Personennamengebung deutlich unterscheidet, und deshalb schwerlich als kultureller Import betrachtet werden kann.

EDINA ALIREJSOVIĆ
(Sarajevo)

PRILOG PROUČAVANJU ROMANIZAMA U HERCEGOVINI

I OPŠTA RAZMATRANJA

Nadovezujući se na ranija istraživanja vršena u selima oko Stoca, Ljubinja i Mostara, ispitivanja su nastavljena u istom smislu na području Trebinjske šume. Poznato je da Trebinjska šuma, kao i dvije susjedne oblasti Površ i Zupci, pripada opštini Trebinje. Od ove tri oblasti najzapadnija je Šuma, na jugoistoku od Šume nalazi se Površ, a na istoku od Površi je oblast Zupci. U ovim krajevima prevlađuje karsno zemljište, zapadniji krajevi su većim dijelom ravnica, a manji dio zauzimaju brda. Čitav kraj oskudijeva vodom, tako da velike suše i ljetna žega upropaste i ono malo ljetine, a vodu za piće koriste iz čatrnja ili gustrijeni (čuje se i gustijerna ili bistijerna). Ima malo zemlje za obrađivanje i ona je u malim komadima razbacana oko sela.

Proučavanje jezika ovoga kraja u uskoj je vezi sa proučavanjem migracija stanovništva i njegovog porijekla. Etnološka ispitivanja su dala dobre rezultate u osvjetljavanju onih migracionih kretanja koja se odnose na manje seobe stanovništva, a koje se gotovo neprekidno dešavaju na pojedinim područjima i daju tim krajevima novo etničko obilježje.

U oblastima istočne Hercegovine među autohtonim stanovništvom ima mnogo doseljenika iz raznih krajeva Crne Gore, u većini slučajeva iz Stare Hercegovine. Njihov broj je naročito veliki u Šumi, Površi, Zupcima, u Bilećkim Rudinama, a takođe i u dijelovima Dabarskog i Popova polja. Utvrđeno je da su to većinom rodovi koji pripadaju plemenima crnogorske Hercegovine. Jedan dio stanovništva se doselio iz primorskih predjela (Hercegnovi, Risan). U Zupcima ima mnogo doseljenika iz Dalmacije, koji su doseljavali u ove krajeve za vrijeme tursko-mletačkih ratova.

U ovim krajevima se razlikuju tri faze doseljavanja: prva faza počinje po dolasku Turaka u naše zemlje i traje do kraja XVII

stoljeća. U tom periodu su zastupljeni doseljenici iz Crne Gore. U drugoj fazi se doseljavanje vrši iz primorskih krajeva i traje od konca XVII do polovine XIX vijeka, a u trećoj fazi od 1718 godine doseljavanja se kreću iz istočnih predjela, iz Crne Gore i iz primorja¹.

II NEKE JEZIČKE NAPOMENE

Prije nego što pređemo na poglavlje o romanskim posuđenicama, potrebno je prikazati u kakav lingvistički okvir su se uklopile te posuđenice. Poznato je da govor ovoga kraja pripada ijekavskom kompleksu u koji spadaju još dva tipa: zetsko-novopazarski i bosanski, a hercegovački tip se pojavljuje kao najmlađi. Ova podjela je napravljena na osnovu tradicionalnih kriterija: uzeta su u obzir arhaičnija ili novija stanja u ekcentuaciji i deklinaciji, zatim glasovna situacija u smislu starijih i novijih glasovnih promjena².

»Najgrublje uzevši, hercegovačkom govornom tipu pripadaju zone: a) Hercegovina crnogorska i današnja (uglavnom istorijska Hercegovina), b) deo Sandžaka sa novom akcentuacijom (onaj koji ne ulazi u sastav zetsko-novopazarske govorne oblasti), c) ijekavski deo zapadne Srbije, d) jugoistočna Bosna, e) uglavnom uzeto, ijekavska prostranstva zapadno i severno od prvobitno kompletne ijekavske govorne teritorije (granice Bosna i Sava) i f) Dubrovnik sa svojim ijekavskim zaleđem. Sve ove govorne ijekavske teritorije kao najvidniju zajedničku oznaku imaju najnoviju akcentuaciju, sa prenesenim silaznim akcentima sa svih položaja unutar akcenatske cjeline«³.

Na osnovu materijala prikupljenog na terenu može se izvući nekoliko osnovnih karakteristika govora u ovom dijelu Hercegovine, ne ulazeći u detalje i analizu pojava:

1. glas *h* se gubi ili zamjenjuje sa *v* ili *k*: *Rasno, saan, ljeb, ajvan, raniti; čova, muva, vrv, orav, »dok ja izadjok iz voza i malu odnijek«*,

2. čitav kraj je zahvaćen procesom ijekavskih jotovanja: *devojka, dever, deveruša, kuđelja*,

3. primjetna je pojava *n* umjesto *m*: *pantin, ne dan, »zaboravila san ja pjesme«* itd.,

4. od ostalih konsonantskih osobina veći značaj može imati dosljedna sačuvanost kombinacije *-st* na kraju riječi: *prst, plast*.

Što se tiče leksike, može se konstatovati da u govoru ovog dijela Hercegovine ima u upotrebi veći broj turcizama, a takođe i jedan dio romanizama. Cilj ovoga rada je da prikaže romanske posuđenice, a sva

¹ O migracijama stanovništva v. O. Đurić — Kozić, Šuma. Površ i Zupci u Hercegovini, Srpski etnografski zbornik knj. V, Naselja srpskih zemalja knj. 2, Beograd 1903, str. 1152—1155; J. Dedijer, Hercegovina, Srpski etnografski zbornik knj. VI, Naselja knj. 12, Beograd 1909, str. 122—123.

² J. Vuković, Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi, GZM, n.s. XVIII, Sarajevo 1963, str. 19.

³ Ibid. str. 21.

prethodna razmatranja iznesena su samo radi jasnije slike o sredini u kojoj su se sačuvali ti romanski elementi. Naravno, ovo će biti samo jedan manji prilog proučavanju ove problematike, koja i dalje ostaje interesantna za lingvističku nauku, a dalja istraživanja na terenu i komparativna proučavanja daće svakako dosta novih podataka koji će pobliže osvijetliti ovo pitanje.

II ROMANSKE POSUĐENICE

Osim romanizama zabilježenih prilikom prethodnih ispitivanja čiji su rezultati objavljeni u Godišnjaku Centra za 1973. godinu, a koji su u upotrebi i na ovom terenu, kao što su: *bistijerna* ili *gustijerna*, *bānak*, *lāncūn*, *kālčine*, *kōmostri*, *pjāt*, *pantārūlj*, *mḡḡn*, *mḡḡni* i *mḡḡnj*, *mḡḡnji* (ovdje se čuje i *pikēti*), *krēpūn*, *bāuo*, *sāket*, *kōtula*, *klāk*, *podūmijēnta*, na ispitivanom terenu je zabilježen i jedan broj posuđenica sasvim novih koje ranije nisu bile zapažene. Veoma često se može čuti *gūst*, *gūstati*, *fūrešta*, *būrsa*, *hārija*, *pāsāt*, *tāroca*, *skāle*, *škārpa* i druge posuđenice koje su utkane u govor tog dijela Hercegovine. Neke od njih su u svakodnevnoj upotrebi, a za one starije obično znaju ljudi u poodmaklim godinama. Međutim, može se konstatovati da je dobar broj tih posuđenica mnogo bolje sačuvan nego što je to slučaj u krajevima bliže Stocu, Ljubinju i Mostaru, upravo zbog stalnih veza ovoga kraja sa Dubrovnikom i Trebinjem. Veoma žive trgovačke i kulturne veze ostavile su vidne tragove u rječniku južnih hercegovačkih govora.

U ovom prilogu ćemo prikazati samo jedan broj posuđenica, onih koje su najčešće u upotrebi, a prikaz čitave situacije na ovom terenu, zajedno sa analizom pojava i fenomena biće zadatak jedne opširnije studije. Zato ćemo ovdje izložiti čitav materijal po abecednom redu, ne ulazeći u fonetske karakteristike niti u dublju analizu građe skupljene na terenu.

1. Bārka f. — čamac, it. *barca*. Bārkom se prelazilo preko Polja kad je bilo poplavljeno.

S. Musić: bārka f.

REW 952: »Barke«.

2. Bōtulja f. — flaša, tal. *bottiglia*, lat. *butticula*.

U Etim. rječ. P. Skoka: boṭilja f. (Perast) = bōtilja (Dubrovnik) = bōtija (Dubrovnik, Cavtat, Čilipi, Potomje), botiljūn (Rab, Božava) »galun« = bōtulja (Vuk, Primorje).

U RJA: bōtulja f. — isto značenje.

S Musić: bōtilja f. — isto značenje.

REW 1426: būttīcula »Flasche«.

3. Būrsa f. — torba za pijacu, tal. *borsa*, lat. *bursa*.

U Etim. rječ. P. Skoka: būrsa f (Dubrovnik, Vuk) »česa, kesa« = bṛša (Vodice), dem. bṛsica »vrst vrećice za drveni ugalj«. Sa tal. dem. sufiksom -ino būrsīn, gen. -ina m (Dubrovnik, Cavtat) = boršīn (Boka),

»tašna (u srpskim varošima)«. Od tal. *borsa*, od lat. *bursa* gr. βύρσα (egejskog podrijetla) »odruta koža«.

S. Musić: bôrša f. — ručna torba, tašna.

4. Fûrešta f. — strankinja, ven. *foresto*. Adj. fûrešti, -a, -o na ovom terenu nije poznat.

S. Musić: fûrešti, -a, -o adj. — strani, inostrani.

5. Gúst m, gústati — uživanje, svidati se, tal. *gusto*, *gustare*, lat. *gustus*. Imenica sa lat. prefiksom *dis-*, dîzgust m na ovom terenu nije poznata.

U Etim. rječ. P. Skoka: gúst m (Dubrovnik, Kućište, Božava), dîzgust m (ko godj ima gusta, ima i dîzgusta). Skok spominje i: guštati, gustât, gustîžat, gustirati, disgustiran.

U RJA: gúst, gústati (isto značenje).

S. Musić: gúšt, gústati (isto značenje).

S. Musić: gušt, guštati — »uživanje, ćud, prohtjev; prijati, goditi, svidati se, po volji«.

REW 3926,27: gústus »Geschmack«.

6. Hârija f. — vjetar koji osvježava, pirka, it. *aria*.

U RJA: arija f — u istom značenju.

S. Musić: ârija f. — vazduh, zrak.

7. Kòret m. — prsluk, dio nošnje, it. *corpetto*.

U RJA: kòret m. — muško ili žensko odijelo.

S. Musić: kòret m — haljina (ženska); dio bokeljske nošnje.

REW 2248: còrpus »Leib«.

8. Kvàrat m. — četvrtina, it. *quarto*.

U Etim. rječ. P. Skoka: kvàrat, gen. kvârta m. (Vuk, Istra, Vo-dice, Perast, Boka, Tivat, Božava, Rab).

U RJA: kvàrat m. — isto značenje.

S. Musić: kvàrat, kvârta — isto značenje.

REW 6936: quartus »Vierte«.

9. Òmbrela f. — kišobran, it. *ombrella*.

U Etim. rječ. P. Skoka: òmbrela f (Dubrovnik, Cavtat), »1. kišo-bran, 2. nebo, baldahin«, tal. deminutiv na -ino *ombrèlin*, gen. -ina (ibidem) »suncobran«.

U RJA: ombrela f isto što i amrel, ambrel.

REW 9049: ũmbrèlla »Sonnenschirm«.

10. Pàsati — proći, it. *passare* (»Pasa je ponoć«).

U RJA: pàsati — proći.

S. Musić: pàsati, -ām — proći.

REW 6267: passare »durchgehen«.

11. Pàsta f. — tjestenina, it. *pasto*, lat. *pastus*.

U Etim. rječ. P. Skoka: pàsta f (Perast, Dubrovnik, Potomje) = pàsta (Božava) »1. jelo od tijesta, tjestenina, 2. zgnječene masline (Šibenik«.

U RJA: pàsta — »neko pecivo od brašna«.

S. Musić: pàšta — testo, rezanci, vrsta kolača, slatkiš«.

REW 6272: pasta »Teig«.

12. Pràska f. — breskva, lat. *persica*.

U RJA: pràska f. — isto značenje.

S. Musić: pràska f. — breskva.

REW 6427: pèrsica, pessica »Pfirsich«.

13. Pjànte f. pl. — drveće, it. *pianta* »biljka«.

14. Paràpet m. — križnica, kamena ograda oko ognjišta, it. *parapetto*.

U RJA: parapet — ograda od kamena na cesti.

S. Musić: parapet m — zidana kamena ograda pored puta.

15. Pàtata f. — krtola, krompir, it. *patata*.

U RJA: patat m. — isto značenje.

REW 6285: patata »Kartoffel«.

16. Skàle f. pl. — stepenice, it *scale* < lat. *scalea*.

U RJA: skàla f. »Stuba, stepen, stepenice, ljestve«.

S. Musić: skàle, skàlā f. pl. — stepenište, stepenice.

REW 7637: scala »Treppe«.

17. Škàrpa f. — potpora, potporni zid, it. *scarpa*.

U Etim. rječ. P. Skoka: škàrpa f., »od tal. *scarpa* (skraćeno od *muro a scarpa*)«.

U RJA: škarpa f. — koso odsječen nasip. U Rječniku se spominju i škarpati, škarpanje, što na ovom terenu nije zabilježeno.

REW 8009a: skrapa »Stütze« (got.).

18. Skàrpīni m. pl. — muške čarape, it. *scarpone*. U selima Trebinjske šume samo stariji ljudi znaju za ovaj izraz.

U RJA: škarpin m. — »vrsta domaće obuće što je prave same žene«.

S. Musić: škàrpūn m. zast. »cipela ženska koja se vezuje uz nogu«.

19. Tàroca f. — balkon, veranda, it. *terrazza*.

U RJA: taraca f. — balkon.

S. Musić: tāraca f. — »otvorena galerija uz kuću, veliki balkon, veranda; ravan krov na kući koji služi kao veranda«.

EDINA ALIREJSOVIĆ

**CONTRIBUTION A L'ETUDE DES ELEMENTS ROMANS EN
HERZEGOVINE**

RESUME

Traitant la question des éléments romans en Herzégovine on peut conclure que leur nombre est plus nombreux allant vers le sud où les liens commerciaux et culturels avec la Dalmatie sont plus intenses. On sent cette influence dans le dictionnaire se rapportant aux termes qu'on emploie le plus souvent et qui sont liés à la maison et à la vie quotidienne, comme par ex.: botulja, bursa, pasta, praska, patata, skale, ombrela, škarpini, taroca, etc. Mais seulement, les gens plus âgés emploient ces termes, tandis que les jeunes les connaissent, mais ils ne les emploient pas souvent. Ces termes sont »entretissés« dans le cadre du parler dit herzégovinien et ils font partie intégrante de ce complexe linguistique.

ŠPIRO KULIŠIĆ
(Beograd)

BALKANSKI SUPSTRAT U DINARSKOJ RODOVSKOJ ORGANIZACIJI

O uticajima balkanskih starinaca u kulturi, u jeziku i u antropološkim osobinama dinarskog stanovništva toliko je već pisano da nije potrebno ni spominjati dobro poznatu literaturu. Međutim, za pitanje etničkih i uopšte društvenih odnosa između preslovenskog i doseljenog slovenskog stanovništva u dinarskoj oblasti poseban značaj imaju neka novija jezička proučavanja. Pošto nas ovdje u prvom redu zanima razvoj i struktura dinarskog rodovskog društva, zadržaću se na nekim zapažanjima prof. Dalibora Brozovića o razvitku središnjih hrvatsko-srpskih dijalekata, jer su ona sigurno bitna i za proučavanje veoma starih etničkih i ujedno rodovskih odnosa između preslovenskog i slovenskog stanovništva u dinarskoj oblasti.

Kako ističe Brozović, »omjer slavenskih i neslavenskih crta u gramatičkom sustavu središnjih hrvatsko-srpskih dijalekata sasvim je netipičan u slavenskom svijetu: neslavenski je udio veoma visok, gotovo sav je vrlo star, izuzetno je dobro apsorbiran i harmonično je raspoređen na sve dijelove strukture«. Brozović je dalje konstatovao isto tako značajnu činjenicu da »neslavenski karakter primaju one sfere jezične strukture u kojima je slavenski tip osobito specifičan¹, što bi takođe upućivalo da se radi o uticaju supstrata, posebno u dinarskoj oblasti. A za proučavanje geneze i strukture dinarske rodovske organizacije prvorazredni značaj ima činjenica da se sa nekim neslovenskim osobinama dinarskih govora (da uslovno upotrebim taj termin) podudara raspored i intenzitet, oblik i suština cijelih sistemâ svadbenih običaja koji na isti način, kao i jezičke crte, odstupaju od slovenskog tipa. I na isti način, kako je to Brozović utvrdio za »neslavenski udio« u središnjim hrvatsko-srpskim dijalektima, možemo reći da su i pre-

¹ D. Brozović, Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjedocima u svjetlu lingvističkih istraživanja, Posebna izdanja ANUBIH XII Sarajevo, 1960, 136.

slovenski elementi u svadbenim običajima dinarskog stanovništva, prvenstveno u kontinentalnoj oblasti, ne samo veoma brojni i veoma stari, već i sasvim harmonično utkani u sisteme svadbenih običaja kontinentalne dinarske oblasti. I najzad, što je osobito važno, svadbeni običaji u cjelini, i posebno oni koji se javljaju kao relikti, veoma dosljedno odražavaju arhaične rodovske odnose i strukture.

Podudarnost, a nerijetko i puna istovetnost nekih dinarskih (crnogorskih, srpskih, hrvatskih) običaja sa vlaškim (aromunskim) i albanskim, a zatim i sa nekim specifičnim kavkaskim i jermenskim običajima, nesumnjivo, ukazuju na starobalkanske običaje koji se svojim tipom i svojom društvenom suštinom bitno razlikuju od običaja drugih slovenskih naroda, a ponekad i drugih dijelova istog naroda koji su van kontinentalne dinarske oblasti, kao što je slučaj sa čakavskim i kajkavskim, sigurno više slovenskim običajima hrvatskog naroda².

Kako su neki od ovih običaja i na Kavkazu zabilježeni više u njihovom simboličnom nego stvarnom značenju, možemo pretpostaviti da su i neki odgovarajući dinarski običaji preuzimani od preslovenskog stanovništva možda već u formi simboličnih relikata. Ovdje bih na prvom mjestu naveo dinarski običaj da nevjestu prvu noć ili više prvih noći, poslije prevođenja u muževljevo dom, prenoći sa djeverom ili djeverima, a ponekad sa ujakom muževljevim. Kosven ističe da običaj odvođenja nevjestu u tuđi dom, prilikom njenog prevođenja u muževljevo mjesto, predstavlja isključivo kavkaski običaj³. Međutim, iz crnogorskih se običaja jasno vidi da prilikom prevođenja nevjestu odlazi u stvari djeverima, jer se za nju i za djevere unapred spremi i posebna odaja, a gdje nije bilo posebne odaje, za nevjestu i za djevere ograđivali su makar »jedan ugao, koji je zavješen prostiračima«. U nas je običaj bio utoliko bolje očuvan i po tome što je nevjestu, makar i simbolično, morala u posebnoj odaji ili pregradi noćiti sa mladoženjinom braćom ili sa njegovim ujakom⁴. Običaj da djeveri ili stari svat (momkov ujak) spavaju sa nevjestom, koliko god bio reliktni i simboličan, u stvari veoma jasno pokazuje da je prvobitno bračni odnos odlagan zbog prava koja su na nevjestu imala muževljeva braća ili rođaci, odnosno ujaci. Na iste odnose ukazuju kavkaski, albanski i naši dinarski običaji po kojima je mladoženja bio potpuno zapostavljen prilikom svadbe. Dok je u kavkaskih naroda, prilikom svadbe, nevjestu prevođena u dom nekog momkovog srodnika, mladoženja se za to vrijeme krio u nekog od svojih prijatelja⁵. Neki naši i albanski običaji simbolično odražavaju iste odnose i potpuno isti položaj mladoženje, koji kod Albanaca na dan svadbe »čini se svemu tome veselju nevješt, kao da sve to ne razumije, on se taj dan nije presvukao u bolje odijelo, on

² Š. K., Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze, Beograd 1963, 84 — 94; isti, Tragovi arhaične porodice u svadbenim običajima Crne Gore i Boke Kotorske, GZM, Sarajevo 1956; isti, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, GZM, Sarajevo 1958, 1959.

³ M. O. Kosven, Očerki po etnografii Kavkaza, Sov. etnografija, 2, Moskva 1946, 142—143.

⁴ Š. K., Tragovi arhaič. porodice, GZM, Sarajevo 1956, 229—233.

⁵ M. O. Kosven, nav. djelo, 130—140.

jedini radi, vodu nosi, cijepa drva»⁶. Isto je bilo i u našim dinarskim krajevima, na primjer u Imljanima, gdje mladoženja »ne ide sa svatovima po nevjestu i ne pojavljuje se ni u jednom obredu koji se vrši u njegovoj kući, pa čak ne prisustvuje ni svadbenom veselju. On radi svoje svakodnevne poslove i ponaša se kao da ništa ne primećuje»⁷. Po mišljenju M. O. Kosvena, u spomenutim kavkaskim običajima kriju se tragovi grupnog braka, ali pri tome treba naglasiti da, kao i kavkaski, na isti način naši i albanski običaji odražavaju simbolične tragove grupnog braka u virilokalnim zajednicama, kakav je stvarno poznat u protoistoriji nekih evropskih naroda.

I mnogi dinarski običaji koji simbolično odražavaju ugzorilokalni brak imaju svoje stvarne paralele u kavkaskim običajima, gdje su osobito izražene forme dislokalnog braka, kada su barem privremeno mladenci ostajali svako u svom domu⁸. Simbolični trag ovih odnosa izražen je u starom crnogorskom običaju po kojem mladenci nisu zajedno odlazili u tazbinu. »Ovo je interesantno« — primjećuje Erdeljanović — »i nema sumnje da je preostatak koji je ranije imao i svog naročitog razloga u društvenim prilikama i pogledima našeg naroda»⁹. U stvari ovaj običaj ispoljava jasne tragove dislokalnog braka, a možda i negaciju ugzorilokalnog braka, kada su nevjeste ostajale u svom rodu i povremeno primale svoje muževe. Isti odnos izražen je i u kavkaskom običaju koji odgovara našem dinarskom običaju da nevjesta provede određeno vrijeme poslije svadbe u roditeljskoj kući ili (ako roditelja nema) u kući svojih srodnika¹⁰. Posebno je zanimljiv crnogorski običaj da u toj prilici nevjestu prate i vraćaju njeni djeveri¹¹. Međutim, kako je već i Kosven primijetio, običajni tragovi ugzorilokalnog i dislokalnog braka na Kavkazu, a isto možemo reći i za dinarsku oblast, više se javljaju kao relikti u sistemu običaja koji izražavaju sam prelaz u virilokalni brak. U tom sklopu osobito su izraženi tragovi avunkulata, jer u svadbenim običajima dinarske oblasti izuzetnu ulogu imaju momkov i djevojčin ujak. A da ovi običaji u suštini odražavaju prvobitni prelaz u virilokalni brak, pokazuje i okolnost da u dinarskim običajima svatovske starješine i uopšte glavne ličnosti predstavljaju momkovi srodnici po ženskoj lozi: ujaci, sinovi njihovih sestara i zetovi (stari svat, prvjenač, djeveri, vojvoda)¹².

I najzad, od osobitog je značaja da se i po formi i po svojoj suštini, u nizu bitnih detalja, svadbeni običaji našeg dinarskog stanovništva

⁶ L. Mihačević, *Po Albaniji*, Zagreb 1911, 91.

⁷ R. Kajmaković, *Narodni običaji u Imljanima*, GZM, Sarajevo 1962, 153; *Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini*, GZM, Sarajevo 1963, 83.

⁸ M. O. Kosven, *nav. djelo*, 126—131; Š. K., GZM, 1956, 212—213; GZM, 1958, 60—61.

⁹ J. Erdeljanović, *Kući*, SEZ, VIII, 296.

¹⁰ M. O. Kosven, *nav. djelo*, 127—133; isti, *Kratkie saobščeniija Inst. etnografii I*, Moskva 1946, 30—31; Š. K., GZM, 1956, 217; GZM, 1958, 61—62.

¹¹ P. Rovinski, *Černogorija II*, 298; V. St. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd 1922, 92—93.

¹² Š. K., GZM, 1956, 223—224; GZM, 1958, 66—67.

podudaraju sa običajima Aromuna i Albanaca. Zapadno od linije Risan—Nikšić—Bijelo Polje, u oblasti novije štokavske akcentuacije, opšti je običaj da svatovi, zajedno sa nevjestom, obavezno jašu na konjima. I ima znakova koji ukazuju da ovaj običaj vodi porijeklo od balkanskih starinaca. Kod Albanaca Toska, kako saopštava Han, mladoženja je uvijek na konju, ma kako bila mala udaljenost između momkove i nevjestine kuće, a žene svatarice vode okićenog konja ili mazgu za nevjestu¹³. U Lužnici i Nišavi, kako ističe VI. Nikolić, samo »crnovunske neveste jašu konja«¹⁴. Kod Srakačana Vlaha u Grčkoj mlada jaše na mazgi¹⁵, a kod onih na Goču, u Srbiji, braća su je pela na konja¹⁶. Kod Aromuna, prema Vajgandovom opisu, svatovi su išli po mladu pješke ili na konjima. Dva mladića, poput naših muštulugdžija ili prvjenaca, javljali su dolazak svatova, i za to su dobijali na poklon marame. Kao i po albanskim i našim dinarskim običajima, nevjesta je bila prekrivena preko lica tankim velom (duvak). U mjestima gdje je aromunska nevjesta jahala, svekar je skidao s konja, a svekrva je prinostila nevjesti jedno ili više djece, koju bi ona poljubila. Nevjestu su posipali pšenicom, a ona je bacala jabuku i zatim je mazala prag i dovratke maslom¹⁷. U svim ovim detaljima podudarnost sa našim dinarskim običajima suviše je očita¹⁸, a posebno je značajno da se cijeli sistem i neki bitni detalji običaja najpotpunije podudaraju sa Fortisovim i Lovrićevim opisom svadbenih običaja kod takozvanih Morlaka, dalmatinskih Zagoraca¹⁹.

Slične podudarnosti mogu se pratiti i u nekim albanskim običajima. U Klimentima, čim svatovi stignu sa nevjestom do mladoženjine kuće, ona mora prebaciti preko krova jabuku i malo žita. U kuću svog muža mora zakoračiti desnom nogom, a pri tome mora sobom voditi muško dijete²⁰. I naš običaj da se nevjesti pruži muško dijete *nakonjče*, *nakonče* — svojom formom najviše odgovara običaju Aromuna, prema navedenom Vajgandovom opisu. U nekim krajevima Albanije bio je običaj da muško dijete triput provedu ispod nevjestinog konja²¹. Običaj pružanja muškog djeteta nevjesti, po mišljenju Vestermarka, predstavlja ostatak starih indoevropskih običaja²², ali njegova specifična forma i poseban naziv (*nakonjče*) u vezi sa dovo-

¹³ J. G. Hahn, Albanesische Studien, Jena 1854, 144.

¹⁴ V. Nikolić, Iz Lužnice i Nišave, SEZ XVI, 221.

¹⁵ P. Skok, Sarakačani, Gl. Skopskog nauč. društva III, Skoplje 1928, 158.

¹⁶ L. Žunić, Sarakačani — »Ašani« na Goču, Gl. Etnograf. instituta SAN VII, Beograd 1958, 95.

¹⁷ G. Weigand, Die Aromunen II, Leipzig 1895, 36—38.

¹⁸ Upor. R. Kajmaković, Ženidbeni običaji, GZM, Sarajevo 1963, posebno 86—87.

¹⁹ Š. K., GZM, 1961, — 6—8; isti, Iz Putopisa Alberta Fortisa, GZM, 1958, 86—90.

²⁰ M. E. Durham, Some Tribal Origins Laws and Customs of the Balkans, London 1928, 197.

²¹ J. G. Hahn, nav. djelo, 147; E. Westermarck, Histoire du mariage IV, Paris 1938, 215.

²² E. Westermarck, nav. djelo, 215—216.

đenjem nevjeste na konju, prema običajima Aromuna, Albanaca i našeg dinarskog stanovništva sa novijom štokavskom akcentuacijom (hercegovačkom u osnovi), upućuje na staru balkansku tradiciju. Ovoj tradiciji očito pripadaju i neki drugi detalji običaja prilikom preuzimanja nevjeste. Kod Albanaca, po Hanovom opisu, otprilike sat po dolasku svatova, odlazi *vlam* (pobratim, djever) da obuče i opasne nevestu, pošto je najprije u obuču stavio riže i nešto novca²³. Neke bitne detalje ovih običaja sadrže i neki naši dinarski, osobito zetski običaji²⁴.

Da ovi navedeni običaji predstavljaju pretežno arhaičnu balkansku tradiciju, koja se bitno razlikuje od opšteslovenske tradicije²⁵, pokazuje i to što ovim našim, vlaškim i albanskim običajima često nalazimo skoro istovjetne korespondence u običajima nekih kavkaskih naroda i Jermena²⁶. U svakom slučaju, svadbeni običaji našeg dinarskog stanovništva predstavljaju specifičan spoj slovenskih i pretežno balkanskih običaja, po čemu se oni znatno razlikuju od običaja drugih slovenskih naroda. Neki zetski običaji potpunije se podudaraju sa albanskim običajima, što dosljedno odražava etničko miješanje albanskog i crnogorskog stanovništva²⁷. Iako sam mnoge podudarnosti u običajima kavkaskih i balkanskih naroda detaljno izložio u više radova, neke od njih ovdje sam namjerno naveo stoga što oni očigledno odražavaju stapanje balkanskog i slovenskog stanovništva putem mješovitih brakova, a zatim i radi toga što ovi, po svom porijeklu, arhaični običaji odražavaju veoma stare rodovske odnose sa tragovima uzorilokalnog i dislokalnog braka, avunkulata i prvobitnog prelaza u virilokalni brak, kada su nevestu u svoj rod prevodili ujaci i sestrići, uopšte srodnici po ženskoj lozi. Ovoj fazi kako smo vidjeli, očito pripadaju i tragovi grupnog braka kada su mladoženjina braća, rjeđe ujaci, imali određena prava na nevestu. Istorijski spomen ovakvih odnosa na Balkanu ostavio nam je još Nikola iz Damaska, koji saopštava da su Liburni imali zajedničke žene i da su djecu zajednički podizali²⁸, najvjerojatnije u virilokalnoj zadrugi braće, kakvu nam je opisao i Cezar kod britanskih

²³ J. G. Hahn, nav. djelo, 145. — Isti običaj zabilježen je kod Aromuna i Faršerota u Albaniji .G. Weigand, nav. djelo, 37.

²⁴ T. R. Đorđević, Naš narodni život III, str. 66—67; Š. K., GZM, 1961, 17; isti, Tragovi arhaič. rodovske organizacije, 89—90; R. Kajaković, Ženidbeni običaji, GZM, 1963, 84—85.

²⁵ Upor. F. K. Volkov, Svadbarskite obredi na slavjanskite narodi, Zbornik za narodni umotvorenija, knj. III, Sofija 1890, posebno 176—178; N. M. Nikoljski, Proishozhdenie i istorija bjeloruskoj svadebnoj obrjadanosti, Minsk 1956, poseb. 78—79; Š. K., GZM, 1961, 6.

²⁶ M. O. Kosven, Očerki po etnografii Kavkaza, Sov. etnografija, sv. 2, 1946, 134—142; L. H. Akaba, S. D. Lisician, Kavkaski etnograf zbornik I, Moskva 1955, 84—90, 235—240; A. Byhan, La civilisation caucasienne, Paris 1936, 191—192, 211—213; Š. K., Neke Kavkasko-balkanske kulturne podudarnosti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo 1966.

²⁷ A. Jovičević, Zeta i Lješkopolje, SEZ XXXVIII, 529—530; S. Dučić, Život i običaji plemena Kuća, SEZ XLVIII, 226; Š. K., Tragovi arhaič. rodovske organizacije, 84—94.

²⁸ A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, B I, Wien 1957, 170.

Kelta, gdje su desetorica ili dvanaestorica braće imali zajedničke žene²⁹. Pouzdane ostatke grupnog braka predstavlja i običaj levirata³⁰, kojega je bilo u našim i u albanskim plemenima. U poznatom pismu iz 1689. godine patrijarh srpski Arsenije III prekorava neka crnogorska i hercegovačka plemena što u njima mnogi uzimaju za žene rođake, snahe i kume³¹. Kod Albanaca levirat se više pojavljuje kao obavezan običaj. U Maloj Malesiji udovica se mogla vratiti u svoj rod samo u slučaju kada pokojnikova braća i rođaci nisu htjeli da se njome ožene. Biskup iz Pulata 1768. god., saopštava da tamo mnogi uzimaju udovice najbližih srodnika, tako da se žene snahama, a ponekad i maćehom³².

Navedeni običaji, simbolični i stvarni, otkrivaju nam porijeklo i osnovnu bratsku strukturu naše dinarske i albanske zadruge, kakva je zatečena još u XIX vijeku³³. Po nekim izvorima može se pouzdano zaključiti da je i u periodu feudalizma na Balkanu prevladavao tip bratske zadruge. Prema običajnom pravu, koje sadrži Kanun Leke Dukadina, albanskom je zadrugom upravljao najstariji brat. Njegova je vlast bila ograničena, jer je odluke mogao donositi samo u dogovoru sa odraslim članovima zadruge, a u slučaju nesposobnosti mogao je biti i smijenjen³⁴. Iz člana 33. Poljičkog statuta vidi se da su u XV vijeku u Poljicima prevladavale bratske zadruge, jer se na prvom mjestu predviđa slučaj da imanje dijele »bratja bližna ili daona«³⁵. Na isti način Dušanov Zakonik iz XIV vijeka dosljedno stavlja na prvo mjesto bratsku zadrugu. Član 66. govori samo o bratancima, odnosno o braći koja žive zajedno, u jednoj kući³⁶. Iz popisa stanovnika u pojedinim naseljima (katunima), koje sadrže neki srpski srednjovjekovni izvori, takođe se veoma jasno vidi da su tada prevladavale bratske zadruge u kojima je, i pored živog oca ili djeda, starješina zadruge bio jedan od starije braće. U ovim srednjovjekovnim zadrugama, kako pokazuju izvori, često se kao starješina zadruge javlja zet (domazet), a izuzetno i žena udovica, čak i pored živog muževljevog oca³⁷. Na isti

²⁹ Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, V, 14. *Uxores habent deni duodenique inter se communes, maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis.*

³⁰ J. G. Frazer, *Totemism and Exogamy* IV, 1910, 149; M. Granet, *La polygynie sororale et le sororat dans la Chine féodale*, Paris 1920, 6—7, 76—87.

³¹ M. S. Filipović, *Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Albanaca*, Rad Vojvodanskih muzeja, sv. 3, posebno 141—142; T. R. Đorđević, *Naš narodni život*, II, 43.

³² G. Valentini, *La famiglia nel diritto tradizionale albanese*, *Annali Lateranensi*, vol. IX, 1945, 108.

³³ Š. K., *Tragovi arhaič. rodovske organizacije*, 16—29; up. J. V. Bromley, *The Archaic Form Of The communal Family*, Moscow 1968.

³⁴ G. Valentini, nav. djelo, 13, 14, 18; S. Isljami, *Semejnaja obščina Albancev*, *Sov. etnografija*, sv. 3, Moskva 1952, 120—123.

³⁵ *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium* IV, Zagreb 1890, 44; up. O. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, *Historijski zbornik*, br. 3—4, Zagreb 1952, 260.

³⁶ N. Radojčić, *Dušanov Zakonik*, Novi Sad 1950, 48.

³⁷ F. Miklošić, *Monumenta serbica*, Wien 1858, 61—63; *Spomenik SAN* IV, 7—8; S. Novaković, *Selo*, Beograd 1943, 162—176.

način Koci (Cozzi) saopštava da i u albanskoj zadrugi, u izuzetnom slučaju, starješina zadruge može biti i žena³⁸.

Izbornost starješine u našoj dinarskoj zadrugi i podjela imanja po starijoj generaciji braće, pri čemu je otac dobijao isti dio kao i sinovi, takođe dosljedno ukazuje na prvobitnu bratsku (da upotrijebim uslovni termin — *fratrijarhalnu*) strukturu ove zadruge³⁹. Isti princip podjele nepokretnog združnog imanja, poznat inače u svih slovenskih naroda⁴⁰, osobito je izrazit kod Albanaca⁴¹, kod nekih kavkaskih plemena i kod Jermena, u kojih je prilikom diobe, kao i u našim plemenima, otac bio izjednačen sa sinovima⁴². I kod Albanaca, kao i kod nas, dom i okućnicu je dobijao najmlađi sin, srednja braća imaju tu prednost da prva biraju svoj dio, dok je najstariji sin dobijao onaj dio koji preostane⁴³. Ovaj povlašćeni položaj mlađe braće prilikom diobe očito protivrjeći patrijarhalnom albanskom društvu i može se shvatiti jedino kao ostatak pretpatrijarhalnih odnosa. Uopšte, u kavkaskoj, jermenskoj, albanskoj i našoj dinarskoj zadrugi nalazimo istovetne tragove pretpatrijarhalnog rodovskog društva, čiju osnovu predstavlja bratska zadruga sa izbornim starješinom, jednim od starije braće, sa podjelom nepokretnog imanja po braći starije generacije, uz povlašćeni položaj najmlađeg brata (minorat), sa jasnim tragovima matrijarhata u nekim pravima žene (peculium), posebno domaćice⁴⁴.

Od osobitog je značaja da se i neke bitne crte u formiranju pojedinih bratstava javljaju kao sekundarne forme onih arhaičnih odnosa koje simbolično izražavaju svadbeni običaji. Tako u osnovi »složenih« bratstava (koja su nastala spajanjem dva bratstva), kako ih je opisao Erdeljanović, otkrivamo u stvari dualnu rodovsku strukturu, sa dualnom egzogamijom (komplementarnom endogamijom), a nerijetko i sa ugzorilokalnim brakom⁴⁵. S druge strane, mnogobrojna »čista« bratstva, po predanjima koja je izložio Erdeljanović, razvila su se od jednog pretka, ali putem ugzorilokalnog braka, od doseljenika koji su ulazili u ženino bratstvo i primali njegovu slavu. Njihovi sinovi već su sticali

³⁸ G. Valentini, nav. djelo, 29.

³⁹ V. Bogišić, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, Zagreb 1874, 332, 333, 335; isti, Pravni običaji u Slovena, Zagreb 1867, 144; Š. K., O postanku slovenske zadruge, Bilten Instituta za prouč. folkloru 3, Sarajevo 1955, 47—48.

⁴⁰ K. Kadlec, Rodinný nedil čili zádruha v právu slovenském, Praha 1898, 32, 65, 97, 125.

⁴¹ S. Isljami, nav. djelo, 125; G. Valentini, nav. djelo, 141—142.

⁴² M. O. Kosven, Očerki po etnografii Kavkaza, 110—113; S. D. Lisician, Očerki po etnografii dorevolucionoj Armenii, Kavkaski etnograf. zbornik, I, 117, 233—234; Narodi Kavkaza I, 182—184, 289; A. Byhan, La civilisation caucasienne, 78—79, 110—112.

⁴³ S. Isljami, nav. djelo, 124—125; G. Valentini, nav. djelo, 142—146; A. Jovičević, Malesija, SEZ XXVII, 80.

⁴⁴ M. Kovalevski, Sovremenie običaji i drevnij zakon I, Moskva 1886, 330—331; A. Byhan, nav. djelo, 79, 110—112; G. Valentini, nav. djelo, 131, 133, 156; Š. K., O postanku slovenske zadruge, 47—48.

⁴⁵ J. Erdeljanović, Kući, SEZ VIII, 130, 134, 149, 206; isti, Postanak plemena Pipera, SEZ XVII, 475; Š. K., Arhaično bratstvo, GZM, 1957, 163—164.

nasljedna prava u ujčevini, a zajedno sa zemljom nasljeđivali su i slavu svojih ujaka⁴⁶. Na taj način, zametak novog bratstva razvijao se u krilu materinske srodničke grupe (naravno sa očinskom linijom srodstva), a čim bi se potomci ovakvog doseljenika razmnožili i ekonomski ojačali uzimajući zemlju i pašnjake, osnivali su novo patrilinearno bratstvo.

Kao posljedica ugzorilokalnog braka nerijetko javljala su se i matronimička bratstva, a poseban slučaj predstavljaju bratstva koja su se razvila na taj način što su se udovice sa djecom vraćale u svoje bratstvo (»u rod«). Tako se u majčinom (ujačkom) bratstvu i od prvog ženskog pretka razvijalo novo patrilinearno bratstvo, koje takođe nasljeđuje ujačku slavu i koje se često prezivalo po ličnom imenu majke kao prvog pretka⁴⁷. U svakom slučaju, brojni ostaci dualne egzogamije i česte pojave ugzorilokalnog braka, materinske filijacije i avunkulata, koje nalazimo u našem dinarskom rodovskom društvu, očividno predstavljaju elemente pretpatrijarhalnih odnosa, koji su na staroj tradiciji prilagođeni novim uslovima i potrebama. U protivrječnom odnosu navedenih arhaičnih elemenata i novih rodovskih odnosa i struktura u stvari se, kao jedinstvo suprotnosti, ogleda unutrašnja protivrječnost u istorijskom razvoju našeg dinarskog rodovskog društva, čiju je ekonomsku osnovu sačinjavao nizak nivo proizvodnje sa nerazvijenom podjelom rada, gdje se, kako kaže Marks, »samo suvišak proizvoda pretvara u robu«.

Međutim, za proučavanje odnosa između starije balkanske i naše dinarske rodovske organizacije od bitnog je značaja da se mnogi arhaični elementi, isti procesi i slične strukture mogu konstatovati i u albanskom rodovskom društvu. Tragovi dualne strukture (osobito između albanskih i crnogorskih bratstava), ostaci avunkulata, formiranje bratstva od ženskog pretka i značajna uloga ugzorilokalnog braka u predanjima o postanku i nekih albanskih bratstava i plemena očito ukazuju na arhaične strukture i u razvitku albanskog rodovskog društva⁴⁸. Jasan trag avunkulata sačuvan je u čl. 34. Kanuna, gdje se, pored ostalog, kaže da žena ne nasljeđuje svoje srodnike, u prvom redu radi toga, da ne bi njeni sinovi prešli ujaku koji nema nasljednika⁴⁹. Ova zabrana jasno pokazuje da su se ranije mogla razviti bratstva od nećaka, kao što je bivalo u Crnoj Gori, a neki izvori spominju stvarna albanska bratstva koja su se prvobitno obrazovala od srodnika po ženskoj lozi. Kao i u Crnoj Gori, i neka albanska bratstva vodila su porijeklo od udovica koje su se vraćale u očinsko bratstvo. Kako ističe Valentini, porodice »mogu voditi porijeklo i od žena koje

⁴⁶ J. Erdeljanović, Kući, 203; Š. K., nav. djelo, 164—167.

⁴⁷ A. Luburić, Drobnjaci, Beograd 1930, 59—178; Š. K., Matrilokalni brak i materinska filijacija, GZM, 1958, 54—55.

⁴⁸ J. Erdeljanović, SEZ XVII, 323, 325; R. Vešović, Pleme Vasojevići, Sarajevo 1935, 100 i nap. 1; Š. K., Arhaično bratstvo, 163—168; G. Valentini, Il diritto delle comunità nella tradizione giuridica albanese, Firenze 1956, 218. Infine, fratellanze discendenti dal ceppo della tribù non in linea di sangue ma in linea di latte, cioè per discendenza famminile.

⁴⁹ E. Gasparini, La costituzione matriarcale della »grande famiglia« slava, 93.

su bile udate u drugom plemenu, pa su se kao udovice vraćale u očinsku kuću zajedno sa ponekim sinom. Kada bi se ovaj kasnije oženio, osnivao je novo bratstvo«. Valentini spominje više takvih bratstava u albanskim plemenima⁵⁰.

Sličnost ili istovetnost albanske i naše dinarske zadruge, kao i neke druge podudarnosti u albanskom i našem rodovskom društvu, isticali su mnogi stariji naučnici, a neki su bili skloni da ove zajedničke crte objasne slovenskim uticajima⁵¹. Na taj način, ne uzimajući dovoljno u obzir neke specifičnosti albanskog rodovskog društva, kao i njegovu očitu autohtonost, i Evel Gasparini smatra da su »matrijarhalni« elementi u albanskom rodovskom društvu slovenskog porijekla i da prema patrijarhalnim Albancima »matrijarhalni« Sloveni predstavljaju supstrat. Pošto je naglasio činjenicu da se matrilokalni brak i računanje srodstva po majci nalaze u osnovi društvene evolucije Proto-slovena, Gasparini na kraju zaključuje: »Stoga se ne može govoriti o takvoj pojavi matrijarhata u slovenskom ambijentu, kako to čini Devoto, kao da su Sloveni, patrijarhalni Indoevropljani, navodno primili matrijarhalne uticaje stranih kultura ili supstrata, niti se njihove matrijarhalne ustanove mogu objasniti prearijskim kulturama mediteranskog ili nekog drugog ambijenta, kako to pokušavaju Kulišić i sam Devoto«⁵².

Prije svega, neodrživo je ovakvo suprostavljanje navodno patrijarhalnih i matrijarhalnih naroda indoevropske grupe, jer je nauka već utvrdila značajne tragove i stvarne ostatke matrijarhata u protoistoriji germanskih i drugih indoevropskih naroda. Ove matrijarhalne elemente neki naučnici objašnjavaju kao ostatke iz ranijih faza istorijskog razvoja indoevropskih naroda, dok ih neki u evropskih naroda objašnjavaju uticajima predindoevropskog, mediteranskog supstrata⁵³. Pored istovjetnih crta u strukturi kavkaske, jermenske, albanske i naše dinarske zadruge, na uticaje starijeg indoevropskog i predindoevropskog sup-

⁵⁰ G. Valentini, nav. djelo, 95—96.

⁵¹ E. Gasparini, *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973, 272.

⁵² Nav. djelo, 297. Poziva se na G. Devoto, *Origini indoeuropee*, Firenze 1962, 357; Š. Kulišić, *Tragovi arhaične rodovske organizacije*, Beograd 1963, 50—63, 84—94. Na žalost, navedeno djelo pokojnog profesora Devota nije mi bilo dostupno, ali svoj stav Devoto je izrazio i na drugom mjestu, gdje kaže: »U stvari, mi ne možemo na apsolutni način zamisliti indoevropski svijet, već samo ostatke ovog svijeta, koji se sukobljavaju sa novim ambijentima, bilo u mediteranskoj oblasti, bilo u Indiji ili čak na predindoevropskom sjeveru«. G. Devoto, *La religione degli Indoeuropei*, Tacchi Venturi 2, 1971, 346.

⁵³ F. Engels, *Porijeklo porodice*, Zagreb 1946, 124—126; L. V. Dargun, *Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben*, 1883; F. Boden, *Mutterrecht und Ehe im altnordischen Recht*, 1904; R. Briffault, *The Mothers*, 1927; G. Thomson, *Studies in Ancient Greek Society*, 1949; isti, *Aeschylus and Athenes*, 1950; H. F. K. Günther, *Formen und Urgeschichte der Ehe* (Göttingen), — franc. izdanje, *Le mariage, ses formes, son origine*, Paris 1952, 170—171; A. V. Isačenko, *Indoevropskaja i slavjanskaja terminologija rodstva*, Slavia XXII, Praha 1953.

strata upućuje i Oštirovo izvođenje slovenske riječi *sebr*, *sebar*, u prvobitnom značenju član zadruga, zadrugar, iz prailirskog i starotračkog *senbir* i dalje od *senb(h)ir*, koje se sačuvalo u etrurskom jeziku. Dalje Oštirovo povezivanje ove riječi sa indoevropskom osnovom *bher* u značenju nositi, roditi, mati, preci, kao i sa albanskom riječi *bir-sin*⁵⁴ takođe pokazuje da neke primarne, arhaične crte u slovenskoj, albanskoj, jermenskoj i starokavkaskoj zadrugi potiču iz dalekog društvenog i etničkog supstrata. A po mišljenju H. Barića, uticajima predindoevropskog supstrata »ima se svakako pripisati i gubitak izvesnih starih indoevropskih reči u arbanaškom jeziku«, na primjer za sina, mjesto *sunus*, naziv *bir*, a za kćer naziv *bije* »koji nahodimo i na ilirskim natpisima«⁵⁵.

O mediteranskom, predindoevropskom matrijarhatu, čiji su se tragovi doskora sačuvali kod afričkih Tuarega⁵⁶, toliko je pisano da to više nije potrebno ponavljati. Međutim, ima i bližih, neposrednijih podataka koji svjedoče o matrijarhalnim odnosima u nekih starobalkanskih plemena. Tako, na primjer, Ps. Skilaks spominje matrijarhat kod ilirskih Liburna, a zna se da ga je bilo i kod Dalmata, u kulturi i u društvenim odnosima, kako ističe M. Budimir, koji smatra da su doseljeni Sloveni u simbiozi sa zatečenim Ilirima osvježili svoje matrijarhalne tradicije⁵⁷. Najnovija antropološka istraživanja govore »o mediteranskoj rasi kao nosiocu kulture bronzanog i gvozdenog doba na Glasincu«⁵⁸, a posebno je zanimljivo da »izmerena grupa ženskih lobanja više naginje dolihokefaliji, nego izmerena grupa muških lobanja ove serije«⁵⁹. Ovo očito upućuje na ženske lobanje pretežno mediteranske rase. Isto je tako značajna konstatacija Živka Mikića da su u jednoj seriji muških lobanja neke »vrednosti više heterogene nego što je slučaj sa ženskim lobanjama u ovoj seriji«⁶⁰. Iako se iz ove činjenice ne mogu izvoditi širi i uopšteni zaključci, ona ipak ukazuje da je bilo takvih slučajeva gdje su ženske lobanje bile više homogene u odnosu na muške, a to bi upućivalo na uzorilokalne brakove u takvim grupama u kojima je srodna zajednica žena primala muževe iz različitih zajednica. Na ovakve odnose upućivala bi i lingvistička analiza. H. Barić smatra da se uticajima predindoevropskog supstrata objašnjava »što u arbanaškom jeziku *motrë* ne znači, kao u ostalim indoevropskim

⁵⁴ K. Oštir, Predslovansko *sebrъ* »zadrugar«, Etnolog, Ljubljana 1930—1931, 21—23, 28.

⁵⁵ H. Barić, Istorija arbanaškog jezika, Sarajevo 1959, 35—36.

⁵⁶ H. Lhotte, Les Touaregs du Hoggar, Paris 1955, 186—187, 332—334.

⁵⁷ A. Mayer, nav. djelo, 170; up. M. Suić, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, Posebna izdanja ANUBiH V, Sarajevo 1967, 101—103; M. Budimir, Protoslovenski i staroanadolski Indoevropljani, Zbornik Fil. fakulteta, Beograd 1952, 259.

⁵⁸ B. Čović — Ž. Mikić, Praistorijske lobanje iz grobova glasi-načkog područja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XI, Sarajevo 1973, 73.

⁵⁹ Nav. djelo, 46.

⁶⁰ Nav. djelo, 52.

jezicima, *mati* nego *sestra*, jer je na porodičnu terminologiju arbanašku vršio uticaj mediteranski matrijarhalni sistem, koji se tako jasno ogleda i u tragovima kuvade⁶¹. U stvari, ovdje nije riječ samo o jezičkom uticaju na porodičnu terminologiju, koja je u svojoj osnovi uvijek uslovljena porodičnom strukturom, tako da se u navedenoj albanskoj terminologiji jasno naziru i tragovi arhaičnijih oblika rodovskih odnosa i porodice. Značenje sestra u nazivu *mati*, alb. *motrë*, moglo je poticati samo iz takvih odnosa i struktura kada su u matrijarhalnom rodu ili ugzorilokalnoj zadruzi majke bile stvarno sestre, generacije ili klase sestara, koje su u zadruhu primale svoje muževe i kao majke djecu rađale. Jedino pri takvim odnosima u nazivu *motrë*, moglo je prevladati značenje sestre.

Međutim, da bi dokazao slovenski odlučujući uticaj u strukturi albanskog rodovskog društva, Gasparini ističe da je teško povjerovati kako su crnogorski naziv *trbu* i albanski naziv *bark* za oznaku užeg bratstva postali nezavisno jedan od drugog⁶². To je sasvim tačno, ali u lingvistici je već utvrđeno da je crnogorski termin *trbu(h)* u ovom slučaju preuzeo značenje albanske riječi *bark*. »U Bratonožićima i Kućima, a zacelo i drugde« — kako konstatuje Ivan Popović — »nalazimo za pojam *bratstva* jednu formalno slovensku reč čija unutrašnja sadržina je pretočena iz odgovarajuće arbanske reči. To je *trbu(h)*«⁶³. I crnogorski naziv *kuća*, u značenju »bratstvo, rod«, Popović objašnjava kao prevod albanske riječi *shtëpi*. I naziv *velja kuća* za oznaku zadruge on pravilno objašnjava albanskim terminom *familje e madhe*, a isto tako i označavanje ognjišta i porodice nazivom *oganj*, po njegovom mišljenju, takođe se može objasniti jedino posredovanjem albanskog jezika⁶⁴. Pored nekih drugih termina, stočarskih ili u vezi sa krvnom osvetom (krv — *gjak*, u značenju *ubistvo, osveta*)⁶⁵, Popović smatra da je i za naš naziv *bratstvo* poslužio kao uzor albanski naziv *vllazni*, izveden od riječi *vella*-brat, ali u prvobitnom značenju *svoj, bratstvenik*, a ne rođeni brat⁶⁶. Ovo bi donekle mogla potvrditi i činjenica da je, u starijoj narodnoj tradiciji i u izvorima prije kraja XV vijeka, osnovna gentilna zajednica u našem dinarskom (crnogorsko-hercegovačkom i hrvatskom) rodovskom društvu označavana sveslovenskim i praslovenskim nazivom *pleme*⁶⁷. U Poljičkom statutu, gdje se i stara baština nazivala *plemenščina*, jasno se može pratiti kako su neka bratstva u početku označena kao *plemena*, a kasnije kao *bratstva* (Kremeničani,

⁶¹ H. Barić, nav. djelo, 36.

⁶² E. Gasparini, *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973, 272.

⁶³ I. Popović, Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi Nauč. društva BiH II, Sarajevo 1954, 59.

⁶⁴ Nav. djelo, 60—61.

⁶⁵ Nav. djelo, 67, 76—83.

⁶⁶ Nav. djelo, 62—63.

⁶⁷ S. K., Tragovi arhaič. rodovskog društva, 63—74; V. Čubrilović, Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, Beograd 1959, 24—25; P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, s. v. pleme; M. V a s m e r, Etimologičeskij slovar ruskogo jazyka III, Moskva 1971, 278.

Tišemiri, Limići)⁶⁸. I dok se u sjevernoj Dalmaciji (Poljica, Bukovica) i u starijeg stanovništva Boke Kotorske sve do XX vijeka sačuvao narodni naziv *pleme* za oznaku bratstva, u novijoj tradiciji Crne Gore i Hercegovine, kao i u izvorima s kraja XV vijeka, u ovim krajevima preovlađuje naziv *bratstvo*⁶⁹.

Uz to, treba naročito naglasiti da albansko rodovsko društvo sadrži i neke crte koje su očigledno, po svom porijeklu i svojim karakteristikama, historijski arhaičnije, a ponekad i bliže matrijarhalnim strukturama. Prije svega, veoma je značajno da se egzogamija u bratstvu (*vllazni*) računa po pripadnosti istom *bark-u* (trbuhu), jer se iz toga vidi, kako ističe i sam Gasparini, da je srodstvo koje ne dopušta bračne veze prvobitno moralo poticati po materinskoj liniji⁷⁰. Na izvornost i arhaičnost albanskog rodovskog društva ukazivali bi i posebni nazivi kojima se razlikuje srodstvo po muškoj od srodstva po ženskoj lozi. Naziv *gjak* (krv) u albanskom jeziku označava krvno srodstvo između muškarca i njegovih srodnika po muškoj liniji (*lisi i gjakut* — genealoško stablo po krvi), dok naziv *lisi i tamlit* (po mlijeku) označava srodstvo po ženskoj lozi. S druge strane, termin *gjini* označava vezu žene sa njenim srodnici⁷¹. Naziv *kushrini-ja* (od *kushri*, -ni- rođak) označava sve srodnike po krvi (*gjak*) koji ne sačinjavaju određenu i organizovanu zajednicu, nego su samo vezani izvjesnim pravima i međusobnim obavezama, osobito u pogledu nasljeđa i u vršenju krvne osvete⁷². Određena prava u nasljeđu i obaveze u vršenju krvne osvete mogu samo predstavljati ostatak jedne starije rodovske strukture, koja je u daljem razvoju albanskog rodovskog društva (u pravcu patrijarhata) potisnuta novim odnosima i zamijenjena novim oblicima. I sam naziv *kushrini* upućuje na stariju rodovsku organizaciju u kojoj se mogu sagledati tragovi materinske linije srodstva. Naziv *kushrini*, kako ga objašnjava Valentini, odgovara makedorumunskoj riječi *cusurin*, a vodi porijeklo od vulgarnolatinskog *cosorino*, klasičnog *consobrinus* u primarnom značenju sestrić, sekundarno bratućed, rođak⁷³. Trag jedne arhaične rodovske forme, sa materinskom linijom srodstva, nahodimo i u čl. 19. Kanuna, gdje se kaže kako više porodica sačinjava *vllazni*, više *vllazni* sačinjava *gjini*, a više *gjini* uključeno je u *fis* — pleme⁷⁴. Kako *gjini* označava ženin rod, a ne predstavlja društveno-ekonomsku zajednicu,

⁶⁸ U čl. 3. Statuta navode se *Kremeničani* kao pleme. Umetnuti, kasniji »kapituo« kojega u glavnom rukopisu nema, govori o *bratstvu* Kremeničana i o drugim bratstvima. Monumenta histoco-juridica Slavorum Meridionalium IV, 28, 44. I u Vinodolskom zakoniku iz 1288. god. služe samo termini *pleme* i *bližika*. Nav. djelo, 12—13.

⁶⁹ Š. K., Tragovi arhaič. rod. društva, 69—70; V. Čubrilović, nav. djelo, 24—25.

⁷⁰ E. Gasparini, La costituzione matriarcale della »grande famiglia« slava, 85.

⁷¹ G. Valentini, La famiglia nel diritto tradizionale albanese, Annali Lateranensi, IX, 1945, 24.

⁷² G. Valentini, Il diritto delle comunità nella tradizione giuridica albanese, Firenze 1956, 88.

⁷³ Nav. djelo, 88.

⁷⁴ E. Gasparini, nav. djelo, 86.

iz navedenog teksta može se zaključiti da je nekada sačinjavala rodovsku zajednicu sa ženskom linijom srodstva. Na takve arhaične odnose ukazivala /bi i neka izuzetna prava koja ima domaćica u albanskoj zadrugi. Albanska domaćica dijeli poslove ženama i nadzire njihov rad, u odsustvu domaćina prima gosta, a ima i takvo izuzetno pravo (koje ima i domaćin) da rasturi zadrugu u slučaju kada njena riječ nije dovoljno uvažena i kada je ne slušaju⁷⁵. Inače nije rijedak slučaj, kako ističe Valentini, da žena sama upravlja kućom u kojoj nema odraslih muškaraca. U slučaju da „poslije smrti roditelja, ostane u kući punoljetna kći uz maloljetnu braću, i ona izjavi pred srodnici da se neće udavati (virgjinshë), preuzima starješinstvo u kući. Kada braća odrastu, ona i dalje upravlja kućom, ukoliko se ne bi sama toga odrekla. Pa i u slučaju kada se odrekne upravljanja kućom, brat kao novi starješina mora djelovati u punoj saglasnosti sa sestrom⁷⁶.

A za proučavanje odnosa između naše i balkanske rodovske organizacije veoma je značajno da su običaji materinske filijacije i ugazorilokalnog braka, kao i jasni ostaci binarne strukture (u plemenima stare Crne Gore, u Bratonožićima i Kućima), bili najizrazitiji u onim crnogorskim plemenima koja su se najviše miješala sa vlaškim i osobito sa albanskim stanovništvom. Erdeljanović je zapazio da se u Kućima nikako nisu uzimali »među sobom rodovi do osmog stepena srodstva, pa iako je to srodstvo među bratstvima bilo *naravno uvek po ženskoj liniji*«⁷⁷. U istom plemenu, kada bi se neki član maloga bratstva istaknuo, pitali su: »Okle mu je majka?« Obično »mu se nađe slika u materinskom tragu, i tako se zaključuje da hvaljenikove vrline imaju porijeklo od ućevine. Da se u tom uspije dovedu ga u vezu s tragom jačega bratstva, makar i po devetoj babi...⁷⁸« U nekim krajevima Crne Gore, osobito u Kućima, nije se ni govorilo da se djevojka udala za nekoga, »nego će se uvek reći: uzela je toga i toga«. Erdeljanović opravdano postavlja pitanje da li ovaj običaj predstavlja »ostatak materinskog prava, dakle od takvog braka, u kome je žena zaista uzimala čoveka«⁷⁹. U oblasti dinarskih plemena stvarno je utvrđen veoma čest običaj ugazorilokalnog braka, a ova tradicija je često i neposredno vezana za starije balkansko stanovništvo, kako pokazuju i predanja o petorici braće — legendarnim osnivačima nekih crnogorskih i albanskih plemena⁸⁰. O srodstvu albanskih i crnogorskih plemena vojvoda Marko Miljanov piše: pleme Beriško »se s Kućima blizika drže... Druga plemena arbanaška /blizu Skadra, Kastrati i Šaljani, i oni su neka blizika s Kućima... Naode se po krvi blizika: pleme Ocko u Arbaniju, plemena

⁷⁵ G. Valentini, Annali IX, 19—20.

⁷⁶ Nav. djelo, 29.

⁷⁷ J. Erdeljanović, Kući, SEZ VIII, 271 (moje podvlačenje).

⁷⁸ S. Dučić, Život i običaji plemena Kuća, SEZ XLVIII, 482.

⁷⁹ J. Erdeljanović, nav. djelo, 278—279.

⁸⁰ J. Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, SEZ XVII, 316; 323; isti, Bratonožići, SEZ XII, 461; isti, Neke crte u formiranju plemena, Gl. Geograf. društva V, Beograd 1920, 74; isti, Starina i značaj plemenskih predanja u Srba, Letopis Matice srpske V—VI, 1934, 5; S. K., Arhaično bratstvo, GZM 1957, 19—57, 165—167; isti, Tragovi arhaič. rodov. organizacije, 38—45.

Čevsko i Pipersko u Crnu Goru i Brda. Klimenti u Arbaniju i Ceklinjani u Crnu Goru na'ode se blizika, ali s manje izjašnjenja, ho Oti s Čevjanima i Piperima, jer se o ovijema jasnije zna⁸¹.

Erdeljanović navodi nekoliko albanskih bratstava u Kučima, čiji su preci, po predanju, bili crnogorski doseljenici, obično bjegunci zbog krvi⁸². Ovaj proces etničke simbioze na rodovskoj osnovi neposredno odražavaju crnogorski i albanski svadbeni običaji, a zatim i predanja o stapanju crnogorskih i albanskih bratstava putem komplementarne endogamije. Po ispitivanjima Erdeljanovićevim vidi se da je komplementarna endogamija između albanskih i crnogorskih bratstava bila često presudna u procesu etničke asimilacije, bilo u jednom ili u drugom pravcu, zavisno od etničke sredine u kojoj je do stapanja dolazilo⁸³. Uopšte, formiranje našeg dinarskog rodovskog društva ujedno je prožeto unutrašnjim procesima etničkog saživljavanja i stapanja na osnovi rodovskih odnosa i rodovsko-seoskih struktura. Pri tome veoma je značajno da se isti elementi pretpatrijarhalnih odnosa javljaju u srednjovjekovnim katunima Srbije i u crnogorsko-hercegovačkim bratstvima, a zatim i da se živi ostaci arhaične rodovske organizacije sa dualnom egzogamijom, minoratom, uzorilokalnim brakom, materinskom filijacijom i avunkulatom, zakonito javljaju kako u strukturi južnoslovenske, tako i starije balkanske organizacije. A ove podudarnosti u razvitku starijeg balkanskog i južnoslovenskog rodovskog društva dinarske oblasti ujedno pokazuju da su rodovski odnosi, osobito u periodu do obrazovanja feudalnih država, a zatim i kasnije, uključujući i turski period, olakšali procese etničkog saživljavanja i asimilacije.

Na kraju, iz svega izloženog može se zaključiti: da naša dinarska rodovska organizacija, osobito crnogorsko-hercegovačka, kao cjelina ima svojih specifičnih odlika kojima se u svojoj strukturi i u svom razvitku razlikuje od istorijski poznatih rodovskih odnosa i uopšte rodovske tradicije u drugih slovenskih naroda. Naša dinarska rodovska organizacija u mnogim arhaičnim elementima odgovara strukturi i tradiciji rodovsko-plemenske organizacije nekih kavkaskih naroda i Jermenja, što očito upućuje na starije tragove paleobalkanskog supstrata. S druge strane, mnoge pojave u crnogorsko-hercegovačkoj rodovskoj organizaciji pobliže odgovaraju strukturi albanskog rodovskog društva, koje se po mnogim bitnim crtama pojavljuje kao izvornije i arhaičnije društvo, sa specifičnim, ponekad i veoma arhaičnim ostacima pretpatrijarhalnih odnosa, podudarnih sa predindoevropskom tradicijom. I najzad, brojne činjenice pokazuju da se na osnovi izloženih rodovskih odnosa i struktura odvijala simbioza i asimilacija balkanskog i slovenskog stanovništva, što je veoma živo izraženo i u našim dinarskim svadbenim običajima.

⁸¹ M. Miljanov, *Sabrana djela*, knj. 2, Titograd 1967, 80.

⁸² J. Erdeljanović, *Kuči*, SEZ VIII, 134, 144.

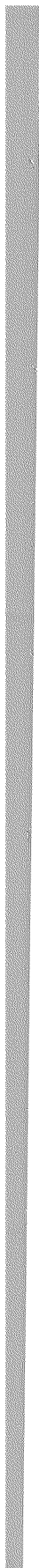
⁸³ Nav. djelo, 130, 134, 149; isti, *Postanak plemena Pipera*, SEZ XVII, 475; Š. K., *Arhaično bratstvo*, GZM, 1957, 163—167.

ŠPIRO KULIŠIĆ

**IL SUBSTRATO BALCANICO NELL' ORGANIZZAZIONE
CLANALE DINARICA**

RIASSUNTO

Da quanto si é esposto in questo saggio, si può concludere che l'antica organizzazione clanale del Montenegro e dell'Ercegovina, come totalità, ha le sue caratteristiche specifiche per cui si distingue nella sua struttura e nel suo sviluppo dalle relazioni clanali note storicamente e, in generale, dalla tradizione clanale presso gli altri popoli slavi. Quest' organizzazione per molti elementi arcaici corrisponde alla struttura e alla tradizione delle società clanali presso alcuni popoli del Caucaso e presso gli Armeni, il che rileva evidenti tracce di substrato paleobalcanico. D'altra parte, l'organizzazione clanale montenegrina, a suo tempo e per molte sue qualità, corrispondeva alla struttura della società clanale albanese, la quale per alcuni tratti essenziali appare come una società più originale e più arcaica, con residui specifici, talvolta congruenti colla tradizione preindoeuropea. Ed in fine, numerosi fatti indicano che alla base delle menzionate strutture e relazioni clanali si svolgeva la simbiosi e l'assimilazione tra la popolazione balcanica e quella slava, — processo che si manifesta vivamente anche nei riti nuziali dinarici.

BRANISLAV ĐURĐEV
(Sarajevo)

ULOGA PATRIJARHALNE KULTURE U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE POD TURSKOM VLAŠĆU

U XIX vijek, u vijek svoga preporoda, ulaze južnoslovenski narodi sa seoskom društvenom strukturom, koja je kod njih preovladivala i bila vrlo izrazita. Kad je u to vrijeme kod samih južnoslovenskih naroda počelo veće interesovanje za njihovu istoriju, kad je započelo veće interesovanje svijeta za južnoslovenske narode, svima je izgledalo da su patrijarhalni oblici života i patrijarhalna kultura osnovna značajka u njihovom životu. To je izgledalo očevidno naročito na srpsko-hrvatskom balkanskom području. Odmah se pojavila i idealizacija te strane u životu naroda. Tome je kumovao i uticaj evropske misli. Posle kratkog i ne bogzna kako velikog uticaja racionalizma na neke južnoslovenske narode, nastupio je jak uticaj romantizma na sve južnoslovenske narode. Nacionalna misao koja se radala tražila je u životu prostog naroda vječni duh nacije. U srpskoj nauci romantičarska shvatanja su prelivena kasnije, u drugim okolnostima, u naučnu teoriju koja je u patrijarhalnim oblicima života i u patrijarhalnoj kulturi vidjela najčistiji izraz narodnog života. To shvatanje može naći ishodište u nekim gledištima Vuka Karadžića, konačnu formulaciju kod Jovana Cvijića i savremene odjeke kod nekih Cvijićevih sljedbenika. Gotovo sve u životu naroda na selu na srpsko-hrvatskom području, a naročito u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Srbiji, nalazi svoje tumačenje u patrijarhalnim oblicima života i patrijarhalnoj kulturi.

Cvijić je mislio da su patrijarhalni oblici života i patrijarhalna kultura u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni bili u iščezavanju, da su uspostavom turske vlasti ponovo oživjeli i naknadno se učvrstili. Neki Cvijićevi sljedbenici, međutim, daju tom patrijarhalnom kulturnom krugu veći značaj, smatrajući da je uspostava turske vlasti samo učvrstila zatečeno stanje.

Nije teško utvrditi u opštem obliku da je u svima našim balkanskim zemljama, a naročito u nekim brdskim, sklonitijim krajevima,

selo u srednjem vijeku⁸ dugo bilo van jačeg uticaja grada i feudalne civilizacije. Ali je isto tako lako utvrditi da je nagli skok u razvitku robno-novčane privrede u Srbiji i Bosni u XIV i XV vijeku vršio pritisak na odnose na selu. Takođe je lako utvrditi u opštem obliku da je uvođenje osmanskog društvenog uređenja ublažavalo taj pritisak. Starije osmansko društveno i agrarno uređenje uvodilo je ravnotežu između sela i grada, oblikujući svaku od tih suprotnosti prema njenim odlikama, pa je čak u osmanskome društvenom sistemu, bar u evropskom dijelu, preovlađivala različita svojina na zemlju na selu i u gradu. Starije osmansko društveno i državno uređenje nametnulo se selu odozgo, ostavljajući mu mnogo prostora za njegov samoupravni život. Čak ni za vrijeme krize osmanskog društvenog i državnog uređenja, u drugoj polovini XVI i u XVII vijeku, poreski i dažbinski pritisak na selo nije narušavao osnovni odnos sela i grada i nije onemogućavao samostalni život sela, iako ga je stješnjavao. Tek u vrijeme raspadanja starog osmanskog društvenog sistema, u vrijeme punog razvitka feudalne svojine, ugrožena je samostalnost sela.

To su bili opšti uslovi za jačanje i održavanje patrijarhalnih oblika života na našem selu pod turskom vlašću. Ali to ne objašnjava gdje su i kako su ojačali patrijarhalni oblici života, a gdje su se i kako su se zadržali stari oblici patrijarhalnog života na selu. Ta opšta konstatacija takođe ne daje objašnjenje kako se, sa kakvim specifičnim odlikama, organizovao život na selu pod turskom vlašću, jer prostor koji je davalo tursko uređenje za samostalni život sela bio je ispunjen u pojedinim zemljama i krajevima, shodno njihovom razvitku i istorijskim uslovima, različitim formom i sadržinom.

U našoj savremenoj nauci se jačanje patrijarhalnih oblika života na selu za vrijeme turske vlasti povezuje sa migracijama stočara, koji se u našim i turskim izvorima nazivaju »vlasima«.

»Ove kolonističke struje iz planinskih oblasti« — kaže se u drugoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije (beogr. izd. 746) — »nose sa sobom i presađuju u novi zavičaj patrijarhalnu kulturu i njene ustanove, pridonoseći njenom širenju i osvežavanju i stvaranju zajedničke kulture, naročito kod Srba i Hrvata.«

Ne može se sporiti da se tim putem nije ostvarivala u XV i XVI vijeku tendencija etničkog približavanja na srpsko-hrvatskom području, ali se taj proces ne može apsolutizovati. On nije dao kulturno jedinstvo na tom području, iako je doveo do izvjesnog ujednačavanja prirodno-etničkih odlika i do preovlađivanja štokavskog dijalekta u osnovnom, centralnom dijelu toga područja.

Pored Crne Gore i dijelova Hercegovine, gdje se razvio i učvrstio plemenski život širenjem i transformacijom stočarskih organizacija, katuna, stariji seoski život i seoska patrijarhalna kultura u Srbiji za vrijeme uspostave i učvršćenja turske vlasti doživjeli su duboke promjene procesom preslojavanja stočarskom organizacijom i razvitkom knežinske samouprave iz nje. U Bosni i dijelovima Hercegovine u kojima se nije razvio plemenski život proces nije bio tako jednostavan. Promjene u zatečenim oblicima na selu i u seoskoj kulturi poslije turskog osvajanja i za vrijeme učvršćenja turske vlasti išle su u dva toka: preslojavanjem stočarskom organizacijom, o čemu upravo govo-

rimo, i islamizacijom jednog dijela stanovništva, što je vrlo rano započelo.

U drugoj polovini XV i u prvoj polovini XVI vijeka raseljavanje iz stočarskih iskonskih oblasti i naseljavanje u zemljoradničke oblasti, prelazak naseljenih stočara na zemljoradnju i unošenje oblika organizacije života koji su se razvili iz stočarske organizacije u život sela — dali su pečat životu na selu u mnogim oblastima Bosne. Taj proces je u mnogim krajevima Bosne, slično kao što je to bilo u svima oblastima Srbije, i u nekim oblastima sjeverno od Save i Dunava, promijenio oblike života na selu, dao im određeni pečat, a u iskonskim stočarskim oblastima Hercegovine, kao u sličnim oblastima Crne Gore, tim procesom su se razvila plemena. Tako su dobijeni u mnogim bosansko-hercegovačkim oblastima svojevrzni oblici patrijarhalnog seoskog života i patrijarhalne kulture koji su se u svojim karakteristikama održavali sve do XIX vijeka, a koji kao preostaci žive na dosta mjesta i danas. Iako takav razvitak nije baš samo ograničen na Srbe i Crnogorce, ipak se mora istaći da je takav razvitak sela srpskog i crnogorskog naroda u cjelosti obuhvatio, a da je ostalo južnoslovensko seljaštvo tim procesom samo djelimično obuhvaćeno. Tim procesom je u Bosni i Hercegovini ojačalo srpsko stanovništvo na selu.

Istoričar kad ulazi u tu oblast ne može ostati samo na istorijskom materijalu, koji daje jednostrano podatke o stanju i životu na selu. Htjeli mi ili ne htjeli, moramo u etnografskom materijalu tražiti dobar dio životnih odnosa na selu pod turskom vlašću, tim prije što su te odlike života bile dugovječne, vjekovne. A etnografski materijal nije jednako istražen. Kod sviju su proučavani uglavnom prabalkanski i praslavenski elementi. Sinteze koje daju iz etnografskog materijala stvarnu istorijsku sliku života na selu koja bi se mogla odnositi i na turski period uglavnom su crple materijal koji se odnosi na krajeve u kojima se svojevremeno razvilo plemensko uređenje i knežinska autonomija. Na osnovu takvog, u priličnoj mjeri jednostranog, etnografskog materijala napravljeni su opšti zaključci i dati opisi života na selu za vrijeme turske vlasti.

Međutim, etnografski materijal koji se odnosi na muslimansko seljaštvo i donekle na hrvatsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini samo ograničeno daje opravdanja za takav postupak. Iako on nije dovoljno proučen, ipak već površnim, opštim upoređenjem lako se zapaža da su se starobosanski oblici seoskog patrijarhalnog života u nekim oblastima prelili islamizacijom u modifikovane oblike seoskog života bez uticaja stočarske, nazovimo je »vlaške«, prerade. Izgleda da su izvjesni dijelovi hrvatskog seljaštva zadržali starobosanske oblike seoskog života takođe bez stočarske prerade. Bilo bi potrebno podvrgnuti etnografski materijal ispitivanju gdje su i koliko su te komponente bile sadržane u procesu učvršćenja patrijarhalnih odnosa u bosansko-hercegovačkom selu za vrijeme uspostave i učvršćivanja turske vlasti. To je tim potrebnije učiniti što je islamizacija jednog dijela seljaštva rano započela, u isto vrijeme kad i proces raseljavanja stočara. Takođe je potrebno ispitati materijal gdje je i koliko je učestvovala stočarska transformacija prije nego što je nastao proces islamizacije, jer je negdje proces islamizacije kasnije zahvatio u jačoj mjeri stočarske

oblasti i one krajeve koji su doživjeli promjene usljed procesa nastalog migracijama stočara.

Bez obzira koliko je islamizacijom obuhvaćeno bosansko-hercegovačko seljaštvo sa starobosanskim oblicima seoskog života, a koliko je islamizacija zahvatila muslimansko selo koje je doživjelo promjene procesom širenja stočarske organizacije, upoređenje etnografskog materijala pokazuje, čak i ondje gdje je muslimansko stanovništvo bilo porijeklom »vlaško« ili gdje je uticala stočarska organizacija, da je prelazak na islam jako modifikovao i obilježio njihov život. Promjene koje su nastale u životu na selu u Bosni i Hercegovini, koje su modifikovale njegove karakteristike, ne mogu se svesti samo na — da kažem uslovno — »srpsku komponentu« razvitka seoskog života u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću, na onu komponentu koju su opisali i ispitivali istraživači narodnog života »srpskih zemalja«. Ne može biti riječi o tome da je na selu u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti vladala jedna patrijarhalna kultura, da se može ne voditi računa o uticaju dviju hrišćanskih vjera i muslimanske civilizacije na selo.

Uticaj islamizacije na selo nije samo stvorio razlike u načinu života nego je stavio u drukčiji odnos prema gradu i turskoj vlasti muslimanske i hrišćanske seljake. Obuhvatajući domaće stanovništvo i sela i grada, islamizacija u Bosni i Hercegovini stvorila je sasvim drugu situaciju nego u ostalim južnoslovenskim zemljama; ona je stvorila nov južnoslovenski narod. Baš činjenica da je islamizacija obuhvatila i seljačke mase, da ih je odvojila od ostalog seljaštva i povezala jednom vjerom, u osnovi jednom ideologijom, sa gradom koji je imao muslimanski karakter, čini srž procesa stvaranja tog posebnog južnoslovenskog naroda.

Koncepcija istorije našeg sela pod turskom vlašću o kojoj govorimo ima nekog smisla samo kad se svede na hrišćansku komponentu života sela, pravo rečeno: kad se svede na srpsku komponentu. Pa i u tim okvirima ta koncepcija je jednostrana. Ne vodi dovoljno računa o uticaju klasnih odnosa sa kojima su ti patrijarhalni oblici života povezani, niti o tendencijama razvitka koje se u tim patrijarhalnim oblicima pojavljuju u različitim periodima. Zapravo ona uzima u obzir da su promjenom društvenih odnosa u osmanskom sistemu, promjenom koja je nastajala od kraja XVI vijeka, a došla do punog izražaja u XVIII i početkom XIX vijeka, odnosno razvitkom feudalnih odnosa i prodiranjem turske vlasti u seosku autonomiju, izazvani otpori na selu. Ali je to, po toj koncepciji, a i inače, pritisak spolja na vijekovima ustaljene oblike života na selu.

Koncepcija istorije naših naroda pod turskom vlašću o kojoj je riječ apsolutizuje u plemenskoj strukturi njen antifeudalni karakter, a i u plemenskoj strukturi i u knežinskoj samoupravi apsolutizuje demokratski karakter njihovih društvenih ustanova. Ona klasno društvo prikazuje ne kao relativno spoljašnje prema organizaciji sela nego kao nešto sasvim spoljašnje. Takve su karakteristike po Cvijiću nastale u tursko doba, a po nekim sadašnjim Cvijićevim sljedbenicima takva je karakteristika naslijeđena još iz našeg srednjeg vijeka. Mi, međutim, možemo ne na osnovu logičkih zaključaka, nego na osnovu jasnih, direktnih svjedočanstava izvora ustanoviti da su se

plemena u Crnoj Gori i Hercegovini razvila iz stočarskih katuna u XV vijeku uz feudalizaciju njihovih starješina, vojvoda i knezova, a da se knežinska organizacija, razvijena iz katunske organizacije, u sjevernoj Srbiji i sjeveroistočnoj Bosni u drugoj polovini XV i u prvoj polovini XVI vijeka učvrstila procesom pretvaranja knezova u spahije.

Koncepcija o kojoj je riječ smanjuje ulogu crkve u životu srpskog sela pod turskom vlašću. Ovdje ne mogu podvrći detaljnoj kritici takvo shvatanje, već upućujem na svoju knjigu *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, gdje sam pokazao da sve do druge polovine XVIII vijeka širokim pokretima srpskog naroda protiv turske vlasti, njegovim velikim ustancima, crkva daje politički program. U svojim drugim radovima iz istorije srpskog i crnogorskog naroda pokazao sam da ispitivanje stvarnih pojava čak i u srpskoj komponenti odnosa na selu za vrijeme turske vlasti ne daje opravdanje za apsolutizovanje patrijarhalnih oblika života, bez obzira na karakteristike vladajućih odnosa u društvu u kojem se organizacija sela nalazi.

Kad se postavlja pitanje da li je uspostava turske vlasti u Bosni donijela jačanje patrijarhalnih oblika života na selu, teško je na to odgovoriti. Ukoliko je riječ o Crnoj Gori i Hercegovini, gdje su se razvila plemena od katuna, i ukoliko je riječ o sjevernoj Srbiji, gdje su se iz katunskih organizacija razvile knežine, možemo utvrditi da su patrijarhalni oblici života ojačali uspostavom i učvršćenjem turske vlasti u tim krajevima. Za Bosnu i za dio Hercegovine u kojoj se nisu razvila plemena nema dovoljno elemenata da se dobije uvid u ranije oblike života da bi oni mogli biti upoređeni. Jasno je samo da su patrijarhalni oblici života onakvi kakve ih znamo iz XIX vijeka nastali u turskom periodu, da su prema starim odlikama nastale velike promjene, i to uglavnom usljed dva procesa: prvo, usljed preseljavanja izvjesnih krajeva stočarskom organizacijom i razvitkom seoske autonomije iz nje, i drugo, islamizacijom jednog dijela seljaštva. Nešto promjena je valjda nastalo i samorazvitkom. U tim rasponima se odvijao seoski život u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću, koji je na jednoj strani imao plemensku autonomiju, a na drugoj strani vjersku povezanost sela sa gradom i sa osmanskim društvenim uređenjem. Tu patrijarhalna kultura nema istu ulogu kao u Srbiji, gdje se selo i grad jasno kulturno odvajaju i gdje se seoska autonomija i tursko-osmansko društveno uređenje jasno odnose, čak i u XV i u XVI vijeku, kada postoje hrišćani spahije.

Ukazivanjem na društvene suprotnosti koje čine seoski život u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću zamršenijim nego u drugim krajevima i koji ga prave nejedinstvenijim prema gradu i turskom društvenom uređenju — ne želim da podvučem samo ono što je narode Bosne i Hercegovine u to vrijeme razjedinjavalo. Zaista, podvlačenje prabalkanskih, praslovenskih, starobosanskih, pa i »vlaških«, elemenata u životu naroda briše razlike između Muslimana, Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, svodeći razlike u narodu na lokalne pojave etnografskog karaktera. S druge strane, međutim, u podvlačenju razlika među Muslimanima, Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini danas se gotovo redovno zaboravlja da kod njih postoji zajednička etnička osnova, koja dolazi više do izražaja na selu, gdje je sve do prodiranja modernog

života bilo znatno više nego u gradu prabalkanskih i praslovenskih i drugih elemenata u životu naroda koji povezuju sva tri naroda. Na selu je domaća zajednička komponenta za vrijeme turske vlasti, kada se formirala osnova za sadašnje etničke odnose u Bosni i Hercegovini, bila izrazitija nego u gradu, iako se ona izražavala vrlo živopisno u lokalnim vrlo izrazitim razlikama narodnog života. Ako kritičan čovjek ne može primiti tezu koja u navodnoj jedinstvenoj srpsko-hrvatskoj patrijarhalnoj kulturi, još jednostrano shvaćenoj i opisanoj, izjednačava narodnu kulturu sva tri naroda u Bosni i Hercegovini, on ne može primiti ni onu tezu koja ne vodi računa o zajedničkim komponentama narodnog života, koje su se znatno jače izražavale na selu nego u gradu.

Naročito treba istaći da koncepcija koju smo ovdje podvrgli kritici zbog njene jednostranosti i apsolutizacije patrijarhalnih oblika života, ipak, počiva dobrim dijelom na tačno utvrđenim činjenicama. Iako je slika sela pod turskom vlašću koju ona daje jednostrana i pretjerana, mnogo toga je u toj slici tačno. Čak su osnovne crte, iako prikazane pretjerano, tačne kad je riječ o životu srpskog seljaka pod turskom vlašću.

Naročito bih podvukao koliko je u toj koncepciji mnogo toga dobro objašnjeno kad je riječ o ulozi narodne pjesme u životu srpskog naroda na selu pod turskom vlašću. Lako je utvrditi da srpska narodna junačka pjesma pripada i Hrvatima, a takođe je lako ustanoviti sličnosti između srpsko-hrvatske i muslimanske junačke narodne pjesme. Očevidna je povezanost srpske narodne pjesme sa patrijarhalnim oblicima života. Ali narodna junačka pjesma sadrži feudalnu ideologiju, srpska tradiciju iz stare srpske države, a muslimanska ideologiju vladajućih staleža. Društvena sadržina koju je imala narodna pjesma nije igrala istu ulogu ni kod hrvatskih seljaka kao kod srpskih, a kamoli kod muslimanskih.

Ako je u ovom izlaganju bilo daleko više problema u vezi sa temom nego istoriografskog prikaza, to je proizlazilo iz želje da se kritički prikaze kako je do sada ta problematika obrađivana.

BRANISLAV ĐURĐEV

DIE ROLLE DER PATRIARCHALISCHEN KULTUR IN DER GESCHICHTE DER VÖLKER BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA UNTER DER TÜRKENHERRSCHAFT

ZUSAMMENFASSUNG

Die südslawischen Völker traten in das XIX. Jahrhundert mit ihrer stark überwiegenden Dorfkultur. Als die Welt damals für die südslawischen Völker mehr Interesse zeigte, als die südslawischen Völker selbst ihrer Geschichte mehr Beachtung widmeten, kam ihre patriarchalische Kultur als ihr bedeutsamstes Wahrzeichen zum Vorschein. Die ersten romantischen Vorstellungen von ihrer Ge-

schichte verwandelten sich später in die wissenschaftliche Theorie, die, mehr als es tatsächlich der Fall ist, die Erscheinungen in der Geschichte der südslawischen Völker durch die Einwirkung der patriarchalischen Grundlage des Volkslebens erklären wollte. Diese Theorie ist besonders in der serbischen Wissenschaft vorhanden. Sie wurde von dem berühmten Geographen J. Cvijić vertreten.

Die Stärkung der patriarchalischen Lebensformen während der Türkenherrschaft wird besonders durch Migrationen der Hirten aus Gebirgsgegenden und durch ihre Ansiedlung in Gegenden, wo der Ackerbau herrschte, geklärt. Es wird behauptet, dass dieser Prozess eine gemeinsame patriarchalische Kultur der Serben und Kroaten geschaffen hat.

Der Verfasser betont, dass sich in einem Teil der Gebirgsgegenden der Herzegowina zur Zeit der türkischen Eroberung und in der Zeit der Stärkung der türkischen Macht aus den Hirtenorganisationen, *katuni*, die Stämme, *plemena*, entwickelten. Das ist derselbe Prozess wie in Montenegro. In vielen Gegenden, wo der Ackerbau herrschte, brachten die Migrationen der Hirten und ihre Ansiedlungen im Vergleich mit dem früheren Zustand eine andersartige Organisation und eine andere patriarchalische Kultur in das Dorfleben hinein. In der Zeit der Eroberung und der Stärkung der türkischen Macht entstanden in den von Hirten angesiedelten Gegenden Bosniens und der Herzegowina aus den früheren Hirtenorganisationen die Dorfgemeinschaften, die *knežine*. Das ist derselbe Prozess wie in Serbien in dieser Zeit. Nur in Bosnien umfasste der Prozess nicht das ganze Land, nicht eben alle seine Gegenden.

Die natürliche Seite des Prozesses hat bewirkt, dass es bei den serbokroatisch sprechenden Südslawen in dieser Zeit zur Stärkung der gemeinsamen naturethnischen Merkmale kam, besonders im Überhandnehmen des štokavischen Dialektes. Auf der kulturmorphologischen Seite des Prozesses waren die trennenden Einflüsse der vorhandenen Religionen stärker. Obwohl der Prozess der Umbildung des Dorflebens durch die Ansiedlungen der Hirten in Hinsicht auf Kulturentwicklung nicht nur die serbischen Bauern umfasste, war er doch für die Serben kennzeichnend. Gleichzeitig mit diesem Prozess begann in Bosnien und der Herzegowina der Prozess der Islamisation eines Teiles der Bevölkerung. Sie schloss auch die Bauern ein. Die Islamisation hat die islamisierten Bauern von den Bauern beider christlichen Kirchen kulturell entfernt. Man kann nicht über eine kulturelle Einheit des Dorfes in Bosnien und der Herzegowina während der Türkenherrschaft sprechen, obwohl gewisse Zeichen der Dorfkultur allen drei Völkern gemein waren.

NEDIM FILIPOVIĆ
(Sarajevo)

OSVRT NA PITANJE ISLAMIZACIJE NA BALKANU POD TURCIMA

Pisac ovih redova već izvjesno vrijeme bavi se izučavanjem pitanja masovne islamizacije u Bosni i Hercegovini pod Turcima u razdoblju od 15. do 17. vijeka. Kako je do sličnog fenomena došlo i u Albaniji, prirodno je da je on izvjesnu pažnju posvetio i pitanju islamizacije u Albaniji. Pošto se te dvije zone masovne islamizacije ne mogu sagledati izolovano od ostalog područja Balkana, bilo je potrebno da se nešto kaže i o fenomenu islamizacije na Balkanu kao cjelini.

U posmatranju fenomena islamizacije polazi se od elementarne istine da su se osmanska osvajanja, kao stanje rata, morala konačno završiti kao mirno življenje, kao koegzistencija osvajača i pokorenih naroda, kao zajednički napor da se održava proizvodnja i reprodukuje život. Kako su i osvajač i pokoreni narodi živjeli u principijelno istoj društvenoj formaciji, feudalnoj formaciji, o koegzistenciji u oblasti produkcije odlučivao je produkcionni nivo dvije strane. Upravo zbog toga su osmanski osvajači bili primorani da prihvate postojeći način proizvodnje, ako su htjeli da održe svoju vlast. Oni su mogli da mijenjaju modalitete raspodjele dobivenog proizvoda i da sliku upravnih i političkih ustanova izgrađuju prema modelima svog feudalnog društva, ali su morali ostaviti netaknutu osnovnu klasnu podjelu društva. Time se ne želi reći da takve promjene nisu dovele do dubokih suprotnosti između osvajača i pokorenih naroda. Naprotiv, te suprotnosti su, kao nikad do tada u historiji osvajačkih pokreta na Balkanu, prerastale u nepremostive historijske protivrječnosti zbog temeljnih razlika između religiozno-civilizacionog bića osvajača i pokorenih naroda. Ono što ideologiji feudalizma kao sistemu ideja i duhovnoj civilizacijskoj strukturi daje izvorni religiozni pečat — to je činjenica da je zemlja kao osnovno sredstvo proizvodnje izrazito prirodni elemenat, te da se određena prirodna intimnost ljudskog bića u proizvodnji i posjedova-

nju, sagledana u osnovnom klasnom odnosu feudalnog društva, ideološki reflektuje u izvrnutom vidu: u otuđenju usmjerenom prema supranaturalnom, prema metafizičkom, u intimnom religioznom mentalitetu, a u svom zbiljskom biću prema prošlosti, tradiciji kao nekoj vrsti prospektovane budućnosti. Stoga se religija pokazuje kao svojevrsan medijum koji totalizuje ne samo vrijednost vjerovanja i morala nego i društvene i političke fenomene. Otuda integralan religijski sudar između Turaka i pokorenih balkanskih naroda. Otuda totalizacija svih postojećih suprotnosti putem religijskog aspekta. Otuda se u očima balkanskih hrišćana prelazak na islam poistovećuje sa poturčenjem, napuštanjem svog naroda i postajanjem Turčinom. Stoga se i islamizacija na Balkanu mora posmatrati u širem društveno-historijskom kontekstu i ne smije se svesti na apstraktne kategorije religioziteta ili mehaničke cifarske podatke. Do veće islamizacije doći će u onim krajevima Balkana gdje nije postojala potpuna religiozno-ideološka monolitnost, ali uvijek uz sadejstvo drugih važnih činilaca vezanih za datu regiju i strategijske interese osmanske države.

OSNOVNO O ISLAMIZACIJI NA BALKANU

Viševjekovna osmanska vladavina na Balkanu dovela je do značajnih socijalno-ekonomskih, političkih i kulturnih promjena u toj regiji i ostavila je duboke tragove svog trajanja do u modernu epohu. Jedan od fenomena osmanske vladavine na Balkanu jeste islamizacija ne malog broja balkanskih ljudi. Nijedan od balkanskih naroda nije, u manjoj ili većoj mjeri, ostao od toga pošteđen. U području Grčke, Bugarske i Srbije, gdje je dominirao jedinstven religijsko-civilizacijski prostor, islamizacija je imala manje razmjere, ali je ipak ostavila dublje tragove na društveni i kulturni razvitak tog područja, bilo putem prozelitizma, bilo putem devširme. U zahvat islamizacije došli su prije svega pripadnici feudalne klase, koji su se time integrirali u osmansku feudalnu klasu. Kod osnovne mase stanovništva, seljaštva, islamski prozelitizam imao je manje uspjeha, ali je i tu ukupan broj islamizovanih bio značajan, osobito u onim krajevima koji su još u rano vrijeme osmanskog osvajanja na Balkanu ušli u matični osmanski posjed, pokrajinu Trakiju, koja je obuhvatala znatan dio grčkog prostora i južne dijelove Bugarske. Tu je islamizacija bila olakšana činjenicom da je istočna Trakija u decenijama pred osmansko zavojevanje na Balkanu, kao i u toku tog zavojevanja bila ekonomski i populaciono opustošena i da se tu slila matična struja osmanske kolonizacije na Balkanu¹.

U ukupnom sistemu osmanske vlasti glavne poluge islamskog prozelitizma bili su timarski sistem i novi gradovi islamsko-orijentalnog tipa, koje je osmanska vlast uspostavljala transformacijom zatečenih gradova ili zasnivanjem novih gradova. U vezi sa novim gradovima i naseljima, treba napomenuti da su u rano vrijeme osman-

¹ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, str. 243—316.

ske vlasti na Balkanu, u drugoj polovini 14. vijeka i u prvim decenijama 15. vijeka, vidan faktor islamskog prozelitizma bili derviši i ahije, značajan činilac turske kolonizacije na Balkanu i uspostavljanja gradova i naselja islamsko-orijentalnog tipa². U daljem toku vremena, pionirska uloga ahija se završava njihovim potiskivanjem sa historijske pozornice, a i uloga derviša je u tom pogledu već krajem 15. i početkom 16. vijeka znatno smanjena: derviški redovi, zajedno sa ulemom, figuriraju kao stegonoše islamske duhovnosti, islamske intelektualne kulture i islamskog urbanizma vis à vis domaće balkanske civilizacije i njenog religijskog prostora.

Timarski sistem je, u vidu timarskog posjeda, empirički izraz koncepta mirijske zemlje, državne zemlje, koji je svoju punu aplikaciju našao upravo na Balkanu. Pošto je mirijska zemlja predstavljala svojinski fond zemlje osmanske feudalne klase u ruci osmanske države, taj fond je osmanskim osvajanjem na Balkanu u sebe apsorbovao sva baštinska i pronijska dobra zauzetih zemalja. To je pak značilo da su ta dobra, uz zadržavanje starog načina proizvodnje i feudalne suštine produkcionog odnosa, prelazila u ruke osvajačke feudalne klase. Drukčije rečeno, to je vodilo uništenju zatečene feudalne klase. Da bi se timarski sistem korjenito uspostavio, uz maksimalno iskorišćavanje postojećeg nivoa proizvodnje i zatečenog klasnog odnosa, i da bi to sve poslužilo što bržem i obimnijem jačanju osmanske feudalne klase, osmanska država je integrirala u prvo vrijeme veliki broj pripadnika uništene feudalne klase u svoju feudalnu klasu. Ali, već u to ranije vrijeme vidjelo se da je za potpuno integriranje u novu feudalnu klasu važan uslov bila islamizacija balkanskih feudalaca. Otuda je već u to vrijeme broj islamizovanih balkanskih feudalaca bio znatan, a broj hrišćana — posjednika timara se vremenom stalno smanjivao dok nije gotovo potpuno iščezao. Tako je timarski sistem odigrao odlučujuću ulogu u islamizaciji pripadnika balkanske feudalne klase. Ne manju ulogu odigrao je timarski sistem i u islamizaciji balkanskog seljaštva, a pošto je predstavljao ključni sektor feudalne privrede, on je na određeni način posredovao i ulogu gradova islamsko-orijentalnog tipa kao važnog činioca islamizacije.

Osmanski gradovi na Balkanu i po svom nastanku, i po svojoj strukturi, i po svojoj ekonomskoj, klasno-socijalnoj, političkoj i kulturno-ideološkoj ulozi nastavljali su tradiciju klasičnog islamskog feudalizma. Iako su nastajali iz ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih potreba islamskog društva, ti gradovi u svojoj ukupnoj funkciji duboko se razlikuju od gradova u evropskom pa i balkanskom feudalizmu. Njihova geneza nije vezana za klasno polarizovanje u feudalnom društvu, za proizvodno i socijalno diferenciranje u krilu naturalnog sektora koje u svojoj klici nosi začetak jednog novog društvenog sloja koji će svojim izlučivanjem iz krila naturalnog sektora u novoj sredini, gradskom naselju, pokazati tendencije prerastanja u novu društve-

² N. Filipović, *Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara*, »Radovi« Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. I, 1963, str. 110—113; Isti, *Wittekova emendacija vakufname Murata I Ahi Musi i jedna vijest kod Konstantina Filozofa*, »Radovi« ANUBiH L, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo, 1974, str. 145—186.

nu klasu i tako u proizvodnom pogledu inicirati polarizaciju feudalnog društva u vidu sučeljavanja gradskog i naturalnog područja proizvodnje, a u socijalnom pogledu, jačanjem svoje proizvodne i društvene uloge, antagonističku komponentu svog društveno-političkog odnosa prema feudalnoj klasi čija je vodeća uloga u društvu zasnovana na proizvodnji i resursima naturalnog sektora. Toga svega nema ni u nastanku ni u razvoju osmanskog grada. Nastavljajući staru orijentalnu tradiciju, osmanski grad je jedna vrsta nadogradnje na tijelu naturalnog sektora, koja živi u funkciji tog sektora i vladajuće klase, predstavljene državom, koja dominira tim sektorom. Stoga u proizvodnom pogledu osmanski grad predstavlja sredinu u kojoj iz naturalnog sektora izlučeni zanatlija sa svojim naturalnim kapitalom, predstavljenim u radnji, oruđima proizvodnje i sirovinama, pretvara u direktnu tržišnu vrijednost višak proizvoda i resursa naturalnog sektora u vidu sitne zanatske proizvodnje organizovane u esnafe, koja, zahvaljujući stabilnosti naturalnih odnosa poljoprivredne seoske proizvodnje kao zaleđa iz kog izvire i u čijoj funkciji živi, pokazuje vjekovnu sposobnost da se reprodukuje kao sitna zanatska proizvodnja. S druge strane, osmanski grad ima ulogu svojevrsne urbane ekspoziture feudalne klase i njene kulture. Takva uloga osmanskog grada zasniva se na tome da on u produkcionom smislu predstavlja medijum najvišeg stepena privredne djelatnosti u feudalizmu, u vidu zanatstva i trgovine, da krupni predstavnici feudalne klase, putem zavještaja, u vidu naturalnog i novčanog bogatstva, podižu sakralne monumente, komunalne i privredne objekte, te na taj način podižu nivo njegove urbanosti i tim činom u socijalnom, kulturnom i ideološkom smislu daju pečat stvarnoj funkciji grada u osmanskom feudalizmu.

U transformaciji zatečenih i zasnivanju novih gradova na Balkanu već od najranijeg vremena važnu ulogu igraju osmanski vladari, članovi Osmanove dinastije, veziri, krajiški begovi, sandžakbezi, rumeljski beglerbezi, subaše, zaimi i drugi značajniji feudalci iz redova svjetovnih i duhovnih velikodostojnika. Tako su pojedini zavještači ili grupe zavještača stvarali nova gradska jezgra, nove kilije grada u razvitku³. Iako se osnovna društveno-ekonomska funkcija tih gradova sastoji u tome da oni predstavljaju sabirnice viškova proizvodnje naturalnog sektora radi njihove cirkulacije putem zanatske prerade, što sve često ne ostaje u okvirima lokalne ili regionalne razmjene dobara, nego se ulijeva u tokove međunarodne trgovine, ipak ta funkcija u klasnom, političkom i ideološkom pogledu ne predstavlja osnovnu odrednicu tih gradova. Ti gradovi po svom društvenom ustrojstvu, po odnosu i međuzavisnosti slojeva svog stanovništva pokazuju se kao svojevrsna izložnica urbanih potreba osmanske feudalne klase i njene države. Tako ti gradovi postaju vojno-upravna, sudska, religiozno-ideološka i kulturna uporišta te klase i nikad ne uspijevaju da zadobiju značajniju društveno-proizvodnu i klasno-političku ulogu u mijenjanju postojećeg stanja, nego stalno žive u funkciji potreba i interesa feudal-

³ Za ovo pitanje ilustrativna je studija Divne Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima od 1521 do 1867 godine*, doktorska disertacija, odbranjena na Arhitektonsko-urbanističkom fakultetu u Sarajevu 1975. g.

ne klase. Drugim riječima, ti gradovi, premda predstavljaju viši stepen oblika proizvodnje i organizacije rada u odnosu na prirodni sektor, ipak žive u sjenci dominacije prirodnog sektora, a u kulturnom i ideološkom pogledu ne prekoračuju granice ideologije feudalne klase. Otuda dva osnovna obilježja tih gradova u epohi osmanske vladavine na Balkanu.

Prvo obilježje sastoji se u tome da čak ni najveći, ni najznačajniji od tih gradova ne razvijaju laičku atmosferu koja je svojevrsan izraz gradskih slojeva karakterističnih za gradove u evropskom feudalizmu, trgovaca, zanatlija, laičke inteligencije i plebejske sirotinje, čije je klasno i imovinsko diferenciranje predstavljalo historijski antedecedenat modernog građanstva, polarizovanog na buržuaziju, radništvo i druge gradske slojeve. U osmanskim gradovima na Balkanu postoje trgovci i zanatlije, organizovani u cehove, gradska inteligencija, istina ne laička nego vjerska, vezana za feudalnu klasu, sloj gradske sirotinje i najamnih radnika, ali položaj tih društvenih slojeva i njihov međusobni odnos uslovljeni su globalnim položajem rada u osmanskom feudalizmu. Stoga u tim gradovima sva ekonomska, društvena, politička i ideološka kretanja, pobune, smutnje, nemiri, vjersko-sektantski sukobi ne prelaze granice utvrđenog statusa grada, nego znače puklo reprodukcije postojećeg stanja. Netačna je tvrdnja da je uživanje muafijeta od strane brojnih osmanskih gradova na Balkanu kvalitativno mijenjalo položaj takvih gradova u osmanskom feudalizmu i da ih je približavalo gradovima u evropskom feudalizmu koji su uživali samoupravne privilegije i imunitete. Osnovni smisao muafijetnara koje su dobijali osmanski gradovi bio je u tom da se razvijeniji i značajniji gradovi učine što efikasnijim u svojoj globalnoj funkciji u osmanskom feudalizmu. Dobijeni muafijet je oslobađao muslimanske stanovnike tih gradova od izvjesnih rentnih obaveza i zaduženja tipičnih za prirodni sektor. Takav muafijet nije bio posljedica klasne borbe, nego je bio u saglasnosti s interesima feudalne klase i njene države. Ustanova ešrafstva i ajanstva, zastupljena i u gradovima, bila je ustanova feudalnih uglednika, pojava koja ne proizilazi iz samostalne uloge građanstva, nego znači adaptaciju te uloge potrebama feudalne klase.

Drugo obilježje osmanskih gradova na Balkanu jeste njihov isključivo islamski karakter. To ne znači da u tim gradovima nije bilo nemuslimanskog stanovništva. Ali, po pravilu, nemuslimansko stanovništvo predstavljalo je manjinu i bilo je ekonomski, socijalno, kulturno i vjerski diskriminirano. Ono je stanovalo odjelito, u takozvanoj varoši, ili, Jevreji, u getu. Njega nije obuhvatao muafijet. Nemuslimani zanatlije nisu bili zastupljeni u svim zanatskim granama, niti su u postojećim esnafima mogli igrati značajniju ulogu. Isto tako, nemuslimani trgovci u većini su ostajali u drugom planu gradske trgovine i najviše su u pojedinim slučajevima dolazili do veće imovine svojom posredničkom i nabavlačkom ulogom u sprezi sa stranim trgovcima, bilo u prometu njihove robe, bilo u nabavci za njih sirovina i resursa prirodnog sektora. Za nemuslimansko stanovništvo sela osmanski grad je predstavljao tuđu i zatvorenu sredinu. Osim iznošenja viškova svoje proizvodnje na gradsko tržište, nemuslimanski seljak nije imao pristupa u taj grad i njegov život. Pojedinci koji su uspijevali da se

nastane u gradu ponajviše su ulazili u red zanatlija ili u red najamne snage i posluge. Tako je osmanski grad ekonomskoj i društvenoj suprotnosti između grada i sela dodavao vjersko-civilizacijsku i kulturnu suprotnost islamskog i hrišćanskog svijeta.

Zato je osmanski grad na Balkanu bio važan faktor islamskog prozelitizma. Kao što su brojni pripadnici domaće feudalne klase, da bi očuvali svoj privilegirani položaj, bili primorani da se islamizuju i da se tako integriraju u osmansku feudalnu klasu, tako su hrišćanski seljaci i hrišćanski stanovnici gradova bili prisiljavani realnošću postojećih odnosa da prelaze u islam, prvi da bi olakšali svoj položaj raje, a drugi da bi sebi osigurali punopravnu integraciju u ukupnom životu grada. Koliko je proces islamizacije uznapredovao do u prvu polovinu 16. vijeka, pokazuje Barkanova statistika stanovništva Balkana, iz koje se vidi da je skoro četvrtinu stanovništva činilo muslimansko stanovništvo⁴. Tu je značajnu stavku činilo kolonizovano tursko stanovništvo i pripadnici vojne, administrativne i sudske uprave, kao i predstavnici vjerske i prosvjetne inteligencije. Uza sve to, pomenuta statistika pokazuje da je izvršena islamizacija na Balkanu uzela znatne razmjere. Pada u oči da do masovne islamizacije seoskog i gradskog stanovništva nije došlo u onim područjima Balkana koja su, obuhvaćena srpskim, bugarskim i vizantijskim feudalnim prostorom, i pored etničkih razlika i razlika u nivou kulture, predstavljala jedinstveno civilizacijsko područje, sa dobro organizovanom pravoslavnom crkvom u svakom od tih prostora.

Poslije likvidacije domaće feudalne klase i transformacije balkanskih gradova u gradove islamsko-orijentalnog tipa, jedina realna snaga preostala iz domaćeg feudalizma, koja bi svojom organizacijom, svojom moralnom i intelektualnom ulogom, svojim autoritetom predstavnika i graditelja domaće civilizacije mogla braniti i održavati tradicije domaće civilizacije i vjere, bila je pravoslavna crkva. I danas se u historijskoj nauci održava ranije uvriježeno mišljenje da je moćna osmanska država mogla na čitavom balkanskom prostoru sprovesti masovnu islamizaciju tokom svoje viševjekovne vladavine, ali da to nije učinila iz razloga koristiti za državnu ulagajnu i osiguranja većeg rentnog prihoda za svoju feudalnu klasu. Ogroman prihod državne blagajne od kupljenja haradža i prihod posjednika feudalnih dobara od ispendže predstavljao je daleko veću stavku od one koja bi se dobila u slučaju masovne islamizacije seljaštva: otpalo bi plaćanje haradža, a ispendže bi bilo zamijenjeno resm-i čiftom, čiji se opšti prosjek znatno smanjivao ispod svog maksimuma od 22 akče usljed izdiferenciranosti resm-i čifta prema imovnom stanju muslimanskog seljaka⁵. Iz historije osmanske države znamo da je njena centralna vlast uvijek znala naći sredstva i načine da zadovolji potrebe osmanske države i njene feudalne klase na račun rentnih i poreskih obveznika, pa je mogla u novom vidu nadoknaditi i prihode od haradža i ispendže u

⁴ Ö. L. Barkan, *XVI asrin başında nüfusun yayılışı*, IUHFM, 11, 1—4, 1949—1950.

⁵ Ilustraciju za to daju dva opširna deftera: *defter hercegovačkog sandžaka*, br. 5 iz 1477. godine i *defter bosanskog sandžaka* br. 24 iz 1489. godine, oba iz Arhiva Predsjedništva vlade u Istanbulu.

slučaju masovne islamizacije na Balkanu. Stoga za izostanak masovne islamizacije na pretežnom području Balkana treba tražiti druge, dublje i trajnije razloge.

Osmanska država kao tvorevina maloazijskih Oguza pod vođstvom Osmanove dinastije, iako predstavlja specifikum srednjovjekovnog islamskog svijeta, ni po svom nastanku, ni po svom historijskom iskustvu, ni po svojoj ideologiji, ni po svom osvajačkom ekspanzionizmu ne može se posmatrati van cjeline islamskog srednjovjekovlja. Po svom porijeklu osmanska država je tvorevina nastala iz potrebe da se dokrajči anarhija i politička rascjepkanost maloazijskih Oguza, do čega je došlo uslijed naglog propadanja maloazijske seldžučke države⁶. U izgradnju osmanske države ugrađena su ne samo iskustva tursko-mongolskog svijeta nego i neka kapitalna iskustva islamskog svijeta. Od samog svog početka osmanska država ističe zavojevačku ideologiju svetoga rata. Za oznaku tog rata ona prihvata arapske izraze »džihad« i »gazâ«. Ona je država »gazija«, to jest zavojevača i boraca tog rata. Ona također prihvata ustanovu »zimmeta« i »zimmija«, to jest uspostave zaštite nad nemuslimanima-pripadnicima monoteističkih religija (hrišćani i Jevreji), koje su objelodanjene putem knjige koja sadrži božje slovo (ehl-i kitab), a štićenici duguju lojalnost i ispunjenje određenih obaveza prema državi. Osmanska država također prihvata i ustanovu raijjeta, kojom se u prvom redu označava podvrgnuto seljaštvo (reâya), a u širem smislu neprivilegirano, proizvođačko stanovništvo, dok u najširem smislu može da označava podanika države kao takvog. Taj termin, koji je po svom porijeklu izraz starog iranskog koncepta o državi, sa vladarem na čelu kao pastirom-râi koji se brine o bezbjednosti i mirnom životu svog stada (raiyyet pl. reâya), to jest proizvodnog stanovništva koje dijelom svojih proizvoda u obliku rente, poreza i drugih obaveza omogućuje vladaru da putem države i njenog upravljačkog sloja izvršava pomenute obaveze prema svojim podanicima, prihvaćen je u državnu praksu na islamskom Istoku, u osmanskoj državi figurira kao jedan od osnovnih klasno-ideoloških principa funkcionisanja te države⁷. U svjetlu tog principa može se jasnije sagledati pravi smisao termina »zimmî«. To je nemuslimanski dio raje koji vrši svoje obaveze prema državi i feudalnoj klasi, kao i muslimanski dio raje, ali koji po principima muslimanskog državnog prava, kao pripadnik druge religije, tek putem zimmeta ulazi u klasu raje, a za taj zimmet plaća poseban danak državi, haradž. Drugim riječima, nemuslimanska raja izvorno ne pripada u osnovni odnos raijjeta i râija, na kome se temelji islamska država. Ona tek naknadno, putem zimmeta, to jest zaštite i tolerancije, ulazi u taj odnos. U klasnom, socijalno-političkom i moralnom pogledu je na taj način nemuslimanska raja diskriminirana u odnosu na muslimansku raju. Takav položaj nemuslimanske raje ima za pretpostavku osvajački karakter islamske države čiji je ona podanik.

Tako dolazimo do suštinskog značenja ustanove džihada. To je osvajanje koje osigurava vladavinu muslimanske države nad nemusli-

⁶ H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, Beograd, 1974, str. 9—13.

⁷ H. Inaldžik, cit. djelo, str. 92—98.

manskim zemljama. Iz historijske prakse širenja islama i ekspanzije islamskih država na račun neislamskog prostora znamo da se islam širio lakše i obuhvatnije na prostoru paganskih, politeističkih religija nego u krajevima gdje je živjelo monoteističko stanovništvo, hrišćani i Jevreji. Osobito je to vidljivo u prostorima gdje su živjele kompaktne monoteističke mase sa civilizacijskom i državnom tradicijom koja je, na bazi njihovog etničkog jedinstva, konstituirala osnovu na kojoj je izrastalo osjećanje zajedništva, artikuliranog prije svega zajedničkom kulturom i religijom. To je pak učinilo, osim u slučaju etničke majorizacije, da se islamska ideologija džihada uglavnom ostvarivala kao muslimanska vladavina nad nemuslimanima, uz islamski prozelitizam koji je postizao parcijalne rezultate. Ukoliko je u historiji islamskog džihada na prostoru monoteističke religije u izvjesnim regijama dolazilo do masovne islamizacije, postojali su specifični faktori u vjersko-kulturnoj i socijalno-političkoj konstituciji tih religija koji su omogućili masovnu islamizaciju.

Iz historije osmanskog osvajanja i osmanske vlasti na Balkanu vide se u konkretnom i pristupačnom vidu sadržina i rezultati svetog rata. Oni pokazuju kako je daleko lakše bilo vojnički zaposjesti tu regiju, likvidirati njene ekonomske, socijalne, političke i kulturne ustanove, nego uništiti imanentne snage tog prostora, njegovo duhovno biće, njegovu kulturnu i civilizacijsku samosvojnost, njegovo poimanje historijske zbilje i metafizičkih entiteta. Osmanska zavojevanja na Balkanu trajala su nešto manje od jednog i po stoljeća. U tom velikom sukobu, samo za uspostavljanje osmanske vlasti Turci su ulagali velike energije i trpjeli znatne ljudske gubitke. Iz historije islamskog svijeta i razvitka vlastite države oni su baštinili iskustvo o tome kolike su potrebe izazivali vjerski rascjepi, sektantska strujanja i podjela islama na sunitski i šiitski islam i koliko je svaka represija takvih pokreta izazivala duboke i nesavladljive otpore koji su se prožimali sa klasnosocijalnim, ekonomskim, političkim i ideološkim suprotnostima islamskog društva⁸. A šta bi tek donijelo nasilno, represivno nametanje islamske vjere u jednom civilizacijski potpuno različitom prostoru, u svijetu balkanskog pravoslavlja kao dijelu evropskog hrišćanskog svijeta? Istina, već sama vladavina Turaka na Balkanu, svojim osvajačkim karakterom, svojom civilizacijom i religijom, svojim religiozno-ideološkim stavom prema hrišćanima, implicirala je globalni vjerski pritisak i zračila je islamskim prozelitizmom, čiji je rezultat ostvareni stepen islamizacije na Balkanu. To što se osmanska vlast u ukupnoj liniji svog držanja odmjereno ponašala i nije silom nametala islamsku vjeru ne treba prevoditi u čiste moralno-religiozne kategorije tolerancije i širokogrudnosti, nego to treba posmatrati kao izraz stvarnog odnosa snaga i realističke politike osvajačke države. Osmanska država, uostalom kao i svaka od osvajačkih islamskih država, nije svoja osvajanja ostvarivala u ime apstraktnog principa džihada nego u ime feudalne klase oguskih Turaka Male Azije, koja se tim principom koristila kao devizom svojih osvajačkih pothvata. Iako je osmanska vladavina na Balkanu bila utemeljena na dobro organizovanoj vojno-administrativnoj upravi i sudstvu, na moćnim vojnim snagama, na efikasno

ustrojenom timarskom sistemu i na gradovima islamsko-orientalnog karaktera, ona je u moru hrišćanskog svijeta bila pojačana turskom kolonizacijom u istočnoj Trakiji, Bugarskoj, Makedoniji, itd. Kao izvorna rezerva uspostavljene ravnoteže figurirala je matična masa oguskih Turaka Male Azije. U tom pogledu zauzimanje Carigrada bilo je od ogromnog značaja. Ta ravnoteža sadržavala je nekoliko važnih momenata: razliku vjere i civilizacije i razliku kulture i jezika. Ti momenti su artikulirali osvajački karakter osmanske države. Masovna islamizacija dovela bi do dubokih promjena u toj ravnoteži, jer bi stvorila zajednički prostor vjere i civilizacije gospodujućeg naroda i podvrgnutih naroda i izmijenila biološke, socijalne i kulturne parametre međusobnog odnosa, svakako na štetu gospodujućeg naroda. O kulturnoj i jezičkoj asimilaciji od strane Turaka ne bi moglo biti govora, kao što to pokazuju dva prostora masovne islamizacije, bosanski i albanski, gdje su islamizirane mase sačuvale svoj jezik, svoju usmenu narodnu književnost i svoje tradicije.

Da bi, uz očuvanje postojeće ravnoteže, u što većoj mjeri integrirali energije balkanskih naroda u svoj osvajački stroj, Turci su imali određene postupke i metode. Pored toga što su od najranijeg vremena sistematski potiskivali predstavnike balkanske feudalne klase i putem islamizacije ih integrirali u osmansku feudalnu klasu, Turci su putem feudalnog skrbništva (ičoglani, gulâmi, hidmetkâri, kulovi) asimilirali u osmansku feudalnu klasu djecu i potomke hrišćanskih i islamiziranih feudalaca i često su ih slali kao osmanske feodalce u krajeve iz kojih su poticali⁹. Masovnom devširmom plebejske, većinom seljačke djece alimentirali su janičarski korpus, a od izrazito talentovane djece, pažljivom obukom i obrazovanjem, a zatim putem karijere u dvorskoj službi i centralnoj administraciji, dobijali su krupne i najkrupnije dostojanstvenike osmanske vlasti¹⁰. Uvođenjem starješina slobodnog stočarskog seljaštva u timarski sistem jačali su ustanovu timara, kao što su omasovljavali vojne i poluvojne službe regrutovanjem vlaških vojnika, martolosa, derbendđija i prihvatanjem vlaških ratnika u tvrđavskoj službi¹¹. Čak su i dijelovi podvrgnutog seljaštva, istina u ograničenom broju, uz određene rentne olakšice služili održavanju osmanskog poretka. Ali, time u svojoj opštoj liniji nije pomjerena osnovna diskriminanta između pokorenih hrišćanskih naroda i osvajačkog naroda i njegove države.

Već u drugoj polovini 15. vijeka, kada je dovršavano osmansko osvajanje Balkanskog poluostrva, ocrtavale su se mogućnosti nastavljaja-

⁸ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, str. 519—609.

⁹ H. Inalcik, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, I*, Ankara, 1954, str. 137—140.

¹⁰ H. Inaldžik, *Osmanско царство*, Beograd, 1974, str. 109—125.

¹¹ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (I)*, »Godišnjak« ANUBiH XII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 10, Sarajevo, 1974, str. 127—221; B. Đurđev, *O vojnicima*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947, II, str. 75—137; M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967; A. Stojanovska, *Dervendžizvoto vo Makedonija*, Skopje, 1974.

nja tog osvajanja u Panoniji i prema Srednjoj Evropi. To će biti druga značajna faza u osmanskoj agresiji prema Evropi. Iz jedne marginalne evropske zone Turci su svoja osvajanja usmjerili prema krajevima koji vode u središnje dijelove Evrope. Rezervu tog osvajanja predstavljao je pravoslavni Balkan sa svojim ljudskim i materijalnim resursima. Turski vojni i kolonizacioni potencijali nisu bili dovoljni da se samo njihovim snagama uđe u drugu etapu osvajanja. Pada u oči da do masovnije turske etničke kolonizacije u sjevernim dijelovima Balkana uopšte ne dolazi. Sve ovo doprinosi da uloga balkanskih naroda raste, naročito uloga srpskog naroda. To ima refleksa i na tokove islamizacije. Svako forsiranje islamizacije u pravoslavnom svijetu Balkana imalo bi za osmansku vlast vrlo nepovoljne posljedice. U osmansko-ugarskim borbama, naročito poslije propasti srpske despotovine, velika masa naroda višekratnim iseljavanjem na sjever napustila je sjeverne dijelove Srbije, tako da su Turci bili primorani da velke populacione breše popunjavaju vlaškom kolonizacijom¹². U opširnom defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. g. i opširnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1489. g. pada u oči da je među podvrgnutim srpskim seljaštvom koje je ušlo u satav ta dva sandžaka islamizacija vrlo rijetka. Zabilježeni slučajevi islamizacije pokazuju da takvi seljaci ponajviše i dalje plaćaju ispendže, a rjeđe resm-i çift, i to u maksimalnom iznosu, 22 akče. Resm-i çift nije izdiferenciran prema imovinskom stanju, što je način da se siromašni seljaci i mlađi neoženjeni ljudi podstaknu na islamizaciju. U skadarskom opširnom defteru iz 1485. g. zabilježeni su slučajevi otpora srpskog seljaštva na teritoriju koji je znatno ranije zauzet. Seljaci ne dolaze na popis, bježe i napuštaju sela, bune se i odmeću. Turci odgovaraju masovnim represalijama, pa je zabilježeno vješanje i nabijanje na kolac odmetnutih seljaka u kraju oko Peći¹³. Naročito je snažan i kompaktan otpor Turcima u pogledu islamizacije pružalo vlaško seljaštvo. Primjer za to pružaju defteri Bosanskog sandžaka iz 1468/9, 1485. i 1489. g. za dio srpskog teritorija koji je ušao u taj sandžak. Na tom teritoriju osjećala se snaga i tradicija srpske crkve. Tu je islamizacija podvrgnutog seljaštva minimalna i očevidno je da nije ni forsirana od strane Turaka. U nekim nahijama tog teritorija, među kolonizovanim vlasima nema islamizovanih seljaka. Ti vlasiti pružaju otpor osmanskoj vlasti bježanjem, tako da cijeli krajevi i brojna sela leže pusti¹⁴.

¹² B. Đurđev, *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka*, Istorijski glasnik, Beograd, 3—4, 1951, str. 903—909; Isti, *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku*, »Godišnjak« Istoriskog društva BiH, Sarajevo, IV, 1952, str. 165—169.

¹³ *Opširni defter skadarskog sandžaka iz 1485. godine*, ed. Selami Pulaha, Tirana, 1974 u dva toma: I tom »Defteri i regjistrimit të Shkodrës i vitit 1485; II tom »Le cadastre de l'an 1485 du sandjak de Shkoder, str. 206. Prvi tom predstavlja prevod originala na albanski jezik, a drugi tom sadrži turski original u neshi pismu.

¹⁴ *Defteri: 0—76 iz Belediye kütüphanesi u Istanbulu; br. 18 i br. 24* iz Arhiva Predsjedništva vlade u Istanbulu.

NEŠTO O ISLAMIZACIJI U BOSNI I ALBANIJU

U pogledu islamizacije stvar drukčije stoji u Bosni i Albaniji. Tu je došlo do masovne islamizacije, koja u Bosni započinje u drugoj polovini 15. vijeka, a u Albaniji tek u 16. vijeku. Taj fenomen je već odavna privlačio pažnju historičara. Zajednička konstatacija za oba područja je to da ona predstavljaju u pogledu islamizacije na Balkanu izuzetak. Ta sličnost između Bosne i Albanije uticala je na donošenje zaključaka o suštini islamizacije na jednom i drugom području, iako masovna islamizacija u ta dva područja u modernoj epohi nije imala iste reflekske. U Bosni i Hercegovini islamizovano stanovništvo, nastalo iz etnički srodne, ali religijski heterogene mase, iz pripadnika bogumilske, pravoslavne i katoličke konfesije¹⁵, u toku vremena stvorilo je svoju psihomentalnu i kulturnu osobenost, a u novom vremenu steklo je posebnu etničku bitnost, dok je u Albaniji islamizovana masa, zajedno sa pravoslavcima i katolicima, ostala integrirana u cjelinu albanskog naroda.

Ono što je zajedničko za Bosnu i Albaniju — to je da se one geopolitički i kulturno nalaze na rubovima pravoslavnog svijeta Balkana. One su neka vrsta prelaznih zona između Balkana i Sredozemlja, a Bosna uz to na svojoj sjevernoj strani čini područje prelaza prema katoličkom svijetu kontinentalne Evrope. U Albaniji koegzistiraju katoličanstvo i pravoslavlje, a u Bosni bogumilstvo, katoličanstvo i pravoslavlje. U brojnim radovima o islamizaciji u Bosni i Hercegovini kao ključ za razrješavanje pitanja islamizacije uzima se činjenica da je u odlučnim vremenima razvitka i jačanja feudalne bosanske države bogumilstvo bilo vodeća religiozno-moralna i značajna ideološko-društvena snaga i da je u svim strukturama bosanskog društva i svim planovima njegove kulture ostavilo svoj pečat. Iako oslabljeno i potiskivano u vrijeme vrhunskog rasta bosanske države, a potkraj te države izloženo udarima posljednjih bosanskih kraljeva, bogumilstvo je u vrijeme osmanskog zauzimanja bosanske kraljevine predstavljalo još uvijek ozbiljnu društvenu i vjersku grupaciju, koja je svojim postojanjem i svojom ulogom u razvitku bosanske države prožimala biće te države. Pod stalnim pritiskom papstva, Mađara i okolnog katoličkog svijeta, prijeke i neprijateljski gledano od pravoslavnog svijeta Balkana, sa crtama u svom učenju koje pokazuju afinitet u odnosu na neka obilježja islama, bogumilstvo se već od samih početaka osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini počelo islamizacijom svojih adepata pretakati u islam i tako je nestalo u njemu. Ukoliko je u toku osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini dolazilo do islamizacije pripadnika pravoslavne i katoličke crkve, tu ne treba tražiti korijene islamizacije, to je sporadan, adventivan fenomen. Prema tom shvatanju, Muslimani u Bosni i Hercegovini su u svojoj osnovi potomci bogumila. Oni su putem dvokratnog otuđenja od ortodoksnog hrišćanstva (otuđenjem bogumil-

¹⁵ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, »Godišnjak« ANUBiH, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo-1970, str. 141—165; Isti, *Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni*, »Radovi« Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. III, Sarajevo, 1965, str. 63—74.

stva kao heterodoksne sekte, a zatim islamizacijom pripadnika bogumilstva) svojevrsan bosanski fenomen, duboko ukorijenjen u historiji Bosne i kao takav najautentičniji relikat bosanske srednjovjekovnosti i bosanskog mentaliteta, a sve ostalo je u većini recentni dodatak historije koja je slijedila propast bosanske države. Ovakvo shvatanje, neprihvatljivo za nauku, kod nekih je polazište u savremenim raspravama o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini.

Sve govori da su Turci forsirali islamizaciju u Bosni i Hercegovini kao i u Albaniji, za razliku od ostalog područja Balkana, iz interesa i potreba svoje države. Osmansko prodiranje prema Srednjoj Evropi pratilo je istovremeno jačanje pomorske moći osmanske države i težnja da kao pomorska sila zavlada Sredozemnim morem. To su bila dva komplementarna pothvata, čija je realizacija tražila osnovno strateško osiguranje, osobito na bokovima balkanskog prostora koji je graničio Sredozemljem. Za liniju Jadrana, kojim je gospodarila najjača sila Sredozemlja, Mleci, od vitalnog su značaja bili albanski i bosanski hinterland, sa lukama na morskoj obali. Ova strateška linija je uključivala i ekonomske momente pomorske trgovine. Iako u stalnoj konfrontaciji sa pomorskim trgovačkim silama Sredozemlja, u prvom redu sa Mlecima, osmanska država je sa tim silama održavala koegzistentno privredno partnerstvo, koje im je osiguravalo vodeću ulogu i uzajamnu korist, osobito Mlecima, u eksploataisanju svjetske tranzitne trgovine s Dalekim istokom, koja je, pored otkrića Amerike i pomorskog puta za Indiju, održala svoj značaj do potkraj 16. vijeka¹⁶. Masovnom islamizacijom u Bosni i Albaniji osmanska država je stekla solidno uporište za kontrolu jednog planinskog hinterlanda, čiji je teritorijalni kontinuitet ostvaren zauzimanjem Crne Gore, i na taj način je pojačala svoje kopnene i pomorske pozicije u jednom strateški osjetljivom području Balkana, udaljenom od matičnih emporija osmanske moći. Ni u Bosni ni u Albaniji masovna islamizacija nije se mogla sprovesti brutalnom akcijom nasilnog prevjeravanja. Tu su morali postojati faktori koji su omogućavali sprovođenje masovne islamizacije putem ukupnog djelovanja osmanskih ustanova u službi prozelitističke osmanske vlasti. Naučna istraživanja pokazuju da su i u Bosni i u Albaniji takvi faktori postojali, ali da se u nekim momentima međusobno razlikuju.

U Bosni su, po našem mišljenju, izvornu mogućnost za masovnu islamizaciju predstavljale struktura feudalne svojine i rastuće protivrječnosti između te strukture i njene ideološko-religiozne nadgradnje. U Bosni je vladala baštinska feudalna svojina, bez primjese pronijske feudalne svojine. Baštinski sistem feudalne svojine po svojoj svojinskoj suštini, po klasnom odnosu koji sadrži i po mogućnosti svoje evolucije superioran je sistemu pronijskog posjeda. U sistemu baštinske svojine napregnutost unutrašnjih klasnih suprotnosti je veća nego u pronijskom sistemu. Oznaka za feudalnu baštinsku svojinu u Bosni »plemenita baština« indikativna je kako sa gledišta geneze te svojine, tako i za evoluciju te svojine. Ta oznaka ukazuje da se u

¹⁶ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, sec. édition, II, Paris, 1966, str. 517—519.

prelazu u ranofeudalnu fazu razvitka bosanskog društva ta svojina konstituisala u vidu vlasništva plemenskim vezama ujedinjene porodično srodne ratničke grupe i da je u sebi nosila relikte i reminiscencije ranijih prirodnih, plemenskih odnosa. Takva suština baštinske svojine u Bosni morala se odraziti u daljoj evoluciji bosanskog društva kako na međusobne odnose posjednika plemenitih baština unutar feudalne klase, tako i na sudionike u svojini unutar plemenite baštine. U stvari, to je bio jedinstven proces sa dva aspekta. Sa jačanjem bosanske državne zajednice i sa dubljom feudalizacijom bosanskog društva dolazi do sve jače historizacije realnih društvenih odnosa. Prirodno-rodovske veze postepeno ustupaju mjesto realnim klasnim vezama koncentrisanim u ustanovi feudalne baštinske svojine, koja postaje određujući faktor društva. Dok je u ranijem vremenu baština bila samo svojinski izraz patrijarhalne porodične grupe, ona sada postaje stožerni faktor koji realnim imovinskim odnosom određuje stanje stvari. Ovakva transformacija klasno-imovinske suštine baštine stvara od baštine osnovu društvene i političke moći feudalca i njegove porodice. To ima za posljedicu temeljne promjene u strukturi feudalne klase, kao i u međuklasnom odnosu između feudalca i seljaka. Realni odnosi svojinske, društvene i političke moći zamjenjuju, pokrivaju ranije odnose krvnog srodstva i teritorijalnog susjedstva među posjednicima plemenite baštine. Ustaljuje se vertikalni odnos feudalne hijerarhije sa stariješinama feudaliziranih moćnih rodova na čelu. Rezultat toga je duboka diferencijacija u pogledu posjeda, društvenog ugleda i političkog značaja pripadnika feudalne klase.

Pada u oči da, i pored dubokih promjena u klasno-imovinskom sadržaju feudalne baštine, sve do kraja bosanske države ostaje kao njena naznaka izraz »plemenita baština«. Izrazito prirodni karakter proizvodnje bosanskog društva učinio je da ekonomsko-društveni metabolizam tog društva, pored sve evolucije koju je doživljavao, nije mogao do kraja rastvoriti relikte ranijeg stanja u društvenom biću feudalca, u njegovoj svijesti i mentalitetu. Otuda svojevrsnost bića tog feudalca koja je dolazila do izražaja u njegovom klasnom reagovanju, u njegovom političkom ponašanju, u njegovom odnosu prema državi, u izokrenutom odnosu porodično-staleškog i parcijalnog interesa i globalno-klasnog i opštedruštvenog i državnog interesa, jednom riječi u njegovoj ideologiji i vjerskom ponašanju. Evolucijom baštinskog sistema feudalne svojine feudalni poredak bosanskog društva pokazivao se kao društveni poredak koji je nadrastao primitivniji tip feudalizma izgrađen na principu vojno-feudalnog odnosa, pogodnog za stvaranje iluzije o ličnom personalitetu feudalca-ratnika. Ta iluzija, karakteristična za pripadnika feudalne klase uopšte zbog prirodne prirode njegova posjeda i produkcionog odnosa na kojoj je on zasnovan, sticajem historijskih okolnosti, u čiju genezu nemamo uvida u izvorima, izrazito je naglašena kod pripadnika feudalne klase u Bosni, i to sve više ukoliko se ide prema vrhovima te klase. Drugim riječima, nivou feudalne baštinske svojine kao odrednice koja objektivira zajedničke interese feudalne klase ne odgovara realni nivo klasne solidarnosti feudalaca. Ta inkongruentnost se reflektira ne samo u ideološkom i moralnom biću te klase nego i u zaoštavanju suprotnosti unutar nje, kako u

horizontalnom tako i u vertikalnom planu njene hijerarhije. Ovakav razvoj feudalne klase ne može se posmatrati van ukupnog razvitka bosanske privrede. Po svemu, taj je razvitak uticao na fizionomiju i ponašanje feudalne klase.

Zakonita je pojava, naslijeđena još iz patrijarhalno-plemenskog društva, da se već u ranom feudalizmu javljaju, nakon unutrašnjeg, lokalnog ili regionalnog zadovoljenja razmjene proizvoda, rada i usluga, viškovi proizvoda i resursa naturalnog sektora i da se ti viškovi razmjenjuju za novac ili robu stranih trgovaca. Takva trgovina se vrši, tako reći, na rubu naturalnog sektora i ima vanjski, egzogeni karakter. Od takve trgovine najviše koristi imaju vladar i feudalci, koji kupovinom luksuzne strane robe povećavaju kvalitet i koncentraciju svog naturalnog blaga, a dobijenim novcem naturalnom blagu dodaju novčano blago. Tu pojavu uočavamo već u ranijoj fazi feudalizma u Bosni. Vanjski partner u trgovini su sredozemni, prije svega dubrovački trgovci¹⁷ Njihovi karavani ne samo da dovoze robu u Bosnu i odnose robu iz nje, nego tranzitom pronose kroz Bosnu robu u trgovačkoj razmjeni sa zemljama u susjedstvu Bosne. Tako je počela nova faza promjena u razvitku feudalnog društva u Bosni. Te promjene su u prvo vrijeme, sa gledišta naturalnog načina proizvodnje i vladajućeg proizvodnog odnosa, imale periferan karakter. Ali, tu su od odlučujućeg značaja bile dvije stvari. Bosanska privreda počela se na trajan način povezivati sa trgovinskim kapitalom Sredozemlja, a preko njega, posredno, sa Zapadnom Evropom. Taj kapital bio je u punom razvoju, preduzimljiv i agresivan, stalno tražeći nova i proširujući već zadobijena tržišta, kako to vidimo iz historije priobalnih zemalja Sredozemlja¹⁸. Iako u čisto ekonomskom smislu još uvijek na periferiji društva, u rukama stranih trgovaca i kao blago u rukama brojnih feudalaca, on počinje značiti svojim uticajem na ukupnost naturalne proizvodnje. U isto vrijeme on posreduje vezu sa tekovinama materijalne i duhovne kulture Sredozemlja i Zapadne Evrope, sa proizvodima i tehnikom zanatstva i zemljoradnje tih regija, što bitno utiče na podizanje nivoa proizvodnje i brži društveni razvoj¹⁹. Ovakav proces sticao je snagu u 13. vijeku, ali je svoj pravi razmah našao u 14. vijeku, osobito u drugoj polovini tog vijeka, da bi se, uz sve poremećaje izazvane stalnim osmanskim nasrtajima i naglim slabljenjem bosanske kraljevine, nastavio sve do pada kraljevine pod osmansku vlast.

Zato što nije sistematski izučen, ovaj proces ne može se u pojedinostima pratiti, ali njegove rezultate vidimo u najranijim osmanskim popisnim defterima. Ti defteri svojim podacima o zatečenim trgovima, o rudnicima i rudničkim trgovima, o tvrđavama i tvrđavskim podgrađima, o domaćim trgovcima i zanatlijama, o zanatskim proizvodima i vrstama robe, tržišnim taksama, o dubrovačkim kolonijama

¹⁷ D. Kovačević, *Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni*, »Godišnjak« Istorijskog društva BiH, god. VI, Sarajevo, 1954, str. 229—248.

¹⁸ W. Heyd, *Geschichte des Levanthandels im Mittelalter*, I—II, Stuttgart, 1879.

¹⁹ M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1973, str. 61—62.

i dubrovačkim trgovcima, s jedne strane, kao i podacima o selu i seoskoj proizvodnji, o broju i veličini sela, o njihovom stanovništvu, o seljačkom posjedu, o seljačkoj porodici, o vrstama i količini žitarica, o industrijskim biljkama, o povrću, voću, vinogradima, pčelarstvu, o livadama i pašnjacima i stočarstvu, o mlinovima, stupama i samokovima, o seoskim zanatlijama, o postojanju većih ili manjih grupacija pastirskih vlaha u pojedinim regijama — daju autentičnu sliku zatečenog stanja i ukazuju da je vladajući privredni sektor ostao prirodni sektor proizvodnje, ali da uz njega postoji robno-novčani privredni sektor, čija fizionomija indicira tri stvari: da je taj sektor imao za sobom dužu historiju razvitka, da je značajno uticao na proizvodnju i produkciono-društvene odnose prirodnog sektora i da je u ukupnoj proizvodnji društva dostigao ne malu razinu u kvantitativnom smislu, a u kvalitativnom smislu, to jest po koncentraciji proizvodnje i prometa, vodeću ulogu, ali da po stepenu svoje privredne, klasno-društvene i političke evolucije nije dosegao nivo koji bi mu omogućio da počne sticati samostalnu društveno-političku ulogu u bosanskom društvu i da se oslobodi dominacije stranog trgovačkog kapitala²⁰. Stoga se, u opštem aspektu, uticaj robno-novčanog sektora na cjelokupnu ekonomiku bosanskog društva vršio, u neku ruku, u transformisanom vidu, gotovo u obliku jedne optičke iluzije: na prosceniju tog uticaja dominira strani, prevashodno dubrovački trgovački kapital, koji, po logici svoje prirode, svoju reprodukciju i svoj rast ostvaruje u bosanskoj ekonomici, ali se, otuđen, pojavljuje u svojstvu stranog kapitala kao osnovni faktor tog uticaja i kao krupan ekonomski partner feudalne klase i njene države, potiskujući u drugi plan ulogu domaćeg građanstva i na izvjestan način uslovljavajući ponašanje i položaj centralne vlasti i feudalne klase prema robno-novčanom sektoru, prema građanstvu, predstavljenom domaćim trgovcima i zanatlijama, kao nosiocu tog sektora, što se reflektovalo na odnose između feudalne klase i centralne vlasti, na odnose između feudalne klase i podvrgnutog seljaštva, kao i na razvitak te dvije osnovne klase društva. Tržišna privreda i novac sve se više počinju osjećati kao posebni oblik društvene moći koji, pored prirodnog bogatstva i političkog uticaja, posreduje vladavinu nad društvom feudalne klase i njene države. O tome koliko se centralna vlast vremenom vezala za taj novi oblik privrede svjedoči činjenica da su se gotovo svi najrazvijeniji trgovi i najvažniji rudnici nalazili u kraljevoj domeni, što je bio jedan od važnih činilaca koji su doprinijeli da se ona, pored svih slabosti i kolebanja kraljevske vlasti od posljednje decenije 14. vijeka, održala do pada Bosne pod osmansku vlast.

Sa razmahom robno-novčane privrede vremenski se podudara vrhunski rast i jačanje bosanske države Tvrtkovog perioda, ali i, u posljednjoj deceniji 14. vijeka, njeno slabljenje i stvaranje, na račun centralne vlasti, krupnih autonomnih oblasti pod vlašću najjačih velmoža, pri čemu je važnu ulogu odigrala činjenica da robno-novčana privreda, zbog toga što je stajala pod dominacijom stranog trgovačkog kapitala, usmjerenog na zaradu i politički indiferentnog prema unu-

²⁰ U tom pogledu od prvorazrednog značaja su sljedeći *popisni defteri*: br. 0—76 iz 1468/9 g., br. 5 iz 1477. g., iz 1485. g., br. 24 iz 1489. g.

trašnjoj evoluciji bosanskog društva, nije bila u stanju da svoju prirodu ekonomskog integratora transformira u političku snagu. Robno-novčana privreda imala je odraza na položaj i suštinu plemenite baštine i podvrgnutog seljačkog posjeda. Ona je u ekonomsko-producijom i klasno-društvenom pogledu zaoštravala i produbljavala suprotnosti između seljaka i feudalaca. Novac, kao opšte mjerilo vrijednosti naturalnih proizvoda, prodirući u društveni medij koji su ti proizvodi klasno artikulirali kao sistem odnosa zasnovanih na »prirodnim« pravima feudalaca i »prirodnim« obavezama podvrgnutog seljaštva, počnjo je da nagriza privid prirodno-patrijarhalne zasnovanosti tih odnosa i razotkriva njihovu ekonomsku i klasno-socijalnu suštinu. U rukama feudalaca, novac je, kao nosilac uticaja robno-novčane privrede, intenzivirao vidove i širinu eksploatacije seljačkog rada, omogućujući feudalcima da, u okvirima objektivnih zakona zemljoradničke proizvodnje, određene međusobno ravnopravnim parametrima: zemlja, sjeme, volovi, ljudska snaga, pomakne granice eksploatacije seljačkog rada, bez štete za svoje dugotrajne interese. Feudalac je ponajviše eksploataciju seljačkog rada povećavao tako što je nastojao da poveća površinu zemlje koju je on obrađivao u ličnoj režiji putem rabote podvrgnutog seljaka. Kada je količina rezervne zemlje feudalca dostizala toliku veličinu da se nije mogla obraditi putem normirane rabote, feudalac je višak rezervne zemlje izdavao seljacima pod zakup, pri čemu je, ako je seljak bio potpuno siromašan, pored zemlje mogao davati sjeme, pa čak i volove, i srazmjerno tome uzimati rentu od seljaka. O tome imamo izvejsne podatke u izvorima za neke krajeve Hercegovine, iz druge polovine 14. i prve polovine 15. vijeka. Međutim, pomenuti najraniji popisni defteri u Bosni daju nam o pozadini i sadržaju tog procesa bogatije i sadržajnije podatke. Ti defteri pokazuju da su u plemenitim baštinama postojale vrlo znatne količine rezervne zemlje feudalca i da je ta količina rasla zajedno sa veličinom feudalne baštine, odnosno značajem i ugledom njenog posjednika, što znači da je i to bila važna komponenta u diferencijaciji unutar feudalne klase. Defteri ukazuju, na osnovu poređenja sa osmanskim propisnim defterima u Srbiji, da je te rezervne zemlje bilo više u Bosni nego u Srbiji. Te zemlje u srpskoj državi obrađivane su putem rabote, koju je Dušanov zakonik normirao kao 2 dana rada podređenog seljaka u sedmici²¹. Te zemlje, pored ostalih termina, nazivane su carina. Te zemlje su Turci kao ustanovu prihvatili i uglobili su ih u svoj timarski sistem, u kome je vladajući oblik rente bila naturalna renta. Oni su ih označili sa dva termina, od kojih je jedan stariji i rjeđi, a drugi čest i preovlađujući. To su termini »beğlük«, koji se može smatrati vrlo približnim, ako ne adekvatnim prevodom termina »carina«, »knežina«, kad se zna upotreba izraza »beğ« u značenju »sultan«, »vladalac«, »knez«, a drugi »hâssa«, kao izraz za zemlju koju spahija obrađuje u ličnoj režiji²². Izraz »beğlük« se javlja u doba čiflučenja u 16. vijeku u Bosni u službenim aktima kojima se nastoji spriječiti pretvaranje

²¹ N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354*, Beograd, 1960, str. 56.

²² Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 1945: o upotrebi izraza »Hâssa« i »beğlük« vidjeti indeks termina.

hâssa-zemlje u čiftlučku zemlju, da bi se na kraju perioda osmanske vladavine u Bosni izrazom »beğlik« označavala zemlja u ličnom posjedu begova, za razliku od zemlje koju su posjedovali kmetovi. Kako su rabota i feudalčeva rezervna zemlja u binarnoj sprezi, kako to pokazuje primjer srpskog feudalizma, može se zaključiti da je najraniji vladajući oblik rente u Bosni takođe bila radna renta i da se taj oblik rente održao sve do pada Bosne pod osmansku vlast.

Ako ostavimo po strani one krajeve bosanske države koji su ranije ulazili u sastav srpske države, vidimo da je hassa-zemlja u timarima i hassovima pomenutih najranijih osmanskih popisnih deftera obilna i značajna i u matičnim zemljama bosanske kraljevine. Iz tih deftera se na izvjestan način naziru pojedinosti iz historije feudalčeve rezervne zemlje. One su se sastojale iz njiva, livada, vinograda i voćnjaka, a u istu kategoriju ličnog posjeda feudalca ulazili su proizvodni objekti kao što su mlinovi, stupe i samokovi²³. Pada u oči da je ekspanzija takvog feudalčevog posjeda u Bosni počela daleko ranije od vremena pred osmansko osvojenje Bosne, vjerovatno u početku 14. vijeka, ali da se vremenom pojačavala, naročito u vremenu slabljenja bosanske države i nezadrživog pritiska osmanske moći u Bosni, u prvoj polovini 15. vijeka. Isto tako, pada u oči da je neuporedivo veći broj vinograda i voćnjaka na feudalčevoj rezervnoj zemlji nego na seljačkom posjedu, a da se i ne govori o mlinovima, stupama i samokovima. Nazivi pojedinih kompleksa zemlje, njiva, livada, vinograda govore o porijeklu te zemlje. Tako su zabilježene naznake »carina«, »stup«, »zgon«, dalje naznake »krčevina«, »laz«. Ove posljednje naznake upućuju da je rezervna zemlja feudalca proširivana krčevinarstvom, što ukazuje da se koristio usavršavanjem proizvoda zanatstva i svojim novcem za plaćanje radne snage. Sigurno je i nagli razvitak rudarstva u Bosni u 14. vijeku, sa velikom sječom šume, išao na ruku proširivanju feudalčeve rezervne zemlje. Da je feudalčeva rezervna zemlja uvećavana kupovinom, nasilnim zahvatanjem seljačke zemlje, svjedoče nazivi dijelova rezervne zemlje kao što su »podkućnica«, »nadkućnica«, »selište«. Isto tako, nazivi njiva i livada »orkvena« ukazuju da su u rezervnu zemlju feudalca ulazile i crkvene zemlje, što je vrlo karakteristično kada se ima u vidu da najraniji osmanski defteri pokazuju da, prema zatečenom stanju, nijedna od tri crkve u Bosni, u poređenju sa Srbijom i Albanijom, nije u posjedovanju feudalne svojine predstavljala značajnijeg partnera svjetovnom dijelu feudalne klase. Zabilježeni rijetki primjeri posjeda pravoslavne i katoličke crkve u Bosni u pogledu svoje veličine i svog prihoda ne mogu se ni izbliza porediti sa dobrima pravoslavne crkve u nemanjičkoj Srbiji i, docnije, u srpskoj despotovini, koja su u ekonomici srednjovjekovne srpske države odigrala krupnu ulogu i predstavljala materijalnu osnovu velikog duhovnog, kulturnog, društvenog i političkog uticaja te crkve. Stoga je osmansko pustošenje i osmansko osvajanje za tu crkvu predstavljalo strahovit udarac i taj materijalni momenat sigurno je ulazio u liniju držanja te crkve

²³ U tom pogledu najviše podataka pruža opširni *popisni defter bosanskog sandžaka br. 24* iz 1489. godine.

prema osmanskome osvajanju, kao što je materijalna snaga te crkve bila od uticaja na držanje osmanske vlasti prema toj crkvi.

Prema najranijim popisnim defterima Albanije, feudalna dobra pravoslavne i katoličke crkve i njihovih prelata bila su također daleko značajnija od onih u Bosni²⁴. Dok su u prvo vrijeme osmanske vlasti u Albaniji česti primjeri da crkveni prelati zadržavaju svoja ranija dobra ili dio tih dobara u vidu timara, odnosno da crkve svoja ranija dobra zadržavaju, u potpunosti ili djelimično, gdje kada u vidu timara ili sa timarskim obavezama, za što ima sporadičnih primjera i u Srbiji, od toga svega nema traga u Bosni. Uzeto globalno, u Bosni crkva osmanskim osvajanjem nije pretrpjela velike materijalne gubitke, jer velikih dobara i bogatstava nije ni imala. Vjerovatno, kao što to pokazuje primjer srpske despotovine, u prvoj polovini 15. vijeka, uslijed stalnog osmanskog pritiska i obaveza haradža koji su Turci nametali, izgubila je neke od olakšica koje je mogla ranije uživati²⁵. Bogumilska vjeroispovijest u Bosni nije ni imala crkvu organiziranu na klasičan hrišćanski način, iako je imala hijerarhiju svog vodećeg duhovnog sloja. Stoga se u osmanskim defterima nigdje ne bilježe dobra bogumilske crkve. Ukoliko bi se priličan broj krstjanskih baština koje bilježe najraniji osmanski popisni defteri, po kriteriju formalne analogije, stavio u kategoriju feudalnih posjeda krstjana kao starješinskog vjerskog sloja, trebalo bi istaći da znatan broj krstjanskih baština predstavlja individualan posjed pojedinih krstjana i ne ukazuje na vjersku skupinu koja bi živjela od takve baštine, da te baštine ne predstavljaju veće komplekse zemlje, ali da su dobro obrađene i da im je prihod znatno iznad prosječnog prihoda seljačke baštine²⁶. U defterima na takvim baštinama nisu, kao na crkvenim dobrima, upisana sveštena lica, niti su upisana lica podvrgnutih seljaka koja ih obrađuju, a takve baštine koje su još u rukama krstjana ne uživanju nikakve olakšice, nego su opterećene istim obavezama koje snose obične seljačke baštine. To, čini se, ukazuje da proizvodni režim takvih baština nije eksplicite bio zasnovan na podređenosti seoskog rada, nego da je taj odnos zakriven odnosno posredovan činjenicom da je krstjanski posjednik baštine svoju zemlju obrađivao u ličnoj režiji, uz pomoć seljačke radne snage, iskorištavane na osnovu bogumilske vjerske solidarnosti, što ne isključuje izvjestan ekonomski odnos između posjednika baštine i seljačke radne snage. U pomenutim popisnim defterima krstjanske baštine se pominju u različitim situacijama: kao baštine u rukama krstjana, kao bivše krstjanske zemlje u rukama bosanskog kralja ili u rukama feudalaca, kao opustjele zemlje ili mezre koje su nekad bile u rukama krstjana. Ali, za takvu zemlju, nikad se ne upotrebljava atribut »crkvena«. Stoga je očividno da se oznaka »crkvena«, koja se upotrebljava za zemlju

²⁴ H. Inalcik, *Hicri 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954; *Sunarni popisni defter Premedija i susjednih krajeva u južnoj Albaniji iz 1431/2. godine*, zaveden pod br. 231 u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu.

²⁵ N. Spremić, *Turski tributari u XIV i XV veku*, Istorijski glasnik, 1—2, 1970, Beograd, str. 26—27.

²⁶ *Defteri: br. 0—76 iz 1468/9 g, br. 5 iz 1477. g, br. 18 iz 1485 g, br. 24 iz 1489. g.*

koja je ušla u rezervnu zemlju feudalaca, odnosi na bivše zemljišne posjede katoličke i pravoslavne crkve. Teško je utvrditi kada su ti crkveni zemljišni posjedi prešli u ruke feudalaca. Vjerovatno se to dobrim dijelom desilo u daleko ranijim vremenima kada su uspon bogumilstva i potiskivanje katoličke crkve u Bosni pružili pogodnu priliku za to. Biće da se takav proces u izvjesnoj mjeri nastavio i u kasnije vrijeme, u doba nabujale moći u svojoj pretežnoj većini bogumilski orijentirane feudalne klase i da je u haotičnom metežu 15. vijeka, do vremena pada Bosne pod Turke, dobio nove akcente. Jer, izraz »crkvena zemlja« nije toponimički već svojinski atribut i, stoga, po našem mišljenju, ukazuje na relativnu historijsku recentnost fenomena. Takav zaključak bi se mogao donijeti za »crkvenu zemlju« ušlu u rezervnu zemlju feudalaca u onim krajevima Hercegovine koji su u toku 14. vijeka iz sastava srpske države ušli u sklop bosanske države.

U rezultatu iznesenog procesa, crkva u Bosni, u poređenju sa svjetovnim dijelom feudalne klase, ostala je uskraćena u posjedovanju zemlje i eksploataciji rada podvrgnutog seljaštva, pa je time bila lišena jednog važnog faktora moći koji je u historiji svake crkve bio važna komponenta moralnog, društvenog i političkog uticaja crkve. Time se, pored ostalog, može objasniti uočljiva zavisnost sve tri crkve u Bosni od činilaca političke moći, bezobzirno manipuliranje vjerom u političke svrhe od strane najkrupnijih predstavnika feudalne klase u zalaznom periodu bosanske države.

Ovakav položaj crkve odrazio se na ukupan tok socijalnih procesa u Bosni koji su, u uslovima jačanja robno-novčane privrede, bili artikulirani sve većom eksploatacijom seljačkog rada. O tom nam određene indikacije daje uspjeh osmanske agitacije među bosanskim seljaštvom prilikom čestih osmanskih provala u Bosnu, stvaranja osmanskih uporišta u Bosni, pripremanja konačnog osvojenja bosanske kraljevine, kao i munjeviti tok masovne islamizacije seljaštva u Bosni, nakon što se osmanska vlast tu temeljnije organizovala i konsolidovala u toku jedne decenije²⁷. U našim izvorima nemamo dovoljno podataka o pojačanoj eksploataciji seljačkog rada, ali te podatke na izvjestan način upotpunjuju i naknadno osvetljavaju podaci najranijih osmanskih popisnih deftera. Čini se, kako smo već istakli, da je veliko proširenje feudalčeve rezervne zemlje i izdavanje viškova takve zemlje pod zakup seljaku pružalo feudalcu mogućnost da pojača eksploataciju seljačkog rada. Izgleda da je u toku 14. vijeka, naročito u njegovoj drugoj polovini, došlo do povećanja naturalne rente koju je seljak davao za zemlju uzetu u zakup, kako je to utvrdio profesor Sima Ćirković za hercegovačko zaleđe dubrovačkih zemljišnih posjeda, ilustrujući to na primjeru seljaka koji zakupljenu zemlju obrađuje svojim volovima, dok gospodar zemlje daje zemlju i sjeme, i pri tom gospodaru zemlje daje 62,5% dobijenog žita, mjesto 50% žita u ranijem vremenu.^{27a}

²⁷ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, »Godišnjak« ANUBiH, knj. VII Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo, 1970, str. 141—165.

^{27a} S. Ćirković, »Četvrtina«, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VII—1, 1963, str. 273—276.

Rast feudalčeve rezervne zemlje i pojačana eksploatacija seljačkog rada mora da su nastavljeni i u 15. vijeku. U najranijim osman-skim popisnim defterima ima jedna uočljiva pojava. To je uspostavljanje velikih grupacija čiftluka, za koje se kaže da ih je uspostavio bosanski Isa-beg, sin Ishak-bega²⁸. Ti čiftluci razne veličine, od kojih ne mali broj predstavlja veće zemljišne komplekse, nisu ništa drugo nego bivši kompleksi rezervne zemlje feudalaca. Većina tih čiftluka je u ruci značajnijih osmanskih feudalaca, funkcionera i drugih ličnosti, dok je njihov manji dio u ruci domaćih islamiziranih feudalaca, najmanji njihov broj je došao u ruke hrišćana.

Dva su osnovna objašnjenja za nastanak tih grupacija čiftluka. Da bi konsolidovali svoj agrarni sistem u Bosni, Turci su, pored timara zasnovanih na vojno-feudalnoj obavezi, uspostavili čiftluke kao feudalna dobra karakterizirana isključivom svojinskom relacijom, osim izuzetnih slučajeva kada manja grupacija čiftluka fungira kao timar ili slučajeva, čega nije bilo u Bosni,* da je čiftluk dodijeljen sa obavezama timara (čiftlük ber vech-i timar). Drugi razlog je možda još važniji. Zatečena količina rezervne zemlje feudalaca bila je toliko velika da se nije sva mogla uglobiti u uspostavljena timarska dobra bez štete i opasnosti za prirodu i suštinu timarskog sistema. Timarsko dobro je zasnovano na ustanovi mirijske zemlje, to jest zemlje nad kojom svojinu ima država kao reprezentat globalnih interesa feudalne klase²⁹. Razumije se, zemlja ima produkcionu vrijednost tek u spoju sa seljačkom snagom, pa je prirodno da ustanova mirijske zemlje implicira upravo taj aspekt. Za svoje vojne obaveze spahija dobija u obliku rente dio prihoda seljačkog rada u vidu naturalne rente (ušur) i novčanom vidu (ispendže). Zato što seljak obrađuje svoj posjed, svoju baštinu i od prihoda sa nje podmiruje rentu koju duguje spahiji, njegov položaj se na timaru u poređenju, na primjer, sa srpskom i bosanskom feudalnom svojinom u pogledu obima radne rente temeljno mijenja, pa je radna renta znatno reducirana, svedena na minimum, što se vidi iz osmanskih kanun-nama. Upravo zbog ovakve prirode timarskog posjeda odnos između spahije i raje ima javno-pravni karakter. Takav odnos služi zaštiti prirode timarskog posjeda i normiranih oblika i količine rente. Zato bi narastanje ili preovlađivanje radne rente ugrozilo prirodu timara, normirane oblike rente i pravni odnos na njemu. Kako je u domaćem feudalizmu radna renta bila podloga obrade feudalčeve rezervne zemlje, a višak te rezervne zemlje vodio je njegovom davanju u zakup uz određenu naturalnu rentu, prihvatanje ustanove feudalčeve rezervne zemlje u timarski sistem pod vidom hassa-zemlje predstavljao je u našim zemljama historijski kompromis između osmanskog feu-

²⁸ O tom podatku daju *defter br. 0—76 iz 1468/9. g. i br. 24 iz 1489. g.* Jedini primjer postojanja ustanove timar beresm-i čiftlük u Bosni nalazimo u sumarnom popisnom defteru Bosanskog sandžaka, br. 56, iz 1516. godine, strana 58r. To je timar beresm-i čiftlük Alije, sina Bali-bega, od 2437 akči.

²⁹ N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam* (s posebnim obzirom na agrarne odnose), »Godišnjak« Istorijskog društva BiH, god. IV, Sarajevo, 1952, str. 5—146.

dalnog sistema i zatečenog feudalnog sistema, ali, vjerovatno, izražava i izvjesne reflekske stanja iz najranije faze osmanskog feudalizma³⁰.

Nije potpuno jasan sadržaj tog kompromisa. Prvo što nije jasno jeste pitanje da li je osmanska vlast zatečenu rezervnu zemlju feudalaca, obrađivanu rabotom, i višak te rezervne zemlje, obrađivan uz naturalnu rentu, stavila u jednu rubriku, da li ih je stavila u istu kategoriju. Drugo što nije izvjesno — to je pitanje da li je, prihvatajući obje vrste rezervne zemlje feudalca, zadržala i odgovarajuće oblike rente, na jednoj vrsti rabotu, a na drugoj vrsti naturalnu rentu. Masovan oblik radne rente nikako ne odgovara prirodi timarskog sistema, a oblik naturalne rente na drugoj vrsti feudalčeve rezervne zemlje jeste, nuždom ekonomskih zakona, travestirani oblik radne rente: kada bi bilo dovoljno radne snage podvrgnutog seljaka, on bi se opet vratio u svoj prvobitni oblik. S druge strane, ekonomaska i socijalna suština te naturalne rente drukčija je od naturalne rente (ušura) na timaru, jer naturalna renta na timaru je dio proizvoda rada čija su četiri osnovna elementa (zemlja, sjeme, volovi, radna snaga) u posjedu seljaka, dok kod naturalne rente za zakup zemlje, kad se radi o siromašnom seljaku, tri elementa rada (zemlja, sjeme, volovi) u ruci su gospodara zemlje. Osim toga, pri postojanju velikih količina hassa-zemlje na timaru rabota bi upropastila seosko gazdinstvo, jer seljaku ne bi ostalo dovoljno vremena da obradi svoju baštinu, što bi se odrazilo na davanje normalne timarske rente. Iz deftera se vidi da je hassa-zemlja sa gledišta timara kao cjeline smatrana običnim dijelom timara, koji daje svoju normalnu rentu, ta se renta navodi uz hassa-zemlju u obliku naturalne rente. To, po našem mišljenju, ukazuje da je podređeni seljak obrađivao hassa-zemlju u vidu zakupa, uz davanje naturalne rente gospodaru hassa-zemlje. Izuzetak, možda, čini rad na livadi, jer tu obavezu pominju kanunname³¹. U popisnim defterima nailazimo na pojedina sela u kojima je normalna timarska renta od hassa-zemlje znatno veća od ukupne rente koju daje čitavo selo, pa to ukazuje da su seljaci obrađivali hassa-zemlje uz davanje naturalne rente za zakup i tako je selo dobijalo dodatna sredstva za svoj život, inače bi bilo upropašteno. Da je spahija smatrao hassa-zemlju »svojom« zemljom, svjedoči i činjenica da se nailazi u defterima na pomene da je spahija na hassa-zemlji podigao svoju kuću i svoje gospodarstvo. Pošto je čiftluk vrsta posjeda sa svojinskom relacijom, odnosi na njemu nisu javno-pravne već privatno-pravne prirode. Stoga se čiftluk, slično seljačkoj baštini, normalno javlja u sastavu timara i duguje normalnu rentu posjedniku. Ali, iza te rente koju čiftluk daje gospodaru timara privatno-pravni produkcionni odnos na čifluku ispunjen je vladajućim produkcionim odnosom feudalnog društva, to jest odnosom feudalne rente koju obrađivač zemlje, rastavljen od osnovnog sredstva i uslova pro-

³⁰ N. Filipović, *Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara*, »Radovi« Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. I, 1963, str. 61—116.

³¹ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, Istanbul, 1945, str. 283, 295. Za rabotu u hassa vinogradu vidjeti str. 59. *O evoluciji hassa zemlje u Bosni: Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, I sv. Serije zakonski spomenici, Monumenta Turcica, ed. Orjentalni institut u Sarajevu, 1957, str. 44, 45, 57, 118.

izvodnje, zemlje, daje gospodaru zemlje. Feudalna renta koju obrađivač daje jest naturalna renta. Razlika između rente koju čifluk daje posjedniku timara i rente koju proizvođač daje posjedniku čifluka predstavlja prihod posjednika čifluka. Naravno, ovdje se radi o feudalnom čifluku, preciznije: o čifluku u feudalčevoj ruci. Inače, termin »čifluk« poslije je proširen na običnu baštinu u ruci muslimanskog seljaka. Ali, ovdje se ne može ulaziti u analizu ustanove čifluka. Pomenute grupacije čifluka, koje je uspostavio Isa-beg i koje su se jedno vrijeme dalje razvijale, bili su čifluci uglobljeni u hassove, a ne u timare i plaćali su rentu odsjekom (mukâtaa), a ne ušurom, što je bila privilegija za njihove posjednike. Radnu snagu za njih mogli su dati bezemljaši, siromašni seljaci, seljaci koji nisu imali punu baštinu, mnogoljudne seljačke porodice koje su imale višak radne snage za obradu vlastite baštine, odbjegli seljaci, jednom riječju siromašni i deklasirani seljaci. Na taj način, te velike grupacije čifluka su indikator zatečenog stanja seljaka, diferencijacije u redovima seljaštva, stvaranja znatnog sloja siromašnih seljaka i bezemljaša i nastanka bogatijih seljačkih porodica iz mase običnih kmetovskih porodica, kao rezultat pojačane feudalne eksploatacije seljačkog rada u uslovima sve jačeg djelovanja robno-novčane privrede na seosku privredu u prethodnom vremenu, u domaćem feudalizmu.

U osmanskim popisnim defterima zabilježena su sva domaćinstva jednog sela i ukupan iznos rente koju ona daju spahiji. U sumarnim defterima to je učinjeno na sumaran način: dat je broj kuća i ukupan iznos rente, a u opširnim defterima naznačena su sva domaćinstva pojedinačno pod naslovom kućestarješine, kao što su zabilježene i sve vrste proizvoda, sa ukupnim iznosom rente za svaki od njih, i stavke rente koja se daje u novčanom iznosu. Na taj način je moguće izračunati prosjek ukupne rente po domaćinstvu. Poređenja između pojedinih sela pokazuju veliku razliku u prosjeku rente. Ta razlika je rezultat razlike u privrednom razvoju sela. Postoje sela koja se brojem svojih kuća približuju veličini manjih i srednjih trgova, postoje osrednja sela i mala, patuljasta sela od nekoliko kuća³². Po pravilu, prosjek rente je najveći u velikim selima, a opada u srednjim i malim selima. Ovakva pojava je najuočljivija u najrazvijenijem dijelu bosanske kraljevine, u kraljevoj oblasti. Tu se najveći broj velikih sela nalazi u blizini putnih pravaca i prometnica, oko osovine toka rijeke Bosne i produžetka te osovine prema slivu Neretve. U tim velikim selima pada u oči povećan broj vinograda, broj i vrsta voćaka, mlinova i stupa, a u nekim od njih se vide začeci tržne razmjene, na primjer prodaja vina u određene dane. U njima je veći broj zanatlija i vrsta zanata. Sve govori da je upravo u takvim selima diferenciranje seljaštva u imovinskom pogledu bilo najveće. Po rasporedu i količini hassa-zemlje vidi se da se rezervna zemlja feudalaca nalazila u doba domaćeg feudalizma po selima sa plodnom zemljom i većim brojem stanovnika, dok su zabitna mala sela i zaseoci, po pravilu, bili bez te rezervne zemlje.

³² O tom najbogatije podatke daju dva opširna popisna deftera: *defter hercegovačkog sandžaka br. 5 iz 1477. g.* i *defter br. 24 bosanskog sandžaka iz 1489. g.*

U tim selima i zaseocima prosjek rente realno se približava pojedinačnoj renti osrednjeg ili siromašnog seoskog domaćinstva, jer tu količinu raspoloživog zemljišta nadoknađuje kvalitet zemljišta u većim selima sa plodnijom zemljom, što nam omogućuje približno poređenje između osrednjeg i siromašnog seoskog domaćinstva sa bogatijim domaćinstvima u velikim selima.

Izvjescu mjeru brojnog omjera između siromašnih i osrednjih seljaka i bogatijih seljaka indiciraju podaci o islamizaciji seljaka. Među islamiziranim seljacima znatan je broj siromašnih i slabije stojećih seljaka i mladih neoženjenih ljudi³³. To vidimo po olakšicama koje im čini osmanska vlast u plaćanju resm-i čifta. Da znamo sve vrste i stavke feudalne rente, kao i obaveze i davanja seljaka državnoj vlasti u bosanskoj državi, onda bismo mogli izvesti na siguran način poređenje položaja seljaka u našem domaćem feudalizmu i u prvom vremenu osmanske vlasti u Bosni. Od feudalne rente pod Turcima seljaci su spahijama davali prirodnu rentu (ušur) od proizvoda svog gospodarstva, novčanu pristojbu na sitnu stoku i svinje, nijabet i ispanđe kao novčanu rentu, a državi u novcu haradž. Treba istaći da je u doba Mehmeda II bila potpuno ustaljena ustanova periodičnih vanrednih nameta zvanih avariz-i divaniye i tekâlif-i ürfiye. Kao što je rečeno, radna renta bila je minimalna. U bosanskoj državi postojala je radna renta i iz sistema radne rente proistekla je zakupnička prirodna renta. Na žalost, niti šta konkretnije i sigurnije znamo o evoluciji feudalne rente u Bosni, niti o njenim vrstama i rasporedu. Isto tako, ne znamo ni o obavezama seljaka prema bosanskom kralju, odnosno i prema oblasnim gospodarima potkraj bosanske države. Sigurno je da je na evoluciju rente u Bosni uticala osmanska opasnost, stalni turski pritisci, upadi, pustošenja i zahtjevi za plaćanje haradža i druge osmanske ucjene prema kralju i oblasnim dinastima³⁴. Ono što se sigurno može reći — to je činjenica da su Turci prije zauzimanja i srpske despotovine i bosanske kraljevine, bilo putem danka bilo na drugi način, učestvovali u ekonomskim prihodima te dvije države i na taj način doprinijeli povećanju eksploatacije radnog stanovništva, prije svega seljaštva, jer su te dvije države ostale u osvajačkoj osmanskoj politici na Balkanu posljednji slobodan teritorij na koji je pritiskala osmanska sila, ako se ostave po strani dio sjeverne Albanije i dio Crne Gore. Osmanska opasnost i činjenica da je Bosna bila pocijepana na nekoliko politički gotovo samostalnih oblasti dovela je situaciju u Bosni do krajnjih granica narodne nedaće. O teškom stanju seljaštva u Hercegovini svjedoče vijesti o bježanju seljaka na dubrovački teritorij³⁵. Iz historije srpske despotovine vidi se da je osmanski pritisak doveo do uspostavljanja dažbine od jednog dukata po domaćinstvu radi plaćanja danka Turcima, kao što je doprineo i stvaranju novih obaveza seljaštva, naročito u radnoj renti. Obaveza plaćanja dukata po doma-

³³ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji ...*, str. 160—161.

³⁴ N. Spremić, *Turski tributari u XIV i XV veku*, Istorijski glasnik, 1—2, 1970, Beograd, str. 34—46.

³⁵ R. M. Grujić, *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomeni SKA, LXVI, dr. razred, 52, Beograd, str. 82, 99, 100.

činstvu zabilježena je u izvorima u doba Tvrtka I u Bosni, što čini izvjesnu paralelu dukatu u Srbiji³⁶. Ovaj dukat u Srbiji i Bosni je u izvjesnom smislu prehistorija haradža koji će pod osmanskom vlašću davati hrišćanski seljaci. Vjerovatno, u ovom dukatu treba tražiti objašnjenje i za filuriju koju će pod Turcima plaćati vlaške mase u Bosni. Filurija koju daju vlasti u 15. vijeku Turcima po svojem sastavu ukazuje da su vlasti uz dukat davali još izvjesne stočarske proizvode staroj vlasti³⁷. Podaci koje donosi R. M. Grujić, kada govori o promjeni agrarnog režima u Konavljima poslije njihovog prelaza pod dubrovačku vlast, o renti i porezima pod starom vlašću, koliko god su vrijedni, ne daju sigurnu i jasnu sliku koja bi vodila čvrstim zaključcima³⁸. Teško je reći da li je stanje radnog stanovništva u bosanskoj kraljevini, to jest seljaštva i stanovništva trgova, u periodu koji je prethodio njenom padu pod Turke bilo teže od stanja u srpskoj despotovini u istom periodu u pogledu feudalne rente i obaveza prema državi. Ipak, ukupno društveno-političko stanje u Bosni bilo je po nekim svojim odrednicama teže od stanja u srpskoj despotovini u decenijama koje su prethodile njihovom padu pod osmansku vlast. Srpska država je ranije i neposrednije došla pod udar osmanske agresije nego Bosna. Početak osmanskih napada na srpsku državu zatekao je tu državu rastočenu u brojne samostalne tvorevine oblasnih gospodara. U vremenu od maričke bitke do kosovske bitke Turci su zauzeli brojne od tih oblasti ili su ih doveli u vazalni položaj. U rezultatu daljeg toka stvari, ostatak bivšeg srpskog carstva konstituirao se u srpsku despotovinu, koja se do kraja svog postojanja ponašala kao država čija feudalna klasa i centralna vlast održavaju svoj odnos i svoje vazalne obaveze prema Turcima kao spoljnjem faktoru. Čak je vremenom, sa unutarpolitičkog stanovišta, prevaziđena iz ranijeg perioda naslijeđena podjela despotovine na zemlje Lazarevića i Brankovića, premda su ove posljednje bile u posebnoj vazalnoj relaciji prema Turcima. Iako Turci u oblasti Brankovića drže takozvani bosanski drum sa nekim važnim tvrđavama i gradovima, oni se u srpskoj despotovini ne ponašaju kao određujući unutrašnji faktor.

Stvari u Bosni drukčije su se kretale. Ako ostavimo po strani osmanske upade u Bosnu u pretkosovskom periodu i povremene osmanske udare i privremeno zadržavanje njihovih vojnih snaga u Bosni u daljem vremenu, do 1413. godine, Turci, nakon ponovnog ujedinjenja osmanske države pod Mehmedom I, već od 1415. godine pokazuju sve uočljiviju tendenciju da se vojno-politički ukotve u Bosni i da se, uz kraće povremene prekide, izazvane nuždom vojno-strateške prirode, snagom svojih vojnih efektivna i vojnih uporišta nametnu kao stalno prisutni vojno-politički faktor na tlu bosanske države. Istina, sa gledišta svog spoljnog položaja, i bosanska država i srpska despotovina, nalazeći se u prostoru sudaranja osmanskih i ugarskih strateš-

³⁶ I. Božić, *Dohodak carski*, SAN, pos. izdanja, knj. CCLIV, Odeljenja. dr. nauka, nova serija knj. 17, str. 74—76.

³⁷ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini* (I), str. 132—134.

³⁸ R. M. Grujić, cit. dj., str. 106—108.

kih interesa, pružaju približno istovjetnu sliku: i jedna i druga država su dvostruki vazali, osmanski i ugarski, i, kao posljedica takvog položaja, i u jednoj i u drugoj državi postoje u redovima feudalne klase međusobno suprotne struje u pogledu orijentacije na Turke ili na Ugare. Turci od obje države uzimaju harač, čime slabe njihovu ekonomsku snagu i ozbiljno utiču na njihov unutarnji društveno-politički razvitak. O tom koliki je bio teret za obje države svjedoči činjenica da osmanski harač nije uvijek mogao biti podmiren porezom od proizvodnog stanovništva, nego se morao namirivati prihodima od carina i rudarstva, a u Bosni i kreditnim pozajmicama od Dubrovčana³⁹. Pa ipak, stanje u te dvije države međusobno se razlikovalo. U toku gotovo pola stoljeća, otkako su se od 1415. godine učvrstili u Bosni pa do konačnog zauzimanja bosanske kraljevine, Turci, globalno posmatrano, ne mijenjaju zatečeno stanje u Bosni. Bosanska kraljevina, pocijepana na nekoliko samostalnih oblasti, u stalnim međusobnim suprotnostima i sukobima, uklještena između Turaka i Ugara, pod pritiskom neposrednog vojnog osmanskog prisustva u Bosni ili na prilaziima Bosne, pada u imobilizam, izražen čestim smjenjivanjem kraljeva, metežnom vrevom sudaranja interesa zavađenih velmoža, tapkanjem u mjestu jedne ograničene i бесплодне ideologije diktirane neposrednom korišću sukobljenih središta moći, pri čemu trajne, aktivne, racionalne veze ustupaju mjesto potrebama momenta. Linija osmanske politike u Bosni mogla bi se definirati stavom da se sve ostavi u starom stanju, da se akteri tog stanja mogu mijenjati, ali da se socijalni, politički i ideološki metabolizam tog stanja samorušilački nastavlja. Zajedno sa materijalnim iscrpljivanjem svake pojedine oblasti i kraljevine u cjelini u obliku harača, darova, mita, plaćanja usluge, zaštite i pomoći, ucjene u vidu traženja nadoknade za povraćaj zauzetih tvrđava i nametanja alternativnih plaćanja krupnih novčanih iznosa ili ustupanje utvrda, Turci se sa neprikosnovenošću nadmoćnog gospodara miješaju u ukupni život kraljevine, u poslove pojedinih oblasti, u njihove međusobne odnose, u njihove odnose s kraljem, u sporove velmoža, u porodične sukobe feudalnih magnata, u njihove sporove i sukobe sa spoljnim susjedima. Sveobuhvatnost osmanskog pritiska postaje neka vrsta historijske retorte u kojoj se iscrpljuje životna snaga bosanske države, tanje organske strukture njenog bića, potkopavaju temeljni uslovi egzistencijalnog oblika njenog društva i, logikom tog procesa, u društvenoj i moralnoj svijesti njegovih osnovnih klasa stvara se uvjerenje o neminovnosti kraja postojećeg poretka.

Nešto slično, samo u drugim oblicima i drugim uslovima, dešavalo se i u Ablaniji od 1432. godine pa do konačne stabilizacije osmanske vlasti u toj zemlji. Otpor prema osmanskoj vlasti u južnoj i srednjoj Albaniji pod Mehmedom I prerastao je 1432. godine u značajan ustanak Aranitija, a svoj vrhunac je dostigao u ustanku pod Skenderbegom Kastriotom. To je dovelo Turke u položaj da, iako su uspostavili svoju vlast i svoj timarski sistem, u toku nekoliko decenija lome ne samo otpor plemensko-feudalne sprege feudalaca i seljačkih masa nego i dru-

³⁹ D. Kovačević, *Prilog pitanju bosansko-turskih odnosa*, »Godišnjak« Društva istoričara BiH, god. XI, 1960, Sarajevo, 1961, str. 258.

štvene strukture i svojinske oblike koji su bili podloga tog otpora protiv političke i feudalno-svojinske organizacije osmanske vlasti. Kako je i u Bosni i u Albaniji došlo do masovnog prelaženja na islam u vremenu nakon ogromnog osmanskog pritiska, u Bosni prije uspostavljanja osmanske vlasti, a u Albaniji poslije uspostavljanja te vlasti, koji je svojom pustošnom snagom nametao spoznaju o neminovnosti kraja starog društva, ostaje da se skrene pažnja na taj fenomen u historiji islamizacije na Balkanu pod Turcima.

U izlaganju problema masovne islamizacije u Bosni pod Turcima posvećena je pažnja sferi svjetovnog bića bosanskog feudalnog društva u vrijeme bosanske države, njegovoj društvenoj i ekonomsko-svojinskoj fizionomiji, evoluciji privrednih tokova i kretanju klasnih odnosa. polazeći od stanovišta da njegovo religiozno-ideolško biće svoj korijen i svoj utok ima u sferi njegovog svjetovnog bića i da ukupnost ekonomsko-društvene osnove i duhovne nadgradnje tog društva sadržinom svojih unutrašnjih relacija pruža indikacije za objašnjenje masovne islamizacije u Bosni pod osmanskom vlašću. Kao svaka feudalna država, bosanska srednjovjekovna država živi u funkciji organizacije i odbrane društva zasnovanog na feudalnoj zemljišnoj svojini. Plemenita baština je osnovna ekonomska, društvena i politička ćelija političke strukture bosanske države. Ona to ostaje i nakon pojave gradova i gradske privrede, jer se ta privreda, po stadijumu svog razvitka, predstavljena radom gradskog zanatlije, naturalnim sastavom svog kapitala i feudalnim oblikom svog ispoljavanja još uvek pojavljuje kao akciden-cija razvoja naturalnog sektora oličenog u plemenitoj baštini. Svojom suštinom nepokretnog prirodnog elementa plemenita baština veže za sebe i feudalca i seljaka, ispunjava njihov antagonistički klasno-prod-ukcioni odnos naturalnom i patrijarhalnom sadržinom koja se ispo-ljava ponašanju oba partnera tog odnosa i koja tome odnosu daje po-litički vid, prikrivajući unutrašnju dihotomiju biti tog odnosa. Zbog tak-ve prirode tog odnosa na kome temelji svoju političku funkciju, i bo-sanska feudalna država, kao i svaka srednjovjekovna država, svoje biće upotpunjuje teološkom sadržinom religije, jer je i sama ispunjena su-štinom koja svoj teorijski izraz nalazi u teologiji, koja tumačenje rea-lnohistorijske sadržine njenih formi prebacuje u sferu metafizike. Na taj način feudalna država osnažuje svoj totalitet kojim obuhvata sve klase društva i kojim objašnjava svoju otuđenost. Naravno, ovak-vu ulogu teologije upotpunjuje, i sama prožeta religioznom sadržinom, i kulturna nadgradnja.

Iz historije razvitka bosanske države znamo koliku je ulogu igra-la religija. U tom svjetlu možemo posmatrati borbu između katoličke crkve i bogumilstva i tendenciju u ranijoj fazi bosanske države da se postigne religiozno jedinstvo preovlađivanjem bogumilstva na račun potiskivanja katoličke crkve. Isto tako, uočljiva je tendencija ka vjer-skom jedinstvu u inverznom smislu, to jest potiskivanjem za račun ka-toličke crkve u fazi zrelijeg razvitka bosanskog feudalnog društva, oso-bito u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva. Udarce kraljevske vlasti protiv bogumila potkraj bosanske države ne bi trebalo objašnjavati samo pritiskom papstva i susjednog katoličkog svijeta, nego u osnovi toga treba tražiti i tendencije kretanja razvoja bosanskog društva.

Tome je doprinijela i priroda samog bogumilstva kao religiozno-ideološkog pogleda na svijet. Dualizam bogumilstva kao učenje o materijalnom svijetu kao djelu sotone i duhovnom svijetu kao božijoj tvorevini u zadnjoj analizi se pokazuje kao metafizička mistifikacija realnog historijskog bitka prirode i društva, koja svoju genezu crpi iz svijeta prirodne proizvodnje ranije faze feudalizma. Sa teško izmijenjivom, konzervativnom sadržinom svog učenja, bogumilstvo se teško prilagođavalo zrelijoj fazi feudalizma, u kojoj je robno-novčana privreda u očima bogumila mogla da predstavlja jednu stepenicu više u otuđenju realnog, historijskog svijeta od svijeta duha kao božje tvorbe, osnovnog metafizičkog ideala bogumilskog učenja.

U najranijim popisnim osmanskim defterima pada u oči odsustvo krstjana u trgovima i gradovima Bosne⁴⁰. Vjerovatno nije slučajna ni činjenica da su bogumili u posljednjem vremenu bosanske kraljevine bili izloženi progonima u domeni bosanskog kralja, privredno najrazvijenijoj regiji bosanske države. Upravo ti progoni bogumila u posljednjim godinama bosanske države ukazuju da toj državi nije uspjelo da do kraja svog postojanja ostvari monolitnu religiozno-ideološku i kulturnu nadgradnju kao faktor koji objedinjuje ukupnost društvene cjeline i na izvjestan način ispunjava prolome klasnih suprotnosti, za razliku od, na primjer, srpske države, gdje je upravo sa razvojem feudalne svojine i rastom i snaženjem države jačala i postojala sve jedinstvenijom religiozno-ideološka i kulturna nadgradnja. Bosanska država je imala tri vjeroispovijesti, bogumilsku, katoličku i pravoslavnu, koje su uticale, svaka na svoj način, na ideološku i kulturnu artikulaciju nadgradnje feudalnog društva. Vodeću ulogu sve do zrelijeg razvoja bosanske države imalo je bogumilstvo. U daljem razvoju bogumilstvo gubi tu ulogu, a nijedna od ostale dvije konfesije ne uspijeva da preuzme ulogu duhovnog i kulturnog integratora bosanskog društva. Sve tri konfesije koegzistiraju u svojoj nemoći da uklone zjapeću nesaglasnost između baze i nadgradnje bosanskog društva. To je imalo porazno dejstvo za dalji razvitak bosanske države. Društveno, političko, duhovno i moralno nespokojstvo u periodu teškog unutrašnjeg i spoljnog položaja bosanske države najdublje odražava bogumilstvo kao društvena i religiozno-moralna snaga u opadanju, jer se njegova kritika svog vlastitog položaja podudara sa opozicionom kritikom postojećeg stanja. Zato se bogumilstvo, iako daleko od ranije uloge, nameće u prvi plan historijske panorame. U takvoj situaciji, kada je došlo do konfrontacije sa osmanskim feudalizmom, sve klase razotkrile su slabost postojećeg stanja i svoju unutrašnju i međusobnu razjedinjenost. Kada se pod spoljnim udarom ruše postojeće društvene, ekonomske i političke ustanove društva, onda u prvi plan otpora i očuvanja moralnog jedinstva stupaju unutrašnje snage društva. Ako toga nema, onda je spoljnjem faktoru moguće da izvrši duboke transformacije u biću naroda. U tome treba, uz sadejstvo osmanskog faktora, tražiti objašnjenje za masovnu islamizaciju u Bosni.

⁴⁰ U svojim istraživanjima o krstjanima pod Turcima u XV vijeku našao sam na jedan jedini slučaj da je krstjanin zabilježen u trgu.

Brza islamizacija feudalne klase u Bosni je izraz zatečenog položaja te klase, njene manje prilagodljivosti timarskom sistemu nego što je slučaj kod klase pronijara. Otuda karakteristična dvostruka crta u držanju pripadnika te klase prema osmanskoj vlasti. Većina te klase se brzo islamizuje da bi očuvala svoje privilegovane pozicije, ali se istodobno uporno bori da se pod vidom timara domogne svojih ranijih baštinskih posjeda. Sučeljeni sa energičnim osmanskim provođenjem principa timarskog posjeda, islamizovani pripadnici te klase idu na kompromis s tom vlašću. Ona im namiče znatnu hassa-zemlju, značajnijim među njima dodjeljuje povelike čiftluke, a u kasnijem vremenu, počevši od 16. vijeka, dozvoljava odvijanje na širokom frontu procesa čiftlučenja, da bi početkom 17. vijeka dozvolila domaćim bosanskim spahijama uspostavu odžakluk timara⁴¹.

Masovni prelazak na islam bosanskog seljaštva osmanska vlast podstiče diferenciranjem resm-i čifta i favorizovanjem u tom pogledu siromašnih i mlađih, neoženjenih seljaka, prihvatanjem islamizovanih seljaka u akindžijski red, omogućavanjem islamizovanim zanatlijama i drugim poduzetnim elementima sa sela da prelaze u gradove, ubrzavajući na taj način nastanak novih, islamsko-orijentalnih gradova kao uporišta nove vlasti, njene gradske privrede i njene islamske kulture⁴².

Osmanski izvori pokazuju da islamizacija nije obuhvatala samo pripadnike bogumilstva nego i pripadnike katoličke i pravoslavne crkve. Čak u prvo vrijeme za islamizaciju gotovo neprobojne vlaške mase Hercegovine ta vlast vremenom uspijeva da uvede u proces masovne islamizacije. Koristeći se položajem th masa i znatno odmaklim procesom klasne diferencijacije unutar njih, koji je pratio fenomen sve šireg i bržeg prelaska sa pastirsko-stočarske privrede na zemljoradnju, osmanska vlast najprije uvlači u timarski sistem veliki broj vlaških starješina, dotirajući najznačajnije među njima baštinama, zakupima i drugim privilegijama i tolerišući njihovo ostajanje u staroj vjeri⁴³. U drugoj fazi, krajem 15. vijeka i u toku daljeg vremena, ona potrebu vlaha za zemljom iskorištava za kolonizaciju vlaha na pustim zemljama i za popunjavanje stanovništva slabo naseljenih sela, namičući vlaškim starješinama komplekse zemlje u vidu čiftluka i zemina. U izmjenjenim uslovima, pod uticajem ostvarene prve faze masovne islamizacije na selu, islamizacija u većoj mjeri počinje i među vlasima, krećući se od starješinskog sloja i bogatijih porodica i prodirući u širinu običnog vlašskog seljaštva. Islamizaciji vlaha doprinosilo je i to što su pojedine manje ili veće vlaške skupine preseljavane u druge krajeve i što su vlaški vojnici, martolosi i drugi ratnici primani u tvrđavsku službu u novoosvojenim krajevima tokom 16. vijeka, osobito na teritoriji kliškog i krčkog sandžaka⁴⁴.

⁴¹ N. Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF Orijentalnog instituta u Sarajevu, sv. V, 1955, str. 251—271.

⁴² Vidjeti bilješku br. 33.

⁴³ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (I)*, str. 151—152, 154—155, et passim.

⁴⁴ N. Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, referat na II simpozijumu o vlasima ANUBiH u Sarajevu, u tisku.

Najintenzivnija etapa masovne islamizacije u Bosni pada u drugu polovinu 15. vijeka i u 16. vijek. Ona se nastavlja i u 17. vijeku, ali gubi svoj intenzitet, naročito u drugoj polovini tog vijeka.

O fenomenu masovne islamizacije u Albaniji može se govoriti samo uopšteno, jer je to pitanje vrlo malo proučeno. Pored razloga druge prirode, koji su već pomenuti, po našem mišljenju, objašnjenje za masovnu islamizaciju u toj regiji treba tražiti u prethodnom razvitku albanskog društva, to jest u činjenici da je albansko rodovsko društvo preraslo u feudalno društvo u specifičnim uslovima, kakve ne nalazimo ni u jednoj drugoj zemlji na Balkanu. Riječ je o jednom starom narodu, reliktu velike ilirske mase, koji je bio potisnut u jedno marginalno balkansko područje. To je, s druge strane, osiguralo njegovu relativnu zbijenost i ispoljenu svijest o etničkom jedinstvu. Na njegov geopolitički i geokulturni položaj ukazuje postojanje dviju crkava u Albaniji, pravoslavne i katoličke. Znatnim dijelom svoje srednjovjekovne historije albanski narod je ostao pod vizantijskim gospodstvom, a zatim jednim dijelom svog teritorija bio pod srpskim uticajem za vrijeme dukljanske dinastije, da bi zatim svojim sjevernim dijelom u nemanjičkom periodu došao pod uticaj srpske države, odnosno da bi drugim svojim dijelovima počeo od vremena kralja Milutina dolaziti pod udar srpskih osvajanja, koja su totalizovana u vrijeme Dušana. Tu raznovrsnu sliku tuđe vlasti i uticaja upotpunjuje zahvat sa zapada, od strane napuljske kuće u 13. vijeku, koji traje do u 15. vijek. Najzad su se Albaniji uvriježili Mlečani i Turci, dok napokon ova regija nije potkraj 15. vijeka došla pod osmansku vlast. Takav tok historije uslovio je i način razvitka albanskog feudalizma. Nikada taj feudalizam nije uspio da se organizuje u jedinstvenu samostalnu državu. Taj je feudalizam u svom razvoju imao dva fronta. Njegov unutrašnji front činilo je prerastanje rodovskog društva u feudalno društvo. Drugi, spoljni front razvoja feudalizma predstavljalo je unošnje forme feudalne organizacije svana, posredovano slojem plemenskih starješina i crkvenom organizacijom. U zasnivanju sela i ubrzanju procesa prelaska na zemljoradnju crkva je igrala značajnu ulogu. Iz dva očuvana najranija deftera, oba iz 1431/2. godine, deftera sandžaka Arvanida i deftera oblasti Premedija, Koniča i nekih njima bližih krajeva, vidi se da je znatan broj sela bio organizovan oko crkava i manastira i da često nosi njihova imena⁴⁵. Spoljni uticaji u feudalizaciji Albanije nisu se nikad slili u jedinstven proces sa prirodnim prerastanjem albanskog rodovskog društva u feudalno društvo. Krajnju rezervu svoje snage i svog uticaja u odnosu prema stranoj vlasti i svjetovni i društveni dio albanske feudalne klase crpio je iz albanskog naroda, to jest iz plemenskih masa u procesu feudalizacije. Stoga je relacija albanske feudalne klase prema tim masama bila dvostruka: i feudalna i rodovska. Takva relacija ispunjavala je ne samo društveni i politički odnos među njima nego se reflektovala i na međusobni ekonomsko-produkcioni odnos. To se odrazilo u karakteru i prirodi albanskog feudalnog posjeda i seljačkog posjeda. U pomenutim defterima pada u oči da u osman-

⁴⁵ Vidjeti bilješku br. 24.

skim timarima koji su zamijenili domaće feudalne posjede u kategoriji hassa-posjeda figuriraju samo mlinovi, vinogradi, voćke i voćnjaci. Nema traga hâssa-njiva i hâsa-livada. Isto tako, vidljivo je da tu nema ustanove mulkovne zemlje, kao što je očito da se tu teško uvriježuje osmanska ustanova čiftluka⁴⁶. Sve te kategorije posjeda mogu, u krajnjoj analizi, nastati zahvatanjem seljačkog posjeda. U kanun-nami jednog znatno kasnijeg popisnog deftera, opširnog deftera sandžaka Avlonije iz februara 1583. godine, vidljivo je da se prave razlike, između baštine, s jedne strane, i kuće mlina, vinograda i bašte, s druge strane. Prema toj distinkciji i baštinu čine samo zemlje koje se obrađuju⁴⁷. Čini se da ova bilješka odražava u kasnijim, izmijenjenim prilikama historiju ranijeg stanja. Izgleda da su obradive zemlje seljačkog posjeda predstavljale kolektivno vlasništvo sedantiziranih plemenskih zajednica i da su, kao i zajednička opštinska zemlja, bile van zahvata albanske feudalne klase. U zemljišnu rezervu feudalaca, u njegovu ličnu svojinu mogle su ući samo one kategorije posjeda koje su bile van seljačke baštine, nalazile se u ličnom posjedu seljačkih porodica, a to su mlin, vinograd, voćke i voćnjaci. Takav oblik svojine nije odgovarao strukturi osmanskog feudalnog posjeda. Tu je, po našem mišljenju, izvorno jezgro otpora albanske feudalne klase uvođenju osmanskog feudalnog sistema i time bi se mogla objasniti materijalna osnova interklasnog saveza između albanskih feudalaca i albanskog seljaštva u otporu prema Turcima. Otpori osmanskoj vlasti javili su se u doba Mehmeda I i nastavili su se u doba Murata II ustankom pod Aranitijem i ustankom pod Skender-begom.

Turci su u uspostavljanju svoje vlasti u Albaniji sprovodili svoju staru praksu: nastojali su da unište staru feudalnu klasu, da je putem islamizacije integriraju u svoju feudalnu klasu. U tom im je glavno sredstvo bio timarski sistem. Turci su, kao i drugdje, u timarski sistem uvlačili i hrišćanske feodalce da bi oslabili otpor prema svojoj vlasti⁴⁸.

U pomenuta dva deftera do 1455. godine, dokle idu marginalne bilješke u tim defterima, nije zabilježen nijedan slučaj islamizacije albanskog seljaka. Kada se uzme u obzir da defter Premedija, Koniča i susjednih krajeva obuhvata teritorij koji je od vremena Bajazita I stalno ostao pod osmanskom vlašću, onda se vidi sva žestina i trajnost otpora prema islamizaciji: ona u tim krajevima traje još od posljednje decenije 14. vijeka⁴⁹. Pošto za krajeve južne i srednje Albanije nisu

⁴⁶ Pomenuti *albanski defter* iz 1431/2. g. u izdanju H. Inaldžika i pomenuti *sumarni defter* br. 231 iz 1431/2. g. pokazuju da je čiftluk u Albaniji izuzetna pojava u ovo vrijeme: u oba deftera zapisano je nekoliko čiftluka.

⁴⁷ *Kanun-name-i liva-i Avlonya ber mucib-i defter-i atik* iz opširnog popisnog deftera sandžaka Avlonije iz 1583 godine. H. Inaldžik je ovu kanunnamu priložio kao dodatak u izdanju »Sureti sancak-i defter-i Arvanid«, str. 123—126.

⁴⁸ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, str. 208—242.

⁴⁹ U sumarnom *popisnom defteru* br. 231 iz 1431/2. g. Premedija i susjednih krajeva postoje dokazi, bilješke uz niz timara, o tome da je ovaj kraj Albanije još od vremena Bajazita I stalno bio pod osmanskom vlašću.

sačuvani defteri iz druge polovine 15. vijeka, teško je prosuditi da li je i u kojoj mjeri je počela islamizacija seljaštva u tom dijelu Albanije, svakako u decenijama poslije Skender-begove smrti 1468. godine. Pomenuti opširni defter skadarskog sandžaka iz 1485. godine pisan je 6 godina nakon zauzimanja Skadra. U njemu su još svježiji tragovi ranijeg stanja. Slučajevi islamizacije u sjevernoj Albaniji su rijetki. Po tretiranju muslimanskih neofita u pogledu resm-i čifta, od kojih neki još plaćaju ispendže a ne resm-i čift, vidi se da u tom kraju Albanije talas masovne islamizacije još nije počeo⁵⁰. Ono što je izvjesno — to je činjenica da je slamanje otpora koji je albanski narod pružao osmanskoj vlasti sve do Skender-begove smrti otvorilo put masovnoj islamizaciji u Albaniji. Vrhunsko vrijeme masovne islamizacije u Albaniji pada u 16. vijek.

NEDIM FILIPOVIĆ

ZUR ISLAMISIERUNG AUF DER BALKANHALBINSEL

ZUSAMMENFASSUNG

Die Darlegung dieses Problems beginnt der Autor mit der Analyse des sozial-politischen und ideologische Wesens der osmanischen Eroberungen auf der Balkanhalbinsel. Diese Eroberungen waren ein Unternehmen der herrschenden Klasse des osmanischen Staates, ideologisch fundiert auf dem Prinzip des heiligen Krieges (cihad, gazâ) und auf der klassisch-islamischen Auffassung der Rolle des Staates, dessen Klassenordnung und Verhalten der unterworfenen nichtmoslemischen Bevölkerung gegenüber als einer Koexistenzform zwischen der osmanischen Staatsorganisation und den unterdrückten christlichen Völkern.

Schon der Begriff »zimmi« als Bezeichnung für einen tolerierten nichtmoslemischen Staatsuntertanen impliziert die Ungleichheit und die Notwendigkeit sich zum Islam zu bekehren um die Gleichheit zu gewinnen.

Da die Begründung des osmanischen Feudalismus als Ordnung eines moslemischen Staates die Vernichtung der christlichen Feudalklasse auf dem Balkan zur Folge hatte, war die Islamisierung der Angehörigen dieser Klasse und ihre Inkorporierung in die osmanische Feudalklasse eines der wirksamsten Mittel zur Verwirklichung dieser Notwendigkeit, wobei die Rolle des Timarsystems entscheidend war. Im Rahmen der Islamisierung der Angehörigen der alten Feudalklasse nahm die Institution der feudalen Vormundschaft über den Jungen aus den christlichen Feudalfamilien, die am Sultanhofe oder unter

⁵⁰ Pomenuti opširni *popisni defter skadarskog sandžaka* iz 1485. godine, u izdanju Selamija Pulahe, Tirana, 1974, II, str. 321, 360.

der Obhut der osmanischen Grossfeudalherren erzogen und danach in die osmanischen Feudalklasse eingegliedert wurden, eine besondere Stelle.

Was die Islamisierung der Bauernschaft und der Bürgerschaft anbetrifft, war sie durch die Devşirme, d.h. durchs Lesen der christlichen Knaben fürs Janitscharenkorps vermittelt.

Die zwei erwähnten Verfahren in der Durchführung der Islamisierung waren in allen Ländern der Balkanhalbinsel angewendet. Daran schloss sich der spontane Hergang des islamischen Proselytismus als Ergebnis der Gesamtwirkung der osmanischen Ordnung an.

Dennoch kam es zur Massenislamisierung nur in zwei Regionen der Balkanhalbinsel, in Bosnien und Albanien. Der Autor analysiert die Gründe des Unterbleibens der Massenislamisierung in anderen Regionen des Balkans und er erklärt diese Tatsache mit zwei Grundfaktoren: mit dem inneren Zustand dieser Regionen und mit den politischen und strategischen Bedürfnissen des osmanischen Staates, beziehungsweise mit dem realen Verhältnis der Kräfte zwischen den Türken und den unterworfenen Völkern dieser Regionen.

Darauf analysiert der Autor das Phänomen der Massenislamisierung in Bosnien und Albanien. Er sieht in den Besonderheiten der ökonomischen, gesellschaftlichen, politischen und religiösen Entwicklung Bosniens wie auch in dessen geopolitischer und geokulturellen Lage die Grundfaktoren, die es den Türken ermöglichten in Bosnien die Massenislamisierung durchzuführen. Am Ende betrachtet der Autor in grossen Umrissen das Problem der Islamisierung in Albanien und findet dafür die Gründe in der Tatsache dass Albanien im Laufe des Mittelalters nie als einheitlicher Staat organisiert wurde sondern sich unter fremder Herrschaft befand, dass es keine einheitliche Religions- und Kirchenorganisation hatte und dass sein Grundbodenbesitztum eine Mischung vom Feudal- und Stammesbesitztum darstellte.